

Društveni razvoj Makarske od 1918. do 1929.

Hrstić, Ivan

Doctoral thesis / Disertacija

2013

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:356152>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-14**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
Hrvatski studiji

Ivan Hrstić

**DRUŠTVENI RAZVOJ MAKARSKE OD
1918. DO 1929.**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2013.

UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTRE FOR CROATIAN STUDIES

Ivan Hrstić

**SOCIAL DEVELOPMENT OF
MAKARSKA FROM 1918 TO 1929**

DOCTORAL THESIS

Zagreb, 2013.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

Ivan Hrstić

**DRUŠTVENI RAZVOJ MAKARSKE OD
1918. DO 1929.**

DOKTORSKI RAD

Mentor: Dr. sc. Suzana Leček

Zagreb, 2013.

UNIVERSITY OF ZAGREB
CENTRE FOR CROATIAN STUDIES

Ivan Hrstić

**SOCIAL DEVELOPMENT OF
MAKARSKA FROM 1918 TO 1929**

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Suzana Leček, PhD

Zagreb, 2013.

INFORMACIJA O MENTORU:

SAŽETAK:

Do raspada Austro-Ugarske Monarhije Makarska je bila dio Kraljevine Dalmacije, jedne od najzaostalijih pokrajina unutar austrijskog dijela države. Stoga je njeno stanovništvo s oduševljenjem dočekalo stvaranje Kraljevstva SHS i očekivalo nagli razvoj svih sfera društvenog života, ali do toga nije došlo. Razdoblje koje je uslijedilo obilježila je stalna politička kriza, koja se odrazila na sve aspekte društvenog razvoja. Državu je karakterizirao sustav s izraženom dominacijom državnog središta prema periferiji, zatim politika nacionalne unitarizacije i gospodarskog liberalizma, u kombinaciji s privilegiranjem političkih saveznika, koje su provodile vladajuće strukture, opća gospodarska nerazvijenost te dodatna gospodarska zapostavljenost Hrvatske. Uslijed takve situacije, u Hrvatskoj je došlo do stagnacije te spore modernizacije i otežanog stvaranja građanskog društva.

Istraživanje na primjeru Makarske, kao relativno male urbane sredine, omogućilo je detaljnu analizu smjera i brzine modernizacije različitih aspekata društvenog razvoja. Temeljne postavke rada bile su postavljene u skladu s identificiranim glavnim dimenzijama društvenog života unutar kojih se modernizacija očituje, a to su: *politika, gospodarstvo, društvena struktura i stratifikacija, kultura te svakodnevni život*, kroz koje se analiziralo većinu elemenata društvenog razvoja i svakodnevnog društvenog života.

Na temelju istraživanja njihovog razvoja u Makarskoj tijekom istraživog razdoblja, u usporedbi s razvojem do tada, potvrdila se pripadnost Makarske, a time i Dalmacije, modelu društvenog razvoja karakterističnog za Srednju i Istočnu Europu. Glavno njegovo obilježje bio je razvoj dualne društvene strukture, koju je karakteriziralo suživot stare zemljoposjedničke elite i moderne građanske elite. Istovremeno, pripadnici srednjeg društvenog sloja bili su i predstavnici nekadašnjeg nižeg plemstva i modernog građanstva, dok je niži društveni sloj karakterizirao iznimno visok udio težaka i vrlo spori razvoj radništva. Ovaj model društvenog razvoja razlikovao se po smjeru i brzini promjena od modernizacije zapadnoeuropskih i južnoeuropskih društava, gdje je stara društvena struktura bila mnogo brže zamijenjena modernom. Pri tome su se u Srednjoj i Istočnoj Europi predstavnici staroga plemstva uspjeli nametnuti kao nositelji modernizacijskih procesa, kojima su upravljali u smjeru i mjeri koji su njima odgovarali. Prema tome, može se zaključiti da se modernizacija

dalmatinskog, kao i hrvatskog društva u cjelini, odvijala „odozgo“, slično kao i kod ostalih društava unutar šire regije, za razliku od društava Zapadne Europe i razvijenijih dijelova Sredozemlja gdje su zabilježene promjene u značajnijoj mjeri inicirane „odozdo“. Uz to, na razvoj hrvatskog društva tijekom istraživanog razdoblja presudan utjecaj imala je činjenica da nije kao većina drugih srednjoeuropskih i istočnoeuropskih društava uspjelo formirati nacionalnu državu nakon Prvog svjetskog rata, već se utopilo u multinacionalnu Kraljevinu SHS, unutar koje se našlo u podređenom položaju prema Srbima, kao većinskom narodu u novonastaloj državi.

Ipak, brzi razvoj pojedinih sfera društvenog razvoja i aspekata svakodnevice nije se mogao zaustaviti te su promjene u odnosu na tradiciju bile evidentne. Demografska obilježja društvene strukture u Makarskoj već su u prvom desetljeću 20. stoljeća pokazivala karakteristike uznapredovalog procesa demografske tranzicije, a do oblikovanja modernih društvenih slojeva došlo je već tijekom posljednjih desetljeća 19. stoljeća. Pripadnici viših gradskih društvenih slojeva brzo su preuzimali sve moderne društvene europske trendove te su razvili bogat građanski život, a snažne promjene događale su se i po pitanju obiteljskih funkcija. No, u tome ih nisu pratili niži društveni slojevi uslijed svoje lošije ekonomske situacije, koja je usporavala njihovu modernizaciju. Rezultat toga bilo je usporedno postojanje predmodernih i modernih karakteristika društvenih odnosa tijekom cijelog istraživanog razdoblja, a smjer promjena koje su se po pitanju svih istraživanih aspekata odvijale u Makarskoj predstavljaju ogledni primjer za sva buduća slična istraživanja na hrvatskim prostorima, a i širem kontekstu.

Ključne riječi: društveni razvoj, Makarska, modernizacija, 20. st., Dalmacija, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca

SUMMARY:

Until the disintegration of Austro-Hungarian Monarchy the town of Makarska was a part of the Kingdom of Dalmatia, one of the least developed provinces in Austrian part of the Monarchy. Thus, its population welcomed enthusiastically the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians (henceforth: Kingdom of SCS) and expected rapid development in all the spheres of social life, but that has not happened. The subsequent period was marked by the permanent state crisis, which has reflected into all the aspects of the current social development. The Kingdom of SCS was highly centralized, thus with the emphasis on the centre versus the periphery followed by the politics of national unitarisation and the principle of economic liberalisation, combined with the privileges of political allies done by the leading state structures when the kingdom itself was generally underdeveloped. In those circumstances Croatia was even more economically neglected and underdeveloped. This resulted in overall stagnation and slower modernisation in Croatia, which obstructed the creation of modern urban society.

The research on the example of Makarska, a relatively small urban community, enabled the detailed analysis of direction and speed of modernization of various aspects of social development. Fundamental presumptions of this dissertation were put according to identified main dimensions of social life, within which modernization is reflected. Those are: *politics, economy, social structure and social stratification, culture and everyday life*. According to those parameters the work analysed most of the elements of social development and everyday life.

Based on the research of their development in Makarska during the studied period, in comparison to its development until then, it was confirmed that social development of Makarska, and furthermore, those of whole Dalmatia, can be attributed to the model of social development characteristic for Central and Eastern Europe. Its main characteristic was development of the dual social structure, which was characterized by the coexistence of the old landowning elite and the modern civil elite. At the same time, members of the middle class were representatives of the old gentry and of the modern middle class, while the lower class was characterized by extremely high proportion of peasants and the very slow development of the working class. This

model of social development differed from the modernization processes in West and South European societies, according to its directions and pace, where the old social structure was much faster replaced by modern social structure. Thereby, in Central and Eastern Europe, the representatives of the old nobility managed to impose themselves as the bearers of the modernization processes, which they have administered in the direction and extent according to their own interests. Therefore, it can be concluded that the modernization of Dalmatian, as well as the Croatian society in general, took place “from above”, similarly to the other societies in the broader region. In contrast, modernisation of societies in Western Europe and more developed regions of the Mediterranean was perceived to be carried “from below”. Besides that, the crucial impact on the modernization of Croatian society had the fact that it has not managed to form modern national state after the World War I, unlike most of the European nations. Instead, it was melted into multinational Kingdom of SCS, within which Croatian society was found in the disadvantaged position against the Serbs, who represented the majority of the population.

Still, the rapid development of certain spheres of social development and some aspects of everyday life could not be stopped and the changes in relation to the tradition were evident. Demographic characteristics of the local social structure showed features of advanced process of demographic transitions already during the 1910s. Furthermore, the process of formation of the modern social classes was visible ever since the last decades of the nineteenth century. Members of the higher urban social classes were quickly accepting all of the modern general social trends and they have developed a rich civil life. Fundamental changes were also occurring in the terms of functions within the family, which were not followed by the lower social classes due to their poor economic conditions, which were slowing their modernization. As the result of that, in the same time and same place co-existed pre-modern and modern features of social relations. Consequently, the results of the research on the direction of changes that took place in Makarska, regarding all aspects of social development, represent the paradigm for all future similar studies in Croatian and wider context.

Key words: social development, Makarska, modernization, twentieth century, Dalmatia, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians

SADRŽAJ:

1.	PREMA ISTRAŽIVANJU DRUŠTVENOG RAZVOJA...	1
1.1.	OBRAZLOŽENJE TEME I CILJEVI ISTRAŽIVANJA	1
1.2.	IZVORI I LITERATURA	6
2.	URBANI RAZVOJ MAKARSKE	12
2.1.	MAKARSKA – GRAD ILI NE?	12
2.1.1.	Pitanje pravnoga statusa	12
2.1.2.	Definicija grada	13
2.2.	RAZVOJ URBANIH KARAKTERISTIKA MAKARSKE	17
2.2.1.	Kontinuitet naselja od prapovijesti do XVIII. stoljeća	17
2.2.2.	Osnove urbanog razvoja od XVIII. stoljeća do 1918. godine	22
2.2.3.	Urbani razvoj Makarske od 1918. do 1929. godine	27
3.	ORGANIZACIJSKO – ADMINISTRATIVNI USTROJ I POLITIČKI ŽIVOT GRADA	36
3.1.	OSNUTAK KRALJEVSTVA SHS	36
3.2.	ORGANIZACIJA POLITIČKIH STRANAKA U MAKARSKOJ NAKON PRVOG SVJETSKOG RATA	38
3.2.1.	Socijalisti	38
3.2.2.	Hrvatska pučka stranka	46
3.2.3.	Demokratska i Samostalna demokratska stranka	48
3.2.4.	Zemljoradnička stranka	51
3.2.5.	Narodna radikalna stranka	52
3.2.6.	Hrvatska zajednica	54
3.2.7.	Hrvatska (republikanska) seljačka stranka	55
3.3.	RAZVOJ I DJELOVANJE PODRUČNE SAMOUPRAVE U DALMACIJI I POLOŽAJ MAKARSKE U DUBROVAČKOJ OBLASTI	59
3.3.1.	Razdoblje Austro-Ugarske Monarhije	59
3.3.2.	Vidovdanski ustav	60
3.3.3.	Osnivanje oblasti u Kraljevini SHS	62
3.3.4.	Uspostava i razvoj oblasne samouprave Dubrovačke oblasti na	64

	primjeru Makarske	
3.4.	OPĆINSKA SAMOUPRAVA U DALMACIJI I BORBA ZA VLAST U MAKARSKOJ	70
3.4.1.	Razdoblje Austro-Ugarske Monarhije	70
3.4.2.	Raspust općinskog vijeća 1922. godine	72
3.4.3.	Borba H(R)SS-a za općinsku samoupravu	75
3.4.4.	Odjeci atentata u Narodnoj skupštini u Makarskoj	80
3.4.5.	Uvođenje diktature i imenovanje novog općinskog vijeća	83
4.	GOSPODARSTVO MAKARSKE OD 1918. DO 1929. GODINE	89
4.1.	PROMJENA GOSPODARSKE STRUKTURE MAKARSKOG PODRUČJA OD 1918. DO 1929. U ODNOSU NA RAZDOBLJE AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE	89
4.1.1.	Suživot grada i sela	90
4.1.2.	Poljoprivreda i ribarstvo	92
4.1.3.	Pomorstvo, trgovina i obrt	99
4.1.4.	Industrija	104
4.1.5.	Turizam i ugostiteljstvo	110
5.	DRUŠTVENA STRUKTURA	113
5.1.	TEORIJSKI OKVIR I METODOLOŠKI PRISTUP	113
5.2.	UKUPNO KRETANJE STANOVNIŠTVA MAKARSKE OD 1900. DO 1931. GODINE	115
5.2.1.	Prirodno kretanje stanovništva	117
5.2.1.1.	<i>Sezonska kretanja nataliteta</i>	120
5.2.1.2.	<i>Sezonska kretanja mortaliteta</i>	122
5.2.1.3.	<i>Uzroci smrti</i>	124
5.2.1.4.	<i>Smrtnost dojenčadi</i>	131
5.2.2.	Migracije	134
5.2.2.1.	<i>Iseljavanje</i>	134
5.2.2.2.	<i>Doseljavanje</i>	151
5.3.	RODNA I DOBNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA MAKARSKE	162

5.4.	DRUŠTVENA STRUKTURA MAKARSKE PREMA NACIONALNOSTI, VJEROISPOVIJESTI I PISMENOSTI	165
5.4.1.	Društvena struktura prema nacionalnosti i vjeroispovijesti	165
5.4.2.	Društvena struktura prema pismenosti	168
5.5.	DRUŠTVENI SLOJEVI	173
5.5.1.	Društvena stratifikacija	173
5.5.2.	Struktura stanovništva Makarske prema zanimanjima	175
5.5.3.	Analiza radno aktivnog i izdržavanog stanovništva prema rodu	180
5.5.4.	Formiranje modernih društvenih slojeva u Makarskoj	186
5.5.5.	Gradska elita	190
5.5.5.1.	<i>Politička elita</i>	194
5.5.5.2.	<i>Umiješanost gradske političke elite u novčane afere</i>	199
5.5.5.3.	<i>Gospodarska elita</i>	201
5.5.6.	Srednji društveni sloj	206
5.5.6.1.	<i>Slobodna zanimanja i javni službenici</i>	208
5.5.6.2.	<i>Sitni obrtnici i mali trgovci</i>	216
5.5.7.	Niži društveni sloj	219
5.5.7.1.	<i>Težaci i ribari</i>	219
5.5.7.2.	<i>Radništvo</i>	230
5.6.	DRUŠTVENA MOBILNOST	237
6.	ŽIVOT U KRUGU GRAĐANSKE OBITELJI	245
6.1.	OBITELJ I MODERNIZACIJA	245
6.2.	STRUKTURA OBITELJI U MAKARSKOJ	248
6.3.	ŽIVOTNI TIJEK	254
6.3.1.	Djetinjstvo	254
6.3.1.1.	<i>Broj djece</i>	254
6.3.1.2.	<i>Posao ili škola?</i>	257
6.3.2.	Mladost	262
6.3.2.1.	<i>Zabava</i>	262
6.3.2.2.	<i>Uvjetovanost izbora zaručnika društvenim statusom</i>	263

6.3.2.3.	<i>Miraz</i>	267
6.3.3.	Zrela dob	270
6.3.3.1.	<i>Zakonodavni okvir stvaranja novih obitelji</i>	270
6.3.3.2.	<i>Nupcijalitet</i>	271
6.3.3.3.	<i>Dob mladenaca prilikom sklapanja prvog braka</i>	274
6.3.3.4.	<i>Sezonske i dnevne varijacije vjenčanja</i>	280
6.3.3.5.	<i>Moć i autoritet muškarca unutar obitelji</i>	283
6.3.3.6.	<i>Uloga žena u svakodnevnom javnom životu</i>	286
6.3.3.7.	<i>Nezakonita i predbračno začeta djeca te izvanbračne zajednice</i>	288
6.3.4.	STAROST	296
6.4.	UNUTRAŠNJOST OBITELJSKOG DOMA	300
7.	SLOBODNO VRIJEME I DOKOLICA	305
7.1.	TEORIJSKI KONCEPT I RAZVOJ DOKOLICE U MAKARSKOJ DO 1918. GODINE	305
7.2.	RITAM GRADSKOG ŽIVOTA I JAVNI PROSTORI SUSRETA	310
7.3.	TURISTIČKA PUTOVANJA KAO ODRAZ ŽIVOTNOG STILA	316
7.4.	ORGANIZIRANA DOKOLICA	319
7.4.1.	Gradska glazba	319
7.4.2.	Sportski klubovi	320
7.4.3.	Organizacije promicatelji službene ideologije	329
7.4.3.1.	<i>Jugoslavenski sokol</i>	329
7.4.3.2.	<i>Organizacija Jugoslavenskih nacionalista (Orjuna)</i>	335
7.4.3.3.	<i>Jugoslavenska matica</i>	340
7.4.3.4.	<i>Jadranska straža</i>	341
7.5.	ODNOS PREMA TIJELU I MODA	343
8.	SUKOB SIMBOLA (CRKVA – DRŽAVA – NACIJA)	348
8.1.	VJERSKI SIMBOLI	348
8.1.1.	Vjera i modernost	348
8.1.2.	Položaj Katoličke crkve u Kraljevini SHS u odnosu na razdoblje Monarhije	350

8.1.3.	Vjerska slavlja u Makarskoj od 1918. do 1929. godine	358
8.1.3.1.	<i>Obilježavanje blagdana</i>	360
8.1.3.2.	<i>Vjerske organizacije i druge manifestacije pobožnosti</i>	366
8.1.3.3.	<i>Društveni slojevi i religioznost</i>	369
8.2.	SVJETOVNI SIMBOLI	371
8.2.1.	Državni simboli u službi ideje jugoslavenskog unitarizma	371
8.2.1.1.	<i>Proslave državnih praznika</i>	375
8.2.1.2.	<i>Spomenici</i>	379
8.2.1.3.	<i>Djelovanje nacionalističkih organizacija</i>	381
8.2.1.4.	<i>Otpori nametanju državnih simbola</i>	383
8.2.2.	Nacionalni simboli	385
8.3.	IMENSKA DENOMINACIJA KAO SIMBOLIČKI POKAZATELJ DRUŠTVENIH PROMJENA	389
9.	ZLOČIN	396
9.1.	ZLOČIN I MODERNIZACIJA	396
9.2.	POJAVNOST ZLOČINA	401
9.2.1.	Snage reda i mira	401
9.2.2.	Sumarna analiza sedmodnevnih izvješća kotarskog predstojništva o djelovanju u redarstvenom pogledu	402
9.2.3.	Nasilni zločini	404
9.2.4.	Imovinski zločini	405
9.2.5.	Zločini protiv države i javnoga reda	407
9.2.6.	Povrede javnoga morala	412
10.	DRUŠTVENI RAZVOJ MAKARSKE OD 1918. DO 1929. U KONTEKSTU OPĆEG PROCESA MODERNIZACIJE	415
11.	POPIS IZVORA I LITERATURE	424
12.	ŽIVOTOPIS	452

1. PREMA ISTRAŽIVANJU DRUŠTVENOG RAZVOJA...

1.1. OBRAZLOŽENJE TEME I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Istraživanje društvenog razvoja Makarske od 1918. do 1929. tema je ovog doktorskog rada, a prije početka njene obrade potrebno je prvo definirati osnovne pojmove o kojima će u nastavku teksta biti riječi. Pri tome, najistaknutiji pojam, koji se navodi već i u samom naslovu teme, svakako je *društveni razvoj*, koji će se proučavati u kontekstu općeg procesa modernizacije. Stoga je nužno prvo nešto reći o samoj modernizaciji, u smislu u kojem će se koristiti u ovom doktorskome radu, te na taj način definirati okvir unutar kojega će se istraživanje odvijati.

Pod pojmom modernizacije, u najširem mogućem smislu, podrazumijeva se proces promjena koji vodi prema suvremenom stanju (kad god to bilo). Točnije, modernizacija u svojoj osnovi označava svaku značajniju društvenu promjenu, no takvo shvaćanje krije u sebi zamku promatranja društvenog razvoja kao kontinuiranog rasta prema sve višim stupnjevima zbilje. Sličan stav prema ovom procesu prisutan je i u svakodnevnom govoru, gdje prevladava mišljenje da je trenutačna situacija vrijednija u odnosu na prošlost. Znanost pristupa modernizaciji mnogo konkretnije, a u historiografskom smislu ona podrazumijeva proces velikih društvenih promjena koje su se počele odvijati u Zapadnoj Europi od 16. stoljeća, a dosegle vrhunac u 19. i 20. stoljeću pod utjecajem dvostruke (industrijske i političke) revolucije. Nositelj tih promjena bila je industrijska revolucija, koja je omogućila transformaciju tradicionalnih oblika gospodarstva u industriju, što je bilo popraćeno preobrazbom društvene strukture i stvaranjem modernih društvenih slojeva, kao i formiranjem modernih država te procesima urbanizacije, birokratizacije te racionalizacije.¹

Kao jedan od najobuhvatnijih pokušaja katalogiziranja karakteristika modernosti, kao posljedice procesa modernizacije, općeprihvaćen je rad sociologa Krishana Kumara. Prema njemu, najznačajnija obilježja modernosti su: individualizam, diferencijacija, racionalnost, ekonomizam i ekspanzija. Pri tome, individualizam se manifestira na društvo kroz slabljenje društvenih veza, uslijed čega pojedinci ostvaruju pravo na samostalan i individualan izbor, a usporedno s tim procesom dolazi do diferencijacije zanimanja, koja postaju usko specijalizirana i definirana, dok se poslovi birokratiziraju i depersonaliziraju. Svakodnevni život se racionalizira te u njemu sve veću važnost dobiva znanost, a istovremeno jača uloga novca i ekonomskih aktivnosti te, u konačnici, dolazi do ekspanzije utjecaja vlastite

¹ Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992., 13.; Zdenko Zeman, *Autonomija i odgođena apokalipsa: Sociološki teorije modernosti i modernizacije*, Zagreb 2004., 19.

modernosti na cijeli svijet, s ciljem stvaranja jedinstvene, moderne kulture. Ove ključne karakteristike modernosti očituju se u pet glavnih dimenzija društvenog života: *politici, gospodarstvu, društvenoj strukturi i stratifikaciji, kulturi te svakodnevnom životu*. U političkoj dimenziji dolazi do stvaranja moderne države, kojoj se omogućava pristup u sve aspekte društvenog života i razvoja. Glavna karakteristika njenog ustrojstva postaje izražena centralizacija, a naročito važnu ulogu ona preuzima oko kontrole gospodarstva i ekonomije općenito, koji zahvaljujući razvoju industrije bilježe rast u nikad ranije zabilježenim stopama. Taj proces, između ostalog, rezultira urbanizacijom, zatim stvaranjem tržišta rada na kapitalističkom principu, otvaranjem brojnih novih radnih mjesta te većom horizontalnom i vertikalnom mobilnošću pojedinaca, što dalje za posljedicu ima promjene unutar društvene stratifikacije i rezultira stvaranjem modernih društvenih slojeva. Istovremeno, u kulturi dolazi do procesa sekularizacije, zatim do jačanja važnosti znanosti, širenja dostupnosti obrazovanja te stvaranja masovne kulture, dok u dimenziji svakodnevnog života dolazi do odvajanja obitelji od rada i povećanja privatnosti, uslijed čega se razvija građanski stil i način života, čija važna kvalitativna karakteristika postaje način provođenja vremena u dokolici. Uz to, široko rasprostranjeno je uvjerenje kako ove velike i nagle društvene promjene rezultiraju slabljenjem tradicionalnih društvenih normi i vrijednosti, dok se nove znatno sporije uspostavljaju, pa cijeli proces modernizacije prati rast stopa zločina.²

Modernizacija se nije odvijala jednakom brzinom u svim društvima, već su pri tome zabilježene velike oscilacije, a istraživanje modernizacije hrvatskog društva još uvijek je nedovoljno istražena tema, dok je unutar postojećih istraživanja dodatno zapostavljena Dalmacija. Unatoč tome, na temelju dosadašnjih istraživanja može se zaključiti kako su značajnije promjene tradicionalnih društvenih odnosa unutar hrvatskog društva kasnile za razvijenijim europskim društvima te je do početka njegove snažnije modernizacije došlo tek u posljednjim desetljećima 19. stoljeća. U tome hrvatsko društvo nije bilo usamljeno, već je to bila općenita karakteristika društava s europske periferije, kako se u literaturi često naziva veći dio zemalja Sredozemlja, zatim dijelovi Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe te krajnjeg europskog sjevera.³ No, i među tim društvima zabilježene su značajne razlike, pri čemu je za tijek modernizacije hrvatskog društva od ključnog utjecaja bilo pripajanje svih njegovih krajeva Habsburškoj, tj. Austro-Ugarskoj Monarhiji. To je usmjerilo njegovu modernizaciju u

² Krishan Kumar, *The Rise of Modern Society: Aspects of the Social and Political Development of the West*, Oxford 1988., 10-25.; Z. Zeman, *Autonomija i odgođena apokalipsa*, 40-43.

³ Tibor Iván Berend i György Ránki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780.-1914.*, Zagreb 1996., 24., M. Gross i A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 13.

širem srednjoeuropskom i istočnoeuropskom kontekstu te je udaljilo od smjera kojim se modernizirala većina društava Sredozemlja, pod čijim se jakim utjecajem hrvatsko društvo, s naglaskom na njegov jadranski dio, razvijalo do tada. Pri tome se još svakako mora naglasiti kako identificiranje apsolutno identičnih obrazaca promjena kod društava unutar pojedinih regija, pa i unutar pojedinih društava, nije moguće. No, sličnosti među njima, u odnosu na druge europske regije, mnogo su značajnije, što opravdava ovaj tip istraživanja i na temelju njega analizu procesa društvenog razvoja Makarske, kao i dalmatinskog te hrvatskog društva u cjelini, u širem kontekstu.

Razlike u smjeru modernizacije između Južne i Srednje, odnosno Istočne Europe, naročito su zanimljive u slučaju jadranske Hrvatske, koja se do 19. stoljeća razvijala pod izravnim utjecajem mediteranske tradicije, ali koja se nakon pada Napoleona našla unutar granica Habsburške Monarhije, koja je predstavljala jednog od glavnih predstavnika društvene modernizacije po srednjoeuropskom i istočnoeuropskom modelu. Iz toga razloga istraživanje društvenog razvoja Makarske, kao primjera za društvenu modernizaciju Dalmacije dodatno dobiva na važnosti, a pri tome se u ovom doktorskom radu polazi od teze da se društvo u Makarskoj, kao i u ostatku Dalmacije, moderniziralo u skladu s ostatkom Hrvatske, odnosno Srednje i Istočne Europe, a ne u skladu s ostatkom Južne Europe. Od presudnog utjecaja na udaljavanje ova dva modela modernizacije bile su razlike u brzini i snazi industrijalizacije koja se odvijala tijekom 19. stoljeća, a izrazito važnu ulogu u gašenju tradicionalnih društvenih odnosa imali su građanski zakonici, koji su usmjeravali tijek promjena i određivali im tempo. Pri tome je posebno važno naglasiti razlike između austrijskog Općeg građanskog zakonika, koji je 1816. postao važeći na cijelom području jadranske Hrvatske, i Napoleonovog *Code Civilea*, koji je i nakon njegova pada, s manjim preinakama, ostao na snazi u većini zemalja Sredozemlja, pri čemu se uglavnom misli na države Pirinejskog i Apeninskog poluotoka.

Naime, Opći građanski zakonik je u duhu modernih reformi izjednačio sve stanovnike pred zakonom, zatim je legalizirao nepovredivost privatnog vlasništva, slobodu ugovaranja i oporučivanja te ekonomski liberalizam i slobodu rada, dok su u istom duhu austrijske vlasti u Dalmaciji odbile priznati stare privilegije dalmatinskim komunama, a plemićke titule su potvrdile tek vrlo malom broju obitelji. No, Zakonik je u značajnoj mjeri zadržao i odredbe u duhu starih društvenih odnosa. Pri tome se posebno ističe ponovno uvođenje pojedinih privilegija plemstva te legaliziranje ustanove tzv. obiteljskog fideikomisa, koje je 1806. bio ukinuo Napoleon, što je omogućilo starim zemljoposjedničkim plemićkim obiteljima

zadržavanje imovine u svome vlasništvu i osiguralo im duže zadržavanje moći te u konačnici usporilo društvene promjene. Uz njih, prema Zakoniku, značajne privilegije zadržala je i Crkva, naročito po pitanju svojih zemljišnih posjeda te ingerencija nad područjem bračnog prava.⁴

Za razliku od Općeg građanskog zakonika u Dalmaciji, *Code Civil* je u krajevima u kojima je ostao na snazi slične ostatke starih društvenih odnosa u potpunosti ukinuo, što je ubrzalo gospodarsko, a time i društveno propadanje plemstva, koje se nije snalazilo u promijenjenim okolnostima, te brže širenje srednjeg sloja i formiranje nove građanske društvene elite.⁵ Kratkotrajna francuska vladavina nad hrvatskim prostorima nije ostavila značajnijeg utjecaja na razvoj društvene strukture, jer je bila prekratka, a ni za to vrijeme dio plemićkih privilegija nije bio ukinut, kao što je bio slučaj u drugim državama. Naime, s obzirom da niži društveni slojevi, pod utjecajem svećenstva, nisu prihvaćali novu vlast, a građanstvo je bilo slabo razvijeno, Francuzi su se morali u većoj mjeri osloniti na lokalno plemstvo. Stoga je Napoleon odredbom od 4. rujna 1806. ograničio primjenu *Code Civilea* u Dalmaciji po pitanju obiteljskog i nasljednog prava, čime je smanjena mogućnost snažnijih promjena društvene strukture, te su u većoj mjeri zadržani postojeći odnosi između plemstva i kmetova, a ukinuta je tek sudbena vlast plemstva te je provedeno porezno ujednačavanje svih stanovnika.⁶

Ovakva situacija omogućila je predstavnicima tradicionalnih zemljoposjedničkih elita na cijelom hrvatskom području prisvajanje uloge nositelja modernizacije, koja se odvijala „odozgo“. Dakle, prvo je došlo do političke modernizacije, koja je potom rukovodila svima ostalima, ali u mjeri i smjeru koji su njima odgovarali.⁷ Stoga u hrvatskim krajevima, kao i u Istočnoj te Srednjoj Europi općenito, stara društvena struktura nije bila relativno brzo

⁴ Nikola Gavella, „Građansko pravo u Hrvatskoj i pripadnost pravnog poretka kontinentalnoeuropskom pravnom krugu“. U: *Građansko pravo i pripadnost hrvatskog pravnog poretka kontinentalnoeuropskom pravnom krugu* (ur. Stjenko Vranjican), Zagreb 2005., 29-30.; Hodimir Sirotković i Lujo Margetić, *Povijest države i prava naroda SFR Jugoslavije*, Zagreb 1988., 166.; Vjekoslav Maštrović, *Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX. stoljeću*, Zagreb 1959., 66.; Željko Bartulović, „Francuska vlast u hrvatskim zemljama“. U: *200-ta obljetnica Code Civilea* (ur. Dragutin Ledić), Rijeka 2005., 120.

⁵ Edmund Burke III, „The Deep Structures of Mediterranean Modernity“. U: *Cities of the Mediterranean: from the Ottomans to the Present Day* (ur. Biray Kolluoğlu i Meltem Toksöz), London 2010., 199-201.; Denis Mack Smith, *Modern Italy: a political history*, Ann Arbor 1997., 35-37.; John A. Davis, „Economy, society and the state“. U: *Italy in the Nineteenth Century* (ur. John A. Davis), Oxford 2000., 256.; Giuliano Procacci, *Povijest Talijana*, Zagreb 1996., 187., 194.

⁶ Marko Petrak, „Code Civil i hrvatska pravna kultura“. U: *Hrvati i Ilirske pokrajine* (ur. Franjo Šanjek), Zagreb-Zadar 2009., 458.; Darko Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, sv. I, Zagreb 2005., 47.

⁷ Prema: Tibor Iván Berend, *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II*, Berkeley 1998., 25-27.; M. Gross i A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 14.

zamijenjena novom, već su zajedno koegzistirale, vrlo bliske, ali istovremeno snažno odvojene. Ovakav društveni ustroj nazvali su mađarski povjesničari Ferenc Erdei i Istvan Bibo „dualnim društvom“, koje je karakteriziralo usporedno postojanje zemljoposjedničke aristokracije i moderne kapitalističke, građanske elite te srednjeg društvenog sloja kojeg su istovremeno činili pripadnici nekadašnjeg nižeg plemstva i predstavnici modernog građanstva. Ipak, najvažnija karakteristika ovog tipa društava bilo je izrazito sporo smanjivanje udjela težaka u ukupnoj populaciji te jednako spori rast udjela radnika.⁸ Spore promjene odvijale su se uglavnom bez revolucija, s obzirom da su ih provodile već postojeće elite brzinom koja je njima odgovarala, dok su se za to vrijeme u većini Južne Europe one odvijale mnogo brže zahvaljujući brojnim revolucijama.⁹ Uz sve navedeno, sporosti modernizacije hrvatskog društva zasigurno je pridonijela i činjenica da tijekom nje nije došlo do formiranja nacionalne države, što je prema onodobnim općeprihvaćenim shvaćanjima bio nužan uvjet stvarne modernizacije.¹⁰

Većina Hrvata, naročito u Dalmaciji koja je do raspada Monarhije bila jedna od najzaostalijih pokrajina unutar austrijskog dijela države, s oduševljenjem je dočekala stvaranje Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1918., odnosno Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od Vidovdanskog ustava 28. lipnja 1921. godine. Očekivanja od novonastale države bila su velika te se vjerovalo u nagli razvoj svih sfera društvenog života, ali do toga nije došlo. Naime, dosadašnja istraživanja pokazala su kako je Kraljevinu SHS tijekom cijelog razdoblja njenog postojanja obilježila stalna politička kriza, koja se potom odrazila na sve aspekte društvenog razvoja. Karakterizirao ju je sustav s izraženom dominacijom državnog središta prema periferiji, zatim politika nacionalne unitarizacije te gospodarskog liberalizma u kombinaciji s privilegiranjem političkih saveznika, koju su provodile vladajuće strukture, opća gospodarska nerazvijenost te dodatna gospodarska zapostavljenost Hrvatske. Izrazito lošem položaju Dalmacije u takvom odnosu snaga doprinijela je i relativna nezainteresiranost vlasti u Beogradu za pomorskom orijentacijom države.

Stoga se u kontekstu svega navedenog opravdano postavlja pitanje kako je takva situacija utjecala na daljnji tijek društvenog razvoja i stvaranja modernog građanskog društva u Dalmaciji, ali i u Hrvatskoj općenito? Dosadašnja istraživanja ovom problemu nisu posvetila dovoljno pozornosti, pa je u ovom doktorskom radu Makarska izabrana kao svojevrsan „case-study“ za dalmatinsko, ali i hrvatsko društvo u cjelini u razdoblju od 1918.

⁸ Prema: T. I. Berend, *Decades of Crisis*, 28-30.

⁹ T. I. Berend i G. Ranki, *Evropska periferija i industrijalizacija*, 57-63.

¹⁰ M. Gross i A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 14.

do 1929., na čijem primjeru će se navedeni društveni procesi nastojati istražiti. Pri tome se polazi od ranije navedenih općih teza o sporim društvenim promjenama, što će se istražiti kroz pet glavnih Kumarovih dimenzija društvenog života u kojima se modernizacija očituje, a koje će biti istražene u osam poglavlja. Uočeni pokazatelji razvoja usporedit će se s europskim trendovima, kako bi se tijekom modernizacije stavio u širi kontekst, naročito u okviru tzv. europske periferije. Odluka o odabiru Makarske kao relativno male urbane sredine s populacijom od oko 2.000 stanovnika tijekom istraživanog razdoblja, za ogledni i reprezentativni primjer, temeljila se prvenstveno na činjenici da je 1921. preko 80% ukupnog stanovništva Kraljevstva SHS te gotovo 90% stanovništva Dalmacije živjelo u naseljima manjim od 3.000 stanovnika.¹¹ Među njima nameće se istraživanje urbanih sredina, jer su upravo gradovi i gradsko stanovništvo bili nositelji modernizacijskih procesa, a Makarska se među priobalnim dalmatinskim gradovima, izuzevši otoke sa svojim specifičnostima, ističe razvijenošću urbanih funkcija i karakteristika društvenoga života. Njena veličina ujedno omogućava i detaljnu te dubinsku analizu različitih aspekata društvenog razvoja, u mjeri koja ne bi bila moguća kod većih gradova.

Istraživanje će obuhvatiti razdoblje od osnutka države 1918. do uvođenja diktature kralja Aleksandra 1929., koje se u značajnoj mjeri poklopilo s velikom gospodarskom krizom, što je sve dovelo do bitnih promjena u političkom, gospodarskom i društvenom životu. Na temelju uočenog društvenog razvoja tijekom toga razdoblja ukazat će se na opće razvojne tendencije i probleme dalmatinskog te hrvatskog društva u novonastaloj državi. Pri tome je potrebno naglasiti i kako će se nastojati doći do zaključaka u dugom trajanju, usporedbom situacije u Kraljevini SHS s onom do 1918. godine.

1.2. IZVORI I LITERATURA

Ovaj doktorski rad temelji se na raznovrsnom arhivskom gradivu, a najznačajniji korišteni arhivski fond je onaj pod nazivom *Dubrovačka oblast*, koji se nalazi u Državnom arhivu u Dubrovniku.¹² Ovom fondu pridružen je i dio spisa Pokrajinske vlade za Dalmaciju, za razdoblje od 1919. do 1926., a kojima su obuhvaćena područja koja su djelovala pod njenom upravom do formiranja oblasti, da bi potom bila priključena Dubrovačkoj oblasti. Od

¹¹ Usporedi: *Almanah Kraljevine Jugoslavije*, IV. jubilarni svezak, Dio prvi: Istorijsko geografski pregled, Beograd-Zagreb 1930., 101.

¹² U literaturi se kao naziv ovog arhivskog fonda koristio i naziv: *Veliki župan Dubrovačke oblasti*, no u konzultacijama s arhivskim osobljem u Dubrovniku odlučeno je da je ipak naziv *Dubrovačka oblast* primjereniji te će se kao takav dalje navoditi u ovom doktorskom radu.

posebnog značenja za istraživanje društvenog razvoja Makarske unutar spomenutog fonda ističu se redovita izvješća kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o situaciji na području kotara. Najčešće su to bili sedmodnevni dopisi o političkoj i redarstvenoj situaciji, ali su prisutni i oni o obavještajnim, društvenim, gospodarskim, sudskim, školskim te brojnim drugim prilikama, kao i sumarna izvješća za duža vremenska razdoblja. Važan uvid u svakodnevni život Makarske pružaju i izvješća žandarmerijske postaje u Makarskoj te pojedinih kotarskih referenata iz područja nad kojima su bili nadležni, kao i brojne žalbe te molbe Makarana velikom županu po različitim pitanjima. Stoga je arhivska građa sačuvana u ovom fondu vrlo raznolika te iscrpna i omogućava istraživanje brojnih aspekata društvenog razvoja.

Uz fond Dubrovačke oblasti, od iznimnog značenja za izradu rada bile su matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih za Makarsku u razdoblju od 1900. do 1910. te od 1919. do 1929., od kojih se veći dio čuva u matičnom uredu u Makarskoj, a manji dio u Državnom arhivu u Splitu. One predstavljaju najvažniji izvor za istraživanje demografskih procesa, a omogućuju i istraživanje pojedinih sfera društvene te obiteljske strukture, naročito formiranja modernih društvenih slojeva i mobilnosti među njima, kao pokazatelja stabilnosti strukture. No, pri tome je potrebno istaknuti i metodološke ograde njihovog korištenja u ovom doktorskom radu, koje su posebno došle do izražaja prilikom istraživanja nekih aspekata obiteljskih struktura i obiteljskih odnosa. Naime, na temelju spomenutih matičnih knjiga nije bilo moguće rekonstruirati pojedine obitelji, što bi omogućilo mnogo detaljnije istraživanje, jer metoda obiteljske rekonstrukcije zahtijeva analizu matičnih knjiga u znatno dužem razdoblju, a što ovom prilikom nije bilo moguće napraviti.

Uz navedenu arhivsku građu u pisanju dokorskog rada korišteni su i drugi neobjavljeni arhivski izvori, ali u manjoj mjeri. Među njima ističu se spisi javnih bilježnika koji se čuvaju u arhivskom fondu *Javni bilježnici srednje Dalmacije* u Državnom arhivu u Splitu, gde se nalazi i fond *Trgovačko-obrtničke komore Split* te fond *Ispostave banske vlasti Banovine Hrvatske*, kojem su pridruženi spisi Primorske banovine i Splitske oblasti te spisi Pokrajinske vlade za Dalmaciju. Nažalost, njihov najveći dio je izgubljen te su sačuvani uglavnom samo spisi iz područja stručnog školstva, a ova situacija je u određenoj mjeri utjecala i na ograničenje vremenskog razdoblja kojim se ovaj doktorski rad bavi, jer veliki broj izvora koji je dostupan za razdoblje do 1929. za tridesete godine ne postoji, što bi rezultiralo izrazitom disproporcijom između ta dva razdoblja u mogućnostima istraživanja. U takvoj situaciji dodatno je na važnosti dobio relativno mali broj sačuvanih spisa javnih

bilježnika koji su djelovali u Makarskoj tijekom istraživnog razdoblja. To su bili Andrija Žitko (1918.-1921.) i Ivo Uglešić (1929.), a sačuvani spisi su po svom sadržaju raznoliki. Najčešće sadrže pogodbe o diobi imovine, zatim o odricanju od nasljedstva, darovne pogodbe, oporuke, ugovore doživotnog uzdržavanja, kupoprodajne i poslovne ugovore te izjave o mirazu, a kao najznačajniji za istraživanje društvene strukture pokazali su se ugovori o kolonatskom obrađivanju zemlje.

Od arhivskih fondova Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu korišten je fond *Narodnog vijeća SHS*, zatim fond *Republičkog zavoda za statistiku SRH* te *Tematske zbirke dokumenata Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske*, među kojima je potrebno po važnosti za ovaj rad istaknuti *Grupu VI: Građanske stranke i društva 1918.-1941.* U izradi rada dalje su korišteni i spisi župnog arhiva u Makarskoj, zatim spisi arhiva Gradskog muzeja u Makarskoj te spisi arhiva Franjevačkog samostana Blažene Djevice Marije na nebo uznesene u Makarskoj, čiji je ljetopis, pod nazivom *Knjiga znamenitijeh događaja zbivših se u redovničkoj obitelji franjevačkog manastira u Makarskoj od godine 1905. do godine 1957.*, također predstavljao vrlo važan izvor podataka u izradi rada. Nažalost, spisi kotarskog suda i općinskog načelstva nisu sačuvani, a dosadašnja istraživanja nisu uspjela otkriti ni privatne dokumente kao što su primjerice dnevници i pisma ili neke druge slične zapise koji bi omogućili bolji uvid u problematiku kojom se bavi ovaj rad. Od slične građe do sada su pronađene tek bilješke iz razgovora g. Marina Srzića s nekolicinom Makarki, vođenih u vremenskom razdoblju od druge polovice devedesetih godina 20. stoljeća do 2012. godine. One su se pokazale kao vrlo vrijedan izvor podataka za pojedine aspekte društvenih i obiteljskih odnosa te obiteljskih struktura tijekom istraživnog razdoblja.¹³

Osim neobjavljene arhivske građe, u izradi rada korišten je i veći broj objavljenih izvora. Među njima potrebno je prvo spomenuti kataloge Gradskog muzeja u Makarskoj, u kojima je objavljen veliki broj novinskih članaka u faksimilu, na razne teme o Makarskoj u istraživnom razdoblju.¹⁴ Uz njih, korišteni su i godišnjaci te almanasi Kraljevine SHS, zatim publicirani rezultati izbora održanih tijekom dvadesetih godina, kao i definitivni rezultati popisa stanovništva 1900., 1910., 1921. i 1931. godine. U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Sveučilišnoj knjižnici u Splitu, knjižnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

¹³ Bilješke u vlasništvu g. Marina Srzića iz njegovih razgovora s: pok. Ankom Puharić (rođ. 1912.), pok. Mariči Srzić (rođ. 1910.), pok. Anticom Srzić, rođ. Brzica (rođ.1910.), pok. Marijom Ribičić (rođ.1918.), pok. Mirkom Stanojević, rođ. Tavra (rođ. 1927.), Nikom Srzićem (rođ. 1930.), Ivnom Vitasović, rođ. Torkar (rođ. 1930.) i pok. Mirjanom Štambuk, rođ. Tavra.

¹⁴ Velimir Urlič, *U spomen: Makarsko primorje 1914.-1918.*, Makarska 2007.; Velimir Urlič, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju do 1940. godine*, Makarska 2008.

u Zagrebu te arhivu Muzeja sporta u Zagrebu analiziran je i veći broj periodičnih publikacija. Među njima svakako je potrebno istaknuti listove koji su izdavani u Splitu, jer tijekom istraživanog razdoblja niti jedne novine nisu bile tiskane u samoj Makarskoj. U tim listovima objavljujane su s vremena na vrijeme vijesti iz Makarske, a po svojoj kvaliteti, ali i važnosti te obimnosti i dužini izlaženja oni su se međusobno uvelike razlikovali. Ukupno su od naslova obrađeni (abecednim redom): *Dalmatinski glasnik: zvanični list Zemaljske vlade za Dalmaciju (Službeni glasnik: zvanični list Splitske i Dubrovačke oblasti)*, *Država, Hrvatska riječ, Hrvatski sokol, Jadran, Jadranska pošta, Jadranska straža, Jugoslavenski narod, Narod, Naše selo, Novo doba, Primorski glasnik, Pučki list, Radničke novine, Sloga, Sokol na Jadranu, Sokolski glasnik, Sokolski vjesnik, Težačka sloga, Težačke novine, Težački život, Zastava, Zora i Život*. Po važnosti za samu temu ovog doktorskog rada, ali i općenitoj kvaliteti, među njima je potrebno istaknuti *Novo doba* i *Jadransku poštu*, koji su bili dnevni listovi i službeno nezavisni, te *Dalmatinski glasnik: zvanični list Zemaljske vlade za Dalmaciju*, kojeg je u kolovozu 1923. naslijedio *Službeni glasnik: zvanični list Splitske i Dubrovačke oblasti*, kao službenu državnu publikaciju.

Uz neobjavljene i objavljene arhivske izvore te periodične publikacije, u izradi doktorskog rada korištena je i brojna te raznolika literatura, no koja je o samoj Makarskoj prilično oskudna. Naime, kao što je već rečeno, istraživanje društvene povijesti 20. stoljeća još uvijek je unutar hrvatske historiografije u određenoj mjeri zanemareno, pa u takvom kontekstu ne iznenađuje iznimno mali broj radova o povijesti makarskog društva, no ono što definitivno nije uobičajeno je vrlo mali broj radova iz moderne političke te gospodarske povijesti Makarske, naročito onih koji se tiču razdoblja od 1918. do 1929. godine.¹⁵ Stoga se u izradi ovog doktorskog rada značajnije koristila nekolicina djela popularnog karaktera, u

¹⁵ Od djela koji su se bavili nekim od aspekata modernog društvenog razvoja Makarske mogu se navesti tek: Frano Glavina, *Makarske teme*, Makarska 2010.; Valentina Milunović, *Pomorsko-urbanistički razvoj makarske luke* (neobjavljeni magistarski rad obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zadru 2004. godine); Nikola Anušić, „Socijalna obilježja smrtnosti u Makarskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“, *Radovi*, 40 (2008.), 118-149.; Nikola Anušić, „Rajna smrt – prilog istraživanju smrtnosti djece u Makarskoj u 19. stoljeću“, *Radovi*, 38 (2006.), 161-175. Uz njih, može se još spomenuti nekolicina radova, koji su bili od manje važnosti pri izradi ovog doktorskog rada, jer su se uglavnom bavili ranijim razdobljem, a to su: Nikola Alačević, *Slavni i zaslužni muževi. Makarska i Primorje.: Izlet na Biokovo*, Makarska 1998., 63., 82.; Nevenka Bezić-Božanić, „Kulturno povijesna sredina Makarske u XVIII stoljeću“. U: *Juditini dvori*, Split 2001., 345-373.; Petar Kaer, *Makarska i primorje*, Makarska 1996. Konstanta Mucić, „Kulturna i prirodna baština Makarskog primorja: Makarska, *Makarsko primorje*, 7 (2005.), 221-278.; Stanko Piplović, „Javne gradnje u Makarskoj općini tijekom 19. stoljeća“, *Makarsko primorje*, 2 (1995.), 155-165.; Jakša Ravlić, *Makarska i njezino Primorje*, Makarska 2000.; Velimir Urlić, „Načelnici općine Makarska od 1865.-1941. godine“, *Makarsko primorje*, 3 (1997.), 43-57.

kojima su obrađene pojedine teme iz društvenog i obiteljskog života Makarana tijekom istraživanog razdoblja.¹⁶

Naravno, svako historiografsko istraživanje, pa tako i ovo, potrebno je staviti u širu cjelinu kako bi se prepoznali opći povijesni procesi te uočile eventualne posebnosti istraživanog slučaja. Pri tome je potrebno krenuti od nižih razina prema višima, stoga je situaciju u Makarskoj bilo potrebno prvo usporediti s ostatkom Dalmacije. U tom kontekstu od najveće važnosti pri izradi rada predstavljalo je djelo Zdravke Jelaske Marijan, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, u kojem je obrađena većina aspekata društvenog razvoja Splita tijekom međuratnog razdoblja i time omogućena usporedba Makarske s najrazvijenijim dalmatinskim gradom unutar Kraljevine SHS u tom razdoblju, koji upravo tijekom ovog razdoblja bilježi svoj najjači rast u dotadašnjoj povijesti.¹⁷

Uz ovaj rad o Splitu, pri kontekstualiziranju društvenog razvoja Makarske korišten je još niz drugih znanstvenih radova koji su se bavili pojedinim pitanjima dalmatinskog društva tijekom istraživanoga razdoblja, te djela koja pridonose istraživanju pojedinih aspekata društvenog razvoja tijekom međuratnog razdoblja na razini Hrvatske.¹⁸ Ona su mnogo brojnija, no uglavnom su posvećena političkoj i gospodarskoj problematici.¹⁹ Stoga je u izradi ovog doktorskog rada korištena u znatnijoj mjeri i strana literatura, što je omogućilo pozicioniranje društvenog razvoja Makarske, ali i Dalmacije te Hrvatske, u širi europski kontekst te osiguralo teorijsku podlogu istraživanja različitih sfera i tema iz društvenog života

¹⁶ Milivoj Čapeta, *Povijest športa grada Makarska* (neobjavljeni rukopis); Jurica Gizdić i Anđelo Raffanelli, *Vječni Zmaj pod Biokovom*, Makarska 2007.; Petar Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, Makarska 2002.; Petar Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 2, Makarska 2005.; Petar Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, Makarska 2002.; Petar Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 3, Makarska 2007.; Petar Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 4, Makarska 2010.; Petar Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 5, Makarska 2011.

¹⁷ Zdravka Jelaske Marijan, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb 2009.

¹⁸ Od autora koji su se bavili Dalmacijom u razdoblju od 1919. do 1929., a značajnije su korišteni u izradi ovog doktorskog rada, potrebno je istaknuti (abecednim redom): Bogoljuba Čurića (*Privreda i radnici u Dalmaciji*, Split 1929.), zatim Aleksandra Jakira (*Dalmatien zwischen den Weltkriegen*, München 1999.), Ivana Jurića (*Donje Poneretavlje između dva svjetska rata: (1918.-1941.)* - neobjavljeni doktorski rad obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zadru 2004. godine), Miru Kolar („Stanje i problemi dalmatinske poljoprivrede i poljoprivrednog stanovništva sredinom međuratnog razdoblja (1927-1929)“, *Historijski zbornik*, 63 (1990.), br. 1, 59-77.), Josu Lakatoša (*Industrija Dalmacije*, Zagreb 1923.), Franka Miroševića (*Počelo je 1918... Južna Dalmacija 1918-1929.*, Zagreb 1992.) te Tončija Šitina („Nastup Demokratske stranke u Dalmaciji dvadesetih godina XX. stoljeća“. U: *Zbornik u čast Hrvoja Matkovića* (ur. Stjepan MATKOVIĆ), Zagreb 2005., 357-377.; „Utapanje Saveza zemljoradnika u Dalmaciji u HRSS nakon 1923. godine“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 47 (2005.), 363-380.).

¹⁹ Autori koji se u svakom slučaju mogu smatrati nezaobilaznima su (abecednim redom): Ivo Banac, Ivan Beuc, Rudolf Bičanić, Branka Boban, Ljubo Boban, Tihomir Cipek, Ferdo Čulinović, Ljubodrag Dimić, Neda Engelsfeld, Jakov Gelo, Branislav Gligorijević, Bosiljka Janjatović, Igor Karaman, Mira Kolar, Suzana Leček, Marijan Maticka, Zlatko Matijević, Hrvoje Matković, Sabrina P. Ramet, Nenad Vekarić, Hodimir Sirotković, Zdenka Šimončić-Bobetko, Franjo Tuđman i Jozo Tomasevich.

koje u dosadašnjoj hrvatskoj historiografskoj literaturi nisu bile dovoljno zastupljene i obrađene.

Budući da se u ovom doktorskom radu nastojala obuhvatiti sveukupnost društvenog života, bilo je nužno ulaziti u razna istraživačka područja, pa je stoga korištena i vrlo raznolika literatura.²⁰ Uglavnom se radi o autorima koji su priznati kao neki od najrelevantnijih u svom području i čija su djela poslužila kao polazišne točke istraživanja, a pri tome se po važnosti naročito ističu već spomenuti Krishan Kumar (*The Rise of Modern Society: Aspects of the Social and Political Development of the West*) i Tibor Iván Berend (*Decades of Crisis*), o čijim znanstvenim dosezima će u nastavku teksta biti još riječi.

²⁰ Strani autori čiji su radovi u većoj mjeri konzultirani pri izradi ovog doktorskog rada su (abecednim redom): Tibor Iván Berend, Peter Burke, Peter Clark, Stephanie Coontz, Tamara K. Hareven, Jack Goody, Eric J. Hobsbawm, Eric A. Johnson, Angus McLaren, Hugh Mcleod, Michael Miterrauer, Pamela Pilbeam, Antoine Prost, Martine Segalen i Charles Tilly.

2. URBANI RAZVOJ MAKARSKE

2.1. MAKARSKA – GRAD ILI NE?

2.1.1. Pitanje pravnoga statusa

Općine u Dalmaciji nastavile su nakon osnutka Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1. prosinca 1918., pa sve do 9. ožujka 1933. i usvajanja Zakona o općinama Kraljevine Jugoslavije funkcionirati prema Općinskom pravilniku za Dalmaciju usvojenim još 30. srpnja 1864. godine.²¹ Dakle, Makarska-Primorska općina sa sjedištem u Makarskoj djelovala je kroz cijelo istraživano razdoblje u ovom doktorskom radu prema zakonu iz vremena Monarhije, a jedna od njegovih važnijih karakteristika bila je da nije razlikovao gradske od seoskih općina. Ovo razlikovanje se u Dalmaciji uvelo tek Zakonom o općinama 1933., u čijim prijelaznim odredbama je pobrojano 75 gradova u cijeloj Kraljevini koji ne podliježu ovom Zakonu, a za koje je potom donesen Zakon o gradskim općinama 22. srpnja 1934. godine. Makarska nije bila navedena među tim gradovima i za nju je očito vrijedio Zakon o općinama, pa se opravdano postavlja pitanje da li se Makarsku uopće može smatrati gradom u istraživanom razdoblju od 1918. do 1929. godine.?

Odgovor na to pitanje u određenoj mjeri daje članak 150. Zakona o gradskim općinama u kojem je navedeno kako sva mjesta koja su do tada nosila naziv grada, a nisu ranije navedena mogu isti naziv i zadržati.²² Ovom odredbom nastala je nova, neslužbena, kategorija naselja, tzv. gradovi po nazivu, a zajedno je sve rezultiralo time da su u Primorskoj banovini 1938. bile samo četiri gradske općine (Split, Livno, Mostar i Šibenik) te čak 96 seoskih, među kojima je bilo 17 naselja sa statusom grada po nazivu.²³ Taj status imala je i Makarska, koja se i u izvorima, a i kasnijoj literaturi redovito titulirala kao grad, no nije poznato kada je taj status dobila, pa ostaje nejasno na temelju čega se u pravno-političkom smislu uopće može smatrati gradom. Stoga je za istraživanje njenog urbanog razvoja od 1918. do 1929. nužno prvo dati pregled razvoja osnovnih urbanih karakteristika naselja na području suvremene Makarske te na taj način pokušati odrediti početak formiranja grada i njegov razvoj do 1918. godine. Taj pregled koristan je i kako bi se kroz duže vremensko razdoblje istražio utjecaj različitih državnih politika na stvaranje urbanih središta i njihov razvoj na periferiji te njihove sličnosti i razlike s politikom Kraljevine SHS. Kroz odnos prema

²¹ Za više o konkretnim odredbama Općinskog pravilnika za Dalmaciju i Zakona o općinama usporedi u poglavlju o razvoju lokalne samouprave.

²² *Zakon o gradskim općinama*, Sarajevo 1934., 3-4., 73.

²³ *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine po stanju od 1. maja 1938.*, Zagreb 1938., 21-22.

Makarskoj moći će se zaključiti više i o općenitom odnosu navedenih državnih središta prema Dalmaciji. Pri tome će se pozornost prvenstveno usmjeriti na uočavanje i praćenje razvoja urbanih elemenata i oblikovanja urbane infrastrukture do 1918. te detaljnije istraživanje karakteristika tog razvoja u razdoblju koje je potom uslijedilo, jer će o javnom, kulturnom i društvenom aspektu urbanog života biti više riječi u narednim poglavljima.

Slika 1. Fotografija Makarske iz zraka 1930. (preuzeto iz časopisa: *Jadranska straža*, 1932., 229.).

2.1.2. Definicija grada

Prije pregleda razvoja osnovnih urbanih karakteristika Makarske potrebno je definirati sam pojam grada. Definiranjem pojma i pokušajem primjene njegove definicije u konkretnom slučaju Makarske nastojat će se istražiti urbani razvoj naselja, što je važno prvenstveno jer dosadašnja istraživanja nisu datirala njeno pravno uzdizanje u status grada. No, time će se doći i do realnije slike razvoja, jer je službeni status najčešće samo potvrđivao prava koje je urbano naselje već steklo u stvarnosti svojim razvojem, dok je tek u manjem broju slučajeva status bio dodjeljivan naseljima koja još nisu bila dosegla taj stupanj razvoja, no u političkim planovima vladajućih elita bila su predviđena kao bitna središta u budućnosti. Gledano iz te perspektive, trenutak dobivanja službenog statusa grada ne odgovara realnosti te dolazi ili preuranjeno ili sa zakašnjenjem, pa je i stoga ovaj tip istraživanja urbanog razvoja

primjereniji, no time i kompliciraniji. Naime, s obzirom na različita vremenska razdoblja i bogatstvo oblika u kojima se gradovi javljaju jedinstvena definicija koja bi opisala gradska naselja ne postoji i njeno usvajanje je nemoguće. Svaki grad ima izražene individualne karakteristike, a nijedan od brojnih kriterija prema kojima se grad nastojao definirati, kao što su primjerice: broj stanovnika, gustoća naseljenosti, izgled ili pravni status nije potpun. Gradove se ne može svesti na samo jednu karakteristiku, jer predstavljaju cjeline u kojima je isprepleten veliki broj aspekata svakodnevnog života, a njihov razvoj ovisi o različitim okolnostima i uvjetima od slučaja do slučaja.

Predstavnici različitih znanstvenih disciplina pristupali su pojmu grada s različitim interesima što je rezultiralo dodatnim nesuglasjem, a tim problemom ponajviše su se bavili geografi, urbanisti, ekonomisti, sociolozi i povjesničari. Geografi su pritom istraživali veći broj različitih obilježja urbanih naselja, urbanisti prostorni razvoj, ekonomisti gospodarske aspekte njihovog razvoja, a sociolozi društvene strukture i način života u gradu, odnosno relacije između prostornog razvoja naselja i društvenog života u njemu. Navedenim znanstvenim disciplinama bio je manje bitan pravno-politički status grada. Značajniji im je bio urbanitet i razvoj pojedinih urbanih obilježja, što je u kontekstu ovog istraživanja naročito bitno s obzirom da nije poznat trenutak imenovanja Makarske gradom, kao što je već rečeno. Za to vrijeme, povjesničari, naročito istraživači moderne povijesti, rjeđe su se upuštali u pokušaje definicije pojma grada te su u radovima uglavnom preuzimali pravno-politički status pojedinog naselja te ga prema njemu određivali.

Stoga je za ilustraciju različitih pristupa te za uputu na što obratiti pozornost prilikom istraživanja razvoja urbanih karakteristika Makarske potrebno navesti nekolicinu pokušaja definicije gradova od strane predstavnika različitih disciplina. Pri tome se može uočiti kako su arhitekti, urbanisti i geografi uglavnom pristupali ovom pojmu s približno sličnog stajališta, pa su često isticali kako su za postojanje grada nužni *stalno stanovništvo diferenciranih djelatnosti i stalne institucije*, dok su kao njegove glavne funkcije prepoznali *trgovinu i politiku*, a kao ključni čimbenik razvoja *međusobne odnose između grada i ruralne okolice*. Istovremeno, mnogi su smatrali ponajboljom definicijom grada onu prema kojoj je grad *veća ili manja, gusta i permanentna, zatvorena aglomeracija, obično u pogledu prehrane neovisna o teritoriju na kojem se razvija, čija egzistencija implicira život relacija, aktivna, a u vanjskom izgledu odražava visoki stupanj organiziranosti*.²⁴ Drugi su, pak, nastojali napraviti određeni odmak od klasičnog pokušaja definiranja, pa su predlagali kriterije bitne za njegovo

²⁴ A. Marinović-Uzelac, *Prostorno planiranje*, 54., 120-121.

postojanje, pri čemu su se kao glavna obilježja gradova iskristalizirali: *kompaktnost, veličina i centralnost naselja te gradski način života*, a pojedini autori su uz to isticali i *važnost različitih vrsta spomeničke, arhitekturne i sl. baštine* u gradovima te njihovu povezanost u *urbane sustave* prema svojevrsnoj urbanoj hijerarhiji.²⁵

Unutar sociologije razvila se kao posebna znanstvena disciplina urbana sociologija, posvećena razvoju gradova i životu u njima. Među njezine prethodnike, a u određenoj mjeri i utemeljitelje, svakako se mogu ubrojiti Karl Marx i Max Weber. Svoju definiciju grada Marx je temeljio prvenstveno na kontrastu prema seoskim naseljima, a razliku je, prema njemu, činila *funkcija koncentracije stanovnika, sredstava za proizvodnju, kapitala, potreba i ugone*, za razliku od sela koje ima i predstavlja *raspršujuću funkciju* navedenih osobina naselja. Prema Marxu grad je *središte političkih funkcija, koje nisu prisutne na selu*, a kontrast je izražen prije svega kroz *podjelu rada*. Ovakva definicija i oštro povučena razlika između grada i sela rezultirala je kod Marxovih sljedbenika promatranjem gradova kao *autonomnih cjelina*.²⁶ Za to vrijeme, jedan od utemeljitelja sociologije kao moderne znanosti, Max Weber smatrao je *trgovinu* presudnim faktorom za postojanje gradova i njihov razvoj. No, uz postojanje razvijenog tržišta gradovi su, prema Weberu, morali imati i određeni stupanj *političke i administrativne autonomije* te su bili *gusto naseljeni i fizički odijeljeni od seoskog okruženja*.²⁷ U definiranju grada idealtipom je smatrao srednjovjekovni europski grad te je na temelju njega razvio tri perspektive: *sociološku, ekonomsku i političku*. Glavni kriterij za definiciju grada prema sociološkoj perspektivi bila je *anonimnost*, dok je prema ekonomskoj grad bio *trgovačko središte*, pri čemu je razlikovao potrošački, proizvođački i trgovački grad. Prema političkoj perspektivi grad je definirao kao *korporativno tijelo koje posjeduje vojnu vlast nad određenim teritorijem*.²⁸

Snažan utjecaj na razvoj urbane sociologije imala je tzv. čikaška škola, koja je gradovima pristupala kao istovremeno *moralnim i fizičkim organizacijama*, pri čemu su ove dvije karakteristike u *interakciji i međusobno se mijenjaju*.²⁹ U tom duhu je jedan od istaknutih predstavnika te škole, Louis Wirth, definirao grad *kao relativno stalnu naseobinu*,

²⁵ Prema: Milan Vresk, *Grad i urbanizacija*, Zagreb 2002., 3-4.; Spiro Kostof, *City Shaped: urban patterns and meanings through history*, London 1991., 37-40.

²⁶ Prema: Harry Jansen, *The construction of an urban past: narrative and system in urban history*, Oxford 2001., 35., 39.

²⁷ Prema: Simon Parker, *Urban theory and the Urban Experience: encountering the City*, London 2004., 10-11.

²⁸ Max Weber, *Economy and Society* (ur. Guenther Roth i Claus Wittich), Los Angeles 1978., 1212-1234.

²⁹ H. Jansen, *The construction of an urban past*, 39-40.; Za više o čikaškoj školi usporedi: Ognjen Čaldarović, *Urbana sociologija*, Zagreb 1985., 18-173.

velike gustoće, napućenu socijalno heterogenim pojedincima.³⁰ Još jedan sociolog, ali i povjesničar, Lewis Mumford smatrao je ulogu tržišta u razvoju gradova prenaplašenom i samo jednim od čimbenika njihovog razvoja, pa je grad vidio kao *strukturu posebno opremljenu za čuvanje i prenošenje civilizacijskih dobara, dovoljno koncentriranu za pružanje maksimalne mogućnosti na minimumu prostora, ali i sposobnu za strukturalno proširenje koje će joj omogućiti pronalazak mjesta za promjenjive potrebe i kompleksnije oblike društva u rastu, kao i za njegovo nagomilano društveno naslijeđe.*³¹

Među povjesničarima koji su pokušali definirati grad naročito se istaknuo Fernand Braudel, koji je, suprotno Mumfordu, ključnim elementima grada smatrao *podjelu rada i tržište*. Smatrao je, slično kao Weber, da se grad u osnovi svodi samo na tržište na kojem se opskrbljuju svi građani, a karakteristika svih gradova, prema njemu, bila je *moć zaštite*, odnosno prisile, dok je uvjet za njihovo postojanje bila *uska povezanost sa selom, jer grad postoji samo u usporedbi s podređenim naseljima i drugim gradovima, pa se nikad ne pojavljuje samo jedan grad bez pratnje drugih*. Pri tome je Braudel istaknuo važnost malih gradova, jer svi gradovi bez obzira na veličinu su povezani u *sustav* te se velike gradove može smatrati samo vrhom piramide, koji su važni, ali ne i usamljeni.³² U tom smislu je istraživanje Makarske, kao i ostalih malih hrvatskih gradova bitno za bolje razumijevanje urbane i društvene hrvatske povijesti općenito, a njihovo istraživanje omogućuje bolji uvid u razvoj velikih gradova.

Na temelju svega navedenog može se samo još jednom potvrditi kako konačno definiranje pojma grada nije moguće te da ono uglavnom ovisi o ciljevima pojedinih istraživanja i pristupu karakterističnom za pojedine znanstvene discipline. Stoga je u sklopu ovog istraživanja Makarske, a na tragu Braudelovog razmišljanja, potrebno naglasiti kako srž problema definiranja pojma grada leži upravo u definiranju malih gradova, među kakve je kroz povijest spadala i Makarska. No, samim time što su bili maleni ne mora značiti i da su bili manje urbani.³³

Određivanje stupnja urbaniteta kod malih gradova, naročito do 18. stoljeća, otežava činjenica da je kod njih relativno čest bio izostanak razvijenije urbane strukture, dok im je većina stanovnika bila zaposlena u primarnim djelatnostima te su bili izrazito ovisni o

³⁰ O. Čaldarović, *Urbana sociologija*, 193-194.

³¹ Lewis Mumford, *Grad u historiji*, Zagreb 1988., 29., 33.

³² Fernand Braudel, *Struktura svakidašnjice: Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, Zagreb 1992., 525-527.

³³ Eric Hobsbawm, *Doba revolucije*, Zagreb 1987., 30.

seoskom okruženju i lokalnom tržištu. Ipak, iz okoline su ih izdvajale funkcije središta agrarne ekonomije putem tržnice i redovitih sajмова te zastupljenost većeg broja zanatlija i obrtnika. Tek od 18. stoljeća pojavile su se u malim gradovima diljem Europe stalne specijalizirane trgovine te je porastao broj različitih službenika, koji su ubrzo postali jedno od obilježja urbanih naselja, a mali gradovi su se u tom razdoblju počeli naglo razvijati i definitivno urbanistički oblikovati, što će se uostalom potvrditi i na primjeru Makarske.³⁴

Tijekom 19. stoljeća mali gradovi su i na hrvatskim prostorima konačno postali dio većih urbanih sustava, koji su se razvili prvenstveno povećanjem uloge države u svakodnevnom životu i modernizacijom na svim poljima društvenog razvoja. No, i dalje su ostali snažno vezani uz seosku okolicu, što će se također vidjeti na primjeru razvoja Makarske te ostatka Primorja, pa se za definiranje pojma grada na njenom primjeru vrlo prikladnom može smatrati teza Mate Suića prema kojoj je grad *izraz međuzavisnosti ne samo njegovih stanovnika, već stanovnika cijele te regije, a upravo odnos prema njoj ga definira gradom.*³⁵ Centralne funkcije (političko-administrativne, gospodarske, kulturne, društvene, obrazovne i dr.) određenog naselja unutar regije su ono što čini neko naselje gradom, a one su opet u pravilu najčešće popraćene većom gustoćom naseljenosti, urbanom infrastrukturom, socijalnom diferencijacijom, razvijenom podjelom rada te drugim karakterističnim gradskim obilježjima.

2.2. RAZVOJ URBANIH KARAKTERISTIKA MAKARSKE

2.2.1. Kontinuitet naselja od prapovijesti do XVIII. stoljeća

Prema kriteriju vremena i načina oblikovanja te izgledu povijesne jezgre suvremenu Makarsku može se svrstati u barokne gradove 18. stoljeća, naročito s obzirom na središte grada koje pokazuje glavne značajke arhitekture baroka. Stoga se postavlja pitanje njenog razvoja do tada. Zbog relativno malog broja povijesnih izvora, kao i arheoloških ostataka ne može se ništa detaljnije reći o osobinama naselja kroz prapovijest, antiku i srednji vijek, no ako se već ne može sa sigurnošću govoriti o Suićevom tipu grada s kontinuitetom naslijeđenim iz antike, u svakom slučaju se može govoriti o naselju s kontinuitetom.³⁶

Naime, arheološka istraživanja utvrdila su naseljenost šireg područja današnjeg grada Makarske još u prapovijesti. Anonim Ravenjanin u svom opisu svijeta datiranom oko 6. stoljeća navodi naselje *Aronia id est Mucru*, dok se na Peutingerovom zemljovidu,

³⁴ Usporedi: Peter Clark, *Small Towns in Early Modern Europe*, Cambridge 2002., 7., 11-12.

³⁵ Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003., 26-28.

³⁶ Marinko Tomasović, *8000 godina života na prostoru Makarske*, Makarska 2004., 7-49.

srednjovjekovnoj kopiji zemljopisne karte iz 4. stoljeća, vidi na mjestu suvremene Makarske naselje *Aronia*, koje spominje i Prokopije iz Cezareje, grčki pisac iz 6. stoljeća.³⁷ Naselje je prema ranijim istraživanjima bilo redovito smještno na područje sela Makar u blizini današnje Makarske, no novija historiografska i arheološka istraživanja ubiciraju ga na području današnjeg grada.³⁸ Na Drugom salonitanskom saboru održanom 4. svibnja 533. naselje je postalo sjedište Mukurske biskupije.³⁹ Njegovo imenovanje biskupskim središtem upućuje na određenu razvijenost urbanih karakteristika i značajki, jer su samo razvijena gradska naselja mogla osigurati funkcioniranje biskupskog ureda, ali pri tom valja imati na umu da sljedećeg biskupa Makarska dobija tek 1324., no ni on ne boravi u Makarskoj i opet nema nasljednika sve do 1615., pa su pojedini povjesničari opravdano postavili pitanje da li je razlog tome, između ostalog, bila nedovoljna razvijenost naselja?⁴⁰

U svakom slučaju, poznato je da su Goti 548. uništili Muccurum, a prema arheološkim ostacima može se zaključiti kako je rimsko naselje vjerojatno imalo policentričan izgled jezgre, s pribježištem (refugiumom) za stanovništvo na polutoku sv. Petar.⁴¹ Unatoč gotskom uništavanju naselja očito je relativno brzo došlo do njegove obnove jer Mokro, odnosno Makar, navodi Konstantin Porfirogenet u 36. glavi svog spisa „De administrando imperio“ iz 10. stoljeća kao naseljeni grad u Paganiji, što je bio naziv za Neretvansku kneževinu u srednjem vijeku.⁴² Nažalost, za sljedećih nekoliko stoljeća nema povijesnih izvora na temelju kojih bi se mogao donijeti zaključak o daljnjem razvoju naselja, pa ostaju nejasni i razlozi prepuštanja uloge središta kneževine Omišu u 12. stoljeću.⁴³

Veći broj spomena naselja u izvorima javlja se tek u 15. stoljeću, a na temelju njih je moguće sa sigurnošću utvrditi da se kontinuitet života na području suvremene Makarske

³⁷ Mirko Marković, *Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske*, Zagreb 2004., 118.

³⁸ Usporedi: M. Tomasović, *8000 godina života na prostoru Makarske*, 48.

³⁹ Ante Škegro, „Mukurska biskupija (Ecclesia Muccuritana)“, *Povijesni prilozi*, 34 (2008.), 13-17.;

⁴⁰ Slavko Kovačić, „Makarska biskupija“. U: *Iz riznice Makarske katedrale* (ur. Sanja Božek), Makarska 1995., 11-12.; Marinko Tomasović, *Povijesno–arheološki ocrtni prikaz Makarskog primorja i zaleđa u srednjem vijeku*, Makarska 2010., 10-11.

⁴¹ M. Tomasović, *Povijesno–arheološki ocrtni prikaz*, 10.; Marinko Tomasović, „Arheološke sugestije za ubikaciju gradova iz 36. poglavlja Porfirogenetova De administrando imperio“, *Starohrvatska prosvjeta*, 36 (2009.), ser. 3, 299.

⁴² Iako se ranije Porfirogenetov Makar, kao i antičko, odnosno srednjovjekovno naselje često lociralo na mjestu današnjeg sela Makar u podnožju Biokovo nedaleko od Makarske, prema novijim istraživanjima to naselje je bilo smještno upravo na prostoru suvremene Makarske. Usporedi: M. Tomasović, *Povijesno–arheološki ocrtni prikaz*, 11.; M. Tomasović, „Arheološke sugestije za ubikaciju gradova“, 299.; Konstantin Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, Zagreb 2003., 91.; Ivo Goldstein, „Naseljeni gradovi Porfirogenetove Paganije“. U: *Raukarov zbornik* (ur. Neven Budak), Zagreb 2005., 41.

⁴³ Nada Klaić, „Historijska uloga Neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran“. U: *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28-30. rujna 1969.* (gl. ur. Jakša Ravlić), Makarska 1970., 152.

nastavio.⁴⁴ U darovnici bosanskog kralja Ostoje 1417. Makar se navodi kao *oppidum*, odnosno naseljeno mjesto s nekom vrstom obrambenog bedema, koji je najvjerojatnije bio neki oblik drvene palisade, no to nije podrazumijevalo i postojanje grada, odnosno razvijenijih urbanih karakteristika naselja. Taj zaključak potvrđuje i isprava vojvode Jurja Vojsalića iz 1434. u kojoj se Makar navodi kao selo.⁴⁵ Venecija je 1453. obećala utvrditi zidinama naselje, no to nije i ostvarila, a najvjerojatnije u posljednjem desetljeću 15. stoljeću osvojile su ga Osmanlije, koje su ga tom prilikom uništile.⁴⁶

Prvi spomen naziva „Makarska“ potiče iz 1502., kada je osmanski kadija iz Foče odobrio franjevcima popravak crkve, a u sličnoj dozvoli iz 1508. Makarska se opet navodi kao selo, koje je u međuvremenu postalo središte osmanske nahije Primorje, kao najniže upravne jedinice carstva.⁴⁷ Makarska je ponovno stradala prilikom mletačko-osmanskog rata 1537., no ubrzo je obnovljena i relativno brzo se razvila iskoristivši svoj položaj važne osmanske luke na Jadranu, pri čemu je naročito važno bilo djelovanje skele za trgovinu soli. Zahvaljujući tome Osmanlije su je 1568. proglasile trgovištem, a potom je i utvrdili s tri kule te zidinama. Novi mletačko-osmanski rat izbio je 1570., a Venecija je 1572. osvojila Makarsku, no nakon potpisanog primirja 1573. i vratila ju je pod vlast Osmanlija. Za pretpostaviti je da su Mlečani prilikom osvajanja ili prije njene ponovne predaje Osmanlijama srušili zidine, a da je u ratnim akcijama došlo i do uništavanja barem dijela naselja.⁴⁸ Iz tog vremena datira i prvi prikaz Makarske (Slika 2).

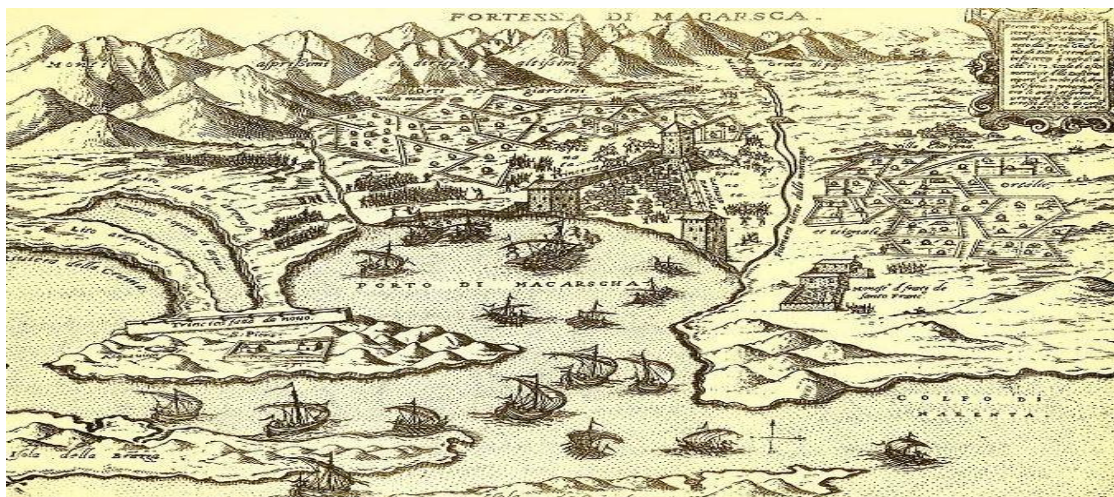
⁴⁴ J. Ravlić, *Makarska i njezino Primorje*, 64.

⁴⁵ Pojedini autori smatraju kako je već u to vrijeme Makarska bila snažno utvrđeni grad, no to vjerojatno nije slučaj s obzirom na kontekst kasnijih događaja i općenito upotrebe pojma *oppidum* na prostoru današnje Dalmacije u to vrijeme. Usporedi: Milko Brković, „Značaj i važnost dviju bosansko-humskih isprava za povijest Gornjega primorja u XV. stoljeću“. U: *Hrvatski rasadnik* (ur. Zdenko Radelić), Zagreb 1999., 131.

⁴⁶ U literaturi postoji neslaganje oko datacije osmanskog osvajanja Makarske jer pojedini autori smatraju da je do njega došlo još sedamdesetih godina 15. stoljeća, no ipak je datacija u zadnje desetljeće 15. stoljeća vjerovatnija. Usporedi: Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982., 161.; P. Kaer, *Makarska i primorje*, 33; J. Ravlić, *Makarska i njezino Primorje*, 69-77.; Milan Glibota, „Nepoznati i neobjavljeni stari planovi i vedute grada Makarske“, *Kačić*, 36-38 (2004.-2006.), 498.; Karlo Jurišić, *Franjevački samostan sv. Marije u Makarskoj: u povodu 50. obljetnice posvete nove crkve (1940.-1990.)*, Makarska 1989., 35.

⁴⁷ Karlo Jurišić, „Nazivi naselja Makarskog primorja“. U: *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28-30. rujna 1969.* (gl. ur. Jakša Ravlić), Makarska 1970., 95-96.; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 162.

⁴⁸ J. Ravlić, *Makarska i njezino Primorje*, 77-78.

Slika 2. Giovanni Francesco Camoci (1572.), bakrorez.

Na Camocijevom bakrorezu prikazan je mletački napad na utvrđeno naselje od četrdesetak kuća s prikazanom crkvom u središtu. Na temelju njega može se govoriti o već formiranom naselju s donekle razvijenim urbanim karakteristikama. Bilo je ograđeno zidinama, uskih i nepravilnih ulica, a središtem mu je vjerojatno dominirala crkva. Ispred crkve bio je veći prostor, odnosno trg kao izrazito urbana karakteristika naselja. Vjerojatno je u određenoj mjeri imao ulogu nalik onoj antičkog foruma te je bio središte cijelog društvenog života naselja. Kao i kod drugih gradova srednjeg vijeka bio je nepravilnog oblika, jer se morao prilagoditi smještaju okolnih zgrada koje su određivale oblikovanje slobodnog prostora.⁴⁹

Nakon povratka pod osmansku upravu naselje se opet počelo razvijati, a 1615. dobilo je ponovno i rezidencijalnog biskupa, što opet upućuje na daljnji razvoj urbanih karakteristika.⁵⁰ Kao što je i ranije napomenuto, upravo je crkvena funkcija naselja dobar pokazatelj njegove razvijenosti, jer je Crkva naglašeno hijerarhijski organizirana, pa stupanj crkvenog položaja upućuje na značenje i razvijenost naselja. Prema popisu stanovništva iz 1624. u naselju je opet bilo četrdesetak kuća, a emin i malobrojna osmanska posada stanovala je u jedinoj preostaloj kuli. U naselju se nalazio i jedini han (konačište za putnike) u osmanskoj Dalmaciji, a Osmanlije su u to vrijeme izgradile i vodovod dovevši vodu od izvora Vrutak do česme na dnu trga, koja je služila sve do 1775. kada su Mlečani sagradili novu.⁵¹

⁴⁹ Lewis Mumford, *Grad u historiji*, Zagreb 1988., 310.

⁵⁰ S. Kovačić, „Makarska biskupija“, 13-14.

⁵¹ Seid Traljić, „Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII. i XVIII. stoljeću“. U: *Pomorski zbornik* (ur. Grga Novak i Vjekoslav Maštrović), sv. I, Zagreb 1962., 359-360.; F. Glavina, *Makarske teme*, 61-62.

Za vrijeme Kandijskog rata (1645.-1669) Makarsko primorje dobrovoljno se predalo Veneciji, koja je 1646. imenovala providura za Makarsku. U adresi Mlečanima iz 1646. primorski knezovi su, između ostalog, od Mlečana zatražili i utvrđivanje Makarske te formiranje plemićke gradske općine.⁵² Do ispunjenja zahtjeva od strane Venecije nije došlo, a Osmanlije su naselje opet uništile 1648. godine. Konstantno ratovanje na širem prostoru Makarske potrajalo je praktički sve do 1699. i potpisivanja mira u Sremskim Karlovcima, kada je Venecija konačno zagospodarila i ovim dijelom istočne jadranske obale.⁵³

Stalna ratovanja onemogućila su ekonomski, društveni i kulturni razvoj, pa je do pravog razvoja urbanog naselja koje se u punom smislu može nazivati gradom došlo tek pod mletačkom vlasti u 18. stoljeću, kada se politička situacija smirila na nešto duže razdoblje. No, još za vrijeme osmanske uprave Makarska je stekla status *varoši*, koji je predstavljao najniži oblik gradskih naselja unutar Osmanskog carstva. Naime, pod tim nazivom bila je navedena u dokumentu nahiba nahije Primorje 1672., a on je najčešće označavao dijelove većih gradskih naselja ili samostalna gradska naselja, koja su bila isključivo ili uglavnom naseljena kršćanima, dok je viši status bio onaj *kasabe*, za čije stjecanje je jedan od uvjeta bilo postojanje džamije, koja kao takva prema dosadašnjim istraživanjima u Makarskoj nikada nije postojala.⁵⁴

Iz ovog kratkog pregleda razvoja naselja na području suvremene Makarske do 18. stoljeća može se zaključiti kako se i na njenom primjeru pokazalo da na razvoj naselja i gradova općenito ne treba gledati kao na konstantnu uzlaznu liniju, već svojevrsnu sinusoidu sa svojim usponima i padovima. Presudni čimbenici u razvoju Makarske bili su politička situacija i prirodni položaj. U stalnim borbama i promjenama vlasti više puta je bila uništena, no zahvaljujući prirodnom položaju uvijek je ubrzo bila obnovljena na istom mjestu. Razlozi njenim stalnim obnovama nalazili su se prvenstveno u činjenici da je to jedina prirodna luka s povoljnim maritimnim uvjetima na širem području. Luka je ujedno pružala i dobru mogućnost obrane, jer je zaštićena s dva poluotoka, odnosno Biokovom u pozadini, a u nju se ulijevalo više potoka koji su je opskrbljivali pitkom vodom. Atraktivan položaj nadopunjavao se i

⁵² Nikola Zvonimir Bjelovučić, „Ugovor makarsko-primorskih knezova s mletačkom republikom god. 1646.“, *Starine*, 32 (1907.), 319.

⁵³ Lovorka Čoralić, „Politički, gospodarski, crkveni i kulturni odnosi Makarske i Mletaka XVI.-XVIII st.“, *Kačić*, 36-38 (2004.-2006.), 64-65.; J. Ravlić, *Makarska i njezino Primorje*, 82-86.

⁵⁴ Usporedi: Davor Jelavić, *Jelavići – rod i pleme*, Vrgorac 2009., 174.; Seka Brkljača, „Urbanizacija Hercegovine – demografski i privredni razvoj gradova od 1878. do 1941. godine“. U: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, knj. II. (ur. Ivo Lučić), Zagreb 2011., 56.; Nikolaj Todorov, *The Balkan City 1400-1900*, Seattle-London 1983., 20-21.

relativnom blizinom prijelaza preko Biokova, koji su do izražaja naročito dolazili u razdobljima dužih primirja kada bi se preko njih odvijala trgovina sa širim zaleđem.⁵⁵

2.2.2. Osnove urbanog razvoja od XVIII. stoljeća do 1918. godine

Kroz 18. stoljeća Makarska je definitivno poprimila urbane karakteristike i značajke te postala gospodarsko, prometno, upravno i kulturno središte regije te se može zaključiti da se u tom razdoblju u potpunosti razvila kao grad. Što se tiče pravno-političkog statusa, Makarsko primorje je pod nazivom Krajina bila autonomna općina pod mletačkom upravom, a 1710. Lokalni plemići ponovno su zatražili osnivanje posebne gradske općine. Senat mletačke republike donio je 11. lipnja 1710. odluku o njenom osnivanju, na što se stanovništvo ostatka Primorja pobunilo, pa je ta odluka povučena i ostavila opći narodni zbor Krajine kao upravni organ. Iz toga se može zaključiti kako unatoč njenom razvoju nije došlo do formalnog uzdizanja Makarske na pravno-politički status grada pod mletačkom upravom, iako se u izvorima za nju u to vrijeme počinje koristiti termin – grad (*Città*), koji su kasnije austrijske i francuske te ponovno austrijske vlasti samo preuzimale.⁵⁶

Nagli razvoj Makarske tijekom 18. stoljeća bio je posljedica njenog dobrog prirodnog položaja, jer se nalazila na granici Mletačke republike i Osmanskog carstva, a vidljiv je i iz rasta broja stanovnika. Naime, prema popisima stanovništva u Makarskoj je 1695. živjelo 45 obitelji, koje su brojile ukupno 171 člana, dok je 1805. Zabilježeno čak 265 obitelji s ukupno 1.337 stanovnika.⁵⁷ Razdoblje osmanske vladavine nije ostavilo većih tragova u arhitekturi, pa je i Alberto Fortis u svom prolasku kroz Makarsku u drugoj polovici 18. stoljeća primijetio kako u gradu nema ničeg starog, jer je izgrađen iznova.⁵⁸ U tom razdoblju oblikovao se urbanistički koncept suvremene Makarske, kojem su prepoznatljivost dali gradnja katedrale i glavni gradski trg, kao izrazito urbana značajka, te riva. Uz njih, potrebno je spomenuti i glavnu te najširu gradsku ulicu, Kalalargu, koja je u duhu baroka, paralelno s rivom s kojom je bila povezana poprečnim malim ulicama, direktno povezala pravokutni glavni trg s glavnim izlazom iz grada.⁵⁹

⁵⁵ Otokar Lahman, „Prilog proučavanju strukture stanovništva Makarske“, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 42 (1964.), 560.

⁵⁶ Miroslav Ujdurović, *Stanovništvo Makarskog primorja od 15.-19. stoljeća*, Gradac 2002., 84-85.; P. Kaer, *Makarska i primorje*, 129-130.; Ivan Grgić, Statut primorske lige, *Zadarska revija*, 4 (1955.), br. 4, 195.

⁵⁷ M. Ujdurović, *Stanovništvo Makarskog primorja*, 57.

⁵⁸ Alberto Fortis, *Put po Dalmaciji* (prir. Josip Bratulić), Zagreb 1984., 214.

⁵⁹ Arsen Duplančić, „Makarska na crtežima i planovima do sredine XIX. stoljeća“, *Makarsko primorje*, 1 (1990.), 117-126.; L. Mumford, *Grad u historiji*, 351-354., 399.

Središte društvenog, gospodarskog i političkog života bio je trg, koji je konačan izgled dobio izgradnjom okolnih zgrada i završetkom gradnje katedrale 1766. godine.⁶⁰ Bočne strane trga zatvorile su kuće plemića i istaknutijih građana, a na jugu se nalazio i providurov dvor te kula, koja je služila kao zatvor.⁶¹ Na prednjem dijelu trga bila je glavna makarska tržnica, a za potrebe trgovine ondje su bile uzidane kamenice kojima se mjerilo žito.⁶² Uz katedralu je 1775. izgrađena česma, dok je zapadno od trga vodila već spomenuta Kalalarga, uz koju se kroz 18. i 19. stoljeće izgradio novi dio grada s većim broj kuća i plemićkih palača u kasno baroknom stilu.⁶³ Istočno od trga identificirana je starija, srednjovjekovna jezgra grada.⁶⁴ Od plemićkih građevinskih kompleksa posebno su se izdvajale palače Ivanišević na istočnom i palača Tonoli na zapadnom dijelu grada izgrađene krajem 18. stoljeća. Zahvaljujući nepostojanju zidina Makarska se ranije od ostalih dalmatinskih gradova urbanistički otvorila prema luci te se kroz 18. i 19. stoljeće u njoj grade veće i reprezentativnije građevine.⁶⁵ Tako je riva, uz glavni trg, relativno rano postala njeno drugo dominantno urbano obilježje. Kao i u drugim dalmatinskim gradovima, u gradskoj unutrašnjosti prevladavale su manje stambene zgrade, najčešće jednokatnice, pretežno rustikalnog i tradicionalnog izgleda te obilježja.⁶⁶ Prema svojoj silueti, Makarsku se može svrstati u tip ravnog i izduženog naselja, koje se proteže u liniji duž obale, s dominantnom okomicom zvonika franjevačke samostanske crkve, sagrađenog 1715., zvonika katedrale sv. Marka, podignutog 1760., i zvonika crkve sv. Filipa Nerija, izgrađenog 1771. godine.⁶⁷

O urbanom razvoju grada i gradskom stilu života tijekom 18. stoljeća svjedoče odredbe gradskih providura koje su proglašavali prilikom stupanja na vlast, a koje su, između ostalog, zabranjivale sužavanje javnih puteva i ulica te propisivale korištenje česme isključivo za piće, pri čemu je posebno zabranjeno bilo kvariti žlijeb koji je dovodio vodu na javnu

⁶⁰ Radoslav Tomić, „Novi podaci o makarskoj katedrali“, *Makarsko primorje*, 1 (1990.), 130.

⁶¹ Zoraida Demori – Staničić, „Prikaz Makarske iz 18. stoljeća na slici Bratovštine Dobre smrti“, *Grada i prilozima za povijest Dalmacije*, 12 (1996.), 491-492.; A. Duplančić, „Makarska na crtežima i planovima“, 117.; Cvito Fisković, „Spomenici grada Makarske“. U: *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28-30. rujna 1969.* (gl. ur. Jakša Ravlić), Makarska 1970., 214-215., 220.

⁶² C. Fisković, „Spomenici grada Makarske“, 214.

⁶³ A. Duplančić, „Makarska na crtežima i planovima“, 122.; Goran Nikšić, „Gradska česma u Makarskoj“, *Makarsko primorje*, 1 (1990.), 143-145.

⁶⁴ Zoraida Demori – Staničić, „Ladanjska arhitektura na Makarskom primorju“. U: *Kultura ladanja* (ur. Nada Grujić), Zagreb 2006., 133.;

⁶⁵ C. Fisković, „Spomenici grada Makarske“, 260., 262.

⁶⁶ Duško Kečkemet, „Mali gradovi na Jadranu“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, 15 (2004.), br. 1-2, 114.; N. Bezić-Božanić, „Kulturno povijesna sredina Makarske“, 74.

⁶⁷ D. Kečkemet, „Mali gradovi na Jadranu“, 119.; C. Fisković, „Spomenici grada Makarske“, 237., 257.; N. Bezić-Božanić, „Kulturno povijesna sredina Makarske“, 71.; Kruno Prijatelj, „Barok u Dalmaciji“. U: *Barok u Hrvatskoj* (ur. Slavko Goldstein, Milan Mirić, Vera Čičin Šain i Željko Ivančić), Zagreb 1982., 707.

česmu te u njemu prati rublje ili napajati stoku. U te svrhe bile su niže od česme za piće sagrađene kamenice. Odredbe su zabranjivale i klanje stoke po kućama, za što je sagrađena klaonica na poluotoku sv. Petar, a bio je zabranjen i slobodan pristanak brodova u luci, koji su prvo morali providuru pokazati zdravstvene svjedodžbe te čekati dozvolu za pristanak. Trgovci iz unutrašnjosti bili su zadržavani na predjelu zvanom „Žbare“, gdje je nad njima vršen sanitarni pregled te su tek potom puštani u grad, a postojala su i dva zdravstvena ureda, onaj lučki, koji je bio ograđen i nalazio se na rivi pokraj glavnog gata te drugi istočno od franjevačkog samostana.⁶⁸

Uznapredovali status naselja kroz 18. stoljeće potvrdila je i francuska vlast 1806. imenujući Makarsku središtem okružja (uz Zadar, Šibenik i Split), a brojne reforme koje su Francuzi nastojali provesti i koje bi vjerojatno rezultirale bržim razvojem grada nisu zaživjele zbog kratke i nestabilne vladavine.⁶⁹ Dolaskom druge austrijske uprave razvoj grada se znatno usporio. U njenom početku Makarska je zadržala status središta okruga, no već 1818. pripojena je splitskom okrugu, a gubitak statusa i značaja nastavio se 1828. ukidanjem samostalne makarske biskupije, koja je također pripojena splitskoj.⁷⁰ Ta degradacija na administrativno-političkoj i religijskoj razini u dobroj mjeri simbolizira odnos austrijske vlasti prema Makarskoj kroz prvih pola stoljeća njene vladavine, no on se možda najbolje može vidjeti na potpunom zanemarivanju prometnog povezivanja grada s regijom, što je uzrokovalo vrlo slab i spor razvoj gospodarstva kroz to vremensko razdoblje.

Stanje prometnica na širem makarskom području bilo je izrazito loše. Cesta do Brele sagrađena je 1818., no do njenog produženja do Šestanovca došlo je tek 1884., a do izgradnje ceste prema Vrgorcu došlo je tek 1878., što se i tada može više zahvaliti nastojanju austrijskih vojnih snaga za što bržom aneksijom BiH, nego brizi Beča o ovim krajevima.⁷¹ Poseban problem predstavljala je gradnja primorske ceste do Splita, koja je bila od iznimne važnosti za Makarsku. Iako je cesta Omiš–Split bila sagrađena još 1855., a 1878. trasiran put od Omiša do prijevoja Dubci i spoja s cestom Makarska-Zadvarje, austrijski parlament je tek 1908. odobrio njenu gradnju. Ipak, ni tada nije izvedena u potpunosti, već je završeno samo osam

⁶⁸ C. Fisković, „Spomenici grada Makarske“, 258.; F. Glavina, *Makarske teme*, 67-68.; P. Kaer, *Makarska i primorje*, 126-127.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, 30.

⁶⁹ S. Piplović, „Javne gradnje u Makarskoj općini“, 157.

⁷⁰ Stijepo Obad, „Makarsko primorje u Pavlinovićevo doba“. U: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti* (prir. Nikša Stančić), Zagreb 1990., 43-44.; Josip Ante Soldo, „Makarsko primorje u Despotovo doba“. U: *Znanstveno savjetovanje „Život i djelo Ivana Despota“* (ur. Žarko Despot), Makarska 1989., 265.; S. Kovačić, „Makarska biskupija“, 16.

⁷¹ S. Obad, „Makarsko primorje u Pavlinovićevo doba“, 47-48.; Stanko Piplović, „Cesta Baruna Rodića“, *Makarsko primorje*, 6 (2003.), 122., 126.

kilometara, a ostalo je nedovršeno još 10, što je značilo da austrijska vlast kroz cijelo stoljeće vladavine nije uspjela cestovno povezati Dalmaciju od Zadra do Makarske.⁷²

Uslijed slabe razvijenosti kopnenih prometnica većina prometa, i trgovačkog i putničkog, odvijala se morem, no i u tom pogledu austrijska vlast nije vodila preveliku brigu o razvoju ovog područja. Lloydov parobrod počeo je pristajati u Makarskoj tek 1838., ali i tada samo jednom tjedno. Više linija uvelo je tek prvo parobrodarsko društvo u Dalmaciji „Braća Rismondo“, osnovano u Makarskoj 1878., koje je 1879. uvelo tri puta tjedno liniju Split-Metković preko Makarske, odnosno liniju Trst-Metković od 1880. godine.⁷³ Uz nebrigu službenih vlasti, spori razvoj Makarske tijekom ovog razvoja bio je u velikoj mjeri posljedica i drugih nepovoljnih okolnosti, među kojima se naročito ističu strašna epidemije kuge, koja je pogodila grad 1815., a tijekom koje je umrla trećina stanovnika, te glad u narednim godinama od koje je također nastradao veliki broj stanovnika.⁷⁴ Ipak, unatoč svemu razvoj se nastavljao, pa se do polovice 19. stoljeća grad počeo širiti prema predjelima Gorinke, Bidola, Vrpolja i Velikog Polja.⁷⁵

U prvoj polovini 19. stoljeća izgrađen je tek zidani gat na obali, koji je podijelio makarsku rivu na „Veliku“ i „Malu“ obalu, a intenzivnija izgradnja počinje od sedamdesetih godina 19. stoljeća, što se podudara s razvojem lokalne samouprave, odnosno mogućnošću izabrane lokalne vlasti da upravlja svojom imovinom.⁷⁶ Tako je od tog vremena do početka Prvog svjetskog rata izgrađen novi lučki zdravstveni ured, novi veliki gat, koji je i popločan te na čijem je vrhu postavljeno svjetlo, manji gat za popravak brodova, svjetionik na polutoku sv. Petar, javno perilo, općinska palača i zgrada škole. Podignut je i spomenik fra Andriji Kačiću Miošiću na glavnom trgu, na kojem je u duhu neoromantizma 1890. uređen park, a 1910. perivoj. Više puta je obnovljena riva, koja je i produžena te djelomično popločana, produbljena je luka za pristanak većih brodova, regulirani potoci koji su nasipali luku, postavljeni fenjeri za rasvjetu rive, na kojoj je posađen i drvored, započeto je pošumljavanje goleti uokolo grada, uređen vodovod, groblje, kupalište i park „Mandrač“, proširen samostan, isušene močvare prema Donjoj Luci i napravljen ribnjak, koji je početkom 20. stoljeća ponovno uređivan te je poravnat predio na „Žbarama“ gdje su uređene mesnice i konjušnice,

⁷² „Za gradnju ceste Omiš-Rogoznica-Dubci“, *Novo doba*, god. VIII, br. 213, Split, 5.9.1925., 8.; „Rad našeg poslanika u Narodnoj Skupštini“, *Pučki list*, god. II, br. 8-9, Split, 12. 9. 1925., 3.

⁷³ Frano Glavina, „Makarska u Ljubićevo doba“. U: *Don Kažimir Ljubić: 1835.-1897.: život i djelo* (prir. Velimir Urlić), Makarska 1998., 13.

⁷⁴ F. Glavina, *Makarske teme*, 105-110.

⁷⁵ Mirko Marković, *Hrvatski gradovi na starim planovima i vedutama*, Zagreb 2001., 581.

⁷⁶ C. Fisković, „Spomenici grada Makarske“, 217.

pa se tako i razvoj obrta odrazio na topografiju grada, a uređene su i šetnice po poluotocima sv. Petru i Osejavi te do svetišta Vepric.⁷⁷

Gospodarski i demografski brži razvoj zadnjih desetljeća 19. stoljeća, pa do početka Prvog svjetskog rata, u odnosu na prehodno razdoblje, pratio je i rast broja različitih trgovina, restorana i obrta koji su najčešće bili smješteni u prizemljima kuća na glavnom trgu te na rivi, a kroz to vrijeme sagrađen je i veći broj privatnih kuća te zgrada.⁷⁸ O urbanim karakteristikama svakodnevnog života unutar naselja i brizi o njegovom uređenju te nastojanjima unapređenja života stanovnika vrlo dobro svjedoči odredba donešena prilikom reguliranja vodovoda 1900. prema kojoj se voda nije smjela dovesti do stana ukoliko se vlasnik ne bi obvezao uvesti je i u zahode, koji su morali biti opskrbljeni *spravama koje ne propuštaju smrad*.⁷⁹ Pred sam Prvi svjetski rat postojali su brojni planovi o daljnjem razvoju grada, koji su uključivali gradnju velikog hotela i monumentalne crkve u svetištu Vepric, no nakon njegovog početka od svega se odustalo.⁸⁰ Unatoč tome, uređivanje grada ni za vrijeme rata nije u potpunosti prestalo, jer su vojnici postavljeni u Makarskoj kroz to vrijeme besplatno iskopali novi rezervoar za vodu volumena od oko tri tisuće kubnih metara te uredili groblje.⁸¹

⁷⁷ P. Kaer, *Makarska i primorje*, 14., 29., 49.; Stanko Piplović, „Izgradnja luka u makarskom kotaru tijekom XIX. stoljeća“, *Makarsko primorje*, 3 (1997.), 63-65.; C. Fisković, „Spomenici grada Makarske“, 258.; Stanko Piplović, „Javne gradnje u Makarskoj“, 155-165.; V. Milunović, *Pomorsko-urbanistički razvoj makarske luke*, 24-27.; N. Alačević, *Slavni i zaslužni muževi*, 63., 82.; K. Mucić, „Kulturna i prirodna baština Makarskog primorja“, 259.; L. Mumford, *Grad u historiji*, 402.; Miroslav Alačević, *Opis grada Makarske*, Split 1890., 19.; V. Urlić, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju*, 121-123., 126-128., 131., 157., 187.

⁷⁸ N. Alačević, *Slavni i zaslužni muževi*, 64.

⁷⁹ P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, 29.

⁸⁰ V. Urlić, *U spomen: Makarsko primorje*, 24-27.; S. Piplović, „Javne gradnje u Makarskoj“, 155-165.

⁸¹ V. Urlić, *U spomen: Makarsko primorje*, 57., 58.

2.2.3. Urbani razvoj Makarske od 1918. do 1929. godine

Slika 3. Plan Makarske izrađen prilikom planiranja posjete Kralja Aleksandra 1925. godine.⁸²

Kao i zakon prema kojem su funkcionirale dalmatinske općine, vlasti novostvorenog Kraljevstva SHS, odnosno Kraljevine SHS od Vidovdanskog ustava 1921., preuzele su od Monarhije i statuse naselja te je Makarska nastavljena biti titulirana gradom, unatoč tome što se ne zna da li je i kada taj status službeno dobila. Raspad Monarhije i stvaranje Kraljevstva SHS 1918. Makarani su dočekali s oduševljenjem, jer su očekivali nagli razvoj svih polja društvenog života, a posljedično s tim i razvoj samog grada, no do toga nije došlo. Prvih godina nakon rata ništa nije ulagano u uređenje grada, a potom je na inicijativu nekolicine privatnika i manjim dijelom lokalne samouprave pokrenuto nekoliko projekata. Izravna državna pomoć za uređenje grada bila je simbolična, pa je zabilježeno tek da je Ministarstvo šuma odobrilo 1926. i 1927. ukupno 40.000 din za pošumljavanje Donje Luke te da je 1928. Ministarstvo socijalne politike doniralo 50.000 din za javne radove koje su obavljali najsiromašniji građani, od čega je dio utrošen na popravak puta do gradskog predjela zvanog „Gorinka“, a ostatak na uređenje ribnjaka u Donjoj Luci.⁸³

Lokalna samouprava se uslijed siromaštva i malog proračuna nije mogla upuštati u veće investicije, a ponajveći gradski problemi u svakodnevnom životu tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća bili su neuređenost luke, kopnena izoliranost uslijed lošeg stanja

⁸² Za digitalnu obradu originalnog crteža zahvaljujem se dr. sc. Hrvoju Kekezu.

⁸³ Državni arhiv Dubrovnik (dalje: DAD), fond: Dubrovačka oblast (dalje: FDO), kut. CD IV e 5, Zapisnik sjednice oblasnog odbora Dubrovačke oblasti održane 1.6.1928.; „Pošumljivanje Makarske“, *Pučki list*, god. IV, br. 8, Split, 10.5.1927., 3.; „Pošumljivanje Makarske“, *Pučki list*, god. IV, br. 10, Split, 17.6.1927., 3.

prometnica, zastarjeli vodovod te neelektrifikacija grada. Kroz makarsku luku je dnevno prolazilo šest do osam parobroda, koji su kroz 1927. prevezli gotovo 70.000 putnika, no unatoč tome je bila zapuštena i djelomično razrušena.⁸⁴ U naročito lošem stanju bio je glavni gat, a vlada je tek 1926. bila odredila manju svotu za njen popravak. Tim novcem izvršene su samo najnužnije intervencije, ali se unatoč tome situacija ubrzo dodatno pogoršala. More je početkom 1927. napravilo veliku štetu pa je načelnik općine zatražio pomoć Dubrovačke oblasti, kao višeg tijela upravne vlasti, čiji je oblasni odbor urgirao kod Direkcije pomorskog saobraćaja iz Splita tražeći hitnu obnovu pristaništa, što je konačno završeno krajem 1927. godine.⁸⁵ No, to nije ni približno riješilo probleme, jer je i sam promet brodova lukom bio otežan. Naime, neregulirani potok koji se ulijevao u more na sredini luke za vrijeme kiša je donosio veće količine materijala i time ju zatrpavao, pa je općinska uprava tijekom 1928. po uputama Direkcije pomorskog saobraćaja iz Splita očistila navedeni potok i preusmjerila ga. Potom je Direkcija trebala očistiti naneseći materijal iz luke, ali se na to moralo dugo čekati. Za to vrijeme je luku značajno onečišćivala i općinska klaonica, koja je bila smještena na njenom zapadnom kraju, prema kupalištu u Donjoj Luci.⁸⁶ Sav otpad i krv iz klaonice slijevali su se u kanal koji je povezivao more s općinskim ribnjakom u blizini kupališta, pa je za ljetnih vrućina smrad bio nesnosan. Toga je bila svjesna i općinska uprava, no jednostavno nije mogla ništa poduzeti uslijed nedostatka novca za gradnju nove klaonice na prikladnijem mjestu.⁸⁷

Ništa bolje stanje u odnosu na probleme gradske luke nije bilo ni kod kopnenih prometnica, već još i gore. Radovi na dionici od Omiša do Dubaca započeti 1910. nastavljeni su 1920., ali samo u dužini od oko jednog kilometra te su ponovno prekinuti, a do izgradnje

⁸⁴ Jadranska plovidba održavala je dnevnu liniju duž Primorja i poluotoka Pelješca, dva puta tjedno liniju s otocima Bračom i Hvarom, dnevnu brzu liniju Split-Makarska-Metković i obratno, dva puta tjedno liniju Makarska-Korčula-Dubrovnik i dva puta tjedno liniju Makarska-Trst., dok je dioničko društvo „Dubrovačka Plovidba“ održavalo tjednu liniju Makarska-Korčula-Dubrovnik i obratno, te Makarska-Split-Trst. Usporedi: DAD, FDO, kut. CD I a I, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o podacima za kotar Makarska od 18.8.1926.; „Makarska i njezini problemi“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 133, Split, 9.6.1928., 3.

⁸⁵ DAD, FDO, kut. CD II f 4, Upit predsjednika Oblasne skupštine Oblasnoj skupštini od 14.3.1927.; DAD, FDO, kut. CD II a 1, Dopis velikog župana Dubrovačke oblasti Oblasnom odboru u Dubrovniku od 13.4.1927.; DAD, FDO, kut. CD II a 5, Dopis Direkcije pomorskog saobraćaja Kraljevine SHS velikom županu Dubrovačke oblasti od 6.4.1927.; DAD, FDO, kut. CD II a 1, Dopis Direkcije pomorskog saobraćaja iz Splita Oblasnom odboru Dubrovačke oblasti o radovima u makarskoj luci od 14.4.1927.; „Makarska“, *Jadran*, god. IX, br. 48, Split, 3.12.1927., 4.

⁸⁶ „Makarska“, *Jadran*, god. IX, br. 12, Split, 25.3.1927., 4.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 288, Split, 14.12.1928., 4.

⁸⁷ „Za budućnost Makarske“, *Život*, god. IV, br. 762, Split, 25.7.1922., 2.; DAD, FDO, kut. CD II a 2, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o pregledu klaonica, redu i čistoći u mesnicama i prodavaonicama suhomesnate robe od 21.3.1927.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 23, Split, 28.1.1928.,

preostalih 10 kilometara i povezivanja Makarske sa Splitom primorskom cestom moralo se čekati sve do 1933. godine.⁸⁸ S druge strane, Makarska se nastojala povezati i s južnom Dalmacijom, no ni ta cesta nije bila od državnog prioriteta. Do Metkovića je trebalo ukupno sagraditi 80 kilometara ceste, ali je do 1929. bilo izgrađeno tek 40 kilometara.⁸⁹ Kroz to vrijeme, državni poštanski automobil, koji je bio u vrlo lošem stanju, održavao je tri puta tjedno putničku liniju Makarska-Zadvarje-Vrgorac-Metković, no uslijed loših uvjeta većina putnika ostajala je vjerna parobrodima. U samom gradu je prostor luke bio i po pitanju automobilskog prometa kritična točka. To je naročito dolazilo do izražaja s pojačanjem parobrodarskog prometa, što nije pratio razvoj lučke infrastrukture. Naročito problematičan bio je pretovar tereta s brodova koji se odvijao vrlo sporo na zapadnom dijelu luke, jer ondje nije bilo pločnika, već uski kameni rub zbog kojeg je pristup brodovima bio nesiguran. Općinska uprava nasipala je i poravnavala to zemljište više puta, no morski valovi bi ga ubrzo opet oštetili i raznijeli nasuti materijal, a za njegovo popločavanje nije bilo novaca.⁹⁰

Ipak, unatoč svemu navedenom, glavni problem u svakodnevnom životu Makaranima je predstavljao zastarjeli vodovod i neelektrifikacija grada. Vodovod izgrađen krajem 19. stoljeća nije više bio adekvatan za opskrbu stanovništva, naročito u ljetnim mjesecima kada bi pristigao veći broj turista. Kao ni za druge projekte, lokalna samouprava nije mogla financirati njegov popravak, ali on nije ni bio u nadležnosti općinskih vlasti, već oblasti, koja je profunkcionirala tek 1927., a čija ga je hidrotehnička služba odmah uvrstila u nacrt budžeta za budžetsku godinu 1927./1928., u iznosu od 40.000 din. No, zbog nemogućnosti realizacije budžeta nadležna služba ga je uklonila s liste prioriteta te odgodila za sljedeću budžetsku godinu u iznosu od 100.000 din, ali do njegovog popravka ni tada nije došlo iz istog razloga.⁹¹ Stvarna procjena troškova iznosila je 530.000 din i obuhvaćala je povećanje rezervoara, popravak postojeće vodovodne mreže te uređivanje bujica „Potok“ i „Makar–Puharići“, a njegov popravak hitnim je ocijenilo i Ministarstvo Narodnog zdravlja jer su

⁸⁸ „Za gradnju ceste Omiš-Rogoznica-Dubci“, *Novo doba*, god. VIII, br. 213, Split, 5.9.1925., 8.; „Rad našeg poslanika u Narodnoj Skupštini“, *Pučki list*, god. II, br. 8-9, Split, 12.9.1925., 3.; V. Urlič, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju*, 133.

⁸⁹ „Putevi u Dalmaciju“, *Novo doba*, god. XII, br. 220, Split, 7.9.1929., 7.

⁹⁰ DAD, FDO, kut. CD I a I, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o podacima za kotar Makarska od 18.8.1926.; „Makarski tjedan“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 161, Split, 14.7.1928., 2.

⁹¹ DAD, FDO, kut. CD II d 6, Izvješće o djelatnosti rada hidrotehničke službe u Dubrovačkoj oblasti od postanka države god. 1919. do konca budžetske godine 1926.-1927. od 10.2.1927.; DAD, FDO, kut. DL I a 4, Izvješće oblasnog referenta Oblasnoj skupštini Dubrovačke oblasti o radnjama izvedenim po struci voda od 4.11.1927.; DAD, FDO, kut. CD IV f 6, Dopis velikog župana Dubrovačke oblasti općini Makarsko-Primorskoj od 10.6.1929.; DAD, FDO, kut. CD IV e 4, Dopis načelnika Makarsko-Primorske općine komesaru Oblasne samouprave dubrovačke oblasti od 25.10.1929.

vodovodne cijevi na većem broju mjesta bile u neposrednoj blizini odvodnih kanala ili čak u njima.⁹² Uslijed takve situacije Makarska je u ljetnim mjesecima redovito ostajala bez vode, koja bi se otvarala tek nekoliko puta dnevno po par sati, pa najčešće nije ni dolazila do nekih gradskih lokacija, no pomoći nije bilo.⁹³ Općinska uprava zatražila je popravak vodovoda i krajem 1929. te je predložila prenamjenu sredstava određenih za popravak općinskih cesta Podgora – Drašnice – Igrane – Živogošće i Podgora Kraj – Sv. Tekla – Dračevac, no komesar Dubrovačke oblasti ju je opet odbio.⁹⁴

Ništa bolja situacija nije bila ni po pitanje elektrifikacije, koje se postavljalo još od početka stoljeća, no za dugo ništa nije učinjeno ni po njegovom rješavanju, a prve električne svjetiljke u Makarskoj zasluga su vlasnika tkaonice, koji je 1929. osvijetlio dio puta prema svojoj tvornici.⁹⁵ Općinski načelnik Mate Klarić obećao je 1926. kako će elektrifikacija biti izvršena tijekom 1927., no tek je 1928. općinsko vijeće ovlastilo općinsku upravu za dizanje kredita u visini 800.000 din za elektrifikaciju i osnovalo općinski odbor za pregovore s ponuđačima radova.⁹⁶ Konačno, općinsko vijeće je 14. studenog 1929. prihvatilo zajam za elektrifikaciju grada, koja je provedena 5. srpnja 1930. godine.⁹⁷

Nedostatak sredstava u rukama općinske uprave odrazio se i na mnogo manje projekte, pa je u prvim godinama nakon rata naročito problematična situacija bila na rivi, koja je bila sva razrovana te su se za kišnog vremena po njoj razlijevali potoci, a za suše dizala prašina. Slična situacija bila je i na putevima oko Grme te franjevačkog samostana. Središtem grada širio se smrad iz javnog zahoda, a javne rasvjete kao da nije ni bilo. Borovina na poluotocima Osejavi i Sv. Petru bilo je prepuštena na milost i nemilost svakome, pa je bila uobičajena njena sječa za potpalu i grijanje. Društvo za poljepšavanje grada pokušavalo je nešto raditi, ali

⁹² DAD, FDO, kut. CD III c 6, Dopis kotarskog poljoprivrednog referenta Oblasnom odboru Dubrovačke oblasti od 12.10.1928.; DAD, FDO, kut. CD V b 8, Izvješće kotarskog sanitetskog referenta Ministarstvu narodnog zdravlja u Beogradu od 13.4.1929.; DAD, FDO, kut. CD IV f 6, Dopis općine Makarsko-Primorske velikom županu Dubrovačke oblasti od 27.5.1929.

⁹³ DAD, FDO, kut. CD IV e 4, Dopis načelnika Makarsko-Primorske općine komesaru Oblasne samouprave Dubrovačke oblasti od 25.10.1929.

⁹⁴ DAD, FDO, kut. CD IV e 4, Dopis načelnika Makarsko-Primorske općine komesaru oblasne samouprave Dubrovačke oblasti od 19.10.1929.; DAD, FDO, kut. CD IV e 4, Dopis komesara oblasne samouprave Dubrovačke oblasti općini Makarsko-Primorskoj od 23.10.1929.

⁹⁵ „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 17, Split, 21.1.1929., 2.

⁹⁶ „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 433, Split, 31.12.1926., 9.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 269, Split, 20.11.1928., 4.

⁹⁷ „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 268, Split, 16.11.1929., 3.; V. Urlič, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju*, 135.

su im akcije ostale ograničene samo na manje uređivanje glavnog trga.⁹⁸ Ipak, financijske mogućnosti općine kasnije su se nešto popravile, pa je za vrijeme službovanja općinskog upravitelja Mihovila Marinovića (1923.-1925.) sagrađena gradska ribarnica i novi nužnik u Donjoj Luci, djelomično uređene gradske ulice, popravljena zgrada općinskog doma te proširena gradska rasvjeta (67 fenjera).⁹⁹ Marinović je nastojao i u Beogradu osigurati kredite za gradnju pučko-građanske škole, hotela te preuređenja gradskog vodovoda, no državna vlast nije za to imala sluha.¹⁰⁰

Svi navedeni problemi oko uređenja grada redovito su korišteni u svakodnevne političke svrhe, a brojni su planovi ostali neprovedeni zbog nemogućnosti postizanja konsenzusa na lokalnoj razini. Općenito, prvi veći projekt koji se namjeravao ostvariti nakon Prvog svjetskog rata bila je gradnja stručne škole i doma za invalide, koji su prema prvotnim planovima 1921. trebali biti smješteni na predjelu „Žbare“, a potom u Donjoj Luci, da bi na kraju bili ponovno vraćeni na „Žbare“, a uslijed svega do njihove izgradnje nikad nije došlo.¹⁰¹ Sličnu sudbinu imao je i projekt gradnje dječjeg sanatorija. Uprava Cvenog križa iz Zagreba obratila se 1926. na općinsko vijeće u Makarskoj za ustup zemljišta i dozvolu njegove gradnje na predjelu „Biloševac“. Tadašnja općinska uprava poduprla je projekt, no do njegovog ostvarenja nije došlo. Na temelju natpisa u periodičnim listovima iz toga vremena može se zaključiti kako je namjeravana izgradnja sanatorija izazvala snažan otpor u gradu. Protivnici gradnje nastupali su sa zahtjevima zaštite plaže, koja je prema njima ionako bila uništena tvornicom sardina i brodogradilištem te neusklađenosti sanatorija s idejom turizma, jer bi turisti umjesto uživanja u odmoru *bili primorani gledati suhonjavu djecu*.¹⁰²

S ciljem razvoja turizma bila je najavljena i gradnja većeg broja kupališnih kabina na plaži, za koje bi izvođač radova dobio koncesiju na 10 godina, no ni taj naum nije naišao na odobravanje te je doživio velike kritike.¹⁰³ Općinskim upravama često je prigovarano i za

⁹⁸ „Makarska“, *Jadran*, god. I, br. 155, Split, 30.8.1919., 2.; „Naši dopisi“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 18, Split, 7.6.1921., 2.; „Naši dopisi“, *Jadran*, god. III, br. 59, Split, 26.7.1922., 3.; „Iz pokrajine“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 44, Split, 31.6.1924., 3.

⁹⁹ „Makarska“, *Jadran*, god. VII, br. 17, Split, 23.4.1925., 4.; „Makarska“, *Jadran*, god. VII, br. 29, Split, 16.7.1925., 4.; „Iz pokrajine“, *Novo doba*, god. VIII, br. 159, Split, 12.7.1925., 6.; DAD, FDO, kut. CD V c 6, Pismo Mihovila Marinovića velikom županu Dubrovačke oblasti od 6.5.1929.

¹⁰⁰ DAD, FDO, kut. CL III a 6, Dopis općinskog upravitelja u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 1.9.1923.

¹⁰¹ DAD, FDO, kut. CL II d 6, Dopis Pokrajinske vlade za Dalmaciju u Splitu općinskoj upravi za Dalmaciju od 14.10.1919.; DAD, FDO, kut. CL II d 6, Zapisnik sjednice općinskog vijeća održane 20.6.1921.; DAD, FDO, kut. CL II d 6, Pritužba Pavla Baškovića Pokrajinskoj upravi za Dalmaciju u Splitu od 16.8.1921.; „Iz Makarske“, *Novo doba*, god. IV, br. 205, Split, 10.9.1921., 4.; „Naši dopisi“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 26, Split, 5.7.1921., 2.

¹⁰² „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 515, Split, 8.4.1927., 2.

¹⁰³ „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 433, Split, 31.12.1926., 9.

zapuštenost šuma u gradskoj okolini, zatim za nečistost rive i kupališta, selektivnu upotrebu javne rasvjete, koja se palila samo prilikom posjeta uvaženijih gostiju ili o posebnim prilikama, što su oni sve redovito demantirali i pri tom često naglašavali nedostatak novca kao glavni razlog loše situacije.¹⁰⁴ U takvim okolnostima pojedinačne privatne inicijative su ipak uspjele bar donekle ublažiti nedostatak sredstava u rukama lokalne samouprave te nezainteresiranost državnih vlasti za razvoj Makarske. Tako su četvorica istaknutih građana: Ljubo Rismondo, Ante Mastrović, Josip Krstulović i Pino Caralipeo započeli krajem 1922. s uspješnim ostvarivanjem prvog većeg projekta nakon rata. Otkupili su od grada zemljište na poluotoku sv. Petru te se obvezali na njemu sagraditi zgradu koja će se upotrebljavati za javna predavanja, predstave, koncerte, plesove i sl. te koja će se moći izdavati svim mjesnim društvima. Grad je pritom zadržao pravo prvootkupa tri mjeseca u slučaju eventualne kasnije prodaje. Na tom mjestu otvorena je već 8. rujna 1923. prva kino-dvorana u Makarskoj.¹⁰⁵ No, ovaj slučaj je tijekom istraživanog razdoblja bio tek iznimka.

Uslijed teške ekonomske situacije tijekom dvadesetih godina nije došlo ni do veće izgradnje privatnih objekata u Makarskoj, iako dosadašnja istraživanja nisu otkrila pouzdan izvor podataka na temelju kojeg bi se mogao utvrditi stvarni obim izgradnje privatnih objekata u Makarskoj tijekom prve polovine 20. stoljeća. Naime, prema popisu stanovništva 1900. u Makarskoj je bila 441 kuća, a prema popisu 1910. njih tek 353, dok ih je prema almanahu Kraljevine SHS za 1927.-1928. u gradu bilo 300. Vjerodostojnost ovih podataka upitna je s obzirom da je prema istim popisima broj stanovnika rastao, pa je 1900. u Makarskoj živjelo 1.805 stanovnika, deset godina kasnije 1.963., jednako kao i 1921., da bi 1931. broj stanovnika iznosio 2.117.¹⁰⁶ To bi dakle značilo da je broj stanovnika rastao, a broj kuća se smanjivao, što nije vjerojatno, već je očito došlo do promjene ili kriterija kuća koje su

¹⁰⁴ „Naši dopisi“, *Hrvatska riječ*, god I, br. 63, Split, 8.11.1921., 3.; „Makarska“, *Jadran*, god. XI, br. 28, Split, 16.7.1927., 4.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 723, Split, 16.12.1927., 3.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 23, Split, 28.1.1928., 3.; „Ispravak općinskog upraviteljstva u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 25, Split, 31.1.1928., 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 144, Split, 22.6.1929., 2.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 61, Split, 13.3.1929., 2.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 76, Split, 30.3.1929., 6.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 201, Split, 31.8.1929., 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 207, Split, 7.9.1929., 2.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 61, Split, 13.3.1929., 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 46, Split, 23.2.1929., 6.

¹⁰⁵ Državni arhiv Split (dalje: DAST), fond: Javni bilježnici srednje Dalmacije (dalje: JBSD), Andrija Žitko, kut. 8 (1921.-1922.), 1783, Ugovor kupoprodaje zemljišta u vlasništva grada Makarske od 23.11.1922.; DAD, FDO, kut. CL II f 1, Dopis općinskog upravitelja u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 15.1.1923.; DAD, FDO, kut. CL III a 6, Odobrenje obrtišta za kino Rismondo od 20.9.1923.; DAD, FDO, kut. CL III c 8, Dopis općinskog upravitelja u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 22.1.1924.; DAD, FDO, kut. CD IV e 7, Dopis kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti od 7.12.1928.

¹⁰⁶ *Gemeindelexikon von Dalmatien*, Beč 1908., 38.; *Spezialortsrepertorium von Dalmatien*, Beč 1919., 23.; *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (ur. Viktor Manakin), sv. 3, dio 7-8-9, Zagreb 1929., 689.

popisivane ili opsega naselja koja su popisivana pod Makarskom u različitim popisima, a samim tim spomenuti podaci postaju neupotrebljivi.

O broju novogradnji može se steći tek okviran dojam na temelju izvješća trgovačke i obrtničke komore te usporedbom s drugim gradovima u Dalmaciji. Prema njima, broj novogradnji tijekom druge polovice dvadesetih godina u Makarskoj je znatno zaostajao za drugim gradskim sredinama u Dalmaciji, iako je teška ekonomska situacija zasigurno i na njih utjecala. U Makarskoj (nije jasno da li se misli na općinu ili kotar) se tako kroz 1927. izgradilo samo nekoliko zgrada u ukupnoj vrijednosti od 763.000 din, što je bilo otprilike dvostruko manje od Knina i Raba, trostruko manje od Metkovića ili Šibenika, a otprilike jednako kao u Biogradu. Za to vrijeme su se u Splitu, koji je doživljavao nagli razvoj kao glavna luka Kraljevine SHS, izgradila 252 stana u vrijednosti 30,000.000 din.¹⁰⁷ Kroz istu godinu podružnica Hipotekarne banke u Splitu odobrila je u makarskom kotaru zajmove u visini 1,291.000 din, što je također bilo znatno manje od Splita (25,420.000), Dubrovnika (18,725.000), Šibenika (3,154.000), Kotora (4,445.000), Korčule (2,506.000), Knina (2,106.000), Hvara (2,074.000), Benkovca (1,876.000), Sinja (1,651.000) i Metkovića (1,330.000), a nešto više samo od Supetra (805.000), Biograda (706.000) i Imotskog (590.000).¹⁰⁸ Pri tome valja imati na umu da su, prema popisu stanovništva 1931., kotari Biograd, Hvar i Korčula bili najbliži Makarskoj po broju stanovnika, pri čemu je Biograd bio nešto veći s 30.063 stanovnika, dok je Hvar brojao 23.174, a Korčula 20.698 stanovnika. Od Makarske su bili manji još i Metković sa 17.231 te Supetar sa 2.623 stanovnika, dok su svi ostali bili znatno veći.¹⁰⁹ Za izgradnju hotela, također kroz 1927., u Makarskoj je bilo zatraženo 100.000 din kredita, a bilo odobreno samo 60.000, pri čemu se mora opet napomenuti kako je to bio ponajmanji postotak od svih gradova i traženih svota. Jedino je Hvaru odobren manji dio zajma za gradnju hotela od Makarske, jer je tražio 200.000 din, a dobio samo 40.000. U isto vrijeme, Split je tražio 2,425.000 din, a dobio 2,410.000 din. Krk je tražio 2,975.000, a dobio 2,210.000 din. Dubrovnik je tražio 1,300.000, a dobio 920.000 din. Šibenik je tražio 2,000.000, a dobio 1,300.000, dok je Biograd tražio 150.000 din, a dobio 80.000 din.¹¹⁰

¹⁰⁷ *Izveštaj o djelovanju trgovačke i obrtničke komore u Splitu mart 1927.-april 1928.*, Split 1928., 58.

¹⁰⁸ *Izveštaj o djelovanju trgovačke i obrtničke komore*, 59.

¹⁰⁹ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, Knjiga 1, *Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*, Beograd 1937., 8-9., 12.

¹¹⁰ *Izveštaj o djelovanju trgovačke i obrtničke komore*, 59.; „Građevna djelatnost i hipotekarna banka“, *Novo doba*, god. X, br. 119, Split, 23.5.1928., 5.

Kroz 1928. novac uložen u novogradnje u Makarskoj gotovo se udvostručio u odnosu na 1927. kao posljedica pozitivnih pomaka u gospodarskom razvoju zabilježenih u drugoj polovici dvadesetih godina, što se uglavnom moglo zahvaliti razvoju turizma. Naime, prema izvješću trgovačke i obrtničke komore na području makarske općine kroz tu godinu izgrađeno je 48 stanova u vrijednosti od 1,500.000 din, no već sljedeće godine došlo je do pada za otprilike trećinu.¹¹¹ Tako je kroz zadnju godinu istraživanog razdoblja, 1929., u novogradnje u Makarskoj uloženo tek 975.000 din. Slične tendencije odvijale su se i u drugim dalmatinskim gradskim središtima, pa je primjerice u Splitu kroz 1928. izgrađeno 457 stanova, a kroz 1929. samo 84 stana.¹¹²

S obzirom da ne postoji nikakav regulatorni plan grada na temelju kojeg bi se mogao proučiti razvoj grada tijekom istraživanog razdoblja, kao upotrebljiv izvor može poslužiti skica grada napravljena 14. rujna 1925. prilikom priprema za posjetu kralja Aleksandra (Slika 3) te fotografija iz zraka uslikana 1930. godine (Slika 1). Njihovom usporedbom s kartama, planovima i vedutama iz 19. stoljeća potvrđuje se raniji zaključak kako u prvoj polovini 20. stoljeća u Makarskoj nije bilo snažnije gradnje novih objekata te nije došlo do snažnijeg urbanističkog razvoja. Grad se uglavnom razvijao od glavnog trga prema zapadu te uz rivu, no povećanje broja kuća i zgrada nije bilo značajno. To se naročito lijepo vidi na fotografiji iz 1930., na kojoj se u lijevom kutu vidi predio Donja Luka s plažom uz koju je bila smještena tvornica „Sardina“ i nogometno igralište „Blato“, a u relativnoj blizini bila je i zgrada paromlina, odnosno tvornice tjestenine. Plažu je od luke dijelio ribnjak, u čijoj je blizini bila klaonica, a dalje uz obalu poluotoka sv. Petar nalazila se kino-dvorana Eden, koja je 1931. pretvorena u hotel Miramare, te zgrade korištene u obrtu prerade kože. Tkaonica „Ivanišević“ ne vidi se na fotografiji, jer se nalazila na istočnom dijelu grada, nešto dalje od franjevačkog samostana u donjem desnom kutu fotografije, što je bilo značajno za urbani razvoj grada, jer su na taj način najveći industrijski pogoni ostali na njegovoj periferiji.

No, iako se grad vrlo sporo širio, mora se naglasiti kako je postojala svijest o načelima urbanog razvoja te se nastojala voditi briga o njima. S tim ciljem je općinsko upraviteljstvo sve vlasnike novogradnji upućivalo na Društvo za poljepšanje grada, koje je bilo zaduženo za pregled njihovih građevnih dozvola, no nije poznato da li je pri tome imalo ikakve pravne ovlasti proglašenja zabrane gradnje i sl. U to vrijeme počela je sazrijevati i ideja o svrhovitosti redovite parcelacije zemljišta u građevnim zonama, kao i o izradi regulatornog plana grada

¹¹¹ Dosadašnja istraživanja nisu otkrila kakav je bio odnos između veličine stana i kuće prema Trgovačko-obrtničkoj komori.

¹¹² *Izveštaj za god. 1928.-1929., Trgovačka i obrtnička komora u Splitu, Split 1930., 109.*

koji bi sve novogradnje morale poštivati, no do njegove izrade nije došlo, a zasigurno su te ideje i akcije općinske uprave bile potaknute brojnim ranije navedenim problemima života u gradu s kojima su se građani svakodnevno susretali.¹¹³

Prema tome, može se zaključiti kako u istraživanom razdoblju od 1918. do 1929. nije došlo do značajnijeg urbanog razvoja Makarske uslijed stagnacije njenog gospodarskog razvoja. To je bilo prvenstveno posljedica lošeg geografskog položaja Makarske, odnosno nerazvijenosti prometnica i njene izoliranosti od glavnih trgovačkih pravaca uslijed nezainteresiranosti državnih vlasti Kraljevine SHS da ju integriraju i bolje povežu s većim gospodarskim središtima. Uslijed takve situacije, lokalna samouprava nije imala na raspolaganju dovoljno sredstava za ulaganje u razvoj grada te se bezuspješno obraćala na više državne instance. Stoga su razvojni projekti u većoj mjeri ostajali prepušteni privatnim inicijativama, no ni oni nisu imali značajnijeg uspjeha. Manji broj istaknutih građana uspio je završiti nekolicinu projekata, no to su uglavnom bili samo pojedinačni uspjesi, jer je ekonomska kriza i nerazvijenost gospodarstva utjecala i na njih te nisu bili u mogućnosti ostvariti nikakav značajniji napredak, koji bi rezultirao vidljivim napretkom grada. Tako je Makarska, u urbanističkom smislu, kroz istraživano razdoblje u dobroj mjeri ostala omeđena nevidljivom granicom naselja formiranog kroz 18. i 19. stoljeće.

¹¹³ „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 275, Split, 27.11.1928., 3.

3. ORGANIZACIJSKO – ADMINISTRATIVNI USTROJ I POLITIČKI ŽIVOT

3.1. OSNUTAK KRALJEVSTVA SHS

Ostvarenje narodne nezavisnosti i samoodređenja južnoslavenskih naroda unutar Austro-Ugarske Monarhije prvi put su definirani kao politički ciljevi u rezoluciji hrvatskih, srpskih i slovenskih političara 3. ožujka 1918. godine.¹¹⁴ Ideju su podržali dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću i Dalmatinskom saboru na sastanku 13. i 14. travnja 1918. u Zadru, a u Splitu su 2. srpnja istaknuti članovi predratnih dalmatinskih političkih stranaka organizirali javni zbor s ciljem rasprave o teškom gospodarskom položaju Dalmacije. Na zboru su razmatrali i političku situaciju te su kao zaključke usvojili dvije rezolucije, gospodarsku i političku. U gospodarskoj rezoluciji izražen je prosvjed protiv teškog stanja u Dalmaciji i zatražena pomoć te predložen veći broj mjera za poboljšanje situacije, a u političkoj rezoluciji je utvrđeno kako je teška situacija uklonila razlike među strankama, koje sada imaju samo jedan politički cilj – jedinstvenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca. Potom su prisutni, u tu svrhu, osnovali Narodnu organizaciju Srba, Hrvata i Slovenaca u Dalmaciji.¹¹⁵

Kada je već bilo jasno da će Monarhija izgubiti rat, izaslanici Slovenaca, Hrvata i Srba iz Slovenije, Trsta, Istre, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Ugarske u Zagrebu su 8. listopada 1918. osnovali Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, kao predstavništvo svih političkih stranaka Slovenaca, Hrvata i Srba u Monarhiji koje su zastupale politiku osnivanja zajedničke samostalne države. Narodno vijeće SHS objavilo je 19. listopada 1918. deklaraciju o preuzimanju narodne politike u svoje ruke te je time postalo jedini predstavnik južnoslavenskih naroda unutar Monarhije, a odmah je zatražilo njihovo ujedinjenje u jednu državu, bez obzira na pokrajinske i državne granice.¹¹⁶ Prihvatanje primirja od strane Austro-Ugarske 28. listopada označilo je kraj Prvog svjetskog rata za hrvatske prostore. Hrvatski sabor u Zagrebu sastao se već sljedeći dan i službeno prekinuo sve odnose između Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s Kraljevinom Ugarskom i Carevinom Austrijom te prenio sva prava na Narodno vijeće kao vrhovno tijelo novoutemeljene Države Slovenaca, Hrvata i Srba.¹¹⁷

¹¹⁴ U ime dalmatinskih političara rezoluciju su potpisali Budislav Grga Angjelinović, Melko Čingrija, Mate Drinković, Ivo de Grisogono, Ivo Krstelj, Josip Smodlaka i Kerubin Šegvić. Usporedi: Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 65.; Franjo Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. 1, Zagreb 1993., 212-213.

¹¹⁵ „Narodni zbor u Splitu“ *Novo doba*, god. I, br. 24, Split, 3.7.1918, 1-2.

¹¹⁶ F. Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. 1, 219.

¹¹⁷ Ljubo Boban, „Kada je i kako nastala Država SHS“, *Radovi*, 26 (1993.), 189-190.; F. Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. 1, 220-225.

Unatoč ulasku vojske Kraljevine Srbije na područje Države SHS u studenom 1918. i načelnog slaganja većine političkih opcija o ujedinjenju, pitanje njenog položaja i načina ujedinjenja još uvijek nije bilo riješeno. Predstavnici Narodnog vijeća i Jugoslavenskog odbora pregovarali su s predstavnicima srpske vlade i oporbe o tome u Ženevi od 6. do 9. studenog 1918. te su kao zaključak usvojili deklaraciju po kojoj se trebala osnovati zajednička vlada nadležna za vanjske poslove, vojsku i pomorstvo te saziv i rad Ustavotvorne skupštine, koja bi potom preuzela odlučivanje o državnom uređenju i koordinirala rad Narodnog vijeća sa srpskom vladom. Predsjednik srpske vlade, Nikola Pašić, potpisao je deklaraciju pod političkim pritiskom srpske opozicije i francuske vlade, no po povratku u Srbiju ovo pitanje je izazvalo političku krizu i Pašićevu formalnu ostavku na mjesto predsjednika vlade te je time Ženevska deklaracija odbačena, kao da nikada nije ni bila potpisana.¹¹⁸

Za Dalmaciju je pitanje ujedinjenja bilo od presudne važnosti, jer su Talijani odmah po potpisivanju primirja s Austro-Ugarskom 3. studenog krenuli sa zauzimanjem njenih područja, na koja su polagali pravo prema Londonskom ugovoru iz 1915. godine. Do 16. studenog 1918. bili su već okupirali Goricu, Istru, zapadni dio Kranjske, kvarnerske otoke, Vis, Lastovo, Mljet, Hvar, Korčulu, Pag, zadarske otoke te obalu sjeverne Dalmacije s gradovima Šibenikom i Zadrom, a pri tome su onemogućavali opskrbu hranom i ostalim životnim potrepštinama ostatku pokrajine.¹¹⁹ Na poticaj Josipa Smodlake Zemaljska vlada za Dalmaciju, formirana 2. studenog, poslala je 16. studenog dopis Narodnom vijeću SHS u Zagreb, a 30. studenog srpskoj vladi, u kojem je zahtijevala hitnu provedbu ujedinjenja.¹²⁰ Do ujedinjenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom u Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca došlo je proglasom regenta Aleksandra 1. prosinca 1918., kao jednostranim aktom koji je odbacio zaključke Krfske i Ženevske deklaracije, te odluke Središnjeg odbora Narodnog vijeća Države SHS o načinu ujedinjenja.¹²¹

¹¹⁸ F. Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. 1, 231-236.; Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995., 106-107.

¹¹⁹ Zdravka Jelaska Marijan, „Zemaljska vlada za Dalmaciju (02. studenog 1918. – 20. siječnja 1919.)“ U: *Godina 1918.* (ur. Zlatko Matijević), Zagreb 2010., 162.

¹²⁰ Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 89-90.

¹²¹ Ivan Beuc, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527-1945)*, Zagreb 1969., 329.; I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 116-138.; Ferdo Čulinović, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*, sv. 2, Zagreb 1959., 206-220.; F. Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. 1, 250-255.

3.2. ORGANIZACIJA POLITIČKIH STRANAKA U MAKARSKOJ NAKON PRVOG SVJETSKOG RATA

Politički život u Makarskoj, kao i u cijeloj Dalmaciji, za vrijeme Prvog svjetskog rata gotovo se u potpunosti bio pasivizirao, a raspadom Monarhije ugasile su se i sve predratne političke stranke. Njihovi članovi i predstavnici na lokalnoj razini pridružili su se potom novoosnovanim političkim opcijama, koje, uz iznimku socijalista i u manjoj mjeri članova Hrvatske pučke stranke, u prvim godinama nakon rata nisu poduzimali veće inicijative. Jedan od glavnih razloga tome bila je nesigurnost oko položaja Dalmacije u odnosu na Italiju i nestabilna politička situacija općenito, pa je kroz to vrijeme u javnim istupima većine lokalnih političara prevladavalo naglašavanje važnosti novoosnovane države i kraljevskog dvora Karađorđevića te iskazivanje vjernosti njihovim idejama, kao i isticanje osobnih zasluga za taj cilj.¹²² Do prave obnove političkog života na lokalnoj razini došlo je tek tijekom 1921. i 1922., kada su prvi put najavljeni općinski izbori, do kojih tada ipak nije došlo, već su odgađani sve do 1926. godine. Na izborima za Narodnu skupštinu 1923. Hrvatska republikanska seljačka stranka (dalje: HRSS) prvi put je postavila svoje izborne liste u Dalmaciji i od tada do kraja istraživanog razdoblja, kako u Dalmaciji, tako i na makarskom području, jačao je proces političke nacionalne koncentracije kroz jednu političku stranku, koja je prerasla u opći pokret.

3.2.1. Socijalisti

Prva politička grupa koja se nakon završetka rata u Makarskoj organizirala i počela djelovati bili su socijalisti. Radnička čitaonica, koja je bila otvorena još 1912., a kojoj je bio zabranjen rad nakon početka Prvog svjetskog rata, obnovila je svoje djelovanje već 13. prosinca 1918. godine. Nakon osnivačkog sastanka članovi čitaonice obišli su grad pjevajući i kličući republici, pravu samoodređenja naroda i slobodi.¹²³ Prvu sjednicu makarski socijalisti održali su 20. siječnja 1919., a otvorili su je govorima Ivan Srzić i Luka Kunić, koji je tom prigodom rastumačio program Socijaldemokratske stranke i pročitao pravilnik društva „Naše snage“. Potom su prisutni jednoglasno odobrili pravila i osnivanje Društva, kao političke organizacije Socijaldemokratske stranke u Makarskoj. Za predsjednika Društva izabrali su Luku Klarića, za potpredsjednika Duju Srzića, za tajnika Ivana Srzića, a za blagajnika

¹²² Usporedi: „Priopćeno g. ex pravniku Tončeku Sumiću“, *Jadran*, god. I, br. 44, Split, 3.4.1919., 4.; „Izjava“, *Jadran*, god. I, br. 142, Split, 12.8.1919., 3.; „Mojim protivnicima na odgovor“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 26, Split, 5.7.1921., 3.

¹²³ „Radnički pokret“, *Radničke novine*, god. I, br. 4, Split, 28.12.1918., 4.

Mihovila Grlu.¹²⁴ Makarski socijalisti otvorili su zatim, u siječnju 1919., Radnički dom te formirali Međustrukovno vijeće zanatskih sindikata, a u travnju 1919. poslali su svoje delegate na šesti kongres Socijalističke stranke Dalmacije u Split. Svoju aktivnost potvrdili su i brzojavnim pozdravom Prvog jugoslavenskog ujedinjenog proleterskog kongresa 1. svibnja 1919., na kojem je došlo do ujedinjenja većeg broja dotadašnjih socijal-demokratskih stranaka s područja cijele države u Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (dalje: SRPJ).¹²⁵

Upravo su izvori o proslavi tog 1. svibnja u Makarskoj prilično kontradiktorni. Prema sjećanjima Ivana Raffanellija, prvog predsjednika gradske organizacije SRP-a, socijalisti su toga dana obustavili rad, svečano okitili grad i manifestirali s crvenim karanfilima u reveru. Navečer su održali svečanu priredbu u Radničkom domu te izveli igrokaz „Porobljena radnička klasa u kapitalističkom društvu“, a na kraju svečanosti Pjevački radnički zbor otpjevao je „Proletersku budnicu“, koju je Raffanelli sam napisao.¹²⁶ Prema službenim izvješćima, koji su ipak vjerodostojniji od sjećanja, kotarski predstojnik zabranio je nekoliko dana ranije održavanje skupštine, predavanja i povorki za 1. svibnja, no usprkos tome saznao je kako socijalisti i dalje namjeravaju organizirati skupštinu i povorku. Stoga je 30. travnja pozvao njihove vođe i upozorio ih na posljedice eventualnog nepoštivanja zabrane, pa je praznik rada prošao u miru.¹²⁷ Treći izvor podataka o proslavi je kronika franjevačkog samostana Blažene Djevice Marije na nebo uznesene u Makarskoj, čiji je autor bio protosocijalistički raspoložen i koji djelomično potvrđuje oba ranija izvora. Rad je zaista bio obustavljen, no nije bilo nikakvih manifestacija, a gradom je cijeli dan patroliralo pedesetak žandara. Stoga se može zaključiti kako je službeno izvješće o proslavi 1. svibnja 1919. točnije od Raffanellijevog sjećanja, a pri tome je važno napomenuti i kako je samostanski kroničar potvrdio sukobe socijalista s kotarskim predstojnikom Ernestom Stipanovićem, kojem su prijetili zbog zabrane manifestacija i pokretanja više akcija protiv njih.¹²⁸

¹²⁴ „Politička organizacija social-demokratske stranke u Makarskoj“, *Radničke novine*, god. I, br. 10, Split, 8.2.1919., 6.

¹²⁵ „Počeci radničkog pokreta“, *Makarska rivijera*, god. VI, br. 138, Makarska, 28.4.1979., 8.; „Makarska“, *Radničke novine*, god. I, br. 20, Split, 1.5.1919., 5.; F. Čulinović, *Državnopravna historija*, 232.; Više o SRP usporedi: Sergije Dimitrijević, *Komunistička partija Jugoslavije u legalnom periodu njenog postojanja: 1919.-1921.*, Beograd 2003.; *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ (20-24. jun 1920) – Plenarne sednice CPV KPJ (februar-decembar 1920.)*; (prir. U. Vujošević, V. Kovačev), Beograd 1983.; I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 269-277.; F. Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. 1, 284-288.

¹²⁶ „Prvi predsjednik KPJ u makarskom kraju“, *Makarska rivijera*, god. IV, br. 103., Makarska, 23.12.1977., 6.

¹²⁷ DAD, FDO, kut. CL II b 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj Pokrajinskoj vladi za Dalmaciju u Splitu od 2.5.1919.

¹²⁸ Arhiv franjevačkog samostana Blažene Djevice Marije na nebo uznesene u Makarskoj (dalje: ASM), *Knjiga znamenitijih događaja zbivših se u redovničkoj obitelji franjevačkog manastira u Makarskoj od godine 1905. do godine 1957.* (Dalje:KZDM), 303.

U srpnju 1919. osnovana je organizacija SRPJ-a u Makarskoj.¹²⁹ Na osnivačkoj konferenciji delegati iz vodstva radničkog pokreta iz Splita održali su referat o značenju Kongresa ujedinjenja te je ova konferencija u potpunosti prihvatila sve njegove odluke. Time je ukinuta postojeća organizacija Socijaldemokratske partije u Makarskoj, a na svečanosti koja je potom uslijedila osudili su se postupci predstavnika Jugoslavenske socijaldemokratske stranke Vilima Bukšega i Vitomira Koraća, koji su ušli u koaliciju s *buržoaskim strankama* i u vladu Kraljevstva SHS. Prvi predsjednik novoustrojene gradske organizacije SRPJ-a bio je Ivan Raffanelli, a potpredsjednik Nikola Gilić.¹³⁰

Kao što je već rečeno, predstavnici vlasti pružali su velike otpore djelovanju socijalista, što je doseglo vrhunac 29. travnja 1920. kada su sva socijalistička društva u Makarskoj raspuštena, a kao povod je poslužio organizirani štrajk željezničara u cijelom Kraljevstvu.¹³¹ Odmah potom žandari su, kako bi spriječili proslavu nadolazećeg praznika rada, uhitili istaknute socijaliste u Makarskoj: Vicu Puharića, Ivana Raffanellija, Marina Kovačevića, Filipa Torkara, Ivana Srzića, Filipa Glavinu i dr., no simpatizeri stranke su ipak izašli na ulice, a u znak prosvjeda radnici su objavili opći štrajk. Prema sjećanju Ivana Raffanellija, koje se s obzirom na ranije navedeno o naknadnim sjećanjima mora uzeti s oprezom, prekinut je i vodovod, a seljaci su obustavili dopremu hrane na tržnicu. Okupljeni građani, prema Rafannelliju, htjeli su osloboditi uhićene, no žandarmerija ih je odbila, a potom su žene počele prosvjedovati pred zgradom kotarskog predstojništva.¹³² Ipak, unatoč ovom sukobu, dva mjeseca kasnije, nakon vukovarskog kongresa SRPJ-a na kojem je stranka preimenovana u Komunističku partiju Jugoslavije (dalje: KPJ), makarskoj organizaciji dopušteno je održavanje još jedne konferencije.¹³³ Nakon nje sudionici su pokušali javno manifestirati, no u tome su ih žandari spriječili.¹³⁴

Na izborima za Ustavotvornu skupštinu, koji su održani 28. studenog 1920. KPJ je ostvarila veliki uspjeh i postala najjača stranka u gradu, dok je znatno manju podršku imala u ostatku kotara, jer je gradsko stanovništvo, a naročito radništvo bilo nositelj njenih ideja, dok im je konzervativnije seosko stanovništvo pružalo veći otpor (Tablica 1).

¹²⁹ „Makarani pozdravljaju Kongres ujedinjenja“, *Makarska rivijera*, god. I, br. 1, Makarska, 25.1.1974., 5.

¹³⁰ „Počeci radničkog pokreta“, *Makarska rivijera*, god. VI, br. 138, Makarska, 28.4.1979., 8.; „Počeci radničkog pokreta“, *Makarska rivijera*, god. VI, br. 139, Makarska, 12.5.1979., 8.; F. Čulinović, *Državna pravna historija*, 232-233.

¹³¹ ASM, KZDM, 335.; „Počeci radničkog pokreta“, *Makarska rivijera*, god. VI, br. 140, Makarska, 26.5.1979., 8.; Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj od 1918. do 1935.*, Zagreb 2002., 179-190.; 240-254.

¹³² „Počeci radničkog pokreta“, *Makarska rivijera*, god. VI, br. 139, Makarska, 12.5.1979., 8.

¹³³ ASM, KZDM, 335.; „Počeci radničkog pokreta“, *Makarska rivijera*, god. VI, br. 140, Makarska, 26.5.1979., 8.; B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 185-186.

¹³⁴ „Počeci radničkog pokreta“, *Makarska rivijera*, god. VI, br. 140, Makarska, 26.5.1979., 8.

Tablica 1. Rezultati izbora za Ustavotvornu skupštinu na makarskom području.

	Makarska	Ostatak kotara
KPJ	239 (51.29%)	431 (12.48%)
DS	99 (21.24%)	142 (4.11%)
HPS	79 (16.95%)	321 (9.29%)
HZ	29 (6.22%)	77 (2.23%)
NRS	8 (1.72%)	15 (0.43%)
Težačka stranka	8 (1.72%),	2.339 (67.72%)
Izvanstranačka lista	4 (0.86%)	129 (3.73%)

Izvor: *Statistički pregled izbora izvršenih na dan 28. novembra 1920.*, Beograd 1921. (nepaginirano)

Na državnoj razini komunisti su postali četvrta stranka po snazi u Skupštini, pa njihov rezultat u Makarskoj nije bio nikakva iznimka. Ovo su ujedno bili i prvi izbori u hrvatskim krajevima na kojima su opće i tajno pravo glasa imali svi punoljetni muškarci, čime se bitno povećao broj birača u odnosu na razdoblje Austro-Ugarske Monarhije.¹³⁵ U Makarskoj je ukupno na biralište izišlo 466 (60.83%) glasača, dok je njihov odaziv u ostatku kotara bio dosta niži. Ondje su ukupno glasovala 3.454 (43.89%) glasača, što je opet bilo posljedica razlika između urbane i ruralne sredine, jer su težaci, općenito gledano, u prosjeku manje izlazili na izbore.¹³⁶ S obzirom na to da službene izborne statistike za parlamentarne izbore 1923., 1925. i 1927. ne donose podatke o izlasku glasača na birališta po pojedinim glasačkim mjestima, daljnje usporedbe u cilju istraživanja motiviranosti Makarana za sudjelovanjem u odlučivanju tko će preuzeti vlast u državi nisu moguće. No, ipak se može primijetiti kako je ukupni broj glasača na razini kotara u odnosu na izbore za Ustavotvornu skupštinu 1920. porastao, pa ih je 1923. bilo 4.831 (60.2%), a 1925. nešto više u apsolutnom broju, ali manje u udjelu unutar ukupnog broja birača, 4.942 (55.56%).¹³⁷ Službeni rezultati parlamentarnih izbora 1927. ne donose ni apsolutni broj, ni udio glasača, no na temelju periodike može se doći do ukupnog broja od 4.134 osobe koje su svoj glas dale nekoj od političkih opcija.¹³⁸ Prema tome, može se zaključiti kako je odaziv na te izbore bio značajno niži u odnosu na spomenute prethodne izbore, što se može opravdati zasićenjem biračkog tijela političkim borbama tijekom te godine, jer su ovim parlamentarnim izborima prethodili oni oblasni, a njima su prethodili i parlamentarni izbori 1925. i općinski izbori 1926. godine.

¹³⁵ Za više o izbornom zakonu usporedi: *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS*, Beograd 1970., 184-189.; Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, Beograd 1979., 67-80.; B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 59-91.; F. Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. 1, 328.

¹³⁶ *Statistički pregled izbora izvršenih na dan 28. novembra 1920.*, Beograd 1921. (nepaginirano)

¹³⁷ *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine* (ur. L. KOSTIĆ), Beograd 1924., 9.; *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 8. februara 1925. godine*, Beograd 1926., 117.

¹³⁸ „Rezultati skupštinskih izbora u Dalmaciji, *Jadran*, god. IX, br. 37, Split, 20.9.1927., 1.

Nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu vlada je u KPJ-u prepoznala prijetnju poretka te je 30. prosinca 1920. objavila Obznanu o raspuštanju, zatvaranju i zabrani djelatnosti svih organizacija, osoba i tiska koji propagiraju komunizam u Kraljevstvu SHS.¹³⁹ No, zabrana javnog djelovanja nije označila i potpuni prestanak djelatnosti stranačkih pristaša u Makarskoj, kao ni prestanak njihovih sukoba s vlastima. Na parlamentarnim izborima 1923. i 1925. komunisti su podržali Nezavisnu radničku stranku, ali koja je uslijed više zabrana rada postigla značajno niže izborne rezultate u odnosu na samu KPJ-u na izborima 1920. godine (Tablice 2 i 3).¹⁴⁰

Tablica 2. Rezultati izbora za Narodnu skupštinu 18. ožujka 1923. na makarskom području.

	Makarska	Ostatak kotara
Nezavisna radnička stranka	65 (14.9%)	114 (2.59%)
DS	82 (18.8%)	550 (12.51%)
HPS	78 (17.89%)	402 (9.15%)
Trumbić-Drinković	78 (17.89%)	279 (6.35%)
NRS	53 (12.15%)	308 (7%)
Zemljoradnička stranka	13 (2,98%)	12 (0.27%)
HRSS	60 (13.76%)	1.863 (42.39%)
Invalidska stranka	4 (0,92%)	48 (1.09%)
Kompromisna zemljoradnička stranka	3 (0.69%)	819 (18.63%)

Izvor: Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine (ur. L. KOSTIĆ), Beograd 1924., 9., 118-121.

Tablica 3. Rezultati izbora za Narodnu skupštinu 1925. na makarskom području.

	Makarska	Ostatak kotara
HRSS	224 (40.65%)	3.091 (70.39%)
Nacionalni blok (NRS i SDS)	109 (19.78%)	580 (13.21%)
DS i Težački savez	101 (18.33%)	331 (7.54%)
Nezavisna radnička stranka	58 (10.53%)	114 (2.6%)
HPS	57 (10.34%)	213 (4.85%)
Zemljoradnička stranka	2 (0.36%)	54 (1.23%)
Hrvatska stranka prava	-	8 (0.18%)

Izvor: Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 8. februara 1925. godine, Beograd 1926., 117.

Na izborima 1927. komunisti su na makarskom području postavili listu Hrvatskog seljačko radničkog bloka, uz potporu dijela disidenata HSS-a listu. No, nositeljima liste odmah je bio određen strogi žandarmerijski nadzor te je nekoliko osoba koje su pokušale

¹³⁹ Izabranim poslanicima KPJ-u mandati su ukinuti 3.8.1921., dva dana nakon usvajanja Zakona o zaštiti države. Usporedi: F. Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. 1, 403-406.; B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 179-186.

¹⁴⁰ Nezavisna radnička stranka osnovana je u siječnju 1923. u Beogradu, a zabranjen joj je rad u srpnju 1924. godine. Djelovanje joj je ponovo dopušteno već u kolovozu 1924., no zabrana je opet izdana već u studenom iste godine. Usporedi: B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 240.

agitirati u komunističkom duhu uhićeno, a među njima i kotarski kandidat Josip Rusković.¹⁴¹ Uhićenja su u konačnici bila uspješna po službene vlasti, jer je bila spriječena javna agitacija za ovu listu, što je u konačnici rezultiralo njihovih nižim izbornim rezultatom (Tablica 4).

Tablica 4. Rezultati izbora za Narodnu skupštinu 11. rujna 1927. na makarskom području.

	Makarsko-Primorska općina	Ostatak kotara
HSS	803 (40.1%)	809 (37.9%)
SDS	347 (17.32%)	311 (14.6%)
DS	312 (15.58%)	173 (8.11%)
HPS	296 (14.78%)	336 (15.76%)
NRS	146 (7.3%)	45 (2.11%)
Hrvatski seljačko radnički blok	75 (3.74%)	176 (8.25%)
Hrvatski blok	24 (1.2%)	281 (13.8%)

Izvor: *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 11. septembra 1927. godine*, Beograd, 1928., str. XLIII, XLIX; „Rezultati skupštinskih izbora u Dalmaciji, *Jadran*, god. IX, br. 37, Split, 20.9.1927., 1.

Osim podrške srodnim strankama na izborima, makarski komunisti su nakon zabrane započeli i vrlo aktivnu ilegalnu djelatnost. Prvi ilegalni mjesni komitet KPJ-u, na čelu s Ivanom Raffanellijem, Nikom Smodlakom i Marinom Kovačevićem, osnovali su 1922., a prvi kotarski 1923. godine.¹⁴² Vođama KPJ-u u Makarskoj vlasti su smatrale Luku Klarića, Ivana Raffanellija, Ivana Dragičevića, Karmela Drviš-Grka i Niku Smodlaku.¹⁴³ S obzirom da im je bilo zabranjeno javno djelovanje, nastojali su širiti svoje ideje kroz legalna društva i organizacije. Tako su pred izbore 1923. uspjeli u Makarskoj izabrati u upravu „Društva zanatlijskih majstora“ svoje pristaše te su kroz to društvo agitirali za listu Nezavisne radničke stranke, a noć pred same izbore su veći broj trgovina obilježili mrtvačkim glavama i brojevima.¹⁴⁴ Prilikom proslave praznika rada 1924. grupa radnika je na povratku s izleta pjevala „crveni barjak će se opet vijati“ te pritom mahala crvenim rupcima. Kotarski predstojnik ih je na temelju svjedočenja istaknutih pripadnika makarske Orjune, Vicka Lalića, Vjekoslava Pekića i Andrije Lovrinčevića kaznio novčanom kaznom.¹⁴⁵ Nakon toga su

¹⁴¹ DAD, FDO, kut. CD II e 9, Mjesečno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj komandantu mostarskog vojnog okruga po obavještajnoj službi za rujna 1927.; Hrvatski državni arhiv Zagreb (dalje: HDA), Grupa XVI, Inv. br. 518., Periodično izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti za razdoblje 28.8.-3.9.1927.; DAD, FDO, kut. CD II e 9, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje 14.-20.8.1927.; „Kandidatska lista Hrvatskog seljačkog radničkog bloka“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 619, Split, 13.8.1927., 6.

¹⁴² „Prvi predsjednik KPJ u makarskom kraju“, *Makarska rivijera*, god. IV, br. 103., Makarska, 23.12.1977., 6.; „Revolucionaran duh uvijek prisutan“, *Makarska rivijera*, god. VI, br. 150-151, Makarska, 20.10.1979., 3.

¹⁴³ DAD, FDO, kut. CL IV b 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 25.7.1924.

¹⁴⁴ DAD, FDO, kut. CL III b 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj Predsjedništvu pokrajinske uprave u Splitu o političkom partijskom kretanju od 19.2.1923.

¹⁴⁵ DAD, FDO, kut. CL IV b 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 25.7.1924.; DAD, FDO, kut. CL IV b 4, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj kotarskom sudu u Makarskoj od 28.8.1924.

navedenim orjunašima i kotarskom predstojniku Anti Staliu stigle pismene prijetnje smrću, a u Lalićevom pismu prijetilo se i smrću kralju Aleksandru. Usporedbom rukopisa zaključeno je da su autori bili Karmelo Drviš-Grk i Luka Klarić, no posebno zanimljivo je kako je vještak samo za Klarića uspio potvrditi da je autor jednog pisma, a kako nisu imali Drvišev rukopis diktirali su mu nekoliko rečenica. Kada su uvidjeli da rukopis ne odgovara onom u pismima kotarski predstojnik je zaključio kako je očito namjerno promijenio rukopis te ga je bez dokaza optužio za prijetnje i komunističku propagandu.¹⁴⁶

Komunisti su se u većem broju učlanili i u nogometni klub „Zmaj“, nakon čije pobjede protiv lokalnog rivala „Biokova“ 6. srpnja 1924. je član kluba, Jure Raos, u proslavi na glavnom gradskom trgu uzviknuo: „Živio komunizam“. Zbog toga je odmah bio uhićen, kao i Josip Torkar te Ivan Dragičević, koji su stali u njegovu obranu, a svi prisutni su dan kasnije bili kažnjeni od strane kotarskog predstojništva. Raos, Torkar i Dragičević bili su osuđeni na 10, odnosno 15 dana zatvora, što im je kasnije bile preinačeno u novčane globe u iznosu od 60 i 40 dinara. Državno odvjetništvo ipak je uslijed nedostatka dokaza odustalo od daljnjeg progona navedene trojice zbog komunističke propagande, iako je kotarski predstojnik svjedočio kako su svi od ranije poznati komunisti.¹⁴⁷ Stoga je on zbog spomenutog incidenta zabranio djelovanje „Zmaju“ 18. srpnja 1924., uz obrazloženje o prekoračenju u svojim pravilima ustanovljenog područja djelovanja te je zatvorio društvene prostorije, iako se incident nije dogodio na društvenoj zabavi, pa klub nije mogao biti odgovoran. Zabrana djelovanja klubu dignuta je nakon žalbe, otprilike mjesec i pol dana kasnije.¹⁴⁸

Isti kotarski predstojnik, Ante Stalio, zabranio je i registraciju turističkog društva „Prijatelj prirode“ pod sumnjom da je komunističko. Naime, društvo je bilo osnovano u rujnu 1924. po uzoru na istoimeno sarajevsko društvo, a osnivanje su pokrenuli Nikola Smodlaka i Luka Klarić, koje je Stalio od ranije sumnjičio kao jedne od vođa makarskih komunista. Na ideju osnivanja društva Klarić i Smodlaka došli su prilikom posjete sarajevskog društva

¹⁴⁶ DAD, FDO, kut. CL IV b 4, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj kotarskom sudu u Makarskoj od 28.8.1924.

¹⁴⁷ DAD, FDO, kut. CL III d 9, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 24.8.1924.; DAD, FDO, kut. CL III d 7, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 26.7.1924.; DAD, FDO, kut. CL IV b 1, Dopis ministarstva unutrašnjih dela Kraljevine SHS velikom županu Dubrovačke oblasti od 18.7.1924.

¹⁴⁸ Usporedi: „Još o premetačinama. Obustavljena djelatnost društva Zmaj“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 83, Split, 2.8.1924., 4.; „S. K. Zmaj u Makarskoj dozvoljen“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 112, Split, 3.9.1924., 4.

Makarskoj, a sumnju vlasti potvrdili su crveni rupčići u džepovima svih gostiju iz Sarajeva, koji su s njima mahali prilikom odlaska.¹⁴⁹

Tijekom 1926. i 1927. došlo je, prema izvješćima kotarskog predstojnika u Makarskoj, do daljnjeg pooštrenja postupanja prema sumnjivim komunistima. Pretresi stanova i prostorija sumnjivih osoba bili su vrlo česti. Pri tome je sav sumnjivi materijal plijenjen, a vlasnici uhićivani, no nakon daljnje istrage državno odvjetništvo najčešće je odustajalo od njihovog kaznenog progona.¹⁵⁰ O razmjeru protukomunističkih aktivnosti vlasti najbolje svjedoči popis komunista i komunizmu sumnjivih osoba na području kotara Makarska iz 1926., gdje je navedena čak 121 sumnjiva osoba s detaljnim karakteristikama.¹⁵¹ Nadzor nad njima dodatno je pooštren nakon uvođenja diktature 6. siječnja 1929. godine.¹⁵² Tada je, zbog druženja s Ivanom Raffanelijem bez posla ostao poštanski činovnik Viktor Bulfon, a tijekom pretresa 11. siječnja pregledana su 22 stana u Makarskoj te je uhićen Ivan Antonini zbog posjedovanja letka „Bilten Saveza Komunističke Omladine Jugoslavije (Sekcije Komunističke Omladinske Internacionale)“.¹⁵³ Desetak dana kasnije bio je uhićen i Petar Alagić iz Kotišine, jer su mu prilikom pretresa stana pronađeni komunistička novina „Radnik“ koja je izlazila u Chicagu i pismo brata Stipe iz Australije u kojem se širio komunizam.¹⁵⁴ Ipak, državno odvjetništvo

¹⁴⁹ Prvo Radničko turističko društvo „Prijatelj prirode“ osnovano je 1895. u Beču, otkud se poslije širilo diljem Monarhije. Ogranak društva u Sarajevu osnovan je 1905., a u Zagrebu 1924. godine. Društvo je više puta bilo zabranjivano zbog pripadnosti velikog broja članova KPJ, da bi konačno sve podružnice bile raspuštene 1937. godine. Usporedi: Ivan Očak, „Radničko turističko društvo „Prijatelj prirode“ Hrvatske pod budnom paskom policije između dva rata“, *Povijest sporta*, 20 (1989.), br. 79, 31-46.; DAD, FDO, kut. CL III e 5, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 24.12.1925.

¹⁵⁰ DAD, FDO, kut. CD II e 9, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o širenju komunističkih ideja u kotaru od 23.2.1927.; DAD, FDO, kut. CD II e 9, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o pretresu stana Marina Kovačevića od 23.2.1927.; DAD, FDO, kut. CD II e 9, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 4.5.1927.; DAD, FDO, kut. CD II a 6, Dopis velikog župana Dubrovačke oblasti kotarskom predstojniku u Makarskoj od 23.3.1927.; DAD, FDO, kut. CD II a 6, Odgovor kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti po pitanju osoba sumnjivih zbog komunističkih aktivnosti od 20.4.1927.; DAD, FDO, kut. CD II e 9, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 6.1.1929.

¹⁵¹ DAD, FDO, kut. CD II e 9, Popis komunista i komunizmu sumnjivih osoba na području kotara Makarska 1926.

¹⁵² DAD, FDO, kut. CD IV c 9, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 8.1.1929.

¹⁵³ DAD, FDO, kut. CD V c 5, Izvješće zapovjednika žandarmerijske postaje u Makarskoj kotarskom predstojniku u Makarskoj od 12.1.1929.; DAD, FDO, kut. CD V c 5, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 16.1.1929.; DAD, FDO, kut. CD V e 6, Izvješće zapovjednika žandarmerijske postaje u Makarskoj kotarskom predstojniku u Makarskoj od 30.9.1929.

¹⁵⁴ DAD, FDO, kut. CD V c 5, Izvješće zapovjednika žandarmerijske postaje u Makarskoj kotarskom predstojniku u Makarskoj od 22.1.1929.; DAD, FDO, kut. CD V e 6, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 30.9.1929.

kasnije je odustalo i od njihovog kaznenog progona zbog nedostatka dokaza.¹⁵⁵ Zanimljivo je i da je početkom veljače 1929. u Makarskoj bio održan osnivački sastanak ogranka međunarodne lige za suzbijanje komunizma. Osnivanje ogranka inicirao je i ovog puta kotarski predstojnik, Ante Stalio, a na prvom sastanku odlučeno je stupiti u kontakt sa središnjim uredom u Beogradu, koji je trebao poslati adekvatnu literaturu i ostale materijale kako bi predstavnici ogranka mogli početi djelovati među Makaranima, no na temelju dosadašnjih istraživanja nije moguće nešto više reći o njihovom daljnjem djelovanju.¹⁵⁶

Istraživanje rada KPJ-u značajno otežava službena zabrana njihovog djelovanja krajem 1920. uslijed koje su njeni članovi bili primorani ilegalno nastaviti svoje aktivnosti. Stoga je broj izvora vrlo mali i često se svodi samo na naknadna sjećanja, koja su se pokazala prilično nepouzdanima. Ipak, nakon svega navedenog može se sa sigurnošću tvrditi kako su članovi KPJ-u na području Makarske bili vrlo aktivni unatoč zabrani. Njihov broj u svakom slučaju nije bio ni približan broju svih osumnjičenih od strane vlasti, čemu ide u prilog i činjenica da ni oni najistaknutiji članovi organizacije nisu bili osuđivani na duže kazne i uglavnom su bili vrlo brzo puštani iz pritvora zbog nedostatka dokaza. No, njihov broj nije bio ni nezanemariv, a stranačkih simpatizera bilo je mnogo više. Njihova brojnost potvrdila se već na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920., ali se isto tako može primijetiti i da se ona nakon stavljanja komunističkog rada van zakona značajno smanjila. Broju simpatizera, a posljedično tome i širenju članstva KPJ-u išao je na ruku, prije svega, težak ekonomski položaj stanovnika i najava radikalnih promjena koje su njeni članovi najavljivali u slučaju preuzimanja vlasti, pa državna represija stoga, koliko god učinkovita bila, nije mogla zaustaviti širenje socijalističkih i komunističkih ideja.

3.2.2. Hrvatska pučka stranka

Uz komuniste, među prvima se u političkom životu grada aktiviralo i katoličko svećenstvo te njemu bliski krugovi preko Hrvatske pučke stranke (dalje: HPS). Stranka je na državnoj razini službeno osnovana 7. svibnja 1919. i temeljila je program na tri načela: *vjera*, *hrvatstvo* i *pučkaštvo*.¹⁵⁷ Već krajem travnja i početkom svibnja 1919., neposredno pred službeno osnivanje stranke u Zagrebu, Anton Korošec, predsjednik Slovenske ljudske stranke

¹⁵⁵ DAD, FDO, kut. CD V c 5, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 5.4.1929.

¹⁵⁶ DAD, FDO, kut. CD V c 5, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 6.2.1929.

¹⁵⁷ Zlatko Matijević, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918.-1921. godine“, *Povijesni prilozi*, 5 (1986.), br. 1., 44.; Zlatko MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva: Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.-1929.)*, Zagreb 1998., 98.

(dalje: SLS) koja se po tadašnjim planovima trebala ujediniti s HPS-om u jedinstvenu Jugoslavensku pučku stranku, posjetio je Dalmaciju.¹⁵⁸ Cilj dolaska bila je agitacija za osnivanje organizacija pučke stranke u Dalmaciji i po tom pitanju dobio je podršku provincijala dalmatinskih franjevaca dr. Frane Lulića.¹⁵⁹ Potom je Korošec 30. travnja 1919. s američkim parobrodom stigao i u Makarsku. Dočekali su ga predstavnici vlasti i svećenstva, no samostanski kroničar je napomenuo kako doček sa strane grada i nije bio baš sjajan, jer je svećenik i klerikalac, što liberalima na vlasti nije odgovaralo. Svećenstvo ga je odlično primilo te je na sastanku u samostanu 2. svibnja 1919. prihvatilo stranački program.¹⁶⁰

Gradski odbor HPS-a izabran je 15. svibnja i u njega su bili imenovani don Miho Pavlinović, Vinko Vlatković, Kleme Dean, Ive Dean, Marko Ribarović, Ante Srzić, Jozo Torkar i o. Petar Grabić, a stranka je uz potporu franjevaca ubrzo razgranala organizacije po Dalmaciji te postala najjača politička opcija u ovom dijelu Kraljevstva.¹⁶¹ Imala je veću podršku u urbanim sredinama, pa je utjecaj među seljacima pokušala od kraja 1919. širiti preko Težačkih vijeća, koja su bila političke stranačke organizacije po selima.¹⁶² Promicateljni odbor Težačkih vijeća u Makarskoj priložio je pravila na odobrenje 10. veljače 1920., no do njegovog osnivanja nije došlo iz nepoznatih razloga.¹⁶³ Vijeća su bila osnovana u okolnim naseljima Tučepima, Makru i Kotišini, a upravo su se seljaci Makra i Kotišine udruženi u Težačka vijeća 1. svibnja 1920. pobunili radi niske otkupne cijene mlijeka te su prestali donositi mlijeko u grad na prodaju tražeći osam umjesto četiri krune po litri. Žandari

¹⁵⁸ O vezama SLS-a s HPS-om te ranije uspostavljenim vezama slovenskih političara s hrvatskima, a posebno dalmatinskima usporedi: I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*; Marjan Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvog svjetskog rata*, Zadar 1998.; Jure Krišto, *Hrvatski katolički pokret 1903.-1945.*, Zagreb 2004., 33-120.; Z. Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, 20-75.; Zlatko Matijević, *U sjeni dvaju orlova: prilozi ckveno-nacionalnoj povijesti Hrvata u prvim desetljećima 20. stoljeća*, Zagreb 2005., 15-44.; Stjepan Matković, „Ivan Šusteršić i hrvatski političari“, *Pilar*, 4 (2009.), br. 1-2., 87-102.; Andrej Rahten, *Savezništva i diobe*, Zagreb 2008.; Andrej Rahten, „Šusteršićevi pravaši – geneza trijalističkog savezništva slovenskih katoličkih narodnjaka i dalmatinskih pravaša“, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52 (2010.), Zadar, 323-345.

¹⁵⁹ Zlatko Matijević, „Hrvatska pučka stranka u Dalmaciji (1919.-1929.)“, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 42 (2000.), 484.; Frane Lulić, (Igrane, 4.10.1864. – Zagreb, 8.9.1929.), pedagog i provincijal. Stupio je u Franjevački red 1887. godine. Na papinskom institutu doktorirao je iz kanonskog prava. Bio je gvardijan samostana u Makarskoj, Imotskom i Omišu, ravnatelj u Živogošću, župnik u Gradcu i Tučepima, član uprave Provincije Prevetog Otkupitelja, provincijal 1907.-1909. i 1915.-1919., opći definator Reda te upravitelj sjemeništa u razdoblju od 1914. do 1918. godine. Za više usporedi: „Lulić Frano“, *Hrvatski franjevački biografski leksikon*, Zagreb 2010., 346.

¹⁶⁰ ASM, KZDM, 302-303.

¹⁶¹ ASM, KZDM, 306.; Z. Matijević, „Hrvatska pučka stranka u Dalmaciji“, 486.

¹⁶² Težačka vijeća u Dalmaciji bila su seljačke organizacije jednake Seljačkim demokracijama HPS-a u Hrvatskoj i BiH. Usporedi: „Težačka vijeća i Težačke sloge“, god. II, br. 1, *Težačke novine*, Split, 8.1.1920., 1-2.; Z. Matijević, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, 127-128.

¹⁶³ „Kako ćete osnovati Težačko vijeće“, god. II, br. 5, *Težačke novine*, Split, 5.2.1920., 3.; DAD, FDO, kut. CD II f 3, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 11.1.1929.

su uhitili nekolicinu vođa štrajka, no seljake je smirilo tek povećanje otkupnih cijena na šest kruna.¹⁶⁴

Analizirajući rezultate parlamentarnih izbora tijekom dvadesetih godina (Tablice 1-4) može se primijetiti kako je stranka u samom gradu imala značajno veću podršku glasača nego u ostatku kotara.¹⁶⁵ Veliki samostanski posjedi po cijelom Makarskom primorju koje su seljaci obrađivali, a za čije korištenje su morali dio uroda davati svećenicima, očito su odvratili zemljoradnike od pružanja potpore HPS-u.¹⁶⁶ U isto vrijeme, HPS je ostvarivao relativno dobre rezultate u Makarskoj, jer su mu na čelu bili u gradu utjecajni franjevci iz samostana te je dio gradskog stanovništva snažno podupirao njihova načela i političke ciljeve. Ipak, može se primijetiti kako se popularnost stranke i ondje smanjivala iz godine u godinu. Najveći broj glasova u Makarskoj HPS je osvojio na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. te na izborima za Narodnu skupštinu 1923., da bi potom dolazak HRSS-a na makarsko područje 1924. označio ubrzani pad broja glasača koji su podržavali njegovu politiku. Radićeva stranka je na i državnoj i na regionalnoj razini uspjela privući veći dio HPS-ovih glasača, jer je snažnije zahtijevala rješavanje hrvatskog nacionalnog pitanja, a ujedno je zastupala i rješavanje socijalnog pitanja na način koji bi išao u korist apsolutnoj većini stanovništva, težacima. No, unatoč stalnim sukobima s H(R)SS-om, nakon općinskih izbora 1926. HPS je u Makarskoj podržao Hrvatsku seljačku stranku i u koaliciji s njom preuzeo vlast u općini.¹⁶⁷ U toj poziciji HPS-ovi istaknuti općinski predstavnici dočekali su i uvođenje diktature 6. siječnja 1929., prema čijim odredbama su 29. siječnja 1929. ukinute sve mjesne i kotarske stranačke organizacije na području makarskog kotara.¹⁶⁸

3.2.3. Demokratska i Samostalna demokratska stranka

Treća politička stranka o čijem osnivanju gradske organizacije u Makarskoj, u lipnju 1920., su dosadašnja istraživanja pronašla podatke bila je Demokratska stranka (dalje: DS). Njen prvi predsjednik bio je Stipe Pavlović-Lučić, potpredsjednik Ante Prodan, a tajnik dr.

¹⁶⁴ ASM, KZDM, 336.; DAD, FDO, kut. CD II f 3, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 11.1.1929.

¹⁶⁵ Usporedi: *Statistički pregled izbora 28. novembra 1920.* (nepaginirano); *Statistika izbora 18. marta 1923.*, 9., 118-121.; *Statistika izbora 8. februara 1925.*, 117.

¹⁶⁶ ASM, KZDM, 347.

¹⁶⁷ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Iskaznica zastupstva općine Makarsko-Primorske uslijed izbora obavljenih dana 16.5.1926.

¹⁶⁸ DAD, FDO, kut. CD II f 3, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 26.1.1929.

Ivan Vela.¹⁶⁹ Stranka je na državnoj razini osnovana na konferenciji u Sarajevu još 15. i 16. veljače 1919. te joj je odmah pristupio veći broj političkih stranaka i grupa iz Hrvatske, Slovenije, Dalmacije, Vojvodine i BiH. Zajednički cilj bio im je osnivanje velike općejugoslavenske stranke, koja bi se zalagala za izrazito centralističko uređenje države i ostvarenje ideje nacionalnog unitarizma u novoosnovanoj državi, a vođa stranke je po njenom osnutku postao Svetozar Pribićević, tadašnji ministar unutrašnjih poslova.¹⁷⁰ U travnju 1919. DS je uspostavio suradnju s predstavnicima Liberalne, Naprednjačke i Samostalne radikalne stranke, s kojima su ubrzo utemeljili Demokratsku zajednicu, a potom DS, čiji je predsjednik postao Ljuba Davidović. Odmah po Davidovićevom ulasku u stranku počeo je njegov sukob sa Svetozarom Pribićevićem, koji je doveo do konačnog unutarstranačkog raskola u ožujku 1924. godine. Uzrok je prvenstveno bio neslaganje oko načina provedbe politike na unutarnjem državnom planu. Dok je Pribićević oštro zastupao strogo centralističku i unitarističku politiku, Davidović je bio skloniji pregovorima s hrvatskom oporbom. Sukob je konačno rezultirao istupom Pribićevićeve grupe iz Demokratskog poslaničkog kluba u Narodnoj skupštini 26. ožujka 1924., a pet dana kasnije Glavni odbor DS-a je Pribićevića i njegove pristaše isključio iz stranke.¹⁷¹ Isključeni poslanici potom su osnovali Samostalno-demokratski klub u Skupštini, a potom i Samostalnu demokratsku stranku (dalje: SDS).¹⁷²

U Makarskoj je mjesna organizacija DS-a početkom dvadesetih godina bila u vrlo dobroj poziciji. Uz to što se na izborima za Ustavotvornu skupštinu profilirala kao najjača politička opcija na državnoj razini, u Makarskoj joj je pristupio i gradski načelnik, Silvestar Matulović, koji je tu dužnost obavljao još iz vremena Monarhije, pa sve do 15. listopada 1922., kada je bio imenovan na dužnost općinskog upravitelja. S tog položaja smijenjen je već 14. veljače 1923. upravo zbog stranačke pripadnosti, kada ga je zamijenio predsjednik mjesne organizacije Narodne radikalne stranke.¹⁷³ Izborni rezultati na makarskom području početkom dvadesetih potvrdili su kako je DS bio izrazito građanska stranka, jer je u Makarskoj na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. te potom na izborima za Narodnu skupštinu 1923.

¹⁶⁹ "Organizacija u Makarskoj", *Život*, god. II, br. 142, Split, 9.6.1920., 1.

¹⁷⁰ Hrvoje Matković, *Svetozar Pribićević i Samostalna Demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972., 37-41.

¹⁷¹ B. Gligorijević, *Demokratska stranka*, 68-71., 253-312., 353-365.; H. Matković, *Svetozar Pribićević i SDS*, 55-77.

¹⁷² H. Matković, *Svetozar Pribićević i SDS*, 79-82.

¹⁷³ Usporedi: DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis Pokrajinske uprave za Dalmaciju općinskoj upravi u Makarskoj, kotarskom predstojniku u Makarskoj i Silvestru Matuloviću od 13.10.1922.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis Pokrajinske uprave za Dalmaciju Silvestru Matuloviću i Mihi Marinoviću od 14.2.1923.; "Pokrajina pred izborom", *Život*, god. V, br. 950, Split, 14.3.1923., 2.; „Neverovatno, ali istinito“, *Život*, god. V, br. 947, Split, 10.3.1923., 2.

ostvario značajno bolje rezultate u odnosu na ostatak kotara (Tablice 1-2). Pri tome se mora istaknuti nešto bolji rezultat u ostatku kotara 1923. u odnosu na 1920., jer se stranka u predizbornoj kampanji naročito trudila oko osvajanja većeg broja glasova na selu.¹⁷⁴ Boljim rezultatima u gradu pridonijela je zasigurno i prisutnost većeg broja državnih službenika, koji su iz obveze podržavali stranačku politiku s obzirom da je ona imala vlast i na razini države, a općenito gledano na razini Dalmacije, relativno dobrim rezultatima išlo je u korist što je dio stanovništva bio sklon unitarističkoj ideji zbog opasnosti od Italije.¹⁷⁵

Nakon izlaska Pribičevića iz stranke, u Makarskoj je 4. svibnja 1924. održana sjednica stranačke organizacije na kojoj se trebao zauzeti stav o raskolu. Većina članova, prema procjeni kotarskog predstojnika oko 80%, podržala je Davidovića i njegovu politiku suradnje s HRSS-om, dok je manji broj pristupio novoosnovanom SDS-u.¹⁷⁶ Na toj sjednici za predsjednika organizacije DS-a imenovan je dr. Ivan Vela, potpredsjednika Lj. Jurišić, a tajnika Ante Mastrović, dok je na čelo lokalne organizacije SDS-a imenovan Živko Alačević.¹⁷⁷ Sukladno tome, na općinskim izborima 1926. DS je i u Makarskoj i u ostatku kotara ostvario bolji izborni rezultat od SDS-a.¹⁷⁸ Na izbore za Narodnu skupštinu 1925. i DS i SDS izišli su u zasebnim koalicijama, a na oblasnim izborima 1927. postavili su zajedničku listu uz NRS, pa nije moguće usporediti njihove izborne rezultate, no na parlamentarnim izborima 1927. Došlo je do promjene te je SDS u Makarskoj osvojio nešto više glasova od DS-a, dok je ta razlika u korist SDS-a bila mnogo izraženija u ostatku kotara (Tablica 4). Taj bolji izborni rezultat SDS-a bio je prvenstveno posljedica djelovanja iz oporbe, dok je dio članova DS-a bio dio aktualne vlade, formirane nakon izlaska HSS-a iz koalicije s NRS-om, što je rezultiralo padom njihove popularnosti.

Približavanjem Pribičevića i Radića te stvaranjem Seljačko-demokratske koalicije (dalje: SDK) došlo je do formiranja jakog oporbenog bloka, što je rezultiralo povišenjem političkih tenzija koje su dosegule vrhunac atentatom u Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. godine. Makarska organizacija DS-a ubrzo je pokazala solidarnost s teškom situacijom te se samoinicijativno raspustila 7. kolovoza 1929., a cijelo članstvo na čelu s dr. Ivanom Velom, predsjednikom gradske organizacije i Antom Mastrovićem, predsjednikom kotarskog odbora,

¹⁷⁴ Franko Mirošević, *Počelo je 1918.*, 111-112.

¹⁷⁵ Za više o djelovanju Demokratske stranke u Dalmaciji usporedi: T. Šitin, „Nastup Demokratske stranke u Dalmaciji“, 357-377.

¹⁷⁶ DAD, FDO, kut. CL IV b 2, Izvješće makarskog žandarmerijskog voda kotarskom predstojniku u Makarskoj o političkoj situaciji za mjesec svibanj 1924.; „Makarska“, *Život*, god. VI, br. 14, Split, 8.5.1924., 2.

¹⁷⁷ „Iz Makarske“, *Novo doba*, god. VII, br. 119, Split, 22.5.1924., 5.

¹⁷⁸ DAD, FDO, kut. CD II d 8, Rezultati općinskih izbora 1926. u kotaru Makarska.

istupilo je iz stranke, iako je njeno vodstvo na državnoj razini nastavilo djelovati te aktivno sudjelovati u vladi Antona Korošca formiranoj 27. srpnja 1928. godine.¹⁷⁹ Mjesne i kotarske organizacije SDS-a nastavile su djelovati usko surađujući s HSS-om unutar SDK sve do 26. siječnja 1929. i zabrane rada svim političkim organizacijama na području makarskog kotara.¹⁸⁰

3.2.4. Zemljoradnička stranka

Početak dvadesetih godina u makarskom kotaru politički vrlo aktivna grupacija bili su zemljoradnici. Na području Dalmacije svoje djelovanje nakon Prvog svjetskog rata započeli su preko organizacija Težačke sloge, koje su bile prvenstveno potrošačko – nabavne zadruge, no koje su se 7. svibnja 1919. prvo povezale u Pokrajinski težački savez za Dalmaciju, a potom, 13. listopada 1920. u Težačku stranku. Stranka se 12. prosinca 1920. ujedinila sa Savezom zemljoradnika Srbije, Savezom težaka BiH te Kmetijskom strankom iz Slovenije u Savez zemljoradnika, odnosno Zemljoradničku stranku. Stranački prvaci zalagali su se za veća prava zemljoradnika i težaka, a naročito za provedbu agrarne reforme i dodjelu zemljišta obrađivačima, no nisu uspjeli ostvariti veće uspjehe, jer je ubrzo došlo do više unutarstranačkih podjela.¹⁸¹ Od značajnijih stranačkih aktivnosti na makarskom području može se izdvojiti sjednicu organizacije Težačke sloge u Makarskoj 8. listopada 1922. povodom nezadovoljstva među težacima u Primorju radi davanja dohotka franjevcima. U njihovim zahtjevima poduprla ih je i općinska vlast, pa su ohrabreni težaci potom organizirali dvije noći zaredom demonstracije, no morali su ih prekinuti nakon intervencije žandarmerije.¹⁸²

S obzirom na stranački program razumljivo je da je, u odnosu na Makarsku, stranka znatno veću potporu imala među seljačkim stanovništvom u ostatku kotaru, čiji je jedan od glavnih problema bio nedostatak vlastite obradive zemlje. U gradu stranka nije imala većih uspjeha jer građani nisu imali tih problema. Sukladno tome i glavnina stranačke biračke baze u makarskom kotaru nalazila se u vrgorskoj općini, gdje je vrlo utjecajan bio stranački predstavnik Ante Franić. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. Težačka stranka

¹⁷⁹ „Makarski demokrati istupili iz stranke“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 185, Split, 11.8.1928., 3.; „Makarsko Primorje u dramatskim časovima svoga naroda“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 188, Split, 16.8.1928., 2.

¹⁸⁰ DAD, FDO, kut. CD II f 3, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 26.1.1929.

¹⁸¹ T. Šitin, „Utapanje Saveza zemljoradnika“, 367-374.; Franko Mirošević, „Prilozi za povijest zemljoradničkog (težačkog) pokreta u Južnoj Dalmaciji od 1919. do 1925.“, *Historijski zbornik*, 50 (1997.), 121.

¹⁸² DAD, FDO, kut. CL II d 9, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje 8.-14.10.1922.

ostvarila je veliki uspjeh i osvojila najviše glasova na razini kotara, no u Makarskoj je doživjela potpuni neuspjeh (Tablica 1). Unutarstranački sukobi došli su na vidjelo već na izborima za Narodnu skupštinu 1923., kada su bile postavljene dvije liste, Zemljoradničke stranke i Kompromisne zemljoradničke stranke, koja je nastupila samostalno predstavljajući lijevo orijentiranu političku opciju unutar same Zemljoradničke stranke (Tablica 2). Zanimljivo je da je ona postigla mnogo bolji rezultat u odnosu na matičnu stranku, ali je to bilo i očekivano s obzirom da je nositelj liste bio spomenuti Ante Franić.¹⁸³ Nakon ovog izbornog neuspjeha, Zemljoradnička stranka se u Makarskoj i kotaru gotovo raspala te je većina pristaša počela podržavati HRSS, koji je na ovim izborima po prvi put postavio svoje liste u Dalmaciji i odmah privukao većinu njenog biračkog tijela.¹⁸⁴

Pad popularnosti Zemljoradničke stranke potvrdio se i na izborima 1925., a njeni predstavnici su i ovog puta bili postavili dvije liste, onu Težačke stranke koja je koalirala s DS-om te same Zemljoradničke stranke, ali su i ovoga puta obje liste doživjele izborni poraz (Tablica 3). Na općinskim izborima 1926. i izborima za Narodnu skupštinu 1927. Stranka na lokalnoj razini nije ni sudjelovala, dok je na oblasnim izborima 1927. Ante Franić bio nositelj osobne liste, što potvrđuje gašenje stranke na makarskom području.¹⁸⁵ Na državnoj razini vodstvo stranke nastavilo je djelovati. Nakon atentata na HSS-ove zastupnike, dalmatinski predstavnici stranke javno su osudili taj zločin te odbili dalje sudjelovati u Narodnoj skupštini i kolektivno pristupili SDK-a, a dio njih i samom HSS-u, dok je stranačka središnjica u Beogradu ostala u Skupštini sve do njenog raspusta te uvođenja diktature.¹⁸⁶

3.2.5. Narodna radikalna stranka

Na prvim izborima u novostvorenoj državi, onima za Ustavotvornu skupštinu 1920., svoju listu u Makarskoj postavila je i Narodna radikalna stranka (dalje: NRS), no podaci o samom osnivanju njene gradske organizacije na čijem je čelu bio Mihovil Marinović, nisu poznati.¹⁸⁷ Stranka je zastupala velikosrpsku politiku, a na tim prvim izborima ostvarila je i u gradu i u ostatku kotara iznimno loš rezultat, što je, s obzirom na stranački program koji je

¹⁸³ T. Šitin, „Utapanje Saveza zemljoradnika“, 369-377.

¹⁸⁴ DAD, FDO, kut. CL III c 1, Izvješće velikog župana Dubrovačke oblasti ministru unutrašnjih djela o političkoj i ekonomskoj situaciji u Dubrovačkoj oblasti od 9.11.1923.

¹⁸⁵ Usporedi: DAD, FDO, kut. CD II d 8, Rezultati općinskih izbora 1926 u kotaru Makarska; DAD, FDO, kut. CD II d 8, Rezultati izbora za oblasnu skupštinu.

¹⁸⁶ T. Šitin, „Utapanje Saveza Zemljoradnika“, 379.

¹⁸⁷ „Zbor u Makarskoj“, *Jadran*, god. IV, br. 648, Split, 27.2.1922., 1.

između ostalog i negirao hrvatstvo Dalmacije, bilo i očekivano (Tablica 1).¹⁸⁸ No unatoč tome, Marinović je zahvaljujući stranačkoj pripadnosti i podršci iz Beograda, u sklopu predizborne kampanje za izbore za Narodnu skupštinu 1923. imenovan 14. veljače 1923. općinskim upraviteljem te je tu dužnost obavljao do 8. prosinca 1925. godine.¹⁸⁹ Njegovo imenovanje i pokazivanje moći na taj način očito je imalo pozitivnog odjeka u Makarskoj, jer je na parlamentarnim izborima 1923. NRS postigao značajno bolji rezultat (Tablica 2).

Ulaskom HSS-a u vladu polovinom 1924. pokrenuta je inicijativa oko Marinovićeve smjene s mjesta općinskog upravitelja, što se dogodilo 8. prosinca 1925., a na izbore za Narodnu skupštinu 1925. stranka je izašla u koaliciji sa SDS-om, pa na temelju tih rezultata nije moguće usporedbom s prethodnim izborima pratiti daljnje kretanje stranačke popularnosti (Tablica 3).¹⁹⁰ Na sljedećim, općinskim izborima 1926., stranka je zabilježila niži rezultat u gradu i u ostatku općine, koji je ponovila i na parlamentarnim izborima 1927. godine. (Tablica 4).¹⁹¹ Prema tome, može se zaključiti kako je NRS moć na državnoj razini iskorištavao za preuzimanje vlasti i u krajevima gdje nije imao stvarnu podršku u glasačima, a čim nije bio više dovoljno snažan držati ju i dalje u svojim rukama gubio je podršku i onog dijela stanovnika koji su ga za to vrijeme podržavali, što upućuje na to da je njihova podrška u određenoj mjeri zasigurno bila i uvjetovana. Do potpunog osipanja članstva mjesnih i kotarskih stranačkih organizacija na širem području Makarske došlo je nakon atentata u Skupštini, kada je veći broj članova istupio iz stranke, iako su same organizacije nastavila djelovati sve do 26. siječnja 1929. i zabrane djelovanja svim političkim organizacijama na makarskom području.¹⁹²

¹⁸⁸ F. Mirošević, *Počelo je 1918.*, 61.; I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 123-136.

¹⁸⁹ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis Pokrajinske uprave za Dalmaciju općinskoj upravi u Makarskoj, kotarskom predstojniku u Makarskoj i Silvestru Matuloviću od 13.10.1922.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis Pokrajinske uprave za Dalmaciju Silvestru Matuloviću i Mihi Marinoviću od 14.2.1923.; "Pokrajina pred izborom", *Život*, god. V, br. 950, Split, 14.3.1923., 2.; „Neverovatno, ali istinito“, *Život*, god. V, br. 947, Split, 10.3.1923., 2.; DAD, FDO, kut. CL V e 8, Izvješće makarskog žandarmerijskog voda kotarskom predstojniku u Makarskoj o političkoj situaciji za mjesec prosinac 1925.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Izvješće općinske uprave u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 25.12.1925.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 8.12.1925.

¹⁹⁰ DAD, FDO, kut. CL V e 8, Izvješće makarskog žandarmerijskog voda kotarskom predstojniku u Makarskoj o političkoj situaciji za mjesec prosinac 1925.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 8.12.1925.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Izvješće općinske uprave u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 25.12.1925.

¹⁹¹ Više o općinskim izborima i rezultatima usporedi u poglavlju o razvoju lokalne samouprave.

¹⁹² „Makarski demokrati istupili iz stranke“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 185, Split, 11.8.1928., 3.; „Makarsko Primorje u dramatskim časovima svoga naroda“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 188, Split, 16.8.1928., 2.; DAD, FDO, kut. CD II f 3, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 26.1.1929.

3.2.6. Hrvatska zajednica

Na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. svoju listu u Makarskoj postavila je i Hrvatska zajednica (dalje: HZ), no ni o njenom osnivanju gradske organizacije nisu poznati točni podaci. Stranka se zalagala za federativno i decentralizirano državno uređenje, a predsjednik gradske organizacije bio je Mate Klarić.¹⁹³ Na tim izborima nije postigla značajniji rezultat, iako se može primijetiti da je u Makarskoj imala nešto veću podršku u odnosu na ostatak kotara (Tablica 1). To je mogla zahvaliti svojoj usmjerenosti na gradove i građanstvo te Klarićevom utjecaju, koji je bio prilično kontroverzna osoba i kojeg se u političkim obračunima često optuživalo za protusrpsko ponašanje tijekom Prvog svjetskog rata, jer je bio jedan od organizatora prikupljanja dobrovoljaca za austrougarsku vojsku te je prijetio članovima „Hrvatskog sokola“, čiji je bio predsjednik mjesnog društva, a koji nisu htjeli kolektivno i u odorama ići na zadušnicu za ubijenog Franju Ferdinanda. Zbog svega toga je 16. kolovoza 1919. isključen iz članstva obnovljenog društva, a o njegovom utjecaju svjedoči i kroničar makarskog franjevačkog samostana, koji ga već tijekom 1919. smatra jedinim krivcem za dotadašnji neuspjeh HPS-a u Makarskoj.¹⁹⁴ Općenito slab rezultat HZ-a bio je prije svega posljedica stranačke orijentiranosti na uski sloj građanstva i ulaska u vladu Stojana Protića u veljači 1920. te vladu Mile Vesnića u svibnju iste godine.¹⁹⁵

U rujnu 1921. Klarić je u franjevačkom samostanu u Makarskoj diskutirajući s poslanicima HPS-a u Narodnoj skupštini, Jankom Šimrakom i Stjepanom Barićem, branio Stjepana Radića te pozvao na smirenje stranačkih strasti i ublažavanje međustranačkih odnosa. Potom je naglasio potrebu za suradnjom i ujedinjenjem svih Hrvata, kao jedinim mogućim načinom u borbi za veća prava.¹⁹⁶ Ovakav istup bio je u skladu s tadašnjim razmišljanjima vodstva HZ-a, koje se nakon neuspjeha u nametanju svoje političke strategije okrenulo prema suradnji s HRSS-om i Hrvatskom strankom prava (frankovci). Njihova suradnja rezultirala je stvaranjem Hrvatskog bloka početkom kolovoza 1921., koji je 14. siječnja 1922. usvojio Memorandum o hrvatskom državnom i povijesnom pravu na nezavisnost.¹⁹⁷ Cilj Memoranduma bio je prosvjed protiv načina ujedinjenja Države SHS u

¹⁹³ „Pouzdaní sastanak poslanika pučke stranke dr. Šimraka i Barića u Makarskoj“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 50, Split, 23.9.1921., 2.; „Zbor u Makarskoj“, *Jadran*, god. IV, br. 648, Split, 27.2.1922., 1.

¹⁹⁴ „Naši dopisi“, *Zastava*, god. II, br. 22, Split, 14.8.1922., 2.; ASM, *KZDM*, 317.

¹⁹⁵ „Pouzdaní sastanak poslanika pučke stranke dr. Šimraka i Barića u Makarskoj“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 50, Split, 23.9.1921., 2.; H. Matković, „Hrvatska zajednica“, 64-65.

¹⁹⁶ „Pouzdaní sastanak poslanika pučke stranke dr. Šimraka i Barića u Makarskoj“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 50, Split, 23.9.1921., 2.

¹⁹⁷ H. Matković, „Hrvatska zajednica“. U: *Istorija XX. veka*, 5 (1963.), 83.; I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 337.

Kraljevstvo SHS i položaja Hrvata u novonastaloj državi, a objavljen je 13. veljače iste godine. U nešto izmijenjenom obliku predan je 25. veljače Nikoli Pašiću, predsjedniku Vlade, a već sljedeći dan u Makarskoj su Orjuna, NRS, DS i HPS organizirali zajednički protestni zbor protiv Bloka i Memoranduma.¹⁹⁸

Nakon najave mogućnosti održavanja općinskih izbora u veljači 1923. Klarić je pokrenuo političku akciju oko preuzimanja vlasti, no to je rezultiralo samo raspustom općinskog vijeća 13. listopada 1922. i imenovanjem općinskog upravitelja od strane Pokrajinske vlade.¹⁹⁹ Na izborima za Narodnu skupštinu 1923. stranka je podržala listu Trumbić-Drinković, koja je ostvarila nešto bolji rezultat u odnosu na stranačku listu 1920., što je bilo posljedica svih aktivnosti vodstva HZ-a u razdoblju između dvaju izbora te ugledu nositelja liste. No, to su ujedno bili i posljednji izbori na kojima je HZ na makarskom području iznio ili podržao neku izbornu listu, jer je 1924. osnovana mjesna organizacija HRSS-a, čiji predsjednik je po osnivanju postao Klarić, dotadašnji vođa mjesne organizacije HZ-a.²⁰⁰ Nakon toga došlo je do gašenja mjesne organizacije HZ-a, koja se u izvorima više ne spominje.

3.2.7. Hrvatska (republikanska) seljačka stranka²⁰¹

Početak rujna 1924. Mate Klarić se u dopisima prvo počeo potpisivati kao predstavnik makarskog HRSS-a i HZ-a, da bi nakon osnutka gradske organizacije HRSS-a 20. rujna postao isključivo njen predsjednik.²⁰² Stranka je u to vrijeme, pod vodstvom Stjepana Radića, već bila naj snažnija hrvatska politička organizacija i predstavljala je najjaču oporbu unitarističko – centralističkoj politici kraljevskog dvora te NRS-u i DS-u, odnosno SDS-u nakon njegovog osnutka. Pri tome je bitno napomenuti da je prvi nastup na izborima u

¹⁹⁸ „Zbor u Makarskoj“, *Život*, god. IV, br. 648, Split, 27.2.1922., 1.; „Blokaši u pučkoj stranci“, *Pobeda*, god. II, br. 50, Split, 12.7.1922., 3.; H. Matković, „Hrvatska zajednica“, 87.

¹⁹⁹ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis Mate Klarića kotarskom predstojniku u Makarskoj od 18.9.1922.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis načelnika općinskog upraviteljstva u Makarskoj kotarskom predstojniku u Makarskoj od 22.9.1922.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis vladinog savjetnika – upravitelja Predsjedništvu pokrajinske uprave za Dalmaciju u Splitu od 24.9.1922.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj Pokrajinskoj upravi za Dalmaciju u Splitu od 10.10.1922.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis Pokrajinske uprave za Dalmaciju općinskom upraviteljstvu u Makarskoj, kotarskom predstojniku u Makarskoj i Silvestru Matuloviću od 13.10.1922.

²⁰⁰ *Statistika izbora održanih 18. marta 1923.*, 118-121.; „Organizacija HRSS – Osnutak Seljačko-Radničke Hrvatske Čitaonice – Uskristiti će Hrvatski sokol“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 131, Split, 25.9.1924., 4.

²⁰¹ Hrvatska republikanska seljačka stranka osnovana je 1904. pod nazivom Hrvatska pučka seljačka stranka, ali je nakon izbora 1920. stranka promijenila ime u HRSS. Naziv Hrvatska seljačka stranka preuzela je 1925. godine. Za više o stranci usporedi: Hrvoje Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb 1999.

²⁰² „Organizacija HRSS – Osnutak Seljačko-Radničke Hrvatske Čitaonice – Uskristiti će Hrvatski sokol“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 131, Split, 25.9.1924., 4.; H. Matković, „Hrvatska zajednica“, 97-132.

Dalmaciji, a time i u Makarskoj stranka imala već 1923., iako još uvijek nije imala organizirane mjesne organizacije. S obzirom na političke ideje koje je zastupala, veću potporu je imala u ruralnim sredinama, što se pokazalo i na primjeru Makarske u odnosu na ostatak kotara, gdje je već na tim izborima postala najača politička stranka (Tablica 2). U tako brzom osvajanju biračkog tijela na ruku su joj naročito išle i unutarstranačke podjele te problemi u Zemljoradničkoj stranci, čiji je veliki broj ranijih glasača odmah uspjela privući.²⁰³ Nakon izbora HRSS-u je prišao i dio Trumbićevih glasača te pučkaša, a stranka je naročito ojačala u naseljima Makarskog primorja: Makru, Velikom Brdu, Bastu, Kotišini, Brelima i Baškoj Vodi. Ondje su u to vrijeme stranačke pristaše, unatoč nepostojanju mjesnih stranačkih organizacija, prema procjeni kotarskog predstojnika, predstavljali dvije trećine ukupnog stanovništva, dok ih je u Tučepima, Podgori, Drašnicama, Igranima i Živogošću bilo oko 30%.²⁰⁴ No, unatoč velikom broju zastupničkih mandata koje je osvajala na izborima, stranka je bojkotirala rad Narodne skupštine odbijajući verificirati poslanike, jer nije priznavala Vidovdanski ustav, a zalagala se za decentralizaciju države i njeno republikansko uređenje.

Po osnutku gradske organizacije, Klarić je odmah pokrenio akciju privlačenja u redove makarskog HRSS-a glasača sklonih KPJ-u te je odlučio osnovati Seljačku radničku hrvatsku čitaonicu, a pokrenio je i pitanje općinskih izbora.²⁰⁵ Osnivačka skupština čitaonice održana je 23. rujna i na njoj su predložena pravila prema kojima je njen cilj bio buđenje i širenje hrvatske narodne svijesti, poučavanje članova o građanskim pravima i dužnostima, širenje prosvjete, poučavanje nepismenih, osnivanje pjevačkog i tamburaškog zbora, priređivanje predavanja, javnih čitanja te predstava, no ona nije nikada stvarno i započela djelovanje, jer joj kotarski predstojnik nije htio dozvoliti registraciju, uz obrazloženje kako joj je stvarni cilj *ujediniti separatističke elemente i komuniste*.²⁰⁶ Njenoj uspostavi nije pomoglo ni što žandarmerija u svojim izvidima nije mogla ustanoviti ništa nepovoljno, ali je dala opasku prema kojoj su svi članovi društva *zadojeni separatističkim idejama* i javno ističu pripadnost HRSS-u, dok su pojedini skloni i komunizmu.²⁰⁷ No, unatoč zabrani djelovanja

²⁰³ F. Mirošević, *Počelo je 1918.*, 107-110.; T. Šitin, „Utapanje Saveza zemljoradnika“, 369-377.

²⁰⁴ DAD, FDO, kut. CL III c 1, Izvješće velikog župana Dubrovačke oblasti ministru unutrašnjih djela o političkoj i ekonomskoj situaciji u Dubrovačkoj oblasti od 9.11.1923.

²⁰⁵ DAD, FDO, kut. CL IV b 4, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje 21.-27.9.1924.

²⁰⁶ DAD, FDO, kut. DL I c 5, Pravilnik društva Seljačka radnička hrvatska čitaonica.; DAD, FDO, kut. CL IV b 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 27.12.1924.

²⁰⁷ DAD, FDO, kut. DL I c 5, Izvješće žandarmerijske postaje u Makarskoj kotarskom predstojniku u Makarskoj od 28.9.1925.; DAD, FDO, kut. DL I c 5, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 5.10.1925.; DAD, FDO, kut. DL I c 5, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 24.12.1925.

čitaonice Klarićev cilj je u određenoj mjeri ostvaren, jer je veći broj komunističkih simpatizera počeo podržavati HRSS.²⁰⁸

Stjepan Radić je u srpnju 1924. učlanio stranku u Seljačku internacionalu, pa je na nju 23. prosinca 1924. primijenjena Obznana te joj je zabranjen rad. Vijest o zabrani djelovanja HRSS-a u makarsko kotarsko predstojništvo stigla je 3. siječnja 1925. godine. Odmah je bio naređen pretres stanova i poslovnih prostorija u vlasništvu 65 istaknutih stranačkih pripadnika. Kod njih 40 nije nađeno ništa, dok su kod preostalih pronađene različite brošure, novine i kalendari. Odmah nakon zabrane na području kotara uhićeno je i osuđeno na zatvorske kazne u trajanju od tri do pet dana više osoba zbog klicanja Radiću i Republici, a događaji su zbunili dio HRSS-ovih pristaša, koji su se nastojali ograditi od ranije stranačke pripadnosti i prikazati se kao lojalni građani.²⁰⁹ No, unatoč zabrani rada stranci je bilo dozvoljeno postaviti liste na parlamentarnim izborima 1925., jer se očekivao slabiji rezultat zbog zabrane djelovanja. Ipak, na izborima se pokazalo kako je HRSS već i u Dalmaciji uspio postati stožerna nacionalna stranka (Tablica 3). Analizom izbornih rezultata može se zaključiti kako je HRSS privukao, prije svega, dio biračkog tijela HPS-a i Nezavisne radničke stranke te pristaše HZ-a, ali je u odnosu izbornih rezultata grada Makarske prema ostatku kotara i dalje bila uočljiva velika razlika u popularnosti stranke između ruralnih i urbanih sredina.

Zanimljivo je da su se službeni rezultati ovih izbora u Makarskoj doznali tek 10. veljače oko 16 sati, kada su predsjednici biračkih odbora makarskog kotara došli iz Splita.²¹⁰ U međuvremenu kružile su razne glasine, a zbog širenja neistinitih vijesti bio je optužen Mate Klarić, predsjednik gradske organizacije HRSS-a. On je u svoju obranu naveo kako mu je dolazilo mnogo osoba po informacije o rezultatu izbora, pa je želeći izbjeći pojedinačno odgovaranje, na nekoliko ceduljica otipkao rezultate koje je čuo telefonski iz Splita i podijelio. Prema njegovim informacijama HRSS je bio pobjednik izbora te je zbog toga bio osuđen na osam dana zatvora, a zatvorska kazna mu je nakon žalbe preimenovana u novčanu globu.²¹¹ Pod sličnom optužbom bio je osuđen i Avdin Bašić, trgovac iz Stoca, koji je bio u

²⁰⁸ DAD, FDO, kut. CL IV b 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 27.12.1924.

²⁰⁹ DAD, FDO, kut. CL V c 7, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje 28.12.1924.-3.1.1925.; DAD, FDO, kut. CL V c 7, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 7.1.1925.

²¹⁰ DAD, FDO, kut. CL IV d 7, Žalba Mate Klarića na osudu kotarskog predstojnika u Makarskoj od 21.2.1925.

²¹¹ DAD, FDO, kut. CL IV e 1, Dopis velikog župana Dubrovačke oblasti kotarskom predstojniku u Makarskoj od 22.5.1925.

prolasku parobrodom kroz Makarsku. Uhićen je s obrazloženjem kako je izazivao i izražavao nenaklonost prema Vladi, jer je rekao kako je čuo da je oporba pobijedila na izborima.²¹²

Makarska organizacija H(R)SS-a obnovila je rad krajem kolovoza 1925., nakon Radićevog političkog zaokreta te sklapanja sporazuma s Nikolom Pašićem 14. srpnja 1925. i ulaska u zajedničku vladu s NRS-om.²¹³ Pri tome je stranka promijenila ime u HSS te se odrekla republikanske ideje, ali unatoč tome nastavila je nizati izborne uspjehe. Na općinskim izborima održanim 1926. HSS je ostvario pobjedu te u koaliciji s HPS-om formirao upravu općine.²¹⁴ Dominantan položaj među ostalim strankama makarski HSS potvrdio je i na oblasnim izborima 1927., nakon kojih je stranka na državnoj razini prekinula suradnju s NRS-om i istupila iz vlade. Uslijedila je politička kriza, koju je prekinuo kralj raspuštanjem Narodne skupštine 15. lipnja i raspisivanjem novih izbora 11. rujna 1927. godine. S obzirom da službena statistika izbora ne donosi rezultate po glasačkim mjestima nisu moguće usporedbe s ranijim izborima o uspjehu u samom gradu, već su dostupni podaci samo za Makarsko-Primorsku općinu (Tablica 4). Ipak, njihovom analizom može se uočiti relativno dobar rezultat Hrvatskog bloka, koji je predstavljao koaliciju Hrvatske federalističke stranke, dijela HSS-ovih disidenata i Hrvatske stranke prava te HSRB-a, koji je predstavljao listu disidenata HSS-a i komunista u ostatku kotara u odnosu na Makarsku, jer su disidenti HSS-a ondje očito imali mnogo jači utjecaj, što je sve bilo posljedica HSS-ovog koaliranja s NRS-om.²¹⁵ To je naročito došlo do izražaja u Vrgorskoj krajini, gdje se dio članova pobunio i protiv Klarićevog postavljanja za nositelja liste, želeći na tom položaju Ilicu Franića, pa je Klarićevo imenovanje uzrokovalo pobunu među njima.²¹⁶

Prema izbornim rezultatima Klarić je izabran u Narodnu skupštinu te se 5. studenog 1927. odrekao predsjedničkog i zastupničkog mandata u Oblasnoj skupštini, a umjesto njega član je postao njegov zamjenik s liste za oblasne izbore, Petar Vukosav iz Dusine kraj

²¹² DAD, FDO, kut. CL IV d 7, Žalba Avdina Bašića na osudu kotarskog predstojnika u Makarskoj.

²¹³ DAD, FDO, kut. CL V c 8, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje 30.8.-5.9.1925.

²¹⁴ Za više o općinskim izborima usporedi poglavlje o razvoju lokalne samouprave.

²¹⁵ U cijeloj Dalmaciji (južni izborni okrug: Kotor-Dubrovnik-Split i sjeverni izborni okrug: Šibenik i oblast zadarskog suda) najviše glasova osvojio je HSS (37.7%), a slijedili su ga NRS (22.2%), SDS (11.9%), HPS (8.9%), DS (7.7%), HSRB (4.4%), HB (4.4%) te Savez Zemljoradnika (2.8%). Na razini Kraljevine SHS najviše glasova osvojila je NRS (31.9%), a potom koalicija HSS-Crnogorska stranka-Samostojna kmetijska stranka (16.5%), DS (16.4%), SDS (8.6%), koalicija HPS-SLS-Bunjevačko-šokačka stranka (6%) itd. Usporedi: *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 11. septembra 1927. godine*, Beograd, 1928., str. XLIII, XLIX; „Rezultati skupštinskih izbora u Dalmaciji, *Jadran*, god. IX, br. 37, Split, 20.9.1927., 1.

²¹⁶ DAD, FDO, kut. CD II e 9, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje 7.-13.8.1927.; „Prva lista predana“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 613, Split, 6.8.1927., 1.

Vrgorca. Na mjestu predsjednika Skupštine naslijedio ga je Ivo Roko, predstavnik HSS-a iz Stona, a makarska organizacija HSS-a nastavila je svoj rad sve do zabrane djelovanja svim političkim strankama na makarskom području 26. siječnja 1929. godine.²¹⁷

3.3. RAZVOJ I DJELOVANJE PODRUČNE SAMOUPRAVE U DALMACIJI I POLOŽAJ MAKARSKE U DUBROVAČKOJ OBLASTI

3.3.1. Razdoblje Austro – Ugarske Monarhije

Na temelju Austro-Ugarske nagodbe od 17. veljače 1867. Kraljevina Dalmacija postala je provincija unutar austrijskog dijela Monarhije. Upravu nad Pokrajinom vodilo je Namjesništvo sa sjedištem u Zadru, a na čelu s Namjesnikom. Predstavničko tijelo pokrajine bio je od 1861. Zemaljski sabor Kraljevine Dalmacije sa sjedištem u Zadru. Ovlasti Sabora bile su briga o gospodarskim, školskim, zdravstvenim, socijalnim, gospodarskim i drugim problemima u Pokrajini, a mogao je donositi pokrajinske i općinske odredbe te pokrajinske zakone, koje je prije proglašavanja morao odobriti car. Također, Sabor je do 1873. slao pet svojih zastupnika u Zastupničku kuću Carevinskog vijeća, zakonodavnog tijela za sve kraljevine i zemlje austrijske carevine, a od 1873. uvedeni su izravni izbori za zastupnike u Carevinskom vijeću čiji se broj povećao na devet te na 11 zastupnika od 1896. godine.²¹⁸

Prema izbornom redu za Sabor od 12. veljače 1861., a koji se nije mijenjao sve do raspada Monarhije, izbor se vršio po kurijama. Veleposjednici, gradovi i trgovačka komora birali su 21 zastupnika, a seoske općine 20. Izbor u prve tri kurije vršio se pismeno, tajno i izravno, dok su seoske općine prvo birale jednog povjerenika na 500 stanovnika, a povjerenici su potom birali zastupnike na šestogodišnji mandat. Pravo glasa bilo je određeno prema imovinskom cenzusu, a osobno pravo imali su još svećenici, činovnici, časnici, učitelji, pomorski pisari i kapetani, te sve osobe s doktoratom. Izravno su u Sabor ulazili i virilisti, odnosno zadarski nadbiskup i pravoslavni episkop.²¹⁹ Ovakav način izbora i određeni broj poslanika po kurijama bio je izrazito nepravedan prema većinskom hrvatskom stanovništvu koje je pretežno živjelo u tzv. vanjskim općinama i bili su većinom siromašnijeg statusa. Naime, u seoskim općinama živjelo je gotovo 90% stanovništva Dalmacije, a mogli su

²¹⁷ DAD, FDO, kut. CD II f 4, Zapisnik 25. sastanka Oblasne skupštine Dubrovačke oblasti održanog 5.11.1927.; Franko Mirošević, „Političko opredjeljivanje birača kotara Dubrovnik od 1920. do 1929. godine“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 49 (2011.), 254.; DAD, FDO, kut. CD II f 3, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 26.1.1929.

²¹⁸ Ivo Perić, *Dalmatinski sabor 1861-1912 (1918.) god.*, Zadar 1978., 8., 27-30.; M. Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji*, 51.

²¹⁹ I. Perić, *Dalmatinski sabor*, 17.-22.; I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 247., 298-299.

izabrati samo 46,51% od ukupnog broja zastupnika. Izbornu nejednakost dodatno su naglašavale odredba o minimalnom poreznom cenzusu u visini jednog fiorina godišnje te odredba prema kojoj su samo prve dvije trećine poreznih obveznika imale izbornu pravo. Prema tim uvjetima pravo glasovanja prilikom izbora za Dalmatinski sabor imalo je samo 12% stanovništva Dalmacije.²²⁰ Prema svim ovim odredbama i zakonima, u Sabor je grad Makarska birao jednog predstavnika, a kotar još jednog, dok je pravo glasa, rezervirano za muškarce s napunjene 24 godine, primjerice, 1889. imalo samo dvjesto dvanaest stanovnika od približno tisuću osamsto, koliko ih je prema popisu stanovništva 1890. grad brojao.²²¹

3.3.2. Vidovdanski ustav

Nakon raspada Monarhije Narodno vijeće Države SHS prepustilo je pokrajinskim vladama upravljanje svim poslovima, pri čemu je iskoristilo postojeći austrougarski administrativni aparat.²²² Proglašenjem Kraljevstva SHS pokrajinske vlade nastavile su privremeno funkcionirati, ali bez prijašnjih predstavničkih tijela. Narodno vijeće SHS raspušteno je 28. prosinca 1918., a potom su ukinute i vlade pojedinih pokrajina bivše Države SHS.²²³ Zemaljska vlada za Dalmaciju ukinuta je 20. siječnja, a umjesto nje osnovana je Pokrajinska vlada za Dalmaciju, koja je imala znatno manje ovlasti, jer je većina poslova bila prenesena na ministarstva u Beogradu. U njejoj nadležnosti ostalo je samo odjeljenje za trgovinu i industriju te poljoprivredu.²²⁴ Smanjivanje ovlasti pokrajinskih vlada bio je prvi korak prema uspostavi državne uprave s izraženom dominacijom državnog središta prema periferiji, koji će karakterizirati novonastalu državu kroz cijelo istraživano razdoblje.

Osiguranje centralističkog državnog ustroja bilo je potrebno ozakoniti Ustavom, koji je trebala donijeti Ustavotvorna skupština nakon provedenih izbora. Zadatak pripreme i provedbe izbora za Ustavotvornu skupštinu dobilo je Privremeno narodno predstavništvo,

²²⁰ I. Perić, *Dalmatinski sabor*, 19.; Ante Bralić, „Zadarski fin-de siècle – Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji uoči Prvog svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: ČSP), 39 (2007.), br. 3, 737.; Frano Glavina, „Kulturno-politička strujanja u Makarskoj i njenom primorju u 19. stoljeću“. U: *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28-30. rujna 1969.* (gl. ur. Jakša Ravlić), Makarska 1970., 443.; I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 247.

²²¹ Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske*, Zagreb 1979., 402-407.; F. Glavina, „Kulturno-politička strujanja“, 443.

²²² U Dalmaciji je vlast preuzela tročlana Zemaljska vlada za Dalmaciju, osnovana 2. studenog 1918. godine. Članovi Vlade bili su Ivo Krstelj, zadužen za vojne poslove, Josip Smodlaka, zadužen za upravu i Vjekoslav Škarica, zadužen za financijske poslove, a pri vladi su djelovali i povjerenici za odjele pravosuđa, zdravstva i školstva, socijalne skrbi, prehrane, prometa i javnih radnji, te trgovine i obrta. Usporedi: Z. Jelaska Marijan, „Zemaljska vlada za Dalmaciju“, 162.; Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 73.; I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 325-327.

²²³ F. Čulinović, *Državnopravna historija*, 208-209.

²²⁴ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 331-332.; Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 97.

sazvano 1. ožujka 1919. godine.²²⁵ Načinom saziva poslanika u Predstavništvo i Zakonom o izborima narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu, koji je Predstavništvo kasnije usvojilo, praktički je unaprijed osigurana pobjeda vlade na izborima, odnosno posljedično, usvajanje njenog centralističkog nacrtu Ustava.²²⁶ Naime, Zakon je propisao način izbora koji je išao na ruku najjačim političkim strankama i omogućavao im osvajanje glasova i mandata manjih stranaka, zatim je uspostavio manje izborne jedinice u Srbiji u odnosu na područje nekadašnje Države SHS te je donio odredbe o kvalificiranim poslanicima i o ukupno relativno malom broju poslanika u Ustavotvornoj skupštini, što je sve išlo na ruku centralističkim snagama.²²⁷

Izbori za Ustavotvornu skupštinu održani su 28. studenog 1920., a ona je s radom započela 12. prosinca 1920. te je 28. lipnja 1921. usvojila novi ustav, tzv. Vidovdanski po danu usvajanja. Ustav je donesen uz apstinenciju 161 poslanika i 35 glasova protiv, dok su za njegovo usvajanje glasovala 223 poslanika, što je bilo protivno odredbama Krfske konferencije i Naputka Narodnog vijeća SHS o potrebi kvalificirane, odnosno dvotrećinske većine.²²⁸ Po Ustavu država je promijenila ime u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je konstituirana kao ustavna i parlamentarna monarhija. Zakonodavnu funkciju vršila je Narodna skupština, a upravnu vlada, koja je bila za svoj rad odgovorna Narodnoj skupštini i kralju. No, unatoč tim odredbama ustavni poredak u Kraljevini SHS bio je samo prividno parlamentaran, jer je kralj po Ustavu bio nadređen i Narodnoj skupštini te je imao ovlasti njenog sazivanja i raspuštanja, dok su zakoni vrijedili tek kada bi ih on odobrio. Kralj je i imenovao ministre te nikome nije bio odgovoran za svoja djela i nije mogao biti tužen, što je imalo dugoročne posljedice po politički život novostvorene države, u kojoj su kralj i dvor imali ulogu kreatora političkih odnosa, a ne narod.

²²⁵ Poslanici za Ustavotvornu skupštinu s područja Države SHS pozvani su iz redova ranije istaknutih političara, a punomoć im je izdalo Predsjedništvo Narodnog vijeća SHS, dok su u Srbiji i Vojvodini poslanike odredile skupštine, a u Makedoniji su provedeni izbori preko povjerenika. U Predstavništvu su Srbiju zastupala 84 poslanika, Hrvatsku s Rijekom i Međimurjem 62, Bosnu i Hercegovinu 42, Sloveniju 32, Vojvodinu i Makedoniju po 24, Dalmaciju i Crnu Goru po 12, te Istru četiri, ukupno 296. Usporedi: Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1989., 71-91.; F. Čulinović, *Državnopravna historija*, 242-243.

²²⁶ F. Čulinović, *Državnopravna historija*, 244.; B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 23.

²²⁷ Za ilustraciju kako je samo odredba o veličini izbornih jedinica djelovala može poslužiti podatak prema kojem je za izbor poslanika na području Srbije bilo potrebno približno 3.000 glasova, dok je u Hrvatskoj za to bilo potrebno oko 4.700 glasova. Usporedi: N. Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva SHS*, 251-261.; B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 26.

²²⁸ F. Čulinović, *Državnopravna historija*, 266.; B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 27.

3.3.3. Osnivanje oblasti u Kraljevini SHS

Prema Vidovdanskom ustavu državna uprava trebala je biti podijeljena na oblasti, kotare i općine. Oblasti su trebale biti osnovane prema prirodnim, kulturnim i gospodarskim prilikama, no kao što će se kasnije vidjeti, pravi cilj njihova osnutka bila je centralizacija i unitarizacija države. Fragmentacijom teritorija povijesnih pokrajina te posljedičnim slabljenjem područnih jedinica samouprave, vladajuće strukture namjeravale su osigurati centralističko upravljanje državom. Oblastima se nastojalo razbiti povijesne etničke veze i granice te spriječiti ostvarenje nacionalnog jedinstva pojedinih naroda, prvenstveno Hrvata, unutar Kraljevine SHS, koji bi mogli predstavljati opasnost po vladajući poredak. Veličina oblasti bila je ograničena na 800.000 stanovnika, čime je dodatno onemogućeno stvaranje jačih pokrajinskih uprava i spriječen svaki oblik regionalizma. No, unatoč Ustavu one nisu odmah uvedene, već je kralj na čelo pokrajinskih uprava u prijelaznom razdoblju postavio povjerenike.²²⁹

Vlada je 26. travnja 1922. donijela Zakon o oblasnim i sreskim samoupravama, Zakon o općoj upravi te Uredbu o podjeli države na 33 oblasti, kojima je odlučnije krenula u provedbu likvidacije pokrajinskih uprava i uspostavu oblasti, ali su se ovakvoj administrativnoj podjeli žestoko suprotstavile hrvatske političke stranke, na čelu s HRSS-om.²³⁰ Prema Uredbi, Hrvatska je podijeljena na šest oblasti: Zagrebačku, Osječku, Primorsko-krajišku, Splitsku, Dubrovačku i Srijemsku, a nelogičnosti podjele nastavile su se i po pitanju razgraničenja samih oblasti. Naime, Uredbom je Međimurje pripojeno Mariborskoj oblasti, Kastavština Ljubljanskoj, Boka kotorska Zetskoj, dok je, primjerice, Makarska pripojena Dubrovačkoj oblasti umjesto Splitskoj, a Krk Splitskoj umjesto Primorsko-krajiškoj oblasti. U isto vrijeme Bosna i Hercegovina je podijeljena na šest oblasti koje su se približno poklapale s njenim granicama prije podjele, slično kao i teritorij nekadašnje Kraljevine Srbije, gdje su formirane oblasti bile približno jednake ranijim okruzima, čime su još jednom potvrđene namjere o parcelizaciji Hrvatske.²³¹

No, do njihovog formiranja nije odmah došlo, već su uslijedili prvi izbori za Narodnu skupštinu, održani 18. ožujka 1923. godine. Nakon izbora su se na državnoj razini predstavnici HRSS-a, Slovenske ljudske stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije

²²⁹ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 335-336.

²³⁰ B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 28.; Sabina Ferhadbegović, *Prekäre Integration: serbisches Staatsmodell und regionale Selbstverwaltung in Sarajevo und Zagreb 1918-1929*, München 2008., 126-127., 143-151.; 143-144.; *Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi*, Split 1926.

²³¹ *Uredba o podjeli zemlje na oblasti*, Split 1922., 1-6.

okupili u Federalističkom bloku s ciljem promjene Ustava i ukidanja centralizma, odnosno sprječavanja formiranja oblasti. U to vrijeme poslanici HRSS-a još uvijek su bojkotirali Narodnu skupštinu, no u strahu od njihovog dolaska i okupljanja oporbenog bloka sa 111 zastupnika, Nikola Pašić, predsjednik vlade, započeo je pregovore. Oni su rezultirali sklapanjem tzv. Markovog protokola 13. travnja 1923., u kojem su se radikali obvezali na obustavu primjene podjele države na oblasti, dok je Blok pristao na osnivanje homogene vlade, pri čemu je HRSS ostao u bojkotu zasjedanja Narodne skupštine.²³² Unatoč tome, početkom 1924. Pašić je, suprotno dogovoru, odlučio konačno likvidirati pokrajinsku upravu na području cijele Kraljevine. Kao odgovor na taj potez, Radić je naredio verificiranje zastupničkih mandata HRSS-a u Skupštini. U isto vrijeme došlo je i do raskola unutar DS-a te je Pašić s Pribićevićem 27. ožujka 1924. formirao novu vladu, kojoj je jedna od glavnih zadaća bila stroga provedba Vidovdanskog ustava i uvođenje oblasti. No, ona se održala samo do 12. travnja, jer je izgubila većinu u Skupštini nakon što su poslije dužeg odugovlačenja verificirani zastupnici HRSS-a. Tada je kralj za mandataru nove vlade imenovao opet Pašića, koji ju je i ovog puta formirao u koaliciji s Pribićevićem, 21. svibnja 1924., ali ni tada nisu imali većinu u Skupštini. Nakon političke krize koja je potom uslijedila kralj je imenovao mandatarom nove vlade Ljubu Davidovića, koji ju je sastavio uz podršku ostatka oporbe 27. srpnja 1924. godine.

Nova vlada odustala je od uvođenja oblasti te je 23. kolovoza ponovno uspostavila pokrajinsku upravu za Hrvatsku i Slavoniju, koju su Pašić i Pribićević već bili počeli likvidirati, a potom je stupila u pregovore s HRSS-om oko ulaska u vladu. Pri tome je predložila unutarnje preuređenje Kraljevine SHS na temelju administrativne decentralizacije. Ulasku HRSS-a u vladu usprotivio se kralj te je vlada podnijela ostavku 15. listopada, pri čemu je opet došla do izražaja uloga kralja kao glavnog čimbenika i kreatora političkog života. Kralj je mandat za uspostavu nove vlade dao članu DS-a Kostu Timotijeviću, koji je ubrzo objavio kako ni on ne namjerava ukinuti pokrajinsku upravu i raspisati oblasne izbore, pa stoga nije uspio skupiti političku podršku dovoljnu za njeno formiranje. Tada je novim mandatarom opet imenovan Pašić, koji je 6. studenog 1924. formirao još jednu vladu u koaliciji s Pribićevićem. Ona je odmah nastavila s likvidacijom pokrajinske uprave i uspostavom oblasti, a nesmetano obavljanje posla omogućio im je kralj raspustom Skupštine

²³² F. Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. 1, 392-393.

četiri dana nakon formiranja vlade i raspisivanjem parlamentarnih izbora za 8. veljače 1925. godine.²³³

3.3.4. Uspostava i razvoj oblasne samouprave Dubrovačke oblasti na primjeru

Makarske

Unatoč izbornom porazu u veljači 1925., u Makarskoj, kao i u ostatku kotara, lokalni radikali i samostalni demokrati su nakon izbora nekoliko dana žestoko slavili pobjedu na državnoj razini, koja je značila potpunu provedbu centralističkih namjera podjele države na oblasti.²³⁴ Prema Uredbi o podjeli Kraljevine na oblasti Dalmacija je bila podijeljena na splitsku i dubrovačku oblast te se time prekinula tradicija jedinstvene administrativno-političke cjeline. Dakle, ne samo da nije provedeno njeno ujedinjenje s Hrvatskom i Slavonijom, što se tražilo još za vrijeme Monarhije, već je bila i dalje parcelirana. Poseban problem bila je uspostava Dubrovačke oblasti, kojoj su prema prvom nacrtu zakona trebali pripasti kotari Dubrovnik, Korčula, Metković, Makarska, Hvar i Imotski, a od kojih su samo prva tri prirodno gravitirala Dubrovniku, pa su u konačnoj verziji zakona Hvar i Imotski pripojeni Splitskoj oblasti.²³⁵ Makarska je time postala dio Dubrovačke oblasti, iako je uvijek bila mnogo snažnije naslonjena na Split te je i na njenom primjeru jasno vidljivo kako oblasti nisu formirane na temelju prirodnih, kulturnih i gospodarskih prilika, kao što je to proklamirao Vidovdanski ustav.

Prema zakonu, na čelu oblasti bili su veliki župani, dok su mu podređeni bili kotarski predstojnici. I veliki župani i kotarski predstojnici bili su imenovani državni dužnosnici. Velike župane imenovao je kralj na prijedlog Ministarstva unutrašnjih poslova, koje je samo imenovalo kotarske predstojnike. Time je bio osiguran centralizam iako je uprava po svojoj organizaciji bila prividno decentralizirana. Veliki župan bio je politički predstavnik vlade i vršio je sve poslove opće uprave iz nadležnosti pojedinih ministarstava, pa je po pojedinim poslovima bio odgovoran resornim ministrima, jednako kao što su kotarski predstojnici bili odgovorni njemu. Radi toga su kod oblasti i kotara bili postavljeni određeni odsjeci, na čelu

²³³ H. Matković, *Svetozar Pribičević i SDS*, 139-163.; F. Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. 1, 433-440.

²³⁴ „Makarska“, *Pučki list*, god. II, br. 3, Split, 28.2.1925., 4.

²³⁵ F. Mirošević, *Počelo je 1918.*, 86-87.; “Tko je podijelio Dalmaciju na dvije Oblasti“, *Novo doba*, god. IV, br. 254, Split, 9.11.1921., 1.; “Još o podjeli Dalmacije na oblasti“, *Novo doba*, god. IV, br. 262, Split, 18.11.1921., 2.; “Podjela zemlje na oblasti“, *Novo doba*, god. V, br. 14, Split, 18.1.1922., 3.; “Iz Dubrovnika“, *Novo doba*, god. X, br. 34, Split, 11.2.1927., 7.

kojih su bili stručni referenti. Njihov broj nije bio isti kod svih oblasti i kotara, već je ovisio o razvijenosti i karakteristikama pojedinih oblasti, odnosno kotara.²³⁶

Zakonom je bila predviđena oblasna i kotarska samouprava. Organi oblasne samouprave bili su oblasna skupština i oblasni odbor, a djelokrug ovlasti obuhvaćao je oblasne financije, javne radove, brigu o unapređenju oblasnog gospodarstva, prometa, zdravstva, prosvjete, uprave nad oblasnim imanjima, humanitarnim ustanovama, te prometnim, socijalnim, zdravstvenim i drugim ustanovama. Prema tome, oblasti su bile prvenstveno ekonomske upravne jedinice, čiji je djelokrug rada obuhvaćao brigu oko unapređenja gospodarstva na njenom području. Oblasna skupština birala se svake četiri godine, a na 10.000 stanovnika biran je jedan poslanik. Skupština je bila izvršujući i nadzorni organ oblasne samouprave te je imala pravo izdavati oblasne uredbe u svim pitanjima svoje nadležnosti, no koje su, u duhu centralizma, bile ograničene samo na razradu zakonskih odredbi u cilju njihove efikasnije primjene. Oblasne uredbe proglašavao je veliki župan, koji je mogao zadržati od proglašenja one koje je smatrao nezakonitima te je time država, unatoč proklamiranoj samoupravi, zadržala kontrolu i nad radom oblasne skupštine. U tom slučaju je o valjanosti i proglašenju uredbi odlučivao Državni savjet, kao vrhovni upravni sud, a čije je članove opet postavljao kralj. Pravo predlaganja uredbi imali su oblasni odbor i članovi oblasne skupštine. Oblasni budžet slao se na ocjenu ministru financija, a oblasna skupština imala je pravo propisivanja i ubiranja oblasnog poreza i taksi, kao i oblasnog prireza na državne poreze. Odlučivala je i o izdacima potrebnima za osnivanje i unaprjeđivanje oblasnih ustanova, kao i o izdacima za oblasne javne poslove. Oblasna skupština birala je oblasni odbor kao izvršni organ oblasne samouprave. Odbor je bio sastavljen od najmanje tri i najviše osam osoba, a unutar njega djelovali su odjeli za različite poslove. Uz provedbu naređenja oblasne skupštine, odbor je rukovodio samoupravnom administracijom, nadzirao oblasne ustanove i njihove organe, odobravao općinske proračune, imao pravo revizije i nadzora u općinama te je zastupao oblast pred sudom i administrativnim vlastima.²³⁷

Kotarski predstojnici bili su neposredni vršitelji opće upravne vlasti na terenu, odnosno na razini kotara.²³⁸ Oni su vodili upravu kotara i sve upravne poslove, sve poslove

²³⁶ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 351-354.

²³⁷ Usporedi: *Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi*, 1-3., 20-23., 30-32.; Milan Vrbošić, „Organizacija i osnovne karakteristike oblasti i oblasne samouprave prema Ustavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1921. godine“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Osijeku*, 3 (1981.), br. 1, 216-226.

²³⁸ U literaturi i arhivskim izvorima koristi se veći broj izraza za funkciju kotarskog predstojnika (npr. poglavar, načelnik, upravitelj), no u ovom radu će se koristiti upravo „predstojnik“, koji je najviše u duhu hrvatskog

повjerljive prirode, sve poslove javne sigurnosti i zaštite države, dio obrtnih poslova, policijsku, obrtnu, poljsku i šumsku judikaturu te mobilizacijske vojne spise.²³⁹ Zakonom o lokalnoj samoupravi bila je predviđena i kotarska samouprava putem kotarske skupštine i kotarskog odbora, no ona nikada nije profunkcionirala.²⁴⁰

Prvi veliki župan Dubrovačke oblasti bio je Petar Grisogono, imenovan još 26. prosinca 1922. godine.²⁴¹ U preuzimanju vlasti velike probleme stvarala mu je Pokrajinska vlada za Dalmaciju, pa je tražio od ministra unutrašnjih poslova hitnu objavu njene likvidacije, koja je provedena već 18. srpnja 1923., dok je Pokrajinska vlada za Hrvatsku i Slavoniju likvidirana tek 22. siječnja 1925. godine.²⁴² Nakon njihove likvidacije došlo je do jako sporog uvođenja oblasnih samouprava, jer su centralistički orijentirane političke snage nastojale preko imenovanih velikih župana što dulje držati potpunu kontrolu nad oblastima. Stoga su oblasne samouprave profunkcionirale tek nakon prvih oblasnih izbora 15. siječnja 1927. godine. Prema tome, veliki župan Dubrovačke oblasti je nešto duže od četiri godine potpuno samostalno upravljao njom, što dovoljno govori koliko se centralnoj državnoj vlasti nije žurilo uvesti niti prilično ograničenu oblasnu samoupravu. Kada se uzme u obzir da je veliki župan bio predstavnik vlade koji je samo izvršavao naredbe iz ministarstava u Beogradu vidi se da područna samouprava do oblasnih izbora nije postojala te da je državna uprava bila potpuno centralizirana kroz veći dio istraživanog razdoblja u ovom doktorskom radu.

Predizborne aktivnosti u makarskom kotaru za oblasne izbore započete su krajem 1926. godine. Odmah nakon najave izbora HPS je počeo pripremati teren osnivanjem orlovskih društava, a HSS je odlučio surađivati s listom Seljačko-radničkog saveza, koji je imao podršku komunista. O međusobnoj suradnji razgovarali su predstavnici DS-a s nekadašnjim stranačkim kolegama u SDS-u, no nisu se mogli dogovoriti oko nositelja liste. Nesuglasice oko sastavljanja izborne liste i kandidata dogodile su se i unutar samog makarskog SDS-a, a radikali su u isto vrijeme, svjesni svoje nemoći na ovom području, bili

jezika.; Za više o dužnostima i pravima kotarskih predstojnika usporedi: I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 351-354., 361.; „Organizacija naše države“, *Jadran*, god. X, br. 5, Split, 1.3.1928., 15.

²³⁹ DAD, FDO, kut. CD I f 8, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 24.9.1927.

²⁴⁰ *Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi*, 33.

²⁴¹ DAD, FDO, kut. CD IV f 9, Imena velikih župana Dubrovačke oblasti od njenog osnutka; F. Mirošević, *Počelo je 1918.*, 89.; B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 30-31.

²⁴² DAD, FDO, kut. CL III a 3, Dopis velikog župana Dubrovačke oblasti ministru unutarnjih dela.; B. Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj*, 32-34.

pokrenuli inicijativu izlaska na izbore u koaliciji s DS-om i SDS-om ili bar s jednim.²⁴³ U konačnici je ipak došlo do formiranja tzv. Jugoslavenskog bloka sastavljanog od SDS-a, DS-a i NRS-a, čiji je nositelj liste bio dr. Ivo Jelavić iz Vrgorca (DS), zamjenik Petar Rančić iz Makarske (SDS), a kao treći predstavnik imenovan je Ivan Sikavica iz Baške Vode (NRS).²⁴⁴ Dio članova SDS-a nije bio zadovoljan s postavljenom listom, pa je istaknuti član stranke iz Igrana, Petar Antičić, istupio te izišao na izbore sa samostalnom listom.²⁴⁵

Na listi HPS-a nositelj je bio don Milan Pavlinović, a listu HSS-a je nosio Mate Klarić.²⁴⁶ Nositelj osobne liste bio je Ante Franić iz Vrgorca, koji je ranije bio jedan od vođa Zemljičarske stranke u Dalmaciji.²⁴⁷ S nekolicinom bivših stranačkih kolega istaknuo je kandidaturu uz pomoć radništva i seljaka sklonih komunizmu, pa je ovu listu kotarsko predstojništvo označilo kao zemljičarsko-komunističku, iako nijedan od kandidata nije bio poznat ili označen kao komunist, no na samim izborima na biralištu u Makarskoj predstavnici liste bili su istaknuti komunisti u cilju privlačenja što više glasova.²⁴⁸

Tablica 5. Rezultati izbora za oblasne izbore 1927. na makarskom području.

	Makarska	Ostatak kotara
HSS	218 (40.3%)	1.580 (42.47%)
Jugoslavenski blok (SDS, DS i NRS)	197 (36.41%)	885 (23.79%)
HPS	77 (14.23%)	693 (18.63%)
Ante Franić	41 (7.58%)	710 (19.09%)
Petar Antičić	8 (1.48%)	175 (4.7%)

Izvor: DAD, FDO, kut. CD II d 8, Rezultati izbora za oblasnu skupštinu.

I ove izbore je u Makarskoj HSS uvjerljivo osvojio te su prema ukupnim rezultatima iz makarskog kotara u Oblasnu skupštinu Dubrovačke oblasti bili izabrani Mate Klarić, Andrija Hrستیć i Ivan Šalinović, svi članovi HSS-a, gdje su pridonijeli ostvarivanju apsolutne većine.²⁴⁹ Naime, od 12 zastupničkih mandata u skupštini HSS je osvojio 10, dok su po jednog predstavnika imali NRS i SDS.²⁵⁰ Po formiranju Oblasne skupštine Klarić je izabran

²⁴³ DAD, FDO, kut. CD I e 4, Mjesečno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj zapovjedniku mostarskog vojnog okruga po obavještajnoj službi za rujanj 1926.; DAD, FDO, kut. CD I e 4, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje 5.-11.12.1926.

²⁴⁴ „U Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 423, Split, 18.12.1926., 2.

²⁴⁵ „Samostalnim Demokratima makarsko-vrgorskog sreza“, *Naše selo*, god. II, br. 24, Split, 19.1.1927., 3.

²⁴⁶ „Iz Hrvatske pučke stranke“, *Jadran*, god. VIII, br. 53, Split, 23.12.1926., 1.; DAD, FDO, kut. CD II d 8, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o kandidatskim listama za oblasne izbore 1927. od 15.1.1927.

²⁴⁷ F. Mirošević, *Počelo je 1918.*, 90., 107-108.

²⁴⁸ DAD, FDO, kut. CD II d 8, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o kandidatskim listama za oblasne izbore 1927. od 15.1.1927.

²⁴⁹ DAD, FDO, kut. CD II d 8, Rezultati izbora za Oblasnu skupštinu.; F. Mirošević, *Počelo je 1918.*, 195.

²⁵⁰ F. Mirošević, „Političko opredjeljivanje birača kotara Dubrovnik“, 251.

za njenog predsjednika i bio je vrlo aktivan u raspravama. Kao i ostali predstavnici HSS-a, zalagao se prije svega za veću općinsku autonomiju, jer su smatrali kako je djelokrug djelovanja samouprave skučen te da se bez njegova proširenja ne može udovoljiti narodnim potrebama. Tvrdili su kako se općinske autonomije i dalje nastavljaju smanjivati, umjesto da se povećaju te da sve vodi prema stvaranju općinskog zakona po kojem bi općinski načelnici ovisili o milosti i nemilosti kotarskog predstojnika. Položaj općina dodatno je pogoršavala njihova teška financijska situacija, a državnih dotacija je bilo malo. Kao jedno od rješenja problema HSS-ovci su vidjeli u mogućnosti zajmova općinama od strane hipotekarne banke, a u koju je 1924. uloženi sav kapital dalmatinskog zemljišno-vjeresijskog zavoda, no država nije podržala tu inicijativu.²⁵¹ Potom su tražili i mogućnost diobe općinske imovine te prodaje neobrađenih posjeda, koji su uslijed slabog financijskog stanja općina ostajali neiskorišteni i propadali, dok seljaci u isto vrijeme nisu imali dovoljno obradive zemlje za prehranu obitelji te su bili prinuđeni ili je uzimati u najam od privatnika uz teške obveze davanja dijela prihoda s posjeda ili iseljavati. Zarađeni novac od prodaje neobrađenih zemljišta mogao se potom uložiti u napredak općina te rješavanje brojnih gospodarskih problema, no na sve te prijedloge nije bilo nikakvog odjeka od strane središnjih državnih vlasti u Beogradu.²⁵²

Prema tome, veliki broj inicijativa propao je zbog nemogućnosti njihovog financiranja od strane oblasne samouprave, koja je ipak s onim dijelom imovine kojom je raspolagala uspjela preuzeti neke od ranijih kompetencija središnje vlasti, odnosno oblasne uprave pod velikim županom, koji je upravljao oblastima do izbora 1927. godine. To se odrazilo prije svega na rješavanje pojedinačnih problema vezanih uz zdravstvo, školstvo, prometnice te različite gospodarske grane, no značajnijih uspjeha nije bilo jer oblasna samouprava nije djelovala niti dvije pune godine prije nego što je diktaturom ukinuta, a uz to, Dubrovačka oblast nije ni imala nikakve značajnije financijske mogućnosti za rješavanje većih problema.²⁵³

Uz gospodarske inicijative, zastupnici HSS-a u skupštini Dubrovačke oblasti naročito su bili aktivni oko zahtjeva za spajanjem Dubrovačke i Splitske oblasti, što je sve bilo dio šire akcije HSS-a u nastojanju za decentralizacijom te potpunim ukidanjem oblasti i boljim

²⁵¹ Za više o dalmatinskom zemljišno-vjeresijskom zavodu usporedi: Ivo Perić, „Ustrojstvo i poslovanje dalmatinskog zemljišno-vjeresijskog zavoda (1898-1924)“, *Radovi*, 20 (1987.), 45-74.

²⁵² Usporedi: DAD, FDO, kut. CD II f 4, Zapisnik 22. sastanka Skupštine oblasti Dubrovačke održanog 17.6.1927.; „Za diobu obradivih općinskih dobara“, *Novo doba*, god. XXII, br. 235, Split, 1.10.1939., 5.; „Za diobu obradivih općinskih dobara“, *Novo doba*, god. XXII, br. 269, Split, 4.11.1939., 8.

²⁵³ Franko Mirošević, „Politički program skupštine dubrovačke oblasti 1927.-1928.“, *ČSP*, 24 (1992.), br. 3, 126.

povezivanjem hrvatskih krajeva.²⁵⁴ Predstavnici SDS-a i NRS-a taj su zahtjev oštro osuđivali, a HSS-ovci su u njegovu obranu isticali kako su oblasti prema zakonu samo ekonomske jedinice, a da je ona Dubrovačka već prilikom osnivanja bila *mrtvorodenče*, te da bi teško preživjela i da se ujedini samo sa Splitskom oblastu, već mora doći do šireg ujedinjavanja za njen gospodarski napredak.²⁵⁵ Pri tome se pritisak na vladajuće strukture konstantno povećavao, da bi kulminirao u razdoblju nakon sklapanja koalicije između HSS-a i SDS-a.

Naime, rezultati oblasnih i parlamentarnih izbora 1927. uvjerili su Pribičevića da SDS ne može postati snažna jugoslavenska stranka te da je glavni neprijatelj narodnom unitarizmu velikosrpska politika, koju predvodi NRS uz potporu kralja.²⁵⁶ Nakon parlamentarnih izbora 1927. Ljuba Davidović, Svetozar Pribičević i Stjepan Radić pokrenuli su ideju o tzv. Bloku demokracije, no cijelu akciju usporio je sukob unutar DS-a između Ljube Davidovića i Voje Marinkovića, koji se zalagao za nastavak suradnje s radikalima.²⁵⁷ Nakon što je Davidović konačno odbio ideju Bloka, Radić i Pribičević sklopili su sporazum te su HSS i SDS 11. studenog 1927. utemeljili SDK.²⁵⁸ Unutar Koalicije opet se postavilo pitanje oblasti te se Pribičević složio s mogućnošću promjene Ustava po tom pitanju, što je Radić proširio prvo na ideju uspostave ukupno četiri do pet oblasti, među kojima bi Hrvatska, Dalmacija i Slavonija činili jednu, da bi u lipnju 1928. iznio plan o transformaciji Kraljevine SHS u konfederaciju.²⁵⁹ Politički sukobi povećavali su napetost u Narodnoj skupštini, koja je dosegla vrhunac 20. lipnja 1928. godine. Tijekom burne rasprave radikalni zastupnik Puniša Račić

²⁵⁴ Za više o nastojanjima HSS-a za spajanjem oblasti i njegovom djelovanju u oblastima usporedi: S. Ferhadbegović, *Prekäre Integration*, 259-260., 263-270., 275-285., 311-313.; Mira Kolar-Dimitrijević, „Stjepan Radić i povezivanje zagrebačke i splitske oblasti 1927. i 1928. godine“, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, 12 (1990.), 903-917.; *Radićev sabor 1927-1928. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti* (prir. Mira Kolar-Dimitrijević), Zagreb 1993.; Mira Kolar-Dimitrijević, „Elementi županijskog sustava u samoupravama oblasti 1927-1929. godine“. U: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb 1996., 113-122.; Mira Kolar-Dimitrijević, „Presjek kroz rad Osječke oblasne skupštine 1927.-1928. godine“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6 (2001.), 109-134.; Mira Kolar-Dimitrijević, „Ukinuće Bjelovarsko – Križevačke županije i kako je to područje prošlo u vrijeme djelovanja osječke i zagrebačke oblasne skupštine 1927. i 1928. godine“, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 2 (2008.), br. 2, 35-60.; Mira Kolar-Dimitrijević, „Reakcija Varaždinaca na ukinuće Varaždinske županije 1922. godine i posljedice tih promjena“. U: *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209.-2009.* (ur. Miroslav Šicel i Slobodan Kaštela), Zagreb-Varaždin 2009., 285-297.; Mira Kolar-Dimitrijević, „Lika u vrijeme dominacije Seljačko demokratske koalicije u Oblasnoj skupštini Primorsko-krajiške oblasti 1927. i 1928. godine“, *Identitet Like: korijeni i razvitak* (ur. Željko Holjevac), Gospić 2009., 505-546.;

²⁵⁵ DAD, FDO, kut. CD II f 4, Zapisnik 22. sastanka Skupštine oblasti Dubrovačke održanog 17.6.1927.; „Izborna kretanje, *Jadranska pošta*, god. III, br. 630, Split, 27.8.1927., 2.; F. Mirošević, „Politički program skupštine dubrovačke oblasti“, 121.

²⁵⁶ H. Matković, *Svetozar Pribičević i SDS*, 204.

²⁵⁷ Hrvoje Matković, *Svetozar Pribičević: ideolog, stranački vođa, emigrant*, Zagreb 1995., 191.

²⁵⁸ H. Matković, *Svetozar Pribičević i SDS*, 204-213.

²⁵⁹ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije*, Zagreb 2003., 166.

pucao je na poslanike HSS-a te je ubio Pavla Radića i Đuru Basaričeka, a ranio Stjepana Radića, Ivana Pernara i Ivana Grandu.

Nakon atentata, radikalska vlada Velje Vukičevića podnijela je ostavku. Novu vladu sastavio je Anton Korošec te joj je bio na čelu do kraja godine, a potom je kralj Aleksandar 6. siječnja objavio manifest o ukidanju parlamentarnog sustava i uvođenju diktature. Za predsjednika nove vlade imenovao je generala Petra Živkovića, a u vladu su imenovane kralju odane osobe iz NRS-a i DS-a, te nekolicina disidenata iz ostalih stranaka. Istodobno su donesene i izmjene Zakona o općinama, kotarskim i oblasnim samoupravama, prema kojima su sve oblasne skupštine i oblasni odbori raspušteni, a veliki župani dobili su pravo postavljanja komesara oblasne samouprave, koji su preuzeli njihove ovlasti.²⁶⁰ Od 16. veljače 1929. oblasna vlast bila je u likvidaciji, a kralj je 3. listopada 1929. donio Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja. Tim zakonom država je preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju i podijeljena u devet banovina umjesto dotadašnje 33 oblasti te je oblasna samouprava prenešena na bansku upravu.²⁶¹ Veliki župani nastavili su s radom u prijelaznom razdoblju sve do 10. studenog, a potpuna likvidacija oblasne samouprave uslijedila je 4. prosinca.²⁶² Makarska je postala dio Primorske banovine sa sjedištem u Splitu.

3.4. OPĆINSKA SAMOUPRAVA U DALMACIJI I BORBA ZA VLAST U MAKARSKOJ

Sve do provedbe oblasnih izbora 1927. općine su bile jedine samoupravne jedinice u Kraljevini SHS, jer kotarska samouprava nije nikada profunkcionirala. Vršile su najmanji dio upravnih poslova i vlast ih je nastojala što jače kontrolirati, no ipak su imale pravo na određeni samostalni djelokrug ovlasti. Stoga nisu iznenađujući brojni politički sukobi oko preuzimanja vlasti nad njima koj su se razvili tijekom dvadesetih godina, ali je za njihovo proučavanje bitno prvo ukratko prikazati razvoj općinske samouprave za vrijeme Monarhije, naročito s obzirom da su one kroz cijelo istraživano razdoblje nastavile funkcionirati prema Općinskom pravilniku iz 1864. godine.

3.4.1. Razdoblje Austro-Ugarske Monarhije

Posljednji administrativni preustroj Dalmacije pred Prvi svjetski rat, kojom je podijeljena na 14 kotara (Benkovac, Brač, Dubrovnik, Hvar, Imotski, Knin, Korčula, Kotor, Makarska, Metković, Sinj, Split, Šibenik i Zadar), proveden je 1903. godine. Time je

²⁶⁰ *Zakon o izmeni Zakona o opštinama i oblasnim samoupravama*, Split 1929., 20.

²⁶¹ *Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja*, Beograd 1933., 5-67.

²⁶² I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 359.

Makarskoj potvrđena pozicija sjedišta kotara kojeg su činile tri općine: Makarsko-primorska sa sjedištem u Makarskoj, Gornje Primorje sa sjedištem u Gradcu i općina Vrgorac.²⁶³

Općine u Dalmaciji su prema pokrajinskom zakonu iz 1864., donešenim na temelju državnog općinskog zakona iz 1862., dobile određenu autonomiju, koja im je omogućila prvenstveno upravljanje svojom imovinom. Ostali dio djelokruga ovisio je o veličini i značaju općine za državnu vlast.²⁶⁴ Isti pravilnik propisao je i da općinama upravljaju na izborima izabrana općinska vijeća s trogodišnjim mandatom, odnosno šestogodišnjim od 1897., koja su potom birala općinskog načelnika i članove općinske uprave, prisjednike. Načelnik i prisjednici predstavljali su općinsko upraviteljstvo, koje je zajedno izvršavalo općinske poslove. Načelnik je bio predsjednik upraviteljstva, a u slučaju njegove spriječenosti mijenjali su ga prisjednici, koji su se međusobno uspoređivali po važnosti prema redu dobijenom na izborima te su tim redom i mijenjali načelnika. Ovisno o broju stanovnika općine vijeća su brojala od 12 do 36 vijećnika, a na svakih šest vijećnika biran je jedan prisjednik.²⁶⁵ Financijski nadzor nad općinama vršio je pokrajinski sabor, a državna vlast ih je kontrolirala preko kotarskog predstojnika, koji je bio činovnik postavljen od strane središnje vlasti.²⁶⁶ Prema svojim ovlastima, kotarski predstojnici bili su nadležni za brigu oko suđenja radi manjih prekršaja, skrbi za općine u stvarima manje vrijednosti, predsjedavali su sjednicama općinskih vijeća i izvršavali naloge viših vlasti. Posebno velik utjecaj u općinama davalo je predstojnicima pravo kontrole nad djelokrugom rada općinskih upraviteljstava i vijeća, a imali su i pravo poništavanja rezultata općinskih izbora ukoliko bi smatrali da je došlo do kršenja zakona, na što se bilo moguće žaliti Namjesništvu i Ministarstvu unutrašnjih poslova.²⁶⁷

Posljednji općinski izbori pred Prvi svjetski rat provedeni su u Makarskoj 1911., a za načelnika je u kolovozu 1912. imenovan Petar Rismondo, član Hrvatske stranke (dalje: HS),

²⁶³ Makarsko-primorska općina obuhvaćala je područje od Brela do Živogošća (uključivo s njim), općina Gornje Primorje od Živogošća do Bačine, a vrgoračka općina područje cijele Vrgorske krajine, odnosno naselja: Veliki Prolog, Draževitići, Umčani, Dusina, Vina, Kotezi, Potprolog, Orah, Banja, Višnjica, Kokorići, Kljenak, Ravča, Prapatnica, Stilja, Duge Njive, Zavojane, Dragljane, Vlaka, Kozica, Poljica Kozička i Mijaca. Usporedi: Ivković, Frane, „Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814.-1918.“, *Arhivski vjesnik*, 34-35 (1991.-1992.), br. 35-36, 40.; A. Bralić, „Zadarski fin-de siècle“, 732.; M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SRH*, 402-407., 736-744.

²⁶⁴ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 243-248., 298.; Dinko Foretić, „Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji“. U: *Narodni preporod u Dalmaciji i Istri* (gl. ur. Jakša Ravlić), Zagreb 1969., 93-94.; *Općinski pravilnik za Dalmaciju*, Split, 1927.

²⁶⁵ *Općinski pravilnik za Dalmaciju*, 34-42.

²⁶⁶ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 298.; *Općinski pravilnik za Dalmaciju*, 58-66.

²⁶⁷ I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 247-248.; D. Foretić, „Borba za ponarođivanje općina“, 95.; *Općinski pravilnik za Dalmaciju*, 12., 29.

nakon sklopljene koalicije sa Strankom prava.²⁶⁸ U vijeću je bilo 19 pravaša i 17 članova HS-a.²⁶⁹ Za vrijeme rata politički život u Makarskoj, kao i u cijeloj Dalmaciji, gotovo se u potpunosti pasivizirao. Nisu održavani redoviti izbori, a Sabor se nije sastajao.²⁷⁰ Na sjednicama makarskog Općinskog vijeća uglavnom su samo izglasavani proračuni i slavljene vojni uspjesi austrougarske vojske, dok su kako je rat odmicao glavne aktivnosti sve više bile posvećene nabavi hrane i drugih osnovnih potrepština za stanovništvo.²⁷¹ Do promjene na čelu općine došlo je 31. prosinca 1917. nakon smrti Petra Rismonda, a prema općinskom zakonu, bez izbora ga je naslijedio dotadašnji prvi prisjednik, Silvestar Matulović. Na istoj sjednici općinsko vijeće je u ime svih članova podržalo svibanjsku deklaraciju predstavnika Jugoslavenkog kluba u Carevinskom vijeću u Beču u kojoj se tražilo ujedinjenje Južnih Slavena unutar trijalistički uređene Monarhije.²⁷²

3.4.2. Raspust općinskog vijeća 1922. godine

Vijest o prekidu veza s Monarhijom i osnivanju Države SHS u Makarsku je stigla 30. listopada, a austrougarski vojnici, koji su bili smješteni u zgradi zvanj „Decima“, napustili su grad u noći 29. na 30. listopada 1918. godine.²⁷³ Odmah po dobivanju vijesti formiran je gradski Odbor narodnog vijeća, čiji je predsjednik postao odvjetnik dr. Bartul Vranković, potpredsjednik općinski načelnik Silvestar Matulović, a tajnik trgovac Vice Lalić.²⁷⁴ Odbor je djelovao do 8. siječnja 1919., a potom je vlast u općini ponovno preuzelo općinsko vijeće formirano 27. kolovoza 1912., na čelu sa Silvestrom Matulovićem.²⁷⁵

Kao što je već rečeno, snažnijih stranačkih aktivnosti u Makarskoj sve do 1921. gotovo da nije ni bilo, a tek nakon objave Zakona o izboru općinskih zastupstava u Dalmaciji

²⁶⁸ Hrvatska stranka nastala je 1905. ujedinjenjem saborskih klubova Narodne stranke i Stranke prava u Dalmaciji, a zalagala se za ujedinjenje kraljevine Dalmacije s kraljevinama Hrvatskom i Slavonijom, te je propagirala jedinstvo Hrvata i Srba. Prvi predsjednik stranačkog kluba u Dalmatinskom saboru bio je Pero Čingrija, a potpredsjednik Ante Trumbić. Usporedi: „Program Hrvatske stranke u Dalmaciji“, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.* (prir. Tihomir Cipek i Stjepan Matković) (dalje: *Programatski dokumenti*), Zagreb 2006., 518-519.; „Zašto smo istupili (Samostalna organizacija Hrvatske stranke)“, *Programatski dokumenti*, 587-590. U razdoblju od 1905. do 1910. načelnik općine bio je pravaš Mate Klarić, a za više o Stranci prava u Dalmaciji za vrijeme Monarhije usporedi: M. Diklić, *Pravaštvo u Dalmaciji*.

²⁶⁹ ASM, KZDM, 66.

²⁷⁰ „Iz Makarske“, *Novo doba*, god. I, br. 82, Split, 30.8.1918., 3.; Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 9., 63.; Z. Jelaska Marijan, „Zemaljska vlada za Dalmaciju“, 156.

²⁷¹ V. Urlić, *U spomen: Makarsko primorje*, 59-70.

²⁷² ASM, KZDM, 255., 256.; V. Urlić, *U spomen: Makarsko primorje*, 62.

²⁷³ DAD, FDO, kut. CL II b 1, Dopis općine Makarsko-Primorske Pokrajinskoj vladi u Dalmaciji u Splitu od 17.2.1919.

²⁷⁴ ASM, KZDM, 271-272.

²⁷⁵ DAD, FDO, kut. CL II b 1, Dopis kotarskog upravitelja u Makarskoj Pokrajinskoj vladi za Dalmaciju u Splitu od 19.4.1919.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis načelnika općinskog upraviteljstva u Makarskoj kotarskom predstojniku u Makarskoj za Pokrajinsku vladu u Splitu od 8.7.1921.

22. svibnja 1922. te pojavom vijesti u listopadu o održavanju općinskih izbora u Dalmaciji u veljači 1923. počele su značajnije političke borbe.²⁷⁶ Formiranjem Hrvatskog bloka u kolovozu 1921., koji su utemeljili HZ, HRSS i Hrvatska stranka prava (frankovci), predsjednik lokalne organizacije HZ-a u Makarskoj Mate Klarić postao je predstavnik tog ujedinjenog hrvatskog političkog fronta na širem makarskom području te je nakon najave izbora počeo borbu oko preuzimanja vlasti u općini. Zahtjev za smjenom dotadašnje općinske uprave temeljio je na tvrdnji da ona više ne djeluje legitimno. Stoga se u rujnu 1922. požalio kotarskom predstojništvu kako je prošlo već duže vrijeme od odstupanja Mate Šimića, Ante Sisarića, Ante Ivaniševića i Ante Bušelića s dužnosti općinskih prisjednika, a izbor novih još uvijek nije obavljen, iako su se prema zakonu morali izabrati kroz 14 dana. Potom je tužio Petra Antičića za protuzakonito obnašanje dužnosti prisjednika, jer je učitelj, a oni prema Zakonu o državnim službenicima nisu mogli biti birani za članove općinskog upraviteljstva. U žalbi je Klarić nastavio kako prema svemu navedenom od sedam članova koliko mora sačinjavati općinsko upraviteljstvo u Makarskoj dužnost obavljaju samo dvojica, a i od te dvojice, Marijan Glučina rijetko se pojavljuje u Općini te uslijed svega Makarskom upravlja samo jedan čovjek, općinski načelnik Silvestar Matulović. Iz tog razloga, Klarić je sve odluke koje je općinsko upraviteljstvo donosilo smatrao nezakonitima.²⁷⁷ U svoju obranu Matulović je tvrdio kako je nakon Šimićeve ostavke stavio na dnevni red sjednice održane 9. lipnja 1922. izbor njegovog nasljednika, no Vijeće je jednoglasno odlučilo ne izabrati ga, a nije sazivao novu sjednicu i izabirao nove prisjednike nakon drugih ostavki jer su se općinski izbori, prema njemu, trebali održati u studenom 1922. godine. U isto vrijeme Matulović je okrivio Klarića za nagovor Sisarića i Bušelića na ostavke te je negirao optužbe o nelegalnosti odluka Vijeća i ustvrdio kako je svaki zaključak zakonit ukoliko su sjednici općinskog upraviteljstva prisustvovala bar tri člana.²⁷⁸

Kotarski predstojnik je u dopisu Pokrajinskoj vladi podržao Matulovića i time postavio obrazac budućeg ponašanja svih kotarskih predstojnika u Makarskoj u razdoblju između dva svjetska rata, prema kojem su uvijek bili na strani predstavnika prodržavnih stranaka. Smatrao je kako je Klarićev jedini cilj njegov izbor za općinskog prisjednika te izbor

²⁷⁶ „Izborni zakon za općine u Dalmaciji“, *Novo doba*, god. V, br. 228, Split, 6.10.1922., 1.; “Općinski izbori u Dalmaciji“, *Novo doba*, god. V, br. 237, Split, 17.10.1922., 4.; Franko Mirošević, „Borba za općinsku samoupravu u južnoj Dalmaciji od 1918. do 1929.“, *Radovi*, 23 (1990.), 150.

²⁷⁷ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis Mate Klarića kotarskom predstojniku u Makarskoj od 18.9.1922.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis načelnika općinskog upraviteljstva u Makarskoj kotarskom predstojniku u Makarskoj od 22.9.1922.

²⁷⁸ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis načelnika Općinskog upraviteljstva u Makarskoj kotarskom predstojniku u Makarskoj od 22.9.1922.

u općinsko upraviteljstvo njemu bliskih osoba, kako bi osigurali pobjedu na sljedećim općinskim izborima. Ovo je obrazložio činjenicom da će se izborni odbor tom prilikom morati sastojati od općinskog načelnika ili jednog općinskog prisjednika kao predsjednika te jednog općinskog vijećnika. S obzirom da je u makarskoj općini bilo pet birališta, po kotarskom predstojniku, bilo je moguće da sva birališta dobiju za predsjednika ili bar jednog člana izbornog odbora predstavnika Hrvatskog bloka. Zato se Klarić toliko interesirao za popunjenje mjesta općinskih prisjednika, u uvjerenju kako će Vijeće pod utjecajem njegovih pristaša izabrati njemu pogodne osobe. U nastavku, predstojnik je optužio Klarića i za akciju agitacije za Hrvatski blok, prilikom koje je navodno koristio tajne novčane fondove i izrabljivao teško ekonomsko stanje stanovništva u svoje političke svrhe. Stoga je smatrao neophodnim hitno raspuštanje Općinskog vijeća u Makarskoj te imenovanje dotadašnjeg načelnika Silvestra Matulovića općinskim upraviteljem, jer se pokazao izrazito revnim u vršenju svojih dužnosti.²⁷⁹

Raspust općine bio je, prema kotarskom predstojniku, jedini način sprječavanja Klarića u preuzimanju vlasti. U izabranom općinskom vijeću 1912. bilo je 36 članova, no u međuvremenu su četiri preminula, a trojica trajno odselila, tako da je 1922. bilo 29 vijećnika. Klarić je imao podršku njih 12 te bi na sljedećoj sjednici vijeća morao biti imenovan za općinskog prisjednika. Naime, u općinskom upraviteljstvu trebala su uz načelnika biti još bar dva prisjednika iz grada. U to vrijeme, od sedam gradskih vijećnika prisjednici nisu mogli postati dr. Bartul Vranković, Kleme Babić, Niko Majstrovic, Ante Ivanišević i Mate Šimić, jer su se ranije bili odrekli te časti, pa su preostali samo Mate Klarić i Ante Ribarović, koji je ranije više puta odbio postati prisjednikom, a uz to je već bio šezdesetogodišnjak. Istog dana po njegovom izboru Matulović bi se, kako je sam najavio, odrekao mjesta načelnika, jer nije htio surađivati s čovjekom koji je za njega nepouzdan i protudržavnih osjećaja te bi tada Klarić morao biti imenovan općinskim načelnikom.²⁸⁰

Prava moć i uloga kotarskog predstojnika te centralistički odnos državne vlasti prema općinskoj samoupravi jasno je vidljiv iz sljedećeg postupka Pokrajinske vlade, koja je poslušala predstojnikov savjet i 13. listopada 1922. raspustila makarsko Općinsko vijeće te imenovala Silvestra Matulovića općinskim upraviteljem. Obrazloženje ove odluke glasilo je kako se ne mogu popuniti sva četiri ispražnjena mjesta općinskih prisjednika, a i kada bi ih se

²⁷⁹ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis vladinog savjetnika–upravitelja u Makarskoj Predsjedništvu pokrajinske uprave za Dalmaciju u Splitu od 24.9.1922.

²⁸⁰ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj Pokrajinskoj upravi za Dalmaciju u Splitu od 10.10.1922.

popunilo ne može se osigurati redovito poslovanje općinskog upraviteljstva zbog nemogućnosti osiguranja tri člana upraviteljstva s boravištem u gradu, no pravi razlog bio je sprječavanje dolaska općinske vlasti u ruke opozicije.²⁸¹ Ovaj primjer ujedno i upućuje na važnost općinske samouprave unatoč ograničenim ovlastima, jer su vladajuće strukture bile izrazito zainteresirane za osiguranje poslušne vlasti na općinskoj razini te pri tom nisu birale sredstva.

Zanimljivo je da je Matulović stupio na dužnost općinskog upravitelja 15. listopada 1922., no bio je smijenjen već 14. veljače 1923., kada je upraviteljem imenovan Mihovil Marinović.²⁸² On je bio predsjednik gradske organizacije NRS-a, a pri imenovanju mu otegotna okolnost nije bilo ni što je njegova stranka na prethodnim izborima u Makarskoj bila osvojila samo osam glasova te što joj je sastanak nekoliko dana prije njegovog imenovanja otkazan zbog pojavljivanja samo 10 članova.²⁸³ Njegovo postavljanje bilo je dio predizborne kampanje za predstojeće parlamentarne izbore, na što su se potužili i članovi DS-a. Naime, oni su optužili radikale za iskorištavanje položaja na vlasti i smjenu kotarskih predstojnika u Makarskoj i Metkoviću te raspust vrgorske, makarske, metkovičke i opuzenske općine. Na mjesta kotarskih predstojnika postavili su svoje članove, kao i na mjesta općinskih upravitelja. U Makarskoj je kotarskog predstojnika Ernesta Stipanovića zamijenio Artur Lelas, a potvrdu mnogo šire predizborne akcije smjenjivanja nepoćudnih dužnosnika potvrđuje podatak da je u isto vrijeme radikalska vlada na razini cijele Kraljevine premjestila ili otpustila preko 3.000 državnih službenika, koji su uglavnom bili pristaše DS-a, da bi na njihove pozicije imenovali članove svoje stranke.²⁸⁴

3.4.3. Borba H(R)SS-a za općinsku samoupravu

Nakon imenovanja Marinovića općinskim upraviteljem prestali su svi pokušaji preuzimanja vlasti sve do osnutka gradske organizacije HRSS-a u rujnu 1924. godine. Postavši njen predsjednik, Klarić je odmah zatražio hitnu provedbu općinskih izbora. Kao prijelazno razdoblje do izbora predložio je, na temelju rezultata prethodnih parlamentarnih

²⁸¹ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis Pokrajinske uprave za Dalmaciju općinskoj upravi u Makarskoj, kotarskom predstojniku u Makarskoj i Silvestru Matuloviću od 13.10.1922.

²⁸² DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis Pokrajinske uprave za Dalmaciju Silvestru Matuloviću i Mihi Marinoviću od 14.2.1923.

²⁸³ DAD, FDO, kut. CL III b 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj Predsjedništvu pokrajinske uprave u Splitu o političkom partijskom kretanju na području kotara Makarska od 14.1.1923.

²⁸⁴ DAD, FDO, kut. CL III c 3, Iskaz posala kotarskog predstojništva u Makarskoj za treće tromjesečje 1923.; „Pokrajina pred izborom”, *Život*, god. V, br. 950, Split, 14.3.1923., 2.; „Neverovatno, ali istinito“, *Život*, god. V, br. 947, Split, 10.3.1923., 2.; Ivana DOBRIVOJEVIĆ, „Pod budnim okom države – državni činovnici u Kraljevini Jugoslaviji“, *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku* (prir. Milan Ristović), Beograd, 2007., 491.

izbora, stranačke kolege Matu Jurišića za mjesto općinskog upravitelja te Krešimira Nolu i Josipa Petrovića za dvočlani odbor.²⁸⁵ Pri tom zahtjevu Klarić je dobio podršku svih ostalih stranaka, jer su svi bili svjesni kako je na čelu općine predstavnik apsolutne manjine, no kotarski predstojnik se s tim nije složio. Smatrao je kako Jurišić nema dovoljnu izobrazbu, kao ni Nola, koji je prema njemu bio i premlad, dok je Petrović bio prestar. Ipak, svjestan nemogućnosti održanja Marinovića na dužnosti u takvim okolnostima predložio je za općinskog upravitelja Matu Škarića, koji je u to vrijeme bio privremeni općinski upravitelj u Kaštel Starom.²⁸⁶

Zahtjevi HRSS-a za smjenom općinskog upravitelja nasilno su prekinuti primjenom Obznane i zabranom stranačkog rada, no kada je Radić u srpnju 1925. ušao u vladu Klarić je konačno dobio i podršku vlasti u smjeni Marinovića s mjesta općinskog upravitelja, pri čemu se još jednom dokazala tvrdnja o izraženoj dominaciji državnog središta prema periferiji u Kraljevini SHS i jakoj centralizaciji državne uprave. Iako je HSS na državnoj razini bio u koaliciji s NRS-om Klarić je smatrao da NRS nema pravo na dužnost upravitelja u općini gdje je uvjerljivo u manjini, a Marinoviću je naročito zamjerao bliskost s Pribičevićevim SDS-om te odbijanje bilo kakve suradnje s HSS-om. Veliki župan Dubrovačke oblasti potom je ovlastio kotarskog predstojnika, Antu Stalia, za pokretanje postupka postavljanja nove općinske uprave te za konzultacije sa svim političkim strankama i istaknutim građanima u Makarskoj u tu svrhu.²⁸⁷

Stalio je pozvao 27. listopada 1925. Marinovića te mu pokazao prijedlog HSS-a za sastav Općinskog vijeća. U prijedlogu je zatraženo osamnaesteročlano vijeće, sazvano prema omjeru dobivenih glasova na posljednjim izborima, prema kojima je HSS-u trebalo pripasti 10 vijećničkih mjesta, a NRS-u, SDS-u, HPS-u i DS-u po dva. Pri tome je posebno naglašeno kako HSS-u nije bitna stranačka pripadnost predsjednika vijeća. Marinović je tražio nekoliko dana za konzultacije, a Stalio ga je 2. studenog ponovno pozvao na razgovor. Na njemu je Marinović izjavio kako kotarski odbor NRS-a pristaje na sastav Općinskog vijeća jedino pod uvjetom da se radikalima osigura jednaki broj vijećnika kao i HSS-u te da predsjednik odbora bude radikal, odnosno on. Klarić je, u ime HSS-a, ove zahtjeve odbio. U isto vrijeme SDS je odbio svaku suradnju oko osnivanja odbora prema HSS-ovom prijedlogu, dok su DS i HPS

²⁸⁵ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis Mate Klarića u ime HRSS-a općine Makarsko-Primorske velikom županu Dubrovačke oblasti od 15.10.1924.

²⁸⁶ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 4.11.1924.

²⁸⁷ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis velikog župana Dubrovačke oblasti kotarskom predstojniku u Makarskoj od 14.10.1925.

izrazili spremnost sudjelovati u vijeću s po dva člana. Kada se po gradu proćuo tijekom pregovora dio radikala se pobunio, jer se Marinović s nikim nije konzultirao, a bojali su se formiranja općinske uprave bez njih zbog njegovog nepopuštanja. Među njima isticali su se odvjetnik August Bogdanović, za kojeg su i HSS-ovci izrazili želju da bude predsjednik Općinskog vijeća te bankovni činovnik Dušan Ugrinović. Potom je kotarski upravitelj pozvao predstavnike kotarskog odbora NRS-a te im saopćio kako sve vodi upravo prema organizaciji vijeća bez radikala i obavijestio ih kako je HSS spreman ustupiti im, uz mjesta dva člana koja im pripadaju i dva mjesta koja pripadaju SDS-u te mjesto predsjednika u osobi odvjetnika Bogdanovića.²⁸⁸ Prisutnim radikalima to je bilo prihvaljivo rješenje, no Marinović je i ovaj put odbio sve pregovore, jer se još tijekom 1924. sukobio s Bogdanovićem.²⁸⁹

U pokušaju rješavanja situacije Stalio je pozvao Marinovića i Klarića 6. studenog na sastanak na kojem je Marinović pristao na formiranje Općinskog vijeća u kojem bi bilo osam članova i predsjednik iz NRS-a ukoliko bi se ukupni broj članova povisio s 18 na 22. U tom slučaju bi HSS imao 12, NRS osam te DS i HPS po dva člana. U općinskom upraviteljstvu bi radikali uz predsjednika imali još jednog člana, HSS dva, a SDS i HPS po jednog. Klarić je načelno odbio ovaj prijedlog, ali je odlučio pričekati s odlukom do očitovanja NRS-a i konzultacija s vodstvom svoje stranke. Radikali su na kraju pristali na ovakav prijedlog, no HSS ga je odbio. Uvidjevši da se NRS i HSS ne mogu dogovoriti Stalio je pozvao predstavnike HSS-a, DS-a i HPS-a na pokušaj dogovora. Klarić je prvo predložio da vijeće čini 12 HSS-ovaca i po tri člana DS-a i HPS-a, dok bi predsjednik bio radikal Bogdanović, koji ne bi bio uračunat među 18 vijećnika. HPS i DS na to nisu pristali, pa je Klarić odlučio Bogdanoviću ustupiti jedno HSS-ovo mjesto kako bi na taj način svi vidjeli njihovu volju za suradnju sa svim političkim opcijama, pa i radikalima. Nakon ovog prijedloga DS i HPS tražili su dan odmora za konzultacije. Sutradan je predstavnik DS-a dr. Ivan Vela poslao pismeni pristanak na Klarićev prijedlog, no don Niko Delić ga je u ime HPS-a odbio te tražio po četiri člana HPS-u i DS-u, proširenje vijeća s 18 na 20 članova i postavio uvjet po kojem predstavnik stranke koja ne sudjeluje u vijeću ne može biti predsjednik istog. Time je svaki dogovor propao. Stalio je u izvješću velikom županu izrazio svoj stav kako su svi problemi oko dogovora isključivo osobne prirode te da je zato dogovor nemoguć, pa je predložio

²⁸⁸ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis kotarskog predstojnika iz Makarske velikom županu Dubrovačke oblasti od 8.11.1925.

²⁸⁹ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis kotarskog predstojnika iz Makarske velikom županu Dubrovačke oblasti od 14.10.1925.

dolazak upravitelja izvana.²⁹⁰ Mihovil Marinović smijenjen je 8. prosinca 1925. uz pohvale velikog župana za obavljene posao, a zamijenio ga je 24. prosinca 1925. politički povjerenik, Nikola Kvezić, dotadašnji kotarski komesar u Dubrovniku, u svojstvu upravitelja do općinskih izbora.²⁹¹

Klarić je podržao smjenu Marinovića i postavljanje neutralnog državnog činovnika, a iz svega navedenog može se vidjeti koliko se u izboru općinske vlasti u Kraljevini SHS nisu poštivala moderna demokratska načela izbora.²⁹² Presudnu ulogu u političkom životu općine imao je kotarski predstojnik, koji je trebao imati samo nadzornu ulogu nad općinom, a koji je kao državni činovnik provodio centralističku državnu politiku te pri tome onemogućavao bilo kakav otpor na razini najnižih upravnih jedinica, općina. Trenutačna politička situacija na državnoj razini direktno je utjecala i na položaj mjesnih stranačkih organizacija, a pri tome se stanovnike nije pitalo slažu li se ili ne s imenovanjem osoba koje bi ih trebale zastupati, niti je uzimana u obzir stvarna situacija na terenu.

O razvijenosti, odnosno nerazvijenosti, općinske samouprave u Dalmaciji te odnosu središnje vlasti prema njoj možda najbolje svjedoče činjenice da su prvi općinski izbori u Kraljevini SHS raspisani tek 16. svibnja 1926., 15 godina nakon posljednjih održanih.²⁹³ Prethodila im je vrlo žestoka predizborna kampanja. Na javnim skupovima po Makarskom primorju član DS-a, Grga Angjelinović, napadao je HSS te isticao kako Radić ni u Vladi nema nikakvih ovlasti, jer mu je trebalo čak sedam mjeseci dok je maknuo Marinovića s vlasti u Makarskoj.²⁹⁴ HPS je u želji da napokon postigne nešto bolji rezultat u Makarskoj 7. ožujka 1926. osnovao „Građanski klub“, a kako bi pridobili seljake organizirao je po cijeloj Dalmaciji seljačke političke tečajeve.²⁹⁵ Za to vrijeme, komunisti su se nastojali aktivirati

²⁹⁰ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Dopis kotarskog predstojnika iz Makarske velikom županu Dubrovačke oblasti od 8.11.1925.

²⁹¹ DAD, FDO, kut. CL V e 8, Izvješće makarskog žandarmerijskog vođa kotarskom predstojniku u Makarskoj o političkoj situaciji za mjesec prosinac 1925.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Izvješće općinske uprave u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 25.12.1925.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 8.12.1925.

²⁹² DAD, FDO, kut. CD I e 4, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje 10.-16.1.1926.

²⁹³ Zakon o općinama donesen je tek 1933., a zakon o gradskim općinama 1934. Usporedi: *Općinski pravilnik za Dalmaciju; Zakon o općinama*, Split 1933.; *Zakon o gradskim općinama*, Sarajevo 1934.; „Organizacija oblasne samouprave“, *Novo doba*, god. IX., br. 272, Split, 24.11.1926., 3.; „Organizacija naše države“, *Jadran*, god. X, br. 6, Split, 16.3.1928., 13.; I. Beuc, *Povijest institucija državne vlasti*, 356-359.

²⁹⁴ DAD, FDO, kut. CD I e 4, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje 17.-23.1.1926.

²⁹⁵ „Makarska“, *Jadran*, god. VIII, br. 10, Split, 11.3.1926., 3.; „Seljački politički tečaj u Makarskoj“, *Jadran*, god. VIII, br. 12, Split, 25.3.1926., 3.; „Seljački politički tečaj u Makarskoj“, *Jadran*, god. VIII, br. 14, Split, 8.4.1926., 3.

kroz listu Seljačko radničke stranke, no kotarski predstojnik im je zabranio veliki skup u Makarskoj 9. svibnja 1926., uz obrazloženje o velikoj mogućnosti nereda.²⁹⁶

Nositelj liste DS-a u Makarsko-primorskoj općini bio je Ante Majstrović, SDS-a Živko Alačević, HPS-a Marko Ribarović, Seljačko-radničkog saveza Marin Kovačević, HSS-a Mate Klarić, a NRS-a Mihovil Marinović.²⁹⁷

Tablica 6. Rezultati općinskih izbora 1926. u Makarsko-Primorskoj općini.

	Makarska	Ostatak općine
HSS	222 (39.43%)	723 (46.92%)
DS	99 (17.58%)	241 (15.64%)
SDS	74 (13.14%)	223 (14.47%)
HPS	68 (12.08%)	194 (12.59%)
Seljačko radnička stranka	57 (10.12%)	57 (3.7%)
NRS	43 (7.64%)	103 (6.08%)

Izvor: DAD, FDO, kut. CD II d 8, Rezultati općinskih izbora 1926 u kotaru Makarska; "Rezultat općinskih izbora u Dalmaciji", *Novo doba*, god. IX, br. 113, Split, 18.5.1926., 5.; "Daljnji rezultati općinskih izbora u Dalmaciji", *Novo doba*, god. IX, br. 114, Split, 19.5.1926., 4.

Na izborima je HSS ostvario premoćnu pobjedu, no službeni rezultati ne donose podatke o broju glasača pa nije moguće usporedbom s brojem glasača na prethodnim parlamentarnim izborima analizirati koliko su stanovnici Makarske i Primorja bili uopće motivirani sudjelovati u izboru općinskih vijeća po prvi put od osnutka nove države. No, usporedbom s rezultatima pralamentarnih izbora 1925. može se zamijetiti značajan pad popularnosti HSS-a na razini ostatka općine, što je bilo posljedica ranije suradnje s NRS-om i sudjelovanjem u vladi. Pri tome je očito najveći broj razočaranih glasača privukao DS, koji je zabilježio najveći rast broja glasova u odnosu na izbore 1925. godine.²⁹⁸ Nakon izbora su u vijeću općine Makarsko-Primorske bila poništena dva mandata „Seljačko-radničkog saveza“, a u općini Gornje Primorje tri, jer su izabrani vijećnici bili članovi KPJ-u, koji po zakonu nisu mogli vršiti nikakvu javnu funkciju niti biti članovi samoupravnih tijela. Na njihova mjesta nisu došli zamjenici na listama, već su proglašena upražnjenima te se smanjio ukupni broj vijećnika.²⁹⁹ Zanimljivo je da je kotarski predstojnik utvrdio kako je njihova pripadnost KPJ-u opće poznata, no za to nije imao nikakvih dokaza, već je potvrdu njihovog političkog stava

²⁹⁶ DAD, FDO, kut. CD I e 2, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje 9.-15.5.1926.

²⁹⁷ „Predaja prve kandidatske liste u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 225, Split, 21.4.1926., 2.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 234, Split, 3.5.1926., 2.

²⁹⁸ Usporedi: *Statistika izbora održanih 8. februara 1925.*, 117.

²⁹⁹ DAD, FDO, kut. CL V f 8, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 8.6.1926.

pronašao u činjenici da su Marin Kovačević i Vicko Puharić u Makarskoj na prvu sjednicu općinskog vijeća došli sa zataknutim crvenim karanfilima u zapučku.³⁰⁰

Vlast u općini HSS je preuzeo 22. svibnja 1926., a 25. svibnja formirana je uprava općine, koju su sastavili u koaliciji s HPS-om. U općinskom vijeću HSS je imao 15 predstavnika, SDS i DS po pet, HPS četiri i NRS dva.³⁰¹ HSS je dobio mjesto načelnika i tri prisjednika, a HPS tri prisjednika, među kojima i onog prvog. Na temelju tog dogovora Mate Klarić imenovan je načelnikom, a Marko Ribarović donaćelnikom.³⁰² Osvojivši vlast na izborima HSS-ovo općinsko vijeće posjedovalo je legalitet i legitimitet te su pokušaji njegovog preuzimanja prestali sve do atentata u Skupštini i uvođenja diktature. Za spomenuti je i kako je HSS osvojio najviše mandata u Općinskom vijeću Vrgorca (HSS 21, Vanstranačka lista 6 i Hrvatski težaci 6), dok je u Općinskom vijeću općine Gornje Primorje najviše mandata osvojila lokalna zajednička lista Gornjoprimske vile i Gornjoprimske posestrime (5), a potom HSS (4), Seljačko radnički savez (3), Pobornici Jugoslavenstva (4) te HPS (1).³⁰³

3.4.4. Odjeci atentata u Narodnoj skupštini u Makarskoj

Sklopivši koaliciju, Radić i Pribićević postavili su si za glavni cilj borbu protiv velikosrpskog hegemnonizma koju je provodio NRS te su zahtijevali promjenu Ustava i ravnopravnost svih dijelova države, a pri tome su zanemarili međusobne ideološke razlike. Svjesni podrške koju su imali, pretežno u prečanskim krajevima, odmah su krenuli u vrlo agresivnu kampanju i agitaciju među stanovništvom, a sukladno tome pojačavali su se i napadi na njih s pozicija vlasti, pri čemu se Radiću više puta javno prijeto smrću.³⁰⁴ U Makarskoj je Mate Klarić već 1. studenog 1927. održao pouzdani sastanak u Jugoslavenskoj čitaonici, na kojem je prisustovalo sedamdesetak pristaša, većinom HSS-ovaca, ali i nekolicina samostalnih demokrata. Tom prigodom govorio je o sukobu u DS-u i izrazio nadu u pristup Davidovićeve grupe Demokratskom bloku te rušenje vlade, a svi prisutni su mu

³⁰⁰ DAD, FDO, kut. CL V f 8, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 22.5.1926.; DAD, FDO, kut. CL V f 8, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 8.6.1926.

³⁰¹ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Iskaznica zastupstva općine Makarsko-Primorske uslijed izbora obavljenih dana 16.5.1926.

³⁰² „Makarska“, *Jadran*, god. VIII, br. 23, Split, 28.5.1926., 4.

³⁰³ “Rezultat općinskih izbora u Dalmaciji“, *Novo doba*, god. IX, br. 113, Split, 18.5.1926., 5.; “Daljnji rezultati općinskih izbora u Dalmaciji“, *Novo doba*, god. IX, br. 114, Split, 19.5.1926., 4.

³⁰⁴ H. Matković, *Povijest Jugoslavije*, 165.

nakon izlaganja dali povjerenje za rad u Narodnoj skupštini.³⁰⁵ Organizacije SDS-a i HSS-a u Makarskoj su nastavile usklađivanje svoga djelovanja prilikom proslave stranačkog dana SDS-a 4. prosinca, a osnutak SDK koalicije u Narodnoj skupštini službeno su pozdravili 26. prosinca 1927. godine.³⁰⁶

Vijesti o zločinu u Narodnoj skupštini došle su u Makarsku isti dan, a već sljedećeg dana kotarski odbor NRS-a u Makarskoj požalio se stranačkom oblasnom odboru u Dubrovniku da je uklonjena srpska zastava s općinskog doma u Makarskoj. Do tada su visjele tri zastave, desno hrvatska, državna u sredini i lijevo srpska.³⁰⁷ Prema njihovim navodima uklonio ju je prvi prisjednik Marko Ribarović bez zaključka Općinskog vijeća, uz odobrenje Mate Jurišića, koji je bio Klarićev zamjenik u HSS-u te također općinski prisjednik. Ovo je, navodno, rezultiralo *ogorčenjem kod svih domaćih rodoljuba Srba i stranaca*, a uz to je bilo navedeno i kako se *posljednjih dana osjećala protusrpska atmosfera jednaka kao i 1914. godine*. U nastavku žalbe zamoljen je Oblasni odbor Dubrovačke oblasti za urgiranje kod velikog župana Dubrovačke oblasti, Stijepe Kneževića oko povratka zastave i progona krivaca za taj čin, a o svemu je izviješten i glavni odbor NRS-a u Beogradu.³⁰⁸

Napeta atmosfera očito se nastavila, jer je 2. srpnja Miloš Bušelić, krčmar u Makarskoj, tužio velikom županu općinskog prisjednika Jurišića za naredbu o skidanju *krpa i koltrina* s reklame za njegov restoran, što se odnosilo na državnu i srpsku zastavu koje je on postavio povodom Vidovdana. U protivnom mu je zaprijetio zabranom držanja stolova na općinskom zemljištu. Općinska uprava negirala je Bušelićeve optužbe i tvrdila kako je to samo njegova osveta zbog ranije zabrane korištenja većeg dijela općinskog zemljišta, no kotarski predstojnik, Ante Stalio, bio je uvjeren u njihovu istinitost.³⁰⁹ Nije ni saslušao Jurišića, već je tužbu odmah proslijedio velikom županu i stao na Bušelićevu stranu te iskoristio priliku u cilju smjenjivanja HSS-a s vlasti, zatraživši raspust općine i Jurišićevu smjenu s položaja gradskog vijećnika.³¹⁰ No, ovoga puta je Oblasni odbor Dubrovačke

³⁰⁵ DAD, FDO, kut. CD II f 2, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje 30.10.-5.11.1927.

³⁰⁶ DAD, FDO, kut. CD II f 2, Tjedno izvješće o političkim prilikama za razdoblje 4.-10.12.1927.; „HSS i SDS u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 732, Split, 29.12.1927., 2.

³⁰⁷ Više o upotrebi političkih simbola u svakodnevnom životu vidi u poglavlju o sukobu simbola u javnom životu Makarske u razdoblju od 1918. do 1929. godine.

³⁰⁸ DAD, FDO, kut. CD III d 3, Dopis kotarskog odbora Narodne radikalne stranke u Makarskoj okružnom odboru Narodne radikalne stranke u Dubrovniku od 29.6.1928.

³⁰⁹ DAD, FDO, kut. CD III b 10, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 14.7.1928.; DAD, FDO, kut. CD III d 4, Dopis oblasnog odbora u Dubrovniku velikom županu Dubrovačke oblasti od 21.7.1928.

³¹⁰ „Makarska i primorje“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 149, Split, 30.6.1928., 2.; DAD, FDO, kut. CD III b 10, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 14.7.1928.

oblasti, kao izvršno tijelo oblasne samouprave u kojem su većinu imali HSS-ovci, stao na Jurišićevu stranu. Članovi Odbora optužili su Bušelića za podvalu te kritizirali kotarsko predstojništvo u Makarskoj zbog svog postupka.³¹¹ Ovim primjerom je jasno pokazano kolika je bila važnost oblasne samouprave, unatoč njenoj zakonskoj limitiranosti, jer su izabrani predstavnici imali pravo i mogućnost zaštititi lokalne izabrane predstavnike vlasti. U odgovoru Oblasnom odboru veliki župan smirio je situaciju lažnom izjavom kako je kotarsko predstojništvo u Makarskoj utvrdilo da je Bušelićeva prijava neutemeljena te da je izvide o eventualnom prekoračenju ovlasti općinske uprave predstojnik proveo u skladu s općinskim pravilnikom i zakonom kojima su propisane njegove nadzorne nadležnosti nad općinama. Pri tome je u potpunosti zatajio Staliove optužbe i stvarne preporuke o daljnjem postupanju.³¹²

Kao što je već spomenuto, solidarnost s teškom situacijom nakon atentata pokazali su i neki politički suparnici HSS-a. Makarska organizacija DS-a samoinicijativno se raspustila 7. kolovoza, a veliki broj članova napustio je i lokalnu organizaciju NRS-a.³¹³ Početkom rujna Klarić je na političkom skupu, kojem je prisustvovao i bivši poslanik u Narodnoj skupštini Prvislav Grisogono, optužio novu, Korošćevu, vladu da je *krvava* te naglasio kako uz nju ne može pristati nijedan Hrvat i time praktički pozvao na neposlušnost prema vlasti, zbog čega je kasnije bio i kazneno prijavljen.³¹⁴ U takvoj naelektriziranoj atmosferi dogodio se veliki incident 7. rujna, prilikom prolaska ministra Grga Angjelinovića, člana DS-a, parobrodom kroz Makarsku.³¹⁵ Prema navodima kotarskog predstojnika po gradu se ranije pročulo za njegov dolazak i pripremljene su demonstracije. Zapovjednik žandarmerijske čete u Makarskoj nekoliko sati prije njegova dolaska pozvao je istaknutije članove SDS-a i HSS-a te ih upozorio na posljedice ukoliko bude nereda. Unatoč tome, prema službenim navodima, demonstranti su se okupili i počeli prozivati Angjelinovića izdajicom Hrvata i plaćenikom te ga vrijeđati na druge načine. Tada je reagirala ministrova pratnja i došlo je do nereda.

³¹¹ DAD, FDO, kut. CD III d 4, Dopis Oblasnog odbora Dubrovačke oblasti velikom županu Dubrovačke oblasti od 21.7.1928.

³¹² DAD, FDO, kut. CD III d 4, Dopis velikog župana Dubrovačke oblasti Oblasnom odboru Dubrovačke oblasti od 24.7.1928.

³¹³ „Makarski demokrati istupili iz stranke“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 185, Split, 11.8.1928., 3.; „Makarsko Primorje u dramatskim časovima svoga naroda“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 188, Split, 16.8.1928., 2.

³¹⁴ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 8.1.1929.

³¹⁵ Grga Angjelinović, (Sućuraj, 14. siječanj 1886. – Split, 1. svibanj 1946.), političar i publicist. Studirao je pravo u Zagrebu, Pragu i Lavovu, a doktorirao u Zagrebu i Lavovu. Prije rata bio je istaknuti pravaš, a krajem 1918. pristupio je Demokratskoj stranci, u kojoj je ostao do 1928. godine. Nakon atentata na Stjepana Radića postao je ministar građevina. Kasnije je još bio ministar u više vlada te poslanik u Pragu i Beču. Za više usporedi: Anđelka Stipčević-Despotović, „Angjelinović Budislav Grga“, *Hrvatski biografski leksikon* (dalje: HBL), sv. 1., Zagreb 1983., 166.

Žandarmerija je za cijeli sukob okrivila samo demonstrante te stala u obranu Angjelinovića i pratnje, iako su oni prvi započeli s fizičkim obračunom. U izvješću je još posebno naglašeno kako su među demonstrantima viđeni i komunisti, Josip Torkar i Nikola Vranješ, a sve je na kraju, prema izvješću kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti, rezultiralo osudom pet osoba s po četiri i 10 dana zatvora te jedne osobe s 400 din globe.³¹⁶

No, prema drugim izvorima Predstojništvo je osudilo 16 pripadnika SDK-a na ukupno 338 dana zatvora.³¹⁷ Osuđeni, Tomo Vuletić, Josip Torkar, Marko Glavina, Nikola Vranješ, Ante Ribarović, Ivan Brzica, Ivan Ribarović, Ante Antunović, Ante Babić i Petar Rančić podnijeli su, preko odvjetnika Bartula Vrankovića, 10. rujna žalbu kotarskom predstojništvu u Makarskoj protiv presuda. Pozvali su se na nepravdu postupka, jer prije donošenja presude nisu bili ni saslušani, a tvrdili su kako su ih dr. Berislav Angjelinović, Grgin brat, i Manfred Paštrović, istaknuti član DS-a, istukli štapovima, dok su im oni samo odgovorili riječima kuđenja. Nakon toga su bez ispitivanja uhićeni i zatvoreni te su svi osim jednog osuđeni na maksimalne kazne od 30 dana zatvora. Prema njihovom iskazu, nisu ni znali za dolazak ministra Angjelinovića, a bili su optuženi za organizaciju demonstracija, dok je kao njihov vođa bio imenovan Petar Rančić. Rančić se branio da je potpuno nevin nastradao i u korist svog svjedočenja naveo veći broj svjedoka, a optužio je Angjelinovićevu pratnju za posjedovanje štapova i revolvera, dok je kod Paštrovića nađen i bokser, koji mu je ispao prilikom izvlačenja revolvera. Nakon sukoba, Angjelinovićeve pratnje prešetavala se izazovno preko rive, pri čemu su gurali ruke u džepove i pokazivali revolvere. Potom su objedovali kod radikala, Miloša Bušelića, te nekažnjeni otputovali. Na odlasku Makarani su im pripremili tzv. mačju deraču udaranjem u lonce, zviždanjem i puhanjem u rogove.³¹⁸

3.4.5. Uvođenje diktature i imenovanje novog Općinskog vijeća

Proglašenje diktature dočekalo se u Makarskoj s oduševljenjem, jer se vjerovalo kako će kralj tim aktom riješiti sve probleme. Istoga dana donesen je i Zakon o izmjeni Zakona o općinama i oblasnim samoupravama, prema kojem su sve općinske uprave u Kraljevini

³¹⁶ DAD, FDO, kut. CD III d 5, Izvješće zapovjednik žandarmerijske postaje u Makarskoj kotarskom predstojniku u Makarskoj od 14.9.1928.; DAD, FDO, kut. CD III b 8, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje 9.-15.9.1928.

³¹⁷ „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 213, Split, 7.4.1928., 2.

³¹⁸ DAD, FDO, kut. CD III d 5, Tužba Tome Vuletića, Josipa Torkara, Marka Glavine, Nikole Vranješa, Ante Ribarovića, Ivana Brzice, Ivana Ribarovića, Ante Antunovića, Ante Babića i Petra Rančića kotarskom predstojniku u Makarskoj od 10.9.1928.; „Demonstracije protiv ministra g. Andelinovića u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 208, Split, 9.9.1928., 5.

ukinute, a nove su trebali postaviti veliki župani.³¹⁹ Također, uvođenjem diktature zabranjen je i rad svim političkim organizacijama, pa su u Makarskoj 26. siječnja 1929. ukinute kotarske i mjesne organizacije HSS-a, SDS-a, NRS-a i HPS-a te je preuzeta njihova arhiva, a druge imovine nisu imali.³²⁰ Društva koja su u svom imenu nosila nekakav nacionalni ili vjerski naziv nisu bila zabranjena ukoliko se nisu bavila politikom.³²¹

Do imenovanja novog makarskog Općinskog vijeća nije došlo odmah, iako je veliki župan Dubrovačke oblasti Krsto Radimiri već u siječnju sastavio njegov popis.³²² Odugovlačenje imenovanja novog vijeća omogućilo je donedavnoj gradskoj političkoj oporbi akciju oko sprječavanja ponovnog imenovanja Mate Klarića na mjesto općinskog načelnika. Optužili su ga za više zlouporaba dužnosti, a pri tome su dobili podršku kotarskog predstojnika, Ante Stalia. Tužba je bila podnesena komesaru oblasne samouprave Dubrovačke oblasti Miloradu Mediniju zbog navodnog prisvajanja oblasnih pozajmica za podmiru školskih najмова u visini od 100.000 din tijekom 1926. te 40.000 din u 1927. godini.³²³ Također, tvrdili su kako je utajio utjerani porez na zaklanu stoku za srpanj i kolovoz 1926. u iznosu 17.065 din te 14.000 din utjeranih prireza u Baškoj Vodi, koje je koristio neko vrijeme u svoje svrhe kako bi se izvukao iz dugova u koje je zapao, a potom ih vratio u općinsku blagajnu.³²⁴ Optužbama su dodali i njegovo prikupljanje dobrovoljaca za austrougarsku vojsku tijekom Prvog svjetskog rata, autokratsko vođenje općine i općenito loše upravljanje njom te onemogućavanje političkih suparnika u osnovnim poslovima, a optužili su ga i za otkaz Romaldu Sandriju, općinskom tajniku s kojim je ranije navodno krivotvorio neke račune.³²⁵ Jedinim rješenjem nastale situacije smatrali su Klarićevu smjenu s dužnosti

³¹⁹ *Zakon o izmeni Zakona o općinama i oblasnim samoupravama*, Split 1929., 19.

³²⁰ DAD, FDO, kut. CD II f 3, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 26.1.1929.

³²¹ DAD, FDO, kut. CD II f 3, Brzjav Petra Živkovića velikom županu Dubrovačke oblasti.

³²² DAD, FDO, kut. CD V c 6, Popis postavljenih osoba, načelnika, prisjednika i vijećnika.; DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 28.1.1929.; *Zakoni o izmenama i dopunama u zakonima o općinama i sreskim i oblasnim samoupravama za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1929., 5-6.

³²³ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Upit Mati Klariću, općinskom načelniku Makarske, od 8.6.1927.; DAD, FDO, kut. CD IV d 9, Tužba općinara općine Makarsko-Primorske komesaru Oblasne samouprave Dubrovačke oblasti od 27.2.1929.; DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 13.4.1929.

³²⁴ DAD, FDO, kut. CD II b 1, Zapisnik sastavljen u uredu kotarskog predstojnika u Makarskoj 30.8.1927.; DAD, FDO, kut. CD II b 1, Prijava Stjepana Matijaševića velikom županu Dubrovačke oblasti protiv Mate Klarića od 31.8.1927.; DAD, FDO, kut. CD II b 2, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 11.10.1927.; DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 13.4.1929.

³²⁵ DAD, FDO, kut. CD III b 8, Dopis općinskih prisjednika Marka Ribarovića i Mate Jurišića Mati Klariću od 7.6.1927.; DAD, FDO, kut. CD III b 6, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 23.4.1928.; DAD, FDO, kut. CD III b 6, Izvješće predsjednika Oblasnog odbora velikom

općinskog načelnika i njegov kazneni progon, a u suprotnom prijetili su objavom svega u novinama i žalbom ministru unutrašnjih poslova.³²⁶ Optužbe su rezultirale Klarićevim privođenjem 19. siječnja 1929. zbog ne-unosa 14.000 din od pobirača uvoznih i izvoznih taksi u Baškoj Vodi te zaključivanja godišnjeg računa bez te svote uračunate u prihod, no iz pritvora je pušten već sljedeći dan.³²⁷ U svoju obranu Klarić je izjavio kako protiv njega nije vođena istraga, već samo izvidi. O optužbama je rekao kako ga se sumnjiči za krađu 60.000 din od Gospodarske štedionice, za koje je dokazao da su uknjiženi 1927., kao i 44.000 din od Pučke trgovinske banke. Primljenih 40.000 din od Oblasnog odbora u Dubrovniku, prema njegovim tvrdnjama, isplaćeno je tijekom 1927., a 17.000 din za klorinu provedeno je i uknjiženo iste godine. Na temelju zaključka Općinskog vijeća 10.000 din poslano je poštanskim uputnicama „Zakladi siročadi hrvatskih mučenika“, a 10.000 din od Oblasnog odbora Zagrebačke oblasti za popravak obalnog puta u Podgori još nije bilo ni primljeno. Dodatno je ustvrdio o novcu iz Baške Vode kako nema govora o pronevjeri, već o administrativnom unutarnjem poslovanju, koje je naknadno uknjiženo.³²⁸

Cijela afera zaključena je odlukom državnog odvjetništva kako ne postoji dovoljno dokaza za pokretanje kaznene prijave protiv Klarića, koji je za sve optužbe i neugodnosti okrivio Antu Stalia, kotarskog predstojnika.³²⁹ Službenom revizijom općine u svibnju 1929. u blagajni je čak pronađen višak od 1.375,50 din, a ukupni prihod nadmašivao je rashode dodatno 2.433,99 din, ali je u isto vrijeme pronađeno i mnogo nepravilnosti u vođenju knjiga te mnogo neplaćenih dugova na ime raznih poreza i sl.³³⁰ No, kotarski predstojnik je čak i nakon toga nastavio u dopisima velikom županu optuživati Klarića, a cijeli postupak može se analizirati kao dio mnogo šire akcije državnih vlasti protiv svih koje su ocijenile opasnim po aktualni državni poredak.³³¹ Naime, od samog uvođenja diktature i zabrane djelovanja političkim strankama vlasti su počele nadzirati djelovanje istaknutih prvaka bivših oporbenih

županu Dubrovačke oblasti od 18.5.1928.; DAD, FDO, kut. CD III b 6, Pismo građana Makarske velikom županu Dubrovačke oblasti od 23.5.1928.; DAD, FDO, kut. CD III b 8, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 20.10.1928.

³²⁶ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis općinara Makarsko-Primorske općine velikom županu Dubrovačke oblasti od 20.2.1929.

³²⁷ DAD, FDO, kut. CD IV c 9, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 21.1.1929.

³²⁸ DAD, FDO, kut. CD IV c 10, Dopis Mate Klarića velikom županu Dubrovačke oblasti od 2.2.1929.

³²⁹ DAD, FDO, kut. CD IV d 1, Dopis državnog odvjetništva u Splitu Oblasnom odboru Dubrovačke oblasti od 28.1.1929.; DAD, FDO, kut. CD V c 6, Pismo Mate Klarića nepoznatoj osobi od 4.5.1929.

³³⁰ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis komesara Oblasne samouprave Dubrovačke oblasti općinskom upraviteljstvu u Makarskoj od 15.5.1929.

³³¹ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 15.4.1929.

stranaka te „preventivno“ djelovati prema njima, kako bi ih spriječili u bilo kakvim aktivnostima usmjerenima protiv države. To djelovanje uključivalo je, prije svega, nadzor njihovog kretanja i aktivnosti te u skladu s tim i uhićenja te presude na različite zatvorske kazne, ali se nisu libili organizirati ni ubojstva, pri čemu se ističe ono Milana Šufflaya. Klarić, kao apsolutno dominantan političar na području cijelog makarskog kotara, ali i šire, s obzirom da je bio predsjednik Oblasne skupštine Dubrovačke oblasti te konačno i zastupnik u Narodnoj skupštini, predstavljao je prijetnju režimu, koji ga je svim ranije navedenim optužbama nastojao diskreditirati. Ovu tezu potvrđuje i sličan postupak te optužbe za pronevjeru novca i gospodarski kriminal protiv Josipa Predavca, jednog od vođa HSS-a na državnoj razini, koji je kao ipak veća prijetnja režimu na montiranom procesu osuđen na dvije i pol godine zatvora, da bi nakon izlaska bio i ubijen.³³² Kada se to sve uzme u obzir napadi na Klarića u Makarskoj dobivaju potpuno drugu dimenziju.

Na mjestu velikog župana Dubrovačke oblasti Krstu Radimirija je u veljači 1929. zamijenio Ante Perković, koji je u travnju promijenio ranije predloženi popis novog makarskog Općinskog vijeća.³³³ Kotarski predstojnik Ante Stalio imao je više primjedbi na ovaj prijedlog, a Perković ih je sve usvojio, čime se još jednom potvrdila presudna uloga kotarskog predstojnika u djelovanju općinske samouprave.³³⁴ Od predloženih vijećnika preuzimanje dužnosti odbio je jedino Mihovil Marinović, bivši općinski upravitelj, jer je smatrao kako zaslužuje više, pogotovo jer su prisjednicima imenovane osobe bez iskustva, a među njima i jedan bivši općinski redar.³³⁵ Nova općinska uprava na čelu s Antom Mastrovićem imenovana je 29. travnja 1929., a odmah po njenom imenovanju Mate Klarić se žalio velikom županu na njen sastav.³³⁶ U novo imenovanom Općinskom vijeću bivši članovi HSS-a postali su manjina, a među razlozima za ukidanjem vijeća Klarić je naveo i kako se novi načelnik Ante Mastrović, nekadašnji pristaša DS-a, bio odrekao časti vijećnika u prošlom Općinskom vijeću zbog preopterećenosti privatnim poslovima te je negirao i pravo na položaj u vijeću Ediju Drndiću, koji je bio šef porezne uprave, što je bilo protivno financijskom zakonu. Rješenje svih problema vidio je jedino u imenovanju općinskog

³³² Za više o državnom teroru za vrijeme diktature usporedi: Bosiljka Janjatović, „O progonima hrvatskih političara u Zagrebu za vrijeme karađorđevićevske šestojanuarske diktature“, *Radovi*, 26 (1993.), 161-176.

³³³ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis velikog župana Dubrovačke oblasti kotarskom predstojniku u Makarskoj od 9.4.1929.; DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis velikog župana Dubrovačke oblasti ministru unutrašnjih poslova od 19.4.1929.

³³⁴ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 10.4.1929.

³³⁵ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Pismo Mihovila Marinovića velikom županu Dubrovačke oblasti od 6.5.1929.

³³⁶ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Popis postavljenih osoba, načelnika, prisjednika i vijećnika.

upravitelja, a u traženju poništenja imenovanja vijeća pokrenuo je i potpisivanje peticije na prostoru cijele općine, koja je bila poslana velikom županu s preko tisuću potpisa, no bez rezultata.³³⁷

Prema svemu navedenom, analizirajući razvoj i djelovanje općinske samouprave u Makarskoj u razdoblju od 1918. do 1929., može se zaključiti kako su općine do 1927. i oblasnih izbora bile jedine samoupravne jedinice, koliko god ta samouprava bila zakonski sužena. Ujedno su predstavljale i jedini način aktivnog djelovanja oporbenih stranaka, na čelu s HSS-om, jer je sustav izbora poslanika za Narodnu skupštinu bio organiziran tako da je režimskim strankama bila osigurana većina. Stoga su vlasti nastojale držati pod kontrolom njihovo djelovanje te onemogućiti njihov prelazak u ruke opozicije. To se potvrdilo i na primjeru Makarske, gdje se dokazalo i kako kroz cijelo istraživano razdoblje u Kraljevini SHS nije došlo do stvarnog ostvarenja načela supsidijarnosti, prema kojem bi se odluke trebale donositi na razini što bližoj građanima, čime bi im se omogućilo sudjelovanje u državnim poslovima i utjecaj na kreiranje državne politike te funkcioniranje same države.

Konkretno, Makarskom su tijekom većeg dijela međuratnog razdoblja vladali imenovani načelnici i općinska vijeća koji su bili uglavnom iz redova režimskih stranaka, a ne legitimno izabrane općinske uprave. Izabrana općinska vijeća bila su na vlasti samo u razdoblju od 16. svibnja 1926. do 6. siječnja 1929. godine. U preostalom dijelu razdoblja općinom je prvo vladalo Općinsko vijeće izabrano još za vrijeme Monarhije, čiji su čelnici po formiranju nove države pristupili novosnovanim režimskim strankama, a potom imenovani općinski upravitelji. Imenovanje općinskih uprava direktno je ovisilo o trenutačnoj političkoj situaciji na državnoj razini, a promjene u političkim odnosima u Beogradu reflektirale su se na provinciju te uzrokovale relativno česte promjene općinskih dužnosnika s onima koji su u tom trenutku bili pogodniji. Jedina konstanta u političkom životu općine kroz cijelo istraživano razdoblje bila je presudna uloga kotarskog predstojnika, koji je bio državni službenik te je provodio centralističku politiku središnjih vlasti. Nezainteresiranost vladajućih državnih struktura za poboljšanjem položaja lokalnih samouprava te sustavnijim sređivanjem situacije možda je najbolje vidljiv iz odgađanja usklađivanja zakonodavnog okvira djelovanja općina sve do 1933. godine. Do tada su općine djelovale prema zakonima donesenima prije 1918., koji su se uvelike razlikovali od pokrajine do pokrajine, no na temelju dostupne literature i

³³⁷ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis općinara općine Makarsko-Primorske velikom županu Dubrovačke oblasti od 30.3.1929.; DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis Mate Klarića velikom županu Dubrovačke oblasti od 4.5.1929.; DAD, FDO, kut. CD V c 6, Pismo Mate Klarića nepoznatoj osobi od 4.5.1929.; DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis Mate Klarića velikom županu Dubrovačke oblasti od 6.5.1929.

izvora može se zaključiti kako je slična situacija kao u Makarskoj bila i u drugim općinama u Dalmaciji te u drugim regijama Kraljevine SHS/Jugoslavije.³³⁸ Sve bitne odluke o imenovanju načelnika i općinskih vijeća te djelovanju općina donosile su središnje vlasti potpuno samostalno, odnosno u dogovoru sa svojim predstavnikom na terenu, kotarskim predstojnikom. Pri tome se birače, koje su ti općinski upravitelji u stvarnosti predstavljali, nije ništa pitalo, a samim time postojanje općinskih samouprava u većem dijelu razdoblja između dva svjetska rata nije ispunjavalo svoju svrhu. Stoga se može zaključiti kako ukidanje općinskih vijeća 1929. te kasnije imenovanje samo podobnih pojedinaca u nova vijeća predstavlja u osnovi samo vrhunac cjelokupnog odnosa središnje državne vlasti prema općinskim samoupravama kroz istraživano razdoblje.

³³⁸ Usporedi: Seka Brkljača, „Politika prema bosanskohercegovačkim opštinama i opštine prema politici u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Prilozi*, 33 (2004.), 233.-252.; Stevan Sagadin, „Naše samouprave“, *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918.-1928.*, Beograd 1928., 612.-621.; Suzana Leček, „Borba Hrvatske seljačke stranke za općinsku samoupravu 1936.-1939.“, *ČSP*, 40 (2008.), br. 3, 999.-1032.; F. Mirošević, „Borba za općinsku samoupravu“, 149.-161.; Hrvoje Volner, „Nastanak i političko upravni odnosi u općini Belišće u razdoblju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Scrinia Slavonica*, 12 (2012.), 188.-203.

4. GOSPODARSTVO

4.1.PROMJENA GOSPODARSKE STRUKTURE MAKARSKOG PODRUČJA U ODNOSU NA RAZDOBLJE AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE

Austrijsko vladanje u Dalmaciji je kroz cijelo vrijeme njezine druge uprave od 1814. do 1918. karakterizirala prilična nezainteresiranost za gospodarski razvoj pokrajine, što je posebno bilo izraženo tijekom prve polovice 19. stoljeća, dok je kasnije ipak bilo znatno više aktivnosti pokrenutih od strane službenih vlasti, kao što se uostalom moglo vidjeti i na primjeru razvoja grada Makarske. U takvim okolnostima razvoj gospodarstva je uvelike ovisio o pojedinačnim privatnim inicijativama domaćih poduzetnika.³³⁹ Raspadom Monarhije i ulaskom hrvatskih krajeva u Kraljevstvo SHS, došlo je do značajnih promjena, koje su prvenstveno proisticale iz promjene tržišta, odnosno njegove veličine i strukture. Za vrijeme Monarhije gospodarstvu je bilo otvoreno mnogo veće i bogatije tržište, no to je ujedno značilo i mnogo veću konkurenciju. U to vrijeme je Hrvatska, a naročito Dalmacija, predstavljala jedno od slabije gospodarski razvijenih područja, dok je u Kraljevini SHS odjednom postala razvijeniji i napredniji dio države. Njezinim stvaranjem došlo je do formiranja novih carinskih granica koje su rezultirale slabljenjem nekadašnjih trgovačkih veza, naročito sjeverne Hrvatske s austrijskim i mađarskim područjima, odnosno Dalmacije s jadranskim lukama Trstom, Rijekom i Zadrom, koje su okupirali Talijani. To se posebno osjetilo u izvozu agrarnih proizvoda, koji su ranije bili relativno dobro traženi, a koji su ujedno bili praktički jedini na tržištu konkurentni izvozni proizvodi Dalmacije i o kojima je ovisila apsolutna većina stanovništva. Takva situacija naročito je pogodila dalmatinske vinogradare, koji više nisu bili konkurentni na području nekadašnje Monarhije. Pri tome se mora naglasiti i kako je veliko tržište Monarhije bilo izraženije industrijskog karaktera, dok je manje i mnogo siromašnije tržište Kraljevine SHS bilo pretežno agrarnog karaktera, što je dovelo do viška agrarne proizvodnje i daljnjeg pada cijena. Sredinom dvadesetih godina Kraljevina SHS zamijenila je dotadašnju inflacijsku financijsku politiku deflacijskom čime se položaj seljaka dodatno pogoršao, jer je većina njih bila od ranije zadužena. Povećanjem vrijednosti novca naglo im se povećao i dug, a povećana vrijednost novca ujedno je značila i povećanje poreza na proizvode, naročito nakon 1925. kada je provedena stabilizacija dinara.³⁴⁰ U isto vrijeme,

³³⁹ Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972., 305-306., 340-347.; Dinko Foretić, „O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do Prvog svjetskog rata“. U: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri* (ur. Jakša Ravlić), Zagreb 1969., 9-10.

³⁴⁰ Rudolf Bičanić, „Ekonomske promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918.“. U: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske* (gl. ur. Ivo Vinski), Zagreb 1967., 82-89.

državne investicije u poljoprivredu bile su izrazito male te su u cijelom međuratnom razdoblju (1918.-1941.) iznosile samo 3.491 milijun dinara na razini cijele države, a od toga je tek manji dio uložen u hrvatske regije.³⁴¹ Stoga se jednim od glavnih razloga loše situacije u poljoprivredi u istraživanom razdoblju, naročito u Dalmaciji, može smatrati nezainteresiranost državne politike za tu gospodarsku granu te zapostavljenost sela i manjih gradova u odnosu na veća središta, što je dolazilo do izražaja mnogo više nego za vrijeme Monarhije.³⁴² Slično kao i za poljoprivredu, državna politika bila je prilično nezainteresirana i za pomorstvo, gospodarsku granu koja je predstavljala jednu od velikih mogućnosti razvoja Dalmacije, no koje je država u potpunosti prepustila privatnoj inicijativi.³⁴³

Položaj težaka dodatno je pogoršala snažna protekcionistička politika Kraljevine SHS prema svojoj industriji, koja je za posljedicu imala nesrazmjer cijena između agrarnih i industrijskih proizvoda te općenito zapostavljanje agrara. Naime, nakon Prvog svjetskog rata, pa do 1925. bila je vrlo pogodna situacija za širenje industrijskih postrojenja. Tome su pogodovali zakoni i cjelokupna gospodarska politika Kraljevine SHS, koja je predstavljala relativno veliko tržište za plasman proizvoda iz Hrvatske, naročito u situaciji kada je ona bila industrijski mnogo razvijenija od primjerice BiH, Srbije i drugih krajeva te nije imala veću konkurenciju. Razvoju industrije išla je u prilog i snažna državna carinska zaštita na uvozne proizvode, jednostavna procedura otvaranja dioničkih društava te jeftina radna snaga, no nakon 1925. i u ovoj gospodarskoj grani počeli su se uočavati prvi problemi, koji su nastali uslijed konkurencije strane industrije, zatim deflacijske monetarne i kreditne politike države, orijentacije industrije gotovo isključivo na domaće tržište te smanjenja kupovne moći stanovništva.³⁴⁴ Svi problemi koji su karakterizirali gospodarski život Kraljevine SHS tijekom istraživanog razdoblja odrazili su se i na gospodarski razvoj makarskog područja.

4.1.1. Suživot grada i sela

Otežavajuća okolnost za istraživanje razvoja gospodarstva Makarske nakon Prvog svjetskog rata i njegovog utjecaja na društvenu strukturu grada je činjenica da podaci u izvorima najčešće nisu obrađivani na upravnim jedinicama manjim od općine, a najčešće su dostupni samo na razini kotara. Stoga će u daljnjem tekstu biti riječi prvenstveno o razvoju gospodarstva i njegovog utjecaja na društvenu strukturu općine Makarsko-Primorske i

³⁴¹ Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918.-1941.*, Zagreb 2005., 44.

³⁴² Mira Kolar-Dimitrijević, „Stanje i problemi dalmatinske poljoprivrede“, 62., 69-70.

³⁴³ Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918.-1941.*, 65.

³⁴⁴ Isto, 16-22.; R. Bičanić, „Ekonomске promjene u Hrvatskoj“, 90-95.

makarskog kotara, a manje samog grada Makarske. S druge strane, ova otežavajuća okolnost pružit će u određenoj mjeri i realniju sliku, jer je gospodarstvo Makarske i njoj gravitirajuće regije bilo usmjereno jedno na drugo te se prirodno nadopunjavalo.

Slika 4. Područje gospodarske gravitacije Makarske.

Tijekom 17. i 18. stoljeća Makarska se razvila u važnu trgovačku luku na granici Osmanskog carstva i Venecije, a kroz to je postala i središte cijele regije koja je obuhvaćala Primorje od Brela do Ploča, zatim područje Zabiokovlja, naročito Vrgorske krajine te u nešto manjoj mjeri manje, obližnje otoke, Hvar i Brač (Slika 4).³⁴⁵ Naselja cijelog ovog područja gravitirala su Makarskoj, a njihovo stanovništvo ondje se uglavnom opskrbljivalo svime potrebnim za svakodnevni život. Trgovina sa zaleđem odvijala se starim karavanskim putevima preko Biokova, a do boljeg povezivanja došlo je tek u drugoj polovici 19. stoljeća, kada je izgrađena tzv. Rodićeva cesta do Vrgorca (1878.) i cesta do Zadvarja (1889.). Približno u isto vrijeme (1878.) osnovano je u Makarskoj parobrodarsko poduzeće „Braća Rismondo“, koje je bolje povezalno Makarsku s ostatkom Primorja i time učvrstilo njen primat na ovom području.³⁴⁶ Brze i svakodnevne veze učinile su grad bližim i privlačnijim stanovništvu gravitirajućih mu naselja, koje je počelo sve intenzivnije posjećivati ga na

³⁴⁵ L. Čoralić, „Politički, gospodarski, crkveni i kulturni odnosi Makarske i Mletaka“, 60., 67-68.; Zvonko Tolić, „Političke i društvene prilike u Makarskom primorju koncem XIX. i početkom XX. stoljeća“, *Kačić*, 36-38 (2004.-2006.), Split, 157.

³⁴⁶ Z. Tolić, „Političke i društvene prilike“, 159-160.; S. Obad, „Makarsko primorje u Pavlinovićevo doba“, 48.

dnevnoj i tjednoj bazi, pa i u većem broju trajno ga naseljavati.³⁴⁷ Stanovnici tih područja opskrbljivali su Makarsku poljoprivrednim proizvodima, a zauzvrat su ondje nalazili sve ostale potrepštine. Veletrgovci iz Makarske bili su glavni otkupljivači u regiji, a dio proizvoda preuzimale su i tvornice u Makarskoj te veći obrti, naročito masline, vino i ribu. Seljačko stanovništvo često je uslijed loših rodnih godina u tim tvornicama i obrtima tražilo i posao.³⁴⁸ Utjecaj grada na okolicu naročito je dolazio do izražaja prilikom godišnjih mješovitih sajмова za prodaju stoke i poljoprivrednih proizvoda koji su se u Makarskoj održavali 29. lipnja, 10. kolovoza i 21. rujna, a koji su bili najveći sajmovi na ovom području.³⁴⁹ Prema tome, Makarska se mnogo prije 1918. isprofilirala kao prirodno središte i gospodarski centar kotara, odnosno regije koja je obuhvaćala primorsko područje od Cetine do Neretve te njegove Zagore, a suživot grada i njemu gravitirajućih sela na gospodarskom polju opravdava proučavanje njegovog razvoja kao jedne cjeline, naročito u situaciji kada podaci za sam grad nisu dostupni.³⁵⁰

4.1.2. Poljoprivreda i ribarstvo

Većina stanovništva Makarskog primorja živjela je od poljoprivrede, no premali posjedi, primitivan način obrade zemlje, slab urod i vremenske nepogode iz godine u godine rezultirali su vrlo slabom imovinskom moći stanovnika.³⁵¹ Ukupne obradive površine bile su male, a rezultati popisa iz 1931. nisu odgovarali stvarnom stanju na terenu, jer je statistika u obradive površine ubrajala pašnjake, livade i šume, koje su na terenu, u Dalmaciji, zapravo bili samo krš, što se može pokazati i na primjeru makarskog kotara. Naime, prema popisu je čak gotovo 70% površine kotara bilo produktivno zemljište, no to je bilo daleko više od stvarnih tek oko 17% obradivih površina (Tablica 7).³⁵²

³⁴⁷ „Kulturne i socijalne prilike Makarskog primorja“, *Hrvatska straža*, god. I, br. 17, Zagreb, 20.7.1929., 5-6.; V. Milunović, *Pomorsko-urbanistički razvoj makarske luke*, 32-36.

³⁴⁸ DAD, FDO, kut. CD IV d 1, Mjesečno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o prilikama javne sigurnosti, političkim i upravnim prilikama od 2.4.1929.; „Težačko pismo“, *Težačke novine*, god. II, br. 5, Split, 5.2.1920., 4.

³⁴⁹ DAST, fond: Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske (dalje: IBVBH), kut. 88, Sajmovi u Dalmaciji.

³⁵⁰ P. Kaer, *Makarska i Primorje*, 96.; S. Obad, „Makarsko primorje u Pavlinovićevo doba“, 50.; V. Milunović, *Pomorsko-urbanistički razvoj makarske luke*, 29.

³⁵¹ DAD, FDO, kut. CL III c 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkoj i ekonomskoj situaciji u makarskom kotaru od 29.10.1923.

³⁵² Franko Mirošević, „Položaj dalmatinskog težaka i njegova borba za zemlju od 1919. do 1929.“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 20 (1987.), 76.; *Oblast Dubrovačka: opći pregled*, Zagreb 1927., 55.

Tablica 7. Popis poljoprivrednih površina prema vrstama zemljišta u kotaru Makarska.

Površina u hektarima	Oranice	Vrtovi	Livade	Pašnjaci	Vinogradi	Voćnjaci	Šume	Neobrađena produktivna zemlja	Neproduktivna zemlja	Ukupno
0.01-0.50	87	52	7	29	95	51	25	15	40	405
0.51-1.00	231	86	17	80	183	136	87	48	79	938
1.01-2.00	464	142	21	187	268	316	201	68	125	1.796
2.01-5.00	702	137	26	297	280	363	307	77	158	2.353
5.01-10.00	366	57	16	136	98	121	152	62	63	1.074
10.01-20.00	236	121	4	75	80	48	66	47	50	631
20.01-50.00	93	15	3	18	38	22	8	3	21	219
50.01-100.00	40	5	-	-	-	-	-	-	10	55
Svega	2.219	518	96	825	1.045	1.059	848	310	549	7.474

Izvor: HDA, Republički zavod za statistiku, kut. 60, *Popis poljoprivrednih gazdinstava kotara Makarska od 31.3.1931.*

Glavne kulture makarskog, a i dalmatinskog područja u cjelini, bile su vinova loza i maslina. Do snažnog razvoja vinogradarstva došlo je početkom šezdesetih godina 19. stoljeća, kada se u Francuskoj, a kasnije i u Italiji pojavila filoksera. Cijena vinu je porasla, pa su se dalmatinski poljoprivrednici masovno okrenuli lozi, a veliki dio ih se odlučio na iskopavanje maslina i sadnju loze umjesto njih.³⁵³ Velika potražnja za dalmatinskim vinom trajala je uz manje oscilacije sve do početka devedesetih godina 19. stoljeća kada se francusko vinogradarstvo već oporavilo, a otprilike u isto vrijeme stupila je na snagu tzv. vinska klauzula između Monarhije i Italije (1892.), koja je omogućila uvoz jeftinih talijanskih vina na tržište Monarhije. Pravi kraj „zlatnog doba“ dalmatinskog vinogradarstva označen je pojavom filoksera 1894., koja je u makarskom kotaru službeno zabilježena tek 1913. godine. Njenom širenju pogodovao je vrlo mali broj loza „amerikanice“, koju dalmatinski težaci nisu sadili vjerujući kako se bolest neće proširiti u njihove krajeve, a propasti vinograda značajno je doprinio i Prvi svjetski rat, za vrijeme kojega nisu bili održavani.³⁵⁴ To je rezultiralo gotovo potpunim njihovim uništenjem na području Makarske, a količina proizvedenog vina se tek 1929. približila polovici proizvedene količine 1913. godine (Tablica 8).

³⁵³ Prema nekim procjenama masline su povadene s čak trećine do polovine ukupnih posjeda. Usporedi: Josip Defilippis, *Dalmatinsko selo u promjenama*, Split 1997., 56.

³⁵⁴ „Slab saobraćaj“, *Jadran*, god. III, br. 38, Split, 28.5.1921., 3.; J. Defilippis, *Dalmatinsko selo u promjenama*, 56.; V. Urlić, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju*, 102.

Tablica 8. Prihod glavnih poljoprivrednih kultura u kotaru Makarska po godinama u kilogramima/hektolitrima.

	1913.	1920.	1921.	1922.	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.
Vino	58.800	3.850	3.950	12.000	13.900	13.200	14.000	6.700	4.000	22.250	23.260
Ulje	3.000	5.600	10.700	5.800	12.500	7.600	750	5.000	6.660	6.630	12.000
Bademi	350	850	500	3.080	750	1.700	500	450	620	1.320	1.750
Višnje	1.500	1.600	2.000	1.800	1.900	1.700	3.500	2.300	4.000	1.000	3.000
Buhač	610	150	204	603	-	-	-	-	-	-	-
Smokve	4.200	5.000	6.500	603	1.000	1.700	1.700	1.500	1.200	1.300	1.700

Izvor: *Izveštaj za godinu 1928.-1929., Trgovačka i obrtnička komora u Splitu, Split 1930., 134-139.*

Nakon rata vinogradi su se počeli obnavljati lozom amerikanicom, no zbog neimaštine to nije išlo ni brzo ni redovito, a filoksera je i dalje uništavala stare vinograde.³⁵⁵ Do njene pojave na Makarskom primorju bilo je oko 1.100 hektara pod vinogradima s prinosom od oko 30.000 hektolitara vina, dok je u kotaru bilo 3.263,52 hektara, no već do 1923. u kotaru je ostalo u rodu samo još oko 1.400 hektara, dok ih je 780 bilo već obnovljeno.³⁵⁶ Pod utjecajem filoksere maslina je postala glavna poljoprivredna kultura ovog područja s oko 332.000 stabala u kotaru krajem dvadesetih godina, no ona nikad nije uspjela nadoknaditi nedostatak loze, jer je njen urod značajno varirao od godine do godine, prvenstveno kao posljedica nedostatka gnojiva i primitivne obrade (Tablica 8).³⁵⁷ Slična situacija bila je i u ostalim dalmatinskim područjima. Usporedbe radi, u kotaru Metković, koji je unutar Dubrovačke oblasti, a i cijele Dalmacije, bio najrazvijenije poljoprivredno područje, vinogradarstvo je također bilo najrazvijenija poljoprivredna grana. No, kao i u Primorju, u međuratnom razdoblju nikada nisu dosegnute predratne količine proizvedenog vina. Naime, 1913. bilo ga je 41.200 hektolitara, a primjerice 1927. tek 18.618 hektolitara. Značajnija obnova vinograda lozom amerikanicom ondje je počela 1923., ali se također odvijala vrlo sporo te je tijekom međuratnog razdoblja došlo do smanjenja ukupnih površina pod vinogradima. Naime, godine 1923. bilo je 1.675 ha, a 1939. tek 950 ha vinograda na tom području. U isto vrijeme, urodi

³⁵⁵ DAD, FDO, kut. CD III c 6, Nacrt proračuna za 1929. kotarskog poljoprivrednog referenta u Makarskoj.; DAD, FDO, kut. CD IV d 1, Mjesečno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o prilikama javne sigurnosti, političkim i upravnim prilikama od 4.3.1929.

³⁵⁶ Stanko Ožanić, „Poljoprivreda“. U: *Dalmacija: spomen knjiga izdana o kongresu udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata*, Split 1923., 128-129.; Josip Roglić, „Privreda i naselja Makarskog primorja“, *Glasnik geografskog društva*, 17 (1931.), 29.; Bogoljub Ćurić, *Privreda i radnici u Dalmaciji*, Split 1929., 40.

³⁵⁷ DAD, FDO, kut. CD III c 6, Nacrt proračuna za 1929. kotarskog poljoprivrednog referenta u Makarskoj.; DAD, FDO, kut. CD IV d 1, Mjesečno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o prilikama javne sigurnosti, političkim i upravnim prilikama od 4.3.1929.; S. Ožanić, „Poljoprivreda“, 134.; Usporedbe radi, na području cjelokupne Dubrovačke oblasti bilo je krajem 1928. ukupno 1.378.841 stablo masline. Usporedi: I. Jurić, *Donje Poneretavlje između dva svjetska rata*, 89.

maslina su kao i u Makarskoj značajno varirali od godine do godine, iako se broj zasađenih stabala višestruko uvećao u odnosu na razdoblje prije raspada Monarhije.³⁵⁸

Od ostalih kultura, na području Makarskog primorja uzgajale su se najviše višnje, trešnje, smokve, buhač i bademi, no uslijed manjka obradivih površina, rascjepkanih posjeda, nedostatka poljoprivrednih kredita, prometne izoliranosti te nepostojanja tržišta i zastarjelih načina obrade zemlje prihodi su bili vrlo niski. Najtraženiji proizvod na tržištu bio je buhač, no kojeg se godišnje u kotaru proizvodilo samo oko četiri do šest vagona, koji su se relativno uspješno izvezili preko Trsta.³⁵⁹ Povrće se nije previše uzgajalo zbog nedostatka vode i sustava za navodnjavanje, dok je srednja proizvodnja žitarica u makarskom kotaru iznosila 20.000 kvintala, kukuruza 6000 q, a zrnatih mahunarki 6.800 q. Ukupna poljoprivredna proizvodnja pokrivala je potrebe ishrane pučanstva tek za osminu do trećinu godine te se samo za prehranu stanovništva moralo godišnje na područje makarskog kotara uvoziti 200 vagona pšenice, 60 vagona kukuruza i pet vagona graha.³⁶⁰ Za to vrijeme, u kotaru Metković je ipak bila nešto bolja situacija, jer su bile mnogo veće obradive površine, koje su se mogle zasijati kukuruzom, pšenicom ili nekom drugom povrtlarskom kulturom, odnosno industrijskim biljem. No, ni ondje proizvedene količine nisu mogle podmiriti potrebe stanovništva, čemu je također značajno doprinosila primitivna obrada zemlje i nedostatak gnojiva. To je ponajviše dolazilo do izražaja u voćarstvu, koje je donosilo relativno male prihode uslijed ekstenzivne obrade i neupotrebe zaštitnih sredstava za voćke.³⁶¹

Poljoprivredne kapacitete samog grada Makarske u usporedbi s ostatkom općine Makarsko-primorske moguće je analizirati na podacima o prinosu vina i ulja 1927. te se može zaključiti kako je unatoč gradskom karakteru naselja prinos relativno značajan, no ni približan prinosima pojedinih naselja s izraženijim agrarnim karakterom (Tablica 9).

³⁵⁸ I. Jurić, *Donje Poneretavlje*, 72-79., 87-90.

³⁵⁹ Joso Lakatoš, *Industrija Dalmacije*, 82.; Joso Lakatoš, *Privredni almanah jugoslovenskog Loyda*, Zagreb 1929., II-23.

³⁶⁰ DAD, FDO, kut. CD III c 4; Izvješće kotarskog poljoprivrednog referenta u Makarskoj od 28.7.1928.; DAD, FDO, kut. CD III c 4, Izvješće kotarskog poljoprivrednog referenta u Makarskoj od 28.8.1928.; J. Roglić, „Privreda i naselja Makarskog primorja“, 31.

³⁶¹ I. Jurić, *Donje Poneretavlje*, 69-71., 81-87.

Tablica 9. Iskaz o rodu vina i ulja u općini Makarsko-primorskoj za 1927. godinu.

	Vino (hektolitri)	Ulje (kilogrami)
Brela	45	1.400
Baška Voda	100	20.000
Bast	100	6.000
Veliko Brdo	120	8.000
Makarska – Makar	200	15.000
Kotišina	60	4.000
Tučepi	600	70.000
Podgora	400	100.000
Drašnice	200	10.000
Igrane	320	100.000
Živogošće	200	60.000
Ukupno	2.345	394.400

Izvor: DAD, FDO, kut. CD II a 2, *Izvešće donaćelnika Makarsko-Primorske općine, Marka Ribarovića, velikom županu Dubrovačke oblasti.*

Kroz istraživano razdoblje poljoprivrednici na širem makarskom području postupno su uvodili dvokratno i trokratno oranje zemlje te upotrebu željeznih plugova, koje si zbog siromaštva najčešće nisu mogli priuštiti, pa su masovno još uvijek upotrebljavali drvene. Iz istog razloga su i rijetko upotrebljavali umjetno gnojivo, a ni proizvodnja i upotreba prirodnog nije bila zadovoljavajuća. Ni peradarstvo nije bilo razvijeno, jer su se perad i jaja iz BiH prodavali po veoma niskoj cijeni, kojoj lokalni težaci nisu mogli konkurirati zbog male produkcije žitarica. Pomoćne gospodarske zgrade na selima bile su vrlo rijetke te su se kombinirale sa zgradama za stanovanje, pri čemu se najčešće potkrovlje i prizemlje kuće za stanovanje upotrebljavalo za gospodarstvo.³⁶²

Stočarstvo također nije bilo razvijeno, jer nije bilo dovoljno ispaše.³⁶³ U primorskim općinama stoka je služila gotovo isključivo za prijevoz, dok je u Vrgorskoj općini bila upotrebljavana i za oranje.³⁶⁴ Na Makarskom primorju stočarstvo je bilo izraženije i raširenije u višim naseljima pod samim Biokovom, čiji su stanovnici ljeti gonili stoku na ispašu u planinu, a zimi je spuštali bliže moru. To je uglavnom bila stoka sitnog zuba, koja se mogla lakše prehraniti u kršu i oskudnim biokovskim pašnjacima (Tablica 10).³⁶⁵

³⁶² DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvešće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 24.6.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvešće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima za lipanj 1927.

³⁶³ „Poljoprivredne prilike u Makarskom primorju“, *Život*, god. III, br. 542, Split, 18.10.1921., 2.

³⁶⁴ DAD, FDO, kut. CD IV d 7, Izvešće kotarskog predstojnika u Makarskoj mostarskom vojnom okrugu od 23.8.1929.

³⁶⁵ J. Roglić, „Privreda i naselja Makarskog primorja“, 31.

Tablica 10. Podaci o broju stoke na području makarskog kotara 1910. i 1928. godine.

	1910.	1928.
Konji	370	530
Goveda	1.402	1.177
Ovce	31.858	28.650
Svinje	2.208	2.388
Koze	17.651	8.518
Magarci	-	648
Mazge i mule	-	752

Izvor: DAD, FDO, kut. CD III c 7, Tromjesečno izvješće kotarskog poljoprivrednog referenta za treći tromjesečje 1928. od 10. 10. 1928.; B. Ćurić, *Privreda i radnici u Dalmaciji*, Split, 1929., 121.

Kroz dvadesete godine, nerodne godine bile su više pravilo nego iznimka, a stanovništvo je pretežno živjelo na dug i gotovo gladno.³⁶⁶ Zbog jako loše situacije mnogi su bili primorani iseljavati.³⁶⁷ U nedostatku novaca težaci su u zamjenu za pšenicu i brašno redovito bili primorani mijenjati suhe smokve, koje su bile vrlo tražene u drugim regijama diljem Kraljevine SHS, a o teškoj situaciji i nerazvijenosti poljoprivrede, čak i za lokalne potrebe, svjedoči i često traženje pomoći za prehranu stanovništva.³⁶⁸ Naime, makarski kotar je već 1919. morao dobiti pomoć u hrani, točnije 300 grama brašna dnevno po osobi, a ona je nastavila stizati tijekom 1920., no neredovito, pa su se težaci žalili na glad, dok su se vapaji u pomoć naročito čuli tijekom 1922. godine.³⁶⁹ Opet, situacija u Makarskoj nije bila ništa lošija nego u cijeloj Dalmaciji. Stoga je vlada početkom 1923. odobrila 12,000.000 din kao prometni kapital za nabavu hrane u Dalmaciji, no to je i dalje bilo premalo.³⁷⁰ Dubrovačka oblast je i 1927. dobila kao pomoć za prehranu stanovništva 20 vagona kukuruza, od kojih je

³⁶⁶ „Makarsko primorje“, *Novo doba*, god. V, br. 160, Split, 18.7.1922., 4.; DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 7.6.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 11.9.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 17.11.1924.; DAD, FDO, kut. CL III c 1, Izvješća makarskog žandarmerijskog voda kotarskom predstojniku u Makarskoj o ekonomskoj situaciji u makarskom kotaru od siječnja 1924. do kolovoza 1926.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 154, Split, 28.1.1926, 2.; DAD, FDO, kut. CD II e 6, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima za rujana 1927.

³⁶⁷ „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 154, Split, 28.1.1926, 2.

³⁶⁸ DAD, FDO, kut. CL III a 8, Izvješće upravitelja općine Makarsko-primorske Mihe Marinovića kotarskom predstojniku u Makarskoj o ishrani pasivnih krajeva od 3.11.1923.; DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 24.11.1924.

³⁶⁹ „Prehrana Dalmacije“, *Zora*, god. II, br. 6, Split, 12.2.1919., 2.; „Nevolja u Makarskom primorju“, *Novo doba*, god. III, br. 11., Split, 15.1.1920. 3.; „Dalmacija gladuje“, *Primorski glasnik*, god. II, br. 23, Split, 4.3.1922., 1.; „Grobovi se množe; mrtvi optužuju. (Prehrambena kriza u Dalmaciji)“, *Jadran*, god. IV, br. 18, Split, 4.3.1922., 1.

³⁷⁰ „Kredit za prehranu Dalmacije“, *Jadran*, god. V, br. 10, Split, 3.2.1923., 1.

5,7 došlo u makarski kotar, u Makarsku i Gradac 11,5 tona, a u Vrgorac 34 tone.³⁷¹ Mate Klarić, kao općinski načelnik, tražio je iste godine od Oblasne skupštine novčanu pomoć u visini od 10,000.000 din stanovništvu Makarskog primorja čije su posjede uništile jake bure u travnju i svibnju te oprost od državnih poreza kroz sljedeće tri godine kako bi mogli preživjeti, no njegov zahtjev nije imao nikakvog odjeka. Situacija se dodatno pogoršala tijekom nerodnih 1928. i 1929., pa je u makarski kotar i tijekom 1928. dostavljeno pet vagona kukuruza kao pomoć u prehrani.³⁷² Tom prilikom postavilo se pitanje plaćanja naknade za primljenu pomoć, no mjesni Odbor Crvenog križa smatrao je to neizvedivim. Stanovništvo ni u najboljim godinama nije imalo dovoljan prinos za prehranu, a 1928. je bilo doslovno gladno. Kao jedino rješenje u slučaju nužne naknade za dodijeljenu pomoć smatrali su smanjenje dnevne količine pomoći s pola kg na četvrtinu kg po osobi.³⁷³

Ništa bolja situacija u odnosu na poljoprivredu nije bila ni u ribarstvu. Za vrijeme austrijske uprave odugovlačilo se s reguliranjem ribolova na Jadranskom moru, pa je tek 1835. donesen pravilnik o ribolovu, koji je praktički samo nadopunio onaj Dandolo iz 1808., a nakon toga je vlada čestim mijenjanje pojedinih zakona i odluka stvarala samo dodatne probleme ribarima, što je rezultiralo slabljenjem i nazadovanjem ribarstva tijekom druge polovine 19. stoljeća. Uvidjevši loše stanje Monarhija je počela poticati zadrugarstvo, no koje nikada nije u potpunosti zaživjelo. Lošu situaciju dodatno je pogoršao Prvi svjetski rat, a novonastala država unatoč obećanjima nije napravila značajniji napredak. Zakonom o pomorskom ribolovu iz 1922. samo je potvrđena Naredba austrijskog Ministarstva trgovine iz 1884., čije su odredbe više pogodovala talijanskim nego domaćim ribarima te prema kojima su Talijani mogli nesmetano ribariti u teritorijalnim vodama Kraljevine SHS, sve do same obale. U takvoj situaciji i vlasti Kraljevine SHS su izlaz tražile u poticanju osnivanja su ribarskih zadruga, no zbog slabe tehničke opremljenosti lokalnih ribara i slabo razvijenog tržišta ribolov u Dalmaciji i dalje je nazadovao.³⁷⁴

³⁷¹ DAD, FDO, kut. DL I a 4, Pomoć u hrani za Dubrovačku oblast.

³⁷² DAD, FDO, kut. CD III c 9, Pomoć u hrani za makarski kotar.; DAD, FDO, kut. CD II a 2, Obraćanje Mate Klarića Oblasnoj skupštini Dubrovačke oblasti od 15. 6. 1927.; M. Kolar-Dimitrijević, „Stanje i problemi dalmatinske poljoprivrede“, 71-73.

³⁷³ DAD, FDO, kut. CD III c 9, Dopis mjesnog Odbora Crvenog križa u Makarskoj Oblasnom odboru Crvenog križa u Splitu od 7.2.1928.

³⁷⁴ Šime Županović, „Naše ribarstvo od propasti Mletačke republike do 1941. godine“. U: *Pomorski zbornik: povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942–1962*, sv. 1, (ur. Grga Novak i Vjekoslav Maštrović), Zagreb 1962., 425-436.; P. Kaer, *Makarska i Primorje*, 106-114.

U razdoblju od 1890. do 1893. broj upisanih ribara u lučkom uredu u Makarskoj pao je sa 143 na 85, no broj ribarskih brodova se povećao sa 16 na 24.³⁷⁵ Godine 1911. u samoj Makarskoj bilo je 12 ribarica ukupne tonaže 14 tona i s posadom od 36 osoba, dok je ukupno u gradu bilo 40 domaćih ribara i 12 talijanskih, koji su radili na domaćim brodovima. U isto vrijeme, na cijelom Makarskom primorju bilo je ukupno 88 brodova s posadom od 372 osobe, dok su ukupno bila 484 domaća ribara, koji najčešće nisu bili profesionalci, već prvo poljoprivrednici, a potom ribari.³⁷⁶ Nakon Prvog svjetskog rata, kao i na razini cijele pokrajine, nastavilo se nazadovanje ribarstva i na Makarskom primorju, a tome je naročito doprinosila slaba imovinska moć ribara, jer zbog slabe potražnje i niskih cijena ribe nisu mogli adekvatno niti održavati brodove i alat.³⁷⁷ Ipak, 1928. na području makarskog kotara zabilježena su čak 174 ribarska broda, što je neusporedivo više u odnosu na predratne godine. No, to nije podrazumijevalo i napredak ribarstva, naročito kada se uzme u obzir da je broj članova posade angažiranih na tom broju brodova bio približno jednak kao u predratno vrijeme, konkretno, 553 ribara.³⁷⁸ Objašnjenje ove pojave može biti jedino da se lokalno stanovništvo uslijed teške ekonomske situacije i slabo razvijene poljoprivrede masovnije okrenulo moru kao izvoru hrane. Ribarili su samo za osobne potrebe, odnosno za prehranu obitelji, a s obzirom na brojnost brodova, može se zaključiti kako su to uglavnom bili relativno manji ribarski brodovi, rjeđe tipa leuta, a češće gajeta i guc, koji na širem tržištu nisu bili konkurentni.³⁷⁹

4.1.3. Pomorstvo, trgovina i obrt

Nakon austrougarske okupacije BiH 1878. Makarska je, unatoč izgradnji ceste preko Staze do Vrgorca 1879. i ceste do Zadvarja 1889., pomalo počela gubiti ulogu važne uvozne luke za šire zaleđe i središta trgovine, koja se do tada odvijala karavanskim putevima preko Biokova. Naime, Monarhija je nakon okupacije počela u BiH ubrzano graditi željeznice te se njezino gospodarstvo okrenulo prema sjeveru, a ne prema Dalmaciji, dok je glavnu ulogu

³⁷⁵ *Statistični izvještaj o gospodarstvenim prilikama u okružju trgovačke i obrtničke komore u Spljetu u godinama 1890-1893.*, Split 1895., 96.

³⁷⁶ DAD, FDO, kut. CD III c 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 2.3.1928.; Velimir Urlić, „Povijesni prikaz ribarstva Makarskog primorja do 1918. g.“, *Makarsko primorje*, 1 (1990.), 88.

³⁷⁷ DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 24.6.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima za lipanj 1927.

³⁷⁸ DAD, FDO, kut. CD III c 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 2.3.1928.

³⁷⁹ Leut – drveni brod dužine 7-12 metara. Gajeta – drveni brod dužine 6-8 metara. Guc – drveni brod dužine 4.80-6.80 metara. Usporedi: V. Milunović, *Pomorsko-urbanistički razvoj makarske luke*, 63., 69.

pomorske luke preuzeo Metković izgradnjom željezničke pruge do Mostara 1885. godine.³⁸⁰ Nazadovanje trgovine i slabljenje kopnenih veza sa zaleđem u određenoj mjeri nadoknadilo je osnivanje prvog parobrodarskog društva u Dalmaciji, „Braća Rismondo“, koje je osnovano u Makarskoj 1878. godine. Društvo je prilikom osnutka posjedovalo samo jedan parobrod koji je plovio pretežno između Makarske i otoka te do Metkovića i Splita, no kako se posao razvijao ubrzo su proširili flotu na sedam parobroda koji su plovili duž jadranske obale, sve do Trsta. Rismondovi nisu bili samo brodari, već i trgovci. Odmah po osnivanju, tijekom okupacije BiH, naročito dobro su poslovali prevozeći vojsku, vojnu opremu i raznu građu za Metković, a već 1879. održavali su tri puta tjedno liniju Split-Metković. Liniju Trst–Metković, s pristajanjima u Zadru, Trogiru, Splitu i Makarskoj uveli su 1880., a od 1881. pristaju u Zadru, Splitu, Bolu, Jelsi, Sumartinu i Makarskoj. Uz agenciju u Makarskoj posjedovali su i urede u Trstu, Zadru, Trogiru, Splitu i Metkoviću.³⁸¹ Preko makarske luke uvozili su godišnje tristotinjak vagona brašna i petstotinjak vagona žita za Zagoru, Primorje i Zapadnu Hercegovinu.³⁸² Uspješno poslovanje njihovog parobrodarskog društva nastavilo se sve do 1909. kada su morali pod prijetnjom ukidanja subvencija ujediniti se s ostalim domaćim parobrodarskim društvima u društvo „Dalmatia“, koje je po osnutku imalo oko 40 parobroda.³⁸³ Odlaskom ovog parobrodarskog društva iz Makarske luka je počela gubiti na važnosti koju je do tada imala i to se dalje nastavilo u razdoblju između dva svjetska rata. Razlozi tome bili su prvenstveno nedostatak domaćeg kapitala, nedovoljna briga državnih vlasti, odnosno favoriziranje drugih luka te prometna izoliranost. Naime, novoizgrađene kopnene prometnice, naročito željeznica, nisu došle do Makarske ili su je zaobilazile te je time luka gubila na atraktivnosti za uvoz, a uslijed loše situacije u poljoprivredi i nerazvijene industrije nije imala što izvoziti (Tablica 11).³⁸⁴ No, iako je promet roba značajno opao u odnosu na predratne godine te je iznosio u razdoblju od 1925. do 1929. samo četvrtinu do trećinu prometa zabilježenog 1913., broj brodova koji je godišnje ulazio u luku je već 1924. dostigao predratne rezultate. No, to se odnosilo većim dijelom na promet putnika koji je rastao uslijed razvoja turizma, pa je, primjerice, 1927. kroz makarsku luku prošao 66.771

³⁸⁰ Igor Karaman, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972, 137.; Oliver Fijo, *Parobrodarstvo Dalmacije 1878.-1918.*, Zadar 1962., 93-94., 97.

³⁸¹ O. Fijo, *Parobrodarstvo Dalmacije*, 36-39.

³⁸² P. Kaer, *Makarska i primorje*, 105-106.

³⁸³ Ujedinila su se parobrodarska društva Braća Rismondo, Topić, Pio Negri i Zaratina. Parobrodarsko društvo „Dalmatia ujedini se 1923. s Ugarsko-hrvatskim parobrodarskim društvom iz Rijeke u „Jadransku plovidbu“, koja je preteča današnje „Jadrolinije“. Usporedi: O. Fijo, *Parobrodarstvo Dalmacije*, 59-93.

³⁸⁴ V. Milunović, *Pomorsko-urbanistički razvoj makarske luke*, 64.

putnik i po tome je Makarska bila šesta luka unutar Kraljevine SHS, iza Splita, Sušaka, Šibenika, Gruža i Crikvenice.³⁸⁵

Tablica 11. Promet roba u makarskoj luci prema godinama u tonama.

	1913.	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.
Uvoz	112.353	23.570	23.405	38.380	37.429	42.263
Izvoz	35.302	11.740	11.522	20.400	11.045	12.351
Ukupno	147.655	35.310	34.927	58.780	48.474	54.614

Izvor: J. Roglič, „Privreda i naselja Makarskog primorja“, 33.

Do novog pokušaja osnivanja parobrodarskog društva u Makarskoj došlo je u travnju 1924., kada je osnovano društvo „Makarska plovitba“. Svrha društva bila je kupovina, građenje, uzdržavanje, držanje i zakupljivanje brodova te pomoću njih promicanje i obavljanje robnog i putničkog prometa između Makarske, Metkovića i Splita, a prema potrebama i njegovo širenje na čitavo Jadransko more. Poslovođe tvrtke bili su Ivo Marija Puharić, industrijalac iz Makarske, Juraj Pavlinović, trgovac iz Makarske, Živko Alačević, trgovac iz Makarske, Petar Mirković, trgovac iz Splita i Fritz Deutsch, trgovac iz Splita, no društvo se nije uspjelo održati. Osnovna glavica iznosila mu je 400.000 din i u vlasništvu je imalo jedan parobrod, ali se ugasilo već 1929. godine uslijed slabog poslovanja.³⁸⁶

U trgovini je prema popisu stanovništva iz 1931. na području Makarsko-Primorske općine najviše radno aktivnih bilo zaposleno u trgovini mješovitom robom (71) te poljoprivrednim proizvodima (23), a potom u trgovini kožom (18), živežnim namirnicama i pićem (16) te tekstilnom robom (14).³⁸⁷ Uglavnom su to bili mali trgovci, uz nekolicinu veletrgovaca, koji su ujedno bili i ranije često spominjani istaknuti političari. Primjerice, višegodišnji načelnik i predsjednik HSS-a Mate Klarić, Frane Mastrović (otac Ante Mastrovića, koji je postao načelnik 1929.), Vicko Lalić, tajnik Odbora Narodnog vijeća SHS-a 1918. te predsjednik gradske organizacije Orjune i jedan od vođa kotarske organizacije DS-a, odnosno kasnije SDS-a te Mihovil Marinović, višegodišnji upravitelj općine i predsjednik gradske organizacije NRS-a. Lalić i Marinović su uz Miha Rismonda bili i jedni od utemeljitelja *Flore – dalmatinskog izvoznog i uvoznog društva s ograničenim jamstvom* koje

³⁸⁵ J. Lakatoš, *Privredni almanah jugoslovenskog Loyda*, 19.; J. Roglič, „Privreda i naselja Makarskog primorja“, 33.

³⁸⁶ „Upis društvene tvrtke“, *Službeni glasnik – zvanični list Splitske i Dubrovačke oblasti*, god. VII, br. 67, Split, 20.8.1924., 2.; V. Milunović, *Pomorsko-urbanistički razvoj makarske luke*, 68.

³⁸⁷ HDA, Republički zavod za statistiku, kut. 52, Tablica stanovništva po glavnom zanimanju za općinu Makarsku prema popisu stanovništva od 31.3.1931.

je predstavljalo jedan od prvih pokušaja čvršćeg udruživanja dalmatinskih trgovaca s ciljem stvaranja jake tvrtke za trgovinu poljoprivrednim proizvodima.³⁸⁸

Lokalni trgovci uglavnom su izvozili domaće proizvode u bliže krajeve Kraljevine SHS, a rijetki su se usuđivali i imali dovoljno kapitala upustiti se u veće poslove. Vino se, kada ga ja bilo viška, pretežno izvozilo u Split ili BiH, no nije moglo postići cijenu koja bi odgovarala težacima zbog velike konkurencije, naročito peljeških i hvarskih vinara, odakle se često i uvozilo u makarski kotar zbog nedostatka domaćeg, uslijed malih prinosa zbog filoksere.³⁸⁹ Maslinovo ulje se izvozilo najčešće samo do Splita, no za plodnih godina i diljem Kraljevine SHS, ali ga je rijetko bilo za veći izvoz, a i tada je za njim bila slaba potražnja zbog loše kvalitete, pa se prodavalo uglavnom samo po pokrajini.³⁹⁰ Glavni otkupljivači poljoprivrednih proizvoda na području makarskog kotara bili su spomenuti makarski veletrgovci, koji su često svoju poziciju iskorištavali za diktiranje cijena.³⁹¹ Od svih agrarnih proizvoda najtraženije su bile suhe višnje i buhač koji su se izvozili za Trst te smokve koje su se izvozile diljem Kraljevine SHS, a često su se i mijenjale za pšenicu ili brašno.³⁹² Frano Mastrović bio je jedan od rijetkih veletrgovaca iz Makarske koji je uspio uspostaviti jače poslovne veze i sredinom dvadesetih godina je počeo izvoziti gotovo svu produkciju suhих višanja sa šireg makarskog područja u New York, a dobru potražnju imali su i bademi u kori,

³⁸⁸ Društvo je bilo neuspješno te je zatvoreno 1923. godine. Usporedi: Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 241-242.

³⁸⁹ DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o gospodarskom stanju u kotaru od 8.2.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o gospodarskom stanju u kotaru od 5.5.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 17.12.1924.; DAD, FDO, kut. CD II e 6, Dnevnik kotarskog poljoprivrednog referenta u Makarskoj za lipanj 1927.

³⁹⁰ DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o gospodarskom stanju u kotaru od 8.2.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 9.7.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 24.1.1927.; DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 24.5.1927.

³⁹¹ DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 26.11.1927.

³⁹² DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 5.5.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 9.7.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 11.9.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 17.11.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 17.12.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 24.11.1926.; DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 24.6.1927.; DAD, FDO, kut. CD II e 6, Dnevnik kotarskog poljoprivrednog referenta u Makarskoj za studeni 1927.

koji su se uglavnom izvozili u Sloveniju, Hrvatsku i BiH.³⁹³ Za to vrijeme potražnja za usoljenom ribom bila je vrlo slaba. Uslijed jačanja gospodarske krize i slabljenja kupovne moći stanovništva došlo je do zastoja u trgovini, pri čemu su trgovci teško naplaćivali robu koju su ranije većinom izdavali na dug te su na taj način upadali u novčane probleme i bili primorani odustajati od daljnjeg bavljenja tim poslom.³⁹⁴

Od obrta bila je prilično razvijena prerade goveđe kože za izradu opanaka. Kože su se uvozile iz Južne Amerike preko Trsta, a potom se u Makarskoj doradivale: prale u moru, sušile, ventilirale i s njih se odstranjivale dlake, a zatim se rezale u „faše“, iz kojih su se potom izrađivali opanci.³⁹⁵ U prvoj polovici dvadesetih godina bilo je devet manjih obrta koji su se time bavili, među kojima su se isticale tvrtke „Klarić“, „Krstulović“ i „Rančić“. Prerađene kože i opanci izvozili su se u Zagoru, Liku, BiH, Srbiju, Crnu Goru i Albaniju, a u najboljim godinama obrađivalo se do 30.000 komada koža, odnosno oko 6.000 q.³⁹⁶ No, već tijekom 1927. i 1928. došlo je do zastoja i u ovoj gospodarskoj grani zbog pojave cipela gumenih potplata, ali su se unatoč tome nastavile obrađivati, pa i nakon velike gospodarske krize koja je uzrokovala gašenje većine ostalih većih obrta i industrijskih postrojenja u Makarskoj.³⁹⁷

Od ostalih obrta na području Makarsko-Primorske općine najmasovnije zastupljeno bilo je obućarstvo (54), a potom stolarstvo i tokarstvo (44), mesarstvo (25), krojaštvo (25), zidarstvo (20), kovački obrt (16), brijački obrt (15), bačvarstvo (13) te pekarstvo i

³⁹³ DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 24.11.1926.; DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 24.1.1927.; DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 30.8.1927.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 247, Split, 24.10.1928., 2.

³⁹⁴ DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 17.12.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 24.11.1926.; DAD, FDO, kut. CD IV d 1, Mjesečno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o prilikama javne sigurnosti, političkim i upravnim prilikama od 2.3.1929.

³⁹⁵ DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 23.2.1924.

³⁹⁶ DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 1.4.1924.; M. Mladineo, „Industrija“. U: *Dalmacija: spomen knjiga izdana o kongresu udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata*, Split 1923., 237.

³⁹⁷ „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 289, Split, 15.12.1928., 3.; DAD, FDO, kut. CD IV d 1, Mjesečno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj o prilikama javne sigurnosti, političkim i upravnim prilikama od 2.3.1929.; DAD, FDO, kut. CD IV d 1, Mjesečno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o prilikama javne sigurnosti, političkim i upravnim prilikama od 2.4.1929.; Juraj Zanini, *Makarska u prošlosti i sadašnjosti*, Mostar 1935, 13.; V. Urlić, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju*, 105.

slastičarstvo (11).³⁹⁸ Njihov položaj se također pogoršao uslijed sve teže gospodarske situacije krajem dvadesetih godina uslijed pada kupovne moći lokalnog stanovništva, zbog čega su morali raditi za sve niže nadnice.³⁹⁹ Njihovo detaljnije istraživanje onemogućavaju slabo vođene evidencije o ukupnom broju obrta, iako ih je trgovačko-obrtnička komora koja je bila nadležna za makarsko područje redovito upisivala, no nije jednako redovito brisala one koji su se u međuvremenu ugasi. Stoga je podatke, koji će se u nastavku donijeti, potrebno uzimati s određenom rezervom (Tablica 12). U njima su obrti kategorizirani u tri grupe, slobodni, zanatlijski i koncesionirani, pri čemu su slobodni nevezani, a zanatlijski i koncesionirani vezani, što je značilo da je za njihovo otvaranje obrtnik trebao biti stručno osposobljen ili imati položen majstorski ispit. Za koncesionirane obrte, kao što i samo ime kaže, bilo je potrebno imati i posebnu koncesiju, a uslijed takvih odredbi slobodni obrti su uglavnom bili trgovine, zanatlijski su najčešće bili manji privatni obrti (obučari, stolari, tokari, mesari, krojači, brijači, bačvari, pekari itd.), a koncesionirani uglavnom ugostiteljski objekti. Pri tome se mora opet naglasiti kako su i ovdje podaci dostupni samo na razini kotara te nije moguće daljnje zaključivanje o odnosu između grada i ostatka kotara na temelju zastupljenosti pojedinih obrta u gradu u odnosu na ostatak kotara.

Tablica 12. Broj obrta na području makarskog kotara prema godinama.

	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.
Slobodni obrti	384	410	442	486	524	-
Zanatlijski obrt	150	156	168	179	183	191
Koncesionirani obrti	219	225	251	262	282	277
Ukupno:	753	791	861	927	989	468

Izvor: *Izveštaj za godinu 1928.-1929., Trgovačka i obrtnička komora u Splitu*, 214.

4.1.4. Industrija

Do Prvog svjetskog rata od industrijskih postrojenja u Makarskoj je postojao samo paromlin s tvornicom tjestenina te tvornica za konzerviranje i soljenje ribe. Paromlin „Marija“ osnovan je 1901., a vlasnici su mu bili Ivan pl. Ivanišević te Frane i Nikola

³⁹⁸ HDA, Republički zavod za statistiku, kut. 52, Tablica stanovništva po glavnom zanimanju za općinu Makarsku prema popisu stanovništva od 31.3.1931.

³⁹⁹ DAD, FDO, kut. CD IV d 1, Mjesečno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o prilikama javne sigurnosti, političkim i upravnim prilikama od 2.3.1929.

Majstrović, koji su ga 1907. nadogradili zgradom za preradu tjestenine.⁴⁰⁰ U to vrijeme paromlin je zapošljavao sedam radnika i dnevno mljeo sedamdesetak kvintala žita, a tvornica je proizvodila šest do sedam kvintala tjestenine.⁴⁰¹ Nakon rata mlin je gotovo prestao s radom u nedostatku mliva, a tvornica je radila smanjenim kapacitetom, pa je primjerice 1920. proizvela samo 12 vagona proizvoda iako joj je kapacitet bio i do 20, a potpuno je prestala s radom 1933. godine.⁴⁰² Kroz to vrijeme zapošljavala je pedesetak radnika, no velike probleme stvarao joj je nedostatak tržišta, dok kvalitetom robe nije mogla parirati tvornici tjestenine „Cetina“ iz Omiša.⁴⁰³

Tvornicu za konzerviranje i soljenje ribe, pretežno sardina, otvorila je tvrtka Warchanek iz Beča 1904. na zemljištu od 3.700 m² i u zgradi u Donjoj Luci, koje joj je općinska vlast ustupila besplatno, a zauzvrat se tvornica obvezala zaposliti 100 radnica i radnika.⁴⁰⁴ Općinska vlast je do tvornice dovela i vodu, a bila je spremna i oprostiti općinske poreze u prvih pet godina rada, no to nije dopustila Zemaljska vlada u Zadru. Prema tome, može se zaključiti kako je upravo općinska samouprava najzaslužnija za otvaranje te tvornice u Makarskoj, čime se još jednom potvrđuje njena važnost. Već tijekom 1904. tvornica je izvezla 700.000 kutija srdela, no taj rezultat nikada više nije ponovila zbog slabog ulova ribe u narednim godinama, pa je primjerice već sljedeće godine izvezla tek 163.000 kutija. U pogonu je, sukladno dogovoru s općinskom upravom, radilo osamdesetak žena i dvadesetak muškaraca, no koji su bili vrlo slabo plaćeni za svoj rad.⁴⁰⁵ Nakon rata tvornicu je otkupila „Sardina d. d.“, tvrtka koju su 1921. osnovali „Jugoslavenska industrijska banka d.d.“, „Zadružna banka u Splitu“ i „Industrijska zajednica Omiš“ s kapitalom od 6.000.000 din, a koja je otkupila sve četiri Warchanekove tvornice u Dalmaciji: u Trpnju, Postirama, Veloj Luci i Makarskoj te ih uredila i opskrbila.⁴⁰⁶

Tvornice u Makarskoj i Komiži su osim pogona za konzerviranje ribe imale i ručne uređaje za izradu limenki, a zapošljavale su početkom dvadesetih godina četrdesetak radnica

⁴⁰⁰ N. Alačević, *Slavni i zaslužni muževi*, 92-93.; P. Kaer, *Makarska i Primorje*, 113-114., 118-119.; „Tvornica tjestenine“, *Makarsko primorje*, god. XIII, br. 242, Makarska, 4.12.2007., 10.

⁴⁰¹ Z. Tolić, „Političke i društvene prilike u Makarskom primorju“, 156.

⁴⁰² J. Lakatoš, *Industrija Dalmacije*, 105.; Otokar Lahman, „Suvremena društvena transformacija Makarske“. U: *Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju* (ur. Jakša Ravlić), Makarska 1970., 525.

⁴⁰³ DAD, FDO, kut. CD IV d 1, Mjesečno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj o prilikama javne sigurnosti, političkim i upravnim prilikama od 2.3.1929.; „Razdoblje starojugoslavenske uprave“, *Makarska rivijera*, god. V, br. 127, Makarska, 24.11.1978, 7.

⁴⁰⁴ Tvornica u Makarskoj bila je šesta u nizu na Jadranu u vlasništvu Carla Warchaneka, a ranije su bile otvorene u Barkoli kod Trsta, Komiži, Trpnju, Veloj Luci i Korčuli. Usporedi: P. Kaer, *Makarska i Primorje*, 113-114.

⁴⁰⁵ N. Alačević, *Slavni i zaslužni muževi*, 92-93.; „Nevrijeme i tvornica srdela“, *Makarsko primorje*, god. XII, br. 216, Makarska, 28.5.2006., 28.

⁴⁰⁶ Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 220-221.

i desetak radnika. Konzervirana riba uglavnom se izvozila u Italiju, no unatoč tome društvo nije uspjelo nadoknaditi gubitak tržišta koji je nastao raspadom Monarhije i već je 1925. poslovnu godinu završilo s gubitkom, koji se nastavio kroz sljedeće godine.⁴⁰⁷ Tvornice su kroz to vrijeme radile smanjenog kapaciteta, a ona u Makarskoj je 1924. te u ljeto 1927. bila i potpuno prestala s radom na nekoliko mjeseci, čime su naročito pogođeni bili ribari koji su morali prodavati ribu u bescjenje ili je bacati u more, a za pomoć su se tom prilikom obraćali i na Općinsko vijeće te Oblasni odbor.⁴⁰⁸ Ipak, češći razlog za zaustavljanje pogona bio je nedostatak sirovina. Tvornica je relativno često ostajala bez ribe uslijed slabog ribolova te je u tim situacijama uprava makarske podružnice bila prisiljena nabavljati je iz središnjih skladišta „Sardine“ ili podružnica u drugim kotarima, a događalo se i da tvornica ostane bez soli za soljenje ribe.⁴⁰⁹ Ravnateljstvo „Sardine d. d.“ konačno je 13. svibnja 1929. odlučilo otpustiti sve radnike, a 14. rujna 1929. pokrenuta je likvidacija.⁴¹⁰ Tvornica u Makarskoj s radom je prestala u srpnju 1929. godine.⁴¹¹

Ranije je već bilo navedeno kako su prve godine nakon osnutka Kraljevine SHS bile vrlo pogodne za otvaranje industrijskih poduzeća i to se odrazilo i u Makarskoj. U vrlo kratkom vremenskom roku otvorilo su se tri nove tvornice, no koje su zajedno s onim starijima ubrzo zapale u brojne probleme, naročito nakon 1925. uslijed promjene državne financijske politike, relativno malog i siromašnog tržišta te prometne nepovezanosti i strane konkurencije.

Petar Šulenta, trgovac i posjednik iz Makarske, osnovao je u suradnji s Petrom Lasnibatom, voštaram iz Makarske 1. siječnja 1921. tvrtku „Biokovo – tvornica sapuna i svijeća Šulenta i Lasnibat“, a već u svibnju iste godine pridružio im se i Rade Đurić, obrtnik iz Požege. Prema sklopljenom dogovoru Šulenta je uložio sav svoj namještaj i kapital za

⁴⁰⁷ J. Lakatoš, *Industrija Dalmacije*, 50.; R. Bićanić, „Ekonomске promjene u Hrvatskoj“, 81-91.

⁴⁰⁸ DAD, FDO, kut. DL I f 1, Mjesečna izvješća kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od lipnja do listopada 1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 3, Mjesečna izvješća kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od prosinca 1926. do studenog 1927.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 269, Split, 20.11.1928., 4.

⁴⁰⁹ DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 1.4.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 17.12.1924.; „Posljedice pomanjkanja soli“, *Jadran*, god. VII, br. 30, Split, 23.7.1925., 2.; DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 26.11.1927.

⁴¹⁰ Dioničko društvo otkupila je kasnije „beogradska grupa Stefanovića i Gavrovića“, koji su isplatili vjerovnike, te 23. svibnja 1931. prekinuli likvidaciju. Usporedi: Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 220-223.

⁴¹¹ „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 155, Split, 8.7.1929., 2.; DAD, FDO, kut. CD IV d 5, Mjesečno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 3. 8. 1929.

nabavu sirovine te se obvezao rukovoditi uredskim poslovima. Lasnibat je uložio dio strojeva i dio namještaja u protuvrijednosti 20.000 din, a obvezao se raditi kao stručnjak u proizvodnji, dok je Đurić uložio drugi dio strojeva i alata u protuvrijednosti 40.000 din, a pristao je raditi kao stručnjak i poslovođa. Sva trojica pristala su na mjesečnu plaću u iznosu od 4.000 kruna, a potpisali su ugovor na pet godina. U slučaju ranijeg svojevrijednog prekida ugovora odgovorni pojedinac se obvezao suradnicima platiti po 5.000 din, dok su u slučaju smrti njihovi nasljednici morali odraditi ugovor do kraja. Polovica ukupne dobiti pripadala je Šulenti, a druga polovica se dijelila na Lasnibata i Đurića, no ukoliko bi neki od njih dvojice naknadno uložio novac u tvornicu promijenio bi se i omjer podjele dobiti.⁴¹² No, suradnja nije dugo trajala te su se u listopadu 1922. Lasnibat i Šulenta razišli i nastavili djelovati samostalno, pri čemu je Lasnibat osnovao vlastitu tvornicu svijeća, a Šulenta tvornicu svijeća i sapuna, dok nije poznato što je bilo s Đurićem.⁴¹³ Više uspjeha u samostalnom poslovanju očito je imao Lasnibat, jer je nad Šulentinom tvornicom u studenom 1926. pokrenut stečajni postupak, dok je Lasnibatova tvornica nastavila s radom, a vlasnik je stekao dovoljno kapitala da je 1928. obnovi i preuredi.⁴¹⁴

Tih godina je u Makarskoj otvorena i moderna uljara. Čehoslovaci, od kojih su se neki očito doselili u Makarsku još za vrijeme Monarhije, Rudolf Panek, trgovac i industrijalac u Makarskoj, Josip Haupt i Ivan Holba, župnik u Letovici osnovali su 28. srpnja 1922. trgovačko društvo „Panek Oil Company“, koje je ubrzo zaposlilo tridesetak radnika. Sjedište tvrtke bilo je u Makarskoj, a predmet poslovanja bila je proizvodnja vegetabilnih i eteričnih ulja. Društvena glavica iznosila je 300.000 din, pri čemu je svaki od osnivača uložio po 100.000, a sva trojica su ugovorom postala poslovođe, dok je Haupt bio imenovan ravnateljem tvrtke.⁴¹⁵ U vlasničku strukturu tvrtke pristupili su 9. veljače 1923. Živko Alačević i Petar Šulenta, koji je u to vrijeme još uvijek bio suvlasnik tvornice sapuna i svijeća te je očito bio vrlo poduzetan i imućan. Šulenta je u osnovni kapital uljare uložio

⁴¹² DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 7 (1919.-1921.), 1299, Društvena pogodba između Petra Šulente, Petra Lasnibata i Rade Đurića od 19.5.1921.

⁴¹³ „Upisanje trgovačke firme u Makarskoj“, *Dalmatinski glasnik*, god. IV, br. 93, Split, 29.11.1922., Split, 3.; „Brisanje tvrtke: Biokovo, tvornica sapuna i svijeća, Šulenta i Lasnibat, *Dalmatinski glasnik*, god. IV, br. 96, Split, 9.12.1922., 2.

⁴¹⁴ DAD, FDO, kut. DL I f 1, Mjesečna izvješća kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od lipnja do listopada 1924.; „Otvorenje stečaja nad imovinom Petra Šulente“, *Službeni glasnik – zvanični list Splitske i Dubrovačke oblasti*, god. IX, br. 93, Split, 8.12.1926., 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 276, Split, 28.11.1928., 2.

⁴¹⁵ DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 8 (1921.-1922.), 1658, Društveni ugovor između Rudolfa Paneka, Ivana Holbe i Josipa Haupta od 28.7.1922.

200.000 din, a Alačević 100.000 din.⁴¹⁶ Samo sedam dana kasnije Rudolf Panek je prodao svoj udio još jednoj Čehoslovakinji, Mariji Holbi Navikalovoj, domaćici u Makarskoj, no i dalje je ostao poslovođa, dok je u kolovozu 1923. iz tvrtke istupio Ivan Holba.⁴¹⁷ U rujnu 1924. odobreno je Frani Alačeviću odvjetniku i industrijalcu u Zagrebu, Marcelu Barbieriju ljekarniku u Makarskoj, Ivanu Maroviću trgovcu u Makarskoj, Petru Šulenti industrijalcu u Makarskoj, Živku Alačeviću trgovcu u Makarskoj, Petru Klariću trgovcu u Makarskoj i društvu „Panek Oil Company“ osnivanje dioničarskog društva pod imenom „Tvornica vegetabilnih i eteričnih ulja d.d. Makarska“, čime je praktički samo još jednom promijenjena vlasnička struktura i ime tvornice, a temeljna društvena glavica iznosila je sada milijun dinara, razdijeljena na 10.000 dionica.⁴¹⁸ Krajem 1924. nekolicina Talijana iz Trsta otkupila je 49% dionica tvornice, koje su bile preostale u vlasništvu čehoslovačkih državljana, a istodobno je i talijanska banka Comerciale Triestina kreditirala tvornicu te ju je tvrtka Oleificio Adriatico uzela u najam. Upraviteljem je imenovan Marcel Barbierija, no ni to nije polučilo značajnije rezultate te je sljedeće godine tvornica prestala s radom.⁴¹⁹ Kao i ostale tvornice na ovom području i tvornica ulja je kroz cijelo istraživano razdoblje radila smanjenim kapacitetom te neredovito, prvenstveno zbog nedostatka sirovina i nepostojanja tržišta za plasman svojih proizvoda.⁴²⁰

Tvornica tkanine „Ivanišević i drugovi“ je prema nekim izvorima započela s radom već 1921., no prema službenim podacima prvi put u pogon je stavljena 1923., a registrirana je tek 1925. godine. Vlasnici su joj bili Giusto pl. Ivanišević, obrtnik i veleposjednik u Makarskoj, dr. Frano Lisicky, liječnik u Makarskoj, dr. Mato Vilina, liječnik u Makarskoj,

⁴¹⁶ DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 8 (1921.-1922.), 1830, Društveni ugovor između Josipa Haupta i Rudolfa Paneka, te Petra Šulente i Živka Alačevića od 9.2.1923.

⁴¹⁷ DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 9 (1922.-1923.), 1838., Društveni ugovor između Rudolfa Paneka i Marije Holbe Navikalove od 15.2.1923.; „Promjene i dodaci u već upisanim društvenim tvrtkama“, *Dalmatinski glasnik*, god. IV, br. 67, Split, 18.8.1923., 1.; Nije poznato u kakvom rodbinskom odnosu su bili Ivan Holba, jedan od prvih utemeljitelja tvrtke i Marija Holba Navikalova, no istovjetno prezime upućuje na to.

⁴¹⁸ „Isprava odobrenja“, *Službeni glasnik – zvanični list Splitske i Dubrovačke oblasti*, god. VII, br. 77, Split, 24.9.1924., 3.; „Razdoblje starojugoslavenske uprave“, *Makarska rivijera*, god. V, br. 127, Makarska, 24.11.1978, 7.

⁴¹⁹ DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 17.11.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 17.12.1924.; „Priopćeno gospodinu Petru Klariću pok Pave Makarska“, *Novo doba*, god. IX, br. 96, Split, 25.4.1926., 10-11.

⁴²⁰ DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 1.4.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 1, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 17.12.1924.; DAD, FDO, kut. DL I f 3, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o trgovačkim, prometnim i dr. brojevima od 26.11.1927.

Jakov Barić, trgovac u Makarskoj i Ivan Vuković, trgovac u Splitu.⁴²¹ Do promjena u vlasničkoj strukturi došlo je u listopadu 1926. kada je iz nje istupio dr. Mato Vilina te u kolovozu 1927. kada je jednako postupio Ivan Vuković.⁴²² U prvim godinama svoga djelovanja tvornica je bila vrlo uspješna i zapošljavala je do 110 radnika.⁴²³ Uglavnom je izrađivala platno, a o početnom uspjehu svjedoči i zahtjev splitskom poglavarstvu za otvorenjem podružnice u Omišu koja je trebala zapošljavati jednaki broj radnica kao tvornica u Makarskoj te ulaganje u povećanje električne energije u obje tvorničke zgrade u Makarskoj.⁴²⁴ Ipak, unatoč tome, tvornica je upala u probleme i početkom 1929. privremeno prestala s radom, da bi u rujnu iste godine nad njom bio proveden stečaj i dozvoljena prisilna uprava. S radom je potpuno prestala 1932., prilikom čega je sva sirovina i gotovina koja se nalazila u tvornici, kao i sva potraživanja prema dužnicima pripala Gospodarskoj štedionici, kod koje su očito vlasnici bili zaduženi.⁴²⁵

Iz svega navedenog, o industriji u Makarskoj u istraživanom razdoblju može se zaključiti kako su trendovi industrijskog razvoja bili sukladni s onima na razini države. Početkom dvadesetih godina došlo je do osnivanja tri nova industrijska pogona, dok su prije Prvog svjetskog rata postojala samo dva. No, ispostavilo se kako su to uglavnom bili samo kratkoročni i neuspješni pokušaji. Nositelji novih inicijativa bili su uglavnom domaći poduzetnici, uz iznimku osnivača uljare, koji su se nastanili u Makarskoj još za vrijeme Monarhije. Svi oni su uglavnom ulagali svoj privatni kapital, a jedina iznimka je tvornica za konzerviranje i soljenje ribe, koja je još 1904. osnovana stranim ulaganjem te koju je nakon Prvog svjetskog rata preuzela „Sardina d. d.“ uz potporu državnih vlasti. Strani kapital, konkretno talijanski, uložen je i u uljaru krajem 1924., no ni to joj nije pomoglo u

⁴²¹ HDA, Republički zavod za statistiku – gospodarska statistika, kut. 7/367, fascikl: Tkaonica Ivanišević i drugovi 1940-1945.; „Upis trgovačkog društva“, *Službeni glasnik – zvanični list Splitske i Dubrovačke oblasti*, god. VIII, br. 49, Split, 24.6.1925., 3.

⁴²² „Promjene i dodatci u već upisanim društvenim tvrtkama“, *Službeni glasnik – zvanični list Splitske i Dubrovačke oblasti*, god. VIII, br. 49, Split, 24.6.1925., 3.; „Promjene i dodatci u već upisanim društvenim tvrtkama“, *Službeni glasnik – zvanični list Splitske i Dubrovačke oblasti*, god. X, br. 60, Split, 9.8.1927., 5.

⁴²³ „Razdoblje starojugoslavenske uprave“, *Makarska rivijera*, god. V, br. 127, Makarska, 24.11.1978, 7.; J. Lakatoš, *Privredni almanah jugoslovenskog Loyda*, V-50.

⁴²⁴ Na temelju dosadašnjih istraživanja nije moguće utvrditi što je bilo s planovima o otvaranju podružnice u Omišu, no najvjerojatnije do njihovog ostvarenja nije došlo. Usporedi: „Domaća industrija“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 676, Split, 19.10.1927., 3.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 17, Split, 21.1.1929., 2.

⁴²⁵ DAD, FDO, kut. CD IV d 1, Mjesečno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj o prilikama javne sigurnosti, političkim i upravnim prilikama od 2.3.1929.; HDA, Republički zavod za statistiku – gospodarska statistika, kut. 7/367, fascikl: Tkaonica Ivanišević i drugovi 1940-1945.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 46, Split, 23.2.1929., 6.; *Službeni glasnik – zvanični list Splitske i Dubrovačke oblasti*, god. XII, br. 84, Split, 22.10.1929., 3.

unaprijeđivanju proizvodnje, a osnovni razlog izostanka većih stranih investicija bio je slab potencijal lokalnih industrijskih pogona.

Sve makarske tvornice proizvodile su robu za široku potrošnju, a sukladno s trendovima na razini Kraljevine SHS tijekom prve polovice dvadesetih najzastupljeniji su bili pogoni za proizvodnju prehrambenih i tekstilnih proizvoda. Njihovom boljem i jačem razvitku u Makarskoj najveće prepreke predstavljali su manjak domaćeg kapitala, jer cijenama nisu mogli konkurirati na većem tržištu, kao ni kvalitetom proizvedene robe, što je opet bilo posljedica relativno malog osnovnog kapitala tvrtki. Njihovom konačnom neuspjehu u etabliranju svakako su značajno doprinijeli i loš prometni položaj te izoliranost od glavnih trgovačkih ruta, a prije svega nepovezanost sa željeznicom i relativno mala luka. Državna politika prema agraru, odnosno njegovo potpuno zapostavljanje te svi ostali problemi s kojima su se poljoprivrednici, naročito u Dalmaciji, susretali također su se negativno odrazili na razvoj industrije u Makarskoj, naročito njenu najzastupljeniju granu, prehrambenu. Tvornica ulja nije mogla raditi punim kapacitetom, jer na širem području Makarske nije bilo dovoljno maslina, a nerazvijenost ribarstva rezultirala je time da je tvornica sardina često morala prestajati s radom uslijed nedostatka ribe. U takvoj situaciji svi pokušaji pokretanja industrijskih pogona u Makarskoj bili su unaprijed osuđeni na propast.

4.1.5. Turizam i ugostiteljstvo

Krajem 19. stoljeća bilježe se prvi počeci razvoja turizma u Dalmaciji. Naime, 1899. osnovano je u Zadru „Planinsko i turističko društvo Liburnija“, a 1909. „Pokrajinski Savez za promicanje prometa stranaca u Kraljevini Dalmaciji“. U to vrijeme dolazi do začetaka turizma i u Makarskoj, koji se sporo razvijao zbog teške ekonomske situacije, a posebno slabe prometne povezanosti. Unatoč svemu, Makarska se početkom 20. stoljeća počela redovitije pojavljivati u domaćim i stranim turističkim vodičima, a kao rezultat početnih napora gradi se 1904. prvo svratište. Iste godine osnovan je i prvi Odbor za uređenje grada koji je 1905. pokrenuo uređenje kupališta u Donjoj Luci. U Beču je 1911. osnovano društvo „Adria-seebad Makarska“ s ciljem turističke promocije Makarske, a 1913. je osnovano „Društvo za poljepšavanje grada i okolice“, koje se naročito trudilo oko pošumljavanja okolice i popravka obale u samoj Makarskoj. Pred Prvi svjetski rat uredilo se kupalište (1912.-1913.), a planirala se i gradnja velikog hotela, no s početkom rata je provedba svih tih planova stala. U to

vrijeme je u Makarskoj moglo boraviti par stotina gostiju, gotovo isključivo u privatnom smještaju.⁴²⁶

Godina otvaranja prvog hotela u Makarskoj nije poznata, no dosadašnja istraživanja upućuju na 1915., kada je proširena koncesija gostionice Jadran u vlasništvu supružnika Ane i Petra Gojaka, no to još uvijek nije podrazumijevalo razvoj turizma, naročito ne u ratnim uvjetima.⁴²⁷ Nakon rata su se obnova i razvoj turizma i dalje odvijali prilično sporo, posebno jer je turizam kao gospodarska grana u većoj mjeri bio prepušten privatnoj inicijativi te ga država nije jače stimulirala, a svojom poreznom politikom mu je čak i škodila.⁴²⁸ Neposredno nakon rata došlo je do obnove djelovanja Društva za poljepšavanje grada, no koje uslijed teške ekonomske situacije nije imalo većih uspjeha. O težini situacije u tim prvim godinama najbolje svjedoči naredba Pokrajinske vlade za Dalmaciju od 19. ožujka 1920. kojom se zabranjuje dolazak stranaca bez posebne dozvole političkih, odnosno općinskih vlasti s obzirom na teške prehrambene prilike, oskudicu stanova i širenje zaraznih bolesti.⁴²⁹ Dakle, u tim okolnostima se definitivno nije moglo niti razmišljati o turizmu.

Prvi preduvjeti za njegov brži razvoj ispunjeni su tek polovicom dvadesetih godina. Naime, 1925. u Makarskoj je radilo tek 10 ugostiteljsko-turističkih objekata, ali je potom došlo do nešto značajnijih promjena. Godine 1928. osnovan je „Odbor za saobraćaj putnika“, a potom je osnovano i „Kupališno povjerenstvo općine Makarsko-Primorske“, s odborima u Makarskoj i Podgori.⁴³⁰ Paralelno s tim poboljšala se i gradska turistička ponuda, uredile su se kavane, restorani, svratišta, počeli organizirati izleti za turiste, plesovi, zabave, kazališne predstave i koncerti. U ožujku 1929. u Makarskoj je još uvijek bilo tek 13 ugostiteljskih objekata (krčmi, gostionica, svratišta, restorana), uglavnom manjeg kapaciteta, no pred ljeto je otvoren hotel Osejava, koji je imao 45 soba i 90 ležajeva, tako da je tada u Makarskoj ukupno moglo biti primljeno oko 800 gostiju.⁴³¹

Statistike o broju gostiju nisu precizno vođene, pa su često i kontradiktorne. Prema jednom izvoru Makarsku je 1927. posjetilo 2.550 gostiju, od kojih je bilo 650 domaćih i 1.900

⁴²⁶ V. Urlič, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju*, 6-9., 187.; Milivoj Franić, *Razvoj turizma u Makarskoj 1906.-2006.*, Makarska 2006., 16.

⁴²⁷ DAD, FDO, kut. CD IV a 2, Molba Petra Gojaka kotarskom predstojniku u Makarskoj za uvjerenje o stečenom mjesnom pravu od 29.7.1928.

⁴²⁸ Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske*, 67.

⁴²⁹ Župni arhiv župe sv. Marka u Makarskoj (dalje: ŽAM), fascikl: 1920.-1921., Naredba pokrajinske vlade za Dalmaciju od 19.3.1920.

⁴³⁰ Odbor se često nazivao i Općinskim putničkim uredom ili Uredom za promet stranaca.

⁴³¹ DAD, FDO, kut. DL I b 5, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o razvrstanju mehanskih radnji od 29.3.1929.; „Makarska i njezini problemi“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 133, Split, 9.6.1928., 3.; V. Urlič, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju*, 138-139., 163-167., 188.

stranih (Čehoslovaka 940, Austrijanaca 150, Nijemaca 460 itd.). Oni su ukupno ostvarili 43.700 noćenja, a podaci o njihovoj nacionalnoj pripadnosti, pri čemu je naročito indikativan najveći broj Čehoslovaka, upućuju na veze koje su uspostavljene još za vrijeme Monarhije. No, sljedećih godina je, prema istom izvoru, zabilježen pad broja dolazaka, pa je 1928. bilo ukupno 2.011 gostiju, od kojih 634 domaća i 1.377 stranih, da bi 1929. bio zabilježen ukupno 1.831 gost, od kojih je bilo 1.336 domaćih te 495 stranih (Austrijanaca 145, Čehoslovaka 144, Nijemaca 100, Poljaka 49, Mađara 13 i Rumunja 11). Prema drugom izvoru Makarsku je 1924. posjetilo 850 gostiju, a od te im je godine broj stalno rastao. Tijekom 1925. zabilježeno je 1.247 gostiju, godinu potom 2.736, zatim 3.161, da bi 1928. bilo zabilježeno 3.826 gostiju, a 1929. čak 4.050.⁴³²

Izvješće sanitetskog referenta, prema kojem je tijekom 1928. makarski kotar posjetilo mnogo manje stranih gostiju u odnosu na ranija izvješća, njih samo 767, potvrđuje raniji zaključak o visokoj zastupljenosti turista s područja bivše Monarhije. Naime, od navedenog broja stranaca koji su došli u Makarsku bilo je 350 Austrijanaca, 272 Čehoslovaka, 120 Nijemaca, 12 Poljaka, 7 Mađara, 2 osobe iz Letonije, 1 iz Francuske te 3 iz slobodnog grada Danziga (Gdańsk).⁴³³ Pri navođenju ovih podataka potrebno je još istaknuti kako ni u jednom od izvora brojkama nisu bili pridružene brojne kolonije skauta, Jugoslavenskog sokola, podmlatka Jadranske straže ili Crvenog križa koji su u to vrijeme kampirali u Makarskoj, a može se postaviti i pitanje koliki je udio gostiju općenito bio službeno prijavljivan u to vrijeme, naročito u privatnom smještaju, naročito kada se uzme u obzir da je primjerice za svakog noćenje odraslog gosta 1929. propisani porez iznosio 2 din, a za djecu od sedam do 14 godina starosti 1 din.⁴³⁴ Stoga je pokušaj procjene njihovog broja praktički nemoguć, ali se u skladu sa svime navedenim može zaključiti kako se tijekom dvadesetih godina očito tek postavljaju temelji kasnijem razvoju turizma i da se još uvijek ne može govoriti o značajnijoj gospodarskoj grani ili izvoru prihoda za veći broj domaćih stanovnika.

⁴³² V. Urlić, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju*, 14.

⁴³³ DAD, FDO, kut. CD V b 7, Izvješće kotarskog sanitetskog referenta o prometu stranaca kroz 1928. od 21.4.1929.

⁴³⁴ „Makarska 13. VII.“, *Jadran*, god. IX, br. 28, Split, 16.7.1927., 4.; V. Urlić, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju*, 14., 139., 212.

5. DRUŠTVENA STRUKTURA

5.1. TEORIJSKI OKVIR I METODOLOŠKI PRISTUP

Do sada je uglavnom bilo riječi o promjenama u političkom i gospodarskom životu Makarske do kojih je došlo raspadom Monarhije i stvaranjem Kraljevine SHS te tijekom sljedećih deset godina njenog postojanja. Time je dan okvir nastavku doktorskog rada, gdje će pozornost biti na društvenim promjenama koje su se u kontekstu općeg procesa modernizacije odvijale tijekom tog razdoblja, a koje će se nastojati usporediti s društvenim razvojem do tada. Prvo će biti analiziran razvoj društvene i obiteljske strukture, a potom razvoj javnog i kulturnog života Makarske, dok će u posljednjem dijelu istraživanja bili obrađeni i razni oblici društveno neprihvatljivog ponašanja.

Analiza društvene strukture biti će provedena na temelju teorije demografske tranzicije i teorije modernizacije. Prvo će se u kontekstu teorije demografske tranzicije istražiti utjecaj demografskih procesa na društvenu strukturu Makarske, a glavni izvori koji su se pri tome koristili bili su popisi stanovništva iz 1900., 1910., 1921. i 1931. te matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih za razdoblja od 1900. do 1910. te od 1919. do 1929. godine.⁴³⁵ Pri tome je potrebno napomenuti da je u istraživanju pojedinih tipova demografskih procesa kao zaključna godina istraživanja matičnih knjiga uzeta 1931., jer tek popis stanovništva proveden te godine donosi točan broj stanovnika Makarske u određenom trenutku, što omogućuje donošenje pojedinih zaključaka, dok matične knjige pružaju detaljan uvid u tijek vitalnih društvenih procesa. No, njihova upotreba je zbog obimnosti uglavnom moguća samo kod relativno malih područja ili naselja, kao što je to primjerice Makarska tijekom prvih desetljeća 20. stoljeća. Kako bi se došlo do valjanijih zaključaka u procesima dugog trajanja, za usporedbu demografskih trendova odabrano je razdoblje od 1900. do 1910. jer predstavlja posljednje međupopisno razdoblje pred Prvi svjetski rat, koji je snažno utjecao na sve aspekte društvenog razvoja Makarske, a usporedba s tim razdobljem ujedno će pružiti i mogućnost istraživanja utjecaja svih promjena u društvenoj strukturi koje su se dogodile raspadom Monarhije, odnosno osnivanjem Kraljevstva SHS.

Prema teoriji demografske tranzicije stanovništvo se razvija u tri karakteristične etape: predtranzicijskoj, etapi demografske tranzicije i posttranzicijskoj etapi. U predtranzicijskoj

⁴³⁵ Matične knjige počele su se voditi unutar Katoličke crkve, a najstarijom knjigom smatra se knjiga krštenih iz 1451. župe Ille-et-Villaine u Francuskoj, dok je najstarija u Hrvatskoj ona iz Umaga iz 1483. godine. Sustav njihovog vođenja definiran je odredbama Tridentskog koncila (1545.-1563.), da bi ga nakon Francuske revolucije u većem dijelu Europe preuzele državne službe. Austrijska uprava uvela je 1816. tabelarni sustav vođenja matičnih knjiga, koji se u Dalmaciji vodi uglavnom od 1825. godine.

etapi natalitet i mortalitet bilježe vrlo visoke stope (natalitet gotovo u pravilu iznad 40‰, slično kao i mortalitet, koji ne pada ispod 30‰), što rezultira iznimno sporim porastom stanovništva. Sljedeća etapa je etapa demografske tranzicije, koja se dijeli u tri podetape: rane tranzicije, centralne te kasne tranzicije. U prvoj podetapi mortalitet naglo pada, dok istovremeno natalitet zadržava visoke vrijednosti (iznad 30‰), što rezultira visokim prirastom stanovništva. U središnjoj podetapi demografske tranzicije dolazi do pada nataliteta, uz daljnji lagani pad mortaliteta. Prirodni prirast je i dalje velik (iznad 20‰), pa stanovništvo i dalje snažno raste. U kasnotranzicijskoj podetapi dolazi do daljnjeg laganog pada nataliteta, uz istovremeni blagi porast mortaliteta uzrokovanog starenjem stanovništva. Prirodni prirast je malen i opadajući, a u pojedinim zemljama i negativan. Treću, posttranzicijsku etapu karakteriziraju niske stope mortaliteta i nataliteta, koje rezultiraju približno nultim prirodnim prirastom.⁴³⁶ Općeprihvaćeno je mišljenje kako je u Europi središnja etapa demografske tranzicije započela u 18. stoljeću, iako neki povijesni demografi smatraju da je taj proces cikličan te da se pojavljuje prilikom svakog većeg civilizacijskog napretka, a onaj koji se odvija u posljednja dva stoljeća najjači je dosad uočen samo zato što se poklapa s razvojem demografske statistike.⁴³⁷

U kontekstu teorija modernizacije i odraza ovog procesa na neku od dimenzija društvenog razvoja, identificiranih prema Krishanu Kumaru, u ovom poglavlju istražiti će se društvene promjene u okviru dimenzije modernih društvenih slojeva i društvene stratifikacije. Dakle, istraživanje demografskih procesa i njihovog utjecaja na društvenu strukturu Makarske prema zanimanju, dobi, rodu, nacionalnosti, vjeroispovijesti te pismenosti biti će temelj kasnijeg istraživanja utjecaja modernizacije na društvenu stratifikaciju, kao jednu od pet glavnih dimenzija svakodnevnog života. Pri tome je izrazito važno rezultate istraživanja promatrati u širem kontekstu Kraljevine SHS i Europe općenito, koliko to literatura dopušta, te izbjeći pretjerano pojednostavljivanje podjele na tradicionalna i moderna društva. Društvene promjene odvijaju se relativno sporo i različitom dinamikom, pa pojedini elementi ova dva tipa društava ne moraju biti u sukobu, već koegzistiraju zajedno. Stoga je i konačan odgovor na pitanje da li je pojedino društvo tradicionalno ili moderno nemoguće dati, no analiza pojedinih dijelova društvenog života i ocjena njihove modernosti itekako je moguća, što će se nastojati prikazati i na primjeru Makarske.

⁴³⁶ Alica Wertheimer Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999., 105-144.

⁴³⁷ Vladimir Stipetić i Nenad Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb-Dubrovnik 2004., 52.

5.2. UKUPNO KRETANJE STANOVNIŠTVA MAKARSKE OD 1900. DO 1931. GODINE

Ukupno kretanje stanovništva predstavlja sve promjene u ukupnom broju stanovnika na određenom području i u određenom vremenu, a sastoji se od prirodnog (natalitet i mortalitet) i mehaničkog (migracije) kretanja. Glavni izvor za njegovu analizu predstavljaju popisi stanovništva, pri čijoj obradi se mora imati na umu mogućnost njihove usporedbe s obzirom na definiciju ukupnog stanovništva zastupljenu u pojedinom popisu. Naime, oni se razlikuju prema kriteriju obuhvata, pa popisi koji se temelje na koncepciji stalnog stanovništva popisuju sve osobe koje na određenom mjestu imaju prebivalište, bez obzira da li su u kritičnom trenutku popisa bile ondje i prisutne, dok popisi prisutnog stanovništva bilježe samo one osobe koje su u tom trenutku bile prisutne. Ove razlike naročito mogu biti značajne prilikom istraživanja manjih područja, kao što je Makarska, s obzirom na povećanu mogućnost odsutnosti većeg broja pojedinaca, što dovodi do njihove međusobne neusporedljivosti. No, s obzirom da su svi promatrani popisi u ovom istraživanju (1900., 1910., 1921., 1931.) provedeni prema kriteriju prisutnog stanovništva, može se pristupiti njihovoj usporedbi i daljnjoj obradi.

Ukupno gledano, stanovništvo Makarske se u razdoblju od 1900. do 1931. uvećalo za samo 312 (17,28%) osoba. Pri tome je od 1900. do 1910. zabilježen rast od 158 (8,75%) osoba, zatim stagnacija u razdoblju od 1910. do 1921., kada je zabilježen identičan broj stanovnika, te potom opet rast u visini od 154 (7,85%) osobe u razdoblju od 1921. do 1931. godine (Tablica 13).

Tablica 13. Ukupan broj stanovnika prema popisima stanovništva.

	1900.	1910.	1921.	1931.
Makarska (grad)	1.805	1.963 (+8,75%)	1.963 (0)	2.117 (7,85%)
Ostatak općine	9.211	10.220 (+10,95%)	9.881 (-3,32%)	9.541 (-3,44%)
Ostatak kotara	23.783	25.775 (+8,38%)	25.358 (-1,62%)	24.657 (-2,76%)
Dalmacija	545.184	592.599 (+8,7%)	611.464 (+3,18%)	649.821 (+6,27%)
Istra	218.400	265.126 (+21,39%)	240.221 (-9,39%)	251.065 (+4,51%)
Hrvatska i Slavonija	2.397.872	2.602.859 (+8,55%)	2.591.690 (-0,43%)	2.884.569 (+11,3%)

Izvor: *Gemeindelexikon von Dalmatien*, 38-41.; *Spezialortsrepertorium von Dalmatien*, 22-24.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, 248.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, 81.; Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. g.*, Zagreb 1987., 100.

Sličan trend zabilježen je i u ostatku Hrvatske te je cjelokupni hrvatski prostor u razdoblju od 1900. do 1910. zabilježio snažan rast broja stanovnika, s tim da je u to vrijeme

više nego dvostruko brže od ostalih pokrajina rasla Istra, što je bilo posljedica velikog doseljavanja u Rijeku i Pulu, koje su se u tom razdoblju iznimno jako razvijale kao značajne luke. U sljedećem međupopisnom razdoblju, koje je obilježio Prvi svjetski rat, došlo je do naglog usporenja rasta stanovništva i približne stagnacije, uz napomenu da je Istra i u ovom razdoblju bila ekstreman primjer, jer je nakon Prvog svjetskog rata pripojena Italiji, što je značajno utjecalo na ukupno kretanje stanovništva i u konačnici rezultiralo izrazitim procesom depopulacije. U razdoblju od 1921. do 1931. sve hrvatske regije opet su zabilježile ukupan rast broja stanovnika, pri čemu se kontinentalni dio Hrvatske nešto jače razvijao uslijed jačeg gospodarskog napretka zahvaljujući bolje razvijenoj željezničkoj mreži i direktnim priključkom na značajnije prometne pravce.

Usporedbom rasta ukupnog broja stanovnika u Makarskoj u odnosu na ostatak općine te kotara može se primijetiti da je sam grad bilježio stalan rast, dok su ruralna područja općine i kotara zabilježila rast od 1900. do 1910., koji se potom pretvorio u demografski pad kroz sljedeća dva međupopisna razdoblja. To također nije bila specifičnost samo Makarske, već je spori, no konstantni rast postotka urbanog stanovništva zajednička karakteristika svih hrvatskih regija u tom razdoblju. Naime, stopa gradskog stanovništva na cijelom području današnje Hrvatske iznosila je 1900. tek 17,7% ukupnog stanovništva, da bi 1910. porasla na 19,5%, zatim 1921. na 20,3% te konačno 1931. na 22,9%. Pri tome se mora istaknuti kako je do jačeg razvoja dalmatinskih gradova, prvenstveno Splita i Dubrovnika, došlo tek nakon Prvog svjetskog rata, a kao što se može vidjeti iz priložene tablice rast Makarske bio je u oba razdoblja na približno jednakim, relativno niskim, razinama.⁴³⁸ Ovakva situacija bila je ujedno i karakteristika šireg područja Sredozemlja te Istočne Europe, koje je karakterizirala velika regionalna neujednačenost stupnja urbanizacije i njena selektivnost zbog nejednakog gospodarskog razvoja, koji je u cjelini gledano zaostajao za Zapadnom i Sjevernom Europom. Ondje su gradovi u zadnjim desetljećima 19. i početkom 20. stoljeća doživljavali svoje zlatno doba te rasli po nikada ranije zabilježenim stopama. Pri tome je potrebno napomenuti kako je Kraljevina SHS bila jedna od najneurbaniziranih europskih država, u kojoj je u gradskim naseljima 1931. živjelo tek 18,6% ukupnog stanovništva, dok je postotak neagrarnog stanovništva u Kraljevini SHS 1931. iznosio tek 23,7%. Samo usporedbe radi, sličan postotak

⁴³⁸ Miroslav Sić, „Glavne etape i regionalna obilježja demografskog razvoja gradskih naselja u SR Hrvatskoj tokom zadnjih stotinu godina (1880-1971)“. U: *Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske* (ur. Ivan Crkvenčić) Zagreb 1976., 64-68.

urbane populacije procijenjen je za neke dijelove rimskog carstva u drugom stoljeću.⁴³⁹ Stoga se, prema svemu navedenom, može zaključiti da je ukupno demografsko kretanje stanovništva Makarske pokazivalo slične karakteristike kao ono zabilježeno u ostatku hrvatskih krajeva, a za njegovo daljnje proučavanje potrebno je analizirati njegove osnovne sastojnice, prirodno kretanje stanovništva, koje sačinjavaju natalitet i mortalitet, te mehaničko kretanje, odnosno migracije, koje sačinjavaju iseljavanje i doseljavanje.

5.2.1. Prirodno kretanje stanovništva

Kao što je već rečeno, teorija demografske tranzicije pruža najbolje objašnjenje utjecaja procesa modernizacije na demografske procese. Pri tome se sve promjene prvenstveno očituju na stopama nataliteta i mortaliteta, odnosno prirodnom kretanju stanovništva, kao osnovnoj odrednici ukupnog kretanja. Dosadašnja istraživanja demografskih procesa na prostoru Hrvatske utvrdila su da je proces demografske tranzicije na njenom području kasnio za europskim trendovima uslijed kašnjenja razvoja drugih društvenih i gospodarskih preduvjeta nužnih za njen početak, kao što su primjerice industrijalizacija i urbanizacija. Sukladno tome, nejednak razvoj tih preduvjeta po pojedinim hrvatskim regijama utjecao je i na razlike među njima po pitanju početka procesa demografske tranzicije. Stoga je on najranije zabilježen na području nekadašnje Dubrovačke republike, još krajem 18. i početkom 19. stoljeća, da bi se potom širio prema sjeveru, preko Dalmacije i Istre na kontinentalnu Hrvatsku. Pri tome je naročito bitno upozoriti i na regionalne razlike u tempu kojim se odvijao nakon što bi već započeo, jer su njegove pojedine etape različito dugo trajale na pojedinim područjima. No, unatoč svemu navedenom, godina 1880. identificirana je kao kritična točka početka procesa demografske tranzicije na cijelom području Hrvatske.⁴⁴⁰ Svakako je pri tome još važno istaknuti i specifičnost hrvatskog procesa demografske tranzicije koji je započeo produljenjem životnog vijeka, a ne smanjenjem smrtnosti dojenčadi, kao u ostatku Europe.⁴⁴¹

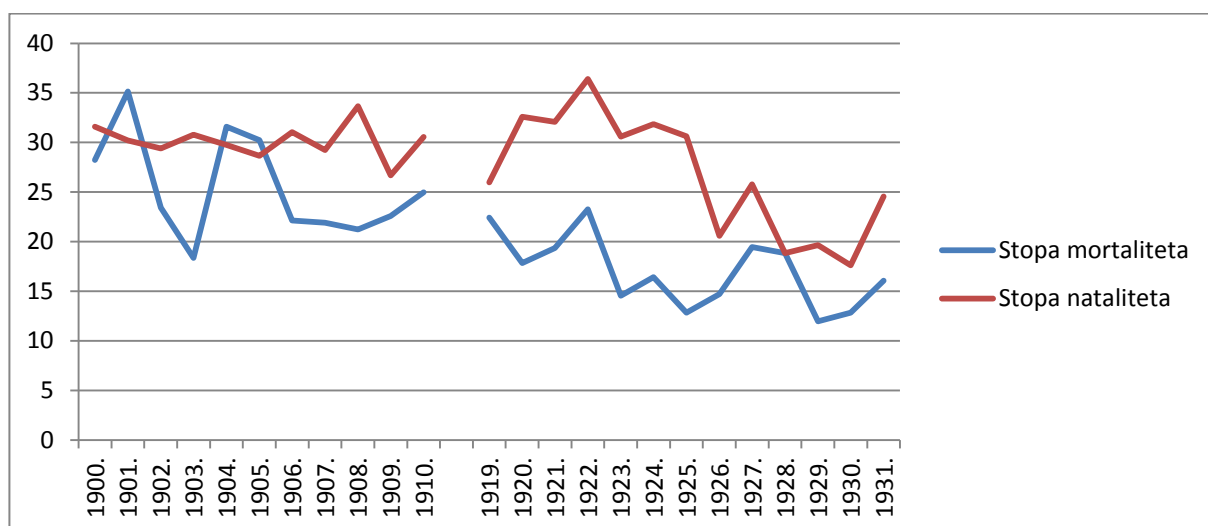
Nakon 1880. prosječna stopa mortaliteta u Hrvatskoj spustila se ispod 30‰ i ta rana podetapa demografske tranzicije trajala je sve do 1933., kada je i prosječna stopa nataliteta

⁴³⁹ Aleksandar R. Miletić, „Insights into Urban Life, Cultural Change, and Modernization in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians, 1918-1929“. U: *Urban Life and Culture in Southeastern Europe: anthropological and historical perspectives* (ur. Klaus Roth i Ulf Brunnbauer), Münster 2006., 201.

⁴⁴⁰ Nenad Vekarić i Božena Vranješ-Šoljan, „Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 30.

⁴⁴¹ *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske* (ur. Jakov Gelo, Anđelko Akrap i Ivan Čipin), Zagreb 2005., 60.

pala ispod te razine. Do značajnijeg povećanja broja stanovnika kroz to vrijeme ipak nije došlo, prvenstveno zbog velikog iseljavanja, koje je karakteriziralo hrvatske krajeve do Prvog svjetskog rata, a potom i zbog velikih gubitaka stanovništva tijekom samoga rata. Nakon rata došlo je do bržeg pada stope nataliteta, što je bilo posljedica brojnih društvenih procesa od kojih se mogu izdvojiti: promjena stava prema broju djece u obitelji, veliki gubici mladog stanovništva, naročito muškaraca, za vrijeme rata te odgođeni učinak snažnog iseljavanja tijekom zadnjih godina 19. i prvog desetljeća 20. stoljeća. Pad prosječne stope nataliteta ispod 30‰ označio je početak središnje podetape demografske tranzicije, no to se nije dogodilo istovremeno u svim hrvatskim pokrajinama. Proces smanjivanja stope nataliteta najsporije se odvijao u Dalmaciji, gdje se na razinu ispod 30‰ spustio samo za vrijeme Prvog svjetskog rata, a potom je sve do kraja međuratnog razdoblja zadržao višu prosječnu vrijednost. U Istri se na tu razinu prosječna stopa nataliteta spustila već početkom dvadesetih godina, dok je u Hrvatskoj i Slavoniji do toga došlo desetak godina kasnije. To je bilo posljedica prvenstveno gospodarske nerazvijenosti te snažnog procesa iseljavanja uglavnom muškog stanovništva mlađe dobi, uslijed čega je u Dalmaciji došlo do snažnijih promjena unutar dobne i rodne društvene strukture. Po pitanju stopa mortaliteta Dalmacija je bilježila mnogo sličnije trendove ostatku Hrvatske. Izuzev Istre, gdje je stopa mortaliteta pala ispod 20‰ još tijekom dvadesetih godina, ostale hrvatske regije su tu razinu prosječnih stopa dostigle tek u tridesetim godinama.⁴⁴² Unutar ovog šireg konteksta kretale su se stope nataliteta i mortaliteta u Makarskoj tijekom prvog i trećeg desetljeća 20. stoljeća. (Slika 5).

Slika 5. Stope nataliteta i mortaliteta u Makarskoj (1900.-1910.; 1919.-1931.).

⁴⁴² J. Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj*, 125-129., 150.

U razdoblju od 1900. do 1910. u Makarskoj je rođeno 625 djece, od kojih je bilo petero mrtvorodenih, dok ih je u razdoblju od 1919. do 1929. rođeno 617, od kojih je četvero bilo mrtvorodeno. Prosječna stopa nataliteta u razdoblju od 1900. do 1910. iznosila je 30,14‰, a u razdoblju od 1919. do 1931. nešto nižih 26,7‰. Pri tome su stope nataliteta u razdoblju od 1900. do 1910. bile relativno stabilne u iznosu od oko 30‰ (najviša je zabilježena 1908. kada je iznosila 33,65‰, a najniža 1909. s 26,7‰). No, u razdoblju od 1919. do 1931. bila su mnogo veća odstupanja, pa je najviša stopa zabilježena 1922. kada je iznosila čak 36,39‰, a najniža 1930. s tek 17,6‰. Ovakvo kretanje nataliteta bilo je prvenstveno posljedica njegova povećanja u kompenzacijskom razdoblju neposredno nakon Prvog svjetskog rata, a koje se bilježi nakon svih ratova i drugih sličnih ekstremnih situacija u kojima se društvo može naći.⁴⁴³

U razdoblju od 1900. do 1910. umrlo je 527 osoba, a u razdoblju od 1919. do 1929. znatno manje, 386 osoba. Prosječna stopa mortaliteta u razdoblju od 1900. do 1910. iznosila je 25,44‰, a u razdoblju od 1919. do 1931. tek 16,96‰. Za razliku od stopa nataliteta, stope mortaliteta značajnije su varirale od godine do godine, što je bilo posljedica njihove direktne povezanosti s epidemijama, vremenskim prilikama i drugim vanjskim čimbenicima koji su mogli utjecati na povećanje broja umrlih u određenoj godini. Najniža stopa mortaliteta u razdoblju od 1900. do 1910. zabilježena je 1903. kada je iznosila 18,35‰, dok je najviša bila 1901. u iznosu od čak 35,15‰. Kao što je već rečeno, u razdoblju od 1919. do 1931. stopa mortaliteta je u prosjeku bila niža u odnosu na razdoblje 1900.-1910., a najviša je zabilježena 1922., kada je iznosila 23,25‰, dok je najniža bila 1925. s tek 12,84‰.

Analizom ovih rezultata u sklopu teorije demografske tranzicije može se zaključiti kako se Makarska već u razdoblju od 1900. do 1910. nalazila u njenoj središnjoj etapi, točnije na granici između njene rane i središnje podetape. Mortalitet je bilježio razine ispod 30‰, naročito nakon 1905., dok je natalitet praktički svaku drugu godinu bio također ispod 30‰, no to još uvijek nisu bile dugoročne vrijednosti, pa je i prosječna stopa nataliteta u ovom razdoblju iznosila nešto iznad 30‰. U razdoblju od 1919. do 1929. stopa mortaliteta i dalje je bilježila relativno brzi pad i značajno niže rezultate u odnosu na ranije razdoblje, dok su stope nataliteta također konstantno padale. No, pri tome se opet mora naglasiti utjecaj kompenzacijskog razdoblja nakon Prvog svjetskog rata, uslijed kojeg su stope nataliteta sve do 1925. bilježile iznose od preko 30‰, no nakon toga padaju u pojedinim godinama čak i ispod 20‰.

⁴⁴³ A. Wertheimer Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, 2-3., 49, 265.

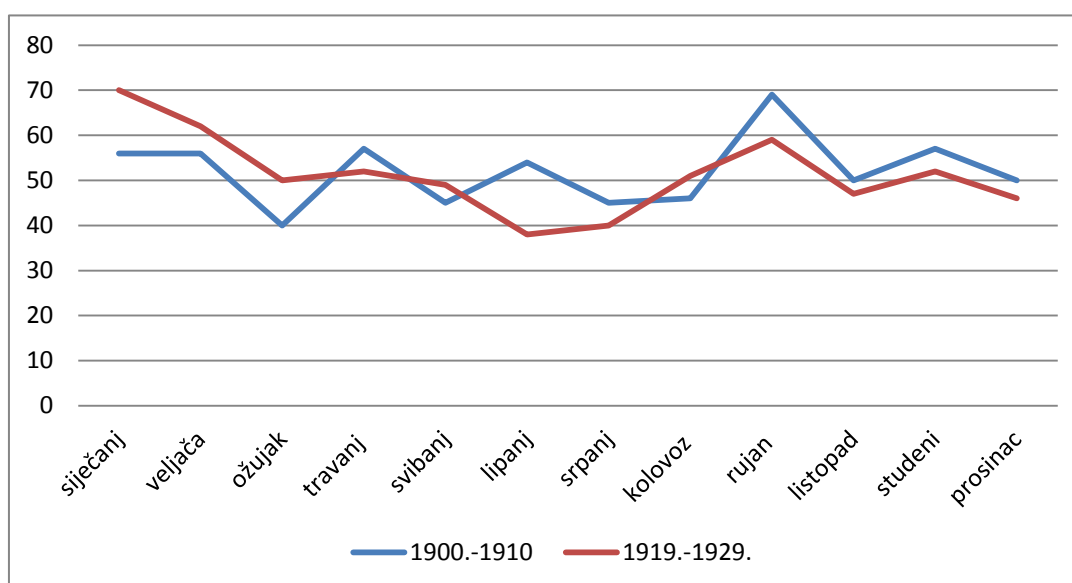
Usporedbom rezultata istraživanja o kretanju stopa nataliteta i mortaliteta u Makarskoj s njihovim kretanjem na razini Hrvatske te Dalmacije može se primijetiti kako je stanovništvo Makarske znatno ranije od hrvatskog prosjeka ušlo u središnju fazu demografske tranzicije. Uzroci toga svakako se mogu naći prvenstveno u činjenici da Makarska, unatoč svojoj relativno maloj veličini, predstavlja gradsko, urbano naselje, gospodarski naprednije u usporedbi s velikom većinom hrvatskog stanovništva koje je još uvijek živjelo na selu. Uz viši životni standard, u gradovima se razvio i građanski stil te način života, što je u odnosu na tradicionalnije ruralno stanovništvo utjecalo na ranije smanjivanje stopa nataliteta i mortaliteta. Pad stope mortaliteta, koji je prethodio padu nataliteta, bio je uvjetovan prvenstveno boljom zdravstvenom zaštitom i razvijenijom svijesti o higijeni, što je utjecalo na produženje životnoga vijeka, kao i na smanjenje smrtnosti dojenčadi, dok su građanske ideje o povećanju kvalitete života dovele do naknadnog smanjivanja nataliteta. No, s obzirom da sam čin rođenja prethodi umiranju, u nastavku teksta će se potvrda donešenih zaključaka potražiti prvo u istraživanju sezonskih kretanja nataliteta, a potom mortaliteta te zatim u analizi najčešćih uzroka smrti i kretanju stopa smrtnosti dojenčadi.

5.2.1.1. Sezonska kretanja nataliteta

Koliko god se danas na prvi pogled rođenje, odnosno začće djeteta činio osobni odabir i slučajnost, ipak su se kod svih društava uočile brojne pravilnosti u njihovoj sezonskoj raspodjeli. Tako su u pravilu sezonski maksimumi broja rođenih bilježeni u rujnu, kada su se rađala djeca začeta za vrijeme zimske dokolice, čemu je svakako pridonosila i okolnost da se u razdoblju između adventa i korizme bilježio i najveći broj vjenčanja. Rujanski maksimum slijedio je onaj siječanjski, kada su se rađala djeca začeta u proljeće za vrijeme proljetnog buđenja seksualnih nagona te travanjski, kada se rađaju djeca začeta u ljetnim mjesecima, što je bila karakteristika svih primorskih predindustrijskih društava.⁴⁴⁴

U Makarskoj je u razdoblju od 1900. do 1910. najveći broj rođene djece zabilježen 1908. (65), a najmanji 1904. (51), dok je u razdoblju od 1919. do 1929. najviše djece rođeno 1922. (72), a najmanje 1928. (32). Međusobnom usporedbom sezonskih raspodjela rođenja između ova dva istraživana razdoblja mogu se uočiti mnoge sličnosti, no i razlike, uslijed očitog procesa promjene koji je bio posljedica postupne modernizacije demografskih procesa (Slika 6).

⁴⁴⁴ Ivana Lazarević i Nenad Vekarić, „Stanovništvo Blata na Korčuli (1870.-1880.): početak demografske tranzicije“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 232-233.; Pierre Chaunu, *Civilizacija klasične Europe*, Beograd 1977., 189.

Slika 6. Udjeli broja rođenih po mjesecima u razdobljima 1900.-1910. i 1919.-1929. godine.

Krivulja sezonskih varijacija prema broju rođenih tijekom drugog istraživanog razdoblja blaža je i ujednačenija u odnosu na onu prvog desetljeća 20. stoljeća, iako su postignuti vrhunci (i pozitivni i negativni) tijekom razdoblja od 1918. do 1929. izraženiji u odnosu na prethodno razdoblje. To je pokazatelj još uvijek snažno prisutne tradicije, koja je rezultirala velikim brojem rođenih u rujnu, siječnju i travnju, u skladu s ranije navedenim objašnjenjima o razlozima koji su doveli do povećanog rađanja djece upravo u tim mjesecima. No, ublažavanje ovih vrhunaca u odnosu na susjedne mjesece koje je zabilježeno tijekom dvadesetih godina upućuje na proces modernizacije i sporo odvijajuće promjene. Taj proces smanjivanja sezonskih varijacija nataliteta pokazatelj je urbaniziranosti naselja, čiji su stanovnici u sve manjem broju živjeli od poljoprivrede, pa su sezonski radovi imali sve manji utjecaj na demografske procese (Tablica 14).

Tablica 14. Mjesečna distribucija rođenih u razdobljima od 1900. do 1910. te od 1919. do 1929. godine.

	Mjesečna distribucija rođenih											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1900.-1910.	56 (9%)	56 (9%)	40 (6,4%)	57 (9,1%)	45 (7,2%)	54 (8,6%)	45 (7,2%)	46 (7,4%)	69 (11%)	50 (8%)	57 (9,1%)	50 (8%)
1919.-1929.	70 (11,3%)	62 (10%)	50 (8,1%)	52 (8,4%)	49 (7,9%)	38 (6,2%)	40 (6,5%)	51 (8,3%)	59 (9,6%)	47 (7,6%)	52 (8,4%)	46 (7,5%)
Ukupno	126 (10,15%)	118 (8%)	90 (7,25%)	109 (8,75%)	94 (7,55%)	92 (7,4%)	85 (6,85%)	97 (7,85%)	128 (10,3%)	97 (7,8%)	109 (8,75%)	96 (7,75%)

Izvor: AMM, Matične knjige rođenih za Makarsku u razdoblju od 1900. do 1910. te od 1919. do 1929. godine.

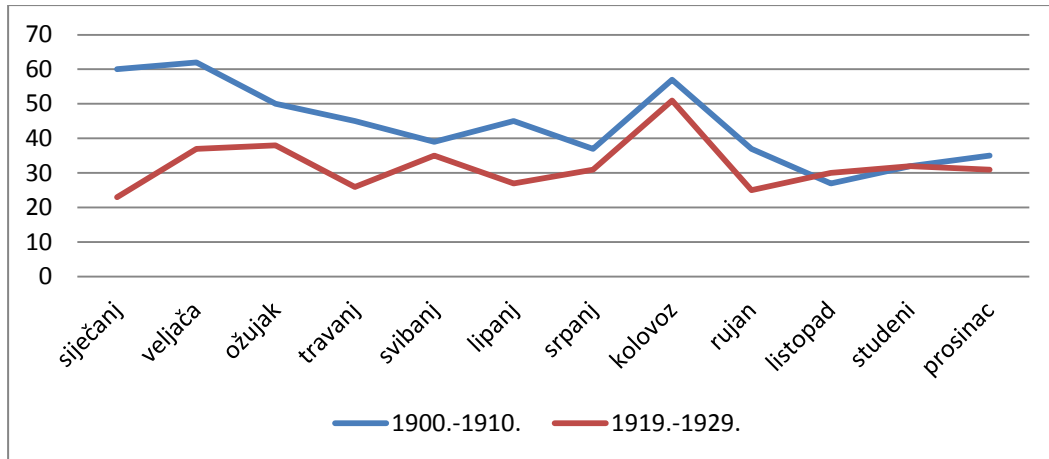
Usporedbom udjela broja rođenih po mjesecima između dva istraživana razdoblja može se uočiti kako najveće odstupanje pokazuje broj rođenih u lipnju, što se može objasniti utjecajem promjena zabilježenih u lokalnom gospodarstvu. Naime, u razdoblju od 1900. do 1910. vinogradarstvo je bilo na makarskom području još uvijek dominantna gospodarska grana, a u samom gradu bio je veći udio zemljoradnika nego tijekom dvadesetih godina, pa je u razdoblju nakon sezonskih radova oko berbe grožđa, koja se najčešće obavljala u rujnu, bio zabilježen i veći broj začeca. Od pojave peronospore na području kotara 1913., pa do dvadesetih godina vinogradarstvo je gotovo u potpunosti propalo, a usporedno s time smanjivao se i udio vinogradara u ukupnoj gradskoj populaciji, što je u konačnici rezultiralo i manjim utjecajem ovoga tipa sezonskih radova na kretanje broja rođenih. Smanjivanje utjecaja sezonskih radova na sezonske varijacije broja rođenih očito je imalo i neizravne posljedice na opći proces sezonskih kretanja nataliteta, jer su smanjenjem utjecaja ovog čimbenika na sezonsko kretanje broja umrlih na snazi dobili drugi čimbenici. To je u Makarskoj očito bio slučaj s brojem djece začete u proljeće, koja se rađala u siječnju i veljači.

Prema svemu navedenom, može se zaključiti da se modernizacija demografskih procesa na području Makarske odvijala znatno brže od modernizacije gospodarstva te da su promjene u društvenim odnosima snažno utjecale na smanjivanje izrazitih sezonskih varijacija začeca i rođenja unatoč tome što za to nisu bili ispunjeni gospodarski preduvjeti, kao što su primjerice snažnija industrijalizacija ili urbanizacija. To potvrđuje i analiza broja rođenih po mjesecima u usporedbi s idealnom raspodjelom, koja bi iznosila 8,33% po svakom mjesecu. U Makarskoj je u oba istraživana razdoblja čak osam mjeseci bilo unutar tog prosjeka (+-1%), dok je u razdoblju od 1918. do 1929. i ožujak došao na granicu toga prosjeka (Tablica 14). Prema tome, stanovništvo Makarske analizirano na temelju sezonskih kretanja nataliteta pokazuje značajke društva u razvoju, no kao što je ranije rečeno, određena odstupanja od potpuno ujednačene sezonske raspodjele rođenja i dalje su jako prisutna, što je uglavnom bila posljedica još uvijek relativno slabe razvijenosti lokalnog gospodarstva i snažnog utjecaja tradicije.

5.2.1.2. Sezonska kretanja mortaliteta

Slično kao i sezonska kretanja nataliteta, mogu se istraživati i sezonska kretanja mortaliteta, što dalje doprinosi boljem razumijevanju društvenog razvoja Makarske u istraživanom razdoblju te naročito svakodnevnog života Makarana. Najviše umrlih u razdoblju od 1901. do 1910. zabilježeno je 1901. (64), a najmanje 1903. (34), dok je u

razdoblju od 1919. do 1929. najviše umrlih bilo 1922. (46), a najmanje 1925., kada je zabilježeno tek 26 smrtnih slučajeva. Sezonska raspodjela umrlih u oba razdoblja prikazala je slične karakteristike, pa se na priloženoj grafici mogu uočiti dva vrhunca u broju umrlih prema mjesecima, u veljači i kolovozu (Slika 7).

Slika 7. Kretanje broja umrlih po mjesecima u razdobljima 1900.-1910. i 1919.-1929. godine.

Ovakva raspodjela udjela smrtnih slučajeva prema mjesecima bila je uobičajena i Makarska opet nije predstavljala nikakvu iznimku. Za vrijeme zime umirale su uglavnom starije osobe, čemu je naročito pridonosilo loše grijanje u kućama siromašnijih stanovnika, dok se ljeti, za velikih vrućina povećavala opasnost od zaraznih bolesti, koje su uzrokovale veliki broj smrti, posebno djece.⁴⁴⁵ Slični procesi odvijali su se diljem Europe, pri čemu je na snagu ljetnog odnosno zimskog vrhunca smrtnosti najznačajniji utjecaj imao geografski položaj naselja. Na kontinentu se veći vrhunac bilježio u zimskim mjesecima, a u primorskim krajevima u ljetnim, dok su značajnija odstupanja bila moguća tek u slučaju naročito oštrog zima, što je moguće objašnjenje i nešto većeg zimskog maksimuma u odnosu na ljetni, koji su zabilježeni u Makarskoj u razdoblju od 1900. do 1910. godine.

Vrhunac zimskog maksimuma bilježen je u pravilu u kasnijim mjesecima zime, odnosno tek u veljači i eventualno ožujku za dugih zima, kada bi slabijim osobama već u potpunosti oslabio imunitet. U osnovi sličan proces bilježen je i tijekom ljeta, no tada glavni uzrok nije bila duga zima, već dugo ljeto, pa je najveći broj umrlih bilježen u kolovozu. Tako su i u Makarskoj, kao primjerice i u Cavtatu, u kolovozu zabilježeni ljetni maksimumi broja umrlih, što je bilo posljedica povećanja opasnosti od crijevnih zaraza i drugih epidemija za

⁴⁴⁵ Tatjana Buklijaš i Nenad Vekarić, „Mortalitet u Cavtatu (1825.-1918.)“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 36 (1998.), 326-327., 341.

dugih trajanja vrućina.⁴⁴⁶ To potvrđuju podaci za Makarsku tijekom dvadesetih godina, kada je u tim mjesecima udio uzroka smrti od bolesti probavnih organa rastao na oko 30%, dok je u ostatku godine bilježio vrlo niske vrijednosti. Zanimljivo da je usporedno s rastom broja smrti uzrokovanih bolestima probavila tijekom ljetnih mjeseci u Makarskoj, opet slično kao i u Cavtatu, opadao broj umrlih od srčanih tegoba, iako bi se možda moglo očekivati njihovo povećanje uslijed velikih vrućina.⁴⁴⁷

Tijekom zime su svoju najvišu stopu kao uzročnika smrti dosezale bolesti dišnog sustava, dok je broj smrti uzrokovan zaraznim bolestima bio podjednako visok tijekom cijele godine u oba istraživana razdoblja, pa je njihov udio rastao u mjesecima u kojima je smrtnost općenito padala. Tako je najveći udio zaraznih bolesti u prvom istraživanom razdoblju bio zabilježen u svibnju i listopadu, a u razdoblju od 1919. do 1929. u travnju, što se potom produžilo i na svibanj, u svim slučajevima kada je bio relativno nizak broj smrtnih slučajeva općenito. Najniži broj smrti u Makarskoj bilježen je u prosjeku u kasno ljeto i početak jeseni, dok su u usporedbi dvaju istraživanih razdoblja najveće odstupanje pokazali siječanj i veljača. Upravo u tom dijelu godine je tijekom razdoblja od 1900. do 1910. zabilježen maksimum broja umrlih, dok je u razdoblju od 1919. do 1929. tijekom tih mjeseci zabilježeno mnogo manje smrtnih slučajeva. To upućuje na poboljšanje životnih uvjeta, naročito u grijanju i opremi kuća, što je imalo izrazito pozitivan utjecaj na vjerovatnost prezimljavanja.

U ovoj analizi sezonskih kretanja mortaliteta već su spomenute neke kategorije bolesti kao dominantni uzročnici smrti, koje su imale iznimno jak utjecaj na sezonska kretanja, a njihova daljnja analiza vrlo je važna za istraživanje društvenog razvoja te svakodnevnog života stanovništva Makarske, jer uvid u zastupljenost pojedinih kategorija bolesti kao uzročnika smrti pruža izrazito važne informacije. Stoga će njihovo detaljnije istraživanje zasigurno omogućiti više podataka o društvenom razvoju u cjelini.

5.2.1.3. *Uzroci smrti*

Prije same obrade udjela pojedinih bolesti među uzročnicima smrti potrebno je navesti glavnu metodološku ogradu istraživanja, koja proizlazi iz nedovoljne razvijenosti onodobne dijagnostičke medicine. Naime, s obzirom da je medicinsko znanje s početka 20. stoljeća teško usporedivo s današnjim te su se uzroci smrti uglavnom temeljili na simptomima bolesti, a ne na uzrocima, najveći broj uzroka smrti ne bi se uopće mogao odrediti prema današnjim

⁴⁴⁶ Isto, 341.; P. Chaunu, *Civilizacija klasične Europe*, 189.

⁴⁴⁷ T. Buklijaš i N. Vekarić, „Mortalitet u Cavtatu“, 327.

klasifikacijama bolesti, pa će se stoga u daljnjem tekstu koristiti klasifikacija iz 1906., koja se koristila tijekom oba istraživana razdoblja, no pri tome će se umjesto zastarjelih izraza za pojedine kategorije bolesti koristiti oni moderni radi lakšeg razumijevanja (Tablica 15).⁴⁴⁸

Tablica 15. Uzroci smrti za razdoblja: 1900.-1910. i 1919.-1929. godine.

	Uzroci smrti (1900.-1910.)	Uzroci smrti (1919.-1929.)	Ukupno
Zarazne bolesti	126 (23,91%)	93 (24,09%)	219 (23,99%)
Bolesti i nepravilnosti u razvitku	110 (20,87%)	88 (22,8%)	198 (21,69%)
Bolesti dišnih organa	93 (17,65%)	39 (10,1%)	132 (14,46%)
Bolesti probavnih organa	64 (12,14%)	39 (10,1%)	103 (11,28%)
Bolesti živčanog sustava	70 (13,28%)	30 (7,77%)	100 (10,95%)
Bolesti srca i žila	28 (5,31%)	24 (6,22%)	52 (5,69%)
Nepoznat uzrok	7 (1,33%)	23 (5,96%)	30 (3,28%)
Tumori	10 (1,9%)	16 (4,14%)	26 (2,85%)
Višestruki uzroci iz različitih kategorija bolesti	5 (0,95%)	14 (3,63%)	19 (2,08%)
Bolesti bubrega, mokraćnih puteva i mjehura	5 (0,95%)	6 (1,55%)	11 (1,2%)
Nesretni slučajevi	0	7 (1,81%)	7 (0,77%)
Bolesti uzrokovane parazitima	1 (0,19%)	4 (1,04%)	5 (0,55%)
Samoubojstvo	1 (0,2%)	3 (0,78%)	4 (0,44%)
Bolesti uzrokovane slabom prehranom	4 (0,76%)	0	4 (0,44%)
Bolesti ustrojstva tijela	2 (0,38%)	0	2 (0,22%)
Bolesti kože	1 (0,2%)	0	1 (0,11%)
Ukupno	527	386	913

Izvor: AMM, Matične knjige umrlih za Makarsku u razdoblju od 1900. do 1910 te od 1919. do 1929. godine.

⁴⁴⁸ Prema toj klasifikaciji uzroci smrti podijeljeni su u 23 kategorije, kojima sam dodao još i kategoriju „višestruki uzroci smrti iz različitih kategorija bolesti“. Usporedi: T. Buklijaš i N. Vekarić, „Mortalitet u Cavtatu“, 342.; *Sbirka zakona i naredaba tičućih se zdravstva i zdravstvene službe – Dodatak I*, (ur. Vladimir Katičić), Zagreb 1906., 148-160.

Na temelju udjela zastupljenosti pojedinih kategorija uzroka smrti može se zaključiti kako su glavni uzročnici smrti u Makarskoj u oba istraživana razdoblja bili relativno slično zastupljeni. Najveći danak u broju života u Makarskoj uzimale su zarazne bolesti. Prema razdobljima, od 1900. do 1910. udio smrti od zaraznih bolesti kretao se konstantno od 20% do 30%, dok je u razdoblju od 1919. do 1929. znatno više oscilirao, jer su visoki apsolutni brojevi umrlih osoba od zaraznih bolesti ostali konstantni, ali se opća stopa mortaliteta brzo smanjivala i značajno oscilirala iz godine u godine. Tijekom tog razdoblja vrhunci udjela zaraznih bolesti kao uzročnika smrti dosegnuti su 1926., kada su uzrokovale smrt čak 43,3% ukupno preminulih, zatim 1920. (37,1%) te 1929. (36%), no to je bilo prvenstveno posljedica ukupno malog broja smrtnih slučajeva, koji su upravo tih godina dosežali najniže razine u oba istraživana razdoblja. Slična situacija uočena je i ranije, kod sezonskih kretanja smrtnosti, kada su udjeli zaraznih bolesti kao uzročnika smrti rasli u mjesecima u kojima su bilježeni najmanji apsolutni brojevi umrlih. Ovaj zaključak potvrđuje i podatak da je najniži postotak preminulih od zaraznih bolesti zabilježen 1922. (8,7%), a iste godine zabilježen je najveći ukupni broj umrlih tijekom razdoblja od 1919. do 1929. godine. Uz to, kod sve tri godine tijekom kojih je zabilježen znatno viši udio zaraznih bolesti može se naslutiti postojanje epidemija manjeg obujma, pri čemu je najčešći uzročnik bolesti bila tuberkuloza, uz koju je u ljeto 1926. zabilježen i nešto veći broj smrti djece uzrokovanih kolerom (*cholera infantum*).

Tuberkuloza je općenito u oba istraživana razdoblja u Makarskoj bila najzastupljenija zarazna bolest te je od 1900. do 1910. uzrokovala smrt čak 109 (20,68%) osoba, a u razdoblju od 1919. do 1929. smrt još 77 (8,43%) Makarana. Usporedbom tih podataka može se uočiti veliki pad njene zastupljenosti među uzročnicima smrti tijekom drugog istraživanog razdoblja u odnosu na prethodno, što je bila posljedica poboljšanih općih životnih uvjeta. Naime, glavni uzroci jače prisutnosti tuberkuloze u pojedinom društvu prvenstveno su siromaštvo i loša ishrana te općenito „nekvalitetan“ život, a očito je po tim pitanjima situacija u Makarskoj tijekom dvadesetih godina bila značajno bolja u odnosu na prvo desetljeće 20. stoljeća, koliko god i dalje teška bila, kako se moglo zaključiti na temelju istraživanja njenog gospodarstva i redovitih molbi na više državne instance za slanjem pomoći u hrani. Uz to, moraju se istaknuti i brojne aktivnosti novonastale države u cilju suzbijanja ove bolesti, kao i svih drugih zaraznih bolesti. Naime, visoka zastupljenost tuberkuloze u udjelima smrti u Makarskoj, bila je slična sa širim trendovima unutar Kraljevine SHS, koja je prema broju umrlih od tuberkuloze bila vodeća država u Europi, jer je ova bolest u razdoblju od 1918. do 1926. na njenom području uzrokovala smrt gotovo 400.000 osoba, a samo tijekom 1925. preminulo ih je oko 25.000 od

oko 300.000 zaraženih.⁴⁴⁹ Stoga je država nastojala suzbiti njeno pogubno djelovanje otvarajući posebne dispanzere u kritičnim područjima, pa je takav jedan djelovao i u Makarskoj te je očito imao uspjeha u borbi protiv ove bolesti.⁴⁵⁰

U makarskim matičnim knjigama umrlih tuberkuloza je bila upisivana na više načina (laryngitis tuberculosa, meningitis tuberculosa, tbc pulmonum, tuberculosis, tuberculosis pulmonum, tuberculosis universalis, tuberkuloza, tuberkuloza pluća, tuberkuloza pluća i crijeva, tuberkuloza pulmonum, tuberculosis peitonei, peritonitis tuberculosa, tbc, sušica, scrophulosis), a njena raširenost bila je nešto veća u odnosu na prosjek Dalmacije. Naime, u cijeloj pokrajini je u razdoblju od 1903. do 1905. bila također najčešći uzročnik smrti, no s oko 10% udjelom u broju svih zabilježenih smrti, dok je u isto vrijeme njen udio u ukupnom broju smrti u Makarskoj iznosio 19,33%.⁴⁵¹ Razina od oko 10% udjela tuberkuloze kao uzročnika smrt bila je zabilježena u Makarskoj u razdoblju od 1871. do 1882., a to upućuje na pogoršanje životnih uvjeta u Makarskoj tijekom posljednjih desetljeća 19. stoljeća, no potvrda tog zaključka zahtijeva dodatno istraživanje.⁴⁵²

Širenju zaraznih bolesti diljem Kraljevine SHS naročito je pogodovala loša gospodarska situacija, posebno neposredno nakon Prvog svjetskog rata te većinsko seosko stanovništvo, nedovoljno obrazovano i zdravstveno neprosvijećeno, s tradicionalnim higijenskim navikama, odnosno njihovim nedostatkom. Veliku angažiranost novonastale države u nastojanju suzbijanja zdravstvenih problema, naročito onih zaraznog tipa, najavilo je već formiranje Ministarstva narodnog zdravlja u prosincu 1918., koje je preuzelo brigu oko zdravstva i zdravstvenog prosvjećivanja. Aktivnosti koje je to Ministarstvo pokrenulo u sljedećem razdoblju bile su brojne, a istraživanja sličnih procesa u drugim sredinama upućuju na zaključak da su i u Makarskoj tijekom dvadesetih godina zasigurno bila organizirana brojna prosvjetna predavanja i tečajevi, zatim dijeljeni letci i druge različite publikacije te priređivane izložbe i prikazivani filmovi o ovim pitanjima, iako o tome dosadašnja istraživanja nisu otkrila više podataka.⁴⁵³ Potvrdu ovoga zaključka pružaju u određenoj mjeri redovita epidemiološka izvješća kotarskog sanitetskog referenta, kao i izvješća o djelatnim liječnicima u kotaru, o stanju u ljekarnama, čistoći javnih lokala i prodavaonica živežnih

⁴⁴⁹ Željko Hahn, „Tuberkuloza kao socijalna bolest“, *Socijalna misao*, 1 (1928.), br. 3, 31-32.

⁴⁵⁰ *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 403.

⁴⁵¹ Maja Šunjić, „Uzroci smrti u župi Komin-Rogotin (1826-1874)“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 46 (2008.), 325-326.

⁴⁵² N. Anušić, „Socijalna obilježja smrtnosti u Makarskoj“, 134.

⁴⁵³ Željko Dugac, *Kako biti čist i zdrav: Zdravstveno prosvjećivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2010., 25-30., 43-125., 131-133.

namirnica, cijepljenju protiv boginja te brojnim drugim okolnostima važnim za poboljšanje opće zdravstvene situacije.⁴⁵⁴

Državne vlasti provele su tijekom 1927. i 1928. reorganizaciju zdravstvene uprave te su veliki dio brige oko zdravstva prebacili na lokalne samouprave, što potvrđuju podaci za Makarsko-primorsku općinu koja je u budžetu 1928. za čuvanje narodnog zdravlja izdvojila 127.743,90 din, od čega je dio potrošen na novčane potpore, lijekove i bolničke troškove najsiromašnijih građana, zatim na održavanje čistoće u školama na području općine i plaće službenih općinskih liječnika, a ostatak na suzbijanje zaraznih bolesti.⁴⁵⁵

Uz tuberkulozu, najsmrtonosnija bolest u razdoblju od 1919. do 1928. na razini Kraljevine SHS bio je šarlah, koji je uz male boginje bio i jedna od najraširenijih zaraznih bolesti u većem dijelu Europe u to vrijeme.⁴⁵⁶ Ipak, u Makarskoj je broj umrlih od šarlaha (šarlah, scarlatina, skarlatina) bio vrlo mali, a među ostalim zaraznim uzročnicima smrti u lokalnim matičnim knjigama bili su zabilježeni i kolera (*cholera infantium*), difterija (*diphtheritis*, *diphtheritis croupus*), španjolska gripa (*španjolska influenza*), tetanus, tifus (*typhus*, *febris nervosa*), dizenterija (*dysenteria*), male boginje (*morbilli*), *febris puerperalis* (*babinja groznica*), laringitis (*laringitis crouposa*), *pyaemia*, *pertussis* te *erisipela facialis* (*crveni vjetar*). Zarazne bolesti bile su zasigurno uzročnik i većeg broja smrti od navedenog u tablici, naročito s obzirom da je primjerice tijekom 1919. u matičnim knjigama umrlih samo jednom zabilježena španjolska gripa, a iz drugih izvora vidljivo je da je njena raširenost bila

⁴⁵⁴ DAD, FDO, kut. CD I c 7, Izvješće kotarskog sanitetskog referenta u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 22.2.1926.; DAD, FDO, kut. CD I c 7, Izvješće kotarskog sanitetskog referenta u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 28.2.1926.; DAD, FDO, kut. CD I c 7, Izvješće kotarskog sanitetskog referenta u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 8.3.1926.; DAD, FDO, kut. CD I c 7, Popis liječnika na području makarskog kotara.; DAD, FDO, kut. CD II c 8, Izvješće kotarskog sanitetskog referenta u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o periodičnom pregledu ljekarni od 8.1.1927.; DAD, FDO, CD II c 8, Izvješće kotarskog sanitetskog referenta u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 15.3.1927.; DAD, FDO, kut. CD II c 8, Izvješće kotarskog sanitetskog referenta u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o periodičnom pregledu ljekarni od 5.5.1927.; DAD, kut. FDO, CD II c 8, DAD, FDO, kut. CD II c 8, Izvješće kotarskog sanitetskog referenta u Makarskoj kotarskom predstojniku u Makarskoj o nadriliječništvu u Baškoj Vodi.; DAD, FDO, kut. CD III f 4, Veći broj izvješća s popisima liječnika, ljekarnika, zubotehničara i primalja na području kotara Makarska.; DAD, FDO, kut. CD V b 7, Izvješće kotarskog sanitetskog referenta o pregledu javnih lokala i prodavaonica živežnih namirnica od 27.4.1929.; DAD, FDO, kut. CD V b 8, Izvješće kotarskog sanitetskog referenta o odstranjenju higijenskih nedostataka u Makarskoj od 10.7.1929.; DAD, FDO, kut. CL IV a 5, Veći broj izvješća s popisima liječnika, ljekarnika, zubotehničara i primalja na području kotara Makarska.; DAD, FDO, kut. CL V d 8, Veći broj epidemioloških izvješća o zarazama na području kotara Makarska.; DAD, FDO, kut. CL V d 9, Veći broj izvješća o cijepljenju protiv boginja na području kotara Makarska.

⁴⁵⁵ DAD, FDO, kut. CD V b 8, Izvješće općinskog načelnika u Makarskoj kotarskom predstojniku u Makarskoj od 13.3.1929.; Ž. Dugac, *Kako biti čist i zdrav*, 28.

⁴⁵⁶ Bojan Pirc, „Zarazne bolesti u Jugoslaviji od 1918.-1928. god.“, *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, 4 (1929.), sv. 1-6, 251-254.

znatno veća.⁴⁵⁷ U isto vrijeme, relativno često je kao uzrok smrti bila navođena obična gripa, pneumonia i bronchopneumonia, pa stoga postoji velika vjerovatnost da je na taj način bilježena i španjolska gripa te je to razlog nešto nižeg udjela upisanih zaraznih bolesti. No, s obzirom na upis i ranije spomenutu klasifikaciju bolesti, te smrti su u ovoj analizi morale biti pripisane bolestima dišnog sustava.

Uz zarazne bolesti, najčešći upisani uzrok smrti u matičnim knjigama u Makarskoj bile su bolesti i nepravilnosti u razvoju. Njihov visoki udio može se prvenstveno objasniti relativno nerazvijenom medicinskom dijagnostikom, jer su ovoj kategoriji bolesti pripisivane smrti od staračke (marasmus senilis, starost, staračka nemoć, staračka slabost) i dječje nemoći (debilitas infantium, debilitas innata, prirođena slabost, dječja slabost). Stvarni uzrok smrti u većini slučajeva bila je neka druga bolest, no u okolnostima razvijenosti, odnosno nerazvijenosti onodobne medicine uzroci smrti bilježeni su kao prirodna slabost pojedinca, koje su u oba istraživana razdoblja zabilježila približno slične udjele u ukupnom broju smrti.

Značajan pad udjela u ukupnom broju zabilježenih uzroka smrti tijekom drugog istraživanog razdoblja u odnosu na prvo desetljeće 20. stoljeća zabilježile su bolesti dišnih i probavnih organa te živčanog sustava. Pad udjela bolesti dišnih organa među uzročnicima smrti može se povezati s već donesenim zaključkom prilikom istraživanja sezonskih varijacija bolesti o poboljšanju životnih uvjeta, naročito u grijanju i opremi kuća, jer se većina smrti prouzrokovanih ovom kategorijom bolesti događala zimi. No, one su i dalje ostale treći najčešći uzrok smrti Makarana, a u toj kategoriji bolesti isticali su se bronhitis, pleuritis, gripa te upala pluća (bronhitis acuta, pleuritis suberosa, antrakoza pluća, pneumonia, pneumonia croupous, bronchitis capillaris, emphysema pulmonum, bronchopneumonia, bronchitis, catarrhus pulmonum chronicus, broncho pneumonia chronica, bronhitis, bronchopneumonia, catarrhus bronchitis chronicus, catarrhus pulmonum chronicus, catharrhus bronchitis chronicus, emphysema pulmonum, gastroenteritis acuta, haemoptoe, haemoptysis bronchopneumonia, hypostatic pneumonia, ileus, laryngitis acuta, pleuritis, pleuritis chronica, pleuritis suberosa, pleuropneumonia, pneumonia et marasmus, upala pluća, zapaljenje pluća). Ove bolesti se ujedno mogu smatrati i vrlo bliskim zaraznima, naročito s obzirom na već spomenutu situaciju sa španjolskom gripom.

Sličan, no nešto ublaženiji pad, s obzirom da su i tijekom prvog istraživanog razdoblja predstavljale nešto niži udio u ukupnom broju uzroka smrti, imale su bolesti probavnih organa

⁴⁵⁷ „Španjolska bolest“, *Novo doba*, god. I, br. 126, Split, 13.10.1918., 3.; „Iz Makarske“, *Novo doba*, god. I, br. 129, Split, 16.10.1918., 3.

(crijevni katar, cystitis, diarrhae, enteritis, enteritis acuta, enteritis chronica, enteritis infantium, gastroenteritis, gastroenteritis acuta, gastroenteritis s infekcijom, haernia, haernia incarcerata, icterus, krvarenje želuca, nephritis chronica, peritonitis, peritonitis acuta, proljev, upala potrbušnice, zapaljenje crijeva), koje su tijekom dvadesetih uzrokovale identičan broj smrti kao i bolesti dišnog sustava. Razlog njihove manje prisutnosti među uzročnicima smrti tijekom dvadesetih godina sukladan je s već donešenim zaključcima o smanjenju učestalosti smrti uzrokovanih tuberkulozom i bolestima dišnih organa. Bolesti probavnog sustava, najčešće crijevne zaraze, uglavnom su rezultirale smrću tijekom ljetnih mjeseci, za velikih vrućina, no opće poboljšanje životnih uvjeta, koliko god se ono sporo odvijalo, očito se povoljno odrazilo i po ovom zdravstvenom pitanju.

Iz istih razloga gotovo dvostruko nižu razinu učestalosti tijekom dvadesetih godina u odnosu na razdoblje od 1900. do 1910. zabilježile su i bolesti živčanog sustava (meningitis, apoplexia cerebri, apoplexia, apoplexia cerebri, convulsiones, commotio cerebri, eclampsia, eclampsia infantum, hydrocephalus, kap, meningitis acuta, meningitis epiderme, paralysis, encephalitis, moždana upala, vitium cardiacum, upala moždane opne), dok su jedino značajnije povećanje udjela zabilježili tumori (carcinoma vescicae, carcinoma ventriculi, lymphosarcoma, carcinoma mammae, carcinoma, carcinoma uteri, carcinoma pulminis, lymphogranuloma, rak-rana jetara, rak na želucu, rak-rana na nosu, crijevni rak, rak, tumor u mozgu), što se može prvenstveno objašnjavati napretkom medicinske dijagnostike koja se konstantno razvijala.

Bolesti srca i žila (vitium cordis, astma cardiacum, velicum bardiacum, haemorrhagia interna, gangraena pedis, gangrena, arterioscleroza, srčana bolest, slabost srca, angina pectoris, paraliza srca, organska mana srca) te bolesti bubrega, mokraćnih puteva i mjehura (nephritis chronica, cystitis chronica, uremia, nephritis acuta, bubrežna bolest) u oba istraživana razdoblja zabilježile su približno slične razine, dok su kod ostalih kategorija uzročnika smrti zabilježene preniske razine pojavljivanja da bi se o njima donosili utemeljeni zaključci. Može se tek navesti da su među bolestima uzrokovanim parazitima zabilježene infekcija, sepsa i pyaernis, zatim među bolestima ustrojstva tijela polyarthritis i diabetes mellitus, a među bolestima uzrokovanim slabom prehranom delirium tremens. Uz sve navedene bolesti zabilježena su i tri trovanja, tri utapanja, jedna smrt uslijed ozljeda od pada te četiri samoubojstva. Vijesti o smrti 30 osoba koje su umrle izvan Makarske upisane su u matične knjige bez identifikacije uzroka smrti, a kod 19 osoba je upisano više uzroka smrti,

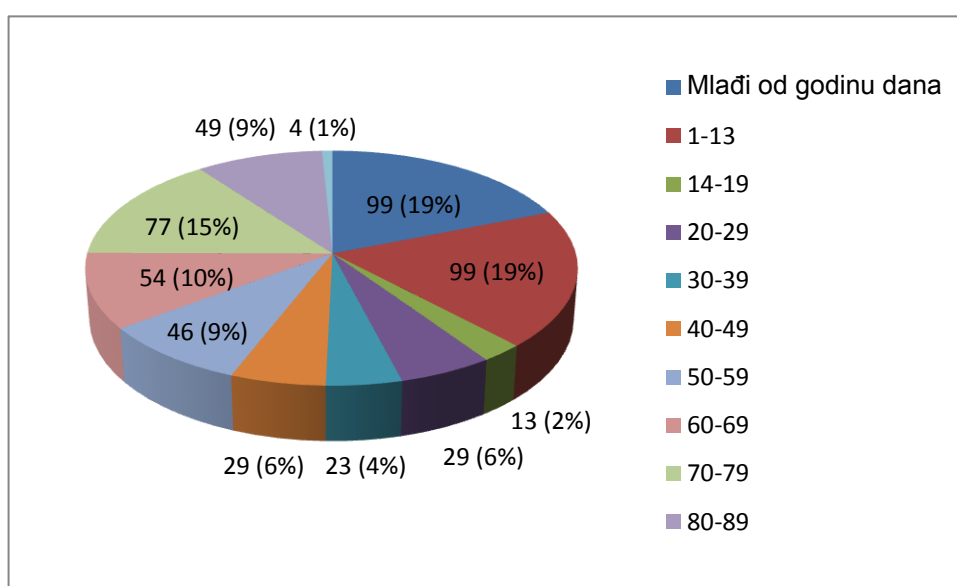
pri čemu navedene bolesti nisu bile dio istih kategorija unutar predložene klasifikacije, pa se pravi uzrok smrti ne može odrediti.

Već spomenuta relativno slaba razvijenost onodobnih klasifikacija bolesti i dijagnostičke službe u komparaciji s današnjim medicinskim standardima najizraženija je otegotna okolnost ovom tipu istraživanja i uslijed toga moraju se svi rezultati promatrati s dodatnim oprezom. No, unatoč tome, upisi uzroka smrti i posljednjih bolesti od kojih su preminuli pojedinci bolovali omogućavaju dobar uvid u jedan od ključnih životnih trenutaka svakog čovjeka, kao i u njihov svakodnevni život. Na temelju njih može se zaključiti kako su u oba istraživana razdoblja najčešći uzroci smrti među stanovnicima Makarske bile zarazne bolesti, što je bila karakteristika svih naselja na području Kraljevine SHS, odnosno hrvatskih regija unutar Monarhije u razdoblju koje joj je prethodilo. Usporedbom ta dva razdoblja na primjeru Makarske može se zaključiti kako je ipak zabilježeno značajno smanjenje njihovog udjela među glavnim uzrocima smrti. Prema tome, u tom razdoblju je očito došlo do značajnih promjena u svakodnevnom životu Makarana, naročito po pitanju higijenskih običaja i navika, a važnu ulogu imala je i država koja je u cilju suzbijanja bolesti otvarala posebne dispanzere u područjima koja su bilježila visoke stope raširenosti pojedinih bolesti te pokrenula brojne akcije prosvjećivanja. Uz veliku državnu potporu borbi protiv zaraznih, ali i drugih kategorija bolesti, ostvarene su značajne promjene, koje su osigurale produljenje životnog vijeka stanovništva, koje prema postojećoj literaturi predstavlja specifičnost hrvatskog procesa demografske tranzicije jer je prethodilo smanjenju smrtnosti dojenčadi, za razliku od europskih trendova gdje je taj proces bio obrnut. Stoga je sljedeće pitanje koje se postavlja u sklopu proučavanja demografskih procesa i njihovog utjecaja na društvenu strukturu Makarske ono o stopama smrtnosti dojenčadi tijekom dvaju analiziranih razdoblja, kako bi se na primjeru Makarske potvrdio zaključak o specifičnosti hrvatskog procesa demografske tranzicije.

5.2.1.4. Smrtnost dojenčadi

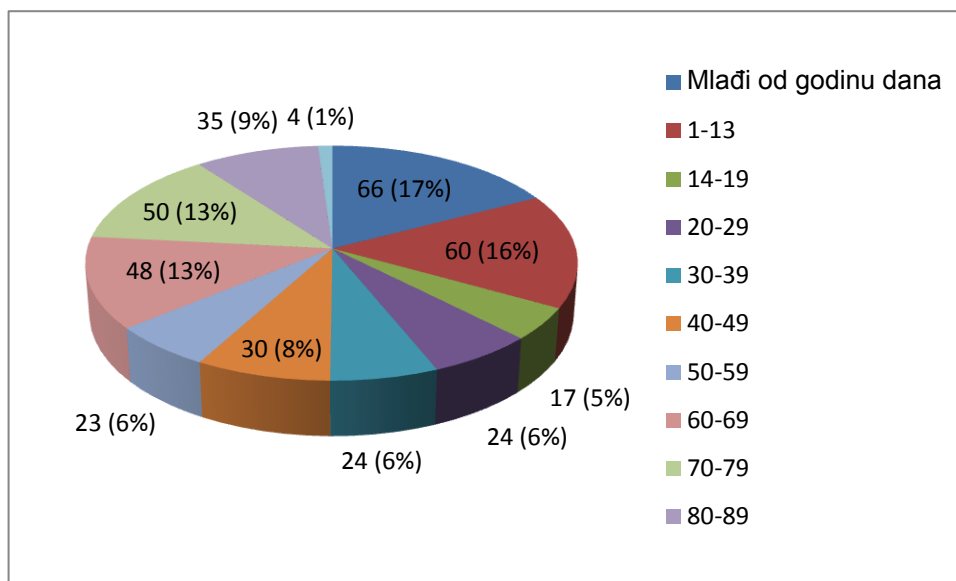
Kao što je već rečeno, smanjenje smrtnosti dojenčadi predstavlja jednu od najvažnijih karakteristika modernizacije pojedinog društva, naročito u sferi demografskih procesa, a koliko je taj problem bio prisutan u Hrvatskoj u razdoblju između dva svjetska rata svjedoči podatak da je hrvatsko društvo u tom razdoblju bilježilo jednu od najviših stopa smrtnosti

dojenčadi u Europi.⁴⁵⁸ Kako bi se smrtnost dojenčadi stavila u kontekst ukupne populacije Makarske sve preminule osobe kategorizirane su u dobne skupine i to: mlađi od godinu dana (dojenčad), djeca starosti od jedne do 13 godina (do ulaska u fertilnu dob), maloljetnici starosti od 14 do 19 godina te potom po desetogodišnjim razmacima. Pri tome se mora naglasiti kako populacija starosti od 15 do 49 godina predstavlja osobe u fertilnoj dobi, a populacija starosti od 20 do 64 godine radno aktivnu dob. Prema tome, u Makarskoj je od 1900. do 1910. preminulo 527 osoba, od kojih se za pet nije mogla utvrditi starosna dob, dok je u razdoblju od 1919. do 1929. zabilježeno 386 smrti, od kojih se opet za pet osoba nije mogla utvrditi dob (Slike 8 i 9).

Slika 8. Udjeli dobni skupina u ukupnom broju umrlih (1900.-1910.).

⁴⁵⁸ Suzana Leček i Željko Dugac, „Majke za zdravlje djece: zdravstveno-prosvjetna kampanja Seljačke sloge (1939.-1941.)“, *ČSP*, 38 (2007.), br. 3, 983.

Slika 9. Udjeli dobni skupina u ukupnom broju umrlih (1919.-1929.).

Usporedbom udjela zabilježenih smrti dojenčadi unutar ukupnog broja umrlih može se primijetiti kako je u razdoblju od 1919. do 1929. on snižen na 17%, u odnosu na 19% zabilježenih u razdoblju od 1900. do 1910. godine. To je ujedno predstavljalo i sniženje razine smrtnosti dojenčadi sa stope 159,68‰ na stopu od 107,67‰, što je pokazatelj izuzetnog napretka po ovom pitanju, jer je u isto vrijeme prosječna stopa mortaliteta dojenčadi na razini Hrvatske u razdoblju od 1900. do 1909. iznosila 209,37‰, a u razdoblju od 1920. do 1929. još uvijek vrlo visokih 197,64‰. Pri tome se mora istaknuti kako je prosjek smrtnosti dojenčadi u Dalmaciji bio znatno niži u usporedbi s ostatkom hrvatskih krajeva, pa je oko 1910. iznosio 180‰, a oko 1930. tek 155‰, no Makarska je bilježila znatno niže stope i od prosjeka Dalmacije.⁴⁵⁹ Niže stope smrtnosti dojenčadi u Dalmaciji te naročito u Makarskoj svakako se ne mogu tumačiti kao pokazatelj bolje gospodarske razvijenosti, s obzirom na njihovu nerazvijenost, a upravo to je često jedno od glavnih objašnjenja niskih stopa smrtnosti dojenčadi. Stoga je jedino preostalo objašnjenje ono o prilično visokom stupnju zdravstvene zaštite majki i tek rođene djece, u odnosu na prosjek Hrvatske, uslijed razvijenije tradicije urbanog stila i načina života s većim brojem gradova po broju stanovnika. Izraženija urbaniziranost Dalmacije rezultirala je relativno razvijenijom zdravstvenom zaštitom, većom osviještenosti o važnosti higijene te svijesti o svim ostalim čimbenicima koji utječu na stopu smrtnosti dojenčadi. Ovi podaci ujedno pobijaju široko rasprostranjenu tezu kako smrtnost dojenčadi može biti bolji pokazatelj gospodarske razvijenosti od nekih usko ekonomskih indikatora. Samo usporedbe radi, u razdoblju od 1911. do 1924. u Mađarskoj je smrtnost

⁴⁵⁹ J. Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj*, 159., 161.

dojenčadi iznosila 198‰, u Zapadnoj Europi oko 140‰, a u Sjevernoj Europi ispod 90‰.⁴⁶⁰ Prema navedenoj teoriji Makarska bi mogla biti svrstana u sam europski vrh gospodarski razvijenih područja, s obzirom na stopu smrtnosti dojenčadi, no stvarna situacija je dakako bilo vrlo daleko od toga, kao što se moglo vidjeti u poglavlju o gospodarstvu.

Značajnom smanjenju stopa mortaliteta tijekom dvadesetih godina u odnosu na prvo desetljeće 20. stoljeća zasigurno je doprinijela i snažna državna politika u smislu zdravstvenog prosvjećivanja, koja se odvijala u sklopu ranije spomenutih aktivnosti Ministarstva narodnog zdravlja, a unutar kojih je upravo pitanje smrtnosti dojenčadi, odnosno zaštite trudnica, uz zarazne i spolne bolesti te alkoholizam, bilo predstavljano kao jedan od ključnih problema.⁴⁶¹ U tom kontekstu potrebno je sagledavati i stroge kontrole nad primaljama koje su aktivno djelovale na području makarskog kotara tijekom dvadesetih godina, a koje je vršio kotarski sanitetski referent u Makarskoj.⁴⁶²

Ovi pokazatelji kretanja stope smrtnosti dojenčadi ujedno upućuju i na specifičnost Makarske unutar hrvatskog procesa demografske tranzicije, jer je očito smanjenje smrtnosti dojenčadi prethodilo procesu produljenja životnog vijeka ili se bar odvijalo usporedno s njim, dok je u cjelini hrvatskog društva proces bio obrnut te je produljenje životnog vijeka prethodilo smanjenju smrtnosti dojenčadi. Prema tim pokazateljima, Makarska pokazuje mnogo veće sličnosti sa širim europskim trendovima nego uočenim hrvatskim procesom demografske tranzicije. No, za definitivnu potvrdu ovog zaključka bilo bi potrebno istražiti kretanje ovih dvaju procesa tijekom posljednjih desetljeća 19. stoljeća, što nije moguće napraviti u okviru ovog doktorskog rada. Stoga će u nastavku biti više riječi o drugoj sastavnici ukupnog kretanja stanovništva, odnosno o migracijama i njihovom utjecaju na društvenu strukturu grada.

5.2.2. Migracije

5.2.2.1. Iseljavanje

Kao što se moglo vidjeti, u Makarskoj je u oba istraživana razdoblja zabilježen nešto veći rast stanovništva nego što na to ukazuje prirodni prirast, pa se stoga može zaključiti da su

⁴⁶⁰ Melinda Kovács, *Infant mortality in interwar Budapest*, 1-2. (neobjavljeni MA rad obranjen na Srednjoeuropskom sveučilištu – Central European University u Budimpešti 2009. godine)

⁴⁶¹ Ž. Dugac, *Kako biti čist i zdrav*, 64.

⁴⁶² DAD, FDO, kut. CL V b 2, Izvješće kotarskog sanitetskog referenta u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 22.7.1924.; DAD, FDO, kut. CL V b 3, Izvješće kotarskog sanitetskog referenta u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 7.9.1925.; DAD, FDO, kut. CL V b 3, Izvješće kotarskog sanitetskog referenta u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 4.11.1925.

važnu ulogu u ukupnom kretanju stanovništva Makarske imale migracije (iseljavanje i doseljavanje), uz prirodno kretanje druga temeljna demografska odrednica ukupnog kretanja stanovništva. S obzirom da je ukupni rast stanovništva bio veći od prirodnog, odmah se nameće i zaključak da je proces doseljavanja tijekom međupopisnih razdoblja bio snažniji od iseljavanja, ali za bolje razumijevanje njihovog utjecaja na društveni razvoj potrebno ih je temeljitije istražiti. No, prije same analize ovih dviju sastavnica mehaničkog kretanja stanovništva, mora se napomenuti kako migracije mogu biti unutarnje ili vanjske, dobrovoljne ili prisilne, organizirane ili neorganizirane, ekonomske ili neekonomske te konačne ili privremene, a u skladu sa svim navedenim mogu imati kratkoročne i dugoročne posljedice.⁴⁶³ S obzirom na posljedice, najvažnije su vanjske i konačne migracije. One, uz trenutačne, imaju izražene i dugoročne posljedice, jer trajni iseljenici sa sobom odnose buduća rođenja, smrti i ostale procese uz koje bi bili povezani da su ostali. Dugoročne posljedice migracija dodatno su izražene, jer su migracije najčešće vrlo selektivne po dobi, spolu, ekonomskom položaju, bračnom stanju, fertilitetu itd. te u određenim uvjetima pretežno emigrira stanovništvo s određenim strukturnim obilježjima.⁴⁶⁴

Druga polovina 19. stoljeća, pa sve do 1914. razdoblje je obilježeno velikim nekontroliranim migracijama na svjetskoj razini, no to je sve prestalo nakon početka Prvog svjetskog rata. Nakon rata nije došlo do obnove ovog procesa u toj mjeri, jer je većina useljeničkih država uvela brojne restrikcije, kao i mnoge iseljeničke zemlje uostalom.⁴⁶⁵ Do tada je prema nekim procjenama iz Monarhije iselilo 4,383.000 osoba. Službeno su vlasti nastojale ograničiti iseljavanje, no po tom pitanju nisu imali većih uspjeha, a i sama odlučnost za provedbu mjera u tom smislu je upitna, jer sve do njenog raspada nije bio usvojen niti jedan zakon o iseljavanju.⁴⁶⁶ Slobodu putovanja do 1914. najbolje karakterizira činjenica da u praksi gotovo nigdje u Europi, kao ni na ulasku u SAD, koji je bio glavno odredište iseljenika iz cijele Europe, nije bila potrebna putovnica, no to se promijenilo odmah s početkom rata.⁴⁶⁷ Značajnu ulogu u tom prvom svjetskom migracijskom valu imali su i Hrvati. Prema nekim

⁴⁶³ A. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, 280-286.

⁴⁶⁴ Ivan Čizmić i Dražen Živić, „Vanjske migracije stanovništva Hrvatske – kritički osvrt“. U: *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive* (ur. Dražen Živić, Nenad Pokos i Anka Mišetić), Zagreb 2005., 57-69.

⁴⁶⁵ Aleksandar R. Miletić, *Journey under Surveillance: The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context, 1918-1928*, Beograd 2009., 9.

⁴⁶⁶ Ervin Dubrović, *Merika – Iseljavanje iz Srednje Europe u Ameriku 1880.-1914.*, Rijeka 2008., 22-28.; Ljubomir Antić, „Prilog istraživanju austrijske iseljeničke politike“, *Zadarska revija*, 33 (1985.), br. 2-3, 244.; Branimir Banović, „Emigracijska politika Austro-Ugarske i iseljavanje iz Hrvatske u razdoblju 1867.-1914.“, *Migracijske teme*, 3 (1987.), br. 3-4., 313-322.

⁴⁶⁷ A. R. Miletić, *Journey under Surveillance*, 27-29.

procjenama, u razdoblju od sredine 19. stoljeća do početka Prvog svjetskog rata s područja današnje Republike Hrvatske trajno je iselilo oko 350.000 osoba, kojima se u razdoblju između dva svjetska rata pridružilo još oko 125.000 osoba.⁴⁶⁸

Karakteristika hrvatskog iseljništva bila je da je to uvijek u početku bilo privremeno iseljavanje, s ciljem da se zaradi dovoljno novca i potom vrati kući, no u najvećem broju slučajeva prelazilo je u trajno, naročito kada je riječ o prekoceanskom iseljavanju. Najveći problem pri istraživanju povijesti hrvatskog iseljništva predstavlja okolnost da nije bilo sustavnog i kvalitetnog praćenja tog procesa. U Zagrebu je od 1891. do početka Prvog svjetskog rata postojala Iseljnička služba za Hrvatsku i Slavoniju, dok za Dalmaciju, koja se nalazila u austrijskom dijelu Monarhije, iseljavanje nije bilo posebno praćeno. Tek nakon završetka Prvog svjetskog rata organiziran je Iseljnički odsjek u Zagrebu, a 1920. osnovan je Odsjek za iseljavanje i doseljavanje unutar Ministarstva socijalne politike u Beogradu, koji su počeli pratiti iseljavanje iz najjužnije hrvatske pokrajine. Prvi Zakon o iseljavanju donesen je tek 1921. i bio je na snazi do 1931., dok su Pravilnikom iz 1922. brigu o iseljenicima preuzeli: Iseljnički odsjek Ministarstva socijalne politike u Beogradu, Generalni iseljnički komesarijat u Zagrebu te iseljnički nadzornici u Kraljevini SHS, odnosno izaslanici u inozemstvu.⁴⁶⁹

U kontekstu istraživanja iseljavanja iz Makarske naročito bitno je navesti da je iseljavanje iz Dalmacije počelo ranije nego iz ostalih hrvatskih krajeva, prema nekim procjenama još tijekom šezdesetih godina 19. stoljeća te je s tog prostora do početka Prvog svjetskog rata iselilo oko 100.000 osoba, od kojih se tek oko 20% vratilo.⁴⁷⁰ No, ukupni broj stanovnika u Dalmaciji je u tom razdoblju ipak rastao zahvaljujući visokom prirodnom prirastu, ali i činjenici da iseljavanje nije bilo jednako snažno i značajno u svim njenim krajevima. Naime, dominantno iseljnički kotari bili su: Supetar, Makarska, Hvar, Korčula, Dubrovnik i Kotor, dok su se ne-iseljničkim kotarima smatrali: Split, Benkovac, Knin, Metković, Sinj, Šibenik i Zadar, pri čemu je većina iseljenika bila iz primorskih naselja, dok je iseljavanje iz Zagore počelo tek kasnije. Na dugoročne posljedice iseljavanja iz Dalmacije upozoravao je već Manfred Makale 1912., u analizi demografskih procesa međupopisnog

⁴⁶⁸ Ivan Nejašmić, „Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine - Pokušaj kvantifikacije“, *Migracijske teme*, 6 (1990.), br. 4, 511-526.

⁴⁶⁹ „Razvitak naše državne iseljničke službe“, *Jutarnji list*, god. XXXVII, br. 9952, Zagreb, 8.10.1939., 21.; Franko Mirošević, „Iseljavanje iz Dalmacije u razdoblju od 1921. do 1929.“, *Radovi*, 21 (1988.), 107-119.; „Uvod“, *Izvešća iseljničkog komesarijata u Zagrebu 1922.-1939.* (ur. Pavao Jonjić i Ante Laušić), Zagreb 1998., 5-9.

⁴⁷⁰ Ivica Nejašmić, *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb 1991., 97-98.

razdoblja 1900.-1910., koji je naglasio iseljavanje kao glavni razlog slabog povećanja broja stanovnika u Dalmaciji. Prema njegovim procjenama, Dalmaciju je od 1900. do 1910. napustila 31.814 (5,36%) osoba, a makarski kotar 1.773 (6,93%) osobe.⁴⁷¹ Ove brojke su u svakom slučaju u određenoj mjeri i niže od stvarnih, jer je do njih došao na temelju razlike između broja stanovnika zabilježenog dvama popisima te usporedbom tako dobivene razlike s prirodnim prirastom zabilježenim tijekom međupopisnog razdoblja. Uočeni manjak stanovnika koji se pri toj računskoj operaciji pokazao smatrao je apsolutnim brojem iseljenika. No, pri tome nije uzimao u obzir doseljene osobe, pa je njegova procjena iseljenika manja od stvarnog stanja. Ipak, u kontekstu činjenice da Dalmacija, a naročito kotar Makarska, u to vrijeme nisu bila atraktivna područja za useljavanje iz drugih krajeva Monarhije, može se smatrati da broj doseljenika nije bio značajan te da unatoč ovoj metodološkoj ogradi Makaleov izračun možemo uzeti kao okvirno relativno točan, a u svakom slučaju predstavlja važan pokazatelj snažnog procesa iseljavanja. To potvrđuju i znanstvena istraživanja, prema kojima je u prvom desetljeću 20. stoljeća južno hrvatsko primorje imalo godišnji prirodni prirast od 13%, no indeks promjene u ukupnom broju stanovnika iznosio je tek 8,3%, na temelju čega se može zaključiti kako je navedena razlika posljedica jačanja procesa iseljavanja i potvrditi ranije navedena teza o važnosti migracija, naročito vanjskih za društveni razvoj Dalmacije, a time i Makarske u istraživanom razdoblju.⁴⁷²

Nakon Prvog svjetskog rata iseljavanje nije nikada više doseglo stope kao do 1914., no nije ni prestalo, za što je najbolji pokazatelj činjenica da, unatoč povećanju nataliteta u kompenzacijskom razdoblju, nakon rata nije došlo do povećanja broja stanovnika na razini ostvarenog prirodnog prirasta, što je opet bila posljedica snažnog procesa iseljavanja. Smanjenje iseljavanja bio je rezultat uvođenja restrikcija u najatraktivnijim useljeničkim zemljama. Tako je, primjerice, SAD, kojeg su potom pratile i druge velike useljeničke zemlje, zakonom iz 1921. ograničio kvotu useljenika iz pojedine države na 3% od broja pripadnika te države popisanih u SAD-u popisom 1910. godine, pa je za Kraljevinu SHS useljenička kvota iznosila 6.426 osoba godišnje. Zakon iz 1924. dodatno je pooštrio odredbe i smanjio kvotu na 2%, odnosno broj mogućih iseljenika na samo 671 osobu.⁴⁷³ Ovi restrikcijski zakoni imali su

⁴⁷¹ Manfred Makale, *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji*, Beč 1912., 17.

⁴⁷² I. Nejašmić, *Depopulacija u Hrvatskoj*, 47.

⁴⁷³ Vesna Đikanović, „Amerika uprkos svemu: ilegalno useljavanje u SAD 1919-1941. godine“, *Tokovi istorije*, 14 (2007.), br. 4, 137-152.; Ivan Čizmić, „Iseljavanje iz Hrvatske u Ameriku kao dio europskih migracijskih tokova“, *Društvena istraživanja*, 7 (1998.), br. 1-2, 127-146.

za posljedicu smanjenje legalnog iseljavanja, odnosno useljavanja u SAD, ali i povećanje pokušaja ilegalnog useljavanja, bez putovnice ili preko neke od susjednih zemalja (Kanade, Kube ili Meksika) te povećanje iseljavanja u dotad manje privlačne preookeanske zemlje, kao i u europske destinacije, prije svega Francusku, Belgiju i Njemačku.⁴⁷⁴ Iseljavanje u europske zemlje doseglo je maksimum 1929., kada se i ono počelo smanjivati pod utjecajem svjetske gospodarske krize. Karakteristika ovog tipa iseljavanja bila je vrlo visoka stopa povratnika, koja je iznosila čak 88,4%, za razliku od 20% povratnika iz preookeanskih zemalja.⁴⁷⁵

Prema povjesničaru hrvatskog iseljeničtva Većeslavu Holjevcu, godine s najvećim brojem iseljenika iz svih hrvatskih regija nakon Prvog svjetskog rata bile su: 1924. (3.008 iseljenika), 1927. (3.652), 1928. (3.509) i 1929. (3.120), dok se u razdoblju od 1921. do 1931. samo iz Dalmacije iselilo oko 40.000 stanovnika, od kojih se vratilo oko 22.000.⁴⁷⁶ Prema povjesničaru Aleksandru R. Miletiću njihov broj bio je znatno manji, pa je od 1921. do 1928. iz Dalmacije iselilo oko 20.000 stanovnika. Pri tome je karakterističan bio veći broj žena u prvim godinama nakon uvođenja kvota, jer su bile u nešto povlaštenijem položaju, pa su primjerice prilikom useljavanja u SAD prednost imale žene, zaručnice i sestre američkih državljana ili osoba koje su zatražile državljanstvo.⁴⁷⁷ Već iz ovih podataka vidljivo je kako ni u ovom razdoblju praćenje iseljeničtva nije urodilo značajnijim napretkom, jer se procjene o broju iseljenika jako razlikuju, a do njihovog točnog broja nemoguće je doći.

Procjenu o ukupnoj snazi iseljavanja iz Makarske u razdoblju od 1919. do 1929. također je vrlo teško donijeti. Ipak, usporedbom rezultata popisa stanovništva s podacima iz matičnih knjiga i analizom petnaestodnevnih izvješća makarskog kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti o dopuštenim putovnicama mogu se pratiti opći trendovi. Izvješća o dopuštenim putovnicama omogućuju analizu iseljenika prema rodnoj i dobnoj strukturi, određitu te boravištu, što je značajno kako bi se usporedila snaga iseljavanja iz Makarske s ostatkom općine te sa zagorskim dijelom kotara. U tom slučaju, makarski kotar može poslužiti kao svojevrsni „case-study“ za istraživanje regionalnih razlika u iseljavanju. Naime, istraživanje će biti provedeno na tri razine koje karakteriziraju kako makarski kotar,

⁴⁷⁴ “Iseljivanje zaobilaznim putem u Sjedinjene Države Amerike”, *Novo Doba*, god. VIII, br. 16, Split, 21.1.1925., 5.; “Opomena onim koji nelegalno emigriraju”, *Novo Doba*, god. VIII, br. 59, Split, 11.3.1925., 5.; “Teško stradanje naših ljudi koji su se prokrijumčarili u Sjevernu Ameriku”, *Novo Doba*, god. XI, br. 262, Split, 18.10.1928., 5.; I. Čizmić, „Iseljavanje iz Hrvatske u Ameriku“, 127-146.

⁴⁷⁵ I. Nejašmić, *Depopulacija u Hrvatskoj*, 104-105.

⁴⁷⁶ Većeslav Holjevac, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb 1967., 36-40.

⁴⁷⁷ A. R. Miletić, *Journey under Surveillance*, 74-77.; 183., 186.

tako i Dalmaciju u cjelini: grad na obali, ruralno primorsko područje te Dalmatinsku zagoru. Ograničavajući čimbenik istraživanja je nepotpunost izvješća, jer su dosadašnja istraživanja otkrila samo izvješća u razdoblju od 1923. do 1929., a ni ona nisu potpuna, jer za pojedine mjesece, dijelove godina te cijelu 1928. nedostaju. Također, bitno je naglasiti kako nisu sve osobe navedene u ovim izvješćima trajno iselile, nego među njima ima i onih koji su se vraćali te onih koji su više puta odlazili u inozemstvo, a njima nisu obuhvaćene ni osobe koje su ilegalno iselile, no dosadašnja istraživanja nisu otkrila izvore koji bi pomogli u ublažavanju utjecaja tih metodoloških ograničenja na ovakav tip istraživanja.

Od izvješća o dopuštenim putovnicama na razini makarskog kotara sačuvana su ona iz 1920., i to samo za razdoblje od 21. do 31. prosinca, dok su iz 1922. sačuvana za razdoblje od 1. do 15. studenog, a iz 1923. za kolovoz, rujan, listopad, studeni i prosinac.⁴⁷⁸ Iz 1924. nedostaju izvješća za razdoblja od 1. do 15. ožujka te od 1. do 15. prosinca, dok iz 1925. nedostaje prosinac, a iz 1926. siječanj, veljača, listopad i studeni.⁴⁷⁹ Iz 1927. pronađena su

⁴⁷⁸ DAD, FDO, kut. CL II c 4, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o izdanim zagranničnim putnim listovima od 6.1.1921.; DAD, FDO, kut. CL II d 9, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o izdanim putnim listovima za inozemstvo od 20.11.1922.; DAD, FDO, kut. CL III a 7, Iskaz putnih listova izdanih u razdoblju od 1-15.9.1923. od 19.9.1923.; DAD, FDO, kut. CL III a 7, Iskaz putnih listova izdanih u razdoblju od 16-30.9.1923.; DAD, FDO, kut. CL III a 7, Iskaz putnih listova izdanih u razdoblju od 16-31.8.1923. od 1.9.1923.; DAD, FDO, kut. CL III a 7, Iskaz putnih listova izdanih u razdoblju od 1-15.8.1923. od 17.8.1923.; DAD, FDO, kut. CL III a 7, Iskaz putnih listova izdanih u razdoblju od 16-31.10.1923. od 3.11.1923.; DAD, FDO, kut. CL III a 7, Iskaz putnih listova izdanih u razdoblju od 1-15.10.1923. od 16.10.1923.; DAD, FDO, kut. CL III a 8, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-30.11.1923. od 2.12.1923.; DAD, FDO, kut. CL III a 8, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.11.1923. od 16.11.1923.; DAD, FDO, kut. CL III a 8, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.12.1923. od 17.12.1923.; DAD, FDO, kut. CL III a 8, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.12.1923. od 3.1.1924.

⁴⁷⁹ DAD, FDO, kut. CL III c 9, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.1.1924. od 31.1.1924.; DAD, FDO, kut. CL III d 1, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.2.1924. od 16.2.1924.; DAD, FDO, kut. CL III d 1, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-29.2.1924. od 29.2.1924.; DAD, FDO, kut. CL III d 2, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.3.1924. od 2.4.1924.; DAD, FDO, kut. CL III d 3, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-30.4.1924. od 2.5.1924.; DAD, FDO, kut. CL III d 3, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.4.1924. od 16.4.1924.; DAD, FDO, kut. CL III d 5, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.5.1924. od 1.6.1924.; DAD, FDO, kut. CL III d 5, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.5.1924. od 22.5.1924.; DAD, FDO, kut. CL III d 7, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.6.1924. od 16.6.1924.; DAD, FDO, kut. CL III d 7, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-30.6.1924. od 7.7.1924.; DAD, FDO, kut. CL III d 8, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.7.1924. od 16.7.1924.; DAD, FDO, kut. CL III d 8, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.7.1924. od 17.8.1924.; DAD, FDO, kut. CL III d 9, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.8.1924. od 17.8.1924.; DAD, FDO, kut. CL III d 9, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.8.1924. od 4.9.1924.; DAD, FDO, kut. CL III e 2, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.9.1924. od 16.9.1924.; DAD, FDO, kut. CL III e 2, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-30.9.1924. od 1.10.1924.; DAD, FDO, kut. CL III e 3, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.10.1924. od 15.10.1924.; DAD, FDO, kut. CL III e 3, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 3.11.1924.; DAD, FDO, kut. CL III e 5, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.11.1924. od 16.11.1924.; DAD, FDO, kut. CL III e 5, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1.12.1924.; DAD, FDO, kut. CL IV d 6, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.12.1924. od 1.1.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV d 6, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.1.1925. od

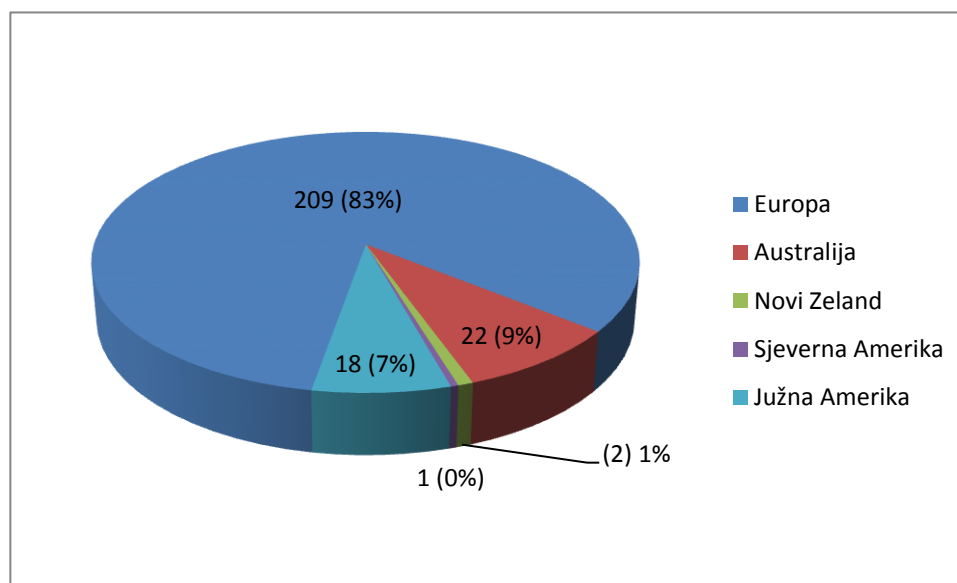
izvješća za mjesec siječanj, veljaču i travanj, dok je iz 1929. pronađeno samo izvješće za mjesec svibanj.⁴⁸⁰ Sva sačuvana izvješća sadrže podatke o ukupno 2.205 dozvoljenih putovnica s područja makarskog kotara. Od tog broja ih je 251 iz Makarske, 1.009 s ostatka Makarskog primorja te 945 iz Vrgorske krajine (Tablica 16 i Slike 10-12).

16.1.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV d 7, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.2.1925. od 16.2.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV d 7, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-28.2.1925. od 1.3.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV d 8, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.3.1925. od 16.3.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV d 8, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.3.1925. od 1.4.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV d 9, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.4.1925. od 14.4.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV d 9, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-30.4.1925. od 1.5.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV e 2, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.5.1925. od 16.5.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV e 2, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.5.1925. od 1.6.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV e 3, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.6.1925. od 16.6.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV e 3, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-30.6.1925. od 1.7.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV e 4, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.7.1925. od 16.7.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV e 4, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.7.1925. od 1.8.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV e 5, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.9.1925. od 16.9.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV e 5, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-30.9.1925. od 1.10.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV e 5, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.8.1925. od 16.8.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV e 5, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.8.1925. od 1.9.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV e 7, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.10.1925. od 16.10.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV e 7, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.10.1925. od 1.11.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV e 8, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.11.1925. od 16.11.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV e 8, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-30.11.1925. od 1.12.1925.; DAD, FDO, kut. CD I a 1, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.7.1926. od 16.7.1926.; DAD, FDO, kut. CD I a 1, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.7.1926. od 1.8.1926.; DAD, FDO, kut. CD I a 2, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.8.1926. od 16.8.1926.; DAD, FDO, kut. CD I a 2, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.8.1926. od 1.9.1926.; DAD, FDO, kut. CD I a 2, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.9.1926. od 16.9.1926.; DAD, FDO, kut. CD I a 2, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-30.9.1926. od 1.10.1926.; DAD, FDO, kut. CD II a 3, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.12.1926. od 16.12.1926.; DAD, FDO, kut. CD II a 3, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.12.1926. od 3.1.1927.; DAD, FDO, kut. CL V f 6, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.3.1926. od 16.3.1926.; DAD, FDO, kut. CL V f 6, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.3.1926. od 1.4.1926.; DAD, FDO, kut. CL V f 7, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.4.1926. od 16.4.1926.; DAD, FDO, kut. CL V f 7, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-30.4.1926. od 1.5.1926.; DAD, FDO, kut. CL V f 8, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.5.1926. od 16.5.1926.; DAD, FDO, kut. CL V f 8, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.5.1926. od 1.6.1926.; DAD, FDO, kut. CL V f 8, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.6.1926. od 16.6.1926.; DAD, FDO, kut. CL V f 8, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-30.6.1926. od 1.7.1926.

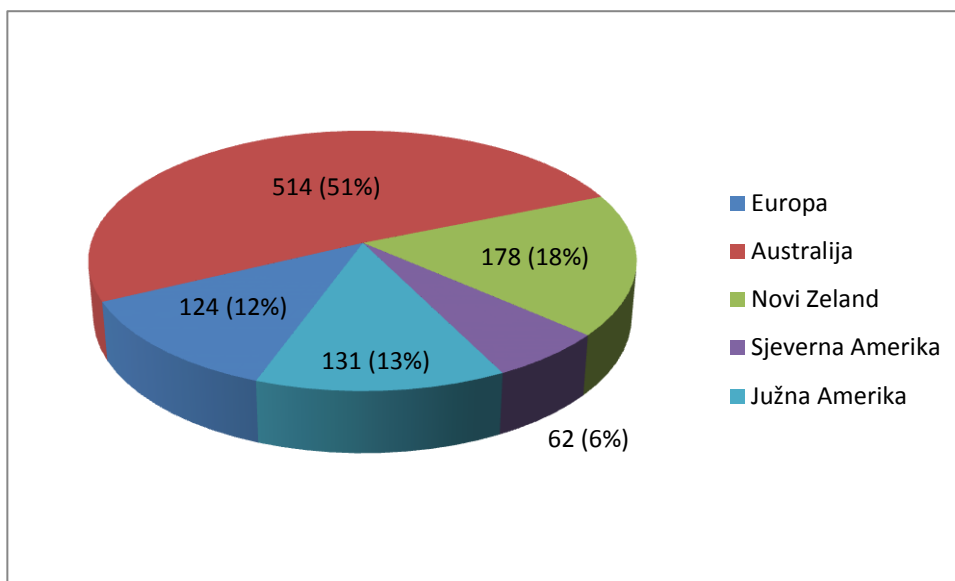
⁴⁸⁰ DAD, FDO, kut. CD II a 3, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 1-15.1.1927. od 16.1.1927.; DAD, FDO, kut. CD II a 3, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo od 16-31.1.1927. od 1.2.1927.; DAD, FDO, kut. CD II a 5, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo za veljaču 1927. od 13.3.1927.; DAD, FDO, kut. CD II a 8, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo za travanj 1927. od 9.5.1927.; DAD, FDO, kut. CD IV f 6, Popis izdanih putnih listova za inozemstvo za svibanj 1929. od 7.6.1929.

Tablica 16: Dopuštene putovnice iz makarskog kotara prema destinacijama.

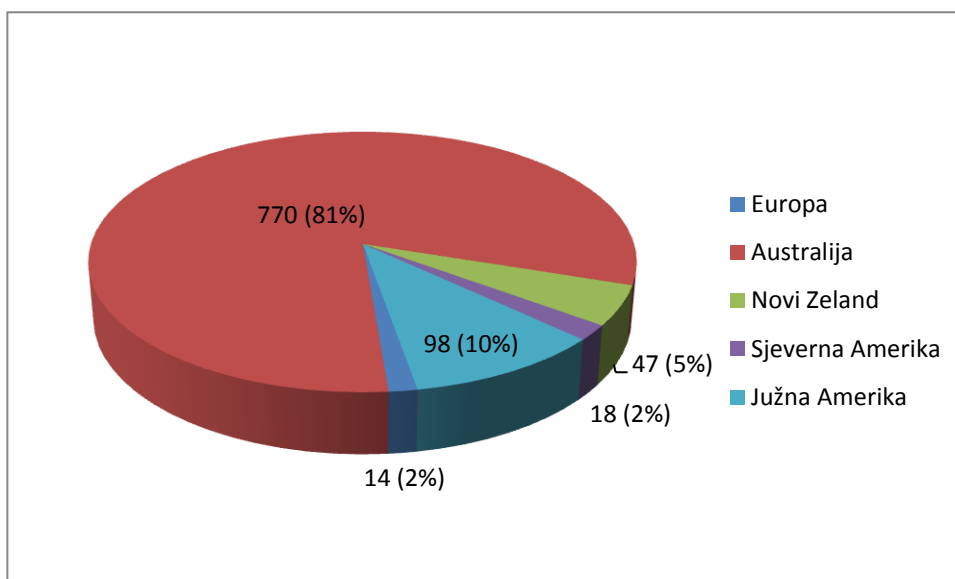
	Europa i Egipat	Sjeverna Amerika	Južna i Srednja Amerika	Australija	Novi Zeland	Ukupno
Makarska	Italija (91) Više zemalja (76) Čehoslovačka (20) Belgija (13) Austrija (6) Njemačka (1) Francuska (1) Egipat (1)	SAD (1)	Argentina (11) Čile (6) Arg. i Urugvaj (1)	22	2	251
Makarsko primorje	Belgija (91) Italija (15) Više zemalja (11) Austrija (4) Čehoslovačka (2) Rumunjska (1)	Kanada (36) SAD (26)	Argentina (97) Meksiko (14) Arg. i Urugvaj (8) Čile (4) Urugvaj (4) Arg. i Bolivija (2) Arg. i Čile (1) Arg. i Meksiko (1)	514	178	1.009
Vrgorska krajina	Više zemalja (7) Belgija (2) Italija (2) Austrija (1)	SAD (12) Kanada (6)	Argentina (71) Meksiko (23) Arg. i Meksiko (4)	770	47	945
Ukupno	344	81	247	1306	227	2205

Slika 10. Odredišne zemlje u dopuštenim putovnicama iz Makarske.

Slika 11. Odredišne zemlje u dopuštenim putovnicama s ostatka Makarskog primorja.

Slika 12. Odredišne zemlje u dopuštenim putovnicama iz Vrgorske krajine.

Mnogo manji broj dopuštenih putovnica iz Makarske razumljiv je s obzirom na odnose između broja stanovnika, jer su i Vrgorska krajina i ostatak Makarskog primorja brojali oko šest puta više stanovnika od Makarske u to vrijeme, što je na razini odnosa u ukupnom broju dopuštenih putovnica, no iz odredišnih zemalja vidljive su jasne razlike u naravi tih putovanja. Naime, iz priložene tablice te grafova vidljive su velike razlike u zastupljenosti pojedinih odredišnih zemalja između same Makarske i okolne regije. Dok je iz ostatka Primorja i Vrgorske krajine 85-90% putovnica bilo za preoceanske zemlje, iz Makarske je gotovo isti udio putovnica bio za europske destinacije. Kao što je ranije već spomenuto, od europskih zemalja u kojima je postojala mogućnost zapošljavanja u to vrijeme

bile su najatraktivnije Francuska, Belgija i Njemačka, no iz podataka o odredišnim zemljama iseljenika može se zaključiti da gradsko stanovništvo ni ondje nije odlazilo u većoj mjeri. Pri tome je ipak potrebno napomenuti da je među tim destinacijama najpoželjnija očito bila Belgija, dok su putovnice za ostale europske odredišne zemlje bile izdavane uglavnom u sklopu turističkih ili eventualno poslovnih putovanja, pa se kao takve mogu kategorizirati i one izdane za više odredišta. To potvrđuju podaci prema kojima su najčešće izdavane svake godine u slično vrijeme, uglavnom u kasno ljeto i to uglavnom pripadnicima gradske elite, koji su nerijetko putovali u pratnji obitelji. Stoga će ta putovanja biti izuzeta iz daljnje obrade po pitanju iseljavanja, a više riječi o njima biti će u poglavlju o životnom stilu gradskih društvenih slojeva i razvoju građanskog stila života, jer se pojedinci kojima su odobravane te putovnice ne mogu smatrati iseljenicima. Svakako se pri tome još posebno mora spomenuti Italija, koja je bila najzastupljenija pojedinačna zemlja odredišta, no to je dobrim dijelom bila posljedica prisvajanja većeg dijela jadranske Hrvatske, pa je primjerice odlazak u Zadar evidentiran jednako kao odlazak u neku od destinacija na Apeninskom poluotoku, a većoj zastupljenosti putovanja u samu Italiju zasigurno je doprinosila i njena blizina, zatim brojne obiteljske i prijateljske veze još iz razdoblja Monarhije te njena uloga turističke destinacije, naročito s obzirom na Vatikan i vjerski turizam, koji se u to vrijeme snažno razvija. No, o svemu tome će kasnije još biti riječi.

Dakle, iseljeničkim putovnicama iz Makarske mogu se smatrati tek njih 43 za prekoceanske zemlje i 13 za Belgiju, od ukupno 251 izdane. Iz ostatka Primorja bilo je od ukupno 1.009 izdanih putovnica 885 za prekoceanske destinacije, a 91 za Belgiju, dok su iz Vrgorske krajine od ukupno 945 izdanih putovnica čak njih 933 bile za prekoceanske zemlje te tek dvije za Belgiju. Atraktivnost Belgije kao odredišne zemlje za iseljavanje, odnosno za odlazak na privremeni rad, te njenu popularnost među stanovnicima kotara u odnosu na druge europske zemlje, potvrđuje i dopis kotarskog predstojnika iz Makarske velikom županu Dubrovačke oblasti, koji navodi da se putovnice za prekoceanska putovanja ne izdaju osobama s navršениh 17 godina i 10 mjeseci jer su vojni obveznici, a predstavnici vlasti su pretpostavljali da se nakon odlaska preko oceana neće nikada vratiti izvršiti svoju dužnost. No, istovremeno su im dopuštali odlazak u Belgiju, gdje bi se zadržavali nekoliko godina i potom se vraćali s ušteđevinom, a po povratku bi odslužili i vojnu obvezu, što je u skladu s ranijim zaključkom o razlikama između prekoceanskog iseljavanja i onog unutar Europe po

pitanju stope povratnika.⁴⁸¹ Tako je u razdoblju od 1. siječnja 1923. do 30. lipnja 1926. kotarsko predstojništvo u Makarskoj izdalo radnicima za Belgiju ukupno 128 putovnica, među kojima je bilo 126 zemljoradnika, a samo dva kvalificirana radnika, no nažalost u tom izvješću nisu navedena prebivališta tih iseljenika, na temelju kojih bi se mogli donositi daljnji zaključci. Nakon 1926. zanimanje za Belgiju među stanovnicima makarskog kotara naglo je prestalo, jer je ondje nastupila gospodarska kriza što je utjecalo na slabiju mogućnost zarade.⁴⁸²

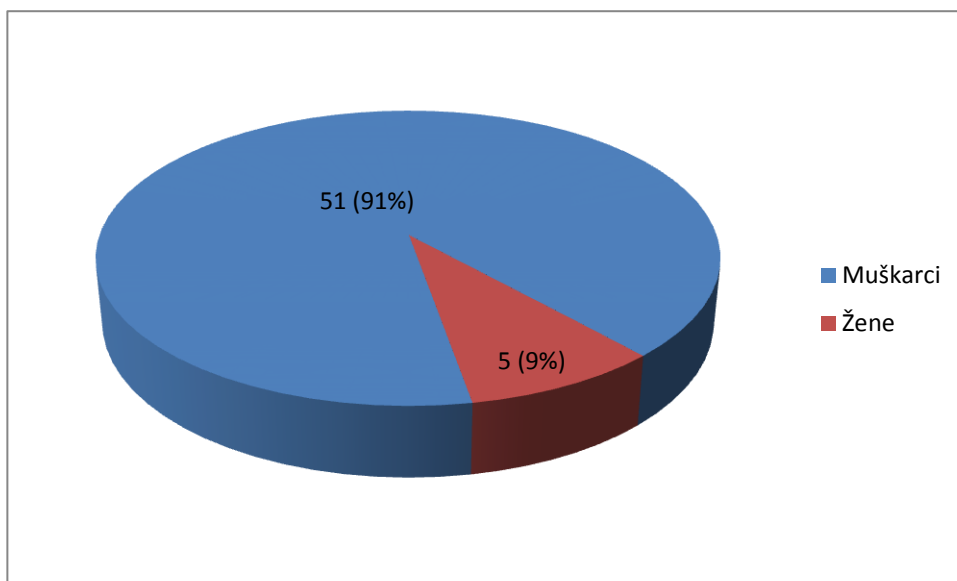
Prema svemu navedenom, a naročito s obzirom na vrlo mali broj putovnica iz Makarske za prekoceanske zemlje i Belgiju, nameće se zaključak da značajnijeg iseljavanja iz potrebe za zaradom iz same Makarske u razdoblju od 1919. do 1931. nije bilo. Ovaj zaključak posebno dobiva na snazi kada se broj iseljenika iz Makarske uspoređi s podacima o dopuštenim putovnicama iz ostatka kotara, gdje je proces iseljavanja bio vrlo snažan. Naime, iz Vrgorske krajine je prema nekim procjenama od 1921. do 1931. iselilo oko 14% ukupnog stanovništva, a slična situacija bila je i na području ostatka Primorja, s obzirom na još nešto veći broj dopuštenih putovnica u istom razdoblju, a na približno jednaki broj stanovnika.⁴⁸³ Na temelju toga može se dalje zaključiti kako je život u gradu očito bio znatno kvalitetniji i lakši u odnosu na sela Makarskog primorja i njihovog zaleđa, jer su glavni razlozi iseljavanja u ovom razdoblju bili prvenstveno gospodarske, a ne političke prirode. Stoga su se Makarani u odnosu na stanovnike ruralnih područja ostatka kotara očito mnogo rjeđe odlučivali na iseljavanje.

Izvješća o dopuštenim putovnicama omogućuju i obradu podataka o iseljenicima po rodu i dobi, a s obzirom na raniji zaključak za analizu su naročito zanimljive osobe koje su putovale u prekoceanske zemlje te u Belgiju i koje možemo smatrati iseljenicima u pravom smislu riječi. Za područje Makarske stoga ulaze u obradu podaci o 56 osoba, s ostatka Primorja o 976, a iz Vrgorske krajine o 935 stanovnika. Ti podaci međusobno pokazuju gotovo identične rezultate (Slike 13-15). Iseljenici koji su išli u prekoceanske zemlje ili na rad u Belgiju bili su gotovo isključivo muškarci.

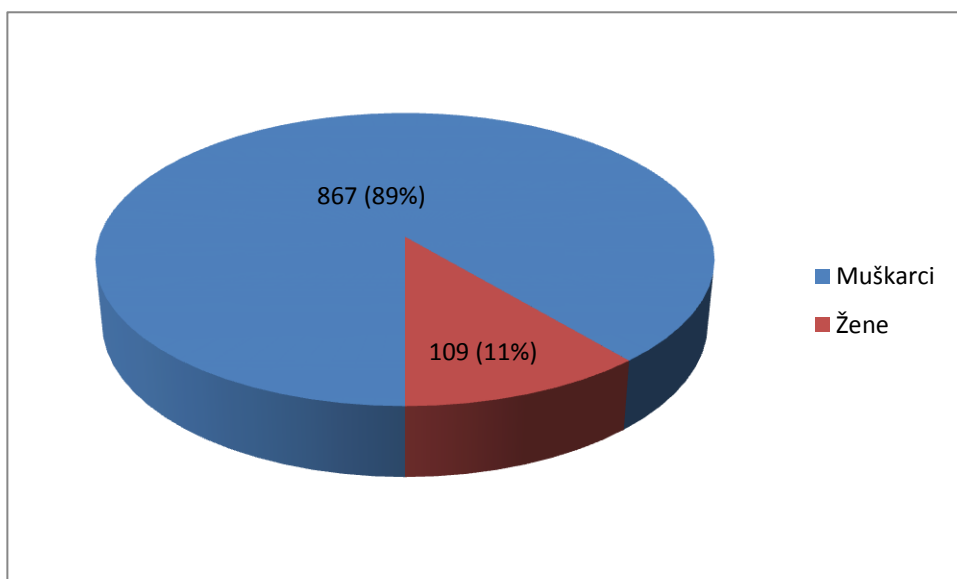
⁴⁸¹ DAD, FDO, kut. CD IV d 1, Izvješće kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti o ograničavanju izdavanja putovnica vojnim obveznicima od 3.3.1929.

⁴⁸² DAD, FDO, kut. CD II a 3, Izvješće kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti o statistici iseljavanja od 14.7.1926.

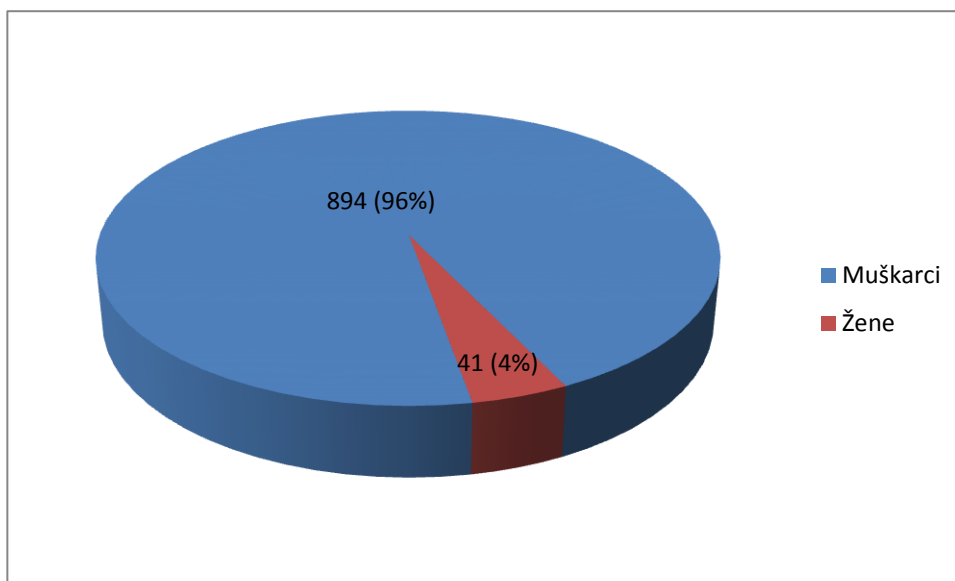
⁴⁸³ Ivan Hrstić, „Iseljavanje iz Vrgorske krajine u razdoblju od 1921. do 1931.“. U: *Cjelovitost Zabiokovlja: Pluridisciplinarni pristup*, (ur. Anđelko Mrkonjić i Davorin Medić), Mostar 2011., 74-87.

Slika 13. Rodna struktura iseljenika iz Makarske u prekoceanske zemlje i Belgiju.

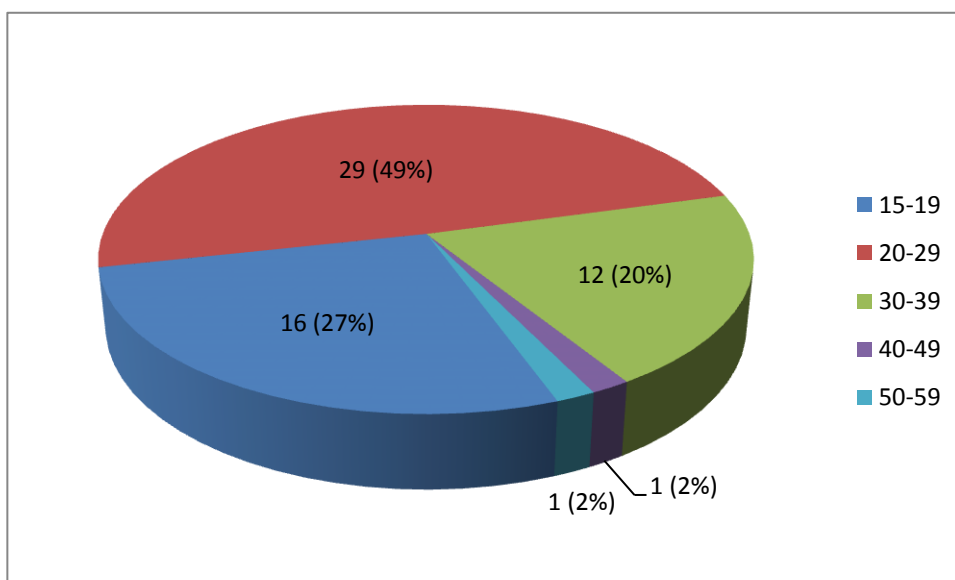

Slika 14. Rodna struktura iseljenika iz ostatka Primorja u prekoceanske zemlje i Belgiju.

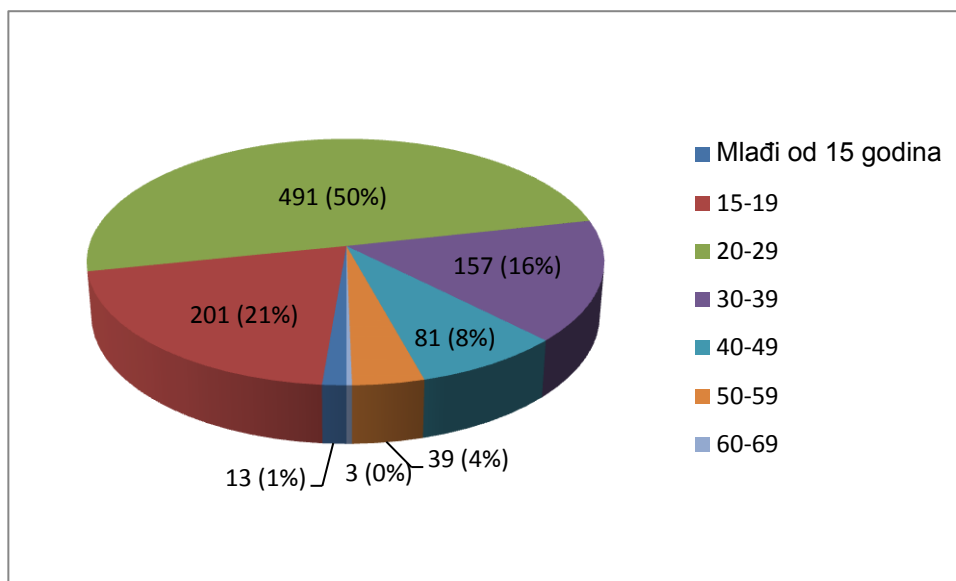

Slika 15. Rodna struktura iseljenika iz Vrgorske krajine u prekoceanske zemlje i Belgiju.

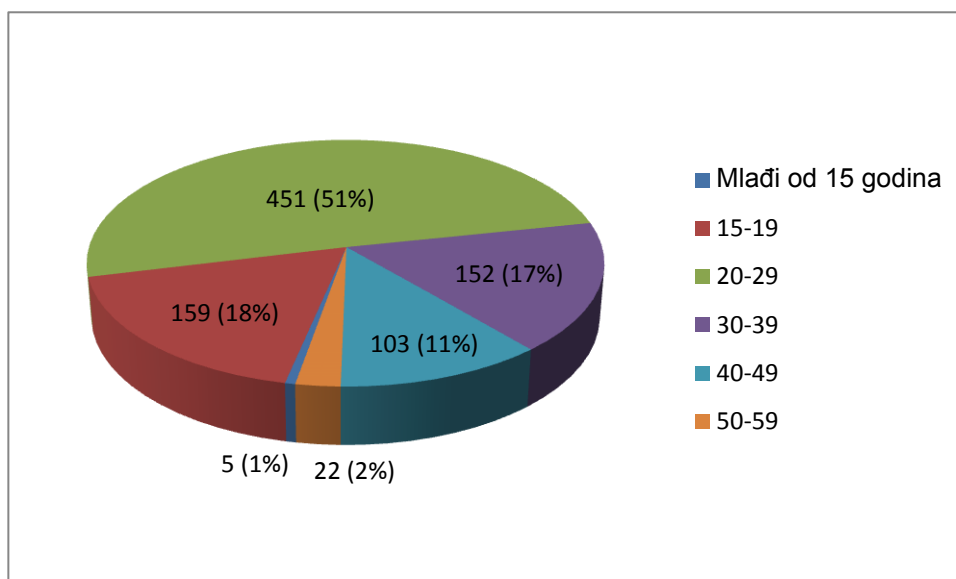
Daljnja analiza dopuštenih putovnica ukazuje na činjenicu da se radilo pretežno o iseljavanju mladog muškog stanovništva, najčešće u najaktivnijoj radnoj dobi (Slike 16-18). Pri tome se mora imati na umu da su bile dostupne samo godine rođenja za iseljenike, a ne datumi, pa je moguće da su u stvarnosti podaci bili nešto drugačiji, s obzirom na osobe koje u trenutku iseljavanja nisu bile još napunile punu godinu starosti, no to su relativno zanemarive razlike.

Slika 16. Dobna struktura muških iseljenika iz Makarske u prekoceanske zemlje i Belgiju.

Slika 17. Dobna struktura muških iseljenika iz ostatka Primorja u prekoceanske zemlje i Belgiju.

Slika 18. Dobna struktura muških iseljenika iz Vrgorske krajine u prekoceanske zemlje i Belgiju.

Iseljenici su prema starosti najčešće bili u dvadesetim godinama, a potom u kategoriji od 15 do 19 godina, pri čemu je velika većina bila pri gornjoj granici ove dobne skupine. Nešto niži udio iseljenika bio je starosti od 30 do 39 godina, a udjeli starijih od 39 dalje su padali sa svakom godinom sve brže. Pri usporedbi tri navedena područja (grad Makarska, Primorje i Vrgorska krajina) mogu se uočiti gotovo identični udjeli između dobi iseljenika iz Vrgorske krajine i onih s Primorja, no u usporedbi s Makaranimi postoje neka značajnija odstupanja. Najizraženije odstupanje je u udjelu djece u ukupnom broju iseljenika, pri čemu je njihov postotak među iseljenicima iz Makarske mnogo izrazitiji u odnosu na iseljenike iz ostatka kotara. Glavni razlog tomu je prvenstveno višestruko manji uzorak za Makarsku te

nešto veći broj maloljetnika koji su išli na rad u Belgiju, a kojem su Makarani bili skloniji od stanovnika iz ostatka kotara. No, unatoč relativno malom broju, upravo je udio maloljetnih i starih osoba među onima koji putuju u prekoceanske zemlje naročito značajan, jer upućuje na prisutnost procesa trajne migracije. Naime, djeca i starci su se na iseljavanje odlučivali u pravilu isključivo na poziv člana obitelji, koji se u zemlji useljenja dovoljno dobro snašao da si može priuštiti njihov dolazak, dok je mogućnost njihova povratka bila vrlo malena.

Jačanjem utjecaja velike gospodarske krize i druge useljeničke države počele su, po uzoru na SAD, u sve većoj mjeri uvoditi restriksijske mjere za useljavanje, što je rezultiralo opadanjem iseljavanja krajem dvadesetih godina, o čemu nažalost ne postoje podaci za Makarsku ili ostatak kotara.⁴⁸⁴ Pri tome je iseljavanje u europske zemlje nešto duže zadržalo postignute razine u odnosu na iseljavanje u prekoceanske destinacije, koje je naglo slabilo. U skladu s tim, rastao je broj povratnika u Kraljevinu SHS i na taj način je završen jedan ciklus iseljavanja, koji je započeo nakon Prvog svjetskog rata i dosegao vrhunac u drugoj polovici istraživanog razdoblja, a njegov kraj poklapa se s krajnjom točkom ovog istraživanja.⁴⁸⁵

Nakon svega navedenog može se zaključiti kako Makarani nisu u značajnijem broju iseljavali u inozemstvo u razdoblju od 1919. do 1929., no usporedba s razdobljem do Prvoga svjetskog rata nije moguća jer dosadašnja istraživanja nisu otkrila izvore na temelju kojih bi se mogli donijeti zaključci o iseljavanju iz samoga grada. Ipak, na temelju literature, kao i nekih drugih okolnosti, među kojima se ističe djelovanje agenata brodarskih poduzeća, može se postaviti teza da je broj iseljenika iz Makarske, u skladu sa širim trendovima, nakon 1918. bilježio niže apsolutne brojke u odnosu na ranije istraživano razdoblje. Naime, upravo su spomenuti agenti, koji su dobivali postotak zarade od prodanih karata, imali iznimno važnu ulogu u procesu iseljavanja, no tijekom dvadesetih godina za njih je bilo sve manje posla. Njihovu brojnost u Makarskoj potvrđuju podaci o djelovanju podzastupnika tvrtki: Hamburg Amerika Linea, Cunard Linea, White Star Linea, Red Star Linea, Hollandskog Loyda,

⁴⁸⁴ DAD, FDO, kut. CD IV f 8, Izvješće kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti o prijedlogu zatvaranja podzastupstava brodarskih društava u Makarskoj od 8.8.1929.; "Naša emigracija opada", *Novo Doba*, god. XII, br. 129, Split, 21.5.1929., 5.; "Emigracija u aprilu o.g.", *Novo Doba*, god. XII, br. 178, Split, 19.7.1929., 6.; "Naša emigracija", *Novo Doba*, god. XII, br. 195, Split, 8.8.1929., 4.; "Naša migracija u aprilu", *Novo Doba*, god. XIII, br. 126, Split, 2.6.1930., 6.; "Naša migracija u maju 1930.", *Novo Doba*, god. XIII, br. 162, Split, 15.7.1930., 6.; "Za spriječavanje iseljavanja", *Novo Doba*, god. XIII, br. 249, Split, 25.10.1930., 5.; "Iseljenička politika Primorske Banovine i opća emigracija Jugoslavije", *Novo Doba*, god. XIV, br. 7, Split, 10.1.1931., 3.; "Nazadovanje iseljavanja iz Dalmacije", *Novo Doba*, god. XIV, br. 181, Split, 5.8.1931., 5.; "Opada iseljavanje iz Primorske Banovine", *Novo Doba*, god. XIV, br. 217, Split, 17.9.1931., 6.; "Problemi našeg iseljeničtva", *Novo Doba*, god. XIV, br. 277, Split, 26.11.1931., 6.

⁴⁸⁵ Mira Kolar-Dimitrijević, "Djelovanje velike ekonomske krize na migraciona kretanja jugoslavenskih naroda". U: *Svetska ekonomska kriza 1929-1934. i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope* (ur. Vasa Čubrilović), Beograd 1976., 337-366.

Cosulich Linea, Orijent Linea, Lloyd Sabauda, Royal Mail Linea, Navigazione Generale Italiana i Mesageries Maritimesa, koji su svi početkom dvadesetih godina, još uvijek relativno dobro poslovali, no kako se broj iseljenika potom počeo smanjivati, tako je bilo i sve manje posla za njih.⁴⁸⁶ To potvrđuje i procjena kotarskog predstojnika, prema kojoj je prosječni broj iseljenika s ovog područja 1929. iznosio tek petnaestak osoba mjesečno, dok ih je ranije bilo čak pedesetak, a u isto vrijeme došlo je i do gašenja pojedinih podzastupstava brodarskih kompanija u Makarskoj. Tijekom 1929. u Makarskoj je još uvijek bilo aktivno njih osam, no od kojih su samo četiri donekle poslovala, dok su ostali bili bez posla. Ipak, unatoč njihovom štetnom djelovanju po državu, jer su u želji za što većom zaradom poticali lokalne stanovnike na iseljavanje, predstavnici vlasti u Makarskoj smatrali su kako se postojeća podzastupstva ne smiju ukinuti, jer iseljenici nisu bili dovoljno pismeni i sposobni izravno tražiti informacije iz većih središta te bi zabrana njihovog rada dovela do povećanja broja ilegalnih „nadriagenata“, čiji se rad ne bi mogao kontrolirati.⁴⁸⁷ No, to ne znači da njih već nije bilo, naročito tijekom prve polovine dvadesetih dok je proces iseljavanja još uvijek bio vrlo jak, što potvrđuju podaci da se 1923. policijskim vlastima u Makarskoj javilo šest osoba koje su bile prevarene za putovnice i oštećene za 45.000 din. Od njih šest, dvojica su čak bila i otputovala za SAD, ali su ih američke vlasti vratile prilikom pokušaja prelaska granice.⁴⁸⁸ Stoga se može zaključiti kako je smanjena mogućnost zarade uslijed sve manjeg broja iseljenika rezultirala povlačenjem brodarskih podzastupstava iz Makarske, što potvrđuje postavljenu tezu o slabljenju procesa iseljavanja tijekom dvadesetih godina u odnosu na razdoblje do Prvog svjetskog rata. No, konačna procjena broja iseljenika iz Makarske i ukupne snage ovoga procesa nije moguća zbog nepotpunosti izvora, a zbog velikih oscilacija u broju iseljenika po pojedinim godinama i etapama nije moguća ni procjena njihovog broja unutar razdoblja od 1919. do 1929. godine.

⁴⁸⁶ DAD, FDO, kut. CD III d 4, Zahtjev agencije Hamburg Amerika Line u kojem se traži zamjena Mihe Marinovića Nazarijem Klarićem na mjestu predstavnika društva od 27.7.1928.; DAD, FDO, kut. CD III d 5, Imenovanje Nazarija Klarića predstavnikom društva Hamburg Amerika Line u Makarskoj od 17.9.1928.; DAD, FDO, kut. CD III d 4, Imenovanje Ivana Tonkovića podzastupnikom brodarskih društava u Makarskoj: Cunard Line, White Star Line, Red Star Line i Holandski Lloyd od 30.6.1928.; DAD, FDO, kut. CD IV c 10, Imenovanje Pina Caralipea podzastupnikom brodarskih društava Cosulich Line i Orijent Line od 14.2.1929.; DAD, FDO, kut. CD IV f 4, Imenovanje Mate Beroša podzastupnikom brodarskog društva Lloyd Sabauda umjesto Mihe Rismonda od 10.5.1929.; DAD, FDO, kut. CD IV f 8, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o podzastupstvima brodarskih društava u Makarskoj od 8.8.1929.

⁴⁸⁷ DAD, FDO, kut. CD IV f 8, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o podzastupstvima brodarskih društava u Makarskoj od 8.8.1929.

⁴⁸⁸ „Nove žrtve falsifikatora posaa Miloša i družine“, *Novo doba*, god. VI, br. 296, Split, 28.12.1923., 4.

S obzirom da prekomorsko iseljavanje iz Makarske očito nije bilo naročito snažno, dok je u isto vrijeme doseljavanje u grad bilo značajno, kao što će se vidjeti u nastavku teksta, te je zabilježen i pozitivan prirodni prirast, a broj stanovnika nije značajnije narastao, postavlja se pitanje gdje je nestalo to stanovništvo? Jedini mogući odgovor je iseljavanje unutar Kraljevine SHS, za koje nisu vođene posebne statistike i nije ga moguće dalje istraživati. S obzirom na opći proces urbanizacije, može se zaključiti kako su Makarani u potrazi za poslom uglavnom iseljavali u veće gradove, jednako kao što su stanovnici okolnih ruralnih područja doseljavali u Makarsku. Na temelju dosadašnjih istraživanja, može se zaključiti kako je većina Makarana iseljavala u Split, koji je u razdoblju nakon Prvog svjetskog rata postao glavna luka novoosnovane države i koji je u cijelom međuratnom razdoblju naglo napredovao na svim poljima društvenog i gospodarskog života, što je bilo popraćeno masovnim doseljavanjem stanovništva iz cijele Dalmacije, uključujući i Makarsku. To potvrđuju i redovita svečana misna slavlja sv. Klementa, zaštitnika Makarske, u Splitu svake godine, za koju priliku su se Makarani nastanjeni u Splitu javno pozivali na sudjelovanje.⁴⁸⁹ Prilikom slavlja dvjestote obljetnice prijenosa moći sv. Klementa u Makarsku 22. studenog 1925., Makarani nastanjeni u Splitu organizirali su i izlet parobrodom u Makarsku, a dvije godine potom organizirali su i prikupljanje novčanih sredstava u fond za poljepšanje Makarske.⁴⁹⁰ U međuvremenu bili su pokrenuli i inicijativu za imenovanjem „Makarske ulice“.⁴⁹¹ Prema službenim brojkama, u Splitu je bilo nastanjeno 166 osoba rođenih u Makarskoj, ali je njihov broj zasigurno bio i nešto veći.⁴⁹² Na taj zaključak upućuje podatak o proslavi sv. Klementa 1929., kojoj je prisustvovalo više od 100 obitelji, dok je prema nekim izvorima broj obitelji iz Makarske nastanjenih u Splitu iznosio čak oko 200 s oko 500 članova, što u omjeru s ukupnim brojem stanovnika u Makarskoj u to vrijeme predstavlja čak četvrtinu njene ukupne populacije.⁴⁹³

⁴⁸⁹ „Makarani sv. Klement“, *Novo doba*, god. IV, br. 268, Split, 25.11.1921., 3.; „Slava pokrovitelja Makarske“, *Novo doba*, god. V, br. 269, Split, 24.11.1922., 2.; „Makarani nastanjeni u Splitu“, *Novo doba*, god. VII, br. 271, Split, 25.11.1923., 5.; „Poziv Makaranima nastanjenim u Splitu“, *Novo doba*, god. XI, br. 296, Split, 21.11.1928., 4.

⁴⁹⁰ „Sutrašnji izlet Makarana“, *Novo doba*, god. VIII, br. 287, Split, 21.11.1925., 4.; „Proslava zaštitnika Makarske“, *Novo doba*, god. X, br. 274, Split, 24.11.1927., 4.; „Poziv Makaranima“, *Novo doba*, god. XII, br. 287, Split, 23.11.1929., 4.

⁴⁹¹ „Zašto nema makarske ulice u Splitu?“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 184, Split, 3.3.1926., 3.

⁴⁹² Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 29.

⁴⁹³ „Proslava sv. Klementa“, *Novo doba*, god. IX, br. 288, Split, 25.11.1926., 2.; „Zašto nema makarske ulice u Splitu?“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 184, Split, 3.3.1926., 3.; „Makarani u Splitu“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 276., Split, 26.11.1929., 2.

5.2.2.2. *Doseljavanje*

Uz iseljavanje, temeljna odrednica migracijskih kretanja je doseljavanje, čije istraživanje omogućava daljnji uvid u opći proces promjena u kontekstu modernizacije. Naime, relativno visok udio autohtonog u ukupnom stanovništvu temeljna je karakteristika agrarnih društava, koje obilježava nizak stupanj prostorne mobilnosti, dok moderna društva karakterizira visoka prostorna mobilnost.⁴⁹⁴ No, kao što je već rečeno prilikom pokušaja kvantifikacije iseljenika iz Makarske u ostale gradove i regije unutar Kraljevine, evidencije o tim kretanjima nisu bile vođene, što otežava istraživanje i procesa doseljavanja. Stoga, kao jedini mogući izvor za njegovo proučavanje preostaju matične knjige umrlih, u kojima su upisani podaci o mjestu rođenja i mjestu prebivališta za preminule, te matične knjige vjenčanih, u kojima su ti podaci upisani za zaručnike. Ti podaci omogućit će analizu udjela stanovnika prema njihovom podrijetlu prilikom ta dva ključna životna trenutka, na temelju čega će se potom nastojati istražiti privlačna snaga grada.

U makarskim matičnim knjigama umrlih i vjenčanih u razdoblju od 1900. do 1910 te od 1919. do 1929. postoje podaci o 1.429 osoba koje su ili umrle ili bile vjenčane u Makarskoj kroz navedena razdoblja, među kojima je 31 osoba upisana dva puta te su sva ta ponavljanja izuzeta iz daljnje obrade. S obzirom na ukupni broj građana koji se u tim razdobljima kretao oko 2.000 u trenucima popisa, ovaj uzorak svakako se može smatrati relevantnim i reprezentativnim, koliko je to moguće. Od ukupnog broja osoba zapisanih u matičnim knjigama, za potrebe istraživanja broja doseljenika u Makarsku bitne su osobe koje su ondje imale prebivalište i bile stalno nastanjene, s obzirom da su u knjigama često bile upisane i osobe koje nisu imale prebivalište u Makarskoj, već su ondje samo obavile ceremoniju vjenčanja ili ih je ondje slučajno zadesila smrt, pa će na temelju tog kriterija još 90 osoba biti izuzeto od daljnjeg istraživanja.

Osobe s prebivalištem u Makarskoj mogu se podijeliti na rođene u Makarskoj, koje će se u nastavku promatrati kao starosjedioce te rođene izvan Makarske, koje će se smatrati doseljenicima. No, potrebno je napomenuti da kod pet osoba mjesto rođenja nije vidljivo zbog oštećenja matičnih knjiga, dok kod jedne osobe mjesto rođenja nije moglo biti pročitano, pa je upisanih starosjedioca bilo 947, a doseljenika 392. Kada se izuzmu ponavljanja bilo je 926 starosjedioca te 388 doseljenika. Dakle, čak 27,69% osoba, odnosno približno svaki četvrti Makaranin od svih upisanih u matične knjige tijekom dvaju istraživanih razdoblja bio je doseljenik. Pri tome treba imati na umu vjerovatnost da je dio starosjedioca slučajem ili iz

⁴⁹⁴ Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo Vukovara i vukovarskoga kraja*, Zagreb 1993., 71.

nekog drugog razloga rođen izvan Makarske, što bi predstavljalo određeno smanjenje broja doseljenika, no njihov broj zasigurno nije bio značajan i ne utječe jače na rezultate obrade. Ove rezultate potvrđuje i istraživanje Nikole Anušića na matičnim knjigama umrlih u Makarskoj u razdoblju od 1834. do 1883., koji je otkrio da su od 303 ukupno upisane umrle odrasle osobe u tom razdoblju, njih čak 128 (42,24%) bili doseljenici, što upućuje na dugotrajnost i snagu procesa gotovo pa masovnog doseljavanja u grad.⁴⁹⁵ Jedan od glavnih razloga ovako velikim udjelima doseljenika kroz duže vremensko razdoblje, a pri relativno malom ukupnom broju stanovnika, svakako su katastrofalne posljedice kuge 1815. te gladi koja je uslijedila u godinama potom, tijekom kojih je Makarska prema procjenama izgubila oko polovine stanovnika te je moralo proći jako puno vremena dok se taj manjak nadoknadio.

Analizirano prema razdobljima, od 1900. do 1910. upisano je u matične knjige umrlih i vjenčanih 771 različita osoba s prebivalištem u Makarskoj, od kojih je bilo 556 (72,11%) starosjedioca te 215 (27,88%) doseljenika. U razdoblju od 1919. do 1929. upisano je u matične knjige umrlih i vjenčanih 559 osoba, od kojih su se četiri ponavljale, a 12 je bilo upisanih već u knjigama iz razdoblja 1900.-1910., pa je broj novih upisanih osoba iznosio 543. Među njima bilo je 370 (68,14%) starosjedioca te 173 (31,86%) doseljenika. Prema tome, može se zaključiti kako je udio doseljenika u Makarsku u oba istraživana razdoblja bio na približno jednakim razinama, iako je vidljiv njihov nešto veći udio u razdoblju od 1919. do 1929., što se može u određenoj mjeri obrazložiti općim procesom modernizacije i postupnim jačanjem procesa urbanizacije. No, utjecaj grada koji je pružao nešto veće mogućnosti kvalitetnijeg života, vrlo sporo se širio, što je uostalom bila karakteristika svih hrvatskih regija u tom razdoblju.

U oba istraživana razdoblja demografske karakteristike doseljenika bile su gotovo identične. Naime, od 1900. do 1910. od ukupno 215 upisanih doseljenika bilo je 118 (54,88%) žena, a 97 (45,12%) muškaraca, slično kao i u razdoblju od 1919. do 1929., kada je od ukupno 173 upisanih doseljenika, bilo 96 (55,49%) žena, a 77 (44,51%) muškaraca. Veći udio žena u doseljeničkoj populaciji upućuje na zaključak kako je Makarska bila atraktivna za useljavanje uglavnom stanovništvu iz susjednih područja, iz kojeg su muškarci u velikom broju iseljavali u prekomorske zemlje. Za to vrijeme, žene su češće dolazile u Makarsku, koja je predstavljala

⁴⁹⁵ N. Anušić, „Rajna smrt“, 170.; N. Anušić, „Socijalna obilježja smrtnosti u Makarskoj“, 126.

regionalno središte, u potrazi za poslom te zbog udaje, a dominacija žena u lokalnom tipu migracija davno je uočeno pravilo, koje se na primjeru Makarske još jednom potvrdilo.⁴⁹⁶

Zaključak o ograničenosti dosega privlačne snage Makarske na uglavnom susjedne krajeve potvrđuje i podrijetlo doseljenika (Tablica 17). No, prije same analize prema razdobljima mora se naglasiti metodološko ograničenje ovog tipa istraživanja, jer doseljenici koji su upisani u matične knjige tijekom pojedinog istraživanog razdoblja nisu nužno upravo tijekom njega i doselili, već postoji vjerojatnost da su doselili mnogo ranije, ali su se tek tijekom toga razdoblja vjenčali ili umrli, pa su bili zapisani u matične knjige. Unatoč tome, uvid u eventualne promjene između dva istraživana razdoblja u porijeklu doseljenika upisanih mogu upućivati na određene društvene procese i aktualne trendove, pa je stoga i ovo istraživanje nužno za bolje razumijevanje društvenog razvoja Makarske, naročito njenog migracijskog bilansa.

Tablica 17. Doseljenici u Makarsku prema rodu i mjestu rođenja.

	1900.-1910.		1919.-1929.		Ukupno
	M	Ž	M	Ž	
Dalmacija (izuzev kotara Makarska)	44 (47,37%)	69 (57,5%)	34 (43,04%)	47 (50%)	198 (51,03%)
Makarsko primorje	23 (24,21%)	37 (30,83%)	23 (29,11%)	38 (40,42%)	118 (30,41%)
Slovenija, BiH, Srbija, Crna Gora	8 (8,42%)	5 (4,17%)	8 (10,13%)	4 (4,25%)	27 (6,96%)
Ostalo (Italija, Albanija, SAD, Austrija, Čehoslovačka, Rumunjska)	6 (6,31%)	5 (4,17%)	6 (8,22%)	0	20 (5,15%)
Istra, Primorje, Kontinentalna Hrvatska	8 (8,42%)	0	4 (5,06%)	1 (1,06%)	11 (2,83%)
Vrgorska krajina	3 (3,16%)	1 (0,83%)	4 (5,06%)	4 (4,25%)	10 (2,58%)
Nepoznato	3 (3,16%)	3 (2,5%)	0	1 (1,06%)	4 (1,03%)
Ukupno prema rodu	95 (44,19%)	120 (55,81%)	79 (45,67%)	94 (54,33%)	
Ukupno	215		173		388

Izvor: AMM, Matične knjige umrlih i vjenčanih za Makarsku u razdobljima od 1900. do 1910. te od 1919. do 1929. godine.

Najveći broj doseljenika u Makarsku u oba istraživana razdoblja bio je sa šireg područja Dalmacije, iz kojeg su izdvojena naselja makarskog kotara, kao primarnog prostora gravitacije. Unutar toga područja mogu se uočiti velike razlike u broju doseljenika iz ostatka Makarskog primorja u odnosu na broj doseljenika iz Vrgorske krajine. Pri tome se svakako

⁴⁹⁶ A. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo Vukovara*, 72.; Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, Dubrovnik 1998., 182-183.

mora uočiti snažniji porast broja doseljenika tijekom dvadesetih godina iz oba ova područja, što upućuje na postupno jačanje procesa urbanizacije i jačeg utjecaja Makarske na okolnu ruralna regiju. Ovaj zaključak potvrđuje i gotovo dvostruko veći udio doseljenika iz prigradskih naselja Velikog Brda, Makra i Kotišine, no povećanje udjela doseljenika iz bližih ruralnih sredina ujedno predstavlja i smanjenje udjela doseljenika iz udaljenijih područja, što je prvenstveno bila posljedica slabog gospodarskog razvoja Makarske i njene neatraktivnosti po tom pitanju. Prema tome, dok je stanovnicima ostatka kotara doseljavanje u Makarsku predstavljalo bar nekakvo povećanje mogućnosti za boljim životnim uvjetima, njena gospodarska razvijenost, odnosno nerazvijenost, bila je ograničavajući čimbenik pri motivaciji doseljavanja iz udaljenijih krajeva.

Slaba privlačna snaga Makarske te njen daljnji negativni trend u usporedbi između dvaju istraživanih razdoblja došli su do izražaja već po pitanju doseljenika iz ostatka Dalmacije. Oni su u ukupnom broju i dalje predstavljali većinu doseljenika, no unutar tog šireg područja najčešća regija porijekla doseljenika u Makarsku bilo je njeno neposredno zaleđe, konkretno Imotska krajina, dok je iz udaljenijih krajeva, kao i ostatka Hrvatske te naročito stranih zemalja, broj doseljenika bio vrlo malen. Ovaj proces naročito je došao do izražaja tijekom dvadesetih godina, kada se uslijed slabog razvoja lokalnog gospodarstva, naročito industrije, koja je tijekom dvadesetih godina čak pokazivala naznake nazadovanja u odnosu na prvo desetljeće 20. stoljeća, kao i jačeg razvoja obližnjeg Splita, došlo čak do smanjivanja udjela doseljenika i iz tradicionalno Makarskoj gravitirajućih područja, kao što je Imotska krajina, otkud je tijekom prvog razdoblja bilo zabilježeno u makarskim matičnim knjigama 38 (17,67%) doseljenika, a tijekom dvadesetih godina njih tek 20 (11,56%).

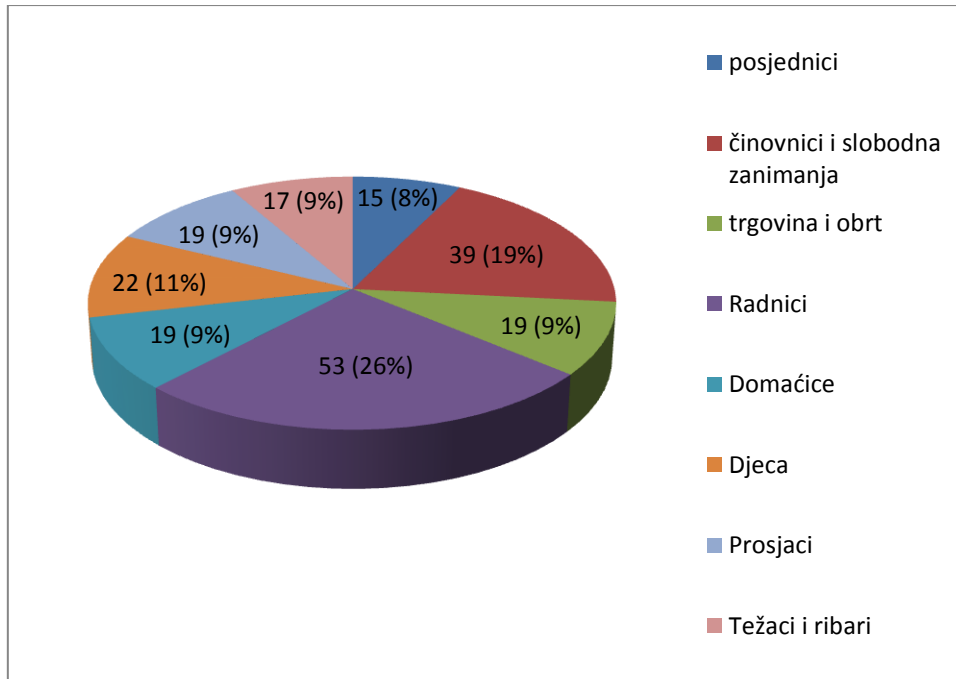
Uz ove ukupne razlike između dva istraživana razdoblja iz tablice su jasno vidljive i rodne razlike u porijeklu doseljenika. Naime, dok su žene uglavnom bile porijeklom sa šireg područja Dalmacije, naročito iz najbliže okolice, porijeklo muških doseljenika mnogo je raznovrsnije i u prosjeku udaljenije od Makarske. U razdoblju od 1900. do 1910. od ukupno 120 doseljenika čak njih 87,5% bilo je porijeklom iz ostatka kotara ili iz nekog drugog kraja Dalmacije. Od doseljenika iz udaljenijih krajeva mogu se spomenuti tek po dvije Rumunjke, Talijanke, Crnogorke i Slovenke te po jedna doseljenica s područja BiH i Austrije. U razdoblju od 1919. do 1929. od ukupno 94 doseljenice, njih čak 95,75% bilo je porijeklom sa šireg područja Dalmacije, dok se od onih iz udaljenijih krajeva mogu spomenuti tek tri (3,19%) iz Crne Gore te po jedna (1,06%) iz Hrvatskog zagorja i Slovenije. I unutar Dalmacije, najveći dio doseljenika dolazio je iz najbliže ruralne regije, odnosno iz ostatka

Makarskog primorja, otkud je tijekom razdoblja od 1900. do 1910. došlo 30,83%, a tijekom razdoblja od 1919. do 1929. čak 40,23% ukupno doseljenih žena, te iz Imotske krajine, otkud je tijekom prvog razdoblja zabilježeno 28,33%, a tijekom drugog razdoblja tek 19,19% doseljenica. Prema tome, još jednom se potvrdila dominacija žena u lokalnom tipu migracija.

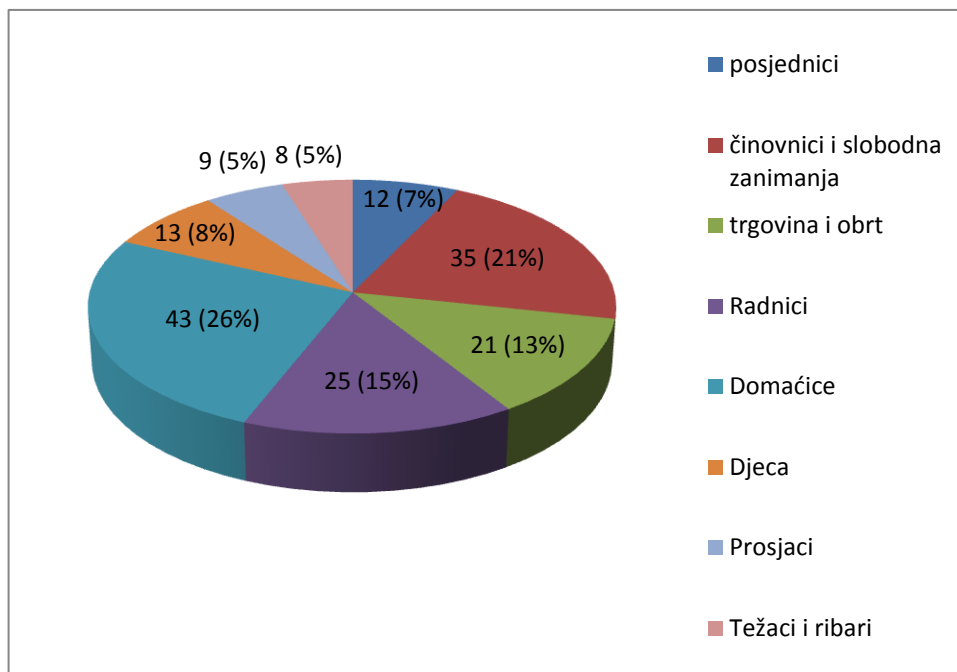
Kod doseljenih muškaraca također je bio najveći udio onih porijeklom sa šireg područja Dalmacije, kojih je u razdoblju 1900.-1910. bilo 72,08%, a u razdoblju 1919.-1929. čak 81,01%, no to je i dalje bilo znatno niže od udjela kod doseljenih žena. Za razliku od njih, i naselja unutar Dalmacije otkud su muškarci dolazili bila su nešto udaljenija od Makarske, pa su u razdoblju od 1900. do 1910. uz Makarsko primorje (24,21%) najzastupljeniji bili doseljenici porijeklom iz splitskog (11,7%) i sinjskog (6,38%) kotara te s otoka Brača (5,32%), dok je iz ostalih udaljenijih dalmatinskih kotara potjecalo još 24,47% doseljenika. Sukladno tome, među doseljenim muškarcima mnogo više je bilo i onih iz drugih hrvatskih pokrajina te stranaca, pa su u razdoblju od 1900. do 1910. u makarske matične knjige upisane po četiri osobe porijeklom iz Istre i Slovenije, tri iz Crne Gore, po dvije iz BiH, Čehoslovačke i Austrije te po jedna iz Hrvatskog zagorja, Hrvatskog primorja, Italije te Grčke. U matičnim knjigama od 1919. do 1929. zabilježena su četiri doseljenika iz Slovenije, po dva iz Hrvatskog primorja, Like i Srbije te po jedan iz BiH, Crne Gore, Srbije, Mađarske i SAD-a, čime se, kao i kod žena, potvrdilo smanjenje atraktivnosti Makarske kao destinacije za doseljavanje iz udaljenijih krajeva tijekom dvadesetih godina u odnosu na prethodno istraživano razdoblje.

Uz slab razvoj gospodarstva koji je snažno utjecao na smanjivanje privlačne snage Makarske, razlikama između dvaju istraživanih razdoblja svakako su snažno pridonijele i šire društvene okolnosti, među kojima se naročito ističe promjena granica 1918. godine. To je rezultiralo padom broja doseljenika iz zemalja bivše Monarhije, Austrije, Čehoslovačke i Mađarske, kojih je u razdoblju od 1900. do 1910. bilo upisano desetero (4,65%), dok ih je od 1919. do 1929. bilo tek četvero (2,31%). U isto vrijeme nije došlo do značajnijeg povećanja broja doseljenika iz primjerice Srbije ili Crne Gore, koje su postale dijelom Kraljevine SHS te koji su eventualno mogli „nadoknaditi“ gubitak ranije spomenutih doseljenika. Prema tome, unatoč tome što je tijekom drugog istraživanog razdoblja došlo do povećanja udjela doseljenika zapisanih u matičnim knjigama, to nije značilo i povećanje atraktivnosti Makarske kao mjesta za doseljavanje, već je to bilo prvenstveno posljedica iznimno teških životnih uvjeta u selima makarskog kotara, koji su se potom u većem broju odlučivali na doseljavanje u najbliži grad, koji im je pružao tek neznatno bolje mogućnosti za zaradu i puko preživljavanje. U skladu sa svime navedenim može se zaključiti kako je doseljeno

stanovništvo uglavnom bilo nisko obrazovano te nije moglo snažnije utjecati na modernizaciju društvenog života grada, što se može potvrditi analizom njihovih zanimanja, pri čemu se mora napomenuti da od ukupno zabilježenih 388 doseljenika za njih 16 zanimanje nije upisano (Slika 19 i 20).

Slika 19: Doseljenici upisani u matične knjige tijekom razdoblja od 1900. do 1910. prema zanimanju.

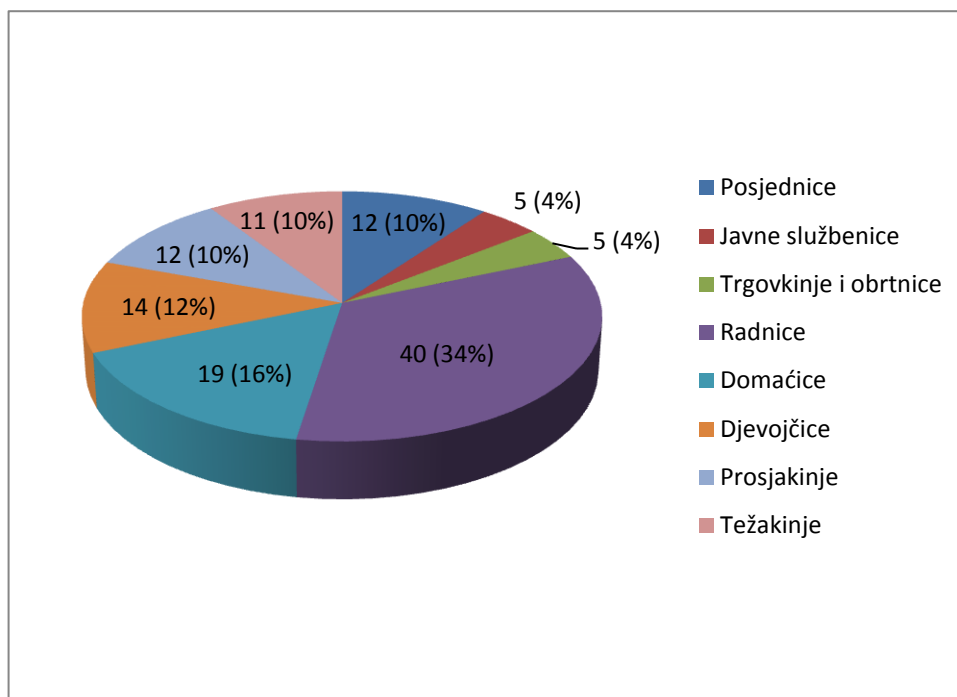

Slika 20: Doseljenici upisani u matične knjige tijekom razdoblja od 1919. do 1929. prema zanimanju.

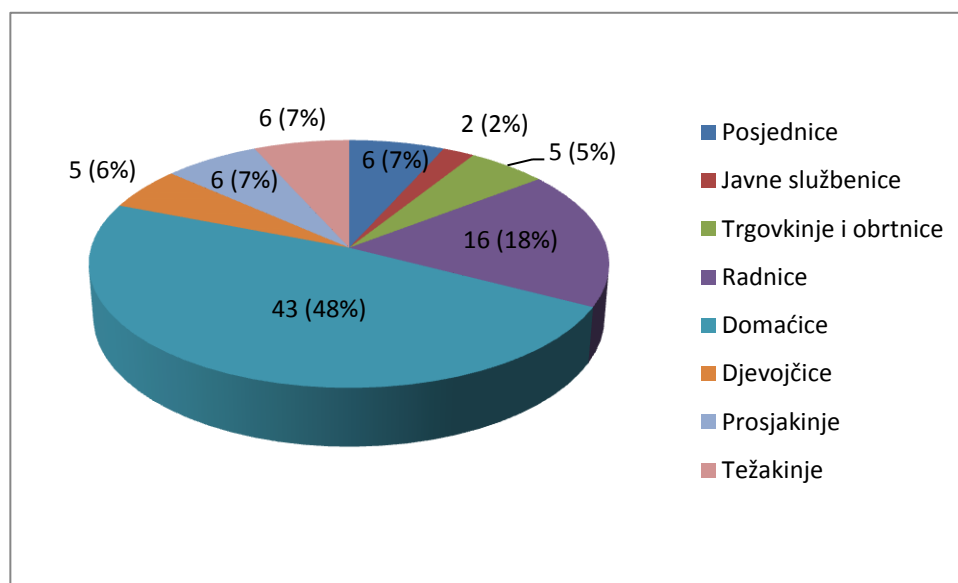
Kada se doseljenici upisani u matične knjige analiziraju prema zanimanju može se primijetiti da ih je najveći broj bio radnika, a pratili su ih službenici i domaćice te obrtnici i trgovci. Na temelju priloženih ilustracija može se uočiti kako je tijekom dvadesetih godina u odnosu na prvo desetljeće 20. stoljeća u matičnim knjigama u Makarskoj zabilježen nešto manji broj upisanih posjednika, težaka i ribara među doseljenicima, dok je broj činovnika, osoba zaposlenih u slobodnim zanimanjima te obrtnika i trgovaca porastao, što upućuje na promjene u društvenoj strukturi stanovništva prema zanimanju te njihovu preorijentaciju od primarnih prema sekundarnim i tercijarnim kategorijama zanimanja. No, do snažnije promjene nije moglo doći jer je izostala snažnija industrijalizacija. Znatno veći broj radnika tijekom prvog desetljeća 20. stoljeća bio je posljedica otvaranja nekolicine većih industrijskih postrojenja, dok su tvornice otvorene u prvoj polovini dvadesetih godina bile uglavnom malog kapaciteta i nisu pružale veće mogućnosti zapošljavanja, a i same su se ubrzo našle u problemima te morale prestati s radom. S obzirom na te okolnosti muškarci iz okolne ruralne regije uglavnom su iseljavali u prekooceanske zemlje, što je rezultiralo znatno većim udjelom žena koje se udaju u Makarsku te doseljavaju kao domaćice. U ukupnoj populaciji doseljenika još je naročito zanimljiv relativno visok udio prosjaka, koji su očito u dolasku u grad vidjeli svoju priliku za preživljavanjem, posebno s obzirom da je u gradu postojalo ubožništvo koje su vodile časne sestre, zatim povjerenstvo Javne dobrotvornosti te organizacija Crvenog križa, koji su se brinuli o onima kojima je to bilo najpotrebnije.⁴⁹⁷

S obzirom na već uočene izrazite rodne razlike u pojedinim tipovima migracija, ali i visoku zastupljenost domaćica te nekih karakterističnih „muških“ kategorija zanimanja u ukupnoj populaciji doseljenika, postavlja se pitanje na koji način su se one odrazile na društvenu strukturu Makarske po pitanju zanimanja? Kako bi se odgovorilo na to pitanje odvojeno će se analizirati zanimanja muških i ženskih doseljenika po pojedinom razdoblju. Time će se omogućiti bolji uvid u njihove razloge doseljavanja te u ukupni društveni razvoj i svakodnevni život grada te istražiti da li je došlo do kakvih promjena raspadom Monarhije i stvaranjem Kraljevstva SHS 1918. godine (Slika 21 i 22).

⁴⁹⁷ DAD, FDO, kut. CD IV f 8, Izvješće kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti o situaciji u kotaru Makarska u svrhu izrade Almanaha Kraljevine SHS od 8.8.1929.

Slika 21: Doseljednice upisane u matične knjige tijekom razdoblja od 1900. do 1910. prema zanimanju.

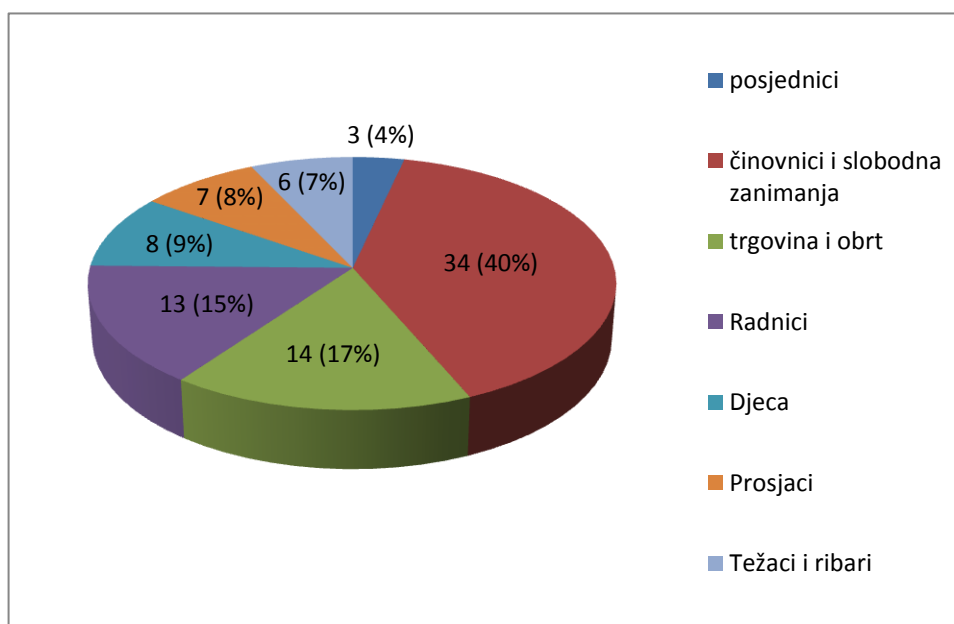

Slika 22: Doseljednice upisane u matične knjige tijekom razdoblja od 1919. do 1929. prema zanimanju.

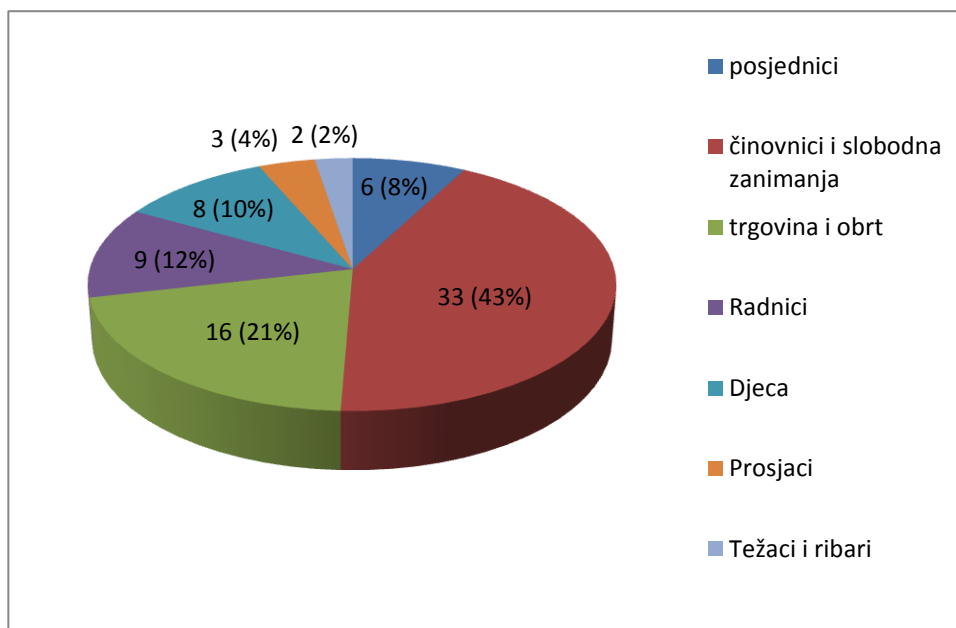
Usporedbom dvaju razdoblja do izražaja dolazi drastično povećanje doseljenih domaćica, na što je zasigurno utjecala činjenica da su muškarci iz okolice masovno iseljavali još od kraja 19. stoljeća, pa su se one u znatno većem broju udavale u Makarsku. Njihovom povećanju doprinijelo je i širenje građanske ideje obitelji, prema kojoj je uloga majke i supruge na prvom mjestu te nije bilo primjereno raditi van kuće, a o čemu će više riječi biti u nastavku teksta, dok je ukupan broj domaćica zasigurno bio i veći, jer se domaćicama mogu smatrati i posjednice, koje su se uglavnom udavale za lokalne posjednike. U isto vrijeme,

može se uočiti veliko smanjenje doseljenih radnica, uslijed teške gospodarske situacije koja je rezultirala zatvaranjem pogona za obradu ribe tijekom dvadesetih godina, otvorenog upravo u razdoblju od 1900. do 1910., kao i slab rad tvornice tekstila, u kojima su žene bila dominantna radna snaga. Stoga su se doseljenice uglavnom zapošljavale kao sluškinje. Naime, njih čak 29 (24,79%) bilo je zapisano u razdoblju od 1900. do 1910., a još 13 (32,21%) u razdoblju od 1919. do 1929. godine. Sukladno tome, žene koje su dolazile u Makarsku u potrazi za poslom uglavnom su bile neobrazovane, a među njima ističe se tek po jedna učiteljica u oba istraživana razdoblja te jedna časna sestra u drugom istraživanom razdoblju. Doseljene žene vrlo rijetko su otvarale obrte ili trgovine, tek po pet ih je zapisano u svakom razdoblju, a pri ovoj analizi potrebno je još izdvojiti i četiri (7,02%) javne službenice, koje su se za vrijeme Monarhije uspjele zaposliti na najnižim radnim mjestima u javnim institucijama, kao poslužnice, što je u stvarnosti uglavnom predstavljalo čistačice.

Kao što je većina žena došla u Makarsku udajom, tako je i većina muškaraca došla po dužnosti te su se zapošljavali na činovničkim mjestima ili u slobodnim zanimanjima (Slika 23 i 24).

Slika 23: Muški doseljenici upisani u matične knjige tijekom razdoblja od 1900. do 1910. prema zanimanju.

Slika 24: Muški doseljenici upisani u matične knjige tijekom razdoblja od 1919. do 1929. prema zanimanju.

Širenje državnog aparata i povećanje broja činovnika, kao i osoba koje obavljaju slobodna zanimanja, odvijalo se u sklopu šireg procesa oblikovanja moderne državne uprave, koji je u Monarhiji obilježio drugu polovinu 19. stoljeća. U tom kontekstu može se primijetiti njihovo veliko doseljavanje i u Makarsku, što se odrazilo na velikom udjelu doseljenika ove kategorije zanimanja tijekom prvog desetljeća 20. stoljeća. S obzirom da je nakon 1918. zasigurno došlo do iseljavanja određenog broja doseljenih stranaca iz drugih zemalja Monarhije, njihova mjesta morali su zauzeti novi doseljenici iz drugih krajeva Kraljevine SHS, pa je ukupni udio činovnika i osoba koje obavljaju slobodna zanimanja ostao visok i tijekom dvadesetih godina. Ujedno, upravo ova grupa doseljenika snažno je utjecala na znatno veće udjele osoba porijeklom iz udaljenijih krajeva među muškarcima, u odnosu na žene, o čemu je već bilo riječi. Primjerice, u razdoblju od 1900. do 1910. od ukupno 31 doseljenog javnog službenika, tek trojica (9,68%) su bila porijeklom s područja kotara, i to dvojica nekvalificiranih poslužnika i jedan nadlugar, dok ih je 19 (61,29%) bilo iz Dalmacije, od Dubrovnika do Paga, po dvojica (6,45%) iz Slovenije, Austrije i Crne Gore te po jedan (3,22%) iz Istre, Italije i Čehoslovačke. U razdoblju od 1919. do 1929. od ukupno 22 doseljena javna službenika kojima je bilo moguće utvrditi mjesto rođenja, petorica (22,73%) su bila s područja kotara, a od ostalih službenika 11 (50%) ih je bilo iz Dalmacije, po dvojica (9,09%) iz Istre i Slovenije te po jedan (4,54%) iz Rijeke, Austrije, Rumunjske te Srbije. Prema tome, muški doseljenici u Makarsku, u usporedbi sa ženama, mnogo češće su bili obrazovaniji i s boljim kvalifikacijama na tržištu rada, a porijeklom su u znatno većem udjelu

bili iz udaljenijih krajeva. Tijekom drugog istraživnog razdoblja zabilježeno je i povećanje udjela trgovaca i obrtnika, no to je prvenstveno bila posljedica blagog smanjivanja udjela radnika i javnih službenika, jer su apsolutni brojevi doseljenih trgovaca i obrtnika ostali na približno identičnim razinama. Time se još jednom potvrdio raniji zaključak o postupnim promjenama unutar cjelokupne strukture zanimanja, koja se u Makarskoj odvijala tijekom prvih desetljeća 20. stoljeća. Povećanje broja javnih službenika te obrtnika i trgovaca rezultiralo je širenjem srednjeg društvenog sloja, dok su radnici u sve većoj mjeri unutar ukupne populacije zamijenjivali zemljoradnike. Ipak, te promjene odvijale su se u Makarskoj izrazito sporo s obzirom na nerazvijenost lokalnog gospodarstva, naročito uslijed izostanka jače industrijalizacije. Kao što je već rečeno, pokrenute tvornice uglavnom su zapošljavale žene, pa je stoga i udio radnika među muškim doseljenicima bio znatno manji u odnosu na žene, a s obzirom na negativne trendove u razvoju lokalne industrije, tijekom dvadesetih godina zabilježen je i nešto niži udio doseljenih radnika u odnosu na razdoblje od 1900. do 1910. godine.

Zaključno, prema ukupnom migracijskom bilansu, koji uz prirodno kretanje predstavlja temeljnu odrednicu ukupnog kretanja stanovništva, Makarska u razdoblju od 1919. do 1929. predstavlja relativno mobilno društvo, što je u kombinaciji s modernim demografskim trendovima prirodnog kretanja definitivno snažan pokazatelj modernizacije. Iako donošenje konačnih zaključaka o broju doseljenika i iseljenika nije moguće s obzirom na nepostojanje adekvatnih i preciznih izvora, dostupni podaci upućuju na to da je u prosjeku svaki četvrti građanin Makarske bio doseljenik. Unatoč tome, ukupan broj stanovnika prilično je sporo rastao, što je bila posljedica iseljavanja. Pri tome, iseljavanje izvan Kraljevine SHS, u preoceanske zemlje ili neku od europskih zemalja, nije imalo značajnijeg udjela, već je glavnina stanovnika u potrazi za boljim životom odlazila u veća središta unutar Kraljevine, najčešće Split. Ovaj proces može se promatrati unutar općeg procesa nešto ubrzanije urbanizacije hrvatskih krajeva u međuratnom razdoblju, no koja je i dalje bila jedna od najsporijih u Europi. Najznačajniji ograničavajući faktor bila je vrlo spora industrijalizacija i gospodarska nerazvijenost, uslijed čega nakon Prvog svjetskog rata dolazi do slabljenja atraktivnosti Makarske za doseljavanje iz udaljenijih krajeva.

Doseljenici su bili uglavnom stanovnici porijeklom iz ruralnih sredina iz ostatka kotara, naročito Makarskog primorja, te susjednih dalmatinskih kotara, dok je onih iz udaljenijih područja bilo relativno malo. Nažalost, ne postoje izvori na temelju kojih bi se mogli donijeti zaključci o broju doseljenika kojima je Makarska bila tek „prolazna postaja“ i

koji su se po doseljenju odlučivali na ponovno preseljenje, što bi omogućilo dodatni uvid u društveni razvoj grada. Stoga preostaje proučiti još posljedice migracijskih procesa i prirodnog kretanja stanovništva, odnosno obilježja stanovništva Makarske prema dobi, rodu, nacionalnosti, vjeri te pismenosti, koji su bili rezultat svih do sada proučavanih procesa.

5.3. RODNA I DOBNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA MAKARSKE

Prirodno i mehaničko kretanje stanovništva oblikovalo je demografske karakteristike društvene strukture Makarske, čije je najznačajnije obilježje dobna i rodna struktura njenog stanovništva. Pri tome rodna struktura predstavlja omjer muškog i ženskog stanovništva u ukupnoj populaciji, dok dobna struktura predstavlja udjele pojedinih dobnih skupina u ukupnoj populaciji. Za ljudski rod karakteristično je rađanje nešto većeg broja muške djece, no uslijed duljeg životnog vijeka žena taj omjer u ukupnom stanovništvu je u normalnim uvjetima uravnotežen. Do većih odstupanja dolazi tek u slučaju izvanrednih situacija, kao što su primjerice ratovi ili snažan proces iseljavanja, koji je po svojoj prirodi selektivan. Dobna struktura stanovništva rezultat je dugoročnog djelovanja većeg broja činitelja, a kao i kod rodne strukture, glavni utjecaj na nju imaju odrednice prirodnog kretanja stanovništva te migracija. Karakteristike dobne i rodne strukture izrazito su važne za društveni razvoj pojedinih društava, jer koliko god su odraz povijesnih procesa, toliko i dugoročno određuju njegovu budućnost te predstavljaju njegov potencijal, *kako za biološku reprodukciju, tako i za formiranje radnog kontingenta društvene strukture*.⁴⁹⁸

Omjer muške i ženske djece rođene u Makarskoj u razdoblju od 1900. do 1910. iznosio je 302:322 (48,3%:51,5%), dok je u razdoblju od 1919. do 1931. taj odnos iznosio 378:328 (53,54%:46,46%).⁴⁹⁹ Omjer umrlih muškaraca i žena za razdoblje od 1900. do 1910. iznosio je 261:266 (49,5%:50,5%), a 228:219 (51%:49%) za razdoblje od 1919. do 1931. godine.⁵⁰⁰ Prema tome, vidljivo je da se u prvom razdoblju rodilo nešto više djevojčica, što je relativno neuobičajeno jer se u ljudskoj populaciji uvijek rađa nešto više muške djece, no taj je trend u drugom istraživanom razdoblju preokrenut. Uz veći broj rođenih djevojčica u prvom razdoblju je i umrlo nešto više žena, dok je kasnije zabilježen nešto veći broj smrti muškaraca. Prema tome, odnos broja muškaraca i žena u Makarskoj bio je relativno stabilan,

⁴⁹⁸ A. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, 336.

⁴⁹⁹ AMM, Matična knjiga rođenih za razdoblje od 1900. do 1910. te od 1919. do 1929. godine.; Pri tome je potrebno napomenuti kako u drugom istraživanom razdoblju za jedno dijete nije bilo moguće utvrditi spol.

⁵⁰⁰ AMM, Matične knjige umrlih za razdoblje od 1900. do 1919. te od 1919. do 1929. godine.

uz određenu prevlast žena, što pokazuju i popisi stanovništva od 1900. do 1931., uz napomenu da popis stanovništva 1921. donosi podatke o rodu samo na razini kotara.

Veći broj žena u odnosu na muškarce karakteristika je svih hrvatskih regija nakon 1900. te je Makarska samo dio tog šireg trenda, dok je konstatno smanjivanje udjela muškaraca na razini općine i kotara bilo posljedica prvenstveno iseljavanja, a ne eventualnog stradanja u Prvom svjetskom ratu (Tablica 18). To potvrđuje podatak da je upravo u međupopisnom razdoblju od 1910. do 1921. zabilježeno jedino povećanje zastupljenosti muškaraca u ukupnom stanovništvu, što je bila iznimka u odnosu na opći trend na razini cijele Hrvatske. No, to povećanje je bilo neznatno i nije jače utjecalo na opći proces i prevlast broja žena u ukupnom stanovništvu, a njihovom većem udjelu pridonio je i nešto brži pad mortaliteta u odnosu na muškarce.⁵⁰¹

Tablica 18. Rodna struktura stanovništva Makarske, Makarsko-primorske općine i kotara Makarska prema popisima stanovništva 1900., 1910., 1921. i 1931. godine.

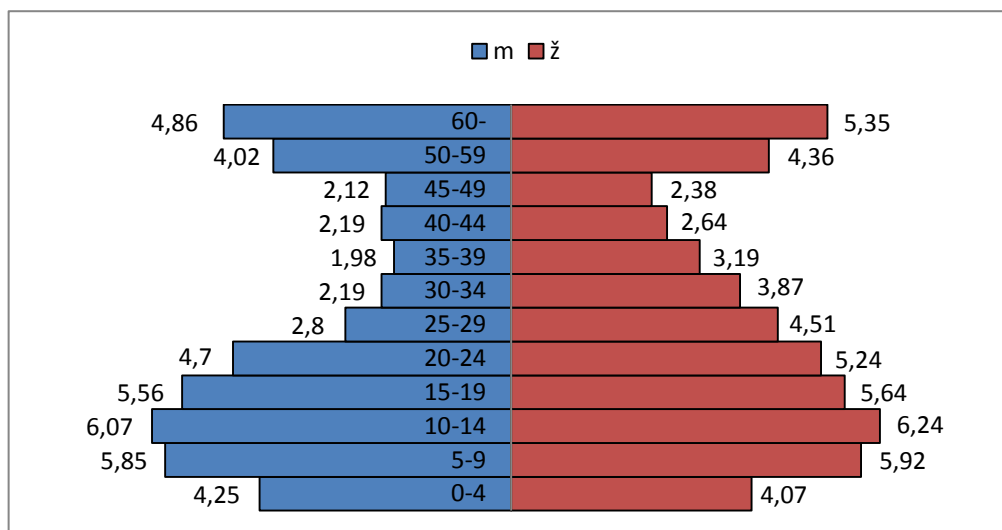
	1900.		1910.		1921.		1931.	
	m	ž	m	ž	m	ž	m	ž
Makarska	801 (44,38%)	1.001 (55,62%)	853 (43,45%)	1.110 (56,55%)			942 (44,5%)	1.175 (55,5%)
Općina	5.202 (47,22%)	5.814 (52,78%)	5.563 (45,66%)	6.620 (54,34%)			5.175 (44,39%)	6.483 (55,61%)
Kotar	12.361 (48,31%)	13.227 (51,69%)	12.853 (46,34%)	14.885 (53,66%)	12.727 (46,58%)	14.594 (53,42%)	11.675 (43,6%)	15.099 (56,4%)

Izvor: *Gemeindelexikon von Dalmatien*, 38-41.; *Spezialortsrepertorium von Dalmatien*, 22-24.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, 248.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, 81.

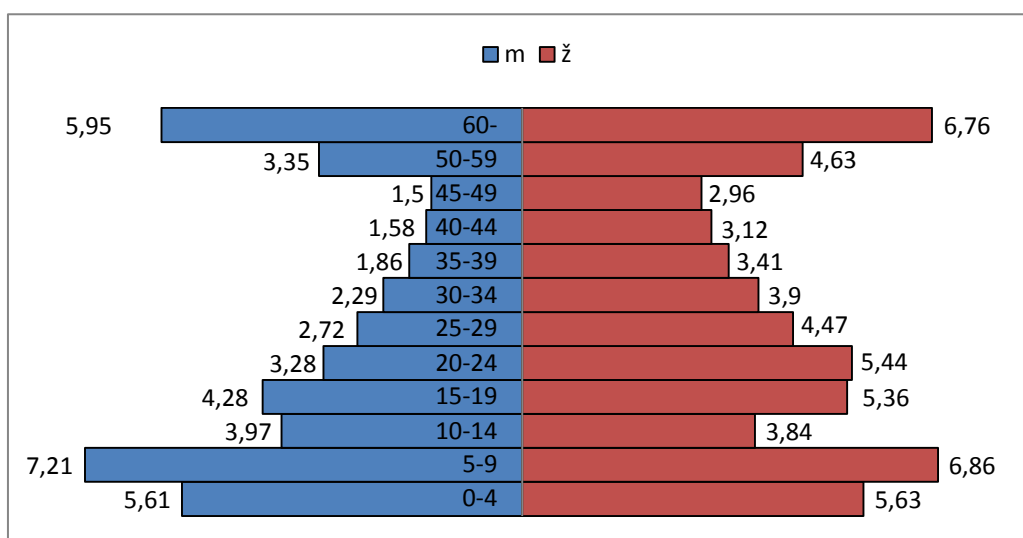
Tijekom procesa demografske tranzicije prvo se padanjem stope mortaliteta, a zadržavanjem visoke stope nataliteta povećava udio mladog stanovništva u ukupnoj populaciji, a potom dolazi i do opadanja nataliteta, uz nastavak pada mortaliteta, što rezultira smanjivanjem udjela mlađeg stanovništva te povećanjem udjela starijih kategorija, čemu pridonosi i produženje životnog vijeka.⁵⁰² U tom kontekstu, dobne strukture makarskog kotara 1921. i 1931. potvrđuju raniji zaključak o relativno ranom početku procesa demografske tranzicije na prostoru Makarske (Slike 25 i 26).

⁵⁰¹ J. Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj*, 208.

⁵⁰² Isto, 199.

Slika 25. Dobna i rodna piramida stanovništva kotara Makarska 1921. godine.

Slika 26. Dobna i rodna piramida stanovništva kotara Makarska 1931. godine.

Na temelju priloženih dobnih struktura može se primijetiti kako se u razdoblju od 1921. do 1931. udio osoba starijih od 60 godina povećao s 10,21% na 12,71%. U isto vrijeme udio djece mlađe od 10 godina povećao se s 20,09% na 25,31%, no to je prvenstveno bila posljedica pada nataliteta za vrijeme Prvog svjetskog rata, odnosno njegovog povećanja u kompenzacijskom razdoblju nakon rata. Isti uzrok je i razlog mnogo većeg udjela osoba u starosti između 10 i 19 godina, čiji je udio 1921. iznosio 23,51%, a 1931. tek 17,45%. Naime, u popisu stanovništva 1921. ta dobna skupina predstavljala je brojnije generacije rođene za vrijeme visokog nataliteta krajem 19. i u prvom desetljeću 20. stoljeća, dok je u popisu 1931. pokazivala udio djece rođene za vrijeme Prvog svjetskog rata, kojih je bilo znatno manje. Za sve ostale dobne skupine, izuzev one starosti od 30 do 34 godine, karakterističan je manji udio muškaraca 1931. u odnosu na 1921., što je posljedica velikog vala iseljavanja mladog muškog

stanovništva u fertilnoj dobi pred kraj 19. stoljeća, pa do početka Prvog svjetskog rata. Dobna skupina muškaraca u starosti od 30 do 34 godine predstavlja iznimku, jer je to generacija koja je bila premlada za iseljavanje do 1914., a nakon rata se iseljavanje značajno smanjilo u odnosu na ranija razdoblja te je njihov udio ostao nešto viši.

Ovakva dobne strukture prema klasifikaciji demografa Edwarda Rosseta, koja se zasniva na udjelu osoba starijih od 60 godina u ukupnoj populaciji, predstavlja stanovništvo Makarske 1921. u procesu starenja, da bi 1931. već bilo demografski staro. U isto vrijeme, prema najraširenijoj demografskoj teoriji, onoj švedskog demografa Gustava Sundbärga, koja se temelji na udjelima dobnih skupina djece (0-14 godina), roditelja (15-49 godina) i praroditelja (stariji od 50 godina), dobna struktura stanovništva Makarske predstavlja stacionarni tip dobne strukture. Nju, za razliku od progresivnog i regresivnog tipa, karakterizira manji broj djece u odnosu na progresivni tip te stabilna stopa nataliteta i mortaliteta iz kojih proizlazi nizak prirodni prirast.⁵⁰³ Prema tome, može se definitivno potvrditi raniji zaključak kako se Makarska u razdoblju od 1921. do 1931. nalazila u središnjoj podetapi demografske tranzicije, što se snažno odrazilo na dobnu strukturu njenog stanovništva.

5.4. DRUŠTVENA STRUKTURA MAKARSKE PREMA NACIONALNOSTI, VJEROISPOVIJESTI I PISMENOSTI

5.4.1. Društvena struktura prema nacionalnosti i vjeroispovijesti

Detaljnu društvenu strukturu Makarske prema nacionalnosti, vjeroispovijesti te pismenosti nije moguće donijeti, jer su u popisima stanovništva doneseni rezultati samo na razini kotara i općine, no na temelju njih moguće ju je s približnom točnošću procijeniti. Otežavajuću okolnost u istraživanju nacionalne strukture predstavlja i činjenica da u popisima ti podaci nisu donešeni, no te rezultate može se također s relativnom točnošću procijeniti na temelju kombiniranja podataka o glavnom govornom jeziku i vjeroispovijesti. Pri tome treba imati na umu da je pripadnicima većeg broja vjeroispovijesti (rimokatolici, pravoslavni, grkokatolici, dio židova, muslimani, pa i ateisti) popisani materinji jezik bio „srpskohrvatski“, pod kojim nazivom su bilježeni hrvatski i srpski jezik. Unatoč tome, u Makarskoj je nacionalnu strukturu stanovništva relativno lako odrediti s obzirom da je broj pripadnika drugih vjeroispovijesti osim rimokatoličke bio vrlo malen. Prema tome, ako se od osoba koji govore „srpskohrvatskim“ izuzme pravoslavno stanovništvo, koje se s velikom sigurnošću

⁵⁰³ A. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*, 363-367.

može smatrati Srbima, može se također s velikom sigurnošću tvrditi da su preostali stanovnici Hrvati.

Prema popisu stanovništva 1921. čak 99,8% stanovništva općine i 99,89% stanovništva kotara izjavilo je da im je materinji jezik „srpsko-hrvatski“, dok je udio osoba koji je govorio „srpsko-hrvatskim“ 1931. na razini općine iznosio 99,47%, a na razini kotara 99,74% ukupnog stanovništva. Ovi rezultati popisa stanovništva bili su vrlo slični onima iz popisa provedenih za vrijeme Monarhije, 1900. te 1910. godine (Tablica 19).

Tablica 19. Stanovništvo općine Makarsko-primorske i kotara Makarska prema materinjim jeziku prema popisima stanovništva iz 1900., 1910., 1921. te 1931. godine.⁵⁰⁴

	„SRPSKO-HRVATSKI“		SLOVENSKI		ČEHOSLOVAČKI		MAĐARSKI		NJEMAČKI		TALIJANSKI		OSTALO	
	Općina	Kotar	Općina	Kotar	Općina	Kotar	Općina	Kotar	Općina	Kotar	Općina	Kotar	Općina	Kotar
1900.	10.914 (99,07%)	25.454 (99,48%)	-	-	-	-	-	-	5 (0,04%)	5 (0,02%)	74 (0,67%)	78 (0,3%)	6 (0,05%)	7 (0,02%)
1910.	11.930 (97,92%)	27.503 (99,15%)	-	-	-	-	-	-	10 (0,08%)	10 (0,04%)	117 (0,96%)	117 (0,43%)	15 (0,12%)	19 (0,07%)
1921.	11.820 (99,8%)	27.291 (99,89%)	9 (0,07%)	12 (0,04%)	3 (0,02%)	4 (0,01%)	1 (0,01%)	1 (0,003%)	3 (0,02%)	4 (0,01%)	5 (0,04%)	6 (0,02%)	3 (0,02%)	3 (0,01%)
1931.	11.596 (99,47%)	26.704 (99,74%)	13 (0,11%)	16 (0,06%)	11 (0,09%)	12 (0,04%)	7 (0,06%)	7 (0,03%)	12 (0,1%)	14 (0,05%)	8 (0,07%)	8 (0,03%)	11 (0,09%)	13 (0,05%)

Izvor: *Gemeindelexikon von Dalmatien*, 38-41.; *Spezialortsrrepertorium von Dalmatien*, 22-24.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, 248.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, 81.

Usporedbom dva istraživana međupopisna razdoblja može se ipak primijetiti da je za vrijeme Monarhije udio stranaca u ukupnoj populaciji kotara, a nešto izrazitije općine, bio neznatno veći u odnosu na dvadesete godine, što je u skladu s ranije donesenim zaključcima o porijeklu doseljenika. Razlog nešto većeg udjela stranaca u ukupnom stanovništvu općine u odnosu na kotar nalazio se u utjecaju samog grada Makarske, gdje je njihov udio bio još izrazitiji. To je bio razlog i zabilježenih razlika između općine i kotara u oba istraživana razdoblja, no ukupni broj doseljenika u Makarsku bio je premalen da bi značajnije promijenio odnose na ovoj razini. To potvrđuju i podaci iz priložene tablice prema kojima je udio osoba s materinjim stranim jezikom na razini općine bio veći u svim kategorijama u odnosu na kotar u cjelini. Veći udio stranaca u Makarskoj razumljiv je s obzirom da je bila najrazvijenije naselje te kulturno, gospodarsko i političko središte, koje je koliko god bilo relativno nerazvijeno, ipak uspjelo privući znatno veći broj doseljenika u odnosu na ruralnu regiju ostatka općine i

⁵⁰⁴ U popisima stanovništva provedenima 1900. i 1910. u kategoriji „materinji jezik“ bilježeni su samo „srpsko-hrvatski“, njemački i talijanski tesvi ostali u zajedničkoj kategoriji, dok su slovenski, čehoslovački i mađarski materinji jezik počeli biti odvojeno upisivani tek u vrijeme Kraljevine SHS.

kotara. Ipak, uslijed slabo razvijenog gospodarstva njihov broj je ostao malen, a nacionalna struktura stanovništva Makarske dominantno kompaktna.

U isto vrijeme, uz apsolutnu dominaciju „srpsko-hrvatskog“ jezika kao materinjeg, stanovnici i kotara i općine bili su gotovo bez iznimke rimokatolici prema vjeroispovijesti (Tablica 20).

Tablica 20. Stanovništvo općine Makarsko-primorske i kotara Makarska prema vjeroispovijesti po popisima stanovništva iz 1900., 1910., 1921. te 1931. godine.

	1900.		1910.		1921.		1931.	
	Općina	Kotar	Općina	Kotar	Općina	Kotar	Općina	Kotar
Rimokatolici	11.011 (99,95%)	25.578 (99,96%)	12.164 (99,84%)	27.712 (99,91%)	11.810 (99,71%)	27.280 (99,85%)	11.573 (99,22%)	26.653 (99,53%)
Pravoslavci	5 (0,05%)	10 (0,04%)	14 (0,11%)	16 (0,06%)	31 (0,26%)	36 (0,13%)	43 (0,37%)	77 (0,29%)
Ostalo	0	0	5 (0,05%)	10 (0,03%)	3 (0,02%)	5 (0,02%)	42 (0,36%)	44 (0,16%)

Izvor: *Gemeindelexikon von Dalmatien*, 38-41.; *Spezialortsrepertorium von Dalmatien*, 22-24.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, 248.; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931.*, 81.

Razlike između prvog i trećeg desetljeća 20. stoljeća neznatne su, iako se može uočiti znatno veći apsolutni broj pravoslavnog stanovništva u ukupnoj populaciji, no u odnosu na ukupnu populaciju gotovo zanemariv. S obzirom na sve navedeno, o stanovništvu Makarske, općine Makarsko-primorske i cijelog kotara tijekom prve polovice 20. stoljeća može se definitivno govoriti kao o gotovo isključivo Hrvatima po nacionalnosti. Isto tako, može se zaključiti kako raspad Monarhije i stvaranje Kraljevine SHS nije značajnije utjecao na vjersku ili nacionalnu strukturu lokalnog stanovništva.

Prema kriteriju nacionalnosti, koji je dostupan samo za popis 1931., na području makarskog kotara popisan je 26.731 Jugoslaven, 10 Čehoslovaka, devet Nijemaca, sedam Engleza, četiri Talijana, četiri Rusa, četiri Mađara, četiri Židova te jedan Poljak. Prema državljanstvu je u kotaru bilo 26.746 državljana Kraljevine Jugoslavije, 11 Engleske, osam Čehoslovačke, šest Austrije, dva Mađarske te jedan Rusije. U isto vrijeme, na području općine bilo je 11.634 državljanina Kraljevine Jugoslavije, devet Engleske, sedam Čehoslovačke, šest Italije, jedan Austrije te jedan Rusije. U samoj Makarskoj bilo je 2.098 državljana Kraljevine Jugoslavije, sedam Čehoslovačke, šest Engleske, pet Italije i jedan Austrije. Mali broj stranaca još jednom je potvrdio neatraktivnost Makarske i okolnog područja za doseljavanje iz daljih krajeva, odnosno drugih država. Većina onih koji su ipak doselila bili su s područja bivše Monarhije, najčešće „po službenoj dužnosti“, kao javni službenici, a među njima se

ističe tek nekolicina Engleza. No, za pretpostaviti je da su to bili porijeklom domaći stanovnici, koji su za života u iseljeništvu stekli englesko državljanstvo te su se kao takvi i izjasnili na popisu stanovništva. Ovi rezultati ujedno su još jednom potvrdili izražene razlike u odnosu između grada i sela, jer je većina zabilježenih stranaca živjela upravo u Makarskoj. Prema tome, može se zaključiti kako kompaktna nacionalna i vjerska društvena struktura Makarske potvrđuje stvarnu zaostalost i nemobilnost šire regije, bez obzira što je doseljavanje iz susjednih područja u Makarsku bilo snažno, jer to stanovništvo uslijed svoje neobrazovanosti i nedostatka vlastitog imetka nije moglo biti poticaj za jače društvene promjene, dok gospodarstvo u stanju u kakvom se nalazilo nije bilo dovoljno jak poticajni faktor za doseljavanje iz udaljenijih krajeva.

5.4.2. Društvena struktura prema pismenosti

Jedno od temeljnih obilježja modernih društava je visoka stopa pismenosti, dok je kod tradicionalnih društava ona na relativno niskim razinama. Objavljeni rezultati popisa stanovništva iz 1900. te 1910. ne donose podatke o pismenosti, pa usporedba dvaju istraživanih razdoblja nije moguća, dok je prema popisu iz 1921., koji donosi rezultate samo na razini kotara, pismenih bilo 13.583 (55,23%), a nepismenih 11.011 (44,77%) stanovnika.⁵⁰⁵ U ukupnom broju, pismenih muškaraca bilo je 7.944 (69,95%), a žena 5.639 (42,59%). Deset godina kasnije, na području kotara bilo je pismeno 60,46% osoba starijih od sedam godina, dok ih je na području općine bilo 66,61% od ukupnog broja stanovnika. Ova razlika u rezultatima u korist općine u odnosu na kotar posljedica je većeg broja pismenih u gradu Makarskoj u odnosu na ruralni ostatak kotara, jer je u samom gradu opća stopa pismenosti bila značajno veća u odnosu na sela u ostatku kotara. Stoga se može zaključiti kako je u istraživanom desetljeću udio pismenih osoba u ukupnom stanovništvu rastao, no i dalje je bio ukupno vrlo nizak te u tom razdoblju nije zabilježen značajniji napredak. Ipak, mora se naglasiti da je ukupni udio nepismenih na području kotara u iznosu od 40,15% ipak bio mnogo niži u odnosu na cijelu Primorsku banovinu, gdje je iznosio čak 57,4%, ali i mnogo viši u odnosu na Savsku banovinu, gdje je nepismenih u isto vrijeme bilo 27,7%. Na području Hrvatske i Slavonije očito su znatnog uspjeha kampanje opismenjavanja koje su

⁵⁰⁵ Potrebno je napomenuti kako su rezultati popisa predstavljeni u kategorijama: čitaju i pišu, samo čitaju te nepismeni, pri čemu su u ovom doktorskom radu i oni koji samo čitaju uzeti u obzir kao pismeni. Kod muškaraca su od ukupnog broja pismenih 64 osobe znale samo čitati, dok je žena koje su samo čitale bilo 48.

pojedine organizacije provodile još prije Prvog svjetskog rata, a od 1925. Seljačka sloga, kao kulturno-prosvjetna organizacija H(R)SS-a.⁵⁰⁶

U oba popisa prisutna je značajna razlika u stopi pismenosti između muškaraca i žena, pa je 1931. na području kotara pismenih muškaraca bilo ukupno 5.797 (73,9%), a žena tek 5.230 (45,8%), no ta razlika se iz generacije u generaciju smanjivala (Tablica 21). To je bio dio šireg procesa, karakterističnog za sve hrvatske pokrajine, a ujedno i pokazatelj urbaniziranosti Makarske, jer su do Prvog svjetskog rata žene uspijevale smanjivati razliku u stupnju pismenosti samo u gradovima i eventualno manjim, ali razvijenijim regijama u Slavoniji, primjerice u Bjelovarsko-Križevačkoj, Požeškoj i Srijemskoj županiji, dok se ta razlika u ostalim ruralnim područjima čak povećavala.⁵⁰⁷

Tablica 21. Pismenost stanovništva kotara Makarska 1931. prema dobnim skupinama.

Godine starosti	Pismeni			Nepismeni		
	Muškarci	Žene	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno
11-19	1.653 (91,1%)	1.659 (78,2%)	3.312 (84,1%)	161 (0,9%)	463 (21,8%)	624 (15,9%)
20-39	2.389 (87,9%)	2.871 (62,3%)	5.269 (71,8%)	328 (12,1%)	1.739 (37,7%)	2.067 (28,2%)
40-59	1.215 (70,5%)	590 (20,6%)	1.805 (39,3%)	508 (29,5%)	2.280 (79,4%)	2.788 (60,7%)
60-	540 (33,9%)	110 (6,1%)	650 (19,1%)	1.053 (66,1%)	1.071 (93,9%)	2.754 (80,9%)

Izvor: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., 8-9., 12.

S obzirom da su ovom analizom obuhvaćene generacije rođene do 1920., odnosno do 1910. jer je postavljena gornja granica starosti iznosila jedanaest godina, na temelju nje ne može se reći nešto više o opismenjavanju stanovništva za vrijeme Kraljevine SHS, ali se može steći uvid u situaciju prilikom njenog osnivanja, koja je bila rezultat austrijske politike u Dalmaciji. Na temelju tih podataka može se zaključiti kako je do bržeg rasta udjela pismenih osoba u ukupnoj populaciji došlo tek tijekom posljednjeg desetljeća 19. stoljeća. To potvrđuje i podatak iz popisa stanovništva 1880., kada je na području makarskog kotara čitalo i pisalo tek 9,97%, samo čitalo 0,51%, a nepismeno bilo čak 89,52% ukupne populacije. U to vrijeme slična situacija bila je i na razini cijele Dalmacije, jer je čitalo i pisalo tek 9,86% stanovnika, samo čitalo 0,87%, a nepismeno bilo približno jednako kao i u makarskom kotaru 89,27%

⁵⁰⁶ Suzana Leček, „Seljačka sloga i prva kampanja opismenjavanja u Hrvatskoj (1937.-1941.)“. U: *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić* (ur. Alexander Buczynski, Milan Kruhek i Stjepan Matković), Zagreb 2003., 292.

⁵⁰⁷ Suzana Leček, „Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća“, *Radovi*, 26 (1993.), 136.

stanovništva.⁵⁰⁸ Nakon toga, udio pismenih konstantno je rastao, no 1910. je u Dalmaciji još uvijek bilo čak 62,9% nepismenih stanovnika, dok je u isto vrijeme u Hrvatskoj i Slavoniji njihov broj iznosio značajno nižih, no i dalje visokih 45,9% stanovništva.⁵⁰⁹ Ovako visoki udjeli nepismenog stanovništva u ukupnoj populaciji uvelike su ograničavali mogućnosti snažnijeg razvoja hrvatskog društva u kontekstu općeg procesa modernizacije.

Visoki udio nepismenih osoba u Dalmaciji bio je prvenstveno posljedica slabo razvijenog školstva. Naime, prvi školski zakon za Dalmaciju donesen je tek 1871., prema kojem su se pučke škole dijelile na opće i građanske. Djeca su postajala sposobna za školu s navršenih šest godina starosti, dok je ona postajala obavezna za djecu s navršenih sedam godina. Pučka škola imala je četiri razreda, pri čemu je postojala obveza ponavljanja četvrtog razreda za učenike koji nisu planirali nastaviti školovanje, dok su ostali potom upisivali trogodišnju građansku školu. Pri tome, školski odbor je imao pravo osloboditi učenike s dobrim uspjehom ponavljanja četvrtog razreda. No, te zakonske odredbe je u Dalmaciji bilo teško provesti jer je bilo vrlo malo škola i učitelja. Naime, za vrijeme Monarhije u Dalmaciji su školske zgrade gradili uglavnom privatnici uz novčanu pomoć Pokrajine, koja je potom imala pravo na nekoliko godina najma. Stoga su privatnici relativno brzo zgrade dobivali nazad u privatno vlasništvo te su ih iznajmljivali za školske potrebe. Ovakva situacija uzrokovala je njihovo sporo širenje, jer nije svugdje bilo privatnika spremnih uložiti veći kapital u gradnju školske zgrade, naročito u ruralnim krajevima, a uz relativno mali broj škola, ni njihovo pohađanje nije bilo redovito. Procjenjuje se da čak 30% djece školskog uzrasta pred Prvi svjetski rat nije pohađalo školu, unatoč tome što je to bilo obavezno još od 1879. godine. Pri tome se mora napomenuti kako su gradske škole i gradska djeca bila u mnogo povoljnijem položaju u odnosu na seoske, naročito one u Dalmatinskoj zagori.⁵¹⁰ Svakako je potrebno navesti i usporedbu s drugim hrvatskim regijama o broju škola po broju stanovnika, iz koje se vidi kako je u Dalmaciji situacija po tom pitanju bila čak nešto bolja u odnosu na Hrvatsku i Slavoniju, jer je na 10.000 stanovnika 1910. u Dalmaciji bilo 7,5 škola, dok ih je u Hrvatskoj i Slavoniji bilo 6,1, a najbolja mreža škola bila je u Istri, gdje je na 10.000 stanovnika iste godine bilo 9,8 škola.⁵¹¹

⁵⁰⁸ *Geographisch-statistische repertorium der bewohnten Orte im Königreiche Dalmatien* (ur. Alois Maschek), Zadar 1888., 19.

⁵⁰⁹ S. Leček, „Pokušaji smanjivanja nepismenosti“, 133.

⁵¹⁰ Ante Bralić, „Zadarsko školstvo u Prvom svjetskom ratu“, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru*, 48 (2006.), 597-603.; Mate Zaninović, *Iz prošlosti školstva Dalmacije*, Zagreb 1978., 14.

⁵¹¹ S. Leček, „Pokušaji smanjivanja nepismenosti“, 129.

Naravno, cjelokupna situacija odrazila se i na razvoj školstva u Makarskoj. Na području kotara 1929. bilo je čak 26 školskih zgrada u privatnom vlasništvu, dok je općina imala vlasništvo nad njih samo sedam. Među njima, prva otvorena bila je muška osnovna škola u Makarskoj, osnovana 1798. odlukom dalmatinskog namjesnika, grofa Thurna, o uvođenju javnih škola u svim gradovima. Francuzi su 1808. utemeljili i žensku osnovnu školu zanatsku školu te gimnaziju, no koje su ukinute nakon ponovnog dolaska austrijske vlasti. Godine 1825. u Makarskoj je utemeljena muška trorazredna viša škola, a 1845. i javna ženska osnovna škola. Tijekom školske godine 1874./1875. djelovao je u Makarskoj i pripravnici razred ženskog preparandija, no potom je premješten u Dubrovnik. Trorazredna muška građanska škola osnovana je 1877., a Sestre milosrdnice su 1910. utemeljile privatnu žensku građansku školu, koja je prekinula s radom 1918. godine. Iste godine je muška građanska škola postala mješovita, da bi od 1921. postala i četverorazredna.⁵¹² Dakle, tijekom dvadesetih godina u Makarskoj su djelovale mješovite osnovna i četverorazredna građanska škola, dok je u ostatku kotara mješovita četverorazredna građanska škola postojala još samo u Vrgorcu, a osnovne su škole, uz onu u Makarskoj, bile još 33.⁵¹³

Nakon osnutka Kraljevstva SHS, kao ni po drugim dosad obrađenim zakonodavnim pitanjima, ni po pitanju uređenja školstva nije došlo do nikakve značajnije promjene u odnosu na razdoblje Monarhije, što se odrazilo na spori porast broja pismenih stanovnika. Zakon iz 1871. bio je na snazi sve do 1929., kada je usvojen Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji. Prema tom zakonu obavezno školovanje produljeno je na osam godina, koje se sastojalo od četverogodišnje osnovne škole, nakon koje su učenici mogli nastaviti školovanje u četverogodišnjoj višoj narodnoj školi, građanskoj školi ili u nižoj gimnaziji, a iste godine usvojen je i Zakon o srednjim školama, koje su se dijelile na realne i klasične gimnazije.⁵¹⁴ S obzirom da je prema zakonu iz 1871. obavezno bilo pohađanje četverogodišnje pučke škole te dvogodišnje *opetovnice* ukoliko učenik ne želi nastaviti pohađanje građanske škole, odredbe zakona iz 1929. predstavljale su smanjenje obveznog školovanja, jer nastavak četverogodišnjeg školovanja nije bio obavezan, a bila je ukinuta *opetovnica*.⁵¹⁵ Uz to,

⁵¹² DAD, FDO, kut. CD IV d 1, Mjesečno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o prilikama javne sigurnosti, političkim i upravnim prilikama od 2.3.1929.; P. Kaer, *Makarska i primorje*, 86.; F. Glavina, *Makarske teme*, 301-319., 390.; V. Urlić, „U spomen: Makarsko primorje“, 82-83.; R. Radovanović, „Šezdesetogodišnjica Građanske škole u Makarskoj“, *Građanska škola*, 13 (1936.-1937.), br. 7, 253-254.

⁵¹³ *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 402.

⁵¹⁴ Štefka Batinić, „Hrvatski školski sustav u XX. stoljeću“, *Anali za povijest odgoja*, 2 (2003), 51-55.; Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 303-304.

⁵¹⁵ Š. Batinić, „Hrvatski školski sustav“, 51-52.

zanimljivo je navesti da su državne vlasti tijekom dvadesetih godina iz proračuna za školstvo izdvajale tek oko 4,4% ukupnih sredstava, što je bilo višestruko niže u odnosu na druge europske zemlje, pa se opravdano može zaključiti kako je istraživano razdoblje prije svega karakterizirala stanovita nebriga države za poboljšanje uvjeta školovanja. To je bio jedan od glavnih razloga zašto nije došlo ni do značajnijeg povećanja broja škola, a i one koje su se u tom razdoblju gradile većim dijelom su se nalazile na području slabije razvijenih krajeva novostvorene države, koja su u usporedbi s hrvatskim pokrajinama bile još nerazvijenije.⁵¹⁶

Sve to je u određenoj mjeri doprinosilo sporom smanjenju udjela djece školskih obveznika koji su izbjegavali njeno pohađanje, pa je na području makarskog kotara još tijekom školske godine 1939./1940. njihov udio iznosio čak 12,83% svih školskih obveznika.⁵¹⁷ Slična situacija kao u Makarskoj, odnosno Dalmaciji, zabilježena je i u drugim hrvatskim regijama. Primjerice, udio školskih obveznika koji nije pohađao nastavu na području Hrvatske i Slavonije tijekom školske godine 1928./1929. iznosio je relativno visokih 15,4%, a 1939./1940. tek neznatno nižih 12,5% ukupnog broja školskih obveznika, dok je primjerice u Hrvatskom zagorju njihov udio 1919./1929. iznosio čak 24,8%, a 1939./1940. ipak znatno nižih, ali još uvijek vrlo visokih 17,5%.⁵¹⁸ S obzirom na slične procese u drugim sredinama, može se zaključiti kako je u samom gradu Makarskoj udio školskih ne-polaznika u odnosu na ostatak kotara bio nešto niži, no visoka stopa neobrazovanog i nepismenog stanovništva još uvijek je predstavljala iznimno veliki problem, koji se potom reflektirao na brojne druge aspekte društvenog života, naročito na spori gospodarski rast, ali i na politički život te sve druge vidove svakodnevnog života, kao i društvenog razvoja grada i okolice te države u cjelini.

Prema svemu navedenom o demografskoj strukturi stanovništva Makarske i s njom povezanim procesima, o kojima je do sada bilo riječi u ovom poglavlju, može se definitivno zaključiti da su tijekom prva tri desetljeća 20. stoljeća pojedine sfere njenog razvoja zabilježile snažne promjene, kao što su primjerice rani ulazak u proces demografske tranzicije, smanjivanje stopa mortaliteta, naročito kod dojenčadi te stopa nataliteta, kao i relativno visoka mobilnost lokalnog stanovništva, koje se mogu povezati s općim procesom modernizacije. No, uslijed izrazito slabog razvoja gospodarstva te procesa industrijalizacije i urbanizacije te promjene nisu rezultirale promjenama drugih aspekata svakodnevnog života te

⁵¹⁶ Suzana Jagić, *Prosvjetna politika u osnovnom školstvu Hrvatskog Zagorja 1918.-1941.*, 81-82., 88. (neobjavljeni doktorski rad obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2012. godine).

⁵¹⁷ *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske 1939 – 26. kolovoza 1940.*, Zagreb 1940., 45.

⁵¹⁸ S. Jagić, *Prosvjetna politika u osnovnom školstvu*, 83-87.

nisu bile ni približno sveobuhvatne kao primjerice one u društvima Zapadne Europe. Specifičnost takvog tijeka društvenog razvoja naročito je došla do izražaja u analizi dobne, nacionalne, vjerske te obrazovne strukture lokalnog stanovništva. Njih je karakterizirala demografska starost, zatim relativno niska obrazovanost te kompaktna vjerska i nacionalna struktura, kao posljedica neatraktivnosti regije za jače doseljavanje novog stanovništva, naročito onog obrazovanog i poduzetnog, koje bi stimuliralo brže promjene.

Kao što je već rečeno, analiza demografske strukture stanovništva Makarske predstavlja temelj istraživanju razvoja društvenih slojeva, koji u pravom smislu predstavljaju društvenu strukturu i glavna su kvalitativna značajka modernih društava. Oni su se razvili kao direktna posljedica složene interakcije između vitalnih procesa i društvene stratifikacije, pa je bilo nužna prvo stjeći uvid u opća obilježja lokalne populacije, što omogućuje daljnje istraživanje njenog društvenog razvoja.

5.5. DRUŠTVENI SLOJEVI

5.5.1. Društvena stratifikacija

Društvena nejednakost i društvena stratifikacija zajedničke su karakteristike svih društava, a proizlaze iz neravnomjerne podjele moći, prestiža i bogatstva te rezultiraju stvaranjem hijerarhijski određenih društvenih skupina. Pri tome pripadnici pojedinih društvenih skupina dijele s članovima iste skupine svijest o zajedničkoj pripadnosti te slične norme, stavove, vrijednosti i obrasce ponašanja.⁵¹⁹

Kao što je rečeno u prikazu teorija modernosti u uvodu, društvena stratifikacija i oblikovanje modernih društvenih slojeva jedna je od pet glavnih dimenzija u kojima se modernizacija očituje. Tehnološki i gospodarski razvoj koji se dogodio u 19. stoljeću u Europi, a potom i političke promjene, nagli porast broja stanovnika, industrijalizacija, urbanizacija te svi ostali društveni procesi koji su ih pratili, uzrokovali su preraspodjelu moći, prestiža i bogatstva. Društveni poredak „ancien regima“ nije više odgovarao svakodnevnom životu te je građanskim revolucijama zamijenjen novim tipom društvenih odnosa. Apsolutističke monarhije zamijenjene su ustavnima i parlamentarnima, a stare zemljoposjedničke elite doživjele su ekonomsko slabljenje. Kao rezultat razvoja kapitalističkog društva temeljenog na industrijalizaciji i urbanizaciji formiralo se moderno

⁵¹⁹ Michael Haralambos i Martin Holborn, *Sociologija: teme i perspektive*, Zagreb 2002., 23-24.

građansko društvo. Njegov glavni nositelj bilo je građanstvo kao srednji društveni sloj.⁵²⁰ Glavna karakteristika tog novog društvenog sustava je da se prema svom ideal-tipu temeljio na osobnom stjecanju položaja i društvenog statusa, za razliku od staleškog sustava karakterističnog za feudalno društvo koje se temeljilo na naslijeđivanju društvenih položaja. Glavni kriterij statusa pojedinca u modernom društvu postao je njegov ekonomski položaj i stoga su mogućnosti napredovanja između društvenih slojeva postale mnogo veće od onih u ranijem razdoblju.⁵²¹

U historiografiji postoje brojni modeli te pristupi istraživanju modernih društvenih struktura, no najrašireniji je tzv. klasni, koji podrazumijeva sagledavanje društva kroz podjelu na tri sloja: viši (vlasnici sredstava za proizvodnju), srednji (posjednici određenih kvalifikacija koje im osiguravaju određene prednosti na tržištu rada) i niži (radnici i težaci). Najveća prednost ovog modela je što omogućava povjesničarima relativno lako provjerljivu teorijsku podlogu na temelju historiografskih izvora. Naime, popisi stanovništva i matične knjige donose zanimanja stanovnika određenog područja, koja se mogu grupirati u ta tri društvena sloja i dalje istraživati. Ovaj model ujedno omogućava i olakšava međusobne usporedbe sličnih istraživanja različitih društava, koja međusobno na prvi pogled nemaju ništa zajedničko. Utemeljiteljima ovakvog tipa istraživanja društva smatraju se Karl Marx i Max Weber. Marx je društvo smatrao podijeljenim na dvije klase: vlasnike sredstava za proizvodnju i vlasnike svoje radne snage.⁵²² Prema njemu, presudnu ulogu u formiranju društvenih slojeva imala je uloga pojedinca, odnosno grupe u procesu proizvodnje, a glavni kriterij društvenog položaja bilo je vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju.⁵²³ Kritike ovog pristupa su brojne, a najčešće upozoravaju na njegovo pojednostavljivanje situacije, no upravo je pojednostavljivanje funkcija i cilj svih modela te se time opravdava važnost Marxovog rada.⁵²⁴

Drugi temeljni pristup proučavanju modernih društvenih slojeva je onaj Maxa Webera, prema kojem je uloga potrošnje značajnija za definiranje društvenih slojeva od uloge proizvodnje. Njegov pristup može se smatrati i svojevrsnom nadopunom marksističkog, jer je

⁵²⁰ Martine Segalen, „The Industrial Revolution: from Proletariat to Bourgeoisie“. U: *A History of the Family: The Impact of Modernity*, vol. 2 (ur. André Burguière, Christian Klapisch-Zuber, Martine Segalen i Françoise Zonabend), Paris 1996., 393.

⁵²¹ Darko Polšek, „Socijalna stratifikacija“. U: *Uvod u sociologiju* (ur. Josip Kregar, Darko Polšek i Slaven Ravlić), Zagreb 2006., 175-176.

⁵²² Isto, 177-180.

⁵²³ Charles Tilly, „Social Class“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 3 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 3-14.

⁵²⁴ Peter Burke, *History and Social Theory*, Cambridge 1992., 59.

uz ekonomski položaj u procesu proizvodnje uveo još dvije dimenzije društvene stratifikacije: društvenu (status, čast i prestiž) te političku (moć). Temeljne razlike između Marxa i Webera nalaze se u pristupima problemu, jer Marx promatra društvo kroz prizmu suprotstavljenih snaga u vječnom sukobu, dok Weberov pristup taj sukob ublažava. Svaki od njih ima svoje jače i slabije strane, stoga neki istaknuti povjesničari smatraju kako ih je najbolje promatrati kao komplementarne te ih na taj način i primijenjivati u istraživanju pojedinih društava.⁵²⁵ Pri tome valja naglasiti kako Weberov pristup naročito dolazi do izražaja kod istraživanja društvenih slojeva u malim sredinama i društvima, kao što je i Makarska, jer se s obzirom na veličinu društveni slojevi unutar njih nisu mogli značajnije profilirati, pa su granice među njima prilično nejasne. Fluidnosti među njima u Makarskoj tijekom istraživanog razdoblja dodatno je doprinijela relativna gospodarska nerazvijenost, što je rezultiralo smanjenjem utjecaja ekonomskog položaja pojedinca na njegov ukupni status, dok je više do izražaja dolazilo njegovo porijeklo te razina obrazovanja, odnosno status zanimanja koje je obavljao, što je snažan pokazatelj tradicionalnosti društvene strukture.

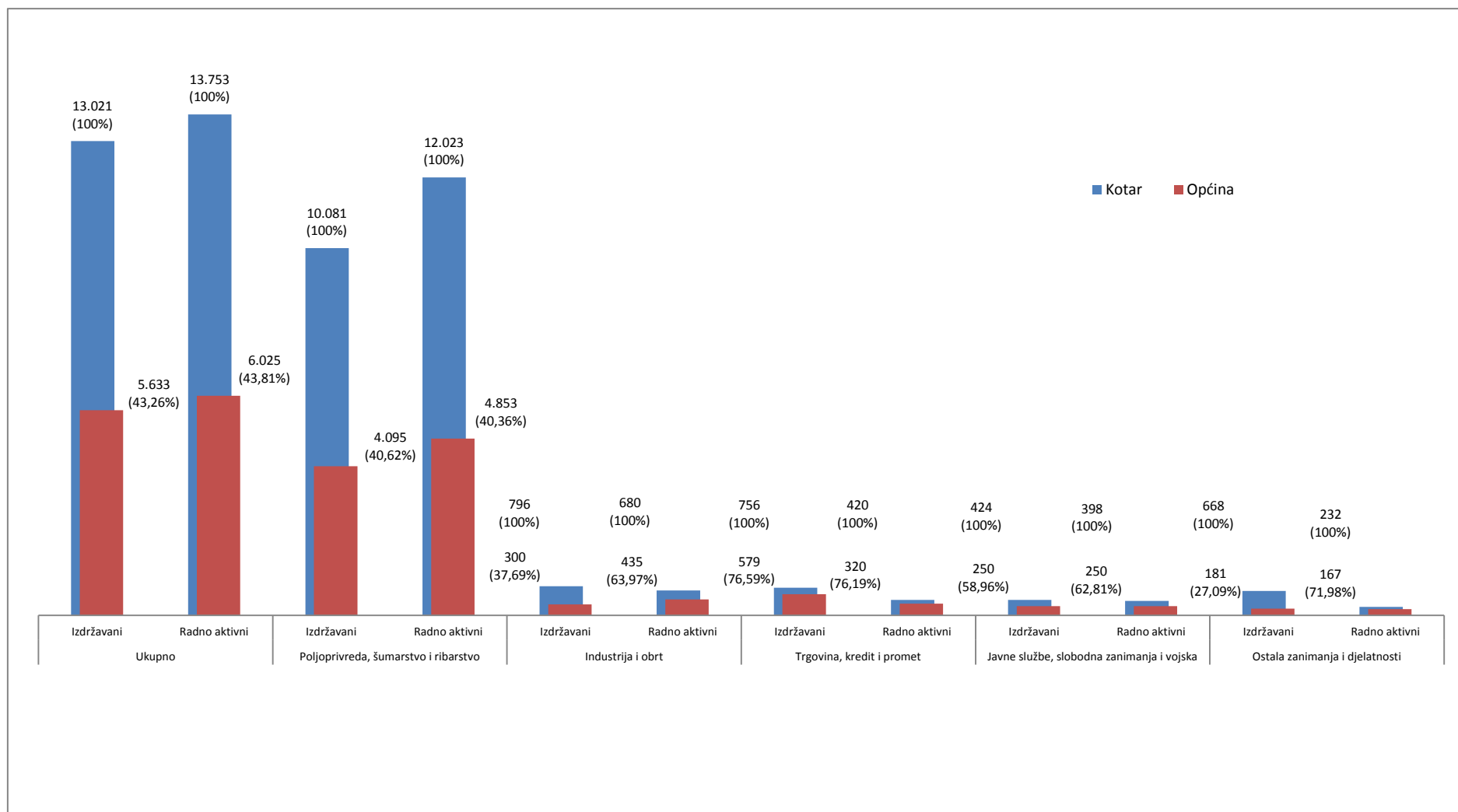
5.5.2. Struktura stanovništva Makarske prema zanimanjima

Strukturu stanovništva Makarske prema zanimanjima moguće je analizirati samo na temelju rezultata popisa stanovništva iz 1931., pa nije moguća usporedba s ranijim razdobljima kako bi se uočili i istražili razvojni procesi. Pri tome je, prije svega, potrebno uzeti u obzir manjkavosti samog popisa iz 1931. za ovakav tip analize. Prvo, potrebno je pojasniti kako je to u stvari popis prema prihodima od pojedinih djelatnosti unutar kojih su obuhvaćena zanimanja, a ne popis prema zanimanjima, iako je tako nazvan.⁵²⁶ Dalje, značajan nedostatak popisa leži u samoj njegovoj metodologiji, jer je obuhvatio samo prihode od primarnih zanimanja stanovnika, što može uputiti na nešto drugačije zaključke od realnog stanja. Naime, zasigurno se barem dio zaposlenih u industriji, obrtu, trgovini i drugim sekundarnim ili tercijarnim djelatnostima u slobodno vrijeme bavio i poljoprivredom na vlastitim obradivim površinama, što popisom nije zabilježeno. Sljedeći nedostatak vezan je uz samu temu ovog doktorskog rada i vremensko razdoblje istraživanja, jer je popis proveden dvije godine nakon kraja istraživanog razdoblja. U međuvremenu je na gospodarstvo Makarske zasigurno u određenoj mjeri utjecala velika svjetska gospodarska kriza te rezultati odstupaju u odnosu na razdoblje od 1919. do 1929., no zasigurno ne značajno, jer je do

⁵²⁵ Isto, 61-63.

⁵²⁶ Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 49.

promjena došlo prvenstveno u broju zaposlenih u industriji ili većim obrtima kojih je ionako bilo malo. Također, popis ne donosi ni podatke na razini grada Makarske, već tek na razini općine Makarsko-primorske i kotara, pa će se stoga rezultati za grad nastojati zaključiti na temelju usporedbe ta dva šira upravna područja, pri čemu se sve uočene značajnije razlike između općine i kotara mogu smatrati utjecajem grada na ruralnu okolicu (Slika 27).

Slika 27. Struktura zanimanja stanovništva kotara Makarska i općine Makarsko-primorske prema popisu stanovništva 1931. godine.

Ukupni udjeli radno aktivnog i izdržavanog stanovništva na razini kotara i općine približno su jednaki, no na temelju priloženog grafikona može se uočiti kako su među njima postojale znatne razlike prema udjelima pojedinih kategorija zanimanja. Apsolutna većina stanovništva i kotara (87,42%) i općine (76,75%) živjela je od poljoprivrede, no taj postotak je u općini bio bitno manji, što znači da je u preostale dvije općine unutar kotara (Gornje primorje i Vrgorac) čak 91,8% stanovništva živjelo od prihoda u primarnim djelatnostima. Stoga se može zaključiti kako je nastala razlika prvenstveno posljedica utjecaja grada Makarske, koji je „poremetio“ postotke unutar strukture zaposlenih prema prihodima od djelatnosti ruralnom dijelu općine i kotara. U Makarskoj je prema tome bio značajno niži udio osoba koje su živjele od prihoda u primarnim djelatnostima, no on i dalje nije mogao jače utjecati na strukturu stanovništva na razinama općine i kotara, jer je sam grad prema istom popisu brojio tek 2.117 stanovnika, u usporedbi s 11.658 stanovnika ukupno u općini, odnosno 26.774 u kotaru.⁵²⁷ Od pojedinih grana primarnih djelatnosti, na razini općine najviše stanovnika živjelo je od prihoda od zemljoradnje, njih 8.260 (92,31%), a potom od vinogradarstva 536 (5,99%), ribolova 150 (1,68%) te šumarstva 2 (0,02%).⁵²⁸ Slični rezultati, koje je karakterizirao visoki udio primarnih djelatnosti, bili su uobičajeni za tadašnje prilike u gradskim općinama, naročito u Dalmaciji, pa i u mnogo većim središtima. Razumljivo, s obzirom na veću urbaniziranost, ondje je ipak udio osoba koji je živio od prihoda od primarnih djelatnosti bio nešto niži u odnosu na Makarsku, no i dalje prilično visok. Primjerice, u šibenskoj općini od poljoprivrede je živjelo 63,85% stanovništva, u Splitu 22,06%, a u Dubrovniku 20,69%.⁵²⁹ Gledano na razini kotara u sklopu Dubrovačke oblasti za koje postoje u literaturi podaci, u Dubrovniku je od poljoprivrede živjelo 59,76%, a u Korčuli 78,84% stanovnika.⁵³⁰

U isto vrijeme, na razini općine bio je značajno viši broj osoba koji su živjeli od prihoda od industrije, obrta, trgovine, prometa, javnih službi i ostalih zanimanja, što je opet prvenstveno utjecaj grada Makarske, gdje su bili smješteni svi industrijski pogoni u općini te su gotovo dvije trećine svih radno aktivnih stanovnika u ovoj grani gospodarstva u kotaru bili naseljeni unutar općine, a očito ih je apsolutna većina bila iz same Makarske. Većina zaposlenih navedena u ovom sektoru bili su obrtnici (kovači, bravari, limari, stolari, kolari,

⁵²⁷ M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SRH*, 402-403.

⁵²⁸ HDA, Republički zavod za statistiku, kut. 52, Tablica stanovništva po glavnom zanimanju za općinu Makarsku prema popisu stanovništva od 31.3.1931.

⁵²⁹ Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 50.

⁵³⁰ F. Mirošević, *Počelo je 1918.*, 16-17.

urari, tokari, bačvari, kožari, obučari, brijači, pekari, mesari, zidari i gostioničari). Usporedbe radi, u dubrovačkom i korčulanskom kotaru zajedno prema istom popisu od industrije i obrta živjelo je 5,32% stanovnika, što je čak niže u odnosu na makarskih 5,51% na razini kotara.⁵³¹

Razvijenost urbanih funkcija Makarske naročito potvrđuju odnosi između općine i kotara u udjelu osoba zaposlenih u nekom od zanimanja vezanih uz trgovinu, kredite i promet, jer je unutar općine bilo nastanjeno njih čak 76,19% od svih popisanih na razini kotara, a kako između ruralnog ostatka općine i kotara nije bilo značajnijih razlika u mogućnostima zapošljavanja u ovom tipu zanimanja, može se zaključiti da ih je većina bila naseljena u samoj Makarskoj. Među njima, najviše radno aktivnih bilo je zaposleno u trgovini (166 ili 51,87%), a potom u prometu (143 ili 44,69%) te u novčanim zavodima (11 ili 3,44%). U trgovini je najviše zaposlenih bilo u trgovinama mješovitom robom, potom poljoprivrednim proizvodima, živežnim namirnicama i pićem, kožom, tekstilom, zlatom i srebrom te mali broj u trgovini željezom, namještajem, bojama i papirom. U prometu najviše osoba radilo je u brodarskom pomorskom prometu, a potom u pošti, telegrafu i telefonu te na ulici (kočijaši, nosači itd.).⁵³²

Snažan utjecaj Makarske kao urbane sredine odrazio se i na dominaciju broja zaposlenih u javnim službama, slobodnim zanimanjima, vojsci te ostalim djelatnostima unutar općine u odnosu na ostatak kotara. Većina zaposlenih u javnim službama radila je u crkvenim službama, njih 52 (20,8%), zatim u prosvjeti 51 (20,4%), državnoj upravi 49 (19,6%), žandarmeriji i financijskoj kontroli 31 (12,4%), zdravstvu 19 (7,6%), odvjetničkim i javnobilježničkim uredima 17 (6,8%), pravosuđu 16 (6,4%) te u tijelima lokalne samouprave 15 (6%) osoba. Među osobama koje su bile zaposlene u drugim kategorijama zanimanjima najviše ih je bilo popisano kao umirovljenici i rentijeri, njih 117 (70,06%), dok je nadničara bilo 19 (11,38%), a osoba zaposlenih u ostalim zanimanjima 16 (9,58%). S obzirom da se većina javnih institucija nalazila u Makarskoj, kao upravnom, kulturnom i društvenom središtu kotara može se zaključiti da su znatno veći udjeli zaposlenih u ovim kategorijama zanimanja na razini općine u odnosu na ostatak kotara opet odraz razvijenosti urbanih funkcija Makarske, jer je većina njih upravo ondje bila zaposlena te živjela.

⁵³¹ Isto, 16-17.

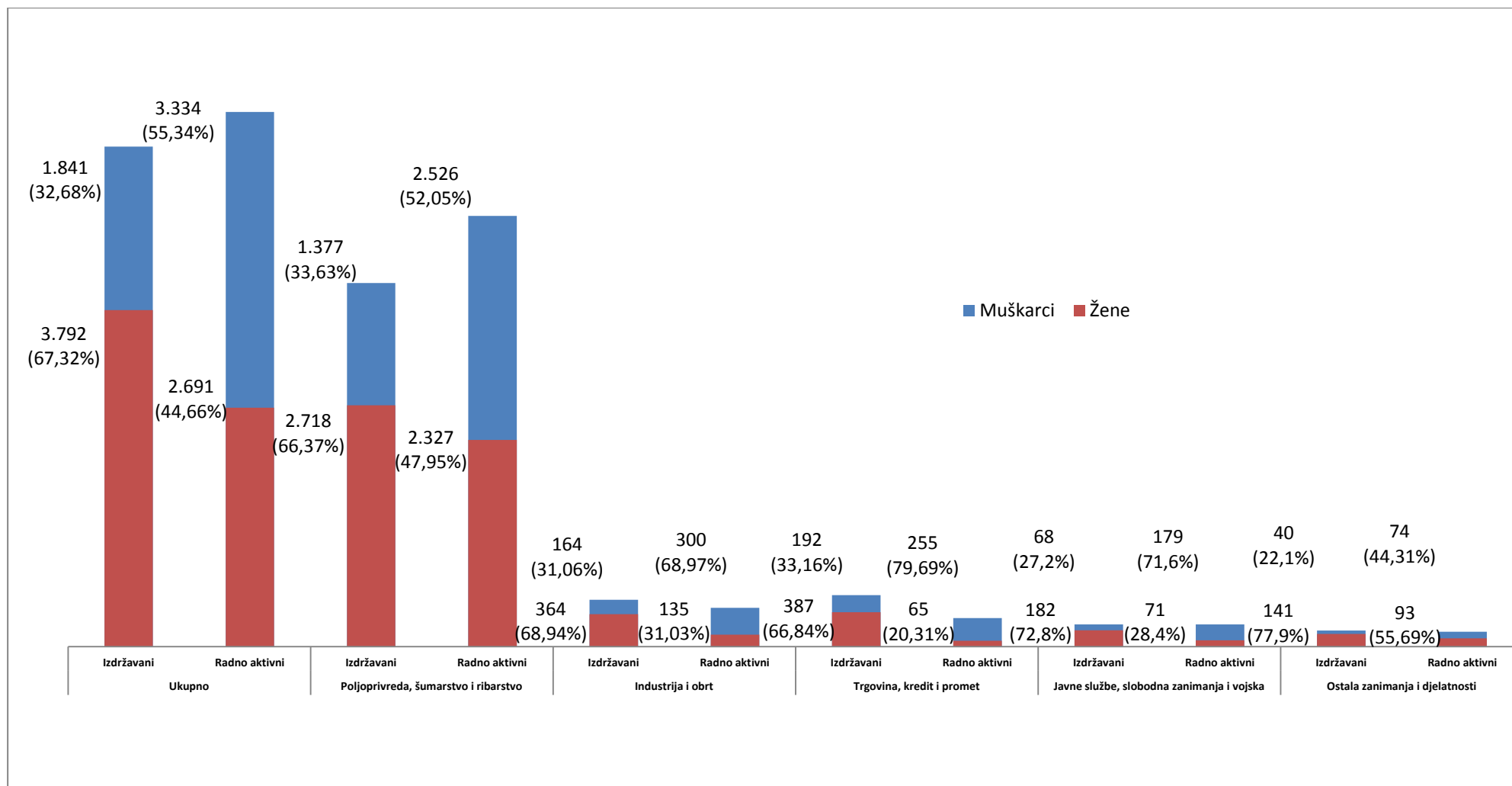
⁵³² HDA, Republički zavod za statistiku, kut. 52, Tablica stanovništva po glavnom zanimanju za općinu Makarsku prema popisu stanovništva od 31.3.1931.

5.5.3. Analiza radno aktivnog i izdržavanog stanovništva prema rodu

U analizi radno aktivnog i izdržavanog stanovništva može se uočiti kako je na razini kotara 51,37% stanovnika bilo radno aktivno, a 48,63% izdržavano. Na području općine Makarsko-primorske bilo je radno aktivnih stanovnika 51,68%, a izdržavanih 48,32%, što su približno jednaki omjeri u usporedbi s kotarom, no usporedbom radno aktivnog i izdržavanog stanovništva mogu se uočiti bitna odstupanja s obzirom na rod. Iako su muškarci u ukupnom stanovništvu činili manjinu i na razini kotara Makarska (43,61%) i općine Makarsko-primorske (44,39%), na razini kotara predstavljali su 52,15% radno aktivnog stanovništva, a na razini općine 55,34%, dok su u ukupnom broju izdržavanog stanovništva na razini kotara činili tek 34,58%, a na razini općine 32,68%. To je značilo da je na razini kotara unutar svoje populacije 61,43% muškaraca bilo radno aktivno, a 64,42% u općini, dok je kod žena radno aktivnih na razini kotara bilo 43,58%, a u općini 41,51%, što su približno slične vrijednosti te na razini općine nije vidljiv značajniji utjecaj urbanih funkcija Makarske, pa se u tom kontekstu po pitanju strukture zanimanja prema rodu u samoj Makarskoj ne može nešto više zaključiti.

Kada se podaci za kotar i općinu usporede s rezultatima splitskog kotara ipak se mogu donijeti određeni zaključci. Naime, ondje su radno aktivni muškarci predstavljali 65,2% populacije, dok je radno aktivnih žena bilo 30,8% od njihovog ukupnog broja.⁵³³ Iz navedenog se može primijetiti kako je omjer radno aktivnih muškaraca bio približno jednak kao u makarskom kotaru i općini, no postotak radno aktivnih žena u splitskom kotaru bio je dosta niži, što se može objasniti većom radnom aktivnošću žena u ruralnijoj sredini, odnosno u primarnim djelatnostima. Stoga je u sklopu daljnjeg zaključivanja o strukturi zanimanja Makarske prema rodu potrebno analizirati rodne razlike prema pojedinim kategorijama zanimanja (Slika 28).

⁵³³ Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 52.

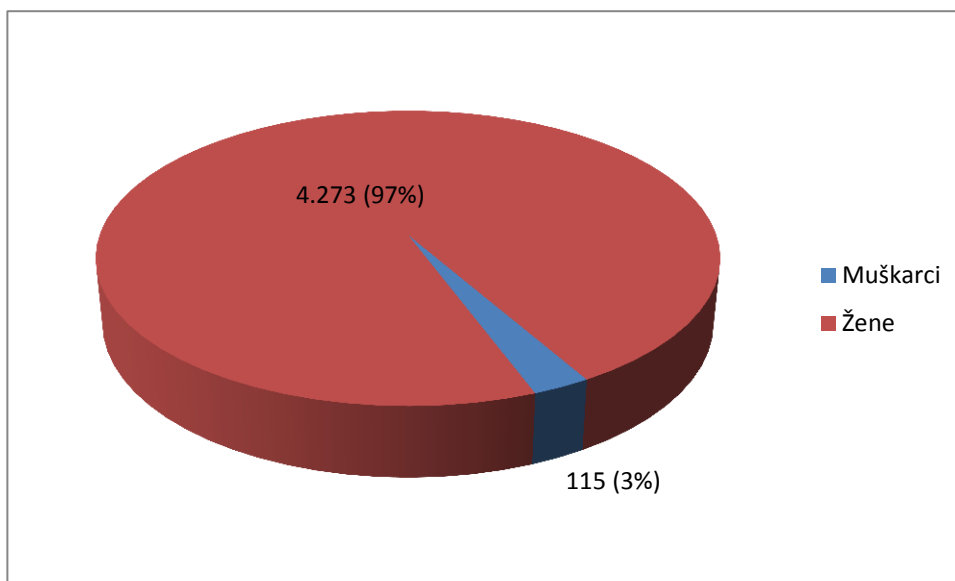
Slika 28. Struktura zanimanja stanovništva Makarsko-primorske općine prema rodu po popisu stanovništva 1931. godine.

Na temelju priloženog grafikona može se uočiti da su žene u svim kategorijama zanimanja činile većinu izdržavanog stanovništva, s tim da ih je najmanje bilo u primarnim djelatnostima (66,37%), sukladno ranijem zaključku, dok ih je najviše zabilježeno unutar kategorije ostalih zanimanja i djelatnosti (77,9%). Prema tome, najviše radno aktivnih žena bilo je zaposleno u primarnim djelatnostima, naročito poljoprivredi, dok ih je relativno veliki udio bio zaposlen i u kategoriji ostalih zanimanja, najčešće kao rentijerke, njih čak 55 (47%). U industriji i obrtu bilo ih je znatno manje, ali ujedno i relativno visokih 31,03%, jer su glavninu industrije u Makarskoj predstavljale tvornice tkanine i konzervirane ribe, koje su gotovo isključivo zapošljavale žene. U javnim službama i slobodnim zanimanjima žene su u najvećem broju bile zaposlene u prosvjeti (33) i zdravstvu (12) ili kao sluškinje lokalnih odvjetnika i javnih bilježnika (7). Najmanje radno aktivnih žena bilo je u kategoriji poslova vezanih uz trgovinu, kredit i promet, pri čemu su najčešće bile zaposlene kao vlasnice samostalnih trgovina i sluškinje, po njih 10. Činjenica da je ukupni udio primarnih djelatnosti, u kojima je najveći broj žena bio zaposlen, u Makarskoj bio niži u odnosu na ostatak općine upućuje na zaključak da je i udio zaposlenih žena u gradu bio mnogo niži, no na temelju dostupnih izvora to se ne može potvrditi. Stoga se, prema svemu navedenom, može tek zaključiti da su se žene u Makarskoj, kao i u cijeloj Kraljevini SHS te ostatku Europe uostalom, tijekom dvadesetih godina nalazile u znatno negativnijoj poziciji na tržištu rada u odnosu na muškarce te im je bio zapriječen pristup višim radnim mjestima, ali i pojedinim kategorijama zanimanja u cjelini. To je naročito dolazilo do izražaja u gradovima, gdje su žene uglavnom vodile brigu oko obitelji i domaćinstva, za što nisu bile plaćene, te su u novčanom smislu bile ovisne o muškarcima.

Potvrda ovog zaključka te razlika u udjelima između radno aktivnog i izdržavanog muškog, odnosno ženskog dijela populacije dolazi do izražaja tek kada se iz računice izuzmu djeca mlađa od 15 godina.⁵³⁴ Naime, od ukupno izdržavane 13.021 osobe na razini kotara njih čak 8.633 bile su u dobnoj kategoriji do 15 godina te prema tome samo 4.388 osoba starijih od 14 godina nisu radile. Među njima bilo je samo 115 muškaraca (2,62%), a čak 4.273 žene, odnosno 97,38% ukupno izdržavanog stanovništva starijeg od 14 godina (Slika 29).⁵³⁵

⁵³⁴ Rezultati popisa stanovništva iskazani su u petogodišnjim dobnim kategorijama (0-4, 5-9, 10-14, 15-19, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44, 45-49, 50-59 te 60 i više). Samo u prve tri dobne skupine rezultati su, razumljivo s obzirom da se radi o maloj djeci, pokazali veći broj izdržavanog od radno aktivnog stanovništva, pa su stoga izuzeti iz daljnje analize omjera radno aktivnog i izdržavanog stanovništva.

⁵³⁵ HDA, Republički zavod za statistiku, kut. 52, Tablica prisutnog stanovništva prema zanimanju u kombinaciji sa dobom starosti za kotar Makarska od 31.3.1931.

Slika 29. Izdržavano stanovništvo kotara Makarska starije od 14 godina 1931. godine.

Prema tome, kada se od ukupnog broja izdržavanih muškaraca i žena na razini makarskog kotara izuzmu djeca mlađa od 15 godina, dolazi se do podatka da je u ženskoj populaciji starijoj od 14 godina čak 39,84% njih bilo izdržavano. Dakle, svaka treća žena u kotaru starija od 14 godina bila je bez samostalnih prihoda prema popisu iz 1931. godine. Kod muškaraca je taj postotak u isto vrijeme iznosio tek 1,6%. To ujedno predstavlja relativno visok udio zaposlenih žena u ukupnoj populaciji s obzirom na tadašnje trendove, no s obzirom da je apsolutna većina bila zaposlena u primarnim djelatnostima situacija u samoj Makarskoj bila je očito znatno drugačija. Naime, od ukupno 6.581 radno aktivne žene u kotaru njih čak 6.056 bilo je zaposleno u primarnim djelatnostima, od kojih je zasigurno tek manji broj bio nastanjen u Makarskoj, s obzirom na razvijenost urbanog života u njoj. U isto vrijeme tek 232 žene s područja kotara radile su u industriji i obrtima, zatim 81 u zanimanjima vezanim uz trgovinu, kredit i promet, 104 u javnim službama i slobodnim zanimanjima te 108 u svim drugim zanimanjima, koja su u Makarskoj bila mnogo zastupljenija u odnosu na ostatak kotara. Stoga se konačno može zaključiti kako je u Makarskoj broj zaposlenih žena bio mnogo manji u odnosu na ruralnu okolnu regiju.

Značajno niža zaposlenost žena u odnosu na muškarce bila je rezultat tradicije društvenih odnosa na Sredozemlju, prema kojima je ženi bilo prvenstveno mjesto unutar kuće, ali i građanskog stila te načina života, odnosno građanske ideje idealne obitelji koja se razvila u drugoj polovici 19. stoljeća u Zapadnoj Europi, a koja nije odobravala rad žena izvan

kuće.⁵³⁶ Moderne građanske ideje naročito su oštro osuđivale rad žena u industriji, jer su se uvjeti tvorničkog rada, prema njima, suprotstavljali kućanskoj ulozi žene.⁵³⁷ Stoga su zaposlene žene tijekom istraživanog razdoblja najčešće bile maloljetne djevojke ili u svojim dvadesetim godinama, koje bi nakon udaje prestajale raditi izvan kuće i prepuštale zaradu izvan kuće muškarcima.⁵³⁸ Potvrda ovog zaključka nalazi se i u službenim podacima Kraljevine SHS, prema kojima je 1926. trećina svih radnica na njenom području bila mlađa od 20 godina starosti, a više od polovine ih je bilo mlađe od 23 godine starosti.⁵³⁹

Tijekom dvadesetih godina udio radnica u ukupnom broju radnika u Kraljevini SHS povećao se s 20% godine 1920. na 23% godine 1929., no pri tome je potrebno naglasiti značajne razlike od pokrajine do pokrajine (Tablica 22). One su bile uvjetovane prije svega zastupljenošću i razvijenošću tipova gospodarstva i industrije u pojedinoj pokrajini. Primjerice, u Sloveniji je bila jače razvijena tekstilna i papirna industrija u kojoj su žene, bile više zastupljene, dok je u krajevima gdje je zabilježen mnogo niži udio radnica znatno više bila zastupljena klasična „muška“ industrija.

Tablica 22. Udio radnica u ukupnom broju radnika.

	1923.	1926.
Slovenija	27,6%	32,5%
Banat i Bačka	23,2%	26,3%
Hrvatska i Slovenija	19,7%	24%
Dalmacija i Crna Gora	15,5%	18,8%
Bosna i Hercegovina	13,9%	14,6%
Srbija	9%	14,2%

Izvor: J. Kecman, *Žene Jugoslavije*, 26-28.

Ideja žene kao domaćice bila je snažno propagirana i kroz popularne ženske građanske časopise u Kraljevini SHS tijekom dvadesetih godina prošlog stoljeća, a praćenje ovog društvenog procesa na području Makarske jasno je vidljivo na temelju matičnih knjiga.⁵⁴⁰ Naime, usporedbom matičnih knjiga vjenčanih s matičnim knjigama rođenih lako se može

⁵³⁶ M. Segalen, „The Industrial Revolution“, 396-399.; Andrej Studen, „A Woman's Place is in the Home“. U: *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on womanhood and manhood in 19th and 20th century* (ur. Miroslav Jovanović i Slobodan Naumović), Graz 2002., 42-51.; Marija Mogorović Crljenko, *Nepoznati svijet istarskih žena*, Zagreb 2006., 107.

⁵³⁷ Jack Goody, *The European Family: An Historico-Anthropological Essay*, Malden 2002., 156.; Michael Mitterauer i Reinhard Sieder, *The European Family: patriarchy to partnership from the middle Ages to the present*, Oxford 1983., 130.

⁵³⁸ Gerold Ambrosius i William H. Hubbard, *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*, Cambridge 1989., 55.

⁵³⁹ Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918.-1945.*, Beograd 1978., 28-29.

⁵⁴⁰ Marina Vujnović, *Forging the Bubikopf nation – Journalism, Gender and Modernity in Interwar Yugoslavia*, New York 2009., 135-143.

uočiti pojava istih osoba ženskog roda, kojima su prilikom vjenčanja bila upisivana vrlo diferencirana zanimanja, da bi potom iste žene u matičnim knjigama rođenih, kada su postale majke, pod zanimanjem najčešće bile upisane kao domaćice. To upućuje na zaključak da su one bile radno aktivne do udaje, a potom su postajale domaćice, zadužene za sve kućanske poslove, odgoj djece, ali i pomoć supruzima u njihovim poslovnim aktivnostima, naročito ukoliko su bili samostalni trgovci i obrtnici ili zemljoradnici. Za te poslove nisu bile plaćene i na njih se gledalo kao na poslove niže vrijednosti, za čije obavljanje nisu dobivale nikakvo posebno priznanje. Raširenosti ove pojave u Makarskoj doprinijela je zasigurno i relativno slaba razvijenost lokalne industrije, koja je uglavnom zapošljavala mlađe djevojke, koje su redovito bile manje plaćene od starijih i udanih žena, kao što je bio običaj i u drugim sredinama diljem Kraljevine SHS.⁵⁴¹

U takvom društvenom okruženju žene su se vrlo rijetko osamostaljivale te pokretale vlastite trgovine i obrte, a kada su se na to i odlučivale to je uglavnom bilo u „tradicionalnim“ ženskim poslovima. Tako je prema popisu 1931. na području općine Makarsko-primorske bilo 25 žena koje su samostalne radile u tekstilnoj industriji i obrtima, zatim 24 u industriji i obrtima odijevanja te šest primalja i četiri pekarice. Uz njih, još 24 žene su imale samostalne trgovine, a naročito zanimljivo zvuči da je zabilježeno i 15 žena koje su samostalno vodile ugostiteljske objekte, gostionice i kavane. No, na temelju dostupnih izvora može se utvrditi kako su one uglavnom bile udovice, odnosno supruge iseljenika, koje su nastavljale ranije pokrenute poslove ili iz iznimno siromašnih obitelji. Njihov rad bio je neophodan za preživljavanje obitelji, pa je očito društveni pritisak u tim situacijama popuštao i ženama je bilo dopušteno nešto slobodnije javno djelovanje, kao što je bilo pravilo i u drugim sredinama.⁵⁴² Kao primjeri mogu se navesti Fanny Antunović, koja je bila udovica i vlasnica kavane „Jugoslavija“, zatim udovica Margarita Antunović, vlasnica kavane „Balkan“, udovica Vjekoslava Ivičević, vlasnica krčme na rivi, kao i udovica Ana-Marija Tavra, dok je Ana Puharić vodila hotel „Jadran“ dok joj je muž Petar izbivao iz Makarske kao pomorac, koji je po svom povratku opet preuzeo sve poslove.⁵⁴³ Vođenje krčme na gradskom predjelu „Žbare“

⁵⁴¹ J. Kecman, *Žene Jugoslavije*, 28-29.

⁵⁴² Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi: Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb 2007., 284.

⁵⁴³ DAD, FDO, kut. CD IV a 2, Molba Vjekoslave Ivičević kotarskom predstojniku u Makarskoj od 20.8.1928.; DAD, FDO, kut. DL I b 5, Molba Margarite Antunović za produženjem radnog vremena kavane „Balkan“ u njenom vlasništvu od 14.12.1928.; DAD, FDO, kut. CD V d 1, Molba Ana-Marije Tave kotarskom predstojniku u Makarskoj.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, 100.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 2, 117.

bilo je dozvoljeno i Mandi Antunović, ženi Antuna, jer je bila vrlo siromašna i to joj je bilo *potrebno da zaradi koru kruha i da pošteno može preživjeti i za sebe zarađivati*.⁵⁴⁴

5.5.4. Formiranje modernih društvenih slojeva u Makarskoj

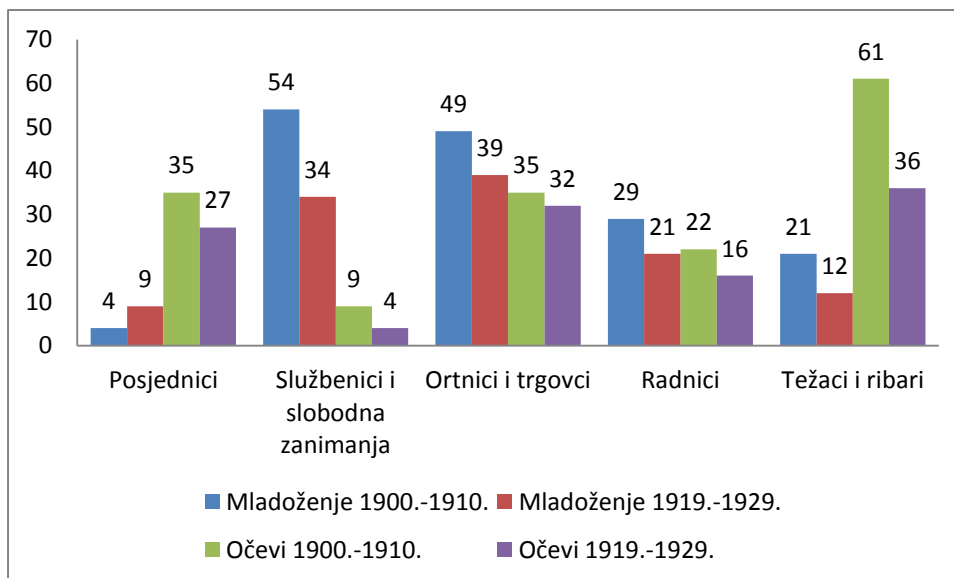
Od druge polovine 19. stoljeća došlo je do ubrzanog formiranja građanskih društvenih slojeva i u Makarskoj, što je bilo posljedica sve veće diferencijacije zanimanja. Za ilustraciju i potvrdu navedene tvrdnje analizirana su zanimanja mladoženja i mladenki u razdoblju od 1900. do 1910. i u razdoblju od 1910. do 1929. te su uspoređena sa zanimanjima njihovih očeva (Tablica 23; Slika 30).

Tablica 23. Zanimanja zaručnika i njihovih očeva u razdobljima od 1900. do 1910. te od 1919. do 1929. godine.

	Posjednici	Službenici i slobodna zanimanja	Obrtnici i trgovci	Radnici	Težaci i ribari	Ukupno
Mladoženje 1900.-1910.	4 (2,31%)	54 (33,96%)	49 (30,82%)	29 (18,24%)	21 (13,21%)	157 (100%)
Očevi 1900.-1910.	35 (21,6%)	9 (5,55%)	35 (21,6%)	22 (13,58%)	61 (37,65%)	162 (100%)
Mladoženje 1919.-1929.	9 (7,76%)	34 (29,31%)	39 (33,62%)	21 (18,1%)	12 (10,34%)	115 (100%)
Očevi 1919.-1929.	27 (23,48%)	4 (3,48%)	32 (27,83%)	16 (13,91%)	36 (31,3%)	115 (100%)
Ukupno	75 (13,66%)	101 (18,4%)	155 (28,23%)	88 (16,03%)	130 (23,7%)	549 (100%)

Izvor: AMM, Matične knjige vjenčanih za Makarsku za razdoblja od 1900. do 1910. te od 1919. do 1929. godine.

⁵⁴⁴ DAD, FDO, kut. CD I d 5, Molba Mande Antunović kotarskom predstojniku u Makarskoj od 22.10.1926.

Slika 30. Mladoženje i njihovi očevi upisani u matične knjige u Makarskoj u razdobljima od 1900. do 1910. te od 1919. do 1929. prema svojim zanimanjima.

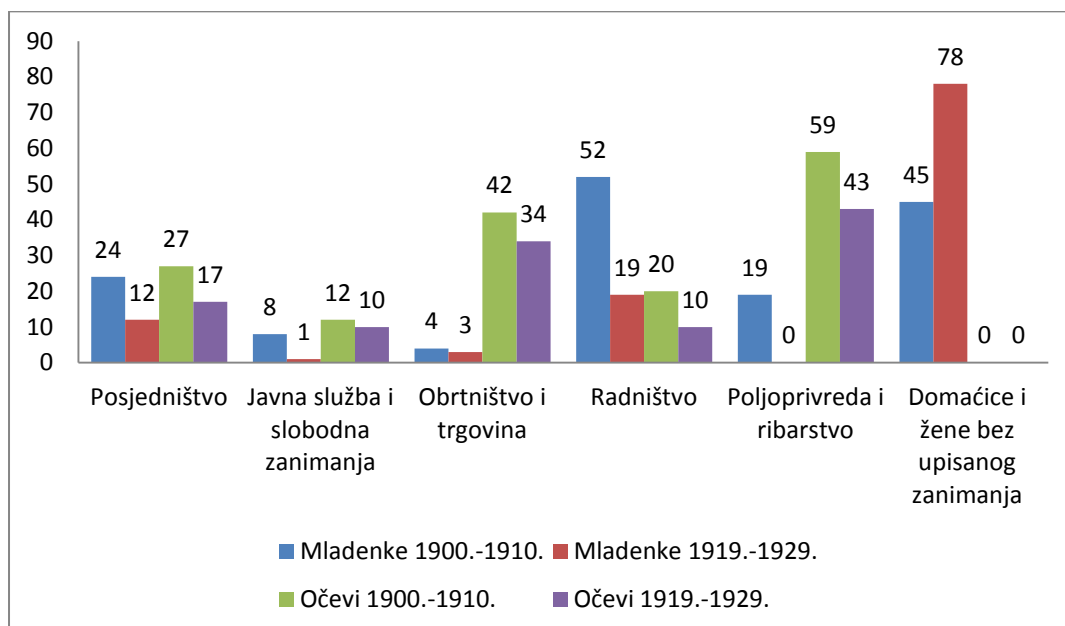
Iz priložene tablice i grafikona može se uočiti kako udjeli zanimanja zaručnika međusobno mnogo više koreliraju u odnosu na njihove očeve, koji su međusobno znatno sličniji, što upućuje na zaključak da je do najvećih promjena u društvenoj strukturi Makarske prema zanimanjima došlo u posljednjim desetljećima 19. stoljeća, dok su se promjene tijekom prva tri desetljeća 20. stoljeća odvijale znatno sporije. Unatoč tome, usporedbom udjela zanimanja zaručnika u ova dva istraživana razdoblja može se uočiti povećanje broja posjednika među njima, no to je prvenstveno posljedica malog uzorka i njihovog malog apsolutnog broja, dok je smanjenje broja javnih službenika zabilježeno uslijed premještanja manjeg broja javnih institucija iz Makarske nakon 1918., što je rezultiralo slabljenjem upravnih funkcija grada. U skladu s općim procesom modernizacije grada i prestrukturiranjem gospodarstva od primarnih prema sekundarnim i tercijarnim djelatnostima zabilježeno je i blago povećanje udjela obrtnika i trgovaca te smanjenje težaka u ukupnom stanovništvu, dok je broj radnika uslijed stagnirajuće industrijalizacije, koja tijekom dvadesetih godina pokazuje znakove nazadovanja, ostao na približno istoj razini.

Slični procesi mogu se uočiti i kod analize udjela zanimanja zaručnika u oba istraživana razdoblja, no glavni utjecaj na promjene udjela zanimanja među njima očito su imale moderne građanske ideje, prema kojima je ženama mjesto bilo prvenstveno unutar kuće, dok je uloga muža bila briga o obiteljskim primanjima (Tablica 24; Slika 31).

Tablica 24. Zanimanja zaručnica i njihovih očeva u razdobljima od 1900. do 1910. te od 1919. do 1929. godine.

	Posjedništvo	Javna služba i slobodna zanimanja	Obrtništvo i trgovina	Radništvo	Domaćice i žene bez upisanog zanimanja	Poljoprivreda i ribarstvo	Ukupno
Zaručnice 1900.-1910.	24 (15,79%)	8 (5,26%)	4 (2,63%)	52 (34,21%)	45 (29,6%)	19 (12,5%)	152 (100%)
Očevi 1900.-1910.	27 (16,87%)	12 (7,5%)	42 (26,25%)	20 (12,5%)	0	59 (36,87%)	160 (100%)
Zaručnice 1919.-1929.	12 (10,62%)	1 (0,88%)	3 (2,65%)	19 (16,81%)	78 (69,03%)	0	113 (100%)
Očevi 1919.-1929.	17 (14,91%)	10 (8,77%)	34 (29,82%)	10 (8,77%)	0	43 (37,7%)	114 (100%)
Ukupno	80 (14,84%)	31 (5,75%)	83 (15,4%)	101 (18,74%)	123 (22,82%)	121 (22,45%)	539 (100%)

Izvor: AMM, Matične knjige vjenčanih za Makarsku za razdoblja od 1900. do 1910. te od 1919. do 1929. godine.

Slika 31. Mladike i njihovi očevi upisani u matične knjige u Makarskoj u razdobljima od 1900. do 1910. te od 1919. do 1929. prema svojim zanimanjima.

Na temelju priložene tablice i grafikona može se primijetiti kako su mladike u oba istraživana razdoblja najčešće bile upisane u matične knjige vjenčanih kao domaćice ili bez zanimanja, a njihov udio tijekom dvadesetih bio je više nego dvostruko veći nego tijekom prvog desetljeća 20. stoljeća. Najveći pad udjela zaposlenih žena dogodio se u kategoriji radništva, što je bila izravna posljedica nazadovanja industrijskih pogona u Makarskoj tijekom dvadesetih godina, naročito tvornice za konzerviranje ribe, koja je u razdoblju od 1900. od 1910. zapošljavala veliki broj žena. Posebno je zanimljivo i da tijekom dvadesetih

godina nije zabilježena nijedna težakinja među mladenkama, no ovaj podatak potrebno je kritički sagledavati u kontekstu ranije spomenute građanske ideologije. Naime, rad žena u težačkim domaćinstvima nije bio posebno vrednovan i one su uglavnom upisivane kao domaćice ili bez zanimanja. Udio žena zaposlenih u trgovini i obrtu u oba razdoblja zabilježio je vrlo niske razine, dok se u isto vrijeme značajno smanjio i udio posjednica među njima, što je u skladu s općim procesom modernizacije i prestrukturiranja gospodarstva. U isto vrijeme, žene su gotovo nestale iz javnih službi, što potvrđuje ranije doneseni zaključak o širenju modernih građanskih ideja, koje su prvenstveno promovirali viši društveni slojevi, što potvrđuje na negativan stav službenih vlasti Kraljevine SHS prema ženama u službi, o čemu će kasnije biti još riječi.

Prema tome, može se još jednom zaključiti kako između dva istraživana razdoblja nije došlo do značajnijih promjena u gospodarskoj strukturi grada, koja bi se potom odrazila na udjele zanimanja među mladencima. No, kada se oni usporede sa udjelima zanimanja njihovih očeva, koji su više rezultat društvene i gospodarske strukture druge polovine 19. stoljeća i koji međusobno pokazuju slične karakteristike, razlike su jasno vidljive.⁵⁴⁵ Očito je već u zadnjim desetljećima 19. stoljeća došlo do značajnog smanjivanja broja posjednika te težaka i ribara, a povećanja udjela zaposlenih u javnim službama i slobodnim zanimanjima, obrtnika i trgovaca, koji zajedno predstavljaju široku bazu građanstva, odnosno srednjeg sloja stanovništva. U isto vrijeme rastao je i broj radnika, koji su postupno zamjenjivali težake u nižem društvenom sloju. Ovaj proces bio je rezultat spore i zakašnjele modernizacije te ograničene industrijalizacije koje su se na ovaj način odrazili na strukturu stanovništva prema zanimanjima, odnosno prema promjenama u zastupljenosti pojedinih društvenih slojeva.

Istovjetan proces odvijao se u cijeloj Europi, no s regionalnim razlikama i specifičnostima od regije do regije. U Zapadnoj Europi započeo je još u prvoj polovici 19. stoljeća te je ondje već tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća u primarnom sektoru bilo zaposleno manje od 30% ukupnog stanovništva, dok su Južna i Istočna Europa u tom razvoju kasnile. U istraživanom razdoblju, u Južnoj Europi nešto preko 50% zaposlenih bilo je još uvijek zaposleno u primarnom sektoru, dok je u Istočnoj Europi njihov udio iznosio oko 70% stanovništva. U sekundarnom sektoru je u Južnoj Europi tijekom dvadesetih godina bilo

⁵⁴⁵ Uzorak zaručnika za razdoblje od 1900. do 1910. je 157, jer kod četiri upisa nisu mogla biti pročitana zanimanja, dok su dva bili u pitanju umirovljenici. Uzorak njihovih očeva za isto razdoblje je 162, jer kod jednog upisa nije bilo moguće odgonetnuti upisano zanimanje. Uzorak zaručnika za razdoblje od 1919. do 1929. je 115 upisa, jer kod četiri nije bilo moguće odgonetnuti upisano zanimanje, a jedan je bio student. Uzorak njihovih očeva je 115, jer kod pet upisa nije bilo moguće odgonetnuti upisano zanimanje.

zaposleno oko 25% stanovnika, a u Istočnoj Europi oko 15% stanovništva.⁵⁴⁶ Kao što je već rečeno, na području Makarsko-primorske općine u to vrijeme je čak 76,75% stanovništva živjelo još uvijek od agrara, što je bilo iznad prosjeka Istočne Europe i u rangu najnerazvijenijih europskih regija, no to nije značajnije odudaralo od prosjeka Kraljevine SHS, koja je bila među najneurbaniziranim europskim državama. Unatoč tome, promjene su se očito odvijale, koliko god spore bile, te se na temelju prethodne analize zanimanja mladenaca i njihovih očeva u matičnim knjigama vjenčanih može zaključiti da se društvena struktura Makarske s početka 20. stoljeća definitivno može istraživati kao moderna, podijeljena u tri društvena sloja: malobrojnu elitu, širi građanski srednji sloj te najširu radničku i težačku bazu.

5.5.5. Gradska elita

Pojam elite višeznačan je i njime su se pretežno bavili sociolozi kroz teorije elita, a među njima posebno su se istaknuli: Vilfredo Pareto, Gaetano Mosca i Charles Wright Mills.⁵⁴⁷ Stoga, s obzirom na temu ovog doktorskog rada, o samom pojmu elite u ovom radu neće biti više riječi, već će se prijeći na analizu makarske gradske elite u razdoblju od 1918. do 1929. godine.

Već je spomenuto kako istraživanje društvenih slojeva malih naselja otežava njihova nedovoljna profiliranost, pa je teško identificirati njihove članove, a taj problem posebno dolazi do izražaja po pitanju elite, odnosno razlikovanja pripadnika elite od istaknutijih pripadnika srednjeg sloja. Pri tome dodatan problem stvara njihova dualna struktura, u skladu s društvenim razvojem Središnje i Istočne Europe, jer su se njeni članovi i među sobom razlikovali ovisno o načinu na koji su postali njenim dijelom. Naime, pripadnicima elite u Makarskoj mogu se istovremeno smatrati predstavnici starog zemljoposjedničkog plemstva, zatim uspješni trgovci te viši javni službenici, kao i predstavnici slobodnih zanimanja. Pripadnici nekadašnjeg plemstva dugovali su pripadnost tom „odabranom“ društvu svojim rođenjem i obiteljskim vezama, kao i ostacima obiteljskog bogatstva. Poduzetnici koji su se obogatili postali su dio tog kruga na temelju osobnog poslovnog uspjeha, da bi potom krenuli u zauzimanje najvažnijih društvenih položaja, dok su javni službenici i osobe zaposlene u

⁵⁴⁶ G. Ambrosius i W. H. Hubbard, *A Social and Economic History*, 57.

⁵⁴⁷ Za više o elitama usporedi: M. Haralambos i M. Holborn, *Sociologija: teme i perspektive*, 601-609.; Charles Wright Mills, *The power elite*, Oxford 1956.; Jacques Coenen-Huther, *Sociologija elita*, Beograd 2005.; Vladimir Sultanović, *Društvo, elite i tehnokratija*, Sarajevo 1980.

slobodnim zanimanjima ušli u njega na temelju pozicija koje su zauzimali svojim zanimanjem, a koje su uglavnom stekli školovanjem.

O djelovanju predstavnika političke i gospodarske elite Makarske sačuvano je najviše izvora te će o njima uglavnom biti riječi u daljnjem tekstu. Nažalost, o predstavnicima intelektualne gradske elite jako malo je poznato, no pri tome se mora naglasiti da je korelacija među pripadnicima svih tipova gradske elite bila izuzetno velika uslijed relativno male veličine grada. Naime, najveći broj pripadnika političke elite ujedno je predstavljao i gospodarsku elitu, a brojni izvori upućuju na zaključak da su isti ti pojedinci ujedno bili i predstavnici nešto šireg kruga intelektualne elite, koju su još upotpunjavali sve fakultetski obrazovane osobe nastanjene u gradu. Svakako se pri tome moraju posebno spomenuti visoko obrazovani franjevci iz lokalnog samostana, kao i osobe koje su obavljale slobodna zanimanja (liječnici, odvjetnici, javni bilježnici, inženjeri, umjetnici i dr.), no o njihovom javnom djelovanju izvori su vrlo škrti. Glavni razlog tomu su stalne političke krize tijekom dvadesetih godina, koje su se snažno odražavale i na lokalnu razinu, pa njihove aktivnosti nisu u značajnijoj mjeri mogle doći do izražaja. Pripadnici gospodarske elite bili su nešto ekspanzivniji od pripadnika intelektualne elite i o njihovom djelovanju sačuvano je više podataka, a ujedno je i njihovo djelovanje bilo od većeg značenja za svakodnevni život te probleme građana, ali su i oni ostali zasjenjeni političarima.

Dakle, najviše podataka sačuvano je o predstavnicima političke elite, koji su ujedno uglavnom bili i predstavnici gospodarske elite, a u pravilu im je upravo taj status i omogućio bavljenje politikom. Naime, najistaknutiji političari na lokalnoj razini javnim djelovanjem u ovom smislu su se počinjali baviti tek nakon poslovnog uspjeha, a na taj način nastojali su se legitimirati pred lokalnom zajednicom. Sličan proces zabilježen je i u drugim sredinama na području Hrvatske u posljednjim desetljećima 19. stoljeća, a njegovi glavni nositelji bili su pretežno trgovci i obrtnici, koji su postupno preuzimali društveni položaj i moć od starih plemićkih zemljoposjedničkih elita.⁵⁴⁸ No, taj proces odvijao se vrlo sporo, što je karakteristično za cijelu Istočnu i Središnju Europu gdje je zemljoposjednička aristokracija uspjela zadržati svoju ekonomsku moć i društvene te političke položaje u mnogo većoj mjeri nego je to bio slučaj u Zapadnoj i Južnoj Europi.⁵⁴⁹

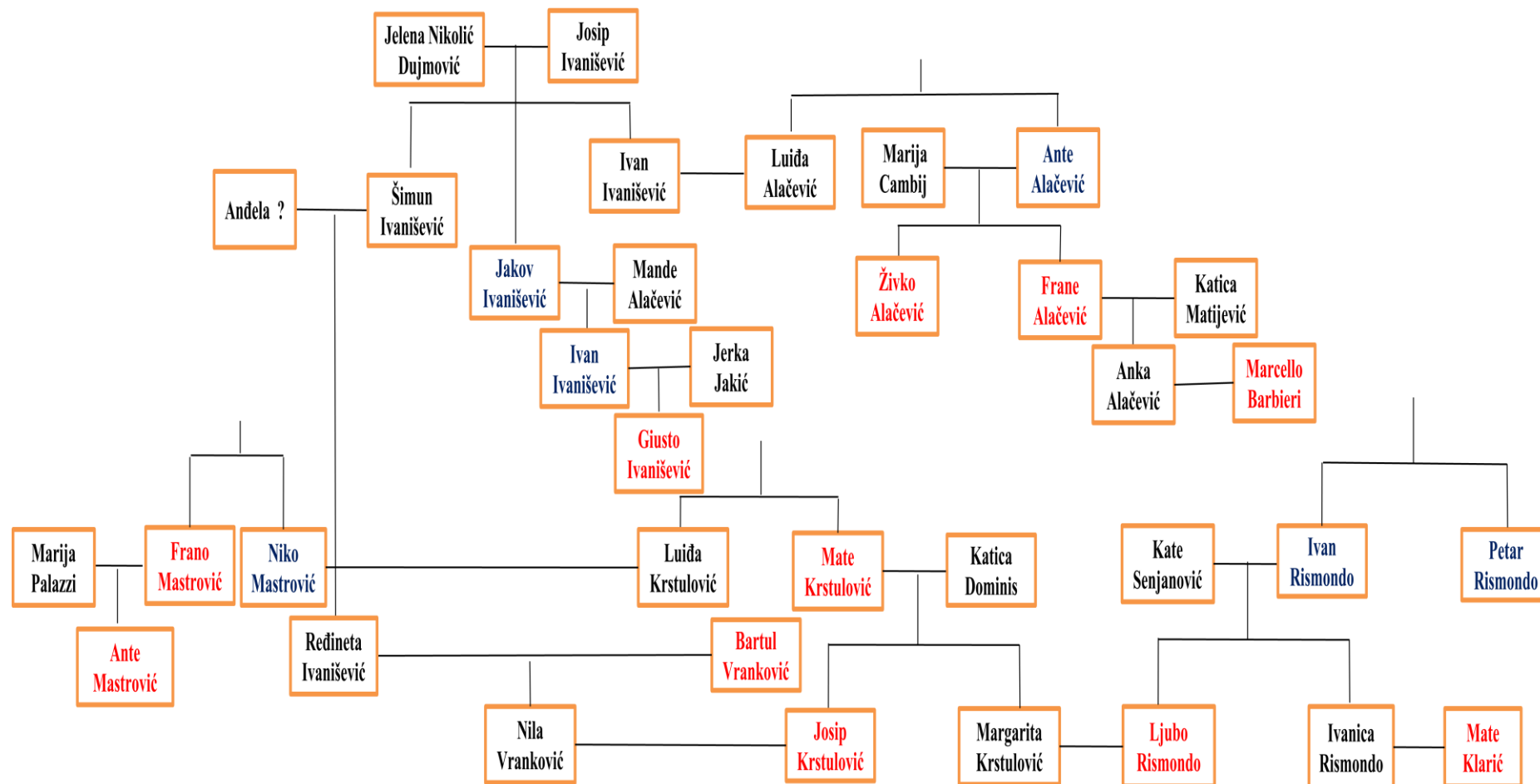
⁵⁴⁸ Ivan Rogić, *Tehnika i samostalnost: Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*, Zagreb 2000., 328.; M. Gross i A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 13-17.; Igor Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije: 1750-1918.*, Zagreb 2000., 30-32.; Igor Karaman, „Počeci tranzicije stanovništva u Hrvatskoj“, *Sociologija sela*, 24 (1986.), br. 91-94, 67.

⁵⁴⁹ T. I. Berend, *Decades of Crisis*, 25-27.; E. Burke, „The Deep Structures of Mediterranean Modernity“, 199-201.

Osnovni razlog zašto su predstavnici plemstva u Središnjoj i Istočnoj Europi uspjeli zadržati svoju moć i položaje nalazio se u tome što su se oni u tim društvima uspjeli nametnuti kao nositelji modernizacije, što se odrazilo na formiranje modernih društvenih slojeva. Naime, dok su nakon građanskih revolucija predstavnici visokog plemstva i dalje uspjeli zadržati svoju moć, srednje i niže plemstvo počelo je slabjeti uslijed nemogućnosti prilagodbe na prestrukturiranje gospodarstva te nije bilo u stanju dalje konkurirati na modernom tržištu, što je rezultiralo njihovim ubrzanim gubitkom posjeda. No, unatoč tome, zahvaljujući svome podrijetlu, zadržali su visoki društveni status, pa i u slučajevima kada bi potpuno osiromašili.⁵⁵⁰ Uz to, plemićko podrijetlo i obiteljske veze omogućavali su im relativno lagan ulazak u državne službe, od vojske do upravnih službi i na taj način im je bilo omogućeno ostati dio višeg društvenog sloja. Iz tih razloga, u Istočnoj i Srednjoj Europi stara društvena struktura nije bila zamijenjena novom, već su zajedno koegzistirale, vrlo bliske, ali istovremeno snažno odvojene.⁵⁵¹ Sličan proces odvijao se i u Dalmaciji, kao što će se vidjeti na primjeru Makarske, a potvrđuje ga opstanak bivših najistaknutijih lokalnih plemićkih obitelji te uska rodbinska povezanost članova elite, koja je i dalje ostala prilično zatvorena za pristup novim članovima. Specifičnost Makarske u tom pogledu bila je što je udio pripadnika starih plemićkih obitelji u krugu gradske elite tijekom dvadesetih godina bio posebno izražen, što je bila posljedica prvenstveno njene gospodarske nerazvijenosti i nepostojanja većeg broja poduzetnika, koji bi u većoj mjeri uspjeli napredovati na društvenoj ljestvici. Monolitnost i povezanost gradske elite može se lijepo vidjeti iz priloženog pojednostavljenog slikovnog prikaza rodbinskih veza među njenim članovima tijekom istraživanog razdoblja, ali i onog koje mu je prethodilo, o čemu će u nastavku biti nešto više riječi (Slika 32).

⁵⁵⁰ T. I. Berend, *Decades of Crisis*, 25-27.

⁵⁵¹ Isto, 28.

Slika 32. Pojednostavljeni prikaz obiteljskih veza među članovima gradske elite Makarske u razdoblju od 1919. do 1929. (crvena boja) te onima za koji se isti status mogao na temelju literature utvrditi za ranije vremensko razdoblje (plava boja)

5.5.5.1. Politička elita

U kontekstu ovog rada pod pojmom političke elite grada Makarske smatraju se Makarani koji su bili na ključnim pozicijama u političkom životu grada tijekom istraživanog razdoblja te su u određenom trenutku bili u poziciji političke vlasti i posjedovali moć donošenja samostalnih odluka na razini općine. Pregled političkih aktivnosti i događanja u gradu od 1918. do 1929. pokazao je kako je kroz to vrijeme na ključnim pozicijama bio vrlo mali broj osoba, koje su bile upletene u sve političke aktivnosti te koje su se profilirale kao gradska politička elita. Pri tome se može izdvojiti pet Makarana. Redom, to su prvo bili predsjednik i potpredsjednik gradskog Odbora narodnog vijeća uspostavljenog 30. listopada 1918. i ukinutog 8. siječnja 1919. godine. Predsjednik Odbora bio je Bartul Vranković⁵⁵², a njegov zamjenik Silvestar Matulović⁵⁵³, koji je nakon ukidanja Odbora nastavio obavljati dužnost općinskog načelnika. Nakon raspusta Općinskog vijeća u listopadu 1923., Matulović je imenovan i općinskim upraviteljem te je obavljao tu dužnost do 14. veljače 1923., kada ga je zamijenio Mihovil Marinović.⁵⁵⁴ On se na toj dužnosti zadržao do 24. prosinca 1925., a sljedeći Makaranin na čelu općine bio je Mate Klarić⁵⁵⁵, koji je na čelu HSS-ove liste uvjerljivo pobijedio na općinskim izborima održanima 16. svibnja 1926. godine. Uvođenjem šestosiječanjske diktature smijenjene su sve općinske uprave u Kraljevini, a veliki župan je novo vijeće, na čelu s Antom Mastrovićem⁵⁵⁶, imenovao 29. travnja 1929. godine.

Kada se uzme u obzir da su njih petorica bili i nositelji svih političkih aktivnosti u istraživanom razdoblju te predstavnici najvećih političkih stranaka u gradu (Vranković i Marinović NRS, Matulović i Mastrović DS, Klarić HSS), opravdano je smatrati ih gradskom političkom elitom u razdoblju od kraja Prvog svjetskog rata do uvođenja diktature. No, kao što se pokazalo, njihov uspon je započeo mnogo ranije. Svi navedeni, osim Ante Mastrovića koji je bio premlad, bili su utjecajni još za vrijeme Monarhije te su svoje političke aktivnosti samo nastavili u novoj državi u novoosnovanim strankama. Matulović je bio postavljen za općinskog prisjednika još 1912. te je krajem 1917. naslijedio pok. Petra Rismonda na mjestu načelnika. Vranković je u istom općinskom vijeću bio član, kao i Klarić, koji je još ranije bio

⁵⁵² Rođen 1. lipnja 1869. u Starom Gradu na otoku Hvaru, a umro 21. lipnja 1939. u Makarskoj. Usporedi: <http://www.geni.com/people/Bare-Vranković/6000000012529175089> (pristupljeno: 17.7.2013.)

⁵⁵³ Rođen 10. ožujka 1883. u Makarskoj, gdje je i umro 24. kolovoza 1927. godine. Usporedi: V. Urlić, „Načelnici općine Makarska“, 52.

⁵⁵⁴ Rođen 24. rujna 1863. u Podgori, a umro 20. studenog 1934. u Makarskoj. Usporedi: V. Urlić, „Načelnici općine Makarska“, 53.

⁵⁵⁵ Rođen 1. prosinca 1871. u Makarskoj, gdje je i umro 27. prosinca 1938. godine. Usporedi: V. Urlić, „Načelnici općine Makarska“, 51-52.

⁵⁵⁶ Rođen 25. svibnja 1898. u Makarskoj, a umro 2. svibnja 1945. u Trstu. Usporedi: V. Urlić, „Načelnici općine Makarska“, 54.

općinski načelnik (1905.-1910.), a kroz to vrijeme bio je i zastupnik u Dalmatinskom saboru (1911.-1918.). Mihovil Marinović također je politički aktivan za vrijeme Monarhije, prvo kao član Narodne stranke, a potom kao pravaš. Sudjelovao je i u Hercegovačkom ustanku 1881., kada je bio i ranjen, a potom je preuzeo dužnost općinskog službenika i tajnika, koju je obavljao sve do raspada Monarhije.⁵⁵⁷ Svoj utjecaj potvrdio je i u iznimno teškim trenucima početkom 1919., kada je oskudica vladala u cijelom Kraljevstvu SHS, a naročito u Dalmaciji. U to vrijeme on je uspio kupiti i dovesti u Makarsku te preprodati nekoliko vagona soli, što je, prema kasnijim optužbama, dugovao vezama s istaknutim radikalskim političarima u Beogradu.⁵⁵⁸

Osim odvjetnika Bartula Vrankovića i u određenoj mjeri službenika lokalne samouprave Mihovila Marinovića, koji se uz prvotno zanimanje bavio i trgovinom, preostala trojica gradskih političkih moćnika bili su po struci trgovci te prilično imućni, što je u skladu s ulogom obrtnika i trgovaca u formiranju modernog hrvatskog građanskog društva u drugoj polovini 19. stoljeća, a na primjeru Makarske mogu se potvrditi i već navedene pravilnosti društvenog razvoja šireg područja Srednje i Istočne Europe, koje su rezultirale stvaranjem dualne društvene strukture.⁵⁵⁹ Naime, u prvoj polovini 19. stoljeća, prema zakonu iz 1822. koji je vrijedio sve do uvođenja Općinskog pravilnika za Dalmaciju 1864., općinska uprava u Makarskoj nije bila birana, već ju je vlada imenovala. U općinskim vijećima pravo na dvije trećine mjesta imali su predstavnici 100 najvećih posjednika u općini, a samo na trećinu vlasnici industrijskih ili trgovačkih poduzeća. Polovinu prisjednika predstavljali su posjednici, a drugu polovinu obrtnici i trgovci, no 1864. ukinute su privilegije posjednicima i omogućen je bogatijim trgovcima i obrtnicima brži te lakši uspon na društvenoj statusnoj ljestvici.⁵⁶⁰ Trgovcima na makarskom području naročito je pogodio izostanak jače industrijalizacije, pa su se oni uspjeli prvo nametnuti kao gospodarska elita, koja je potom preuzela političke položaje i moć. Pri tome su im zasigurno jako koristili i brojni ostvareni kontakti prilikom sklapanja poslova, ali to je bio obostrani proces, jer je mogućnost širenja privatnih poslova uz pomoć političkih veza te iskorištavanje političke moći ujedno bila i snažna motivacija za bavljenje politikom, što će se potvrditi kasnije njihovom upletenošću u brojne novčane afere.

⁵⁵⁷ P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, 63-64.

⁵⁵⁸ „Priopćeno g. Mihovilu Marinoviću“, *Život*, god. VI, br. 1, Split, 7.1.1924., 4.; DAD, FDO, kut. CL IV b 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 29.1.1924.

⁵⁵⁹ Za podatke o obiteljima ovdje obrađivanih pojedinaca posebno se zahvaljujem gospodinu Marinu Srziću.

⁵⁶⁰ F. Ivković, „Organizacija uprave u Dalmaciji“, 37.; D. Foretić, „Borba za ponarođivanje općina“, 91.

Ipak, unatoč kapitalu koji su posjedovali, ostvarivanju potpunog društvenog legitimiteta za obavljanje najviših općinskih dužnosti i visokom društvenom statusu ovdje predstavljenih pojedinaca, a koji su porijeklom bili pretežno iz trgovačkih i težačkih imućnijih obitelji, ponajviše su pridonijele ženidbene veze s nekima od najuglednijih makarskih obitelji. Tako je Bartul Vranković oženio Ređinetu Ivanišević iz ugledne posjedničke i plemićke obitelji, iz kakve je potjecala i Franina Grubišić, žena Silvestra Matulovića. Mihovil Marinović oženio je Katu Zanchi, iz ugledne makarske obitelji pomoraca i trgovaca, a Mate Klarić Ivanicu Rismondo, također plemkinju podrijetlom, čiji je otac Ivan s braćom Petrom, Vjekoslavom i Antom 1878. u Makarskoj utemeljio prvo parobrodarsko društvo na srednjem Jadranu i koji su u to vrijeme bili najmoćnija obitelj u gradu.⁵⁶¹ Veze s obitelji Rismondo Klarić je dodatno učvrstio i kumstvom na krštenju sina svog šurjaka, Ljube Rismonda.⁵⁶²

Posebno je zanimljivo što se tim ženidbama većina od ovdje obrađenih političara i međusobno rodbinski povezala, kao što se moglo vidjeti na ranije priloženom slikovnom prikazu. Te veze nisu bile bliske, ali su ih stanovnici Makarske, s obzirom na njenu veličinu, morali biti itekako svjesni. Tako su dosadašnja istraživanja uspjela utvrditi izravnu rodbinsku povezanost Mate Klarića, Ante Mastrovića i Bartula Vrankovića preko Margarite Rismondo, koja je bila žena Ljube Rismonda i sestra Vrankovićevo zeta, Josipa Krstulovića. U isto vrijeme Margaritina teta, Luida Mastrović, bila je strina Ante Mastrovića, a njen muž Ljubo Rismondo (Klarićev šurjak i zaovac Vrankovićeve kćeri) bio je vrlo dobar prijatelj Mihovila Marinovića, na kojeg se Marinović javno pozivao želeći tako istaknuti svoju povezanost s moćnim Rismondovima. Potpuni uvid u političku elitu Makarske kroz prva tri desetljeća 20. stoljeća može se steći kada se uzme u obzir da je stric Klarićeve žene i Ljube Rismonda bio Petar Rismondo, općinski načelnik u razdoblju od 1900. do 1905. te od 1912. do smrti 1917., kada ga je naslijedio njegov prvi zamjenik, Silvestar Matulović.⁵⁶³ Time se zatvorio krug osoba koji su dominirali političkim životom grada od 1900. do 1930. godine. No, pri tome se mora istaknuti kako obiteljske veze i pripadnost uskom krugu gradske elite nisu nužno značile i suradnju te sličnu političku orijentaciju i stranačku pripadnost. Primjerice, Klarić i Matulović prije Prvog svjetskog rata bili su članovi Stranke prava te ponajbolji prijatelji, no nakon Matulovićevog preuzimanja načelničke vlasti 1917. posvađali su se te postali ogorčeni

⁵⁶¹ Usporedi: <http://www.geni.com/projects/Makarski-načelnici> (pristupljeno: 17.9.2012.)

⁵⁶² „Rismondo Petar Antun Ivan“, AMM, *Knjiga rođenih za Makarsku od 1.10.1906. do 22.2.1927.* (dalje: KRM), upis br. 2, god. 1919. (nepaginirano)

⁵⁶³ Usporedi: <http://www.geni.com/projects/Makarski-načelnici> (pristupljeno 17.9.2012.); „Priopćeno“, *Novo doba*, god. VII, br. 4, Split, 6.1.1924., 8.

neprijatelji.⁵⁶⁴ Nije poznato da li je njihovom razilaženju pridonijela Matulovićeva promjena političke orijentacije, jer je odmah po osnivanju Kraljevstva SHS postao predsjednik lokalne organizacije DS-a i istaknuti predstavnik jugoslavenske unitarističke ideologije, dok je Klarić zbog svog ponašanja tijekom Prvog svjetskog rata dugo bio javno napadan kao austrofil, što je on u prvim poslijeratnim godinama redovito nastojao demantirati, da bi se ubrzo opet politički aktivirao, prvo kao predstavnik Hrvatske zajednice, a potom i H(R)SS-a.

Od navedene petorice pripadnika makarske političke elite u razdoblju nakon Prvog svjetskog rata samo je Klarić bio demokratskim putem izabran na dužnost općinskog načelnika, dok su ostali bili imenovani. Izbor članova Gradskog odbora Narodnog vijeća nije bio javan, već ih je imenovala nekolicina istaknutih građana te su odmah po njihovom imenovanju zabilježeni i prvi prosvjedi protiv takvog postupka. Glavni kritičari bili su Mate Klarić, fra Konrad Rudan, gvardijan franjevačkog samostana i fra Petar Grabić, no strasti su se smirile nakon što su i oni priznali članove Odbora.⁵⁶⁵ Matulović je preuzeo vlast od Odbora na temelju izbora održanih 1911., a Pokrajinska vlada ga je na prijedlog kotarskog predstojnika imenovala 1922. općinskim upraviteljem, gdje ga je ubrzo, također imenovanjem, zamijenio Mihovil Marinović. Kao što je rečeno, Klarić je bio izabran na izborima, a Antu Mastrovića je imenovao veliki župan Dubrovačke oblasti, na prijedlog kotarskog predstojnika. Mastrovićevo imenovanje općinskim načelnikom povuklo je za sobom još jednu aferu, jer je Klarić za taj čin, uz kotarskog predstojnika, odgovornim smatrao komesara Dubrovačke oblasti Milorada Medinija, čija je sestra bila Katica Mastrović (rođ. Medini), Mastrovićeva pomajka.⁵⁶⁶

Prema svemu navedenom, vidljivo je da se gradska elita formirala u najvećoj mjeri još tijekom 19. stoljeća te je tijekom istraživanog razdoblja samo nastavila s djelovanjem, a njeni pripadnici su za to vrijeme preuzimali i obavljali sve važnije javne dužnosti. Uglavnom su bili uspješni trgovci, koji su se ženidbenim vezama sa starim zemljoposjedničkim plemstvom uspjeli uspeti na društvenoj ljestvici i na taj način legitimirati u zajednici. Osim Klarića, svi ostali bili su na visoke općinske dužnosti postavljeni od strane državnih vlasti, što upućuje na zaključak o snažnoj ovisnosti lokalne elite o središnjoj vlasti, jer su njeni predstavnici u cilju zadržavanja svojih društvenih pozicija javno zastupali prodržavnu politiku vladajućih krugova

⁵⁶⁴ ASM, KZDM, 256.

⁵⁶⁵ Isto, 271-272.

⁵⁶⁶ „Imenovanje Milorada Medinija komesarom oblasne samoupravne vlasti Dubrovačke oblasti“, *Službeni glasnik: zvanični list splitske i dubrovačke oblasti*, god. XII, br. 12, Split, 8.2.1929., 1.; DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis Mate Klarića velikom županu Dubrovačke oblasti od 6.5.1929.

u Beogradu, što je opet u skladu s tezom o društvenoj modernizaciji „odozgo“, pri čemu su se stare elite uspjele nametnuti kao njihovi nositelji, da bi je potom usmjeravali i određivali brzinu promjena u svom interesu. S obzirom da je vrlo mali broj osoba bio nositelj svih političkih aktivnosti u gradu u istraživanom razdoblju, može se zaključiti kako je nižim društvenim slojevima pristup tom uskom krugu bio u značajnoj mjeri onemogućen. Njihov položaj bio je dodatno otežan činjenicom da su u razdoblju od 1919. do 1929. općinske uprave uglavnom bile imenovane, a ne birane, pa nisu imali ni mogućnost utjecaja na svoje zakonske predstavnike posrednim načinom, dok njihova nepovoljna situacija do punog izražaja dolazi tek kada se analiziraju društvene strukture općinskih vijeća 1926. i 1929. godine. Naime, ne samo da nisu imali pristup najvišim političkim položajima, već su bili i izrazito neproporcionalno zastupljeni na toj najnižoj predstavničkoj razini.

Tako je u izabranom općinskom vijeću 1926. od ukupno 33 vijećnika bilo tek 10 težaka i radnika, dok su ostatak činili deseterica posjednika, sedmorica trgovaca, petorica obrtnika i jedan župnik, a ovaj omjer dodatno se pogoršao po težake i obrtnike nakon samih izbora, kada je po jednom njihovom predstavniku bilo zabranjeno obavljanje dužnosti, jer su bili birani iz redova Seljačko-Radničkog saveza.⁵⁶⁷ U imenovanom vijeću 1929. bilo je zastupljeno čak 14 trgovaca, osam raznih slobodnih građanskih zvanja i službeno 11 težaka, od kojih je bilo samo njih pet u pravom smislu riječi, dok su ostali bili posjednici ili zaposleni u drugim zanimanjima. Ove podatke potrebno je sagledavati u kontekstu Makarsko-primorske općine, koja je u to vrijeme brojala oko 12.600 stanovnika, od kojih je čak 11.000 bili težaci.⁵⁶⁸ Prema tome, može se zaključiti kako je privilegiju bavljenja politikom, koju je Kraljevina SHS dala svim punoljetnim muškarcima uvođenjem općeg prava glasovanja bez obzira na društveni položaj, u većoj mjeri zadržao za sebe uski građanski sloj stanovništva, predvođen najistaknutijim predstavnicima elite, na čelu koje su tijekom dvadesetih godina u Makarskoj stajali: Silvestar Matulović, Mihovil Marinović, Mate Klarić i Ante Mastrović.

Politika i program H(R)SS-a koji je poticao seljake na jače aktiviranje u politici očito još uvijek nisu imali značajnijeg efekta u Dalmaciji.⁵⁶⁹ Kasnije, tijekom tridesetih godina, stranka je u tome imala značajnih uspjeha, no kroz dvadesete godine te inicijative odražavale su se tek na relativno visokim postocima birača koji su izlazili na izbore te stranačkim

⁵⁶⁷ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Iskaznica zastupstva općine Makarsko-Primorske uslijed izbora obavljenih dana 16.5.1926.

⁵⁶⁸ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis Mate Klarića velikom županu Dubrovačke oblasti od 6.5.1929.

⁵⁶⁹ Suzana Leček, „Selo i politika. Politizacija hrvatskog seljaštva 1918.-1941.“. U: *Hrvatska politika u XX. stoljeću* (ur. Ljubomir Antić), Zagreb 2006., 120-123.

uspjesima, naročito u pretežno ruralnim područjima. To se potvrdilo i na primjeru Makarske, odnosno njene općine i kotara. Težaci su se još uvijek nalazili u podređenom položaju, a odnos grada prema okolici može se u određenoj mjeri usporediti s odnosom državnog središta prema periferiji Kraljevine SHS. Ipak, pri tome se moraju imati i na umu jednostavni praktični razlozi manjeg prisustva seljaka u politici. Naime, općinske časti i dužnosti obavljale su se bez naknade, a u isto vrijeme predstavljale su relativno mnogo obveza i zahtijevale su dosta vremena, kojeg seljaci nisu imali na raspolaganju ukoliko su željeli prehraniti obitelj. U isto vrijeme, pripadnici gradske političke elite nisu imali tih problema, jer su ujedno bili i pripadnici gradske gospodarske elite, a svoje pozicije su nerijetko iskorištavali i u privatne svrhe.

5.5.5.2. Umiješanost gradske političke elite u novčane afere

Ranije spomenuti zaključak o povezanosti gradske gospodarske i političke elite, odnosno pretpostavka o motiviranosti bavljenja politikom radi iskorištavanja stečene moći i utjecaja u privatne svrhe ne na nužno zakonite načine, potvrđuje se kada se uzme u obzir da je svoj petorici najistaknutijih pripadnika gradske političke elite bila zajednička, obično nedokazana, umiješanost u brojne novčane afere.

Već je kratkotrajno djelovanje Gradskog odbora Narodnog vijeća ostavilo za sobom niz neriješenih situacija koje su se reflektirale na politički život grada kroz cijelo međuratno razdoblje zbog umiješanosti njegovih čelnika u aferu oko nabave i preprodaje koža za opanke. Naime, uz požurnicu zbog neophodne važnosti za stanovništvo i preporuku predsjednika Odbora dr. Bartula Vrankovića Zemaljskoj vladi, trgovci Marko Šimić i Petar Šulenta kupili su 29. studenog 1918. u Zagrebu 500 koža za opanke. Navedene kože bile su dostavljene u Makarsku 19. prosinca 1918., a Odbor je morao odrediti maksimalnu cijenu kako bi zaštitio stanovništvo od preprodaje, no to nije učinio.⁵⁷⁰ Dalje, Vranković je uz potpredsjednika Odbora Silvestra Matulovića i tajnika Odbora Vicka Lalića potpisao i dopis Povjereniku narodne vlade za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu od 2. siječnja 1919. u kojem javlja kako će Lalić, kao tajnik mjesnog Odbora, doći po još 500 koža koje im je vlada odobrila kao pomoć siromašnom kraju po nižoj cijeni.⁵⁷¹ Lalić je 5. siječnja s poslovnim partnerom, trgovcem Petrom Rančićem, u Zagrebu preuzeo kože, a račun je glasio na ime Odbora

⁵⁷⁰ DAD, FDO, kut. CL II b 1, Dopis kotarskog upravitelja u Makarskoj Pokrajinskoj vladi za Dalmaciju u Splitu od 19.4.1919.

⁵⁷¹ DAD, FDO, kut. CL II b 1, Dopis Odbora narodnog vijeća u Makarskoj povjereniku Narodne vlade za trgovinu, obrt i industriju od 2.1.1919.

narodnog vijeća u Makarskoj. Kože su stigle u Makarsku 27. siječnja, no u međuvremenu, odlukom Zemaljske vlade od 8. siječnja 1919. odbori narodnih vijeća bili su raspušteni, pa su Lalić i Rančić kože zadržali za sebe. Lalić je kasnije tvrdio kako je svojim novcem platio kože, a korištenje isprave makarskog Odbora opravdao je nastojanjem rješavanja problema oko njihovog izvoza. S obzirom da su odbori već bili raspušteni, Općinsko vijeće je na temelju odredbe Zemaljske vlade za Dalmaciju trebalo utvrditi maksimalnu prodajnu cijenu, no Silvestar Matulović, koji je u međuvremenu od pozicije potpredsjednika Gradskog odbora Narodnog vijeća prešao na poziciju općinskog načelnika, izjavio je kako nije potrebno određivati maksimirane cijene, jer kože nisu predmet svakodnevnog uzdržavanja, što je bilo suprotno onome što je s Vrankovićem tvrdio u zahtjevnici Narodnoj vladi, da bi potom ustvrdio kako je i tako prekasno za određivanje maksimalne cijene s obzirom da su kože već rasprodane.⁵⁷²

Zanimljivo je da je Lalićeva tvrtka „Stipan Lalić i rođaci“ još jednom tražila dopusnicu za dodatnih 500 koža. Pismom od 21. veljače 1919. obratili su se vladi u Zagrebu, ponovno u navodnom interesu stanovništva makarskog i imotskog kotara, no ovaj put su bili odbijeni. Cijela afera je konačni epilog doživjela na sudu, a konačna presuda izrečena je tek 1922. godine. Prema njoj, Petar Šulenta, Marko Šimić i Ivan Puharić osuđeni su zbog prekršaja udaranja pretjeranih cijena na kože za opanke koristeći se izvanrednim prilikama uslijed ratnog stanja, prilikom čega su nepravedno zaradili 2.000 kruna po osobi, a zbog istog prekršaja osuđeni su i Vicko Lalić te Petar Rančić. Lalić na 10 mjeseci strogog zatvora i globu od 25.000 kruna ili dodatnih 125 dana zatvora, a Rančić na osam mjeseci strogog zatvora i 40.000 kruna globe ili dodatnih 299 dana zatvora.⁵⁷³ U istražnom zatvoru bili su i Vranković i Matulović, no oslobođeni su svih optužbi te na kraju niti jedan predstavnik lokalne političke elite nije odgovarao zbog prilično evidentne i dokazane zloupotrebe položaja.⁵⁷⁴ Dosadašnja istraživanja nisu otkrila da li su osuđenici i odslužili određene im zatvorske kazne, no njihova uključenost u brojne aktivnosti tijekom dvadesetih godina upućuje na zaključak da nisu.⁵⁷⁵

I ostali pripadnici gradske političke elite bili su umiješani u različite afere. Općinski upravitelj Marinović je za vrijeme svog upravljanja općinom bio javno optužen za stjecanje

⁵⁷² DAD, FDO, kut. CL II b 1, Dopis kotarskog upravitelja u Makarskoj Pokrajinskoj vladi za Dalmaciju u Splitu od 19.4.1919.

⁵⁷³ „Iz sudnice“, *Jadran*, god. IV., br. 41., Split, 24.5.1922., 5.

⁵⁷⁴ ASM, KZDM, 305.

⁵⁷⁵ Od svih optuženih najaktivniji u političkom životu grada tijekom dvadesetih godina bio je Vicko Lalić, koji je kroz cijelo istraživanje razdoblje bio jedan od čelnika gradske i kotarske organizacije DS, odnosno SDS-a nakon raskola unutar stranke, te Orjune, čime je bio prilično blizak vladajućim strukturama.

protupravne koristi dok je upravljao lokalnom tvornicom „Sardina“, iz koje je navodno zatim potjeran, te za zloupotrebu položaja i veze s visokopozicioniranim radikalskim političarima, pomoću kojih je uspio preprodati nekoliko vagona soli krajem 1918., kao što je već spomenuto.⁵⁷⁶ Marinović je tvrdio kako su ove optužbe lažne i samo posljedica političkih sukoba te osobnih nesuglasica.⁵⁷⁷ Već je bilo više riječi i o optužbama protiv Klarića, a optužbi nije bio lišen ni posljednji predstavnik političke elite, koji je preuzeo vlast u općini 1929., Ante Mastrović, za kojeg je upravo Klarić tvrdio da se bavio švercom.⁵⁷⁸

Unatoč svim optužbama navedeni su i dalje nastavili obavljati brojne istaknute javne službe u gradu i na čelu najvećih političkih stranaka, što je donekle i razumljivo s obzirom na društvenu strukturu makarske općine. Jednostavno, nije ih imao tko zamijeniti, jer nije bilo previše osoba koje bi bile u stanju obavljati njihove dužnosti. Naime, kao i ostatak Dalmacije, općinu Makarsko-primorsku je karakterizirala okrenutost stanovništva poljoprivredi kao glavnoj gospodarskoj grani, veliko siromaštvo i nerazvijenost te visoki postotak nepismenih, pa ovi istaknuti pojedinci nisu imali snažnu unutarstranačku oporbu, a vodstvima stranaka su, zahvaljujući svom iskustvu i vezama, u svakom slučaju predstavljali najbolja rješenja na terenu.⁵⁷⁹

5.5.5.3. *Gospodarska elita*

Ispreplitanje gradske političke i gospodarske elite u malom gradu kao što je Makarska bilo je neizbježno. Kao što je već rečeno, istaknuti lokalni političari uglavnom su se bili prvo potvrdili kao poduzetnici, a zatim su uspjeli zauzeti vodeće dužnosti u gradu. Pri tome se svakako izdvajaju trgovci, Mate Klarić (HSS), Ante Mastrović (DS) i Vicko Lalić (DS – SDS) te u manjoj mjeri Mihovil Marinović (NRS). Uz trgovinu, Vicko Lalić i Bartul Vranković (NRS) bili su i članovi uprave Pučke štedionice, a Mihovil Marinović bio je još od 1906. upravnik tvornice sardina, dok je nakon Prvog svjetskog rata imenovan i podzastupnikom broderskog društva „Hamburg Amerika Line“.⁵⁸⁰

⁵⁷⁶ „Priopćeno g. Mihovilu Marinoviću“, *Život*, god. VI, br. 1, Split, 7.1.1924., 4.; DAD, FDO, kut. CL IV b 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 29.1.1924.

⁵⁷⁷ Dio optužbi protiv Marinovića iznio je Juraj Pavlinović, koji je u to vrijeme bio predsjednik gradskog ogranka DS-a i to ide u prilog Marinoviću, no i dalje ne nudi odgovor na same optužbe. Usporedi: DAD, FDO, kut. CL IV b 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 29.1.1924.

⁵⁷⁸ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis Mate Klarića velikom županu Dubrovačke oblasti od 4.5.1929.; DAD, FDO, kut. CD V c 6, Pismo Mate Klarića nepoznatoj osobi od 4.5.1929.

⁵⁷⁹ Više o društvenoj i gospodarskoj strukturi Makarske usporedi u posebnim poglavljima.

⁵⁸⁰ „Iz Makarske“, *Novo doba*, god. I, br. 117, Split, 4.10.1918., 3.; DAD, FDO, kut. CL II b 1, Dopis Mihovila Marinovića Ministarstvu ishrane i za obnovu zemlje u Beogradu od 22.3.1919.; DAD, FDO, kut. CD III d 4,

No, kada se govori o gospodarskoj eliti Makarske u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. stoljeća prije svih drugih mora se spomenuti obitelj Rismondo, odnosno njen najistaknutiji predstavnik u istraživanom razdoblju, Ljubo Rismondo. On je, s ostatkom obitelji, bio vlasnik većeg udjela dionica „Jadranske plovitbe“, koja je nastala 1922. udruživanjem parobrodarskog društva „Dalmatia“ s „Ugarsko-hrvatskim parobrodarskim društvom“ iz Rijeke, a krajem dvadesetih godina u Makarskoj su zajedno otvorili i hotel „Central“. Ljubo je ujedno bio i vlasnik trgovine mješovitom robom na veliko i malo, a o njemu je također već bilo riječi u poglavlju o fomiranju gradske političke elite. Bitno je dodati i da je zajedno s Antom Mastrovićem, Josipom Krstulovićem i Pinom Caralipeom pokrenuo gradnju prve kino-dvorane u Makarskoj.⁵⁸¹

Uz navedene istaknute političare i gospodarstvenike, pripadnicima gradske gospodarske elite istraživanog razdoblja u svakom slučaju mogu se još smatrati i Giusto pl. Ivanišević, Frane Mastrović, Petar Rančić, Mate Krstulović te Živko Alačević. Giusto pl. Ivanišević bio je potomak jedne od najuglednijih makarskih obitelji, čiji su preci još od vremena mletačke uprave obavljali brojne istaknute dužnosti u gradu. Uz to, bili su i vrlo uspješni na poslovnom planu, naročito trgovini, a pri tome se naročito istakao Giustov djed, Jakov pl. Ivanišević, koji je značajno uvećao obiteljsku imovinu trgovinom vinom s Venecijom. Giustov otac, Ivan, počeo se baviti industrijom te je 1901. uz suradnike, Franu i Niku Majstrovića utemeljio paromlin, a 1905. i tvornicu tjestenine. Njegovim putem nastavio je i Giusto, koji je prvo naslijedio paromlin i tvornicu tjestenine, a potom je bio i jedan od utemeljitelja „Tkaonice Ivanišević i drugovi“.⁵⁸²

Vrlo uspješni trgovci bili su i Frano te sin mu, Ante Mastrović, porijeklom iz stare plemićke obitelji, koja je iz BiH pred Turcima pobjegla u Makarsku.⁵⁸³ O Anti je već bilo više riječi prilikom govora o političkoj eliti grada u istraživanom razdoblju, no mora se istaknuti i njegov otac Frano, kao prvi Makaranin koji je trgovao s prekooceanskim zemljama, odnosno SAD-om, gdje je tijekom dvadesetih godina počeo izvoziti suhe višnje. Već je spomenuto, ali je potrebno ponoviti kako bi se pokazala snažna povezanost gradske elite s državnim vrhom, da je Frano u drugom braku oženio Katicu Medini, sestru kasnijeg komesara Dubrovačke

Zahtjev brodarskog društva Hamburg Amerika Line u kojem se traži zamjena Mihe Marinovića Nazarijem Klarićem na mjestu predstavnika društva od 27.7.1928.

⁵⁸¹ DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut 8 (1921.-1922.), 1400, Zapisnik ovjerovljenja od 19.10.1921.; „Upisanje tvrtke“, *Dalmatinski glasnik*, god. III, br. 7, Split, 12.2.1921., 3.; V. Urlič, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju*, 176.

⁵⁸² Davor pl. Ivanišević, „Obitelj Ivanišević-Uzmenović“ (<http://plemstvo.hr/ivanisevic.htm>; pristupljeno: 17.9.2012.)

⁵⁸³ P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, 107.

oblasti, Milorada Medinija, što je zasigurno u određenoj mjeri doprinijelo njegovom poslovnom uspjehu, a što je u konačnici utjecalo i na Antino imenovanje općinskim načelnikom 1929. godine.

Vlasnici vrlo razvijenih obrta prerade kože bili su Petar Rančić i Mate Krstulović, koji je bio i vlasnik restorana. Zajedničko im je bilo i da su potjecali iz dobro stojećih obitelji te su poslove naslijedili od očeva.⁵⁸⁴ U slučaju Petra Rančića još jednom se potvrdila teza o isprepletenosti političkih i gospodarskih aktivnosti. Naime, on je bio jedan od istaknutijih predstavnika DS-a, odnosno kasnije SDS-a na makarskom području, ali i jedan od vođa mjesne organizacije Orjune.⁵⁸⁵ Također, bio je i glavni optuženi za organiziranje napada na Grgu Angjelinovića i njegovu pratnju na makarskoj rivi 7. rujna 1928. godine. Možda najbolji primjer međusobne rodbinske povezanosti istaknutih osoba u Makarskoj, koje su dominirale javnim životom grada, kako političkim, tako i gospodarskim, je Mate Krstulović. Bio je potomak imućne obitelji, čiji se djed doselio u Makarsku, a kći mu je bila Margarita Rismondo, žena Ljube Rismonda. Sin mu, Josip, bio je oženjen za Nilu Vranković, kćer dr. Bartula Vrankovića, uglednog odvjetnika i još jednog istaknutog predstavnika političke gradske elite grada, koji je bio na čelu gradskog Odbora narodnog vijeća po raspadu Monarhije, dok mu je sestra Luidža bila udana za Niku Mastrovića, Franinog brata.⁵⁸⁶ Zanimljivo je i da je Josip Krstulović, Matin sin, također bio politički aktivan kao predstavnik DS-a te je 1929. imenovan u općinsko vijeće, što opet upućuje na zatvorenost gradske elite, koja se nije širila već je nasljednike regrutirala iz vlastitih redova i na taj se način samoobnavljala.⁵⁸⁷

Jedan od suvlasnika uljare od 1923. i jedan od upravitelja „Makarske plovitbe“ od 1924. do 1929. te vlasnik krčme, odnosno restorana u Makarskoj bio je Živko Alačević, koji je također potjecao iz ugledne domaće obitelji. Njegov otac, Ante Alačević, bio je gradonačelnik Makarske u razdoblju od 1875. do 1879., koji je za svoje zasluge bio od strane austrijskih vlasti odlikovan titulom viteza. Ante je bio i jedan od prvih javnih bilježnika u Dalmaciji koji je uređivao na hrvatskom jeziku, na kojem je i pozdravio cara Franju Josipa I prilikom posjete Makarskoj 1875., a zanimljivo je da je njegova teta bila žena Ivana pl.

⁵⁸⁴ Usporedi: P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 3, 40-43., 121-122.

⁵⁸⁵ „Veliki slet i posvećenja zastave Orjuna u Makarskoj“, *Pobeda*, god. IV, br. 37, Split, 18.9.1924., 17.; „U Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 423, Split, 18.12.1926., 2.; „Naše kandidatske liste“, *Pučki list*, god. III, br. 23, Split, 29.12.1926., 1.; „Samostalnim Demokratima makarsko-vrgorskog sreza“, *Naše selo*, god. II, br. 24, Split, 19.1.1927., 3.; Arhiv župe Uznesenja Marijinog u Podgori, *Zgodopisje župe Podgora*, 28.

⁵⁸⁶ Usporedi: www.geni.com (pristupljeno: 17.9.2012.)

⁵⁸⁷ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Popis postavljenih osoba, načelnika, prisjednika i vijećnika.

Ivaniševića, brata Giustovog djeda.⁵⁸⁸ Kao i otac, Živko je također bio politički aktivan, no izrazito protumonarhijski raspoložen. Kao podstarješina Hrvatskog sokola u Makarskoj, nakon atentata na Franju Ferdinanda se iza leđa starješini, Mati Klariću, dogovarao sa sokolskom župskom upravom o daljnjim aktivnostima u novonastaloj situaciji. Na skupštini društva Klarićeva struja tražila je da sokolska četa ide na zadušnicu u službenim odorama i sa zastavom na pola koplja, a Alačević je u dogovoru sa članom župske uprave Grgom Angjelinovićem, u to vrijeme također protuaustrijski orijentiranim pravašem, htio uputiti na zadušnicu tročlano izaslanstvo u civilnoj odjeći.⁵⁸⁹ U raspravi je došlo do povišenih tonova, a skupinu oko Alačevića Klarićeva struja nazvala je revolverašima koji su ubili hrvatskoga kralja te pozvala na njihovu javnu osudu i progon. Sukob je rezultirao policijskim popisom 28 članova makarskog sokolskog društva, skupine oko Alačevića, koji su trebali biti zatvoreni, no spasili su ih kotarski predstojnik Lujo Benković i žandarmerijski stražmeštar Štuk, koji su jamčili za njih.⁵⁹⁰ Nakon rata Alačević je pristupio DS-u, da bi nakon osnivanja SDS-a postao predsjednik gradske organizacije, a bio je i član izabranog Općinskog vijeća 1926. te onog imenovanog 1929. godine.⁵⁹¹ Uz ranije spomenute gospodarske aktivnosti, Živko je bio i trgovac građevinskim materijalom te vlasnik tri kamiona s garažama na gradskom predjelu zvanom Gorinka, a posjedovao je i benzinsku postaju na rivi.⁵⁹²

Na temelju neredovitih pojavljivanja u izvorima može se zaključiti kako su dijelom kruga makarske gospodarske elite tijekom dvadesetih godina bili i Pino Caralipeo, koji je 1929. imenovan i u općinsko vijeće, zatim braća Ante i Vice Riboli, Marcel Barbieri, Petar Šulenta te Petar Lasnibat, a vjerovatno je bila još nekolicina pojedinaca koji su popunjavali taj ipak relativno uzak društveni sloj građana, no o njihovom djelovanju u ovom razdoblju dosadašnja istraživanja nisu pronašla više podataka. Pino Caralipeo bio je potomak stare plemićke obitelji, porijeklom iz Omiša, koji je doselio u Makarsku te se bavio trgovinom, a tijekom dvadesetih godina bio je i zastupnik brodarskih društava *Cosulich* te *Orient Line*.⁵⁹³ Braća Ante i Vice Riboli bili su potomci trogirke obitelji porijeklom iz Italije, koji su tijekom

⁵⁸⁸ Usporedi: www.geni.com (pristupljeno: 17.9.2012.)

⁵⁸⁹ Grga Angjelinović se više puta oružano sukobljavao s talijanašima u Splitu i Zadru te više puta bio hapšen zbog protuaustrijskih govora za vrijeme Prvog svjetskog rata. Usporedi: A. Stipčević-Despotović, „Angjelinović, Budislav Grga“, 166.

⁵⁹⁰ Sjećanje Živka Alačevića koje je 1970. poslao Hrvoju Macanoviću i uredništvu Enciklopedije fizičke kulture. Preslika se čuva u Zajednici športskih udruga grada Makarske.

⁵⁹¹ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Izborni proglas SDS-a za općinske izbore 1926.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Iskaznica zastupstva općine Makarsko-Primorske uslijed izbora obavljenih dana 16.5.1926.; DAD, FDO, kut. CD V c 6, Popis postavljenih osoba, načelnika, prisjednika i vijećnika.

⁵⁹² P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 3, 93.

⁵⁹³ P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, 60-62.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 2, 129-132.

međuratnog razdoblja bili vlasnici trgovine namještajem, tekstila i svih potrepština za kućanstvo.⁵⁹⁴ Marcel Barbieri bio je magistar farmacije i apotekar, jedan od dioničara i upravitelj uljare te prvi predsjednik lokalne organizacije Orjune, no značajniji uspon na društvenoj ljestvici postigao je tek krajem istraživanog razdoblja, jer je imenovan donačelnikom 1929. te tijekom tridesetih godina, kada je u razdoblju od 1932. do 1936. obavljao dužnost općinskog načelnika. Petar Šulenta i Petar Lasnibat zajedno su bili pokrenuli tvornicu svijeća i sapuna, da bi se potom razišli, a Šulenta je za to vrijeme postao i jedan od suvlasnika uljare. Lasnibat je nastavio s vođenjem tvornice svijeća, a o političkoj povezanosti s H(R)SS-om može se zaključiti na temelju toga što je bio jedan od potpisnika pravilnika Seljačko radničke hrvatske čitaonice 23. rujna 1924., no s obzirom da ga ne nalazimo u drugim izvorima vjerojatno nije bio naročito aktivan član i prvenstveno se bavio svojim privatnim poslom.⁵⁹⁵ Isto se može zaključiti i za Šulentu, za kojeg se također može utvrditi povezanost s drugim vodećim pripadnicima makarske političke i gospodarske elite, jer mu je kum na vjenčanju, 2. rujna 1915., bio Petar Rismondo, tadašnji gradonačelnik Makarske, a bio je i sudionik afere s kožama za opanke 1918., što upućuje na blisko prijateljstvo s predstavnicima makarske političke elite tijekom dvadesetih godina. Uz udjele u vlasništvu nad tvornicom svijeća i sapuna te uljarom, on je bio i vlasnik trgovine šivaćih mašina te ribarskih svjetiljki (ferala).⁵⁹⁶

Prema dostupnim izvorima, popis najistaknutijih predstavnika gospodarske elite Makarske tijekom dvadesetih godina zaokružili bi vlasnik hotela „Osejava“ - dr. Petar Negrini i vlasnik restoracije „Miloš Veliki“ - Miloš Bušelić. Obojicu je opet moguće dovesti u vezu s političkim strankama, konkretno NRS-om. O Milošu Bušeliću bilo je već riječi kao o istaknutom članu NRS-a, koji je tužio općinsku upravu zbog micanja srpske zastave postavljene povodom Vidovdana 1928., da bi nakon nereda prilikom posjete Grge Angjelinovića u rujnu iste godine ugostio njega i pratnju u svom restoranu. Član iste stranke bio je i dr. Petar Negrini, koji joj je pristupio 1923. nakon izbacivanja iz DS-a, ali očito nije bio naročito aktivan sudionik javnog života grada, pa o njemu dosadašnja istraživanja nisu otkrila više podataka.⁵⁹⁷ Razlog nedostatku više informacija o svim ovdje nabrojanim pojedincima je prvenstveno nepostojanje općinskog i kotarskog arhiva koji bi otkrili više o

⁵⁹⁴ P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 3, 60-62.

⁵⁹⁵ Usporedi: DAD, FDO, kut. DL I c 5, Pravilnik društva Seljačka radnička hrvatska čitaonica.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 5, 200-203.

⁵⁹⁶ P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 3, 122-124.

⁵⁹⁷ „Isključenje iz organizacije“, *Život*, god. V, br. 947, Split, 10.3.1923., 1.

poslovanju njihovih tvrtki, pa uslijed toga nedostaju podaci o manje istaknutim osobama u javnom životu, naročito onima koji se nisu jače politički aktivirali. Stoga je i poveznica između politike i gospodarstva možda u nešto većoj mjeri izražena nego što je u stvarnosti bila, ali to u isto vrijeme ne znači da bi postojanje više izvora značajnije promijenilo zaključke o ovoj temi. Utjecaj politike na gospodarstvo i obrnuto tijekom istraživanog razdoblja u Kraljevini SHS bio je jako izražen, što je vrlo jasno vidljivo na primjeru Makarske, gdje je ovaj proces zbog male veličine grada samo još više došao do izražaja te ga je bilo lakše istražiti i na temelju toga povezati gradsku političku i gospodarsku elitu.

Još je zanimljivo za primijetiti kako pri istraživanju gospodarske elite Makarske tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća među istaknutim gospodarstvenicima nije bilo niti jednog zemljišnog veleposjednika. To je bila posljedica prestrukturiranja gospodarstva koja se odvijala tijekom 19. stoljeća, a koja je rezultirala postupnim gospodarsko slabljenje nekada snažnih zemljoposjedničkih aristokratskih elita te istovremenim uzdizanjem manjeg broja trgovaca. Plemićke obitelji koje su se uglavnom orijentirale na trgovinu i pomorstvo, kao primjerice Rismondovi, ili industriju, kao primjerice Ivaniševići, u većoj mjeri su uspjeli sačuvati svoju gospodarsku snagu, a posljedično s tim i moć u svim sferama svakodnevnog društvenog života, dok je utjecaj obitelji koje su i dalje uglavnom živjele od rente sa svojih velikih zemljišnih posjeda do trećeg desetljeća 20. stoljeća očito već bio jako oslabio. Dakako, to ne znači da ranije spomenuti članovi gospodarske elite nisu u isto vrijeme bili i vlasnici većih površina zemlje, no njihov temeljni izvor prihoda bile su druge gospodarske grane.

5.5.6. Srednji društveni sloj

Pod pojmom srednjeg društvenog sloja najčešće se podrazumijevaju osobe zaposlene u javnim službama, privatni namještenici, poduzetnici, slobodna zanimanja te obrtnici i trgovci, odnosno mali poduzetnici.⁵⁹⁸ Istraživanje ove društvene grupe otežavaju velike razlike unutar nje te se stoga u literaturi često koristi i podjela na viši, srednji te niži srednji sloj. Uz iznimku obrtnika, svi predstavnici srednjeg sloja uglavnom su zaposleni u nemanualnim zanimanjima, koja imaju veći prestiž od manualnih, uključujući i ona majstorska, bez obzira na visinu primanja. Ovaj tip zanimanja u pravilu zahtijeva i višu razinu obrazovanja od manualnih, a karakteristika nemanualnih radnika na nižim radnim mjestima, koja ih bez obzira na visinu

⁵⁹⁸ Margaret R. Hunt, „The Middle Classes“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 3 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 39.

primanja svrstava unutar srednjeg društvenog sloja, je da će prije imati slične političke i druge stavove s gornjim srednjim slojem, nego s manualnim radnicima, težacima i radnicima, odnosno nižim društvenim slojem.⁵⁹⁹ Pri tome je potrebno napomenuti kako se dualna struktura društava Srednje i Istočne Europe, kao i kod elita, o čemu je već bilo riječi, te nižeg društvenog sloja, o čemu će tek biti riječi, odrazila i po pitanju srednjeg društvenog sloja. Naime, njegovi predstavnici u Srednjoj i Istočnoj Europi dugo u 20. stoljeće bili su istovremeno i pripadnici nekadašnjeg nižeg plemstva, koje je u drugim krajevima Europe mnogo brže propadalo, i predstavnici modernog građanskog sloja, koji su se u drugim dijelovima Europe mnogo brže uspinjali na društvenoj ljestvici. Specifičnost Makarske po pitanju dualne strukture gradske elite unutar koje je udio predstavnika tradicionalne elite bio iznimno visok, o čemu je već bilo riječi, za posljedicu je imao njenu specifičnost i po pitanju dualne strukture srednjeg društvenog sloja. Naime, s obzirom da su pripadnici nekadašnjeg plemstva u vrlo velikoj mjeri uspjeli sačuvati svoju ekonomsku moć, njihov udio u srednjem društvenom sloju bio je mnogo manji i od onog koji je karakterizirao ostatak Srednje i Istočne Europe.⁶⁰⁰

Unatoč tome, može se zaključiti kako je i u Makarskoj, kao i u drugim europskim društvima, upravo srednji društveni sloj najviše profitirao procesom modernizacije. Njihov broj je naglo rastao, a pri tome su oni snažno sudjelovali u razvoju posebnog građanskog životnog stila.⁶⁰¹ Ključan element identifikacije srednjeg sloja bilo je obrazovanje te su upravo pripadnici ovog društvenog sloja najbolje iskoristili širenje dostupnosti obrazovanja od druge polovine 19. stoljeća.⁶⁰² U isto vrijeme postajali su sve aktivniji sudionici i akteri svakodnevnog javnog i kulturnog života. Pohađali su koncerte i športske manifestacije, osnivali svoja društva i organizacije te su počeli zauzimati političke funkcije, mnogo prije nego pripadnici nižeg društvenog sloja.⁶⁰³ Njihov udio u ukupnoj populaciji Makarske nije moguće točno odrediti, no prema rezultatima popisa stanovništva 1931. u zanimanjima unutar kategorija trgovine, kredita, prometa, javnih službi, slobodnih zanimanja te ostalih zanimanja i djelatnosti koje se mogu smatrati najvećim dijelom predstavnicima širokog srednjeg sloja, na razini kotara bilo je 2.898 (10,82%) stanovnika, a na razini općine 1.747 (14,98%) osoba.

⁵⁹⁹ Seymour Martin Lipset i Reinhard Bendix, *Social Mobility in Industrial Society*, Berkeley 1962., 14-16.; James R. Farr, „The Disappearance of the Traditional Artisan“. U: *A Companion to nineteenth-century Europe: 1789-1914* (ur. Stefan Berger), Malden 2006., 104.

⁶⁰⁰ T. I. Berend, *Decades of Crisis*, 28.

⁶⁰¹ M. R. Hunt, „The Middle Classes“, 47-49.

⁶⁰² Pamela Pilbeam, „Bourgeois Society“. U: *A Companion to nineteenth-century Europe: 1789-1914* (ur. Stefan Berger), Malden 2006, 90.; M. R. Hunt, „The Middle Classes“, 51.

⁶⁰³ P. Clark, *European Cities and Towns*, 288-289.

Veći udio predstavnika ovih grupa zanimanja unutar ukupne populacije na razini općine utjecaj je grada Makarske, gdje su bili najbrojniji te predstavljali znatno veći udio i od onog na razini općine, no uslijed nedostatka izvora ne može se ni približno odrediti.

5.5.6.1. Slobodna zanimanja i javni službenici

Najugledniji predstavnici srednjeg društvenog sloja bile su osobe zaposlene u djelatnostima slobodnih zanimanja. Njihov ugled rastao je usporedno s jačanjem jednog od pet najznačajnijih obilježja modernosti, racionalnosti. Naime, u modernim društvima počelo se sve više cijeniti znanje i stručnost, što je rezultiralo profesionalizacijom i diferencijacijom zanimanja. Ova promjena odvijala se usporedno s prelaskom staleškog u moderno društvo, u kojem je podrijetlo nosilo manje privilegija, dok su se sve više cijenile osobne zasluge i uspjesi, koji su preuzeli primat u načinu postizanja društvenog položaja i statusa.⁶⁰⁴ U skladu s tim rastao je i ugled liječnika, odvjetnika, inženjera, učitelja, profesora, računovođa te drugih sličnih zanimanja, koja se najčešće smatraju najistaknutijim predstavnicima srednjeg društvenog sloja, no koja su u isto vrijeme u manjim sredinama, kao što je Makarska, lako postajali dijelom višeg društvenog sloja, odnosno elite. Svoj status dugovali su prvenstveno poziciji koju su zauzimali i svom zanimanju koje su stekli visokim obrazovanjem, a to je bilo praćeno i nešto višim primanjima. Primjerice, mjesečna plaća općinskog liječnika u Makarskoj početkom dvadesetih godina iznosila je 6.000 kruna, a krajem tog razdoblja 2.000 din. No, za posjete ambulanti u gradu i redovite tjedne posjete pojedinim mjestima liječnik je dobivao još 20 din, a za pregled bolesnika po kućama 30 din, dok je za izvanredne posjete postojao poseban cjenik. Dužnosti su mu u isto vrijeme obuhvaćale vođenje zdravstvenog referata općine i besplatne preglede siromašnih stanovnika te cijepljenje svih općinara protiv boginja. Prva godina staža bila mu je probna, a nakon nje bio bi imenovan stalnim općinskim liječnikom te bi stekao i pravo na mirovinu.⁶⁰⁵ Po visini osnovnih primanja to je bilo približno jednako kao i najvišim javnim službenicima te činovnicima, jer je primjerice plaća općinskog upravitelja Mihovila Marinovića danom stupanja na tu dužnost (14.2.1923.) iznosila 1.896 din, da bi mu potom od 1. siječnja 1924. bila odobrena povišica u visini od 35%, s obzirom na obim posla koji je obavljao.⁶⁰⁶ U isto vrijeme, niži činovnici imali su značajno niže plaće, pa

⁶⁰⁴ James C. Albisetti, „Professionals and professionalization“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 3 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 57.

⁶⁰⁵ „Natječajni oglas“, *Novo doba*, god. V, br. 251, Split, 3.11.1922., 4.; „Natječajni oglas“, *Novo doba*, god. IX, br. 288, Split, 25.11.1926., 6.

⁶⁰⁶ DAD, FDO, kut. CL III c 9, Molba općinskog upravitelja Mihovila Marinovića velikom županu Dubrovačke oblasti za povišenje dnevnice od 3.12.1923.

je vojni referent primao 1.680 din, prvi pisar 1.075 din, a druga dva pisara tek po 600 din, dok je plaća pomoćnog osoblja iznosila tek 250 din.⁶⁰⁷

Upravo su službenici, bilo javni ili privatni, po ugledu slijedili predstavnike slobodnih zanimanja unutar srednjeg društvenog sloja. U literaturi se često nazivaju i *bijelim ovratnicima* te tehničkim osobljem, a do njihovog naglog uspona u zapadnoj Europi došlo je krajem 19. stoljeća. Karakteriziralo ih je obavljanje rutinskih poslova, često uz upotrebu novih tehnologija, kao što su u to vrijeme bile pisaće mašine ili blagajne. Njihovo razlikovanje od radnika bilo je snažno izraženo i očitovalo se već u činjenici da su radili za fiksne plaće, a ne na satnicu, dok je karakteristična za ovaj društveni sloj bila i velika prisutnost žena.⁶⁰⁸

Prema popisu stanovništva 1931. u Kraljevini Jugoslaviji bilo je 287.870 službenika i namještenika, od kojih je 172.785 (60,02%) bilo zaposleno u javnim službama, slobodnim zanimanjima ili vojsci.⁶⁰⁹ Pri tome se mora napomenuti kako su javni službenici u Kraljevini mogli biti državni namještenici i samoupravni, zaposleni pri općinskim ili oblasnim samoupravama. Njihov položaj ujednačio se tek Zakonom o općinama 1933., a do tada su se njihova prava i obveze značajno razlikovali. Ta razlika naročito je bila izražena između položaja državnih službenika i zaposlenika općinskih samouprava, čiji je odnos s općinama kao poslodavcima bio privatno-pravne prirode te je ovisio od općine do općine.⁶¹⁰ Položaj samoupravnih službenika zasigurno je bio u nekim aspektima službe povoljniji u odnosu na državne službenike, jer nisu mogli biti premješteni i imali su stalnost zaposlenja, no s obzirom da dosadašnja istraživanja nisu otkrila oblik uređenja odnosa između općine Makarsko-primorske i njenih zaposlenika, o tome nije moguće donošenje daljnjih zaključaka.

Prema Zakonu o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda državni službenici dijelili su se na činovnike, zvaničnike i služitelje. Postojale su tri osnovne kategorije činovnika: niža (državni službenici s nepotpunom srednjom stručnom spremom), srednja (osobe sa završenom srednjom školom) i viša (fakultetski obrazovani). Činovničkim zakonom službenicima je bilo zabranjeno baviti se bilo kojom drugom sporednom djelatnošću. Državna služba bila je prve tri godine samo privremena, nakon čega je odlukom ministra mogla postati stalna. Aktivni državni službenici imali su pravo na plaću, stanarinu i dohodak na djecu, a mogli su biti premješteni protiv svoje volje, ukoliko je to bilo „za potrebe

⁶⁰⁷ DAD, FDO, kut. CL III d 1, Popis kancelarijskog osoblja općine Makarsko-primorske.

⁶⁰⁸ Daniel T. Orlovsky, „The Petty Bourgeoisie“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 3 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 111-114.

⁶⁰⁹ I. Dobrivojević, „Pod budnim okom države“, 480.

⁶¹⁰ *Općinski pravilnik za Dalmaciju*, 27.

službe“. Zakon je propisivao njihov djelokrug poslova, no nadređeni su im mogli narediti obavljanje poslova i izvan tog opsega. Načelno nisu smjeli biti politički aktivni, niti članovi stranih društava, upravnih odbora poduzeća i zadruga, a nisu smjeli ni primati poklone za svih rad. Imali su pravo na godišnji odmor u trajanju od 10 do 40 dana, a službenice su imale pravo na dopust nakon poroda u trajanju od 30 dana. Za neprimjereno ponašanje mogli su biti kažnjeni novčanim kaznama ili otpustom iz službe.⁶¹¹

Najveći problem javnih službenika u Kraljevini SHS bilo je općeprihvaćeno uvjerenje kako oni služe aktualnoj vlasti, a ne državi, što je rezultiralo stalnim velikim smjenama i rotacijama prilikom svake promjene vlasti i postavljanjem stranački odanih osoba. Ilustracije radi, samo pred izbore 1923. radikalska vlada je na području cijele Kraljevine premjestila preko 3.000 službenika, pristalica Demokratske stranke te je na njihova mjesta dovela svoje članove.⁶¹² Pri njihovom zapošljavanju bile su manje važne kvalifikacije pojedinca, već je najvažnija bila njihova pripadnost pojedinim političkim strankama. Tako je i prijelazna odredba Zakona o činovnicima prema kojoj je ministar u sljedeće tri godine imao pravo otpuštati činovnike s kojima nije zadovoljan bila iskorištavana prvenstveno za slanje u mirovinu politički nepodobnih pojedinaca. No, i kada su prošle te tri godine sporna odredba bila je produžena za još tri godine, što je u konačnici rezultiralo velikim brojem umirovljenja mladih ljudi, ali ujedno i velikim opterećenjem za državni budžet. Ovaj problem država je riješila tako da je ukinula sve osobne i obiteljske dodatke svim umirovljenicima koji su imali manje od 10 godina aktivnog staža (ti dodaci predstavljali su gotovo 60% mirovine činovnika) i tako ih dovela u iznimno tešku situaciju.⁶¹³

No, unatoč nestalnosti posla, kao i mjesta prebivanja te izloženosti političkim ucjenama, javne službe i dalje su bile vrlo priznate te popularne, a tome su svakako pridonosile i vrlo male mogućnosti zapošljavanja izvan njih, jer je za pokretanje privatnog posla bio nužan veći kapital, a i još snažnija politička podrška. Prestižnost i ugled viših položaja javnih službenika lijepo se ogleda u primjeru upravitelja kotarskog suda u Makarskoj Rugjera Bracanovića koji je ujedno bio i predsjednik mjesnog Školskog vijeća, član lokalnog povjerenstva za odmjeravanje općinskih poreza, član zavoda Javne dobrotvornosti, član

⁶¹¹ *Zakon o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda od 31. jula 1923. god.*, Beograd 1923., 1-111.

⁶¹² I. Dobrivojević, „Pod budnim okom države“, 491.

⁶¹³ „Financijski zakon i činovnici“, *Novo doba*, god. X, br. 81, Split, 7.4.1927., 7.

Povjerenstva za skrb o siročadi i još cijelog niza dužnosti na koje je izabran od strane građana.⁶¹⁴

Financijska situacija javnih službenika, naročito onih na nižim pozicijama, bila je izrazito teška kroz cijelo istraživano razdoblje, naročito neposredno nakon Prvog svjetskog rata.⁶¹⁵ U nastojanjima za poboljšanjem životnih i radnih uvjeta nastojali su se udruživati u profesionalna društva i organizacije te na taj način vršiti pritisak na državu, što je opet bilo dio šireg stila građanskog života. U usporedbi s predmodernim društvenim sustavom, građani su bili svjesni svojih prava i nisu se libili tražiti ih. Tako je na izvanrednoj skupštini državnih aktivnih i umirovljenih podčinovnika i podvornika u Dalmaciji, održanoj 23. travnja 1922. u Splitu, usvojena rezolucija u kojoj su prisutni naglasili kako su oni svojedobno 21. prosinca 1921. pozdravili donošenje Zakona o dodacima na skupoću državnih službenika, prema čijim odredbama se podčinovnicima trebala povećati plaća za 17 din dnevno, a podvornicima za 14 din, što bi im značajno pomoglo u teškoj bijedi u kojoj se dugo vremena već nalaze. No, potom je Ministarski savjet donio odluku da skuparinski dodatak ne može premašivati 1.000 din mjesečno za podčinovnika, a 900 din za podvornika u drugom razredu skupoće (Split), odnosno 850 din za podčinovnike i 750 din za podvornike u trećem razredu (ostatak Dalmacije). Dok je prema odredbama tog zakona državnim činovnicima značajno rastao skuparinski dohodak, bez obzira koliko imaju djece, podčinovnici i podvornici morali su se suočiti sa smanjivanjem plaće. Prema procjeni skupštine, minimalni mjesečni troškovi četveročlane obitelji u Splitu, bez odjeće, obuće, školskih knjiga i sl. potrepština, su u to vrijeme iznosili 4.984 din, dok su im maksimalne plaće iznosile 3.480 din, dok su u ostatku Dalmacije plaće bile još niže, a zbog oskudice cijene još više te položaj zaposlenika državne uprave znatno teži. S tim odredbama ni samci nisu mogli preživjeti, jer im je maksimalna plaća iznosila 2.040 din, dok su u isto vrijeme stan i hrana kod najsiromašnije obitelji iznosili od 2.200 do 2.600 din. Stoga je zatraženo poništenje spornih odredbi i stavljanje cijele Dalmacije u najviši skuparinski razred, jer je uostalom i bila najskuplja pokrajina u državi te uvođenje stanarinskog doprinosa, kao što se prima u Srbiji i Crnoj Gori.⁶¹⁶ No, njihovim molbama nije bilo udovoljeno.

⁶¹⁴ „Iz pokrajine“, *Novo doba*, god. IV, br. 272, Split, 30.11.1921., 3.

⁶¹⁵ „Kako se država brine za svoje činovnike“, *Novo doba*, god. I, br. 137, Split, 24.10.1918., 4.; I. Dobrivojević, „Pod budnim okom države“, 482.

⁶¹⁶ „Činovnički problemi“, *Novo doba*, god. V, br. 94, Split, 24.4.1922., 2-3.; „Činovnici i izbori“, *Novo doba*, god. VI, br. 63, Split, 16.3.1923., 2.; „Tragika našeg činovništva“, *Novo doba*, god. VIII, br. 10, Split, 14.1.1925., 1.

Da se do kraja istraživanog razdoblja položaj javnih službenika nije popravio svjedoči poziv svim činovnicima na javni zbor u Makarskoj 29. srpnja 1928. te istovremeno upućeni zahtjev Savezu činovnika za odobrenjem osnivanja činovničke zadruge u Makarskoj kako bi na taj način „olakšali svoje bijedno stanje“. Povod ovoj akciji bila je najava Ministarstva financija o odbijanju 10 din na sljedećih 36 plaća svim aktivnim službenicima prve i druge kategorije, a po pet dinara na prinadležnosti svih ostalih, kao i umirovljenika, sve u korist fonda nabavljačkih zadruga državnih namještenika u Beogradu.⁶¹⁷ Dosadašnja istraživanja nisu otkrila je li do osnivanja činovničke zadruge u Makarskoj došlo, no poznato je da je u Makarskoj bila osnovana podružnica *Udruženja arhivarskih činovnika u Dalmaciji*. Svrha udruženja bila je povezati sve zaposlene unutar spomenute struke te zastupati njihove interese, ali i razvijati osjećaj zajedničke pripadnosti ovoj posebnoj društvenoj grupi. S tim ciljem osnivači su namjeravali slati zahtjeve višim zakonodavnim tijelima i vlastima, organizirati sastanke, zborove i druge javne manifestacije te u konačnici pokrenuti novine kroz koje će širiti svoje stavove. Članovi utemeljitelji organizacije mogli su postati svi kancelarijski pomoćnici – dnevničari, zvaničnici te kancelarijski činovnici katastarske struke nastanjeni u Makarskoj, a pridruženi članovi svi kancelarijsko-katastarski činovnici, zvaničnici te pomoćnici-dnevničari, koji stanuju u Dalmaciji. Osobe koje nisu pripadale ovim zanimanjima mogle su postati samo počasni članovi ukoliko bi na neki način pripomogle djelovanju društva. Pristup se naplaćivao pet dinara, a mjesečna članarina jedan dinar. Dužnost svakog člana bila je plaćati članarinu, zauzimati se svim silama za dobrobit i razvoj udruženja, poštivati sve zaključke njegovog vodstva te održavati ugled društvenog sloja kojem je pripadao.⁶¹⁸ Pri tome je potrebno napomenuti kako je plaća kancelarijskog pomoćnika pri kotarskom predstojništvu u Makarskoj u to vrijeme iznosila u ime osobnog dodatka 17 din dnevno, a u ime dnevnice 2,5 din dnevno. To je predstavljalo mjesečni iznos od 468 din za šestodnevni radni tjedan, što je bilo neusporedivo manje od primjerice liječnika ili viših javnih službenika te jedva dovoljno za puko preživljavanje, što potvrđuje raniju opasku o izrazitim razlikama unutar srednjeg društvenog sloja.⁶¹⁹

Kao što je već rečeno, položaj činovnika i viših javnih službenika bio je nešto bolji od položaja podčinovnika, no i oni su nailazili na mnoge probleme. Plaće su im redovito kasnile,

⁶¹⁷ ASM, kut. 2, Dopis Odbora za osnivanje činovničke zadruge u Makarskoj svim državnim uredima u kotaru Makarska od 24.7.1928.

⁶¹⁸ DAD, FDO, kut. DL I c 5, Pravilnik udruženja činovnika katastarske struke za Dalmaciju.

⁶¹⁹ DAD, FDO, kut. CL III a 4, Izvješće kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti o otkazu kancelarijskog pomoćnika Ante Mladinova zbog odlaska u SAD od 24.9.1923.

zbog čega su se često morali zaduživati kod trgovaca, što je narušavalo njihov ugled, a odlaskom u mirovinu položaj im se dodatno pogoršavao.⁶²⁰ U takvoj bezizlaznoj situaciji našao se umirovljeni šef poreznog ureda u Makarskoj Lovro Paunović, koji nakon naprasnog umirovljenja iz nepoznatih razloga devet mjeseci nije uopće primio mirovinu. Nije vidio drugog rješenja te se ubio.⁶²¹ O njihovom položaju svjedoči i popis aktivnih činovnika općine Makarsko-primorske u 1925., prema kojem je ekonomsko stanje svih činovnika, izuzev općinskog upravitelja Marinovića i općinskog liječnika, bilo opisano kao „nikakvo“. Činovnici su sa svojim „mizernim“ primanjima skrbrili za cijele obitelji, jer su im žene bile nezaposlene uslijed njihovih čestih premještaja, a ujedno se i od muškaraca na tim položajima očekivalo da sami brinu o obiteljskim primanjima, dok su žene vodile brigu o domaćinstvu, u skladu s građanskim poimanjem obitelji.⁶²² Njihovom lošem položaju pridonosila je i nestalnost posla, jer osim liječnika nitko nije imao potpisan stalan posao, već su bili samo privremeno zaposleni i mogli su biti otpušteni u svakom trenutku, a u tom kontekstu je i njihova lojalnost državi razumljivija, jer dok su „slijepo“ provodili sva naređenja viših vlasti imali su siguran posao i mogli su se skrbiti za obitelj.

Uz općinske činovnike i službenike, općina Makarsko-primorska imala je zaposlena i tri policijska stražara, koji se također mogu smatrati predstavnicima srednjeg društvenog sloja. Mjesečna plaća iznosila im je 1.000 din te su također svi bili samo privremeno namješteni. Službeni naziv bio im je „općinski redar“. Nadzor nad njima vršio je općinski upravitelj, odnosno načelnik, a bili su podređeni direktno općinskom upraviteljstvu i općinskom vijeću, koje ih je imenovalo.⁶²³ Njihove kolege zaposlene u državnoj službi bili su žandari, koji nisu bili u ništa povoljnijem položaju. To potvrđuje i molba Tomislava Kovačića, zapovjednika žandarmerijske stanice u Makarskoj 1926., za udjeljivanjem dodatka na plaću za nabavu tople zimske obuće i odjeće te rublja, jer si to nije mogao priuštiti iz redovne plaće.⁶²⁴

⁶²⁰ „Za isplatu činovničkih plaća u cijeloj pokrajini“, *Novo doba*, god. V, br. 55, Split, 8.3.1922., 3.; „Isplata avansa činovnicima u januaru“, *Novo doba*, god. VI, br. 288, Split, 17.12.1923., 4.; „Isplata zaostataka činovnicima“, *Novo doba*, god. VII, br. 217, Split, 18.9.1924., 4.; „Iz Makarskog primorja“, *Jadranska pošta*, god. I, br. 214, Split, 8.4.1926., 2.; „Činovnicima će biti reducirani dodaci samo za tri mjeseca“, *Novo doba*, god. IX, br. 184, Split, 12.8.1926., 5.; „Državni činovnici“, *Jadran*, god. VIII, br. 40, Split, 23.9.1926., 4.; „Teško stanje umirovljenih činovnika“, *Novo doba*, god. XI, br. 99, Split, 27.4.1928., 4.; „Činovnici bez plaće“, *Novo doba*, god. XII, br. 161, Split, 8.11.1929., 4.

⁶²¹ „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 717, Split, 9.12.1927., 2.

⁶²² DAD, FDO, kut. CL IV e 7, Popis svih aktivnih činovnika općine Makarsko-primorske u 1925. godini.

⁶²³ DAD, FDO, kut. CL V f 7, Dopis općinske uprave Makarsko-primorske općine velikom županu Dubrovačke oblasti o podacima o uniformama policijskih stražara od 27.3.1926.

⁶²⁴ DAD, FDO, kut. CL V f 3, Molba Tomislava Kovačića, zapovjednika žandarmerijske postaje u Makarskoj, velikom županu Dubrovačke oblasti za dopuštanjem dodatka na plaću od 2.12.1926.

Naročito problematična situacija za državne službenike bila je pronalazak stana po dolasku u mjesto službe, što je dolazilo do izražaja prilikom svakog seljenja, koja su bila vrlo česta. Zakonski, taj zadatak bio je u nadležnosti općinske uprave, no ona najčešće nije bila previše zainteresirana za probleme službenika, a uz to je u cijeloj Kraljevini SHS tijekom dvadesetih godina vladao veliki manjak stanova. Iz tog razloga je kotarski predstojnik u Makarskoj u srpnju 1923. tražio dodjeljivanje jednog činovnika, uz napomenu višim vlastima kako se ondje ne može naći stan ni za najmanju obitelj te da prilikom odlučivanja o osobi to imaju u vidu i pošalju isključivo samca.⁶²⁵

Nakon dolaska u Makarsku, Veljko Perović, zapovjednik makarske žandarmerijske čete, molio je čak velikog župana Dubrovačke oblasti za intervenciju oko rješavanja stambenog pitanja. Naime, on je čim je saznao za premještanje u Makarsku zamolio kotarskog predstojnika da mu sačuva stan prethodnika, no u njega je u međuvremenu preselio predsjednik kotarskog suda, koji je svoj stan ostavio Peroviću. Kada je on došao u Makarsku vidio je da mu je namijenjeni stan demoliran, polupanih prozora, puknutog poda, neokrećenih zidova i zaražen stjenicama, a sama zgrada u kojoj se nalazio bila je u ruševnom stanju. Perović se odmah potom žalio višem sudu u Sarajevu, koji je poništio odluku stambenog suda u Makarskoj, no na ponovljenom suđenju nije mogao prisustvovati, dok ga nijedan lokalni odvjetnik nije htio zastupati. Općinska uprava ponudila mu je pomoć oko traženja novog stana te mu je prvo predložila jedan za koji je stanarina iznosila 2.000 din, što si nije mogao priuštiti. Drugi ponudeni stan nalazio se u zgradi u kojoj je lokalna organizacija Orjune držala zborove, točno iznad njenih prostorija, i gdje je stalno vladala velika buka, a nije imao ni zahod ni vodu. Stoga je bio primoran živjeti u prvotno namijenjenom mu, vrlo skupom, stanu, dok mu na žalbe nitko nije odgovarao.⁶²⁶

Na nezainteresiranost i nesuradnju makarske općinske uprave oko rješavanja stambenog pitanja javnih službenika žalio se i Petar Čatipović, službenik katastarskog ureda, koji je tužio Anu Miličić radi pretjerivanja visine stanarine i odbijanja iznajmljivanja stana. Ranije se bio obratio općinskom upraviteljstvu koje mu nije pomoglo, već mu je čak i zabranilo useliti u stan lučkog poglavarstva, jer ga je odvjetnik dr. Vela namjeravao početi koristiti kao ured. Tuženica Miličić imala je u vlasništvu veći broj stanova, koje joj se nije isplatilo iznajmljivati s obzirom na niske najamnine. Kada joj je općinski načelnik naredio iznajmljivanje jednog od njih tražila je 120 kruna mjesečno stanarine za stan koji je do par

⁶²⁵ DAD, FDO, kut. CL III a 3, Dopis kotarskog predstojnika Predsjedništvu Pokrajinske vlade u Splitu od 29.7.1922.

⁶²⁶ DAD, FDO, kut. CL V e 8, Dopis Veljka M. Perovića velikom županu Dubrovačke oblasti od 14.3.1926.

mjeseci ranije koštao 50 kruna. Čatipović nije imao izbora nego unajmiti stan po toj cijeni, iako mu je točno toliko iznosila cijela plaća te mu ništa nije preostajalo za ostale životne potrebe.⁶²⁷

Čak ni položaj kotarskog predstojnika nije osiguravao znatno bolju situaciju po tom pitanju. Anti Staliu je kućevlasnica povisila stanarinu na 1.100 din nakon čega je on bio primoran otkazati ga, jer je to predstavljalo gotovo polovinu njegovih mjesečnih primanja. Stoga se sa sedmeročlanom obitelji (otac, majka, žena i troje djece) uselio u zgradu predstojništva, u četiri prostorije koje se nisu koristile, a od plaće mu se odbijala zakonski propisana visina stanarine.⁶²⁸ Njegov nasljednik na poziciji kotarskog predstojnika, Luka Pivac, po dolasku u Makarsku također je uselio u stan u zgradi predstojništva, jer nije mogao pronaći bolje rješenje stambenog pitanja.⁶²⁹

Unatoč svemu, kao što je već rečeno, državna služba je i dalje smatrana poželjnim i prestižnim zanimanjem, jer je pretpostavljala i određenu moć, što se uostalom vrlo lijepo vidjelo u poglavlju o politici i ulozi kotarskog predstojnika u Makarskoj. U isto vrijeme, u Kraljevini SHS vladala je vrlo slaba potražnja za privatnim namještenicima, kojih je bilo mnogo bez posla, što je rezultiralo njihovim izrazito lošim uvjetima rada. Primanja su im bila približno jednaka javnim službenicima, ali je posao kod privatnika bio mnogo zahtjevniji.⁶³⁰ U odnosu na ostatak države, njihov položaj u Sloveniji i Dalmaciji bio je nešto povoljniji, jer su još prema austrijskom Zakonu o osiguranju imali pravo na mirovinu nakon 40 godina radnog staža, za koju je većinu doprinosa plaćao poslodavac, kao i na invalidsku naknadu u slučaju ranije proglašene nesposobnosti za rad.⁶³¹ No, privatnici su nastojali na sve načine izbjeći plaćanje ovih doprinosa. Tako se dr. Ivan Vela iz Makarske žalio protiv odluke Penzionog zavoda u Ljubljani kod kojeg je trebao osigurati svoju namještenicu Anku Novaković. U tužbi je naveo da je ona manualna radnica, koja „samo služi za pisanje na mašini, dok za zahtjevnije poslove nema umnu snagu te se ne može smatrati privatnim namještenikom“, no žalba je odbijena jer je Zavod pisarničku službu smatrao namješteničkom.⁶³² Vela se žalio i protiv odluke oko svog namještenika Karmela Šimića, koji je radio kao manipulantski upravitelj i činovnik Veline odvjetničke kancelarije za mjesečnu

⁶²⁷ DAD, FDO, kut. CL II b 1, Tužba Petra Čatipovića protiv Ane Miličić od 1.4.1919.

⁶²⁸ DAD, FDO, kut. CD III b 6, Dopis kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti od 3.5.1928.

⁶²⁹ DAD, FDO, kut. CD IV d 4, Dopis kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti od 20.6.1929.

⁶³⁰ „Skupština privatnih namještenika“, *Novo doba*, god. VII, br. 233, Split, 7.10.1924., 4.

⁶³¹ Fadil Kurtagić, „Socijalni položaj privatnih namještenika u Kraljevini Jugoslaviji“. U: *Jugoslovenski socijalni almanah* (ur. Ljubomir st. Kosier), Beograd 1930., 180.

⁶³² DAD, FDO, kut. CD IV e 7, Dopis Penzionog zavoda u Ljubljani velikom županu Dubrovačke oblasti od 15.1.1929.

plaću od 1.500 din. Osim toga je i više puta mijenjao Velu na sudu, a u kancelariji je obavljao razne odvjetničke poslove. Vela je tvrdio da je on samo pomoćnik koji mu pomaže nositi spise na sud, no i ovog puta mu je žalba bila odbijena, s obrazloženjem da mu zaposlenica Novaković, koja je radila samo kao bilježnica, ima plaću 500 din, te nije vjerovatno da netko tko samo nosi papire ima čak 1.500 din plaću.⁶³³

Da Vela nije bio usamljeni poslodavac koji je nastojao izbjeći plaćanje doprinosa za svoje zaposlenike svjedoči žalba trgovca Živka Alačevića također protiv odluke Penzionog zavoda u Ljubljani vezano uz njegovog namještenika Petra Svečina. Naime, inspektor Zavoda bio je u Alačevićevoj pisarni i ondje je zatekao Svečina, koji mu je izjavio da je tu namješten kao činovnik te je svojeručno ispunio prijavnicu, no odbio ju je potpisati dok ne dođe Alačević. On je po dolasku rekao da je Svečin magaziner, što je ovaj tada potvrdio i time opovrgnuo sve ranije rečeno. Inspektor je ispravio podatke koje je Svečin ranije sam unio, ali je ostao uvjerenja da je on kancelarijski činovnik, jer ga je zatekao dok je sređivao dokumentaciju, a sumnju mu je potvrdila činjenica da je Svečin završio sedam razreda liceja, što je po stručnoj spremi odgovaralo gimnaziji u Kraljevini SHS te je bio obrazovaniji od samog Alačevića, za kojega dosadašnja istraživanja nisu utvrdila koju školu je imao završenu. No, unatoč tome, Veliki župan stao je na Alačevićevu stranu zaključivši da Svečin samo prima i izdaje robu te to zapisuje, kao trgovački pomoćnik, što je manualni rad. Ranije je radio samo u skladištu za mjesečnu plaću u visini od 750 din (do kraja 1926.), a potom je počeo pomagati pri izdavanju i primanju robe uz plaću od 900 din, da bi od 1928. počeo primati 1.200 din.⁶³⁴ Ovakvu odluku velikog župana možda bi ipak trebalo dovesti u pitanje i promatrati je kroz prizmu lika Živka Alačevića, koji je bio istaknuti predstavnik makarske gospodarske i političke elite te visokopozicionirani član SDS-a, a o sprezi između predstavnika lokalne elite i državnih vlasti već je bilo govora.

5.5.6.2. Sitni obrtnici i mali trgovci

Uz predstavnike slobodnih zanimanja i službenike te činovnike, pripadnici srednjeg društvenog sloja bili su i mali trgovci, dok su oni uspješniji uglavnom uspjeli postati dijelom višeg makarskog društvenog sloja, te obrtnici. Njihovo proučavanje u kontekstu srednjeg društvenog sloja ograničeno je izraženim razlikama među njima, ovisno u poslovnom uspjehu te vrsti zanimanja koje su obavljali, naročito u situaciji kada ne postoje izvori na temelju kojih

⁶³³ DAD, FDO, kut. CD IV f 8, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 9.2.1929.

⁶³⁴ DAD, FDO, kut. CD IV f 7, Žalba Živka Alačevića velikom županu Dubrovačke oblasti od 5.1.1928.

bi mogli utvrditi visinu njihovih primanja. Nisu sačuvani ni spisi kotarskog suda, niti općinskog načelstva, a dosadašnja istraživanja nisu uspjela otkriti ni privatne dokumente kao što su primjerice dnevници, pisma ili neke druge slične zapise koji bi omogućili bolji uvid u ovu problematiku. Stoga se tek može navesti sjećanje dr. Miće Marinovića, koji svjedoči kako su mali obrtnici uglavnom jedva životarili na rubu gladi, a svaka bolje stojeća obitelj imala je svoju siromašnu obitelj koju je pomagala.⁶³⁵ Ovaj detalj svjedoči o načinima na koje se tradicionalno društvo nastojalo brinuti o siromašnijim pojedincima i obiteljima, jer država još uvijek nije imala razvijen sustav socijalne pomoći i zaštite. Bogatu tradiciju brige o siromašnijim građanima potvrđuju i brojne zabilježene oporučne ostavštine bogatih Makarana tijekom 18. i 19. stoljeća lokalnoj organizaciji Javne dobrotvornosti, pri čemu se naročito istakao Špiro Miličić, općinski načelnik do 1865. te bogati trgovac, koji je svu svoju imovinu, a koja se prema nekim podacima sastojala od čak dvadesetak kuća te preko 500.000 kruna, posmrtno ostavio na upravu Javne dobrotvornosti, odnosno gradskom ubožištu za siromahe, nevoljnike, iznemogle starce i bolesnike, no to je više tema za poglavlje o pripadnicima nižeg društvenog sloja.⁶³⁶

Usljed nedostatka izvora o svakodnevnim uvjetima života sitnih obrtnika i malih trgovaca, u nastavku teksta će više riječi biti o pokušajima njihovog udruživanja i zajedničkog javnog djelovanja, što je postalo bitna karakteristika djelovanja pripadnika srednjeg društvenog sloja. Naime, mali trgovci i obrtnici snažno su se nastojali izboriti za svoja prava kroz rad profesionalnih udruženja. Tako je već 21. lipnja 1921. odobreno osnivanje *Trgovačke i obrtničke strukovne (staležne) organizacije u Makarskoj*, čiji je cilj bio promicanje i zaštita moralnih i materijalnih interesa svojih članova te podizanje razine njihovog obrazovanja i ugleda u društvenom životu. Organizacija se obvezala podupirati i zagovarati trgovačka i obrtnička poduzeća svojih članova, potpomagati svoje članove u potrebi, a osobito u slučaju bolesti te posredovati za njihovo namještenje, kao i priređivati stručne sastanke, držati tečajevе podučavanja i predavanja za trgovinu i obrt te organizirati poučne izlete i zabave. Članom organizacije mogla je postati svaka osoba koja je bila u poslovnom ili interesnom odnosu s trgovinom ili obrtom, a samostalno je raspolagala je svojom imovinom i bila u posjedu obrtnog lista. O primanju članova odlučivala je uprava organizacije, protiv čije odluke se svaki član mogao žaliti glavnoj skupštini organizacije, čija odluka je bila konačna.

⁶³⁵ „One sa sela bile su služavke, a bogatije gradske imale su povlastice“, *Makarsko primorje*, god. XIII, br. 225, Makarska, 26.1.2007., 22.; „One sa sela bile su služavke, a bogatije gradske imale su povlastice“, *Makarsko primorje*, god. XIII, br. 226, Makarska, 28.2.2007., 24.

⁶³⁶ P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 2, 38.

Svaki član organizacije imao je pravo uživati sve pogodnosti koje je organizacija pružala, sudjelovati i raspravljati na skupštinama, glasovati, birati i biti biran. U slučaju njenog raspusta i likvidacije sva pokretna i nepokretna imovina bila je namijenjena u korist lokalne podružnice Javne dobrotvornosti, a do raspusta bi došlo automatski ukoliko bi nadpolovičan broj članova istupio iz organizacije. Upisnina je bila 50 kruna, a mjesečna članarina pet kruna.⁶³⁷

Jedna od prvih akcija organizacije bila je inicijativa za ograničavanjem izdavanja novih obrtnih listova, jer su tako nastojali smanjiti stvaranje nove konkurencije.⁶³⁸ Glavnu riječ u organizaciji očito su imali trgovci, jer su unutar prve uprave većinu predstavljali predstavnici najvišeg gradskog društvenog sloja, Mihovil Marinović, Ljubo Rismondo, Pino Caralipeo i Živko Alačević. Prema tome, ova organizacija nije predstavljala interesnu grupu isključivo pripadnika srednjeg društvenog sloja, već su njom dominirali predstavnici gradske elite, što je razumljivo s obzirom na malu veličinu grada, pa su istaknute osobe bile aktivne na svim poljima društvenog života, a diferenciranost društvenih slojeva nije mogla biti toliko naglašena kao u velikim gradovima. No, njihova dominacija unutar organizacije naišla je na otpor sitnih trgovaca i obrtnika, koji su nekoliko mjeseci kasnije osnovali *Udruženje zanatlijskih majstora u Makarskoj*, no o čijem djelovanju dosadašnja istraživanja nisu uspjela više saznati.⁶³⁹ Sukob među njima potvrđuje i dopis kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti prilikom pokretanja inicijative da se zabrani rad nedjeljom, koju su naročito jako zagovarali makarski veletrgovci.⁶⁴⁰ Zahtjev za zabranu rada nedjeljom potpisalo je pedesetak vlasnika obrta i trgovina, dok je u isto vrijeme molbu za neuvođenjem zabrane podnijelo tridesetak manjih trgovaca i obrtnika. Prema kotarskom predstojniku, *Trgovačka i obrtnička strukovna (staležna) organizacija u Makarskoj*, kojom su dominirali predstavnici gradske elite, bila se pretvorila u ceh koji je zabranjivao pristup drugih struka u organizaciju kako trgovci ne bi ostali u manjini te kako bi mogli provoditi samovolju. Predstojnik je upozorio općinsku upravu na ovu okolnost i pozvao je da sasluša osim službene organizacije i druge trgovce i obrtnike, koji čine većinu, ali ona to nije izvršila, već se je oslonila na mišljenje službene organizacije, koja je bila za to da radnje nedjeljom budu zatvorene. Naravno, ovaj stav općinske uprave bio je opet razumljiv i očekivan s obzirom na već uočenu

⁶³⁷ DAD, FDO, kut. CL II c 4, Pravilnik Trgovačke i obrtničke (staležke) organizacije u Makarskoj od 30.10.1920.

⁶³⁸ „Bolest izdavanja obrtnih listova“, *Život*, god. , br. 632, Split, 7.2.1922., 2.

⁶³⁹ DAD, FDO, kut. CL II c 4, Odobrenje pravilnika Udruženja zanatlijskih majstora u Makarskoj od 2.3.1921.; „Udruženje zanatlijskih majstora u Makarskoj“, *Novo doba*, god. VI, br. 26, Split, 1.2.1923., 4.

⁶⁴⁰ DAD, FDO, kut. CL IV c 9, Dopis kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti od 20.3.1928.

činjenicu da je većina tih veletrgovaca ujedno predstavljala i gradsku političku elitu te su sami odlučivali o svom poslu, a svoje su interese mogli nametnuti drugima, pa tako i suprotstavljenom stručnoj organizaciji.⁶⁴¹

5.5.7. Niži društveni sloj

5.5.7.1. Težaci i ribari

Dualna društvena struktura o kojoj je već bilo riječi prilikom analize nastanka moderne građanske elite i srednjeg društvenog sloja u Središnjoj i Istočnoj Europi, najznačajnije se odrazila na formiranje najnižeg društvenog sloja, jer se proces pretvorbe najšireg društvenog sloja, zemljoradnika, u radnike odvijao mnogo sporije nego u Zapadnoj Europi, a i u Južnoj Europi. Stoga se dualna društvena struktura prepoznaje u usporednom postojanju starog tipa zemljoradnika, koji je u međuratnom razdoblju u Središnjoj i Istočnoj Europi još uvijek činio većinu od 60-70% ukupnog stanovništva, a na području Kraljevine SHS gotovo 80%, te vrlo sporog uspona novog nižeg društvenog sloja, radnika, koji su u isto vrijeme na prostoru Središnje i Istočne Europe predstavljali tek 10-18% populacije, no koji su uglavnom živjeli u gradovima. U isto vrijeme, udio zaposlenih u primarnom sektoru u Zapadnoj Europi iznosio je ispod 30%, a u Južnoj Europi nešto preko 50% od ukupnog broja zaposlenih te se smanjivanje njihovog udjela u ukupnoj populaciji odvijalo mnogo brže.⁶⁴²

Unatoč tome što su zemljoradnici predstavljali veliku većinu stanovništva u nerazvijenijim europskim regijama, ipak su u velikoj mjeri sve do Prvog svjetskog rata ostajali isključeni iz svakodnevnog javnog života, kao svojevrsni pod-sloj, kako to primjećuje povjesničar Ivan T. Berend. Nakon rata situacija se počela mijenjati. Došlo je do snažnije emancipacije zemljoradnika, što je postalo jedno od karakteristika modernog društva te načelo u politici modernizacije. Ona je bila ubrzana rastućom ekonomskom moći i razvojem tržišno orijentiranog seljaštva, a do izražaja je najviše došla nakon Prvog svjetskog rata, kada se dogodio niz oružanih revolucija diljem Europe predvođenih težacima koji su tražili veća prava, a prije svega agrarnu reformu. Upravo je pitanje agrarne reforme bilo ključna točka međuratne društvene i političke scene u cijeloj regiji, jer je glavna karakteristika težaka

⁶⁴¹ DAD, FDO, kut. CD III c 6, Naredba velikog župana Dubrovačke oblasti o otvaranju i zatvaranju trgovačkih i zanatskih radnji od 12.8.1929.

⁶⁴² G. Ambrosius i W. H. Hubbard, *A Social and Economic History*, 57.

Srednje i Istočne Europe, u usporedbi s kolegama u Zapadnoj, pa i u Južnoj Europi, bila mnogo češće i gotovo u pravilu, neposjedovanje vlastite zemlje za obradu.⁶⁴³

Slična situacija bila je i u Dalmaciji, gdje je zemljišne prilike karakterizirao veliki broj sitnih posjeda, prema kojima je bila na prvom mjestu u Kraljevini SHS.⁶⁴⁴ Ukupno je u Dalmaciji 59,1% svih gospodarstava površinom bilo manje od dva hektara, a dodatnih 27% bilo je veličine od dva do pet hektara.⁶⁴⁵ Od ukupne površine zemlje obradivo je bilo samo 20,7%, koja je bila neravnomjerno raspoređena u primorskom i zagorskom dijelu Dalmacije te je cijela pokrajina bila iznimno agrarno prenapučena.⁶⁴⁶ Rascjepkanost posjeda uzrokovala je teško preživljavanje stanovništva ovisnog o njima, a posljedično tome i vrlo raznolike agrarne odnose. Najučestaliji oblik bio je kolonat ili težaština. Njegova karakteristika bio je ugovor između vlasnika zemlje i težaka koji ju je obrađivao. U zamjenu za zemlju vlasniku je težak plaćao rentu u naturi, odnosno udio u plodovima s korištene zemlje, koji je ovisio o običajnom pravu i društveno-ekonomskim prilikama pojedinog područja, a najčešće se kretao od polovice do petine godišnjeg prihoda s pojedinog posjeda.⁶⁴⁷ Nije poznato koliko je osoba tijekom međuratnog razdoblja u Dalmaciji živjelo kao koloni, no prema nekim podacima 1919. bilo je oko 40.000 kolonatskih obitelji, dok ih je 1926. bilo 43.000, a 1928. čak 47.734. Prema tome, može se zaključiti kako je gotovo polovina ukupnog broja domaćinstava u Dalmaciji bila u nekom obliku kolonatskog ili kolonatu sličnog odnosa.⁶⁴⁸

Područje makarskog kotara i općine Makarsko-primorske nije bilo nikakva iznimka. Većina posjeda bila je površinom manja od pola hektara, a ukupno je 81% posjeda u kotaru, odnosno 87,5% u općini, bilo manje od dva hektara površine (Tablica 25).

⁶⁴³ T. I. Berend, *Decades of Crisis*, 28., 287-288.; J. A. Davis, „Economy, society and the state“, 237-238., 255.; Jonathan Dunnage, *Twentieth Century Italy: A Social History*, Edinburgh 2002., 7-8.; Adrian Shubert, *A Social History of Modern Spain*, London-New York, 1990., 12.

⁶⁴⁴ Zdenka Šimončić-Bobetko, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941. godine*, Zagreb 1997., 80.

⁶⁴⁵ Na području cijele Hrvatske bilo je 511.000 gospodarstava površinom manjih od 5 hektara, od čega u Dalmaciji 80.000. Usporedi: Z. Šimončić-Bobetko, *Industrija Hrvatske 1918.-1941.*, 43.

⁶⁴⁶ Z. Šimončić-Bobetko, *Agrarna reforma*, 80. Za više o pojmu agrarne prenapučenosti i metodama izračuna usporedi: Rudolf Bičanić, „Agrarna prenapučenost“, *Sociologija sela*, 1 (1963.), br. 2, 3-21.

⁶⁴⁷ F. Mirošević, „Položaj dalmatinskog težaka“, 78.

⁶⁴⁸ B. Čurić, *Privreda i radnici u Dalmaciji*, 7.; Franko Mirošević, „Osvrt na borbu težaka i radnika u Dalmaciji za bolji ekonomski položaj (1918-1929)“, *Pogledi: časopis za društvena pitanja*, 18 (1986.), br. 3-4, 188.

Tablica 25. Popis poljodjelskih gospodarstava prema površini i po općinama u kotaru Makarska.

Općina	Broj poljodjelskih gospodarstava s površinom u hektarima								Ukupno
	0.01-0.5	0.5-1	1-2	2-5	5-10	10-20	20-50	50-100	
Gornje Primorje	133 (18.37%)	165 (22.79%)	202 (27.9%)	163 (22.51%)	47 (6.49%)	12 (1.66%)	2 (0.28%)	-	724
Makarsko-primorska	695 (34.8%)	564 (28.24%)	488 (24.44%)	207 (10.36%)	30 (1.5%)	8 (0.4%)	5 (0.25%)	-	1.997
Vrgorac	572 (27.5%)	481 (23.13%)	513 (24.66%)	397 (19.1%)	86 (4.13%)	28 (1.35%)	2 (0.1%)	1 (0.05%)	2.080
Kotar Makarska	1.400 (29.16%)	1.210 (25.2%)	1.203 (25.06%)	767 (15.98%)	163 (3.39%)	48 (0.99%)	9 (0.19%)	1 (0.02%)	4.801

Izvor: HDA, Republički zavod za statistiku, kut. 60, *Popis poljodjelskih gospodarstava kotara Makarska s površinom u hektarima od 31.3.1931. godine.*

Još tijekom prve polovine 19. stoljeća zabilježeni su na ovom području kolonatski odnosi, a pritom je bilo uobičajeno da težaci koji su uzimali u najam neobrađenu zemlju zauzvrat njenim vlasnicima daju četvrtinu dobivenog uroda, dok su se prinosi od zemlje koja je već ranije bila zasađena lozom ili maslinama dijelili na pola, ali tek nakon što bi bio oduzet porez državi koji je iznosio desetinu.⁶⁴⁹ Tijekom Prvog svjetskog rata težaci diljem Dalmacije masovno su prestali ispunjavati svoje obveze prema vlasnicima zemlje tražeći njeno dodjeljivanje onima koji je i obrađuju, no vlasnici su zauzvrat počeli tražiti tjeranje težaka s posjeda. Po osnivanju Kraljevstva SHS, Pokrajinska vlada za Dalmaciju je 8. prosinca 1918. zabranila protjerivanje težaka sa zemlje, a u veljači 1919. kraljevska vlada donijela je *Prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme* kojima je, između ostalog, ukinula kolonatske i slične odnose u Dalmaciji.⁶⁵⁰ No, te odredbe nisu i provedene, a Pokrajinska vlada za Dalmaciju je u cilju smirivanja težaka koji su se počeli buniti donijela 24. kolovoza 1920. Uredbu o smanjenju obveza.⁶⁵¹ Prema toj Uredbi težaci su ubuduće vlasnicima zemlje umjesto polovine dugovali trećinu, umjesto trećine četvrtinu itd., no ni to nije zaživjelo. Zakon o likvidaciji agrarnih odnosa u Dalmaciji donesen je tek 19. listopada 1930. godine. Prema odredbama ovog Zakona zemlja je pripala onima koji su je obrađivali, ali samo u slučajevima gdje je zakupni odnos bio duži od 30 godina. Površina koja je pripala obrađivačima nije mogla biti veća od 10 hektara, a ako su težačke obitelji imale više od šest članova, po svakom članu im je bilo dodijeljeno pola hektara. Vlasnicima je država obećala isplatiti odštetu u iznosu od 10.000 dinara po hektaru ukoliko je odnos na dotičnoj zemlji nastao prije 1. siječnja 1878., odnosno 20.000 dinara ukoliko je nastao nakon toga datuma u obveznicama sa 6% kamate kroz trideset godina. Dakle, država je odlučila isplaćivati veće odštete za zemlju koja je kraće bila u kolonatskom odnosu, no s obzirom na tešku financijsku situaciju u kojoj se našla tijekom tridesetih godina te početak Drugog svjetskog rata i njen raspad, glavnina obećane svote nije nikada isplaćena.⁶⁵²

Za područje makarskog kotara dosadašnja istraživanja nisu otkrila veće neredne i sukobe oko plaćanja kolonatskih ugovora u to vrijeme, no zabilježeno je da težaci Podgore, Tučepi, Kotišine, Basta i Baške Vode u razdoblju od 1920. do 1922. nisu državi plaćali dio prihoda i

⁶⁴⁹ F. Glavina, *Makarske teme*, 258.

⁶⁵⁰ F. Mirošević, „Položaj dalmatinskog težaka“, 80.

⁶⁵¹ Sukobi sa žandarima i policijom zbog sudskih presuda protiv težaka odvijali su se diljem Dalmacije, a eskalirali su u Trogiru ubojstvom suca kotarskog suda. Usporedi: F. Mirošević, „Položaj dalmatinskog težaka“, 80-85.

⁶⁵² Usporedi: ŽAM, fascikl: 1920.-1921., Naredba pokrajinske vlade za Dalmaciju od 24.8.1920.; F. Mirošević, „Položaj dalmatinskog težaka“, 86-93.

poreza na posjede koji su joj ostavštinom dr. Ante Kačića – Peke pripale. Ipak, početkom 1923. bili su primorani platiti sve zaostatke, a država se u ovoj iznimnoj situaciji našla u zemljoposjedničkom položaju te je od seljaka tražila ispunjenje svih njihovih obveza na koje su pristali za života Kačića – Peke. Dakle, imali su pravo obrađivati zemlju lozom i maslinom dok loza ne izda, odnosno dok je trajala moć gnojiva. Zauzvrat su bili dužni davati polovinu plodova sa starih maslina, unatoč ranijoj uredbi o smanjenju obveza, te tri četvrtine plodova s mladih maslina, loze i ostalih voćki. Prema tome, težaci koji su obrađivali državne posjede nisu se našli u ništa povoljnijem položaju, što je možda bilo za očekivati, s obzirom na najavljeno ukidanje kolonatskih odnosa. Dapače, dodatno im je otežana situacija kada je država sav dohodak s navedenih zemalja odlučila prodavati javnom licitacijom te ih je time praktički ostavila na milost i nemilost veletrgovcima, koji su to iskorištavali i obarali cijenu njihovih proizvoda. Ipak, potrebno je istaknuti kako je ovo bila iznimna situacija, jer dosadašnja istraživanja nisu otkrila nijedan drugi sličan primjer na području makarskog kotara te se zemlja u pravilu nalazila u vlasništvu privatnika.⁶⁵³

Dosadašnja istraživanja nisu ni na makarskom području utvrdila koliko je težaka bilo obuhvaćeno kolonatskim odnosima, no poznato je da je prema popisu stanovništva iz 1931. na području makarskog kotara ukupne površine 537 km², pod zakupom za ugovorenu svotu novca bilo 98 hektara, dok su 382 hektara bila pod zakupom za ugovoreni dio žetvenog prinosa, a dodatna 62 hektara su bila obrađivana pod drugim pravnim naslovima, no nije poznato na što se to sve odnosilo. Isto tako nije poznato ni što predstavlja kategorija „uživana zemljišta“, navedena u sljedećoj priloženoj tablici, no unatoč tome može se zaključiti kako je preko 80% ukupne obradive površine bilo obrađivano pod nekim oblikom kolonata (Tablica 26).⁶⁵⁴

⁶⁵³ Točan broj težaka koji je bio vezan uz Kačića – Peke nije utvrđen, no samo u Tučepima ih je bilo čak 96. Usporedi: DAST, IBVBH, kut. 1219., Kadukna ostavština dr. Ante Kačića – Peke u Makarskoj. Pri ovome je potrebno objasniti kako „kaduk“ označava situaciju kada ostavitelj nakon svoje smrti nema nasljednika ili su nesposobni za naslijeđivanje, odnosno ili su se odrekli nasljedstva, pa se imovina ostavitelja prenosi na službene vlasti.

⁶⁵⁴ HDA, Republički zavod za statistiku, kut. 60, Popis poljoprivrednih gazdinstava kotara Makarska od 31.3.1931.; *Oblast Dubrovačka: opći pregled*, 55.

Tablica 26. Popis poljoprivrednih površina u kotaru Makarska prema obliku obrađivanja.

Poljoprivredna gazdinstva s površinom hektara	Broj gazdinstava u pojedinim kategorijama	Vlastita zemljišta (ha)	Površina prema pravnom obliku obrađivanja u hektarima				
			Zemljišta uzeta pod zakup (ha)		Uživana zemljišta (ha)	Zemljišta obrađivana pod drugim pravnim naslovima (ha)	Ukupno (ha)
			Za ugovorenu sumu novaca (ha)	Za ugovoreni dio žetvenog prinosa (ha)			
0.01-5.00	1.400	361	6	28	5	3	403
0.51-1.00	1.210	853	9	59	7	8	935
1.01-2.00	1.203	1.633	25	99	16	21	1.794
2.01-5.00	767	2.140	44	114	36	17	2.351
5.01-10.00	163	987	7	57	15	7	1.073
10.01-20.00	48	597	2	25	-	6	630
20.01-50.00	9	214	5	-	-	-	219
50.01-100.00	1	55	-	-	-	-	55
Ukupno	4.801	6.840	98	382	79	62	7.461

Izvor: HDA, Republički zavod za statistiku, kut. 60, *Popis poljoprivrednih gazdinstava kotara Makarska od 31.3.1931. godine.*

Veći broj pronađenih pogodbi između vlasnika zemalja i težaka s makarskog područja, a koje su sadržavale gotovo identične formulacije upućuju na zaključak da je većina ugovora bila složena prema sličnom obrascu, što omogućava istraživanje ovog tipa društvenih odnosa, odnosno društvenog statusa i položaja težaka koji su za preživljavanje bili primorani zakupiti zemlju za određeni dio prinosa s nje. Najstariji pronađeni ugovor iz razdoblja istraživanog u ovom doktorskom radu datiran je 8. veljače 1920., a potpisali su ga s Ivkom Babić, posjednicom iz Makarske, kod javnog bilježnika Andrije Žitka težaci iz Krvavice: Niko, Marko i Kate Beroš. O njegovoj naravi i vrsti najbolje svjedoči i sam njegov naziv, *kmetski*, no zanimljivo je da je ovo i jedini ugovor s tim naslovom. S obzirom da je najstariji, može se zaključiti kako je to za vrijeme Monarhije bio uobičajen naziv, koji je kasnije zamijenjen „blažim“ izrazima – *težačka*, odnosno *društvena pogodba*, ali to nije značilo i ublažavanje pojedinih odredbi, koje su ostale

gotovo identične kao u *kmetskom* ugovoru. Ovaj zaključak potvrđuje i *pogodba kmetstva* sklopljena 1903. između franjevačkog samostana u Makarskoj i Petra Prdeleta iz Makarske oko posjeda zvanog „Blato“, a koja je sadržavala slične odredbe kao kasniji ugovori, odnosno pogodbe.⁶⁵⁵ Promjena službene formulacije bila je očito nužna, jer su sudovi prema naredbi Ministarstva unutrašnjih poslova u slučaju kmetstva ili kmetstvu sličnih odnosa u kojima je bilo neosporno da se radi o feudalnom odnosu javno-privatnog karaktera morali postupati prema članku sedam *Prethodnih odredbi za pripremu agrarne reforme* od 25. veljače 1919. te ih raskinuti. U onim slučajevima gdje je postojao privatno-pravni odnos koji nije bio kmetski ili sličan njemu, težak je nastavio biti dužan i dalje davati dohodak vlasniku zemljišta sve do uređenja toga pitanja putem Zakona o uređenju agrarnih odnosa.⁶⁵⁶ Ovim odredbama je lokalnim sudovima prepuštena odluka o vrsti odnosa u pojedinim slučajevima, a prema dosadašnjim istraživanjima može se zaključiti kako je to rezultiralo samo „dekorativnim“ promjenama, odnosno pukim preimenovanjem vrste ugovora koji su težaci i zemljoposjednici potpisivali. Glavnina odredbi unutar ugovora i karakteristike odnosa među njima ostale su nepromijenjene. Pri tome je naročito važno napomenuti kako su uvjeti pod kojima je ugovor mogao biti raskinut na štetu težaka bili vrlo detaljno navedeni, dok mogućnost njegovog raskida s njihove strane nije postojala, kao ni bilo kakva odgovornost vlasnika prema njima.

Konkretno, u ranije navedenom slučaju iz 1920., vlasnica posjeda je težacima ustupila na kmetstvo zemlju na kojoj je već bilo posađeno 48 maslina i 16 smokava. Težaci su se obvezali kroz osam godina dodatno zasaditi na zemlji lozu amerikanicu, svaki po četvrtinu površine zemlje. Vlasnici su bili dužni davati polovinu roda maslina te četvrtinu roda loze i smokava po procjeni dvojice vještaka. Ukupnu količinu roda težaci su prvo bili dužni na svoj trošak donijeti vlasnici do kuće, a bez njene dozvole bilo im je zabranjeno *staviti ruku na plodove*. Dakle, bez prethodnog vlasničinog dopuštenja nisu si smjeli prisvojiti ni svoj dio ukupnog roda. Dužnost im je bila sve potrebite težačke radnje napraviti u svoje vrijeme i to *pravim težačkim načinom*, a vlasnica je mogla obići zemlju u svako doba te ih opomenuti ukoliko bi našla neobavljen posao. Ukoliko ne bi reagirali na opomenu imala im je pravo oduzeti zemlju. Težaci su mogli izgubiti pravo na zemlju i ako bi im se dokazala krađa, samovolja ili nevjera, a zemlju nisu smjeli koristiti u nikoje druge svrhe od navedenih u ugovoru. U slučaju kršenja bilo kojeg od ovih

⁶⁵⁵ ASM, kut. 1, Pogodba kmetstva između franjevačkog samostana u Makarskoj i Petra Prdeleta od 4.2.1903.

⁶⁵⁶ ASM, kut. 1., Naredba Predsjedništva višeg zemaljskog suda u Splitu Kotarskom sudu u Makarskoj od 10.6.1924.

uvjeta ugovor se također mogao prekinuti i vlasnica je imala pravo potjerati ih plativši im po procjeni lozu i težačke poboljšice. Na zemlji nisu smjeli saditi ništa osim loze. Prilikom čišćenja maslina, koje težaci nisu smjeli na svoju ruku rušiti, debele grane ostajale su vlasnici, a tanke težacima. U ugovoru je bilo navedeno i kako su težaci obvezni, počevši od 1923., svake godine odgovarati za tri četvrtine poreza odmjerenog na zemlju. Na zemlji se nalazio i bunar koji su težaci imali pravo koristiti, ali je to pravo zadržala i vlasnica za sebe, kao i pravo na njegovo rušenje. S obzirom da je, kao i u ostatku Dalmacije, nasljeđivanje kmetskih prava i obveza te njihovo kasnije dijeljenje bilo općeprihvaćeno, vlasnica zemljišta uvjetovala je da u tom slučaju težaci ne smiju ih dijeliti u više od četiri dijela.⁶⁵⁷ Minimalno trajanje ugovora bilo je određeno vijekom loze. Dok god je njen plod mogao nadoknađivati trud i troškove obrađivanja ugovor je vrijedio, što je s obzirom na vladajuće agrotehničke uvjete najčešće moglo iznositi oko 30 godina, no kao što je već rečeno, ugovori su se uglavnom produživali, a nerijetko i nasljeđivali kroz više generacija. U slučaju da vlasnica odluči prodati zemlju morala ju je prvo ponuditi težacima, koji su zauzvrat bili obvezni kmetska prava u slučaju prodaje prvo ponuditi vlasnici.⁶⁵⁸

Sličan ugovor, ovoga puta samo pod naslovom težačke pogodbe, sklopio je i Martin Andrijašević iz Krvavice pokraj Makarske 20. prosinca 1920. s Klotildom Morauc (rođ. Puović). Težak je zakupio zemljište na kojem je loza bila već uginula, ali s maslinama u dobrom stanju. Obvezao se posaditi lozu gdje je moguće i nastaviti obrađivati masline, ali je zauzvrat vlasnici bio dužan davati polovinu roda maslina i petinu roda loze po procjeni dvaju vještaka. Bilo mu je dozvoljeno sađenje i drugih biljaka, npr. višnji ili buhača, ali je od svega bio dužan vlasnici ustupiti petinu ploda. Svake godine, počevši od 1922., bio je dužan i razmjern dio poreza odmjerenog na zemlju, a svi ostali uvjeti bili su identični ugovoru između grupe težaka iz Krvavice i Ivke Babić, pa i oni o udjelima ploda maslina i loze koje je bio dužan vlasnici zemlje, iako je u međuvremenu bila donesena Uredba Pokrajinske vlade za Dalmaciju o smanjenju obveza prema vlasnicima zemalja. Trajanje ove težačke pogodbe bilo je određeno s tri sadnje loze, što je uz pretpostavku o prosječnom trajanju rentabilne eksploatacije vinograda od 30 godina predstavljalo ugovor na čak od 90 do 100 godina, čiju dugotrajnost potvrđuje

⁶⁵⁷ Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941. god.*, Sarajevo 1958., 87.

⁶⁵⁸ DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 7 (1919.-1921.), 1066., Kmetski ugovor između Ivke Babić i Nike, Marka i Kate Beroš od 8.2.1920.

odredba da je bio nasljedan, jer su stranke sva prava i obveze koje su proisticale iz ugovora primale za sebe, ali i za svoje nasljednike. Prilikom raskida ugovora dvojica vještaka trebala su procijeniti težački trud, a tom prilikom bi se izvršila i predaja zemlje vlasnici. Težak je imao pravo ostaviti baštinicima težačka prava ili ih prodati trećoj osobi, ali pritom uvijek dajući prednost vlasnici.⁶⁵⁹

Jedan od većih veleposjednika na makarskom području zasigurno je bio Franjevački samostan u Makarskoj, koji je pojedina zemljišta ustupao težacima na obradu uz naknadu. Tako su, primjerice, franjevci 1924. sklopili *društvenu pogodbu* s Nikolom Srzićem i njegovim nasljednicima, prema kojoj se težak obvezao posaditi lozom samostansku zemlju i obrađivati je sve dok bude davala ploda i to u iznosu od najmanje 100 litara gnječenog grožđa, a zauzvrat se obvezao donositi franjevcima na svoj trošak četvrtinu prihoda smoštenog grožđa. Na tom zemljištu bile su od ranije posađene masline te dvije smokve u dobrom stanju, a franjevci su, kako u ugovoru stoji, izišli u susret težaku koji je za te plodove umjesto polovine prihoda trebao davati samo četvrtinu. Trganje grožđa i branje maslina Srzić je morao najaviti dva dana ranije, a procjenu ploda vršila su dvojica vještaka, kao kod ranije spomenutih ugovora. Na zemlju je bio dužan plaćati tri četvrtine određenog poreza, a ostale odredbe ugovora također su bile slične ranije navedenima.⁶⁶⁰ Istovjetan oblik društvene pogodbe franjevci su potpisali i s Antom Srzićem za drugi posjed, te sa Stjepanom Lalićem, koji je otkupio težačka prava od Ivke Tomaš, udovice pok. Ante, koji je ranije imao ugovor s franjevcima za to zemljište.⁶⁶¹

Pojedinim korisnicima svojih posjeda franjevci su dozvoljavali gradnju pomoćnih gospodarskih građevina na zemlji koje su se potom oni obvezivali srušiti po isteku pogodbe, a s težacima su sklapali i kratkoročnije ugovore zakupa za novčanu mjesečnu naknadu.⁶⁶² Primjerice, Pavao Glavina je 21. lipnja 1924. zakupio na šest mjeseci zemljište na gradskom predjelu zvanom „Sinokoša“ za ispašu stoke, a obvezao se da neće kupiti po livadi stočno gnojivo i dovoditi stoku odmah nakon kiše te da će posjed vratiti u istom stanju u kojem ga je

⁶⁵⁹ DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 8 (1921.-1922.), 1456., Težačka pogodba između Klotilde Morauc i Martina Andrijaševića od 20. 12. 1921.

⁶⁶⁰ ASM, kut. 1, Društveni ugovor između franjevačkog samostana u Makarskoj i Nikole Srzića iz 1924.

⁶⁶¹ ASM, kut. 1, Privatno-pravna društvena, težačka pogodba između franjevačkog samostana u Makarskoj sa Stjepanom Lalićem od 21.7.1924.

⁶⁶² ASM, kut. 1, Ugovor o izgradnji čuvarnice na samostanskoj zemlji između franjevačkog samostana u Makarskoj i Ilije Vladića iz travnja 1924.; ASM, kut. 1, Ugovor o izgradnji kućice na samostanskoj zemlji između franjevačkog samostana u Makarskoj i Mate Prdeleta od 3. 4. 1924.

primio. Naročito je morao paziti da nitko ne prolazi preko zemljišta te da se na njemu nitko ne zabavlja. U suprotnom bi mu se zemlja oduzela.⁶⁶³ Pod sličnim uvjetima, Glavina je zakupio istu zemlju i dvije godine kasnije, ovoga puta na godinu dana te s pravom pokosa i ispaše na njoj.⁶⁶⁴ Samostanski posjed „Pod Špile“ zakupio je Ilija Vladić na pet godina kako bi na njemu sadio djetelinu, a u ugovoru se obvezao franjevcima davati trećinu godišnjeg prinosa te sagraditi suhozid i čuvati povjereni mu građevni materijal.⁶⁶⁵ Vladić je od franjevaca zakupio i zemljište „Pod Velikim mostom“ na kojem je mogao zasaditi lozu amerikanicu i obrađivati je dok god bude davala ploda bar 100 litara gnječenog grožđa. Zauzvrat se obvezao petinu prihoda vinograda davati samostanu, polovinu prihoda maslina i smokava te četvrtinu prihoda ploda višanja, koje su od ranije bile na tom posjedu. Na zemlju je morao plaćati i četiri petine poreza, dok su franjevci plaćali preostalu petinu.⁶⁶⁶

Iz analiziranih ugovora između vlasnika zemalja i težaka koji su ih uzimali na obradu vidljivo je kako je vremenski rok ugovora najčešće bio određen trajanjem posađene kulture. S obzirom da se uglavnom radilo o lozi, to je značilo da je trajanje ugovora uglavnom iznosilo oko 30 godina. Težak se za korištenje posjeda zauzvrat obvezivao davati vlasniku zemljišta prihod u iznosu od polovine do petine roda, ovisno o kulturi, karakteristikama pojedinog posjeda i poslu koji su morali obaviti prije ubiranja ploda te plaćati veći dio poreza na zemlju. Ovisno o karakteristikama pojedinog zemljišta ovisili su i daljnji specifični uvjeti, a kada se sve uzme u obzir može se zaključiti kako su prema ugovorima težaci bili u iznimno podređenom položaju u odnosu na vlasnike zemlje, no nedostatak izvora onemogućava analizu situacije u stvarnosti te proučavanje odnosa između vlasnika i težaka prilikom naplate potraživanja, prekida ugovora i sl. Težak kolonatski položaj dalmatinskih seljaka, koji je bio ostatak starih društvenih odnosa, naročito dolazi do izražaja kada se on uspoređi s položajem seljaka u središnjoj Hrvatskoj i Slavoniji ili u drugim pokrajinama Kraljevine SHS. Naime, u kontinentalnim hrvatskim pokrajinama seljaci su nakon raskida starih odnosa u 19. stoljeću uglavnom bili slobodni i samostalni, a u drugim pokrajinama Kraljevine SHS, gdje su i dalje postojali slični agrarni odnosi, oni nisu bili tako komplicirani kao u Dalmaciji, jer je kolonat za vrijeme Monarhije, u cilju pogodovanja veleposjednicima, stavljen pod nadležnost sudstva i priznat za privatnopravni

⁶⁶³ ASM, kut. 1, Ugovor zakupa između franjevačkog samostana u Makarskoj i Pavla Glavine od 21.6.1924.

⁶⁶⁴ ASM, kut. 1, Ugovor zakupa između franjevačkog samostana u Makarskoj i Pavla Glavine od 8.1.1926.

⁶⁶⁵ ASM, kut. 1, Ugovor zakupa između franjevačkog samostana u Makarskoj i Ilije Vladića od 24.7.1924.

⁶⁶⁶ ASM, kut. 1, Ugovor zakupa između franjevačkog samostana u Makarskoj i Ilije Vladića.

ugovor, u koje se država nije miješala.⁶⁶⁷ Ono što je dodatno otežavalo rješavanje agrarnog pitanja u Dalmaciji bilo je mnoštvo raznih oblika agrarnih odnosa te njihova isprepletenost. Naime, težaci u Dalmaciji su vrlo rijetko bili isključivo koloni, već su u isto vrijeme imali i vlastita zemljišta, a uslijed velike usitnjenosti posjeda nerijetko su iste osobe znale biti i koloni i vlasnici posjeda na kojem su imali vlastite kolone.⁶⁶⁸ Nažalost, na temelju dosadašnjih istraživanja i nedostatka izvora nije moguće nešto više reći o životu težaka u Makarskoj i okolici, bilo o veleposjednicima, bilo o kolonima ili slobodnim obraživačima vlastitih obradivih površina.

Prema tome, može se zaključiti kako se položaj težaka u Makarskoj, kao i u ostatku Dalmacije, tijekom dvadesetih godina samo dodatno pogoršavao u odnosu na prethodno razdoblje, jer su ih karakterizirale loše rodne godine većine poljoprivrednih kultura, čemu su doprinosili i slaba tehnička opremljenost uslijed neimaštine te upotreba zastarjelih načina obrade zemlje, odnosno manjkava upotreba prirodnih i umjetnih gnojiva iz istog razloga. Novostvorena država, unatoč brojnim obećanjima, održavala je takvo stanje i odugovlačenjem provedbe agrarne reforme išla na ruku veleposjednicima, dok je težačku pobunu koja se javila u nekim krajevima Dalmacije ugušila silom u samom začetku. No, i na makarskom području je ovaj proces imao dugoročne političke posljedice, što je bilo najvidljivije iz uspjeha Zemljoradničke stranke na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. te masovnom podrškom seljaka makarskog područja H(R)SS-u nakon njegovog nastupa u Dalmaciji 1923. godine. U isto vrijeme, HPS je redovito u ruralnim sredinama bilježio znatno lošije rezultate nego u gradu, jer su franjevci, koji su bili glavni zagovornici HPS-a na širem makarskom području, bili vlasnici velikih posjeda koje su težaci obrađivali uz naknadu u naturi. To je očito rezultiralo otporom seljaka prema politici HPS-a i na taj su se način gospodarski odnosi snažno reflektirali na političku situaciju.

Svojevrsni ekvivalent težacima na moru bili su ribari, čiji broj je u razdoblju od 1919. do 1929. u usporedbi s vremenom Monarhije stagnirao, dok je ribarstvo općenito gledano nazadovalo. Najveći broj ribara bile su nezaposlene osobe, koje su ribarenjem nastojale tek preživjeti, jer su prihodima jedva mogli održavati vlastite male brodove i potreban im alat. No, izvora o njima je vrlo malo, a na temelju njih ne može se utvrditi ni da li je među njima bilo

⁶⁶⁷ M. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, 85., 90-91.; F. Mirošević, „Položaj dalmatinskog težaka“, 78.

⁶⁶⁸ M. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji*, 86-90.

bogatijih pojedinaca s većim brodovima, koji bi bili dio srednjeg ili višeg društvenog sloja. Sačuvana je tek molba općinskom vijeću Makarsko-primorske općine Leona Talaića, siromašnog ribara iz Makarske, kojemu se prilikom ribolova iskidala mreža u vrijednosti 3.000 din te moli za pomoć, jer inače nema kako prehraniti sedmero djece.⁶⁶⁹ Kao što je već rečeno u poglavlju o razvoju gospodarstva, ulovi ribe su kroz cijelo istraživano razdoblje bili vrlo mali i nisu osiguravali veća primanja, što je rezultiralo iznimno nepovoljnim položajem ribara.

5.5.7.2. Radništvo

Uz težake i ribare, najniži društveni sloj činili su manualni radnici, a glavna karakteristika njihovog zaposlenja u Europi u drugoj polovini 19. te prvoj polovini 20. stoljeća bila je nesigurnost. Radnici najčešće nisu znali koliko će im plaća iznositi na kraj tjedna ili mjeseca, pa ni do kada će biti zaposleni te ukoliko dobiju otkaz kada će opet naći posao.⁶⁷⁰ Aktivnosti ovog društvenog sloja u javnom i kulturnom životu društava u kojima su živjeli razvijale su se znatno sporije od viših slojeva. No, tijekom prvog desetljeća 20. stoljeća, a naročito u međuratnom razdoblju i radnici su se postepeno počeli u njega uključivati. To je vidljivo prije svega u povećanju vremena koje su provodili u dokolici, najčešće u aktivnostima pri sportskim klubovima ili u organizaciji dnevnih izleta i putovanja do okolnih mjesta, a potom i u posjetima kazališnim predstavama, koncertima te konačno borbom za svoja prava putem vlastitih organizacija i udruženja.⁶⁷¹ Kao što je bio slučaj i s drugim društvenim procesima, u odnosu na Zapadnu Europu, gdje je već tijekom međuratnog razdoblja radništvo predstavljalo značajnu društvenu grupu, njegov razvoj u Srednjoj i Istočnoj Europi odvijao se mnogo sporije, a značajno je zaostajao i za Južnom Europom, naročito Italijom, gdje se industrija mnogo brže razvijala.⁶⁷²

U Kraljevini SHS radnici su uglavnom bili zaposleni u industriji, najčešće potplaćeni i s vrlo teškim radnim uvjetima, uz malo prilika za napredovanje i dugo radno vrijeme, a s relativno velikom mogućnosti dobivanja otkaza u svakom trenutku. Iako je Zakon o osiguranju radnika, koji je bio usvojen 1922., bio vrlo napredan za svoje vrijeme i predviđao je osiguranje radnika u slučaju bolesti, nesreće na radu i starosti, zbog brojnih gospodarskih i društvenih, ali i političkih

⁶⁶⁹ DAD, FDO, kut. CD IV d 9, Molba za novčanu pomoć Leona Talaića općinskom vijeću Makarsko-primorske općine od 20.12.1928.

⁶⁷⁰ Eric J. Hobsbawm, „The Urban Proletariat“. U: *Everyman in Europe: essays in social history*, vol. II (ur. Allan Mitchell i Istvan Deak), Englewood Cliffs 1981., 75.

⁶⁷¹ P. Clark, *European Cities and Towns*, 294.

⁶⁷² T. I. Berend, *Decades of Crisis*, 297.; J. A. Davis, „Economy, State and Society“, 255.

problema on nije zaživio sve do 1937. godine.⁶⁷³ Težina položaja radnika naročito je dolazila do izražaja po pitanju nekvalificiranih radnica te radnika iz ruralnih područja koji su za nerodnih godina i teške situacije u poljoprivredi dolazili u grad te tražili posao u industriji.⁶⁷⁴ Pri tome je posebno težak bio položaj radnica, koje su u nekim industrijama, primjerice papirnoj i tekstilnoj, predstavljale gotovo polovinu zaposlenika. Uobičajeno je bilo da su žene plaćene od 45 do 75% manje u odnosu na muškarce, a njihova prosječna plaća bila je značajno niža u odnosu na ukupnu prosječnu plaću u Kraljevini SHS.⁶⁷⁵

Nadnice radnika tijekom dvadesetih godina u Dalmaciji općenito su bile značajno niže u odnosu na razdoblje prije Prvog svjetskog rata.⁶⁷⁶ U isto vrijeme, cijene na malo su nakon Prvog svjetskog rata, pa do 1929. višestruko porasle. Položaj radnika dodatno se počeo pogoršavati nakon 1924. i promjene državne inflacijske financijske politike prema deflacijskoj. Država je tada započela s povlačenjem novčanica iz prometa i umjetnim držanjem vrijednosti dinara na stranim novčanim tržištima što je rezultiralo povećanjem realnih cijena živežnih namirnica. To se lijepo može vidjeti na primjeru izračuna potrošačke košarice u Dalmaciji za prosječnu mjesečnu potrošnju tročlane radničke obitelji (Tablica 27).⁶⁷⁷

Tablica 27. Vrijednost potrošačke košarice za tročlanu obitelj u Dalmaciji po godinama.

Godina	1913.	1918.	1919.	1920.	1921.	1922.	1923.	1924.	1925.	1926.	1927.	1928.
Vrijednost potrošačke košarice	23.82 kr	838.5 kr	1033.5 kr	1227 kr	1449.5 kr	1766 kr	504.75 din	619.5 din	552 din	542 din	555.5 din	561.5 din

Izvor: B. Čurić, *Privreda i radnici u Dalmaciji*, 261-262.

Usporedbom mjesečnih troškova tročlane obitelji 1928., koji su iznosili 561.5 din, s mjesečnim primanjima, koja su primjerice za šestodnevni radni tjedan nekvalificiranog radnika iznosila 768 din, a radnice samo 432 din, može se zaključiti kako je većina radnika sa svojim primanjima jedva pokrivala svakodnevne životne potrebe. Pri tome se mora imati na umu da su

⁶⁷³ Vlado Puljiz, „Socijalna politika i socijalne djelatnosti u Hrvatskoj u razdoblju 1900.-1960. godine“, *Ljetopis socijalnog rada*, 13 (2006.), br. 1, 9.

⁶⁷⁴ *Izveštaj privremene radničke komore za Dalmaciju*, Split 1927., 13-15.

⁶⁷⁵ J. Kecman, *Žene Jugoslavije*, 28-30., 42-43.

⁶⁷⁶ F. Mirošević, „Osvrt na borbu težaka i radnika“, 193.

⁶⁷⁷ U prosječnu potrošnju uračunati su 1 kg bijelog brašna, 45 kg crnog kruha, 2 kg goveđeg mesa, 1 kg ovčjeg mesa, 3 kg ribe, 3 kg graha, 1 kg riže, 1 kg soli, 1 kg šećera, četvrtina kg kave, 15 litara mlijeka, 3 kg luka, 20 jaja, 2 litra ulja, pola kg masti, 5 kg krumpira, 4 kutije šibica, 1 kg sapuna i 2 l petroleja. Usporedi: *Položaj industrijskih radnika u Jugoslaviji: izvještaj općeg radničkog saveza Jugoslavije za godine 1926.-1927.* (ur. Josip Beker), Zagreb 1928., 28-29.

ovo procijenjeni troškovi za tročlanu obitelj, a da su obitelji uglavnom imale više članova te da su ovo procijenjena mjesečna primanja za puni radni mjesec od 24 radna dana, bez izostanaka zbog bolesti i sl., kao i da u potrošačku košaricu nije bila uračunata stanarina.

Na području makarskog kotara od prihoda od industrije i obrta 1931. živjelo je 1.476 stanovnika, odnosno 5,51% ukupnog stanovništva, od kojih su 963 (65,24%) živjela na području Makarsko-primorske općine. Radno aktivnih među njima bilo je na razini kotara 680, a u općini 435, među kojima je bilo 119 radnika, za koje se može pretpostaviti da su većim dijelom radili u industriji, jer je većina zaposlenih u obrtima bila popisana kao samostalno zaposleni. Prema tome, može se primijetiti kako je na razini općine bio značajno veći udio radno aktivnih stanovnika koji su živjeli od prihoda od industrije, što je bila posljedica utjecaja grada Makarske, jer u ostatku općine i kotara nije bilo nijednog industrijskog pogona. U Makarskoj ih je najveći dio radio u tvornici za konzerviranje ribe, zatim u tvornici tekstila, u obrtima za obradu kože te tvornici svijeća i sapuna. No, tijekom dvadesetih godina radnika u Makarskoj je zasigurno bilo mnogo više, jer je najveći dio industrijskih postrojenja uslijed velike gospodarske krize prestao s radom u vremenskom razdoblju između 1929. i popisa provedenog 1931. godine.

Prema izvješćima *Radničke komore za Dalmaciju i Središnjeg ureda za osiguranje radnika* na području makarskog kotara, a uglavnom u Makarskoj, bilo je tijekom dvadesetih godina između 394 i 635 osiguranih radnika.⁶⁷⁸ S obzirom da su tvornice za konzerviranje ribe i tekstila kroz to vrijeme bile najveći poslodavci, a u njima su žene predstavljale većinu radnika, prema rodnoj strukturi je udio žena u ukupnom broju radnika u industriji i obrtu u Makarskoj bio relativno visok. Prema popisu 1931. predstavljale su još uvijek gotovo trećinu (135 od 435) radnika u industriji i obrtu, iako su navedene tvornice u međuvremenu u najvećoj mjeri prestale s radom i znatno smanjile broj zaposlenih. Primjerice, sličan udio zaposlenih žena bio je zabilježen i u industriji Zagreba krajem 19. stoljeća, no s obzirom na navedene okolnosti, može se zaključiti kako je njihov udio u industrijskim pogonima u Makarskoj tijekom dvadesetih godina bio i znatno veći.⁶⁷⁹

⁶⁷⁸ *Izvjestaj privremene radničke komore za Dalmaciju u Splitu*, 17-18.; *Središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu: 1922.-1926.* (ur. Marko Bauer i Milan Glaser), Zagreb 1928. (nepaginirano); B. Ćurić, *Privreda i radnici u Dalmaciji*, 213.; Mira Kolar-Dimitrijević, „Društveno-ekonomski odnosi u Dalmaciji nakon Prvog svjetskog rata“, *Pogledi: časopis za društvena pitanja*, 18 (1986.), br. 3-4, 157.

⁶⁷⁹ I. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 285.

Životni uvjeti radnika u Makarskoj nisu bili ništa bolji u odnosu na ostatak Dalmacije i Kraljevine SHS, dapače, prosječna primanja su im bila i znatno niža. Naime, prema izvješću privremene radničke komore za Dalmaciju koja je u Makarskoj 1927. brojala 394 člana, prosječna nadnica nekvalificiranog industrijskog radnika u Dalmaciji iznosila je 28–30 din.⁶⁸⁰ Nominalne nadnice u industriji tjestenine iznosile su za radnike 20-25 din, a za radnice 15-17,50 din, dok su u tvornicama ribljih konzervi nekvalificirani radnici 1928. zarađivali dnevno 32 din, a radnice samo 18 din.⁶⁸¹ Prema tome, prosječna mjesečna plaća radnika u dalmatinskim tvornicama tjestenine i ribljih konzervi iznosila je 654 din, a radnica tek 411 din. Za to vrijeme, Općinsko vijeće Makarsko-primorske općine odredilo je 1929. prema mjesnim prilikama iznos od tek 20 din kao vrijednost prosječne nadnice običnog radnika, što je u prosjeku iznosilo 480 din mjesečne plaće za šestodnevni radni tjedan, što je bilo značajno niže u odnosu na prosjek cijele pokrajine.⁶⁸² No, to je također bio prosjek, a u stvarnosti je većina radnika, a naročito radnica, primala mnogo niže plaće.

Najznačajniji izvor za istraživanje položaja industrijskih radnika, odnosno radnica u Makarskoj tijekom ovog vremenskog razdoblja, s obzirom na dosadašnja istraživanja, predstavlja žalba maloljetne (osamnaestogodišnje) Nevenke Zanchi protiv osude za organiziranje štrajka u tvornici prediva i tkanja „Ivanišević i drugovi“ 1927. godine. Nevenka je u žalbi navela kako je od osnutka tvornice 1921. radila po 12 do 13 sati dnevno, kao i drugih dvadesetak radnica. Radili su na satnicu u visini 1-1,75 din te im je ukupna dnevna zarada iznosila od 12 do maksimalnih 21 din. Dakle, najviša moguća plaća zaposlenice tvornice iznosila je navedeni općinski prosjek, koji je u praksi bilo gotovo nemoguće ostvariti. Naime, na ukupni iznos plaće veliki utjecaj imale su kazne, koje su vlasnici tvornice uveli ako bi nekoj od zaposlenica pukla pamučna žica ili ako bi otišla u nužnik izvan tvornice, kojega u tvornici nije ni bilo. U tom slučaju bi dotičnu upravitelj kažnjavao s 5-10 ili čak više dinara dnevno, koje bi samovoljno zadržao prilikom tjedne isplate.⁶⁸³

⁶⁸⁰ *Izvještaj privremene radničke komore za Dalmaciju*, 17-18.

⁶⁸¹ Za usporedbu, ukupna prosječna godišnja nadnica u dinarima 1927. na razini cijele Kraljevine SHS iznosila je za muškarce 26,52 din, a za žene 19,99 din. Pri tome se mora naglasiti da detaljnija usporedba ovih podataka nije moguća, jer su u ukupnoj prosječnoj godišnjoj nadnici obuhvaćene sve vrste industrije te kvalificirani i nekvalificirani radnici. Usporedi: B. Čurić, *Privreda i radnici u Dalmaciji*, 265.; J. Kecman, *Žene Jugoslavije*, 42.

⁶⁸² DAD, FDO, kut. CD IV e 3, Dopis općine Makarsko-primorske komesaru oblasne samouprave Dubrovačke oblasti od 14.9.1929.

⁶⁸³ Isto.

Uvjeti njihovog rada bili su određeni Zakonom o zaštiti radnika iz 1922., koji je propisivao minimalne higijenske uvjete i maksimalno osmosatno radno vrijeme za industrijska poduzeća. Ono se moglo tajnim glasovanjem i pristankom četiri petine radnika produžiti samo privremeno do 10 sati dnevno, no i sami članovi Radničke komore koji su zastupali prava radnika bili su svjesni nepoštivanja zakona i izrabljivanja radnika.⁶⁸⁴ Tako su i u makarskoj tvornici tekstila vladali jako teški uvjeti rada, a radnicama je naročito smetala velika prašina, jer nije bilo ventilatora. One su uglavnom bile maloljetne, a prema navodima Zanchijeve mnoge od njih su zbog loših uvjeta rada oboljele na plućima te bile primorane prestati s radom.⁶⁸⁵

Povod štrajku bila je najava vlasnika tvornice dijelu radnica kako će od 26. srpnja 1927. početi raditi na kvantitet, odnosno da će im plaće biti isplaćivane prema količini obavljenog posla. One su procijenile kako će im to dodatno smanjiti plaće i odbile su prijedlog, a vlasnici su ih nakon toga otpustili s posla. Vidjevši to, radnice drugog dijela pogona prekinule su rad i zatražile plaću u visini tri dinara po satu, na što su vlasnici pristali pred povjerenikom burze rada koji je došao iz Splita pregovarati između njih i radnica. No, čim je povjerenik burze otišao vlasnici su radnicama dali ceduljice koje su one potpisale na slijepo, ne znajući da time u stvari pristaju na plaćanje po količini obavljenog posla. Uvidjevši prijevaru dio radnica je pristao na takve uvjete rada, no dio ih je odbio i dao otkaz. Ipak, nisu se pomirile s takvim postupkom vlasnika tvornice, pa su se nakon nekoliko dana okupile pred tvornicom i stale prigovarati radnicama koje su pristale na ucjene vlasnika tvornice. Ubrzo je pristigla i žandarmerija, koja je, prema navodima Zanchieve, brutalno intervenirala prema bivšim radnicama. Na dojavu vlasnika tvornice žandarmerija se posebno okomila na nju te ju uhitila pod optužbom da je prijetila radnici Zorki Šaban i osudila na dan zatvora. Zanchijeva je negirala optužbe o organiziranju štrajka te je navela veći broj svjedokinja. U svojoj obrani optužila je ženu vlasnika tvornice koja je, prema njenim navodima, prijetila otkazom radnici Šaban ukoliko nju ne optuži za štrajk i prijetnje, a pri tome se pozvala i na priznanje same radnice Šaban.⁶⁸⁶

⁶⁸⁴ *Radničko zaštitno zakonodavstvo: Zakon o zaštiti radnika od 14. juna 1922.*, Zagreb 1931., 1-15.; *Izvještaj privremene radničke komore za Dalmaciju*, 25-30.

⁶⁸⁵ Prema Zakonu o zaštiti radnika od 28. veljače 1922. samo djeca mlađa od četrnaest godina nisu smjela biti zaposlena u poduzećima, ali ni njihovo zapošljavanje na razini Kraljevine nije bilo neuobičajeno. Usporedi: J. Kecman, *Žene Jugoslavije*, 29-30.; DAD, FDO, kut. CD II b 2, Žalba Nevenke Zanchi kotarskom predstojniku u Makarskoj za velikog župana Dubrovačke oblasti od 2.8.1927.

⁶⁸⁶ DAD, FDO, kut. CD II b 2, Žalba Nevenke Zanchi kotarskom predstojniku u Makarskoj za velikog župana Dubrovačke oblasti od 2. 8. 1927.

Prema izvješću kotarskog predstojnika, koji je u potpunosti podržao vlasnike tvornice, 40% radnica stupilo je u štrajk tražeći veće plaće. Štrajk je trajao tri dana, jer su vlasnici stupili u pregovore s povjerenikom radničke komore u Splitu, a mnoge radnice su već isti dan same tražile vraćanje na posao bez ikakve povišice. To se, prema predstojniku, nije svidjelo Nevenki Zanchi i njezinim prijateljicama koje su bile pod utjecajem komunista te su 28. srpnja izvrijeđale radnicu Zorku Šaban, a potom i Katicu Talaić. Prema njemu, Zanchi je do štrajka primala plaću u visini od dva dinara po satu, a u svom očitovanju predstojnik je branio i uvođenje kazni za pucanje pamučnih konaca te uvođenje plaćanja po količini obavljenog posla, jer bi se time samo povećala proizvodnja, a ujedno je i demantirao navode Zanchijeve o potpisivanju ceduljica na slijepo.⁶⁸⁷ Ovakav stav kotarskog predstojnika prema poslodavcu bio je posljedica šire politike državnih, ali i samoupravnih vlasti prema poduzetnicima, koje su nastojali maksimalno zaštititi u cilju razvoja gospodarstva, pa i u slučajevima evidentnog kršenja zakona. Vlasti i poslodavci imali su uzajamne interese, jer je razvoj gospodarstva omogućavao veći priljev novaca u državnu i općinsku blagajnu.⁶⁸⁸

Iz analiziranog može se zaključiti u kako teškim radnim uvjetima su radnice obavljale posao, a vrijednost nadnica može se usporediti s potrošačkom košaricom tročlane dalmatinske obitelji. Maksimalna dnevna zarada iznosila je radnicama u tkaonici 21 din i bilo ju je gotovo nemoguće ostvariti, no i u tom slučaju mjesečna plaća za šestodnevni radni tjedan iznosila je maksimalno 504 din, što u to vrijeme nije bilo dovoljno za preživljavanje tročlane obitelji, jer su njihovi minimalni troškovi iznosili 555.50 din. Usporedbe radi, kao što je već navedeno, u javnim službama tek su najniži činovnici imali niža primanja, dok su ona viših državnih službenika bila višestruko veća. Poseban problem predstavljala je radnicima samovolja vlasnika, koji su si davali za pravo kažnjavati zaposlenice za sve što požele i potpuno im diktirati uvjete rada te su na taj način iskorištavali svoju poziciju moći i općenito tešku ekonomsku situaciju stanovništva. Ukoliko se netko od radnika ne bi složio s vlasnikovim prijedlozima dobivao je otkaz, a pritom su vlasnici očito računali na veliki broj nezaposlenih stanovnika Makarske i okolice, koji su bili spremni na sve uvjete rada samo kako bi nešto zaradili.

U ovim prvim fazama razvoja kapitalističkih odnosa vlasnicima poduzeća i industrijskih pogona prilikom štrajkova nisu bili problematični samo zahtjevi radnika za poboljšanjem uvjeta

⁶⁸⁷ Isto.

⁶⁸⁸ Mira Kolar, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb 1973., 155.

rada i plaća, već im je veći problem predstavljalo nepoštivanje njihovog autoriteta. Time su pokazivali nedostatak modernih ideja socijalne odgovornosti, koje su u istraživanom razdoblju u cijeloj Kraljevini SHS bile još uvijek u svom začetku, uslijed sporog razvoja primjene radničkog zakonodavstva. Tek su učestaliji štrajkovi i sve glasnjiji zahtjevi radnika, najčešće kroz sindikalne akcije, koje neki povjesničari promatraju kao „oslobođenje od jedne vrste zavisnosti“, rezultirali povećanjem radničkih prava, ali i promjenom doživljaja svojih zaposlenika od strane vlasnika. Tijekom dvadesetih godina štrajk je još uvijek vlasnike vrijeđao na osobnoj razini, jer su ih doživljavali kao „akt nezahvalnosti, znak neiskrenosti, nepokornosti i pobune“.⁶⁸⁹ Stoga su se još žustrije borili protiv svih oblika nepokornosti, sindikalnih udruživanja i sličnih akcija.

Osim u industrijskim pogonima, više žena radilo je kao sluškinje u domaćinstvima članova makarske elite te se također mogu smatrati dijelom nižeg društvenog sloja. Kao što je već rečeno u poglavlju o doseljavanju u grad, one su uglavnom bile iz okolnih ruralnih sredina. Primjerice, Ana-Kate Čikeš doselila je kao maloljetnica u Makarsku iz Gornje Žeževice, kraj Šestanovca. Odmah nakon Prvog svjetskog rata zaposlila se kao sluškinja kod obitelji Rismondo. No, već nakon godinu dana počela je raditi kod odvjetnika dr. Vele, da bi se potom zaposlila kod Živka Alačevića, gdje se i nastanila.⁶⁹⁰ Sličan radni put imala je i Matija Babaja, koja je u Makarsku došla kao šesnaestogodišnjakinja iz zabiokovskog sela Grabovac te se zaposlila kao sluškinja kod obitelji Mastrović. Ondje je radila nekoliko godina, da bi se potom zaposlila kod Mate Klarića, s čijom obitelji je razvila toliko dobar odnos da joj je on čak bio i prvi svjedok na vjenčanju.⁶⁹¹ Da se između poslodavaca i njihovih sluškinja razvijala snažna emotivna privrženost i veza svjedoči i oporuka Rozine Nonković, posjednice iz Makarske, koja je za usluge tijekom 13 godina služenja svojoj bivšoj službenici Ljubi Ive, u znak priznanja i zahvalnosti darovala konobu, koja se nalazila u njenoj kući te dio dvorišta. Vrijednost nekretnina bila je procijenjena na 10.000 kruna, no uvjet je bio da joj ostane vjerna do smrti.⁶⁹²

Slični trendovi mogu se pratiti i u cijeloj Europi. Sluškinje su najčešće svoju službu započinjale vrlo rano, a nisu bili rijetki slučajevi u kojima bi do kraja života radile kod jedne obitelji. To je bio vrlo težak i zahtjevan posao, koji je trajao i do 18 sati dnevno, a razvojem

⁶⁸⁹ Antoine Prost, „Granice i prostori privatnosti“. U: *Istorija privatnog života: Od Prvog svjetskog rata do naših dana* (prir. Georges Duby i Philip Ariès), sv. 5, Beograd 2004., 39-41.

⁶⁹⁰ „Četiri desetljeća rada i isto toliko mirovine“, *Makarsko primorje*, god. XI, br. 176, Makarska, 11.3.2005., 6.

⁶⁹¹ „Veteran među vatrogascima“, *Makarsko primorje*, god. XIII, br. 227, Makarska, 31.3.2007., 27.

⁶⁹² DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 8 (1921.-1922.), 1293, Darovna pogodba među živima od 19.5.1921.

srednjeg društvenog sloja koji si ih je mogao priuštiti rasla je i potražnja za njima. U isto vrijeme, muškarci su sve rjeđe radili kao sluge, jer im se otvaralo mnogo više mogućnosti za zaposlenjem u industriji i drugdje, dok su oni koji su i dalje radili kao sluge češće obavljali poslove izvan kuće. Ujedno je i rad muškaraca bio sve skuplji u odnosu na rad žena, pa ih je bilo i znatno teže priuštiti si ih, što su mogle tek vrlo bogate obitelji.⁶⁹³

Mogu se izdvojiti određene specifičnosti ovog posla, a to su prije svega bile velike razlike u plaćama, koje su ovisile o osobnim karakteristikama pojedinih sluškinja i sluga te bogatstvu poslodavca. Zatim, jedno od obilježja struke bio je i vrlo veliki udio isplata u naturi, pri čemu su nominalne plaće bile mnogo niže nego u ostalim zanimanjima, ali su realno bile više s obzirom na najčešće osiguranje stana i hrane kod poslodavca ili odjeće i obuće. Uz navedeno, posao je karakterizirala i neredovitost isplata te visoko cijenjeni kvalitativni aspekti službe, kao i niska sposobnost za zajedničko pregovaranje oko uvjeta rada, što je ujedno rezultiralo i vrlo malim brojem dostupnih izvora za istraživanje njihovog položaja i života općenito. U isto vrijeme, zajednički život s pripadnicima elite podrazumijevao je i vrlo bliske odnose s njima, koji su često rezultirali značajnim beneficijama, kao što su darovi, nasljedstva i sl., što ih je opet stavljalo u značajno bolji položaj u odnosu na radnice i radnike u drugim granama gospodarstva, pa nije bilo neuobičajeno da su imale i mnogo bolji društveni status u odnosu na njih.⁶⁹⁴ Na primjeru Makarske to se potvrdilo u slučaju „*Zane R., koji je bio infišan u svoju mater, osta je dugo stari momak, i mater je za života sve stavila na njega. Onda je došla služiti u njih jedna iz Zagvozda koja ga je zamantala i on je sve samo nju sluša.*“⁶⁹⁵

5.6. DRUŠTVENA MOBILNOST

Društvena mobilnost jedna je od najvažnijih dimenzija društvene stratifikacije i diferencijacije, a predstavlja mobilnost pojedinaca unutar društvenih struktura i hijerarhije, koja se doživljava kao napredak ili nazadovanje. Pri tome se misli na vertikalnu društvenu mobilnost, za razliku od horizontalne koja označava kretanje pojedinca ili grupe prilikom fizičkog kretanja u prostoru. Prema načinu postizanja društvenog položaja razlikuju se dva modela društava, jedno s

⁶⁹³ Bridget Hill, „Servants“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 3 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 139-142.

⁶⁹⁴ Carmen Sarasúa, „Were Servants Paid according to their Productivity“. U: *Domestic Service and the Formation of European Identity: understanding the globalization of domestic work: 16th-21st centuries* (ur. Antoinette Fauve-Chamoux), Bern 2004., 523., 531.

⁶⁹⁵ Bilješke g. Marina Srzića iz razgovora s pok. Anticom Srzić, rođ. Brzica (rođ. 1910.).

načelom dodjele društvenog položaja i statusa na temelju naslijeđivanja te drugo s načelom osobnog postignuća. Prvi rezultira nemobilnim društvom, a drugi mobilnim, no mora se naglasiti kako nijedno društvo nije u potpunosti nemobilno, odnosno zatvoreno, niti u potpunosti mobilno, odnosno otvoreno.

Postoje dva tipa vertikalne društvene mobilnosti: intrageneracijski, koji predstavlja odnos između prvog i idućih poslova koji pojedinac obavlja te intergeneracijski, koji predstavlja odnos između društvenog sloja u kojem je pojedinac odrastao i onoga koji trenutno zauzima. Istraživanje mobilnosti temelji se uglavnom na istraživanju mobilnosti između zanimanja, koju se smatra najboljim indikatorom položaja pojedinca unutar društva. No, moraju se naglasiti i metodološka ograničenja ovakve vrste istraživanja. Naime, ne postoji jasna klasifikacija zanimanja, pa su istraživanja uglavnom međusobno teško usporediva, a mnoga od njih ne odražavaju stvarni status pojedinca.⁶⁹⁶ Najveće metodološko ograničenje istraživanja predstavljaju ranije spomenute velike razlike unutar pojedinih društvenih slojeva postavljenih samo na temelju zanimanja, jer se zanemaruju Weberove dimenzije društvene stratifikacije (status i moć), što može rezultirati značajnim odstupanjima. U izbjegavanju tih manjkavosti značajno bi pripomogli podaci o količini plaćenog poreza i prihodima pojedinaca, odnosno grupa, no, s obzirom na ograničenost dostupnih izvora, ti nedostaci su neizbježni. Stoga kao glavni izvor za istraživanje društvene mobilnosti preostaju matične knjige vjenčanih, na temelju kojih se može steći uvid u razlike, odnosno sličnosti u pripadnosti društvenim slojevima između zaručnika i zaručnica s njihovim očevima (intergeneracijska mobilnost), s obzirom da se očeve uzima kao hranitelje obitelji i nositelje njihovog statusa od dana rođenja do osamostaljivanja. Dobiveni rezultati predstavljaju apsolutnu mobilnost, odnosno udio pojedinaca u pojedinoj grupi zanimanja, za razliku od relativne mobilnosti koja predstavlja vjerovatnost da će se djeca udaljiti od roditeljske grupe zanimanja. Pri tome se mora imati na umu da to ne znači i da će se njihov položaj zaista i poboljšati, jer se u međuvremenu mijenjaju i okolnosti u kojima žive. Naime, prelazak primjerice težaka u radnički sloj ili radnika u činovnički ne podrazumijeva povećanje plaće, pri čemu bitnu ulogu opet imaju spomenute Weberove dimenzije društvene stratifikacije, koje na temelju dostupnih izvora nije moguće kontrolirati i istraživati.

⁶⁹⁶ M. Haralambos i M. Holborn, *Sociologija: teme i perspektive*, 97.

Glavno pitanje koje se postavlja unutar ovog doktorskog rada po pitanju društvene mobilnosti vezano je uz utjecaj modernizacije na promjene u njenom stupnju u Makarskoj od 1918. do 1929. godine. Prema teoretičarima koji negativno gledaju na povezanost modernizacije i društvene mobilnosti industrijalizacija je stvorila moderne društvene slojeve, koji su se ubrzo po svom formiranju „zatvorili u svoje svjetove“ i tako onemogućili daljnju značajniju društvenu mobilnost. Sve promjene do kojih je dovela industrijalizacija bile su strukturne. Primjerice, težaci su postali radnici, no to nije predstavljalo njihov nikakav napredak na društvenoj ljestvici, koji je i u budućnosti ograničen uslijed nejednakih šansi za daljnjim školovanjem i boljim zaposlenjem.⁶⁹⁷ S druge strane, znatno prihvaćenija je teorija prema kojoj je upravo modernizacija omogućila rast društvene mobilnosti, a na temelju nje će se pristupiti i istraživanju pitanja društvene mobilnosti u ovom radu.

U skladu sa spomenutom drugom teorijom, uobičajeno je smatrati kako je status pojedinca u modernim industrijskim društvima znatno češće stečen nego u predindustrijskim, u kojima je češće bio naslijeđen. Ovaj stav temelji se prije svega na povećanju broja osoba koje su napredovale na društvenoj ljestvici, što je bilo posljedica više čimbenika. Jedan od njih svakako je smanjenje nataliteta, pa su se roditelji mogli više posvetiti svojim karijerama, a i više uložiti u obrazovanje i napredovanje djece. Istovremeno je došlo do naglog širenja osnovnog i srednjeg školstva na sve društvene slojeve, što je omogućilo pojedincima iz nižih slojeva stjecanje boljih položaja kasnije. Također, prometnom revolucijom od druge polovine 19. stoljeća povećala se horizontalna mobilnost, koja je rezultirala širenjem tržišta rada i povećanjem mogućnosti napretka sposobnim i stručnim osobama, bez obzira na podrijetlo. Sličan učinak imala je i sve veća diferencijacija poslova, jer u pretežno agrarnim društvima nije bilo potrebe za posebnim stručnim znanjima, a svi ovi društveni procesi bili su praćeni i promjenama u stavovima. Slabila je emocionalna vezanost i identifikacija s pojedinim zanimanjima i okruženjima, a u isto vrijeme rasla je spremnost na promjene.⁶⁹⁸

No, pri svemu tome se mora naglasiti kako se unatoč svim promjenama ne smije podcijeniti mobilnost predindustrijskih društava. Istina, industrijalizacija je povećala i vertikalnu i horizontalnu društvenu mobilnost, no to se nije odvijalo preko noći. To su pokazala brojna

⁶⁹⁷ Hartmut Kaelble, „Social mobility“, U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 3 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 21-22.

⁶⁹⁸ H. Kaelble, „Social mobility“, 21-22.; S. M. Lipset i R. Bendix, *Social Mobility in Industrial Society*, 1-11., 59-60., 204.; G. Ambrosius i W. H. Hubbard, *A Social and Economic History*, 78.

istraživanja provedena u različitim društvima, koja su zabilježila velike regionalne razlike u rastu stupnja društvene mobilnosti, ali i razlike unutar pojedinih društava. No, koliko god su se u Srednjoj i Istočnoj Europi procesi industrijalizacije i modernizacije sporo odvijali, ipak su do istraživanih razdoblja u ovom doktorskom radu rezultirali određenim promjenama. Pri tome je, uz spomenuti razvoj dualne društvene strukture, ondje došlo i do zanimljive pojave razvoja ne-autohtonog srednjeg sloja, čiji su glavni predstavnici bili stranci, koji su u tim društvima imali ključnu ulogu u razvoju građanstva i njemu karakterističnog načina te stila života.⁶⁹⁹ U većem dijelu regije to su bili Židovi, a u uz njih u hrvatskim pokrajinama bili su jako prisutni i Nijemci, Austrijanci, Mađari te Talijani.

Velike razlike zabilježene su i unutar pojedinih društava, jer povećanje društvene mobilnosti nije bilo jednako između pojedinih slojeva, pa je tako u pravilu uočeno kako je pozitivna mobilnost srednjeg sloja bila znatno veća od one prisutne u nižem društvenom sloju.⁷⁰⁰ Društvena podjela između manualnih i nemanualnih radnika nije bila samo oznaka statusa, već i barijera. Pokreti su se mnogo češće događali s obje strane te barijere nego preko nje.⁷⁰¹ Također, bilo je vjerovatnije da će do mobilnosti doći između grupa koje su na sličnoj razini unutar hijerarhije zanimanja. Najviša mobilnost zabilježena je kod srednjih razina hijerarhije, a manja prema ekstremima, dok je najmanja bila na vrhu hijerarhije.⁷⁰² U isto vrijeme, zabilježene su i značajne rodne razlike, pri čemu su muškarci bili znatno mobilniji od žena, a većina tih procesa može se prepoznati i u Makarskoj (Tablice 28-31).⁷⁰³

⁶⁹⁹ T. I. Berend, *Decades of Crisis*, 32.

⁷⁰⁰ H. Kaelble, „Social mobility“, 22-23.

⁷⁰¹ David F. Crew, *Town in the Ruhr – A Social History of Bochum 1860-1914*, New York 1979., 78-79.

⁷⁰² John H. Goldthorpe, *Social Mobility & Class Structure in Modern Britain*, Oxford 1980., 42.

⁷⁰³ H. Kaelble, „Social mobility“, 22-23.

Tablica 28. Usporedba zanimanja mladoženja s njihovim očevima za razdoblje od 1900. do 1910. godine.

Očevi mladoženja	Mladoženje				
	Posjednici	Službenici i javna zanimanja	Trgovci i obrtnici	Radnici	Težaci
Posjednici	3 (9,09%)	25 (75,76%)	4 (12,12%)	1 (3,03%)	0
Službenici i slobodna zanimanja	0	9 (90%)	1 (10%)	0	0
Trgovci i obrtnici	0	7 (20%)	25 (71,43%)	2 (5,71%)	1 (2,86%)
Radnici	0	2 (10,53%)	9 (47,37%)	8 (42,1%)	0
Težaci i ribari	1 (1,64%)	21 (34,43%)	12 (19,67%)	8 (13,11%)	19 (31,15%)

Izvor: AMM, Matična knjiga vjenčanih za Makarsku za razdoblje od 1900. do 1910. godine.

Tablica 29. Usporedba zanimanja mladoženja s njihovim očevima za razdoblje od 1919. do 1929. godine.

Očevi mladoženja	Mladoženje				
	Posjednici	Službenici i javna zanimanja	Trgovci i obrtnici	Radnici	Težaci
Posjednici	7 (26,92%)	14 (53,85%)	2 (7,69%)	2 (7,69%)	1 (3,85%)
Službenici i slobodna zanimanja	0	5 (71,43%)	1 (14,28%)	1 (14,28%)	0
Trgovci i obrtnici	0	4 (12,9%)	22 (70,97%)	5 (16,13%)	0
Radnici	0	1 (8,33%)	5 (41,66%)	6 (50%)	0
Težaci i ribari	2 (5,55%)	10 (27,77%)	7 (19,44%)	5 (13,88%)	12 (33,33%)

Izvor: AMM, Matična knjiga vjenčanih za Makarsku za razdoblje od 1919. do 1929. godine.

Tablica 30. Usporedba zanimanja mladenki s njihovim očevima za razdoblje od 1900. do 1910. godine.

Očevi mladenki	Mladenke					
	Posjednice	Službenice i javna zanimanja	Trgovkinje i obrtnice	Radnice	Težakinje	Domaćice
Posjednici	14 (51,85%)	2 (7,41%)	0	1 (3,7%)	1 (3,7%)	9 (33,33%)
Službenici i slobodna zanimanja	2 (25%)	0	0	2 (25%)	0	4 (50%)
Trgovci i obrtnici	7 (19,44%)	2 (5,55%)	1 (2,77%)	12 (3,33%)	1 (2,77%)	13 (36,11%)
Radnici	0	0	0	11 (64,71%)	0	6 (35,29%)
Težaci i ribari	1 (1,75%)	4 (7,02%)	2 (3,5%)	25 (43,86%)	17 (29,82%)	8 (14,03%)

Izvor: AMM, Matična knjiga vjenčanih za Makarsku za razdoblje od 1900. do 1910. godine.

Tablica 31. Usporedba zanimanja mladenki s njihovim očevima za razdoblje od 1919. do 1929. godine.

Očevi mladenki	Mladenke					
	Posjednice	Službenice i javna zanimanja	Trgovkinje i obrtnice	Radnice	Težakinje	Domaćice
Posjednici	7 (46,66%)	1 (6,66%)	0	0	0	7 (46,66%)
Službenici i slobodna zanimanja	3 (33,33%)	0	0	0	0	6 (66,66%)
Trgovci i obrtnici	2 (6,06%)	0	2 (6,06%)	2 (6,06%)	0	27 (81,82%)
Radnici	0	0	0	3 (30%)	0	7 (70%)
Težaci i ribari	0	0	1 (2,44%)	14 (34,15%)	0	26 (63,41%)

Izvor: AMM, Matična knjiga vjenčanih za Makarsku za razdoblje od 1919. do 1929. godine.

Usporedbom zanimanja mladenaca i mladenki s njihovim očevima mogu se uočiti neke značajne razlike i promjene između dva istraživana razdoblja, kako između rodova, tako i prema udjelima pojedinih zanimanja unutar pojedinog roda. Najznačajnija promjena bilo je veliko povećanje udjela domaćica u ukupnoj populaciji žena, što još jednom potvrđuje brzo širenje

građanske ideje obitelji, prema kojoj je ženi primarno zanimanje trebala biti briga oko obitelji i domaćinstva. Iako relativno mali uzorak onemogućava donošenje konačnih zaključaka rezultati istraživanja predstavljeni u priloženim tablicama upućuju na sličnost razvoja ovog procesa u Makarskoj, kao i u ostatku Europe. Naime, najveći udjeli domaćica zabilježeni su u kategorijama zanimanja koje predstavljaju široki srednji sloj građanstva, kojeg u drugom istraživom razdoblju slijedi radništvo te mu se na poslijetku pridružuju i težačke obitelji. Pri tome su posjednice u nešto manjem udjelu upisane kao domaćice, jer im je bilo važno istaknuti svoj viši status i na taj način se razlikovati od „običnih“ domaćica.

U analizi usporedbe zanimanja mladenki s njihovim očevima još je naročito zanimljivo da tijekom razdoblja od 1919. do 1929. nije zabilježena niti jedna težakinja, što je u skladu s prethodno objašnjenim procesom te su one u značajnoj mjeri upisivane kao domaćice ili bez zanimanja, no potrebno je imati na umu i da su mlade težakinje, kao i kćeri radnika, u cilju stjecanja miraza vrlo rano postajale radno aktivne, najčešće u lokalnim tvornicama, o čemu će još biti riječi. Pojava po jedne radnice i težakinje od oca posjednika posljedica je dvojnosti pojma posjedništva, jer su njime nekada bili obuhvaćeni i težaci, a s obzirom na ograničenost uzorka i dominaciju kategorije domaćica daljnji zaključci nisu mogući, pa je stoga istraživanje društvene mobilnosti kod muškaraca mnogo zahvalnije.

Prema priloženim tablicama može se zaključiti kako je zanimanje oca bilo vrlo dobar prediktor zanimanju sina, no unatoč tome značajnija odstupanja zabilježena su kod posjednika, službenika i slobodnih zanimanja te težaka, što upućuje na priličnu otvorenost društvene strukture i snagu procesa društvenih promjena koje su se događale tijekom zadnjih desetljeća 19. te prvih desetljeća 20. stoljeća. Novi i brzo šireći srednji sloj građanstva koji je obuhvaćao kategorije slobodnih zanimanja i javnih službi uzrokovao je značajniju mobilnost prema gore kod težaka, dok je s njim bila povezana i negativna mobilnost kod posjednika slične snage. Pri tome je kod posjednika zabilježena nešto jača negativna mobilnost tijekom prvog istraživog razdoblja, jer je ono bilo bliže razdoblju snažnijeg propadanja bivšeg plemstva, dok se do dvadesetih godina taj proces usporio. Kao i kod mladenki, pojava mladoženja radnika i težaka porijeklom posjednika više je posljedica pojmovnog nesporazuma prilikom upisa u matične knjige.

Najizraženije nasljeđivanje zanimanja zabilježeno je kod pripadnika srednjeg društvenog sloja, naročito u kategorijama zanimanja koja su obuhvaćala javne službe i slobodna zanimanja. To upućuje na njihovu snažnu diferenciranost u odnosu na niže društvene slojeve, ali i na ostale

pripadnike šireg sloja građanstva, dok im je stara zemljoposjednička elita i dalje nastojala u velikoj mjeri onemogućiti snažniju uzlaznu mobilnost. Širenje udjela građanskih kategorija zanimanja uspješno su iskoristili radnici, koji su se vrlo često osamostaljivali i pokretali vlastite obrte i trgovine, a u manjoj mjeri su se uspjevali zaposliti i kao javni službenici. Ovaj proces bio je nešto izraženiji u razdoblju od 1900. do 1910., jer se društvena struktura do dvadesetih godina u određenoj mjeri stabilizirala, što je onemogućilo uzdizanje nižih društvenih slojeva u istoj mjeri kao i ranije. Stoga se može zaključiti kako su cjelokupni proces modernizacije društvene strukture u Makarskoj, na temelju ovih podataka, najbolje iskoristili težaci i ribari, bar kada se analiziraju apsolutni brojevi, jer su ujedno i predstavljali najveći udio stanovnika. Naime, najmanji udjeli mladoženja koji su bili porijeklom težaci i ribari je ostajao unutar očeve kategorije zanimanja, a naročito je zanimljivo da su u najvećem broju napredovali u srednji društveni sloja te su u tom smislu „preskakali fazu radništva“, koja bi predstavljala prvu logičku i očekivanu promjenu prilikom promjene zanimanja težaka, što još jednom upućuje na brzinu društvenih promjena koje su se u Makarskoj događale tijekom ovih dvaju istraživanih razdoblja.

Dakle, prema svemu navedenom može se zaključiti kako je stanovništvo Makarske tijekom istraživanih razdoblja očito bilo prilično otvoreno i mobilno, unatoč sporosti procesa industrijalizacije i izostanku većih promjena u gospodarstvu. Ustaljeni društveni odnosi modernizirali su se znatno brže od gospodarstva, usporedno s modernizacijom demografskih procesa, čime se potvrđuje opravdanost istraživanja društvene strukture Makarske tijekom dvadesetih kao modernog tipa, a ne tradicionalnog, iako je prisutnost tradicije još uvijek bila izrazito jaka, što je naročito došlo do izražaja po pitanju elite. Time se ujedno potvrđuje i pripadnost društvenog razvoja Makarske dualnom modelu karakterističnom za društva Srednje i Istočne Europe. Naravno, pri tome se opet mora naglasiti nedostatak drugih izvora osim matičnih knjiga te ograničenost njihove upotrebe, s obzirom da ne omogućuju praćenje pojedinca kroz duži period, već daju uvid samo u situaciju prilikom njegova vjenčanja, koje se događa uglavnom na početku profesionalne karijere. No, u kontekstu svih drugih izvora, ništa ne upućuje na mogućnost eventualne promjene ovog zaključka.

6. ŽIVOT U KRUGU GRADANSKE OBITELJI

6.1. OBITELJ I MODERNIZACIJA

Obitelj je jedna od temeljnih, ali i najkompleksnijih društvenih institucija. Zajednička je svim ljudskim zajednicama, a javlja se u različitim oblicima kroz prostor i vrijeme, što otežava njeno istraživanje. Naime, pod utjecajem brojnih društvenih procesa (biološki, psihološki, kulturalni, gospodarski, religiozni, politički, demografske promjene itd.) podložna je promjenama, koje se odvijaju kako kroz njene funkcije tijekom života jednog njenog člana, tako i strukturalno kroz duža vremenska razdoblja. Pod samim pojmom obitelji može se podrazumijevati više stvari, no najučestaliju primjenu, naročito u istraživanjima obitelji tijekom i nakon 19. stoljeća, ima u smislu *označavanja rodbinski povezanih osoba koje žive pod istim krovom*, odnosno: oca, majku i djecu.⁷⁰⁴

U stručnoj literaturi dugo je prevladavalo mišljenje kako je u predindustrijskim društvima temeljni oblik obitelji bila proširena trogeneracijska obitelj, a da je moderni, nuklearni oblik obitelji posljedica industrijalizacije koja se odvila u 19. stoljeću. Uz ovu pretpostavku o utjecaju industrijalizacije na strukturne promjene povezano je bilo i vjerovanje kako je industrijalizacija uzrokovala i uništavanje obiteljskog života te otuđenje njenih članova.⁷⁰⁵ No, historiografska istraživanja uspjela su opovrgnuti ove teze. Na primjerima društava predindustrijske Engleske i Francuske, a potom i drugih europskih društava, dokazano je kako je dob zaručnika prilikom stupanja u brak već mnogo ranije od 19. stoljeća bila znatno viša nego što se pretpostavljalo, jer je to bio način planiranja obitelji i ograničavanja broja djece. Također je utvrđeno i da je stanovništvo bilo prostorno znatno pokretljivije nego što se ranije mislilo te konačno i da su nuklearna domaćinstva u Zapadnoj Europi postojala još u 16. stoljeću, a u Italiji čak u 12. stoljeću.⁷⁰⁶ Stoga je jedna od vodećih stručnjakinja na polju istraživanja povijesti obitelji, Tamara K. Hareven, zaključila kako je pravilnije raspravljati o utjecaju modernizacije na strukturu domaćinstava, a ne obitelji, jer je modernizacijom došlo prvenstveno do povlačenja nesrodničkih

⁷⁰⁴ Jean-Louis Flandrin, „Pojam porodice“. U: *Rađanje moderne porodice* (prir. Anđelka Milić), Beograd 1988., 90.

⁷⁰⁵ Tamara K. Hareven, „The History of the Family and the Complexity of Social Change“, *The American Historical Review*, 96 (1991.), br. 1, 96.

⁷⁰⁶ T. K. Hareven, „The History of the Family“, 100.; Tamara K. Hareven, „Modernization and Family History: Perspectives on social change“, *Signs*, 2 (1976.), br. 1, 194.; Tamara K. Hareven, „Dom i obitelj u povijesnoj perspektivi“, *Žena*, 49 (1991.), br. 4-6, 112-113.; Stephanie Coontz, „Historical Perspectives on Family Studies“, *Journal of Marriage and Family*, 62 (2000.), br. 2, 283.

osoba iz njihovog kruga.⁷⁰⁷ Naime, iako se pojmovi obitelji i domaćinstva danas često izjednačavaju, do njihovog zbližavanja došlo je tek u 19. stoljeću, kada se pojavila ideja doma kao „obiteljskog utočišta“ i „raja za obitelj“, a do tada su bili značajno različiti jer su se unutar domaćinstva uz članove obitelji nalazili i brojni njeni ne-članovi.⁷⁰⁸

Unatoč tome, utjecaj industrijalizacije i modernizacije na nestrukturalne promjene unutar obitelji ne smije se umanjivati. Značajne razlike zabilježene su prije svega u promjeni obiteljskih funkcija, koje su se morale prilagođavati promjenama u svakodnevnom životu. Vjerovatno najznačajnijom među njima može se smatrati izdvajanje proizvodne funkcije iz kruga obitelji, odnosno iz domaćinstva. Upravo to omogućilo je stvaranje privatnosti, kao i usmjeravanje obitelji više prema emocionalnom sadržaju međuobiteljskih odnosa, pri čemu su joj primarni zadaci postali prokreacija i odgoj djece.⁷⁰⁹ Naime, zahvaljujući njihovoj ekonomskoj, odnosno proizvodnoj funkciji, domaćinstva u predmodernom razdoblju karakterizirala je društvenost, dok su se tijekom procesa modernizacije ona „privatizirala“ i počela predstavljati „obiteljska skloništa“. Taj proces započeo je u Zapadnoj Europi u 18. stoljeću, uglavnom među gradskim obiteljima, da bi se potom širio diljem kontinenta, ali i svijeta, naročito u SAD-u. Glavni nositelj ovoga procesa bilo je građanstvo, odnosno srednji društveni sloj, koji se u isto vrijeme naglo širio te postao društveno dominantan sloj, čije su norme ponašanja postepeno počeli prihvaćati i predstavnici nekadašnjeg plemstva te nižeg društvenog sloja. Temeljna načela pri tome bila su odvajanje obitelji od sfere javnog života i rada, pri čemu su njen temelj postala djeca, kojoj se počelo posvećivati znatno više pažnje. Izdvajanje proizvodne funkcije iz obiteljskog kruga rezultiralo je i rodnom podjelom uloga. Muškarci su preuzeli glavnu ulogu u zarađivanju izvan kuće i djelovanje u javnoj sferi, dok se od žena očekivalo da budu dobre domaćice i majke, o čemu je već u više navrata bilo riječi.⁷¹⁰

Uz promjene u ekonomskoj sferi obiteljskog života ne smiju se zanemariti ni ostale razlike u funkcijama između obitelji u predindustrijskim i industrijskim društvima, jer su sve zajedno nedjeljive i međusobno povezane.⁷¹¹ Naročito značajnu ulogu u tim promjenama imalo je formiranje javnih institucija koje su se specijalizirale za obavljanje nekih ranije isključivo

⁷⁰⁷ T. K. Hareven, „Modernization and Family History“, 194-195.

⁷⁰⁸ T. K. Hareven, „Dom i obitelj u povijesnoj perspektivi“, 112-113.; J.-L. Flandrin, „Pojam porodice“, 90-95.

⁷⁰⁹ T. K. Hareven, „Modernization and Family History“, 197-203.; A. Prost, „Granice i prostori privatnosti“, 24-26.

⁷¹⁰ T. K. Hareven, „Dom i obitelj u povijesnoj perspektivi“, 113-114.

⁷¹¹ Michael Mitterauer i Reinhard Sieder, *The European Family*, Oxford 1983., 73-84.

obiteljskih funkcija. Primjerice, škole su preuzele temeljnu obrazovnu funkciju, dok je država počela voditi socijalnu skrb o njenim članovima. Pri tome je potrebno imati na umu kako se na modernizaciju obitelji ne smije gledati kao na konstantan linearni slijed, jer se sve sfere obiteljskog života nisu modernizirale i mijenjale jednakom brzinom, a nerijetko su u istim društvima postojale velike razlike između pojedinih obitelji, jer je snažan utjecaj na snagu i brzinu promjena obiteljske strukture te njenih funkcija imao društveno-ekonomski položaj pojedine obitelji, odnosno pripadnost određenom društvenom sloju. Kao što je već rečeno, norme i vrijednosti individualizma te privatnosti postale su karakteristične prvo za pripadnike srednjeg i višeg društvenog sloja, dok su pripadnici nižih društvenih grupa u prilagodbi na industrijalizirano društvo prvo razvili vlastita pravila ponašanja, koja su se kasnije, usporedno s poboljšanjem uvjeta njihovih života, postupno približavala idealima srednjeg sloja.⁷¹² Težačka i radnička kućanstva mnogo dulje su zadržala predindustrijsku multifunkcionalnost te su se znatno sporije mijenjala. To je bilo posljedica prije svega njihove teže ekonomske situacije, koja je onemogućavala primjenu modernih obiteljskih načela. Primjerice, dok se u obiteljima srednjeg društvenog sloja od muškaraca očekivalo da uzdržavaju obitelj, a od žena da brinu o domaćinstvu, žene radnika i težaka obavljale su teške i slabo plaćene poslove u tvornicama i na poljima. Uslijed toga se prostor doma nastavio upotrebljavati u mnogo brojnije svrhe te se mnogo manje doživljavao kao „obiteljsko utočište“ kroz duže vremensko razdoblje.⁷¹³

U skladu sa svime navedenim, u historiografskim istraživanjima obitelji nije presudno ustanoviti pripadnost istraživane obiteljske strukture modernosti ili tradicionalnosti, jer se obitelji nisu modernizirale kao cjelina. Naime, kroz cijelo 19. i 20. stoljeće nastavilo se usporedno postojanje i predmodernih i modernih tipova obitelji, kao i predmodernih te modernih aspekata obiteljskog života, kao što su primjerice „predmoderne žene“ i „moderni muškarci“ ili „predmoderni roditelji“ i „moderna djeca“. Zato je značajnije proučiti tijek procesa preobrazbe predmodernog tipa obitelji u moderan te istražiti načine na koji su obitelji „balansirale“ između predmodernih i modernih stavova, odnosno nepromijenjenih i promijenjenih aspekata svoga postojanja.⁷¹⁴ Stoga će se na taj način nastojati provesti i istraživanje obiteljskih struktura te obiteljskih odnosa u Makarskoj u razdoblju od 1918. do 1929. godine. Prvo će se odrediti

⁷¹² T. K. Hareven, „Modernization and Family History“, 203-205.

⁷¹³ T. K. Hareven, „Dom i obitelj u povijesnoj perspektivi“, 120.

⁷¹⁴ T. K. Hareven, „Modernization and Family History“, 205.

prevladavajući oblik obiteljske strukture, a potom će se istražiti mreža odnosa između njenih članova te funkcije obitelji, kao i svakodnevni obiteljski život koji se razvio kao posljedica svega navedenog. Time će se nastojati utvrditi tijek procesa promjene obiteljskih funkcija i načini svakodnevnog funkcioniranja obitelji u društvu koje karakteriziraju spore promjene gospodarstva, ali relativno brze promjene društvene strukture.

6.2. STRUKTURA OBITELJI U MAKARSKOJ

Na području Hrvatske u predindustrijskom razdoblju može se razlikovati nekoliko tipova obiteljskih struktura: složene višeobiteljske, zatim zadruge sa zajedničkim upravljanjem imovinom i nasljeđivanjem svih muškaraca, potom obitelji u kojima samo jedan sin naslijeđuje imanje te nuklearne obitelji. Na njihovo formiranje su, uz regionalne razlike, naročito snažan utjecaj imali društveno-gospodarski čimbenici, koji su rezultirali nastankom pretežno nuklearnih obitelji u gradovima, a složenih u ruralnim područjima. Kada se govori o strukturama obitelji krajem 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća, na ovom području najčešće su bile proširene obitelji, koje su nastajale kada bi sinovi nakon vjenčanja sa ženom i djecom ostajali živjeti kod svojih roditelja. Na području jadranske Hrvatske slične obitelji uglavnom su tvorili predstavnici triju naraštaja, dva bračna para, po jedan starije i srednje generacije, te djeca para srednje generacije. U isto vrijeme, u kontinentalnoj Hrvatskoj obitelji su nerijetko bile i horizontalno proširene te su primjerice dosta često zajedno stanovala oženjena braća sa svojim oženjenim sinovima.⁷¹⁵ U skladu s tim, na području Dalmacije već su u 19. stoljeću bila prevladavajuća mala, najčešće trogeneracijska kućanstva vertikalno proširena, što je bilo posljedica promijenjenih demografskih procesa u 18. i 19. stoljeću, odnosno produženja životnog vijeka te pogoršanja ekonomskih uvjeta. Stoga je bio učestaliji suživot ostarjelih roditelja s obitelji jednog od sinova, a temeljna odlika dalmatinskih obitelji bila je individualno vlasništvo nad imovinom koja se nalazila u rukama oca.⁷¹⁶

Kao i u ostatku Dalmacije, u Makarskoj je već popisom stanovništva 1802. utvrđena dominantnost malih domaćinstava, s ukupnom prosječnom veličinom od 5,04 osobe. Pri tome je najveći udio bio četveročlanih (50), a potom tročlanih (42), peteročlanih (37), dvočlanih (36),

⁷¹⁵ Jasna Čapo Žmegač, „Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj“, *Narodna umjetnost*, 33 (1996.), br. 2, 190-191., 256.

⁷¹⁶ Jasna Čapo Žmegač, „Pogled izvana: Hrvatska i model 'Balkanske obitelji'“, *Otium*, 4 (1996.), br. 1-2, 107-108.

šesteročlanih (34), sedmeročlanih (27), osmeročlanih (16), deveteročlanih (8), deseteročlanih (6), dvanaesteročlanih (4), jedanaesteročlanih (2) te po jedno jednočlano, četrnaesteročlano i šesnaesteročlano domaćinstvo.⁷¹⁷ Spomenuti prosjek osoba po domaćinstvu nastavio se dalje smanjivati kroz cijelo stoljeće, da bi 1900. iznosio 4,09 osoba, a daljnje praćenje razvoja domaćinstava prema ovom kriteriju otežava promjena kriterija popisanih domaćinstava, odnosno kuća, što se očituje u njihovom značajnom smanjenju i u Makarskoj i u Dalmaciji prema popisu iz 1900., unatoč istovremenom rastu broja stanovnika.⁷¹⁸ No, prosječan broj osoba u Makarskoj po domaćinstvu i dalje je iznosio relativno niskih 5,56 osoba.⁷¹⁹ Dakle, prema popisima stanovništva prosječna veličina domaćinstava u Makarskoj bila je relativno mala mnogo prije 1918. te nakon raspada Monarhije, odnosno osnutka Kraljevstva SHS, nije moglo doći do značajnijih promjena po ovom pitanju.

Službeni rezultati popisa stanovništva 1921. ne donose podatke o broju domaćinstava na lokalnim razinama, dok ih popis 1931. donosi samo na razini općine Makarsko-primorske. Prema njemu, u općini su bila 2.473 domaćinstva s ukupno 11.658 članova, što predstavlja prosječnu veličinu domaćinstva od 4,71 člana.⁷²⁰ Opravdano je zaključiti kako su domaćinstva u ruralnom dijelu općine bila nešto brojnija u odnosu na samu Makarsku, gdje je taj broj bio još niži te ovi rezultati samo potvrđuju raniji zaključak o prosječnoj maloj veličini domaćinstava u Makarskoj. No, ovaj popis značajan je i jer je u popratnim materijalima donio definiciju popisanih domaćinstava. Naime, ona su u popisu karakterizirana kao samostalne kućne zajednice, odnosno zasebna kućanstva. Pri tome su sve strane osobe koje su stanovale kod neke obitelji smatrane njihovim članovima, kao i prisutne sluge, šegrti, podstanari, gosti i rođaci.⁷²¹ Stoga, podaci o veličini domaćinstava daju dobar uvid u veličinu i strukturu samih obitelji, ali ne i potpuno točan. Ujedno, ovi podaci ne omogućuju ni istraživanje obiteljskih veza primjerice s djecom koja su iselila iz tog domaćinstva u susjedni stan ili kuću, kao ni s ostalom rodbinom koja ne živi u tom domaćinstvu, iako postoji velika vjerovatnost da zajedno rade i praktički funkcioniraju kao

⁷¹⁷ M. Ujdurović, *Stanovništvo Makarskog primorja*, 136.; Autor u tabličnom prikazu umjesto termina „kućanstva“ koristi „obitelji“, no usporedbom s točnim prijevodom na stranici 129 može se zaključiti kako pogrešno izjednačava ta dva pojma.

⁷¹⁸ M. Makale, *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji*, 30-33.; U izračunu se koristio broj stanovnika i broj kuća popisanih 1900. godine. Usporedi: *Gemeindelexikon von Dalmatien*, 38-41.

⁷¹⁹ *Spezialortsrepertorium von Dalmatien*, 22-24.

⁷²⁰ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.3.1931.*, 81.

⁷²¹ Dragoljub J. Tasić, „Kuće i domaćinstva u Jugoslaviji“, *Socijalni arhiv* (ur. Mario Krmpotić), Beograd 1938., 33.

cjelina. Ovaj nedostatak naročito dolazi do izražaja kod analize promjena uzrokovanih industrijalizacijom, koja je ostavila veće posljedice u sustavu srodstva, nego same uže obitelji i njene strukture, što je u skladu s ranije navedenim zaključcima o modernizacijom uzrokovanim promjenama unutar domaćinstava, a ne obiteljskih struktura. Ništa manje važan nedostatak upotrebe ovih podataka za istraživanje obiteljskih struktura predstavlja i mogućnost značajnih regionalnih razlika među strukturama, kao i razlike među društvenim slojevima, ali i unutar njih samih, koje na temelju statističkih podataka nisu vidljive. Stoga se na temelju popisa domaćinstava mogu donijeti zaključci tek o postojanju, odnosno nepostojanju višegeneracijskog povezivanja te zajedničkog življenja više jednostavnih obitelji, a njihova primjena znatno je opravdanija pri istraživanju manjih sredina, kao što je Makarska te se uostalom zato i navode, nego za veća poopćavanja, jer su mogućnosti eventualnih odstupanja od stvarne situacije mnogo manje.⁷²²

Na temelju svega navedenoga može se zaključiti kako postojeći podaci i izvori za Makarsku potvrđuju raširenost malih domaćinstava mnogo ranije od istraživanog razdoblja u ovom doktorskom radu, što upućuje na dominaciju obitelji nuklearne strukture, no postavlja se pitanje da li su one po svom tipu bile u većem broju proširene ili jednostavne? Pri tome se opet mora naglasiti kako tipovi obiteljske strukture nisu bili jednoobrazni, već su istovremeno postojali različiti oblici, a nerijetko su se unutar životnog ciklusa pojedinca izmjenjivali različite faze obiteljskih struktura. Naročito je to dolazilo do izražaja upravo u slučaju jednostavnih i proširenih nuklearnih obiteljskih struktura, koje su po svojoj prirodi vrlo fluidne. Naime, s obzirom na sve veće produženje životnog vijeka koji je zabilježen u Makarskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća, kao i u ostatku Dalmacije i ostalih hrvatskih krajeva te Europe, rastao je broj starijih osoba o kojima su se morala brinuti njihova djeca jer moderni mehanizmi socijalne države još uvijek nisu bili razvijeni. U tim slučajevima najčešće bi brigu o njima preuzimao jedan od sinova, koji bi i nakon vlastite ženidbe ostajao živjeti s roditeljima, a nakon njihove smrti bi naslijedio kuću, u kojoj bi nastavio živjeti s članovima svoje vlastite obitelji. U Makarskoj je to bio u pravilu bio sin koji bi se prvi oženio, a to je najčešće bio onaj najstariji, dok bi se ostali sinovi po vjenčanju osamostaljivali. Mladoženje čija mladenka nije imala braće nerijetko bi doseljivali u njenu rodnu kuću, dok su se ostali snalazili na različite načine. S obzirom na lošu

⁷²² Heidi Rosenbaum, „O novijem razvoju istorijskog proučavanja porodice“. U: *Radanje moderne porodice* (prir. Anđelka Milić), Beograd 1988., 76-79.

imovinsku moć većine građana, gradnja novih kuća bila je vrlo rijetka. Stoga su mladi bračni parovi najčešće kupovali starije kuće, uglavnom od starijih bračnih parova bez djece, ili iznajmljivali stanove, a bilo je i više slučajeva sklapanja ugovora o doživotnom uzdržavanju, najčešće s nekim od članova rodbine (tetkom, tetom, stricem itd.), pri čemu bi nakon njegove smrti postajali nasljednici kuće u kojoj bi do tada zajedno boravili.⁷²³

Dakle, proširena nuklearna obitelj lako se pretvarala u jednostavnu, a potom opet u proširenu kada bi primjerice ostarjeli roditelji, koji su ranije vodili brigu o svojim roditeljima, nastavili živjeti s obitelji jednog od sinova, koji bi o njima počeli voditi brigu. U tom procesu kćeri su u pravilu znatno rjeđe ostajale uz ostarjele roditelje, jer su po udaji postajale članovi obitelji svoga muža, dok su ostali sinovi formirali neolokalna domaćinstva. Dakle, time se opet potvrđuje praksa istovremenog postojanja jednostavnih i proširenih nuklearnih obitelji. U slučaju Makarske na ovakav razvoj obiteljskog života upućuje i relativno sporo širenje grada te rijetko dizanje novih stambenih objekata unatoč još uvijek relativno visokim stopama nataliteta. Veliki broj muškaraca ostajao je sa svojim obiteljima živjeti u roditeljskoj kući, čime se smanjivala potreba za gradnjom novih kuća u velikom broju, ali u isto vrijeme brojni izvori svjedoče o osamostaljivanju i osnivanju neolokalnih domaćinstava, najčešće kupnjom stare kuće ili iznajmljivanjem stana, čemu su pristupali sinovi koji nisu bili zaduženi za brigu o ostarjelim roditeljima.⁷²⁴ Pravilnost ovakvog razvoja obiteljskih struktura te života u širem europskom kontekstu potvrđuje i činjenica da su identični društveni procesi zabilježeni u Italiji, što je naročito indikativno za Makarsku s obzirom na tradiciju razvoja obiteljskih struktura na Sredozemlju, a naročito na razlike među ovim društvima koje su nastale tijekom procesa modernizacije i zasigurno predstavlja jednu od tema koju je potrebno dalje istraživati, no to nije bilo moguće u sklopu ovog doktorskog rada.⁷²⁵

Dio obiteljskog života koji izmiče pri ovom istraživanju uslijed nepostojanja kvalitetnih izvora su i odnosi između daljnje rodbine, kao i između braće te sestara koji stanuju odvojeno, ali brojne naznake upućuju na zaključak kako su oni uglavnom bili u relativno bliskim odnosima. Na to je vjerovatno utjecala i mala veličina grada koja je omogućavala održavanje konstantne bliske

⁷²³ Bilješke g. Marina Srzića.

⁷²⁴ Autor Petar Puharić u svojim djelima navodi brojne primjere osamostaljivanja mladih bračnih parova i formiranje neolokalnih domaćinstava odmah nakon čina vjenčanja. Usporedi: P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1-5.

⁷²⁵ Marzio Barbagli, „Marriage and the family in Italy in the early nineteenth Century“. U: *Society and politics in the age of Risorgimento* (ur. John A. Davis i Paul Ginsborg), Cambridge 1991., 98-121.

veze, ali i tradicija Sredozemlja. Naime, diljem ovoga prostora tradicionalno su obiteljske veze bile vrlo jake i često su njeni članovi živjeli u zajednicama, koje ne treba izjednačavati sa zadrugama, jer su se unutarobiteljski odnosi temeljili na rimskom građanskom pravu, a ne tradicionalnom slavenskom. Njihova povezanost naročito je dolazila do izražaja kod pripadnika viših gradskih slojeva koji su u prošlosti s rodbinom često vodili zajedničke poslove i koje su u cilju stjecanja što veće moći češto bile čak brojnije od obitelji u nižim društvenim slojevima.⁷²⁶ Snažan utjecaj tradicije po ovom pitanju u Makarskoj bio je prisutan i tijekom istraživanog razdoblja, pa je, primjerice, jedan od pripadnika makarske elite, Vice Lalić, zajedno s rođacima držao trgovinu, a članovi obitelji Rismondo sklopili su 1919. ugovor prema kojem su se za sebe i nasljednike obvezali kako sljedećih 10 godina nitko od njih četvero neće moći otuđiti svoj dio, dok su nakon isteka tog vremenskog razdoblja mogli svoju imovinu prodati samo nekom od braće.⁷²⁷ Bliske veze među daljom rodbinom potvrđuje i oporuka Anke Malić, trgovkinje u Makarskoj, koja je dio svoje ostavštine namijenila dvjema tetkama, kao i oporuka Dome Bušelić, koja se u oporuci sjetila dvojice stričeva, što su u svakom slučaju bili rezultati njihove cjeloživotne međusobne bliske veze.⁷²⁸

Posebno zanimljivi bili su odnosi između neudanih sestara koje bi nastavile živjeti s roditeljima i obitelji brata koji je o njima preuzeo brigu i koji je bio nasljednik kuće. Dok su roditelji bili živi neudane sestre bi se često prema nevjesti ponašale kao gospodarice, pa su „*mater i ćer iz familije S. bile gospodarice i niko im nije moga protuslovit. Za sve ih se pitalo i nikad im ništa nije vridilo šta bi učinila nevista. Nevista je bila mučenica i nije mogla disat od njih dvi...*“ No, nakon smrti roditelja situacija je bila znatno drugačija i neudane sestre su se nalazile u prilično lošoj situaciji. „*Tete su radile u kući ko sluškinje, pa se govorilo da ko ima neudanu sestricu ne triba vlašku sluškinjicu. Morale bi bidne radit sve šta im nevista naredi i molit za šolde ako im za nešto triba...*“ U znatno boljoj situaciji bile su neudane sestre koje su imale nasljedstvo. Tako je „*Mandina K. imala svoju kuću i zemje po Kotišini i Makru, ali je stala sa bratom. Držali su je ko malo vode na dlanu. Mislili da će sve njeno bit njihovo, puno je trošila,*

⁷²⁶ Z. Janeković Römer, *Rod i grad*, 27-28.

⁷²⁷ DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 8 (1921.-1922.), 1400, Zapisnik ovjerovljenja ugovora između članova obitelji Rismondo od 19.10.1921.; DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 8 (1921.-192.), 1401, Zapisnik ovjerovljenja ugovora od 4.11.1919. između članova obitelji Rismondo od 19.10.1921.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 2, 113.

⁷²⁸ DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 7 (1919.-1921.), 1331, Oporuka Anke Malić od 17.6.1921.; DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 8 (1921.-1922.), 1567, Oporuka Dome Bušelić od 1.5.1922.

*ali joj nisu nikad prigovarali. Rekla bi: 'To će te sve nadoknadit kad ja odem na oni svit'. Kad je umrla ostala je oporuka sa dva svidoka di sve ostavja Crkvi.*⁷²⁹

Ipak, uslijed svih navedenih metodoloških ograničenja za donošenje zaključaka o dominantnoj obiteljskoj strukturi na temelju podataka o veličini domaćinstava, pri njenom istraživanju moraju se u obzir uzeti i drugi tipovi istraživanja, kao što su: analiza demografskih odrednica mladoženja i mladenki, sezonskih i dnevnih varijacija vjenčanja, postojanje izvanbračnih zajednica te učestalosti rađanja nezakonite i predbračno začete djece, a sve to u kontekstu svakodnevnog života unutar obiteljskog kruga u nekim karakterističnim dobnim i funkcionalnim kategorijama, odnosno „životnog tijeka“.⁷³⁰ Naime, radi lakšeg, a ujedno i temeljitijeg istraživanja obiteljskog života potrebno ga je periodizirati. Pri tome je najsvrsishodniji način onaj na četiri glavna razdoblja u životu članova obitelji, a to su djetinjstvo, mladost, zrela dob te starost. Sva četiri razdoblja društveno su određena i dob u kojoj pojedinac pripada nekom od njih razlikuje se od društva do društva te je time i njihovo istraživanje otežano. No, s obzirom na dostupne izvore i temu te cilj ovoga istraživanja striktna dobna granica među njima u Makarskoj u istraživanom razdoblju nije se ni nastojala odrediti. Prvenstveno je promatran ritam obitelji te uloge njenih članova karakteristične za pojedino razdoblje i njihov odraz na svakodnevni život pojedinaca, pa kronološka dob ili gospodarska nezavisnost pojedinca, kao drugi mogući simboli zrelosti, u tom kontekstu nisu ni važni. Stoga je kao simbolična granica između djetinjstva i mladosti uzet trenutak stjecanja spolne zrelosti, a trenutak stupanja u brak kao granica između mladosti i zrele dobi, kao što je uobičajeno u sličnim istraživanjima, iako su ove granice po dobi starosti značajno varirale od slučaja do slučaja.⁷³¹ Starost je istraživana prvenstveno na temelju funkcije rješavanja pitanja obiteljskog nasljedstva, dok je u cilju lakšeg istraživanja u dugom trajanju, odnosno pokušaja određivanja udjela starih osoba u ukupnoj populaciji, samo kao okvirna granica uzeta dob od 60 godina starosti. Naime, u situaciji u kojoj je najveći broj stanovnika, naročito muškaraca, bio radno aktivan do smrti starost je nemoguće

⁷²⁹ Bilješke g. Marina Srzića iz razgovora s pok. Mariči Srzić (rođ. 1910.), pok. Maricom Ribičić (rođ. 1918.) i pok. Mirkom Stanojević, rođ. Tavra (rođ. 1927.).

⁷³⁰ Za više o istraživanjima životnog tijeka usporedi: Tamara K. Hareven, „The Family as a process – The Historical Study of the Family Cycle“, *Journal of Social History*, 7 (1974.), br. 3, 322-329.; *Transitions: The Family and the Life Course in Historical Perspective* (ur. Tamara K. Hareven), New York 1978.; Glen H. Elder, „Families and Lives: Some Developments in Life-Course Studies“, *Journal of Family History*, 12 (1987.), br. 1-3, 179-199.; Tamara K. Hareven i Kanji Masaoka, „Turning points and Transitions: Perceptions of the Life Course“, *Journal of Family History*, 13 (1988.), br. 3, 271-289.; S. Coontz, „Historical Perspectives on Family Studies“, 283-297.

⁷³¹ Suzana Leček, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918.-1941.*, Zagreb 2003., 346-347., 397., 477-479.

definirati, jer nije moguće uočavanje nekih značajnih razlika u odnosu na zrelu dob. Stoga je rješavanje pitanja nasljedstva kojem su stanovnici Makarske najčešće pristupali u poznim godinama u ovom istraživanju poslužilo kao temelj starosne identifikacije. Oporuke ujedno pružaju i jedan od najvažnijih izvora podataka za istraživanje mreže obiteljskih odnosa, jer omogućuju uvid u dinamiku obitelji, naročito u odnose među rodovima, no nažalost ih je sačuvan vrlo mali broj iz istraživanog razdoblja.

Iz svih navedenih razloga, tek će rezultati svih ovih istraživanja i pristupa međusobno kombinirani omogućiti točniju identifikaciju dominantne obiteljske strukture i tipa društvenih odnosa u Makarskoj tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća, naročito s obzirom na nedostatak primarnih izvora koji bi značajnije doprinijeli israživanju obiteljskih struktura, jer *status animarum* za župu sv. Marka nije dostupan, a matične knjige bi trebalo istraživati u znatno dužem razdoblju da bi se mogla rekonstruirati povijest pojedinih obitelji.

6.3. ŽIVOTNI TIJEK

6.3.1. Djetinjstvo

6.3.1.1. Broj djece

Jedna od glavnih karakteristika građanskog stila života i s njim povezanih promjena unutar obitelji svakako je smanjenje nataliteta. Kao što je već analizirano, do smanjivanja njegovih stopa u sklopu središnje podetape demografske tranzicije u Zapadnoj Europi i SAD-u došlo je već u 19. stoljeću, a na području Hrvatske uglavnom u razdoblju između dva svjetska rata. Dosadašnja istraživanja hrvatskog društva ovu pojavu objašnjavala su uglavnom na temelju utjecaja demografskih čimbenika, kao što su ulazak u fertilnu dobu malobrojnijih generacija, što uslijed velikog vala iseljavanja, što uslijed demografskih gubitaka u Prvom svjetskom ratu te posljedičnih promjena unutar dobno-spolne strukture stanovništva, no to je samo dio objašnjenja. Naime, istovjetan proces pojavljuje se u približno slično vrijeme diljem Europe te u SAD-u, i to u krajevima s jakom, ali i slabom emigracijom, kao i u onim useljeničkim, pa i različito gospodarski razvijenim područjima, s različitim uvjetima života i tradicijom. Naravno, demografski čimbenici ne smiju se pri tome zanemariti, jer su oni bili ključni za brzinu i tempo promjena koje su se odvijale, ali se uz njih moraju istaknuti i moderne građanske ideje, koje su oblikovale društvene stavove i utjecale na njegov razvoj. Prema tome, u nekom trenutku braćni partneri svjesno su odlučili imati manje djece u odnosu na prethodna razdoblja, a to je

prvenstveno posljedica promjene shvaćanja i doživljaja institucije obitelji uslijed promjene njenih funkcija. To smanjenje broja rođenih bilo je u skladu s razmišljanjima tzv. neo-maltuzijanaca, koji su u to vrijeme u Europi bili vrlo brojni, a smatrali su kako je preveliki broj stanovnika glavni uzrok strašnog siromaštva s kojim su se susretali mnogi europski gradovi. No, kako je natalitet padao javljao se i sve veći broj protivnika tih ideja, koji su u padu broja stanovnika vidjeli prije svega opasnost od smanjenja državne moći jer neće imati tko braniti državu u slučaju rata.⁷³²

Kao što je već rečeno, u Makarskoj je u prvim desetljećima 20. stoljeća također zabilježeno konstantno padanje stopa nataliteta, koja je u razdoblju od 1900. do 1910. u prosjeku iznosila 30,14‰, a tijekom dvadesetih godina 26,7‰. No, to nije bio rezultat istovremenog smanjivanja nataliteta u svim društvenim slojevima, jer su manji broj potomaka prvo počele bilježiti obitelji srednjeg društvenog sloja, naročito javni službenici i osobe koje su obavljale slobodna zanimanja, u skladu s modernim europskim trendovima, a njih su potom slijedili predstavnici nekadašnjeg plemstva te znatno kasnije najniži društveni slojevi. Ovo smanjivanje broja djece odvijalo se kod istaknutijih pripadnika srednjeg i višeg gradskog sloja relativno brzo te su značajne promjene zabilježene već između dviju generacija. Primjerice, Živko Alačević imao je dvije kćeri i sina, dok je već njegov otac Ante imao pet kćeri i tri sina.⁷³³ Zatim, Marcello Barbieri je imao dva sina, dok je njegov otac, gradski ljekarnik Benedikt Barbieri imao pet sinova i kćer.⁷³⁴ Slična situacija dogodila se i kod obitelji Rančić, pa je Petar imao dvije kćeri i dva sina, dok mu je otac Josip, uz njega imao još četiri kćeri, a za to vrijeme, pripadnici nižih društvenih slojeva tradicionalno su još uvijek imali znatno više djece u prosjeku, pri čemu je vrlo ilustrativan primjer ribara Joze Paunovića, koji je imao čak sedamnaestero djece.⁷³⁵

Ovakav društveni razvoj u skladu je s najraširenijom teorijom o smanjenju stopa nataliteta, prema kojoj se planiranje obitelji i smanjenje njene brojnosti odvijalo uglavnom pod utjecajem novih ideja nastalih unutar srednjeg i višeg društvenog sloja, koje su se potom proširile

⁷³² Angus McLaren, *A History of Contraception: From Antiquity to the Present Day*, Oxford 1990., 178., 181-207.

⁷³³ <http://www.geni.com/people/Živko-Alačević/6000000012557479436/> (pristupljeno: 8.8.2013.); P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 3, 93.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 4, 198.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, 61.

⁷³⁴ <http://www.geni.com/people/Marcello-Lino-Barbieri/6000000012561828472> (pristupljeno: 8.8.2013.)

⁷³⁵ P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, 40-41., 148.

na niži sloj, prvenstveno radnike.⁷³⁶ Pripadnici srednjih i viših društvenih slojeva smatrali su kako će smanjenjem broja članova poboljšati svoj ekonomski položaj, odnosno u najmanju ruku zadržati već postignuti, dok su radnici postupno preuzimali te kopirali njihove obrasce ponašanja. No, promjene unutar obitelji nižih društvenih grupa odvijale su se vrlo sporo. Tome je pridonosila i sama industrijalizacija koja je u prvim etapama razvoja uvelike zapošljavala žene i djecu, koji su predstavljali jeftiniju radnu snagu u odnosu na odrasle muškarce. Tek kada je došlo do sazrijevanja industrije i potrebe za kvalificiranijim radnicima prestala je potražnja za njima, što je značilo da više ne mogu kao do tada pridonositi obiteljskom budžetu, no s obzirom na spor razvoj makarskog gospodarstva, tijekom istraživanog razdoblja do toga još uvijek nije bilo došlo. Usporedno s ovim procesom, jaču intervencionističku ulogu počele su preuzimati i vlasti modernih država, kao što je u određenoj mjeri bila situacija i u Kraljevini SHS, koje su pod utjecajem građanstva počele ograničavati i zabranjivati rad djece te provoditi zaštitu obiteljskih vrijednosti. U konačnici, to je rezultiralo time da su djeca postala znatno veći teret za radničke obitelji nego u ranijim razdobljima te si ih radnici jednostavno više nisu mogli priuštiti u velikom broju kao do tada.⁷³⁷

S obzirom da je u Makarskoj do pada nataliteta došlo nešto ranije u odnosu na prosjek hrvatskih krajeva može se zaključiti kako su se i moderne građanske ideje također nešto ranije proširile i uhvatile korijena među obiteljima srednjeg i višeg društvenog sloja, no da bi se to zaključilo potrebno je istražiti mrežu odnosa između članova obitelji i nastojati rekonstruirati njihov svakodnevni život unutar vlastitog doma. Glavnu ograničavajuću okolnost ovom tipu istraživanja predstavlja nedostatak kvalitetnih izvora, pa se tako ne može niti nešto više reći o načinima kontracepcije koju su stanovnici Makarske koristili u ograničavanju broja djece, a niti o učestalosti vršenja pobačaja, koji su bili nezakoniti. Može se tek pretpostaviti da je najučestalija kontraceptivna metoda bio *coitus interruptus*, kao i u ostatku Europe s obzirom na nedovoljnu raširenost modernijih metoda u to vrijeme.⁷³⁸ Pri tome se dakako ne smije zanemariti ni utjecaj

⁷³⁶ Robert Lee, „Demography, Urbanization and Migration“. U: *A Companion to Nineteenth-Century Europe 1789-1914* (ur. Stefan Berger), Malden 2006., 61-62.; M. Segalen, „The Industrial Revolution“, 393.; Angélique Janssens, „Economic Transformation, Women's work, and Family Life“. U: *Family Life in the Twentieth Century* (ur. David I. Kertzer i Marzio Barbagli), Yale 2003., 61.

⁷³⁷ A. McLaren, *A History of Contraception*, 198-199.

⁷³⁸ Isto, 186-187.; P. Clark, *European cities and Towns*, 284.; Nenad Vekarić, Irena Benyovsky, Tatjana Buklijaš, Maurizio Levak, Nikša Lučić, Marija Mogorović i Jakša Primorac, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda: Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća*, Zagreb-Dubrovnik 2000., 72.

produljene apstinencije od seksualnih odnosa, koju se često podcjenjuje u analizi čimbenika bitnih za smanjenje nataliteta u Europi krajem 19. i početkom 20. stoljeća.⁷³⁹

Dakle, može se zaključiti da koliko god se iz današnje perspektive odluka o broju djece koju će pojedini par imati činila samostalna i osobna, pokazalo se da je u isto vrijeme ona i snažno društveno-ekonomski uvjetovana te se mora proučavati u domeni obiteljske strategije, zbog čega je potrebno istražiti i položaj djece unutar obitelji. Pri tome je od najveće važnosti odnos roditelja prema njima i odluka da li će ih već u ranoj dobi uputiti na rad, kako bi doprinosili obiteljskim primanjima, a što je više u skladu s tradicionalnom unutarobiteljskom dinamikom i strukturom ili će im omogućiti daljnje školovanje, što je pod utjecajem moderne građanske ideologije postajao sve dominantniji obrazac ponašanja.⁷⁴⁰

6.3.1.2. Posao ili škola?

Na djecu se pod utjecajem modernih građanskih ideja sve manje gledalo kao na aktivne i produktivne članove domaćinstva, a sve više pozornosti počelo se pridavati njihovom odgoju te zaštiti.⁷⁴¹ No, kao i u drugim društvima diljem Europe, i u Makarskoj su se ove promjene odvijale različitim tempom unutar pojedinih društvenih grupa, pri čemu su pripadnici nižih društvenih slojeva znatno sporije mijenjali ustaljene unutarobiteljske odnose i uloge predviđene za pojedine članove. Pri tome su do izražaja naročito dolazile rodne razlike i karakteristična podjela poslova, koja se usvajala od djetinjstva. Djevojčice su bile odgajane za rad u kući, a dječaci izvan nje, dok je obitelj još uvijek imala izrazito snažnu obrazovnu funkciju, jer djeca nisu morala ići u školu obrazovati se za svoje buduće zanimanje. O prisutnosti ove vrste obiteljske strategije i unutarobiteljskih odnosa u Makarskoj tijekom istraživanog razdoblja svjedoči primjer Mate Puharića, kojega je otac po završetku drugog razreda građanske škole odveo u voćnjak, gdje je ispilio granu i od nje napravio držač za motiku te mu je „službeno“ predao, što je simboliziralo odabir njegovog težačkog zanimanja do kraja života.⁷⁴² U sličnoj situaciji našla se i Kate Rubeša, kojoj je otac nakon završene građanske škole zabranio nastavak školovanja na učiteljskoj školi, s

⁷³⁹ Wally Seecombe, „Cutting the Birthrate: the Demographic Transition in the Working Class“. U: *The Other Side of Western Civilization: readings in everyday life* (ur. Peter N. Stearns), sv. 2, New York 1973., 234.

⁷⁴⁰ S. Leček, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, 348.

⁷⁴¹ A. McLaren, *A History of Contraception*, 193.

⁷⁴² P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, 71.

obrazloženjem da je ženskom djetetu mjesto u kući.⁷⁴³ U skladu s tim, tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća u Makarskoj dječji rad još uvijek nije bio neuobičajen, a naročito zanimljivo zvuče vijesti kako su maloljetna djeca često vozila kola po gradu, osobito teretna, zbog čega su neki poduzetnici i roditelji bili prijavljeni radi zapošljavanja maloljetnika, čime se još jednom potvrdila sve snažnija intervencionistička državna politika prema obitelji.⁷⁴⁴

U najlošijoj poziciji bila su djeca ribara, obrtnika i zemljoradnika. Naročito teško bilo je djeci ribara, pri čemu se misli uglavnom na dječake, koji su pomagali očevima u napornom ribarenju, posebno noću, i izvlačenju mreža te potom u cjelodnevnoj prodaji ribe. Djeca težaka radili su sve poslove koje im je uzrastom i fizička snaga, odnosno spol, dozvoljavao. Najčešće je to bilo čuvanje stoke, branje maslina i berba grožđa od poslova izvan kuće, u kojima su zastupljeniji bili dječaci, za razliku od djevojčica čije su dužnosti uglavnom bile unutar domaćinstva, kao što su bili kuhanje, čišćenje i održavanje kućanstva. Pri tome je naročito zanimljivo istaknuti sjećanje starih Makarana, prema kojem je svijet ribara bio mnogo suroviji i nehumaniji prema djeci u odnosu na zemljoradničke obitelji. Djeca obrtnika također su bitno pridonosila obiteljskim primanjima. Specifičnost Makarske bila su djeca pekarica, odnosno žena koje su za život zarađivale izradom peciva, suhih kolača i sl. proizvoda. One nisu posjedovale vlastite peći, kojih je u cijelom gradu bilo tek tri-četiri u većim pekarnicama, a djeca, najčešće djevojčice, majkama su pomagala po cijele noći u izradi raznovrsnih proizvoda. Potom bi nerijetko cijele dane provela prodajući te proizvode, a pri tome su nerijetko pješice odlazila sve do Pelješca ili Dalmatinske Zagore, naročito u sajmenne dane. Nakon početka razvoja turizma i značajnijeg otvaranja ugostiteljskih objekata, najteži posao obavljala su djeca ledara. Uglavnom su za to bili zaduženi dječaci, koji bi s očevima odlazili u spilje ledenice na Biokovo, gdje bi vadili velike komade leda, koje bi potom zamotane u lišće i travu, kako bi usporili njihovo otapanje, transportirali na mazgama u grad.⁷⁴⁵

U isto vrijeme, u višim društvenim slojevima djeca su bila u mnogo boljem položaju, ali su se povećala i očekivanja od njih, naročito po pitanju školovanja, što je bila značajna razlika u odnosu na niži društveni sloj. Tako su se djeca članova makarske elite školovala i završavala fakultete u Zagrebu ili diljem Europe (Ante Mastrović školovan je primjerice u Švicarskoj). Pri

⁷⁴³ P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 4, 198.

⁷⁴⁴ „Mala kronika“, *Jadranska pošta*, god. I, br. 422, Split, 16.12.1926., 3.

⁷⁴⁵ Bilješke g. Marina Srzića.

tome je bitno napomenuti da su i u nižim društvenim slojevima dječaci, u pravilu, imali mnogo veću priliku otići na školovanje, no kao što se može vidjeti iz usporedbe Mastrovića i Puharića, to je prvenstveno ovisilo o društveno-ekonomskim prilikama u pojedinoj obitelji, odnosno o značenju dječjeg rada za obiteljski budžet.⁷⁴⁶ Težačke i radničke obitelji nastojale su iskoristiti svu raspoloživu radnu snagu, uključujući i žene i djecu, kako bi povećali obiteljska primanja. To ne podrazumijeva da nisu bili svjesni građanske ideje obitelji, već tek da si to nisu mogli priuštiti.⁷⁴⁷

Ipak, u usporedbi s razdobljem za vrijeme Monarhije, naročito s drugom polovinom 19. stoljeća, razlike su bile značajne. Pri tome su veliku ulogu odigrale administracije i Monarhije i Kraljevine SHS, koje su u duhu modernih država uvele obvezu pohađanja škole te nastojale primorati roditelje na redovitije slanje djece u nju. Zanimljivo je da je o ovom problemu u Makarskoj još početkom 20. stoljeća pisao povjesničar Petar Kaer, prema kojem su djeca u drugoj polovini 19. stoljeća masovno izbjegavala školu jer su pohađali zanate ili se tek besposleno „klatarila“ po gradu, pri čemu on ne navodi utjecaj roditelja na djecu, ali češći izbor pohađanja zanata od škole upućuje na taj zaključak, kako bi što prije počela pridonositi obiteljskom budžetu.⁷⁴⁸ U to vrijeme, školske godine 1877./1878., na području makarskog kotara školu je pohađalo tek 23,4% obveznika, što je bilo približno ukupnom prosjeku Dalmacije, pri čemu se mora istaknuti velika diferencijacija između kotara čija su središte bili bolje razvijeni gradovi i onih dominantno ruralnih, odnosno između onih na obali te onih u Dalmatinskoj Zagori. Tako je u isto vrijeme udio učenika u ukupnoj populaciji školskih obveznika u Benkovcu iznosio tek 3,7%, Sinju 4,6%, Kninu 5,2% i Imotskom 10,7%, dok je u Šibeniku učenika bilo 18%, Splitu 23,7%, Dubrovniku 27,2%, Kotoru 32,2%, Hvaru 51,6% te Korčuli 52,2%.⁷⁴⁹ Do kraja međuratnog razdoblja situacija se po ovom pitanju značajno popravila, no izbjegavanje pohađanja škole bio je sve do kraja međuratnog razdoblja još uvijek vrlo prisutan problem. U školskoj godini 1939./1940. postotak ne-polaznika među školskim obveznicima na području kotara Makarska iznosio je još uvijek relativno visokih 12,43% od ukupnog njihovog broja, no njihov je udio u samoj Makarskoj ipak bio znatno manji.⁷⁵⁰

⁷⁴⁶ S. Leček, „Ženske su sve radile“, 212-213.

⁷⁴⁷ A. Janssens, „Economic Transformation“, 73-74.

⁷⁴⁸ P. Kaer, *Makarska i Primorje*, 82.

⁷⁴⁹ M. Zaninović, *Iz prošlosti školstva Dalmacije*, 15.

⁷⁵⁰ *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske*, 45.

U Makarskoj je do 1918. postojala, uz osnovnu školu, javna muška građanska škola te privatna djevojačka škola, koju su održavale Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskog, a koje su se brinule i oko funkcioniranja dječjeg vrtića za djecu od tri do šest godina starosti.⁷⁵¹ Dosadašnja istraživanja nisu utvrdila točnu godinu kada je taj vrtić otvoren, no najvjerojatnije u prvim godinama 20. stoljeća, što još jednom potvrđuje brzo širenje građanskih ideja u Makarskoj, jer su, primjerice, krajem 19. stoljeća u čitavoj Banskoj Hrvatskoj postojala tek četiri javna i 19 privatnih vrtića.⁷⁵² No, 1918. odlukom Pokrajinskog školskog vijeća odlučeno je uspostavljanje mješovite građanske škole umjesto dotadašnje muške, što je dovelo do zatvaranja ženske građanske škole te dječjeg vrtića.⁷⁵³ Državni dječji vrtić ponovno je proradio tek u prosincu 1927. i ubrzo je u njega bilo upisano 90 djece, a bio je smješten u prizemlju školske zgrade.⁷⁵⁴ U isto vrijeme, u makarskoj šestorazrednoj mješovitoj osnovnoj školi bilo je 260 učenika, od kojih 132 dječaka i 127 djevojčica, a broj učenika u mješovitoj građanskoj školi oscilirao je kroz dvadesete godine od 107 do 155.⁷⁵⁵ Ukupno je od 1921. do 1929. makarsku građansku školu pohađao 961 učenik i učenica, odnosno u prosjeku 120 godišnje, a od njenog osnutka 1877. do početka školske godine 1936./1937. njih 3.292. U prvom desetljeću njenog djelovanja bilo je 186 učenika, u drugom 314, u trećem 466, u četvrtom 401, u petom 974, a u šestom 951 učenik ukupno.⁷⁵⁶ Nažalost nije poznato kakav je bio omjer učenika i učenica kroz to razdoblje, no na temelju ovih podataka može se uočiti značajno povećanje udjela djece koja su pohađala školu, jer je broj učenika rastao znatno brže od ukupnog broja stanovnika, no kao što je već rečeno, udio djece koja nisu polazila u školu bio je još uvijek prilično velik, naročito u ruralnim dijelovima kotara.

Što se tiče položaja učenika građanske škole i njihovih prava tijekom dvadesetih godina, zanimljivo je da im je bilo zabranjeno sazivanje bilo kakvih javnih skupova i sastanaka te sudjelovanje na zborovima općenito, kao i formiranje društava ili sudjelovanje u njima te objavljivanje sastanaka i pokretanje ili uređivanje učeničkih novina. Bilo im je zabranjeno i

⁷⁵¹ V. Urlič, *U spomen: Makarsko primorje*, 82.

⁷⁵² I. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 299-300.

⁷⁵³ V. Urlič, *U spomen: Makarsko primorje*, 82-83.

⁷⁵⁴ „Dječje zabavište“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 250, Split, 27.10.1928., 2.; DAD, FDO, kut. CD IV d 8, Mjesečno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o prilikama javne sigurnosti, političkim i upravnim prilikama od 3.10.1929.; „Sa dugom tradicijom – makarski vrtić osnovan 1927.“, *Makarska rivijera*, god. II, br. 38, Makarska, 27.6.1975., 11.

⁷⁵⁵ DAD, FDO, kut. CD II d 6, Izvješće o stanju školstva i prosvjetnih prilika u Dubrovačkoj oblasti, u razdoblju od 1.8.1923. do 31.1.1927.; DAD, FDO, kut. DL I a 4, Izvješće o stanju škola i narodne prosvjete u Dubrovačkoj oblasti u vremenu od 7.1.1927. do 30.9.1928.

⁷⁵⁶ R. Radovanović, „Šezdesetgodišnjica Građanske škole u Makarskoj“, 253.

prisustvovanje noćnim zabavama te plesovima, posjećivanje gostionica i kavana te izlazak zimi poslije 19 sati, a ljeti poslije 20 sati. Kazne za kršenje ovih propisa i zabrana bile su rigorozne, od stajanja izvan klupe ili ukora razrednika, vijeća, ravnatelja te nastavničkog savjeta za sitnije i nešto veće prekršaje, pa sve do isključenja iz dotične škole koju su pohađali, odnosno iz drugih srednjih škola u mjestu te svih srednjih škola za oštrije prekršaje propisa.⁷⁵⁷ Slična ograničenja postojala su i za vrijeme Monarhije, a moderne države su ih provodile s ciljem da putem školskog sustava odgajaju dobre i poslušne građane, pa su stoga školski propisi sankcionirali ponašanje učenika u školama, ali i izvan njih.⁷⁵⁸

Za zaštitu prava djece u Makarskoj su postojale dvije socijalne institucije, Dobrotvorni zavod te Državna zaštita djece i mladeži, no na temelju dostupnih izvora može se zaključiti kako su obje vrlo slabo radile.⁷⁵⁹ Djeca su uglavnom odgajana prilično strogo, a za sve vrste neposluha bilo je uobičajeno njihovo kažnjavanje batinama, pri čemu se znala koristiti i šiba ili kukuruz i sol za klečanje. Poznat je i slučaj kažnjavanja djeteta bodenjem iglicom po jeziku te nanošenja opekline glačalom zbog loše izglačane robe, no tako ekstremne kazne bile su ipak tek vrlo rijetke iznimke.⁷⁶⁰

Naravno, kao i drugdje, i u Makarskoj su djeca najrađe vrijeme provodili u igri. Već za vrijeme Prvog svjetskog rata naročito popularan među njima postao je nogomet, koji se u to vrijeme igrao s „krpašem“, da bi neposredno nakon rata prvu pravu nogometnu loptu u grad donijeli studenti iz bogatijih građanskih obitelji. Uz nogomet, među najmlađim Makaranima naročito popularno bilo je i tjeranja limenog obruča ispred sebe, zatim domino, preskakanje konopca, bacanje kamena s ramena, hodanje po lojavoju gredi, igra graničara, kartanje, tombola, lov na ptice pjevice, igra kauboja i indijanaca te brojne druge igre, a nisu im bile strane ni nepodopštine o čemu svjedoči proglas općine u veljači 1918. kojim se „dječurliji“ zabranjuje pristup obali gdje pristaju parobrodi te Kačićevom trgu, jer svakodnevno čine krađe i druge štete.⁷⁶¹

⁷⁵⁷ „Kakva su nekad bila učenička prava“, *Makarska rivijera*, god. IV, br. 100, Makarska, 11.11.1977., 12.

⁷⁵⁸ Dinko Župan, *Obrazovanje žena u Banskoj Hrvatskoj (1868.-1918.)*, 121., 127. (neobjavljeni doktorski rad obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2006. godine.)

⁷⁵⁹ „Nemar za djecu“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 47, Split, 3.6.1924., 4.

⁷⁶⁰ Bilješke g. Marina Srzića.

⁷⁶¹ Ana Kunac, *Stare igre u Makarskoj i Primorju*, Makarska 2007., 111-119.; V. Urlić, *U spomen: Makarsko primorje*, 60-62.

6.3.2. Mladost

6.3.2.1. Zabava

Spolno sazrijevanje označavalo je prelazak iz životne faze djetinjstva u mladost. Fizičkim sazrijevanjem rastle su sposobnosti i mogućnosti djece za aktivnim sudjelovanjem u povećanju obiteljskih primanja te su u sve većem broju postajali radno aktivni, o čemu je već bilo riječi prilikom analize radno aktivnog stanovništva, a izvori nažalost ne pružaju više podataka na temelju kojih bi se moglo još nešto reći o razvoju unutarobiteljskih odnosa u skladu s tim, već uglavnom govore o načinima zabave, pri čemu su rodne razlike igrale sve važniju ulogu.

Mladići su sve više vremena provodili u krčmama i konobama, pa je stoga i općinski upravitelj u Makarskoj 1923. izdao okružnicu protiv opijanja, nedopuštenih igara i raskošnosti „mladarije“, no to nije imalo jačeg odjeka i značajnijeg rezultata.⁷⁶² Iz toga razloga je zapovjednik žandarmerijske postaje u Makarskoj savjetovao velikom županu Dubrovačke oblasti zabranu produženja radnog vremena lokalnu „Gorinka“, koji je bio u zakupstvu Nike Zavorea, a u vlasništvu Živka Alačevića, jer su se ondje uglavnom okupljali *moralno neispravni* mladići, koji su do kasnih sati noću igrali i bespotrebno trošili svoj novac.⁷⁶³ Sa sličnim obrazloženjem je kotarski predstojnik savjetovao velikom županu zabranu produljenja radnog vremena lokalnu „Jugoslavija“ u vlasništvu Fanny Antunović, jer su svi navedeni razlozi u njenoj molbi bili samo izlika da se mladeži koja noću igra karte u velike svote novca omogući prilika duljeg ostanka u lokalnu. Po njegovom bi zatvaranju mladići obilazili grad u potrazi za zabavom, što je potaknulo i više prigovora od strane samih njihovih roditelja, koji su zahtijevali ranije zatvaranje lokala.⁷⁶⁴

Dok su mladići tako upražnjavali svoje vrijeme po javnim prostorima, krčmama, i kavanama, nadzor roditelja nad djevojkama bio je mnogo stroži. Gradom su se najčešće šetale u grupama, a vrlo rijetko su smjele ići na plesove i slične manifestacije. Mladići bi im se pri šetnji udvarali poklanjajući im sitne poklone ili u proljeće ostavljajući ruže na njihovim prozorima, a uobičajeno je bilo i pjevanje serenada pod prozorima, no izbor djevojke ili mladića, a time i

⁷⁶² „Iz Makarskog primorja“, *Novo doba*, br. 115, god. VI, Split, 18.5.1923., 3.

⁷⁶³ DAD, FDO, kut. CD IV f 7, Izvješće zapovjednika žandarmerijske postaje u Makarskoj na temu produljenja radnog vremena lokalnu Gorinka od 5.7.1929.

⁷⁶⁴ DAD, FDO, kut. CD II b 4, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj na temu produljenja radnog vremena lokalnu Jugoslavija od 16.11.1927.

budućeg bračnog partnera jer su prekidi ljubavnih veza bili vrlo rijetki, bio je snažno društveno uvjetovan.⁷⁶⁵

6.3.2.2. *Uvjetovanost izbora zaručnika društvenim statusom*

Odabir bračnog partnera sve do 19. stoljeća predstavljao je prvenstveno oblik poslovnog sporazuma između dviju obitelji, pri čemu pojedinci nisu imali previše prava izražavati svoje osjećaje.⁷⁶⁶ Istraživanje ovoga fenomena kroz povijest u znatnoj mjeri onemogućeno je nepostojanjem upotrebljivih historiografskih izvora, no unatoč tome uobičajeno je shvaćanje kako je u predmodernim društvima pritisak obitelji i društva na pojedinca te njegov odabir bračnog partnera bio znatno izraženiji u odnosu na moderna društva. Jedina izravna potvrda prisutnosti snažnog pritiska društva na izbor bračnog partnera u razdoblju od 1919. do 1929. na području Makarsko-primorske općine dolazi iz Igrana, sela Makarskog primorja, gdje su u vezi bili Ruža Talijančić i Ćiril Lulić, s čime se nije slagala Ružina majka te je zbog toga progonila kćer. Stoga se njih dvoje odlučilo počiniti samoubojstvo. Napisali su javno oprostajno pismo u kojem su objasnili svoje probleme te su popili dezinfekcijsko sredstvo, ali su ih sumještani našli na pučini u brodu te uspjeli spasiti.⁷⁶⁷ Ovaj događaj upućuje na zaključak kako je tradicionalno shvaćanje braka bilo izrazito snažno i u Makarskoj, ali se ne smiju zanemariti ranije doneseni zaključci o mnogo bržem tempu odvijanja društvenih promjena u gradu u odnosu na ruralnu okolicu, što povećava mogućnost pogreške prilikom donošenja sličnih zaključaka.

Tradicionalnost društvenih običaja prilikom izbora bračnog partnera u Makarskoj svakako u određenoj mjeri potvrđuje zaista minimalni zabilježeni broj razvoda, koji je prvenstveno bio posljedica strogih zakonskih propisa, ali i doživljaja braka kao doživotnog ugovora između muškarca i žene, a manje kao izraza ljubavi, no u istraživanju ovog društvenog fenomena vrlo važan uvid pružaju matične knjige vjenčanih, na temelju kojih se može istražiti konubijalna mobilnost vjenčanih stanovnika Makarske u oba proučavana razdoblja.⁷⁶⁸ Naime, njen stupanj predstavlja jedan od temeljnih pristupa istraživanju ovog pitanja, jer bračne veze mogu biti iznimno značajne za pojedince u nastojanju da napreduju na društvenoj ljestvici, a s tim je

⁷⁶⁵ P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, 112.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 4, 32.

⁷⁶⁶ Theodore Zeldin, „Marriage and Morals“. U: *Everyman in Europe*, vol. II (ur. Allan Mitchell), Englewood Cliffs 1990., 113.

⁷⁶⁷ „Pokušaj samoubojstva najavljen javnim oglasom“, *Novo doba*, god. VII, br. 118, Split, 21.5.1924., 6.

⁷⁶⁸ A. Prost, „Granice i prostori privatnosti“, 66-69.

povezano i biranje bračnog partnera iz vlastite ili više društvene grupe. To se najbolje vidjelo prilikom istraživanja formiranja gradske elite, koji su se uglavnom kao uspješni trgovci porijeklom iz nižih društvenih slojeva ženili s predstavnicama istaknutih obitelji te su na taj način potvrđivali svoj stečeni ugled i dalje ga utvrđivali te legitimizirali pred lokalnom zajednicom. S obzirom da je tada bilo uglavnom riječi o muškarcima bitno je napomenuti i kako je ženama upravo brak bio najčešće jedina mogućnost ostvarenja boljeg društvenog položaja, jer im to nije bilo moguće u profesionalnom smislu.

Matične knjige vjenčanih omogućuju istraživanje konubijalne mobilnosti, jer za većinu zaručnika i zaručnica donose njihova zanimanja, koja se potom mogu usporediti i na temelju njih donositi daljnji zaključci. Pri tome se opet mora naglasiti kako je u matičnim knjigama velikom broju žena upisano zanimanje domaćice, pa će se pri usporedbi zanimanja zaručnika sa zaručnicama takvim slučajevima pripisivati društveni sloj na temelju očevoeg zanimanja, koji su bili nositelji društvenog statusa i položaja za cijelu obitelj. Stoga je i najveće metodološko ograničenje ovog tipa istraživanja njegova veća usmjerenost na društvenu mobilnost muškaraca, dok su žene u određenoj mjeri zapostavljene. U Makarskoj su u razdoblju od 1900. do 1910. vjenčana 164 para, a u razdoblju od 1919. do 1929. još 119 parova. Za razdoblje od 1900. do 1910. nije poznato zanimanje pet zaručnika i zaručnica, a u razdoblju od 1919. do 1929. šest zaručnika, kao ni zanimanja sedam zaručnica (Tablice 32 i 33).

Tablica 32. Usporedba zanimanja zaručnika sa zaručnicama za razdoblje od 1900. do 1910. godine.

Zaručnici	Zaručnice				
	Posjednice	Službenice i slobodna zanimanja	Trgovkinje i obrtkinje	Radnice	Težakinje
Posjednici	2 (50%)	2 (50%)			
Službenici i slobodna zanimanja	23 (35,94%)	6 (9,37%)	9 (14,06%)	20 (31,25%)	6 (9,37%)
Trgovci i obrtnici	6 (11,76%)	4 (7,84%)	9 (17,65%)	23 (45,1%)	9 (17,65%)
Radnici	1 (5,26%)	2 (10,53%)	1 (5,26%)	9 (47,37%)	6 (31,58%)
Težaci i ribari		1 (4,76%)	2 (9,52%)	9 (42,86%)	9 (42,86%)

Izvor: AMM, Matična knjiga vjenčanih za Makarsku u razdoblju od 1900. do 1910. godine.

Tablica 33. Usporedba zanimanja zaručnika sa zaručnicama za razdoblje od 1919. do 1929. godine.

Zaručnici	Zaručnice				
	Posjednice	Službenice i slobodna zanimanja	Trgovkinje i obrtkinje	Radnice	Težakinje
Posjednici	4 (44,44%)		3 (33,33%)		2 (22,22%)
Službenici i slobodna zanimanja	13 (40,62%)	5 (15,62%)	8 (25%)	2 (6,25%)	4 (12,5%)
Trgovci i obrtnici	3 (8,11%)	1 (2,7%)	16 (43,24%)	9 (24,32%)	8 (21,62%)
Radnici		1 (5,26%)	1 (5,26%)	12 (63,16%)	5 (26,32%)
Težaci i ribari	1 (6,66%)	1 (6,66%)	2 (13,33%)	3 (20%)	8 (53,33%)

Izvor: AMM, Matična knjiga vjenčanih za Makarsku u razdoblju od 1919. do 1929. godine.

Iz priloženih tablica može se vidjeti kako promjenu zanimanja zaručnika paralelno prati i promjena zanimanja zaručnice, što upućuje na razvijenu društvenu slojevitost i relativnu pouzdanost kriterija zanimanja kao pokazatelja pripadnosti društvenom sloju, kao i dokaz uvjetovanosti izbora bračnog partnera društvenim statusom (Tablice 27-28). Nešto izraženija pojedina odstupanja uvjetovana su prije svega nemogućnošću uzimanja u obzir drugih dimenzija društvene stratifikacije, kao što su status i moć, već je moguće zaključivanje samo na temelju kriterija zanimanja, a dio odstupanja posljedica je i nedorečenosti izvora, jer se primjerice pod terminom trgovac podrazumijeva i veletrgovac, koji je po svom društvenom položaju u rangu višeg sloja, kao i mali trgovac, koji je po svom društvenom položaju mnogo bliže statusu radnika. Slična situacija može se uočiti i kod službenika te slobodnih zanimanja, gdje se u istoj kategoriji zanimanja nalaze najniži činovnici državne uprave (služitelji) čiji je stvarni status bio mnogo bliži radniku, kao i primjerice liječnik, čiji je status u provincijskom gradiću bio znatno bliži pripadnicima gradske elite. Ekstreman primjer nedorečenosti izvora predstavlja imenovanje zemljoradnika koji posjeduje vlastitu obradivu površinu posjednikom, pa se kroz to može analizirati i jedan primjer ženidbe težaka s posjednicom u razdoblju od 1919. do 1929. godine.

Usporedbom dvaju istraživanih razdoblja može se primijetiti kako je tijekom dvadesetih godina bila prisutna nešto veća prosječna uvjetovanost izbora bračnog partnera u odnosu na razdoblje od 1900. do 1910., što upućuje na zaključak da je do tada došlo do stabiliziranja društvene strukture nakon naglog širenja srednjeg društvenog sloja, koje je započelo krajem 19.

stoljeća i još uvijek snažno utjecalo na udjele pojedinih zanimanja tijekom prvog desetljeća 20. stoljeća. Pri tome se mora još napomenuti kako se na temelju priloženih tablica još jednom potvrdila ranije postavljena teza o snažnoj društvenoj podjeli između manualnih i nemanualnih radnika, koja je predstavljala čvrstu barijeru, a mobilnost se mnogo mnogo češće događala s obje strane te barijere nego preko nje.⁷⁶⁹ Tako su se posjednici i javni službenici te osobe koje su obavljale slobodna zanimanja uglavnom međusobno ženili i distancirali se od ostalih društvenih grupa, odnosno slojeva, dok su trgovci i obrtnici vrlo često ženili radnice i težakinje. Težaci i ribari su se u pravilu ženili gotovo isključivo porijeklom iz nižih društvenih slojeva, najčešće težakinje te u određenom broju radnice, koje su također često bile iz zemljoradničkih obitelji, ali zaposlene u nekom od industrijskih postrojenja.

Usporedba dvaju istraživanih razdoblja otkriva i određene razlike među njima, no koje treba uzimati s određenom zadržkom s obzirom na relativno mali ukupni uzorak. Ipak, određeni trendovi mogu se uočiti. Najveća odstupanja, koja su na prvi pogled donekle i kontradiktorna vezana su uz službenike i slobodna zanimanja. Naime, u razdoblju od 1900. do 1910. mnogo veći udio njih ženio je radnice u usporedbi s kasnijim razdobljem. Uzrok tome činjenica je da prvo istraživano razdoblje ujedno predstavlja i početak širenja javnih službi te naglo povećanje ukupnog broja službenika, koji su prva generacija unutar ovog novonastajućeg društvenog sloja. Među njima bio je veliki broj osoba koji su podrijetlom bili iz obitelji nižeg društvenog statusa te su se i ženili iz tog društvenog sloja. To potvrđuje i ranije spominjana pojava u proučavanim makarskim matičnim knjigama tijekom oba istraživana razdoblja o znatno većoj diferenciranosti zanimanja zaručnika i udjela javnih službi među njima u usporedbi s njihovim očevima.

Brzina rasta ukupnog broja osoba koje su se zapošljavali u javnim službama i slobodnim zanimanjima uzrok je i većeg broja posjednica koje su se za njih udavale u oba istraživana razdoblja. Naime, dok su muškarci iz nižih slojeva, koji su ulazili u srednji društveni sloj te postajali uglavnom niži službenici, ženili radnice i težakinje, u isto vrijeme su osiromašeni pripadnici nekadašnjeg plemstva koji su postajali viši službenici i profesionalci zaposleni u slobodnim zanimanjima imali visok društveni status te su ženili pripadnice osiromašenih zemljoposjedničkih elita. Izraženijoj društvenoj mobilnosti ove društvene grupe znatno je pridonijelo i podrijetlo njenih pripadnika, koji su u većem broju bili iz udaljenijih sredina i regija,

⁷⁶⁹ David F. Crew, *Town in the Ruhr – A Social History of Bochum 1860-1914*, New York 1979., 78-79.

kao što se moglo vidjeti u poglavlju o doseljenicima, a što je u skladu s općim trendom Istočne i Srednje Europe, gdje se formirao ne-autohtoni srednji sloj.⁷⁷⁰

Uz navedene snažnije iznimke vezane uz ovu kategoriju zanimanja, ostatak analize pokazuje pravilo podudaranja najviših udjela zanimanja između zaručnika i zaručnica, dok su se preklapanja uglavnom odvijala među susjednim grupama zanimanja. Stoga se može zaključiti kako je izbor bračnog partnera u Makarskoj u oba istraživana razdoblja bio snažno društveno uvjetovan, što pod izravnim vanjskim pritiskom okoline, što kao posljedica pounutrenjenih društvenih normi i vrijednosti koje su propisivale takav oblik ponašanja, a što sve potvrđuje još uvijek snažno prisutnu tradicionalnost društvenih odnosa. Vrlo slikovit prikaz ovog fenomena daje Miće Marinović koji na temelju svojih sjećanja svjedoči da su *žene u plemićkim i veleposjedničkim obiteljima, kao i u bogatijim trgovačkim bile prodavane istom društvenom sloju kako bi se očuvalo obiteljsko bogatstvo i povlaštenost određene klase*, pa su uslijed toga niži društveni slojevi u izboru bračnog partnera jednostavno bili ograničeni na osobe sebi sličnog položaja.⁷⁷¹

6.3.2.3. *Miraz*

Izrazito važnu ulogu za poželjnost djevojke za vjenčanje imao je miraz. No, njegovo dobivanje u pravilu je značilo i odricanje od svih nasljednih prava na imovinu nakon smrti roditelja, ali do dvadesetih godina 20. stoljeća po tom pitanju su u Makarskoj zabilježene već velike promjene u odnosu na tradiciju. Naime, ovaj običaj je u svojoj punoj snazi još uvijek bio samo u ruralnom dijelu Primorja, dok se u Makarskoj u najvećoj mjeri izgubio. Svoje korijene vukao je najvećim dijelom iz vremena mletačke uprave nad Dalmacijom, a jedan od osnovnih razloga njegove pojave bile su vrlo male obradive površine, koje su se daljnjim parceliranjem sve više umanjivale, što se na taj način nastojalo bar donekle ublažiti. To nije bila karakteristika samo Dalmacije, već i drugih hrvatskih krajeva, ali i većeg dijela Europe. No, dok je ovaj običaj ranije bio i zakonski definiran, nakon uvođenja Općeg austrijskog građanskog zakonika kćeri su, bez obzira na dob, u bezoporučnim ostavštinama dobile jednako pravo nasljeđivanja nekretnina kao i sinovi, a u svim ostalim slučajevima imale su pravo na nužni dio nasljedstva. Stoga se u

⁷⁷⁰ T. I. Berend, *Decades of Crisis*, 32.

⁷⁷¹ „One sa sela bile su služavke, a bogatije gradske imale su povlastice“, *Makarsko primorje*, god. XIII, br. 225, Makarska, 26.1.2007., 22

Dalmaciji uveo običaj službene odreke kćeri od prava nasljedstva ovjeren kod javnih bilježnika te je na taj način sačuvana tradicija i običajno pravo, dok je u sjevernim hrvatskim krajevima i dalje ostao na snazi usmeni dogovor.⁷⁷² Kao ni kod drugih zakona, nakon raspada Monarhije, odnosno stvaranja Kraljevine SHS ni po ovom pitanju u razdoblju od 1919. do 1929. nije došlo do promjene zakonodavstva, već su stare odredbe nastavile vrijediti kroz cijelo istraživano razdoblje.

O snazi ovoga običaja na području Makarskog primorja još tijekom dvadesetih godina svjedoči čak 56 odreka pronađenih u samo nekoliko sačuvanih arhivskih kutija javnih bilježnika u Makarskoj za istraživano razdoblje, no ono što je zanimljivo je to da nijedna od njih nije iz same Makarske. Prema tome, nameće se zaključak kako su odreke prije svega bile vezane uz stanovništvo kojem je zemlja bila jedini izvor prihoda i stoga im je bilo izrazito bitno osigurati se da kćeri ne uzmu svoj dio, pa su ih „isplaćivali“ mirazom. Do sličnog zaključka došla je i Zdravka Jelaska Marijan, koja je istraživala pitanje odreka na području Splita te uvidjela kako su težaci ondje sklopili više od tri četvrtine ukupnog broja odreka, dok su u još 7% slučajeva glavni akteri u njihovom pisanju bili posjednici, za koje se također može smatrati kako uglavnom žive od zemlje, iako je sami ne obrađuju.⁷⁷³ Među tim društvenim skupinama tradicija se najjače održavala, jer su na to bili primorani ukoliko su htjeli osigurati izvor prihoda dovoljan za preživljavanje. Stoga se može zaključiti kako su građanke u Makarskoj bile ipak u nešto povoljnijem položaju u odnosu na žene iz okolnih ruralnih sredina. To potvrđuje i sjećanje dr. Miće Marinovića, koji naglašava kako su žene na selu od djetinjstva spremale miraz, koji je bio svojevrsna „otpremnina“. Sva zemlja i nekretnine ostajali bi u vlasništvu muškaraca, a kada bi žena dobila miraz, odnosno „dotu“, u pravilu bi materijalno raskrstila s roditeljima.⁷⁷⁴

Miraz je prema dalmatinskoj tradiciji, a i prema odredbama Općeg građanskog zakonika za vrijeme braka bio vlasništvo žene, nad kojim je muškarac imao pravo upravljanja, što mu je ona mogla i zabraniti, a bilo mu je izričito zabranjeno njegovo upropaštavanje. Muž nije postajao vlasnik miraza ni nakon ženine smrti, već ga je bio dužan vratiti njezinim nasljednicima.⁷⁷⁵ No, bilo je slučajeva kada to pravilo nije bilo poštivano. Tako je „*Mande Podgorka bila bogata dotarica sa tri ćeri, sve usidilice, pa se mislilo da će od matere naslidit velike zemje i zlato. Čim*

⁷⁷² Zdravka Jelaska Marijan, „Neka 'ostavština bude dosuđena ostalim nasljednicima bez obzira na nju kao da se nije niti rodila' (Običaj odricanja od prava nasljeđivanja u Splitu 1919.-1940.)“, *ČSP*, 39 (2007.), br. 3, 611-612.

⁷⁷³ Isto, 622-623.

⁷⁷⁴ „One sa sela bile su služavke, a bogatije gradske imale su povlastice“, *Makarsko primorje*, god. XIII, br. 225, Makarska, 26.1.2007., 22.

⁷⁷⁵ M. Mogorović Crljenko, *Nepoznati svijet istarskih žena*, 34.; I. Čepulić, *Sistem građanskog prava*, 553., 562-564.

*se mater teško razbolila, momci su počeli prosit te divojke, misleć kako će se obogatit...Dvi su se udale, a jedna nije. Kad je mater umrla naslidili su samo dugove, jer je otac potajice založio sve šta je donila u dotu...*⁷⁷⁶

Miraz je u Makarskoj tijekom istraživanog razdoblja najčešće sadržavao škrinju, koja je vremenom postala samo njegov simboličan dio i običaj, a umjesto nje se počeo koristiti „komo“, odnosno komoda s ladicama punim posteljinom, ručnicima, rubljem, stolnjacima, ubrusima i sličnom opremom za kuću. Siromašnije građanke najčešće su same izrađivale sve te predmete, dok su si one bogatije mogle priuštiti njihovu kupovinu kod nekog od makarskih obrtnika ili časnih sestara, pri čemu su vrlo „popularne“ bile one iz Splita, iz samostana na Lovretu. Razlika u kvaliteti opreme bila je vidljiva golim okom, jer su skuplji predmeti bili od finijih materijala i bogatije urešeni, a uz „bijankariju“, u miraz se često donosila i šivaća mašina, dok su imućnije mladenke sa sobom nerijetko donosile i namještaj.⁷⁷⁷ Kao primjer miraza bogatije građanke može se navesti popis predmeta koji je sa sobom donijela Roza Ivanišević, prilikom udaje za Filipa Ivaniševića. Tu su se našla: četiri kompletna kreveta s priborom, trostrukim promjenama i pokrivačima, jednu sofu, tri ormara za spremanje sobe, dva noćna ormarića, lavabo sa zrcalom, stol za jelo, mali drveni polirani stol, bijeli stol od jelovine, kuhinjski stol, štednjak, osam raznih sjedalica, kredenac s vitrinom, mali kredenac s vitrinom u kuhinji te šivaći stroj na ruke.⁷⁷⁸

Uz opremu za stan ili kuću, u miraz su se znali donositi i posjedi, no to je uglavnom bio slučaj kod najbogatijih posjedničkih obitelji, kod kojih nije bila rijetkost ni davanje novca. Primjerice, Katica Pavlović je prilikom udaje za dr. Edu Bulata u miraz dobila sedam zemljišnih čestica u Tučepima, koje su prema procjeni vrijedile 5.000 din.⁷⁷⁹ No, taj miraz nije dobila od oca, već od majke, Milice Pavlović, rođene pl. Ivanišević, koja joj je na temelju prava o raspolaganju svojim mirazom, prenijela vlasništvo nad zemljištem koje je dobila prilikom svoje udaje za Andriju Pavlovića, Katičinog oca.⁷⁸⁰ Slična situacija bila je i po pitanju nakita. Naime, mladenke u Makarskoj su u pravilu naslijeđivale nakit koji je njihova majka donijela u svoj miraz. Uglavnom su to bili prsteni s karneolom, kopče, naušnice, lančići i sl. Zanimljiv je bio i običaj naslijeđivanja srebrnih „sindira“ (lanaca), koji su znali biti i po više metara dugi, a koji su

⁷⁷⁶ Bilješke g. Marina Srzića iz razgovora s pok. Ankom Puharić (rođ. 1912.).

⁷⁷⁷ Bilješke g. Marina Srzića.

⁷⁷⁸ DAST, JBSD, Ivo Uglešić, kut. 1, Izjava Filipa i Roze Ivanišević od 19.7.1932.

⁷⁷⁹ DAST, JBSD, Ivo Uglešić, kut. 2, Potvrda primitka miraza Katice Bulat od 7.7.1932.

⁷⁸⁰ DAST, JBSD, Ivo Uglešić, kut. 2, Potvrda primitka miraza Katice Bulat od 7.7.1932.

potom kidani, a njihovi dijelovi su davani kćerima u sklopu miraza. Od tradicionalnog nakita koji je bio dio nošnji u starijim vremenima, posebno se isticao „ćemer“, odnosno kovana kopča za pojas ukrašena poludragim kamenjem, a zanimljivo je i da su uz majku, mladenku nerijetko darivale i druge starije žene iz obitelji, u pravilu one koje su bile neudane. No, one se najčešće nisu odricale svoga nakita, već su ti pokloni bili uglavnom u obliku srebrnjaka ili zlatnika. Kada nije bilo kćeri, nekretnine iz majčinog miraza je u pravilu naslijeđivao najstariji sin, a nakit najstarija nevjesta.⁷⁸¹

Djevojke su imale i zakonsko pravo tražiti miraz od roditelje, a ukoliko im ga oni nisu bili u stanju osigurati, obveza se prenosila prvo na očeve roditelje, a potom i dalje rođake s očeve strane, no nisu bili rijetki slučajevi u siromašnijim obiteljima kada su ga djevojke morale same steći, o čemu je već bilo riječi pri analizi društvene mobilnosti.⁷⁸² U Makarskoj su se djevojke u sličnim slučajevima najčešće zapošljavale u lokalnoj tvornici za konzerviranje ribe ili tekstila, a nakon udaje su uglavnom prestajale s radom te postajale domaćice. Sličan obrazac ponašanja bilježen je u isto vrijeme diljem Europe, a bitno je napomenuti da im je samostalno stjecanje miraza ujedno i omogućavalo veći utjecaj na izbor bračnog partnera, jer se smanjivalo pravo „sugestije“ drugih članova obitelji.⁷⁸³ Tako je loš ekonomski položaj žena u nižim društvenim slojevima ujedno imao i neke pozitivne utjecaje na njihov opći društveni položaj.

6.3.3. Zrela doba

6.3.3.1. Zakonodavni okvir stvaranja novih obitelji

Trenutak sklapanja braka definiran je u ovom doktorskom radu kao ulazak u zrelu dob. Kroz cijelo istraživano razdoblje od 1918. do 1929. na području Dalmacije, kao i Istre te Slovenije, zakonodavni okvir obiteljskog života bio je uređen Općim austrijskim građanskim zakonikom, koji je propisivao odredbe bračnog i nasljednog prava.⁷⁸⁴ Prema tim odredbama crkveni brak bio je obvezan, no postojale su i pojedine iznimne okolnosti kada je bilo dopušteno sklapanje građanskog braka. Za Židove i evangelike vrijedilo je civilno bračno pravo, iako su

⁷⁸¹ Bilješke g. Marina Srzića.

⁷⁸² I. Čepulić, *Sistem građanskog prava*, 559-560.; M. Krešić, „Zakonsko nasljeđivanje bračnih drugova“, 545-546.

⁷⁸³ A. Janssens, „Economic Transformation“, 78-81.

⁷⁸⁴ Bertold Eisner, *Međunarodno, međupokrajinsko (interlokalno) i međuvjersko bračno pravo Kraljevine Jugoslavije*, Zagreb 1935., 5.; Za više o nasljednom bračnom pravu usporedi: Mirela Krešić, „Zakonsko nasljeđivanje bračnih drugova prema Općem građanskom zakoniku na hrvatsko-slavonskom pravnom području“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 60 (2010.), br. 2, 527-554.

brakove sklapali prema svojim vjerskim običajima, dok su građanski brak pred kotarskim predstojnicima sklapale osobe koje nisu pripadale priznatim vjerama te ateisti, a Muslimani do 1930. kada im je omogućeno sklapanje braka po islamskim vjerskim običajima. Sklapanje braka između kršćana i nekršćana ili ateista nije bilo moguće.⁷⁸⁵

S obzirom da su stanovnici Makarske uglavnom bili katolici, za njih su vrijedile odredbe crkvenog prava Rimokatoličke crkve, uostalom koja je bila i jedina organizirana vjerska zajednica na tom području, a iznimke su bile vrlo rijetke. Kao primjer može se navesti tek Margareta Weiner, koja se prije udaje za Petra Rančića pokrstila, odnosno odrekla židovske vjere.⁷⁸⁶ Odredbe crkvenog prava značajno su smanjivale vjerojatnost razvoda, no pojedinih slučajeva je bilo i tada su supružnici zajedno ili jedan od njih tražio „rastavu od stola i trpeze“, koja nije dozvoljavala stvaranje nove bračne zajednice.⁷⁸⁷ Tako su se nakon više neuspjelih pokušaja mirenja sporazumno razveli Katja Nazor i Nikola Juričević, koji su živjeli u Sarajevu, ali su bili vjenčani u Makarskoj.⁷⁸⁸ Zanimljiv je i slučaj Vicka Pećara te Regine Tavre. Naime, Pećar je 1924., nakon tri godine braka, otišao u Južnu Ameriku, otkud se nije vraćao dok nije saznao da je Regina 1928. rodila dijete. Odmah potom je iz inozemstva pokrenuo zahtjev za razvodom, koji mu je i odobren, za što je okrivljena Regina koja je morala platiti parnične troškove u iznosu od 1.066 din.⁷⁸⁹ Prema tome, razvodi su bili vrlo rijetki, a potpuno razumijevanje utjecaja zakonodavnih odredbi na stvaranje novih obitelji te njihov doprinos ukupnom društvenom razvoju uslijed općeg procesa modernizacije, unutar kojeg se razvijaju i obiteljske strukture te unutarobiteljski odnosi, moguć je tek uz istraživanje opće stope nupcijaliteta, zatim demografskih odrednica mladenaca, sezonskih i dnevnih varijacija vjenčanja te društvenih reakcija na kršenje društveno prihvatljivih oblika ponašanja.

6.3.3.2. Nupcijalitet

Opća stopa nupcijaliteta predstavlja broj sklopljenih brakova na 1.000 stanovnika te je u Kraljevini SHS 1921. iznosila 13%, a 1939. tek 7,9%, uz stalan godišnji pad, jer je spremnost za sklapanje braka padala s rastom blagostanja i dizanjem kulturno-obrazovne razine

⁷⁸⁵ Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 268-269.

⁷⁸⁶ AMM, *Knjiga vjenčanih za Makarsku od 27.7.1924. do 9.11.1948.*, 10.

⁷⁸⁷ B. Eisner, *Međunarodno, međupokrajinsko (interlokalno) i međuvjersko bračno pravo*, 116-120.

⁷⁸⁸ ŽAM, fascikl: 1924., *Dozvola rastave od trpeze i postelje za Katju Nazor i Nikolu Juričevića od 24.4.1924.*

⁷⁸⁹ ŽAM, fascikl: 1929., *Presuda kraljevskog okružnog suda u Dubrovniku u parnici između Vicka Pećara i Regine Pećar od 20.11.1928.*

stanovništva.⁷⁹⁰ U matičnim knjigama vjenčanih u Makarskoj u razdobljima od 1900. do 1910. te od 1919. do 1929. upisana su ukupno 283 sklopljena braka, od kojih 163 u razdoblju od 1900. do 1910., a 120 u razdoblju od 1919. do 1929. godine. Pri tome se mora istaknuti kako ovi brojevi predstavljaju samo vjenčane u župi sv. Marka u Makarskoj, dok se u matičnim knjigama nalaze i upisi građana Makarske vjenčanih u drugim župama, najčešće u obližnjem svetištu Vepric. Te upise karakteriziraju nepotpuni i šturi podaci o mladencima, koji nisu upotrebljivi za veliki broj obrada, pa će biti korišteni samo pri izračunu općih stopa nupcijaliteta. U razdoblju od 1900. do 1910. takvih upisa bilo je 22, a u razdoblju od 1919. do 1929. bila su upisana još 83 para. Prema tome prosječna stopa nupcijaliteta u razdoblju od 1900. do 1910. iznosila je 8,83%, s tim da je najviša vrijednost zabilježena 1906. (12,63%), a najniža 1904. (5,35%) godine. U razdoblju od 1919. do 1929. stopa nupcijaliteta nastavila je padati i bilježila je niže prosječne vrijednosti od onih na razini Kraljevine SHS. Naime, iznosila je 7,03%, s tim da je najviša zabilježena 1921. (15,28%), a najniža 1925. (0,003%). Visoke stope nupcijaliteta neposredno nakon rata bile su posljedica kompenzacijskog razdoblja, što je naravno povezano i sa stopama nataliteta. Prema tome, slično kao i kod procesa demografske tranzicije, stanovništvo Makarske pokazivalo je karakteristike brže modernizacije i transformacije društvenog razvoja u odnosu na prosječne razine Kraljevine SHS, odnosno ostalih hrvatskih regija. Kao što je već rečeno, to je bio prvenstveno rezultat urbaniteta naselja u odnosu na pretežno ruralno šire područje, odnosno razlika između stila života urbanog i ruralnog stanovništva.

Od ukupnog broja vjenčanih za čak 261 zaručnika to je bio prvi brak, kao i za 262 zaručnice, pri čemu za još osam zaručnica nije bilo moguće potvrditi prethodno bračno stanje, ali je znatno veća vjerojatnost da su se i one po prvi put udavale. Sve osobe kojima to nije bio prvi brak bili su udovci, odnosno udovice, dok nije bilo rastavljenih, što je bilo posljedica strogih zakona te društvenih običaja po tom pitanju. Dakle, u oba istraživana razdoblja su se ukupno 22 (7,77%) udovca po drugi put oženili, a 13 (4,73%) udovica. Od ukupnog broja udovaca njih 14 ponovno se oženilo tijekom prvog istraživanog razdoblja, a osam tijekom drugog razdoblja. Od 1900. do 1910. ponovno se udalo 10 udovica, a od 1919. do 1929. samo tri. Prema tome, može se uočiti da se nešto veći broj udovaca ponovno oženio u odnosu na udovice, no s obzirom da nije poznat ukupan broj udovaca i udovica te njihovi omjeri u ukupnom stanovništvu Makarske nije

⁷⁹⁰ Ante Gabričević, „Prirodno kretanje stanovništva na području župe sv. Vida u Brdovcu između 1672. i 1981. godine“, *Starine*, 59 (1984.), 243.

moguće donošenje daljnjih zaključaka. Pri tome se tek može napomenuti kako je uslijed procesa društvenih promjena u 19. i 20. stoljeću u modernim društvima došlo do postupnog, ali konstantnog opadanja broja drugih brakova. U predindustrijskim društvima za obitelj, odnosno domaćinstvo bila je presudna radna snaga i njihova proizvodna funkcija, pa su nastojala biti što brojnija te više ili manje brzo nadoknađivati preminule članove. Ova karakteristika obiteljskog života s industrijalizacijom značajno gubi na snazi, a smanjivanju broja ponovnih brakova išao je u prilog i sve duži životni vijek, a time i vijek bračnog trajanja.⁷⁹¹

No, iako se ne mogu donijeti neki konačni zaključci, nešto veći broj ponovno vjenčanih udovaca u usporedbi s udovicama u skladu je sa svim sličnim istraživanjima na hrvatskim područjima, dok je ukupan broj ponovnih brakova pokazivao značajne regionalne razlike koje su ovisile o stupnju demografske tranzicije u tom trenutku, odnosno o stopi smrtnosti, ali i gospodarskoj razvijenosti te raširenosti dominantnog tipa obiteljske strukture.⁷⁹² Usporedbe radi, prema podacima za 1925. i 1926. u Splitu, udovci su među ženicama činili 8,9%, a udovice 4,1%, što su približno jednake razine kao u Makarskoj.⁷⁹³ Ova društvena pojava može se objasniti snažnim utjecajem tradicije, čijoj snazi su doprinosile i odredbe Općeg građanskog zakonika. Naime, prema tradiciji u Dalmaciji još je od srednjeg vijeka bilo uobičajeno da žene nakon muževljeve smrti imaju samo pravo na uživanje posjeda do ponovne udaje, nakon čega joj je ostajalo isključivo vlasništvo nad donesenim miraz i eventualno poklon koji joj je pokojni muž posebno ostavio.⁷⁹⁴ U sličnom duhu bile su napisane i odredbe Općeg građanskog zakonika, prema kojem su muškarci bili vlasnici zemlje, a nakon njihove smrti žena je dobivala tek pravo uživanja jednakog dijela kao i djeca, ukoliko ih je bilo troje ili više, odnosno četvrtine ukoliko ih je bilo manje. U slučaju ponovne udaje to pravo je gubila. Ukoliko par nije imao djece, a posjedi nisu oporučno bili ostavljeni udovici, imala je pravo na njihovo uživanje do smrti, a potom bi ju naslijedivala njegova braća. Žene su imale vlastitu zemlju samo ako su je donijele u miraz te su na nju imale pravo nakon muževljeve smrti, ali su u pravilu samo žene viših društvenih slojeva bile u mogućnosti dobiti zemlju u miraz, dok je kod većeg dijela stanovništva još uvijek bilo na snaži tradicionalno pravilo prema kojem samo sinovi nasljeđuju nepokretnu imovinu, što potvrđuje i postojanje institucije odreke, o čemu je već bilo riječi. Uz to, s obzirom da je prilikom

⁷⁹¹ M. Mitterauer i R. Sieder, *The European Family*, 149-150.

⁷⁹² I. Lazarević i N. Vekarić, "Stanovništvo Blata na Korčuli", 237-239.

⁷⁹³ Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 275.

⁷⁹⁴ M. Mogorović Crljenko, *Nepoznati svijet istarskih žena*, 24.

stupanja u brak djevojka već jednom bila opremljena mirazom, koji nije mogla drugi put tražiti od obitelji, njena poželjnost na „bračnom tržištu“ bila je vrlo niska. Muškarci nisu imali tih problema, a do relativno brze ponovne ženidbe naročito je dolazilo u slučajevima kada su još uvijek imali malu djecu, pa su nastojali pronaći osobu koja bi o njima vodila brigu, dok oni zarađuju izvan kuće.⁷⁹⁵ No, s obzirom na ukupno relativno mali broj i udovica i udovaca u Makarskoj u oba istraživana razdoblja te nedostatak izvora daljnje istraživanje nije moguće te će u nastavku biti riječi uglavnom o osobama koje su sklapale brak po prvi put.

6.3.3.3. *Dob mladenaca prilikom sklapanja prvog braka*

Kako bi se odredili moderni, odnosno tradicionalni trendovi društvenog razvoja vrlo važan detalj predstavljaju demografske karakteristike populacije mladoženja i mladenki prilikom sklapanja prvog braka, konkretno njihova dob, koja predstavlja jedan od glavnih pokazatelja razvoja. Naime, karakteristika modernih društava viša je dob osoba prilikom sklapanja braka uslijed kasnijeg stupanja u brak, jer su pojedinci u većoj mjeri posvećeni karijeri i napredovanju u tom smislu te skloniji odgodi vjenčanja. U isto vrijeme niža starosna dob kod mladenaca upućuje na tradicionalnija agrarna društva, u kojima je izraženija trajna potreba za osiguranjem radne snage unutar domaćinstva.⁷⁹⁶ Dob mladoženja i mladenki ujedno je i pokazatelj uznapređovalosti procesa demografske tranzicije, koja je uzrokovala trend rasta ženidbene dobi, što je najočitiye u usporedbi starosti mladoženja i mladenki krajem 19. stoljeća u Dalmaciji, čije se stanovništvo već nalazilo u središnjoj etapi demografske tranzicije te se vjenčavalo znatno kasnije od Slavonaca, koji su se kao regija još uvijek nalazili u predtranzicijskoj etapi te su znatno ranije stupali u brak.⁷⁹⁷

Prosječna dob mladoženja u razdoblju od 1900. do 1910. u Makarskoj je iznosila 31,18 godina, a mladenki 25,84 godine, pri čemu je za one koji su prvi put ulazili u brak prosječna dob mladoženja iznosila nešto nižih 30,08, a mladenki 25,58 godina. Prosječna dob mladoženja u razdoblju od 1919. do 1929. iznosila je 30,25 godina, a mladenki 26,07 godina, dok je za one koji su se prvi put vjenčavali prosjek mladoženja bio 29,11, a mladenki 25,46 godina. Prema tome,

⁷⁹⁵ Suzana Leček, „Ženske su sve radile.' Seljačka žena između tradicije i modernizacije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj između dva svjetska rata.“ U: Žene u Hrvatskoj – Ženska i kulturna povijest (prir. Andrea Feldman), Zagreb 2004., 230-231.

⁷⁹⁶ Lovorka Čoralić, „Prilog proučavanju demografskog razvoja Dalmacije i Zadra tridesetih i četrdesetih godina XIX stoljeća“, *Radovi*, 23 (1990.), 100.

⁷⁹⁷ N. Vekarić i B. Vranješ-Šoljan, „Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj“, 50-55.

prosječna dob zaručnika prilikom sklapanja braka bila je u oba istraživana razdoblja na približno sličnim razinama te razlike nisu značajne, iako se može uočiti nešto niža dob mladoženja u razdoblju od 1919. do 1929. u odnosu na razdoblje od 1900. do 1910. godine. S obzirom da na prostoru Hrvatske ne postoji više sličnih istraživanja za razdoblja kojima se bavi ovaj doktorski rad za usporedbu dobivenih rezultata navest će se neki rezultati istraživanja za razdoblje od 1870. do 1880., pa su primjerice u Babinom Polju na Mljetu, koje se već u to vrijeme nalazilo u procesu demografske tranzicije, i muškarci i žene u prosjeku stupali u brak nešto kasnije nego u Makarskoj, muškarci s 33, a žene s 31,5 godina starosti.⁷⁹⁸ U Blatu na Korčuli je taj prosjek bio nešto niži u odnosu na Makarsku, jer su mladoženje bile nešto mlađe od 30 godina, a mladenke od 25 godina starosti.⁷⁹⁹ Slična situacija bila je i u Buzetu u Istri, gdje su mladoženje u prosjeku imale 29,5, a mladenke 24 godine starosti.⁸⁰⁰ Još niža prosječna dob mladoženja bila je u župi Desne u dolini Neretve, nešto manje od 28 godina, dok su mladenke imale nešto manje od 25 godina starosti.⁸⁰¹ Najranije od svih istraživanih župa u primorskim regijama stupali su u brak mladi u Biskome u Cetinskoj krajini, gdje su mladoženje imale nepunih 26 godina, a mladenke 20 godina starosti, a iznimku od svih ostalih istraživanja predstavlja župa u Maranovićima na Mljetu, gdje su mladoženje u prosjeku bile nešto mlađe od mladenki.⁸⁰² Naime, imali su u prosjeku 29,14 godina, dok su mladenke imale 29,67 godina starosti.⁸⁰³ U isto vrijeme, u Slavoniji, čije stanovništvo još uvijek nije bilo ušlo u fazu demografske tranzicije mladenci su bili znatno mlađi, slično kao i u navedenom primjeru prigorskih i zagorskih sela u međuratnom razdoblju. Naime, u Donjem Miholjcu u razdoblju od 1870. do 1880. mladoženje su se u prosjeku ženile prije napunjene 22 godine, a mladenke su imale napunjenih tek 20 godina, dok su u

⁷⁹⁸ Neda Mihović, Kristina Puljizević i Božena Vranješ-Šoljan, "Središnja etapa demografske tranzicije: stanovništvo Babina Polja na otoku Mljetu", *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 285-286.

⁷⁹⁹ I. Lazarević i N. Vekarić, "Stanovništvo Blata na Korčuli", 237-239.

⁸⁰⁰ Rina Kralj-Brassard, Jelena Obradović-Mojaš i Miroslav Bertoša, "Stanovništvo Buzeta (1870-1880): početak tranzicije mortaliteta", *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 137.

⁸⁰¹ Inge Bego-Matijević, Žarko Dugandžić i Anđelko Akrap, "Tranzicija mortaliteta: stanovništvo Desne na Neretvi (1870-1880)", *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 215.

⁸⁰² Marinko Marić i Anđelko Akrap, "Na pragu demografske tranzicije: stanovništvo Biska u Cetinskoj krajini (1870-1880)", *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 190-191.

⁸⁰³ Silvija Batoš, Jasenka Maslek i Nenad Vekarić, "Stanovništvo Maranovića na otoku Mljetu (1870-1880): razdoblje demografske tranzicije", *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 309.

Drenovcima kraj Županje mladoženje imale u prosjeku, još nižih, 20 godina, a mladenke niti 19 godina starosti.⁸⁰⁴

Prema tome, dob mladenaca u svim primorskim župama bila je približno slična, bez obzira što se ne radi o identičnom vremenskom periodu, što upućuje na sporost odvijanja društvenih promjena i snažan utjecaj tradicije u Makarskoj tijekom dvadesetih godina. No, i među njima se mogu uočiti određene razlike. Naime, veće sličnosti demografskih pokazatelja mladenaca, konkretno višu dob prilikom sklapanja braka, pokazuju urbanija naselja: Makarska, Buzet i Blato, za razliku od onih ruralnih: Desne i Bisko, dok su Maranovići, uslijed svoje zatvorenosti i suženog izbora partnera, predstavljali atipičnu sredinu za cijeli prostor Hrvatske.⁸⁰⁵ Ovakvi rezultati bili su prvenstveno posljedica gospodarske uvjetovanosti, jer je proizvodna funkcija obitelji u dominantno agrarnoj privredi bila mnogo izraženija, nego u pretežno sekundarnom ili tercijskom sektoru zanimanja. Uz razlike u stupnju razvoja procesa demografske tranzicije to je jedan od razloga i velikih razlika u dobi mladenaca između primorskih i kontinentalnih župa, koje su bile izrazitije agrarnog karaktera s obzirom na dostupne količine obradive zemlje. To potvrđuje i razlika u dobi mladenaca između samih istraživanih kontinentalnih župa, pa su mladi u Donjem Miholjcu, koji je bio urbaniziraniji u odnosu na Drenovce, nešto kasnije stupali u brak od onih u Drenovcima.

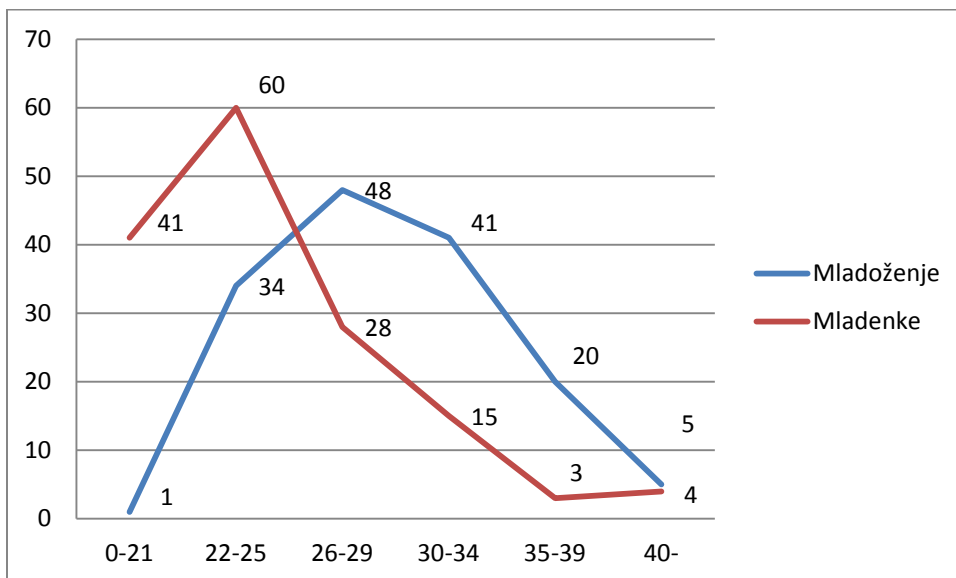
Najmlađi zabilježeni mladić u Makarskoj u oba istraživana razdoblja imao je napunjenih 20 godina, što ne iznenađuje s obzirom da se punoljetnost, koja je bila i uvjet za stupanje u brak postizala za vrijeme Monarhije tek s napunjenom 24 godinom, odnosno s 21 godinom od promjene zakona 1919. godine. Za raniju ženidbu bila je potrebna roditeljska i sudska službena dozvola, a zanimljivo je da je on jedini maloljetni zaručnik zabilježen u razdoblju od 1900. do 1910., dok su još četiri bila u drugom istraživanom razdoblju.⁸⁰⁶ Praksa vjenčavanja u maloljetnoj dobi bila je mnogo učestalija kod zaručnica. Mladići su se najčešće ženili u starosti između 26 i 29 godina, no zanimljivo je da su se tijekom dvadesetih godina ženili čak nešto ranije u usporedbi

⁸⁰⁴ Marija Brandić, Monika Grdiša-Asić i Ivan Čipin, "Stanovništvo Donjeg Miholjca (1870-1880): predtranzicijsko doba, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 109-111.; Tamara Alebić, Irena Ipšić i Božena Vranješ-Šoljan, "Stanovništvo Drenovaca (1870-1880): predtranzicijsko doba", *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 87.

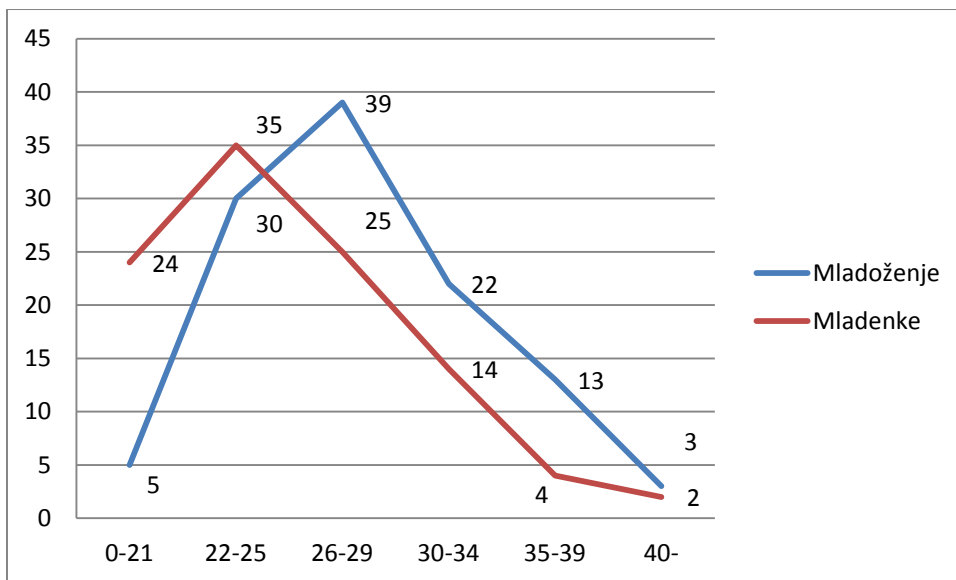
⁸⁰⁵ S. Batoš, J. Maslek i N. Vekarić, "Stanovništvo Maranovića na otoku Mljetu", 310.

⁸⁰⁶ *Opći austrijski građanski zakonik proglašen patentom od 29. studenog 1852. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji s naknadnim zakonima i naredbama* (ur. Franjo Josip Spevec), Zagreb 1899., 45.

s razdobljem od 1900. do 1910. te je došlo do smanjivanja razlika u dobi između mladoženja i mladenki, koje su se u isto vrijeme sve češće udavale u starijoj dobi (Slike 33 i 34).

Slika 33. Mladoženje i mladenke prema dobnim kategorijama prilikom sklapanja prvog braka u razdoblju od 1900. do 1910. godine.

Slika 34. Mladoženje i mladenke prema dobnim kategorijama prilikom sklapanja prvog braka u razdoblju od 1919. do 1929. godine.

Udjeli dobnih skupina kod mladenaca tijekom prvog istraživanog razdoblja pokazuju karakteristike tradicionalnog društva u Dalmaciji i na Sredozemlju općenito, koje odlikuje velika

razlika u starosti između mladenaca i mladenki.⁸⁰⁷ No, tijekom dvadesetih godina došlo je do snažnih promjena. Sve starija dob mladenki prilikom udaje tijekom drugog istraživanog razdoblja bila je prvenstveno posljedica loše gospodarske situacije i nužnosti stjecanja miraza. Djevojke su iz te potrebe vrlo rano postajale radno aktivne, najčešće u tvornici tekstila ili konzerviranja ribe, o čemu je već bilo riječi, a niska primanja i sporo stjecanje kapitala koji bi im omogućio povećanje miraza i poboljšanje pozicije na „bračnom tržištu“ rezultiralo je njihovim kasnijim stupanjem u brak.

Kasnijim stupanjem u brak ujedno se ostvarivala i njihova ekonomska neovisnost te se smanjivao utjecaj obitelji na izbor mladoženje, pa su žene sve češće bile u prilici same „birati“ supruga, koji su češće bili mlađe dobi, odnosno njima sličnije dobi. Poboljšanje njihovog položaja naročito je došlo do izražaja u kontekstu lakih i brzih promjena obiteljske strukture, iz proširene u jednostavnu nuklearnu i obrnuto, što je rezultiralo relativno brzim promjenama podjele poslova i zaduženja. S obzirom da je obitelji počeo karakterizirati sve manji broj članova žene su sve češće dolazile u poziciju da uspijevaju smanjiti autoritet i moć supruga te je postojala sve veća mogućnost njihovog nametanja kao najsposobnijih članova obitelji, naročito ukoliko su od ranije radile izvan kuće i značajno doprinosile zajedničkim primanjima, no u skladu sa svime ranije rečenim o tome se u Makarskoj tijekom dvadesetih godina još uvijek ne može govoriti kao o značajnijoj odlici unutarobiteljskih odnosa.⁸⁰⁸ Ovaj društveni proces dio je općeg procesa modernizacije, a u Makarskoj, kao i u ostatku hrvatskih krajeva odvijao se s određenim zakašnjenjem u odnosu na razvijenija europska društva, gdje je značajniji zamah uhvatio već tijekom 19. stoljeća.⁸⁰⁹

Smanjivanju dobi muškaraca prilikom ženidbe svakako je doprinijela i teška gospodarska situacija, koja tijekom dvadesetih godina u Makarskoj čak pokazuje i naznake nazadovanja u odnosu na prvo desetljeće 20. stoljeća, što ih je u određenoj mjeri primoralo da ranije stupaju u brak. Dakle, smanjivanje dobi žena prilikom udaje bilo je u isto vrijeme i uzrok i posljedica njihovog sve boljeg položaja u društvu, no to se prvenstveno odnosilo na niže društvene slojeve, gdje su žene imale aktivniju ulogu u osiguravanju obiteljskih primanja. To potvrđuje i analiza prosječne dobi mladenaca prema pojedinim društvenim slojevima (Tablica 34).

⁸⁰⁷ Zdenka Janeković Römer, *Rod i grad: Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, Dubrovnik 1994., 50.; M. Mogorović Črljenko, *Nepoznati svijet istarskih žena*, 48.

⁸⁰⁸ S. Leček, „Ženske su sve radile“, 221-222.

⁸⁰⁹ J. Dunnage, *Twentieth Century Italy*, 29.

Tablica 34. Prosječna dob mladenaca prema pojedinim društvenim slojevima.

	Mladenke		Mladoženje	
	1900.-1910.	1919.-1929.	1900.-1910.	1919.-1929.
Posjedništvo	24,7	24,32	31,64	30,56
Javna služba i slobodna zanimanja	25,86	26,59	31	30,76
Obrt i Trgovina	24,02	24,12	28,98	27,61
Radništvo	25,83	28	30,08	30,37
Poljoprivreda i ribarstvo	24,33	27,06	29,46	27,3

Izvor: Matične knjige vjenčanih za Makarsku u razdobljima 1900.-1910. I 1919.-1929.

Iz priložene tablice može se uočiti kako su se mladenke iz nižih društvenih slojeva (radnice i težakinje) u prosjeku tijekom dvadesetih godina znatno kasnije udavale u odnosu na prvo desetljeće 20. stoljeća, jer im je trebalo više vremena dok steknu željeni miraz. Mladenke iz srednjeg društvenog sloja također su se u prosjeku nešto kasnije udavale, ali ne značajno, dok je kod posjednica zabilježeno čak nešto ranije stupanje u brak, što je bilo uzrokovano slabljenjem njihovih obitelji i nastojanjem da se što prije i što bolje udaju te tako pridonesu stabilizaciji njene opadajuće moći. U isto vrijeme, promjene kod muškaraca odvijale su se znatno sporije, iako se može primijetiti da se jedino kod radnika prosječna dob mladoženja povećala, no ne značajno, jer su morali duže vrijeme raditi dok bi stekli koliko-toliko novčanu neovisnost i preduvjete za ženidbu, dok su svi ostali društveni slojevi zabilježili pad starosne dobi. Najizraženiji pad prosječne dobi prilikom stupanja u prvi brak dogodio se kod težaka, kojima je još jedna osoba u obavljanju svakodnevnih poslova bila izuzetno važna, pa su se i znatno ranije odlučivali na ulazak u brak. Pri tome je naročito zanimljivo da su upravo obrtnici i obrtnice, odnosno trgovci i trgovkinje, vrlo rano u prosjeku stupali u brak, što je bila posljedica prvenstveno njihove nerazvijenosti. Ti mali obrti i trgovine funkcionirali su kao mala obiteljska poduzeća, u kojima su još jedan radnik ili radnica bili vrlo potrebni, pa su se relativno rano odlučivali na osnivanje obitelji.

Unutar ove analize svakako je potrebno još napomenuti da je njom još jednom na vidjelo došao snažan utjecaj tradicije na makarsko društvo, jer su u tradicionalnim društvima općenito bilježene naglašenije razlike u dobi između mladenaca kod viših društvenih slojeva, što se u nižim društvenim slojevima ujednačavalo.⁸¹⁰ Tako je i u Makarskoj tijekom oba istraživanja razdoblja najviša razlika zabilježena kod posjednika i posjednica (6,94:6,24), a potom kod osoba

⁸¹⁰ P. Chaunu, *Civilizacija klasične Evrope*, 184.

zaposlenih u javnim službama i slobodnim zanimanjima (5,14:4,17). U razdoblju od 1919. do 1929. njih su pravilno slijedile kategorije zanimanja u obrtu i trgovini (4,96:3,49), zatim radnici (4,25:2,37) te težaci i ribari (5,13:0,24), koji su jedini u razdoblju od 1900. do 1910. „remetili“ ovaj redoslijed, jer su se u prosjeku vjenčavali s većom razlikom od obrtnika, trgovaca i radnika. Uzrok tome ležao je opet prvenstveno u slaboj razvijenosti ovih kategorija zanimanja do 1910., koje su se ipak do dvadesetih godina uspjele nešto jače razviti i pri tome snažnije promijeniti ustaljene obrasce ponašanja, te tradicionalnosti i sporim promjenama društvenih odnosa kod najnižeg društvenog sloja, težaka.

Navedeni udjeli dobnih skupina mladenaca u Makarskoj bili su u skladu s drugim dalmatinskim i hrvatskim gradovima općenito tijekom dvadesetih godina, što potvrđuju jako slični trendovi zabilježeni u Splitu, iako su sačuvani samo podaci za 1925. i 1926. te je mali uzorak zasigurno jedan od uzroka određenih odstupanja, naravno uz objektivne razlike u društvenom razvoju i svakodnevnom životu između nerazvijene Makarske i jako propulzivnog Splita u to vrijeme. Ondje su se djevojke najčešće udavale u starosti od 21 do 25 godina (41%), znatno više nego u Makarskoj u toj dobi, ali je bio i znatno viši udio Splićanki koje su se udale mlađe od 21 godine starosti (18%), dok je približno jednak udio udanih između 26 i 30 (25%) godina starosti. Starosni udjeli mladoženja u Splitu gotovo identični su onima u Makarskoj. Mlađih od 21 godine bilo je tek 3%, oženjenih u dobi između 21 i 25 godina starosti bilo je 25%, u dobi od 26 do 30 godina 38%, a u dobi od 31 do 35 godina 18%.⁸¹¹ U ruralnim područjima situacija je bila znatno drugačija i mladenci su bili mnogo mlađi, pa su primjerice u međuratnom razdoblju u selima Zagorja i Prigorja mladenke imale najčešće 18 do 19 godina, a mladoženje 22 do 23 godine starosti.⁸¹²

6.3.3.4. Sezonske i dnevne varijacije vjenčanja

Odabir datuma vjenčanja snažno je kulturološki i društveno-gospodarski uvjetovan, naročito u predindustrijskim društvima te pokazuje izrazitu pravilnost u analizi sezonskih, odnosno mjesečnih varijacija. Najveći utjecaj na njihovu koncentraciju u pojedinim dijelovima godine imaju prije svega religiozni čimbenici, jer su dva godišnja maksimuma uočena u svim

⁸¹¹ Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 270.

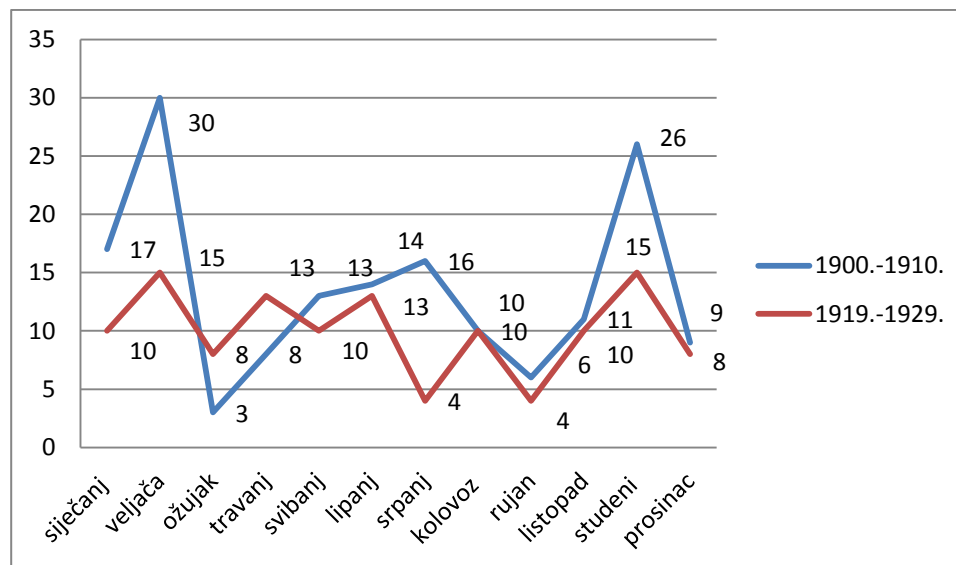
⁸¹² Suzana Leček, „Dobila je kulike su roditelji davali, ni po zakonu!“ – Promjene u položaju žene u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata“, *Povijesni prilozi*, 21 (2001.), 222.

kršćanskim društvima određena s dva najveća blagdana, Uskrsom i Božićem. Naime, za vrijeme korizme, kao i za adventa nije dopuštena njihova organizacija, pa se godišnji maksimumi broja vjenčanja bilježe uglavnom u veljači ili studenom. Uz navedeno, snažan utjecaj na sezonske varijacije broja vjenčanja ima i društveno-gospodarska razvijenost pojedinog područja, odnosno profesionalna struktura njegovog stanovništva. U predindustrijskim, izraženije agrarnim društvima ovakvoj sezonskoj raspodjeli pridonose i sezonski poljoprivredni radovi, za vrijeme kojih se broj vjenčanja smanjuje, te se zabilježeni vrhunci poklapaju s kršćanskim preduvjetima, naročito u studenom, u vrijeme materijalnog obilja nakon završenih poljoprivrednih radova. Kod dominantno neagrarnih društava sezonske varijacije su znatno niže, jer ritam rada i života ne ovise o dobu godine. Slična praksa zabilježena je i u hrvatskim krajevima, s tim da su zamijećene i pojedine regionalne razlike, odnosno nešto veća odstupanja od vjerskih zabrana zabilježena su u južnim hrvatskim krajevima u odnosu na sjeverne.⁸¹³ Uz to, ondje je izraženiji bio jesenski maksimum u studenom, što je bilo posljedica migracija stanovništva iz BiH, dok je u sjevernim krajevima izraženiji bio zimski vrhunac u siječnju i veljači.⁸¹⁴

Rezultati istraživanja sezonskih varijacija u Makarskoj pokazuju određena odstupanja od tih pravila. Prvo što se može njihovom usporedbom između dva istraživana razdoblja uočavati se velike promjene, do kojih je došlo uslijed promjena u profesionalnoj strukturi stanovništva (Slika 35).

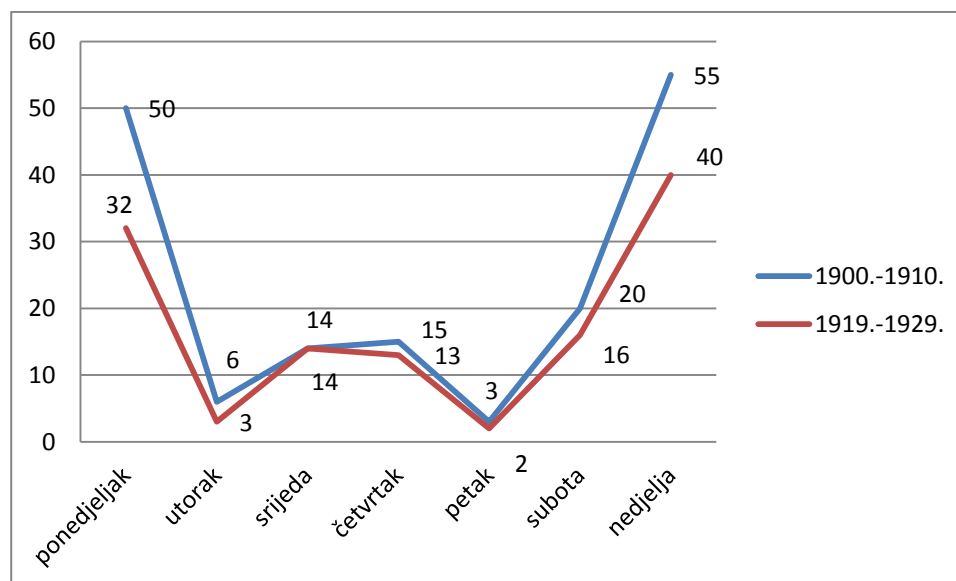
⁸¹³ N. Vekarić, I. Benyovsky, T. Buklijaš, M. Levak, N. Lučić, M. Mogorović i J. Primorac, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*, 52.

⁸¹⁴ Jasna Čapo, „Sezonske varijacije vjenčanih u sjevernoj Hrvatskoj“, *Etnološka tribina*, 12 (1989.), 10-11.; N. Vekarić i B. Vranješ-Šoljan, „Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj“, 37-39.

Slika 35. Sezonske varijacije vjenčanja u Makarskoj u razdobljima od 1900. do 1910. te od 1919. do 1929. godine.

U razdoblju od 1900. do 1910. sezonski maksimumi u veljači i studenom znatno su izraženiji u odnosu na razdoblje od 1919. do 1929., jer je u prvom razdoblju među zaručnicima bio znatno veći broj težaka, koji su datum vjenčanja prilagođavali sezonskim poljoprivrednim radovima. Njihov broj do raspada Monarhije, a i potom, konstantno se smanjivao, dok se istovremeno širio srednji društveni sloj, koji nije bio pod tolikim utjecajem gospodarske sfere svakodnevnog života prilikom odabira datuma vjenčanja. Dakle, najjači utjecaj na izbor datuma vjenčanja i ujednačavanje njihove sezonske raspodjele tijekom dvadesetih godina imale su gospodarske aktivnosti stanovnika, no uz to je zabilježeno i nešto jače odstupanje po pitanju crkvenih običaja. Naime, zabilježen je porast vjenčanja u ožujku, za vrijeme korizme, što se tek u manjoj mjeri može smatrati posljedicom kasnih datuma Uskrsa tijekom dvadesetih godina, pri čemu je Pepelnica najkasnije zabilježena 1924. (5. ožujka), pa je i zabrana organiziranja vjenčanja kasnije počinjala. Stoga ovaj podatak u većoj mjeri upućuje na proces slabljenja strogog poštivanja religioznih praksi i početak sekularizacije svakodnevnog života, naročito s obzirom da je došlo do znatnijeg povećanja kršenja normi u odnosu na prvo desetljeće 20. stoljeća, čime se isključuje mogućnost izraženijeg utjecaja spomenute tradicije južnih krajeva Hrvatske a zanimljivo je da su po pitanju odabira dana u tjednu u oba istraživana razdoblja zabilježeni gotovo identični rezultati (Slika 36).

Slika 36. Dnevne varijacije vjenčanja u Makarskoj u razdobljima 1900.-1910. i 1919.-1929. godine.

Najveći broj vjenčanja u oba istraživana razdoblja zabilježen je nedjeljom te nešto manje ponedjeljkom. Više nego dvostruko manje bilo ih je organizirano subotom, dok je učestalost vjenčanja srijedom i četvrtkom bila na približno sličnim razinama. Najrjeđi dani odabrani za vjenčanje bili su utorak i petak te se vjenčanja održana tim danima mogu smatrati apsolutnim iznimkama. Da je ovakva dnevna varijacija bila uobičajena u to vrijeme svjedoči podatak kako je čak 76,45% svih vjenčanja u Požegi u razdoblju od 1910. do 1921. bilo sklopljeno nedjeljom ili ponedjeljkom.⁸¹⁵

6.3.3.5. Moć i autoritet muškarca unutar obitelji

Odnose unutar obitelji u najvećoj mjeri određuju prava vlasništva, odnosno sticanja i upravljanja obiteljskim prihodima, što se prema tradicionalnim društvenim normama i vrijednostima na području Hrvatske, ali i većine europskih zemalja, nalazilo u rukama muškaraca. Ova tradicija je Općim građanskim zakonikom u velikoj mjeri i zakonski regulirana te su muškarci unutar obitelji imali „vlast“ nad ostalim njenim članovima. Muževi su bili zakoniti zastupnici žena, koje po udaji nisu imale pravo zadržati svoje prezime, a morale su uzeti i muževljevo državljanstvo te prebivalište. Uz to, prema odredbama Zakonika, očevi su imali pravo upravljanja kućanstvom te su bili dužni voditi brigu o djeci, a imali su i pravo skrbništva

⁸¹⁵ Hrvoje Čapo, *Povijest Požege i njenog stanovništva (1910.-1921.)*, Jastrebarsko 2009., 146-148., 172.

nad djevojčicama starijim od sedam te dječacima starijim od četiri godine, dok su žene imale obvezu pomagati i slušati svoje muževe. Djeca su morala slušati i poštivati roditelje, a u slučaju razmimoilaženja mišljenja među njima presudna je bila očeva volja.⁸¹⁶ Istina, Zakonik je, u skladu s tradicijom u Dalmaciji, propisao da je svaki bračni partner vlasnik imovine koju je unio u brak te su žene imale pravo prekinuti muževljevo upravljanje nad njenim mirazom, ali je isto tako odredio i da je sva imovina stečena u braku isključivo vlasništvo muškarca.⁸¹⁷ Uz to, žene su se i prema radnom zakonodavstvu nalazile u znatno lošijoj poziciji od muškaraca. Naime, za razliku od njih, one nisu mogle svoja prava prenositi na djecu, a nisu imale ni pravo na obiteljske dodatke iz čega je proizlazio stav države da *žena radi za sebe, a muž za obitelj*.⁸¹⁸ Slične zakonske odredbe bile su pravilo u gotovo svim zemljama Europe.⁸¹⁹

Zakonski položaj majki donekle se popravio dopunama Zakonika novelom koja je stupila na snagu 12. listopada 1914., a koja je bila važeća samo u austrijskom dijelu Monarhije, odnosno Dalmaciji i Istri od hrvatskih pokrajina. Prema njoj, sud je u interesu djece imao pravo na temelju očevog zvanja i ugleda odlučiti da li će mu dodijeliti svu djecu ili će neku ostaviti i majci, no i prema ovoj odredbi žene su i dalje ostale samo pasivni članovi obitelji te do stvarnih promjena u stvarnosti nije došlo.⁸²⁰ S obzirom na to da su žene u najvećem broju slučajeva bile domaćice, a rad muškaraca izvan kuće je predstavljao jedini izvor obiteljskih prihoda, njima je kao hraniteljima obitelji posljedično pripala i sva moć te autoritet u unutarobiteljskim odnosima. To potvrđuje i sjećanje dr. Miće Marinovića, prema kojem su makarski sitni obrtnici imali običaj poslije napornog rada svratiti u konobu, gdje bi potrošili dobar dio zarade, a kad bi došli kući često bi znala izbiti svađa, iz koje bi žene najčešće izvukle deblji kraj.⁸²¹ Pri tome je zanimljivo da on uz pretjeranu konzumaciju alkohola veže sitne obrtnike, što potvrđuje njihov slab

⁸¹⁶ I. Čepulić, *Sistem građanskog prava*, 545., 555., 576.; Ida Ograjšek Gorenjak, *Rodni stereotipi i politika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevine Jugoslavije)* (neobjavljeni doktorski rad obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2011. godine), 267-268.; S. Leček, „Dosada se samo polovica hrvatskog naroda borila“, 93-129.

⁸¹⁷ M. Krešić, „Zakonsko nasljeđivanje bračnih drugova“, 545.

⁸¹⁸ I. Ograjšek Gorenjak, *Rodni stereotipi*, 267-269.

⁸¹⁹ Marzio Barbagli i David I. Kertzer, „Introduction“. U: *Family Life in the Twentieth Century* (ur. David I. Kertzer i Marzio Barbagli), Yale 2003., XXV.

⁸²⁰ Ivo Čepulić, *Sistem građanskog prava*, Zagreb 1925., 545-555., 577., 700.

⁸²¹ „One sa sela bile su služavke, a bogatije gradske imale su povlastice“, *Makarsko primorje*, god. XIII, br. 226, Makarska, 28.2.2007., 24.

društveno-ekonomski položaj uslijed opće gospodarske nerazvijenosti grada, jer se ova pojava tijekom istraživanog razdoblja diljem Europe više vezala uz radništvo i niže društvene slojeve.⁸²²

Postojanje fizičkog maltretiranja žena u Makarskoj tijekom dvadesetih godina potvrđuje i očitovanje žandarmerije o Juri Fillipettiju, u kojem se tvrdi kako je vrlo slabog moralnog ponašanja, jer slabo postupa i živi sa svojom obitelji, naročito ženom, koju trajno progoni, zlostavlja i tuče, zbog čega je bio i prijavljen kotarskom sudu.⁸²³ Neriješeni obiteljski odnosi rezultirali su i slučajem kada je Toma Vivodinac, izbo suprugu Milku deset puta nožem. U to vrijeme već su živjeli odvojeno, jer je Milka često pila, a do tragičnog sukoba došlo je nakon što je napala Tominog oca. Kada se Toma vratio s posla našao ju je kako viče i baca kamenje na kuću. Nakon svađe počeo ju je tući, a u nastalom sukobu ju je potom izbo nožem.⁸²⁴ No, potrebno je naglasiti kako su ova dva navedena slučaja iznimke unutar velikog broja izvješća o moralnom ponašanju pojedinaca te se na temelju ovih podataka ne mogu izvući opći zaključci o fizičkom zlostavljanju žena u Makarskoj tijekom istraživanog razdoblja. Ipak, na prisutnost fizičkog maltretiranja žena, posebno među nižim slojevima gradskog stanovništva, upućuje i podatak da je u to vrijeme bila općepoznata poslovice „mižerija fa škandalo“, koja u prijevodu s iskrivljenog talijanskog jezika objašnjava kako siromaštvo rađa svađe.⁸²⁵

Mnogo blaži sukob odvijao se između Veljka Perovića, zapovjednika žandarmerijske čete u Makarskoj i njegove supruge Olge. Ona je, naime, nakon svađe s njim bila pobjegla s djecom u Split, a Perović je otišao za njom i oteo joj djecu te ih vratio u Makarsku, a potom i dobio od suda privremeno skrbništvo, u skladu s prethodno spomenutim zakonskim odredbama. Zatim ju je Perović tužio zbog uvrede časti, jer mu je bila poslala uvredljivo pismo, zbog čega ju je sud i osudio, no ona je u svoju obranu navela kako je on prvo njoj poslao četiri slična pisma i to po ženi kolege žandara, koja je sve mogla pročitati i za to nije odgovarao. Kotarski predstojnik u svom očitovanju o ovom slučaju naveo je kako su Perovići postali predmet ogovaranja u cijelom gradu te da svi osuđuju postupke i jednog i drugog.⁸²⁶ No, s obzirom na položaj Veljka Perovića,

⁸²² Paul A. Garfinkel, „In vino veritas: The Construction of Alcoholic Disease in Liberal Italy, 1876-1914“. U: *Alcohol – a social and cultural history* (ur. Mack Holt), Oxford 2006., 62-64.; W. Scott Haine, „Drink, Sociability and Social Class in France, 1789-1945: The Emergence of a Proletarian Public Sphere“. U: *Alcohol – a social and cultural history* (ur. Mack Holt), Oxford 2006., 121-122., 135.

⁸²³ DAD, FDO, kut. CD I d 5, Izvješće zapovjednika žandarmerijske postaje u Makarskoj o Juri Fillipettiju od 19.9.1926.

⁸²⁴ „Ranjava ženu sa 10 uboda“, *Jadranska pošta*, god. I, br. 254, Split, 27.5.1926., 3.

⁸²⁵ Bilješke g. Marina Srzića.

⁸²⁶ DAD, FDO, kut. CD II a 9, Žalba Olge Perović kotarskom predstojniku u Makarskoj protiv presude od 18.7.1927.

Olga očito nije imala previše izgleda na zakonsko dobivanje prava nad djecom, a može se još jednom ponoviti kako su slični zakonski propisi bili pravilo u većini europskih zemalja te u Sjevernoj Americi u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. stoljeća.⁸²⁷

6.3.3.6. Uloga žena u svakodnevnom javnom životu

S obzirom da su veći dio vremena provodile unutar obiteljskog doma, uloga žena u javnom životu bila je vezana gotovo isključivo uz razna vjerska događanja te eventualno aktivnosti u raznim ženskim udrugama, najčešće humanitarnog karaktera.⁸²⁸ Tako je i Makarkama odlazak na nedjeljnu ili blagdansku misu bila rijetka prilika da se dotjeraju i obuku u narodnu nošnju te poslije mise popričaju s prijateljicama.⁸²⁹ Među ženama su svakako u nešto boljem društvenom položaju bile građanke rođene unutar bogatijih obitelji, što se najbolje očitivalo u nastojanju bogatih trgovaca da se njima žene te se sami na taj način etabliraju i statusno potvrde, ali su čak i one prilikom većine javnih društvenih događanja imale tek pasivnu ulogu. Uz religijska slavlja rijetke prilike za javnim nastupima imale su prilikom svečanosti blagoslova raznih zastava, sportskih čamaca i sl., kojima su bile kume ili na društvenim plesovima, dok su ostatak vremena uglavnom provodile unutar kuće.⁸³⁰ Uz to, obitelji viših građanskih slojeva u Makarskoj su nerijetko imali običaj zajedničkih izlazaka u šetnju, crkvu, igranja tombole o Božiću i sl.⁸³¹ Pri tome je posebno važno napomenuti da su predstavnice viših društvenih slojeva imale vrlo važnu ulogu u svojevrsnoj „polujavnoj“ sferi obiteljskog života, kojom su dominirala brojna obiteljska druženja, večere, zabave, proslave rođendana, imendana, obljetnice vjenčanja i slični događaji. Žene su u njima imale aktivnu ulogu te su na taj način imale važnu ulogu održavanja socijalne mreže, što je od njih zahtijevalo da se znaju pristojno ponašati, lijepo odijevati, biti obrazovane te upućene u brojne teme. U razvijenim sredinama i među obrazovanim pripadnicama građanstva naročito popularna postala su salonska druženja,

⁸²⁷ Nicole Arnaud-Duc, „The Law's Contradictions“. U: *A History of Women in the West* (ur. Georges Duby i Michelle Perrot), sv. IV. Emerging Feminism from Revolution to World War, Harvard 1995., 103.

⁸²⁸ Isto, 283., 290.

⁸²⁹ „One sa sela bile su služavke, a bogatije gradske imale su povlastice“, *Makarsko primorje*, god. XIII, br. 225, Makarska, 26.1.2007., 22.; „One sa sela bile su služavke, a bogatije gradske imale su povlastice“, *Makarsko primorje*, god. XIII, br. 226, Makarska, 28.2.2007., 24.

⁸³⁰ „Sportska slava u Makarskoj“, *Novo doba*, god. V, br. 215, Split, 21.9.1922., 7.; „O svečanostima Orjune u Makarskoj“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 108, Split, 29.8.1924., 4.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 2, 127.

⁸³¹ Bilješke g. Marina Srzića.

za koja su žene bile zadužene, a koja su im ujedno služila i kao glavna mjesta socijalizacije.⁸³² Na temelju dosadašnjih istraživanja nije moguće potvrditi njihovo održavanje u Makarskoj tijekom pružavanog razdoblja, iako bogata oprema pojedinih makarskih kućanstava, o čemu će još biti riječi, svakako upućuje na njihovu prisutnost u svakodnevnom životu grada. Usporedbe radi, dok su žene predstavnika gradske elite većinu vremena provodile unutar obiteljskog doma, oni su obavljali brojne javne dužnosti te bili nositelji javnog i kulturnog života grada. Glavna središta muške socijalizacije postali su javni prostori, naročito ugostiteljski objekti, a već prilikom istraživanja makarske gospodarske i političke elite moglo se primijetiti kako među njihovim predstavnicima nije bilo niti jedne žene, što je oznaka tradicionalnih i nemodernih društava, ali i očekivana situacija s obzirom da one još uvijek nisu imale niti pravo glasovanja, kao ni u većem dijelu Europe.⁸³³

Zanimljivo je da u Makarskoj nije uspjelo zaživjeti ni žensko društvo osnovano 21. travnja 1919., jer se u službenim izvješćima iz druge polovice dvadesetih godina izričito navodi kako u kotaru ne postoji niti jedno žensko društvo ili organizacija.⁸³⁴ O ovom društvu ne postoji više podataka, tek govor Marije Parčić-Brovet održan prilikom njegovog osnivanja, u kojem se naročito naglasila zapostavljenost žena u svakodnevnom životu te zatražilo dodjeljivanje prava glasa. Sadržaj njenog govora upućuje na zaključak da je društvo osnovano u sklopu šire kampanje za žensko pravo glasa, koja se diljem Kraljevstva SHS snažno provodila u razdoblju od 1919. do usvajanja Vidovdanskog ustava 1921. godine, no nakon što to Ustavom nije provedeno, već je tek ostavljena mogućnost buduće zakonske regulacije ovog pitanja, uglavnom je došlo do zamiranja rada sličnih društava, naročito u nerazvijenijim sredinama.⁸³⁵ Time se još jednom potvrđuje zaključak o Makarskoj kao relativno zaostaloj sredini, u kojoj se još uvijek nisu bile pojavile moderne ideje o emancipaciji žena, već prilično uznapredovale u većim gradovima i naprednijim društvima diljem Europe, ali i unutar Kraljevine SHS.

Obrazovanih žena bilo je vrlo malo te su uglavnom bile učiteljice, koje su imale znatno niže plaće od muških kolega te nisu mogle postati ravnateljice, ali i u čiji se privatni život država snažno miješala. Naime, 9. rujna 1926. uvedena je obveza prema kojoj su učiteljice javnih osnovnih i građanskih škola te vježbaonica morale tražiti dozvolu Ministarstva prosvjete za

⁸³² I. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 291-292.

⁸³³ P. Clark, *European Cities and Towns*, 288-289., 315.

⁸³⁴ Marija Parčić-Brovet, "Priznajte i ženu!", *Jugoslavenska žena*, 3 (1919.), 209.

⁸³⁵ I. Ograjšek Gorenjak, *Rodni stereotipi*, 108-122.

udaju, s obzirom da je navodno bilo primijećeno kako se sve češće udaju nedolično društvenom položaju učiteljskog poziva ili se odabirom supružnika materijalno ne osiguravaju. Slične odredbe postojale su u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji još za vrijeme Monarhije. Dozvola nije bila potrebna samo u slučajevima udaje za drugog učitelja, dok se udaja bez dozvole smatrala dobrovoljnim istupom iz službe.⁸³⁶ Žene također nisu mogle postati ni ukazovni činovnici, što im je uskraćivalo stalnost zaposlenja i pravo na mirovinu, a s obzirom da su bile onemogućene u stjecanju političke i profesionalne emancipacije žene nisu mogle ni postati dio aktivne društvene elite. Ova rodna podjela uloga i poslova na načelu da muškarci zarađuju izvan kuće, a žene se brinu za nju rezultirala je podređenim položajem žena, čiji se rad nije cijenio u mjeri kao muški te stoga neki povjesničari uspoređuju onovremeni odnos između muškaraca i žena s odnosom između gospodara i sluškinja.⁸³⁷ Ovakvo razmišljanje može se smatrati u određenoj mjeri pretjeranim, no mora se navesti bar kao putokaz u boljem shvaćanju položaja žena u istraživanom razdoblju, naročito u slabije razvijenim društvima, jer su ovisno o regionalnom, kulturnom i društvenom kontekstu bilježene i velike razlike te generalizacija nije moguća.

6.3.3.7. *Nezakonita i predbračno začeta djeca te izvanbračne zajednice*

Dio stanovnika Makarske u zreloj dobi, kao i svih drugih društava uostalom, nije se vjenčavao, već su ili ostajali samci ili stupali u izvanbračne zajednice, odnosno izvanbračne seksualne odnose. Stoga je u sklopu istraživanja životnog ciklusa unutar zrele dobi potrebno proučiti i ova dva pitanja, koja ujedno pružaju izrazito važan uvid u snagu i tip dominantnih obiteljskih odnosa. Naime, u literaturi je često isticana povezanost industrijalizacije, urbanizacije i modernizacije s povećanjem broja nezakonite djece, kao i širenjem izvanbračnih zajednica, što sve rezultira uništavanjem obitelji. No, statistički podaci pobili su ovako pojednostavljene tvrdnje, što se vrlo lijepo pokazalo na primjeru Njemačke krajem 19. i početkom 20. stoljeća kada su udjeli nezakonite djece konstantno padali, dok se zemlja ubrzano pretvarala iz pretežno agrarne u modernu industrijaliziranu te urbaniziranu državu.⁸³⁸ Ipak, svaka promjena po tom pitanju društvenog razvoja odražava širi proces društvenih promjena, pa istraživanje udjela

⁸³⁶ „Ukazi“, *Dalmatinski glasnik*, god. IX, br. 72, Split, 25.9.1926., 1.; I. Ograjšek Gorenjak, *Rodni stereotipi*, 259-260.

⁸³⁷ A. Prost, „Granice i prostori privatnosti“, 31-32.

⁸³⁸ Stefan Bajohr, „Illegitimacy and the working class: illegitimate mothers in Brunswick, 1900-1933“, *The German Working Class 1888-1933: The politics of everyday life* (ur. Richard J. Evans), 142.

nezakonite i predbračno začete djece u ukupnom broju rođenih, kao i eventualno postojanje izvanbračnih zajednica pružaju daljnji uvid u fazu razvoja obiteljskih funkcija te su vrijedni istraživanja. Na temelju tih rezultata mogu se donijeti zaključci o stabilnosti obiteljske strukture na pojedinom području u određenom razdoblju, kao i o percepciji obitelji među stanovništvom te dominantnim društvenim normama i vrijednostima. Time se dodatno pridonosi istraživanju tijeka preobrazbe predmodernog tipa obitelji u moderan te istraživanju načina na koji su obitelji „balansirale“ između predmodernih i modernih stavova.

Prema Općem austrijskom građanskom zakoniku zakonita djeca bila su definirana kao rođena nakon sedam mjeseci poslije sklopljene ženidbe, odnosno 10 mjeseci poslije smrti muža ili prekida braka. Ukoliko se dijete rodilo ranije otac ga je morao priznati u roku od tri mjeseca od kada je saznao da se rodilo te ga na taj način pozakoniti. Nezakonita djeca bila su zakonski diskriminirana te su prema istom Zakoniku bila isključena od rodbinskog i obiteljskog prava te nisu imala pravo ni na očevo prezime.⁸³⁹ U nastavku ovog istraživanja, kako bi se stekla potpunija slika, sva djeca koja su rođena izvan braka smatrana su nezakonitom, dok su ona koja su rođena unutar sedam mjeseci od dana vjenčanja promatrana kao predbračno začeta, bez obzira na njihov stvarni pravni status.

Ukupno je u oba razdoblja u Makarskoj rođeno 1.242 djece, od kojih 627 u prvom razdoblju, a 615 u drugom. Za šestero nije poznato jesu li rođena izvan braka ili u njemu, jer su matične knjige na tim mjestima bile oštećene. Među ostalima je 63 rođeno izvan braka, od kojih je petero pozakonjeno odmah po rođenju. U prvom razdoblju ih je 41 (6,59%) rođeno van braka, a u drugom 22 (3,58%). Prema tome, u razdoblju od 1919. do 1929. rođeno je gotovo dvostruko manje nezakonite djece u odnosu na razdoblje od 1900. do 1910., a općenito gledano oba udjela su iznimno niska, što ukazuje na zatvorenost i tradicionalnost sredine te vrlo jaki pritisak društva na pojedince, koji su se morali ponašati u skladu s općeprihvaćenim normama i vrijednostima te strogim crkvenim pravilima. Na to upućuje i značajno niži udio nezakonite djece u usporedbi primjerice s podacima za Dubrovnik polovinom 19. stoljeća, gdje je 15% djece bilo nezakonito ili s otokom Lastovom sredinom 19. stoljeća gdje je trećina prvorođene djece bila začeta prije braka, slično kao i na drugim južnodalmatinskim otocima u isto vrijeme. Naime, u Babinom Polju na Mljetu između 1870. i 1880. svako deveto dijete bilo je rođeno izvan braka (11,21%), dok je u

⁸³⁹ *Opći austrijski građanski zakonik*, 68., 72., 79.

Maranovićima taj udio iznosio 9,71%, a u Blatu na Korčuli oko 7% od ukupno rođene djece. U dalmatinskim kopnenim župama, kao i na jedinom istraženom srednjedalmatinskom otoku Murteru (Betina), udio nezakonite djece bio je znatno manji. Dubrovnik je bio iznimka jer je u tom razdoblju bio veliki priljev činovnika i javnih službenika te vojnika Monarhije.⁸⁴⁰ Za to vrijeme, udio izvanbračne djece u župi Desne iznosio je tek 0,77%, a u Buzetu 2,35%, dok je u kontinentalnoj Hrvatskoj i Slavoniji njihov udio u pravilu bio znatno viši, pa je primjerice u Donjem Miholjcu iznosio 3,68%, a u Drenovcima 4,82% od ukupnog broja rođenih.⁸⁴¹ Veći udjeli nezakonite djece u Slavoniji bili su posljedica tradicije slobodnijeg ponašanja, s obzirom da su dugo bili graničarsko područje, dok su na široj europskoj razini visoki udjeli nezakonite djece na kontinentu bili više karakteristika naglo rastućih i većih gradova, pa je primjerice u međuratnoj Budimpešti prosjek nezakonite djece iznosio čak 32,2%, dok je vrhunac bio dostignut 1925. kada je čak 40,3% ukupno rođene djece bilo nezakonito.⁸⁴² Sličan trend može se primijetiti i u Hrvatskoj te je prosječan postotak nezakonite djece 1905. u Slavonskom Brodu iznosio 17,35%, u Osijeku 19,85%, a u Zagrebu 29,4%, dok je u razdoblju od 1910. do 1917. u Požegi njihov udio iznosio 19,08% od ukupnog broja rođenih.⁸⁴³

Od ukupno 63 nezakonite djece rođene u Makarskoj u oba istraživana razdoblja, za njih 29 otac nije poznat, dok su im majke uglavnom bile radnice i sluškinje te nešto rjeđe domaćice. U slučajevima kada otac nije bio poznat majke su najčešće bile sluškinje te radnice i težakinje. Očevi su uglavnom bili radnici i obrtnici te niži činovnici, pomorci i težaci. Zanimljivo je da niti u jednom slučaju nije zabilježen otac posjednik ili majka posjednica, što opet upućuje na snažnu društvenu stratifikaciju i njihov povlašteni položaj unutar zajednice. Ova okolnost upućuje na zaključak kako su moćni predstavnici gradskih viših slojeva u situacijama kada bi netko od njih postao otac neželjenog djeteta bili u poziciji izvršiti jači pritisak na trudnicu da ne prizna njegovo ime, odnosno kada bi mlada posjednica ostala trudna prisiliti oca da ju oženi i odmah organizirati vjenčanje, a vjerovatno nisu ni morali pretjerano ih tjerati jer je zasnivanje obitelji s članom ili članicom ove društvene grupe bilo vrlo poželjno.

⁸⁴⁰ N. Mihović, K. Puljizević i B. Vranješ-Šoljan, "Središnja etapa demografske tranzicije", 285.

⁸⁴¹ R. Kralj-Brassard, J. Obradović-Mojaš i M. Bertoša, "Stanovništvo Buzeta (1870-1880)", 136.; M. Brandić, M. Grdiša-Asić i I. Čipin, "Stanovništvo Donjeg Miholjca (1870-1880)", 109; T. Alebić, I. Ipšić i B. Vranješ-Šoljan, "Stanovništvo Drenovaca (1870-1880)", 85.; I. Bego-Matijević, Ž. Dugandžić i A. Akrap, "Tranzicija mortaliteta: stanovništvo Desne", 213.

⁸⁴² M. Kovács, *Infant mortality in interwar Budapest*, 87.

⁸⁴³ H. Čapo, *Povijest Požege i njenog stanovništva*, 49., 144.

Nezakonito rođena djeca kojima nije upisan otac najčešće su odmah po rođenju bila slana u sirotište u Split, a na temelju proučavanih matičnih knjiga nije primijećena znatno veća smrtnost nezakonite i neželjene djece, što bi možda upućivalo na čedomorstva. Jedina zabilježena sumnja u čedomorstvo u istraživanom razdoblju u Makarskoj bila je smrt djeteta Kate Bogdanović, kuharice iz Komiže na radu u Makarskoj, koja je bila optužena da je ugušila svoje nezakonito rođeno dijete, za što je predviđena kazna iznosila 10-12 godina zatvora. No, podijeljenom odlukom sudskog vijeća bila je oslobođena optužbi, a u svojoj obrani tvrdila je kako je na dan poroda cijeli dan naporno radila te je pala u nesvijest i ničega se potom nije sjećala.⁸⁴⁴

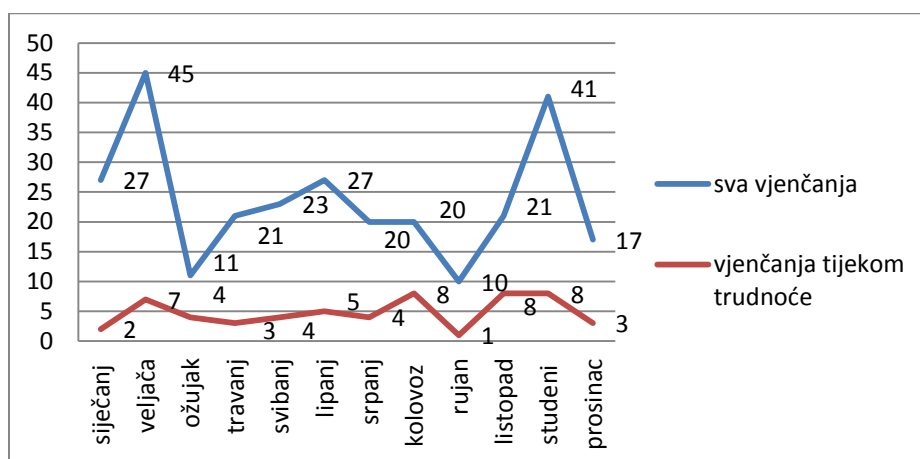
Roditelji nezakonito rođene djece, kojoj su očevi bili poznati i upisani u matične knjige, uglavnom su se naknadno i vjenčavali, a takva praksa upućuje na mogućnost postojanja manjeg broja divljih, odnosno probnih brakova te nevjenčanih parova koji su uz veće ili manje protivljenje zajednice službeno zasnivali obitelj tek nakon rođenja djeteta. Takvih primjera bilo je 11, u razdoblju od 1900. do 1910. šest, a u razdoblju od 1919. do 1929. pet. Najveća zabilježena razlika između dana rođenja djeteta i vjenčanja roditelja bila je kod Ante Filipa Donellia, rođenog 14. prosinca 1906., čiji su se roditelji vjenčali tek kada je gotovo napunio 12 godina, 4. studenog 1918., te Vjekoslave Nikolette Ivičević, rođene 6. ožujka 1925., čiji su se roditelji vjenčali 12. veljače 1933. godine. Uglavnom je razmak između ta dva datuma bio od nekoliko mjeseci, dok je najkraći zabilježeni bio kod Mate Ante Puharića, rođenog 7. svibnja 1908., čiji su se roditelji vjenčali dva tjedna potom. Očevi su u pravilu odmah na dan vjenčanja ili u sljedećih nekoliko dana priznavali djecu kao svoju te ih na taj način pozakonjivali.

U skladu s malim brojem nezakonite djece, u Makarskoj je zabilježen i izrazito nizak udio predbračno začete djece u oba istraživana razdoblja. U razdoblju od 1900. do 1910. u Makarskoj je unutar braka rođeno 579 djece, a u razdoblju od 1919. do 1929. još 593, uz već spomenutih šestero za koje se ovi podaci ne mogu utvrditi. Među njima, u prvom razdoblju ih je 14 (2,42%) rođeno unutar sedam mjeseci od dana vjenčanja njihovih roditelja, što znači da su bili začeti prije braka, dok je takvih u drugom razdoblju bilo 43 (7,25%), uz napomenu da se za četvero djece u prvom razdoblju nije moglo utvrditi da li su predbračno začeti, kao ni za još jedno u drugom istraživanom razdoblju. I ovi pokazatelji upućuju na zaključak vrlo strogog poštivanja društvenih

⁸⁴⁴ "Porota", *Novo doba*, god. XII, br. 45, Split, 15.2.1929., 4.; „Iz naše sudnice“, *Novo doba*, god. XII, br. 48, Split, 18.2.1929., 4.

normi i vrijednosti te crkvenih zakona stanovništva Makarske. Usporedbe radi, u Buzetu u razdoblju od 1870. do 1880. je 17% ukupno rođene djece bilo predbračno začeto, u župi Desne 8,20%, slično kao i u drugim dalmatinskim župama (Bisko, Betina) te susjednoj Hercegovini (Gradac), za razliku od otoka, gdje su udjeli predbračno začete djece, kao i one nezakonite, bili mnogo viši, pa je njihov udio u Blatu na Korčuli iznosio čak 46,18% od ukupnog broja rođenih.⁸⁴⁵ U Hrvatskoj i Slavoniji ti udjeli također su bili nešto veći u odnosu na Makarsku, naročito u odnosu na prvo istraživano razdoblje, te je u Donjem Miholjcu udio predbračno začete djece u razdoblju od 1870. do 1880. iznosio 8%, a u Drenovcima oko 10% od ukupnog broja rođenih.⁸⁴⁶

Kako bi se dalje istražio utjecaj koji je trudnoća prije braka imala na buduće roditelje i kako bi se procijenila snaga društvenog pritiska zajednice na njih da se što prije vjenčaju usporedile su se sezonske varijacije svih vjenčanja sa sezonskim varijacijama brakova u kojima se u sljedećih sedam mjeseci rodilo dijete. Pretpostavka je bila da će se zabilježiti određena odstupanja uslijed pritiska da se par što prije vjenča. S obzirom da je takvih slučajeva u oba istraživana razdoblja bilo vrlo malo usporedba je provedena na ukupnom uzorku od 57 bračnih parova kojima se dijete rodilo unutar sedam mjeseci od dana vjenčanja (Slika 37).

Slika 37. Usporedni prikaz sezonskih varijacija svih vjenčanja u Makarskoj u razdobljima od 1900. do 1910. te od 1919. do 1929. sa sezonskim varijacijama vjenčanja održanih za vrijeme mladenkine trudnoće.

⁸⁴⁵ R. Kralj-Brassard, J. Obradović-Mojaš i M. Bertoša, “Stanovništvo Buzeta (1870-1880)”, 136.; I. Bego-Matijević, Ž. Dugandžić i A. Akrap, “Tranzicija mortaliteta: stanovništvo Desne”, 213.

⁸⁴⁶ M. Brandić, M. Grdiša-Asić i I. Čipin, “Stanovništvo Donjeg Miholjca (1870-1880)”, 109.; T. Alebić, I. Ipšić i B. Vranješ-Šoljan, “Stanovništvo Drenovaca (1870-1880)”, 85.

Iz priložene grafike može se zaključiti kako sezonske varijacije kod trudnih zaručnica pokazuju slične karakteristike kao i kod ukupnog uzorka vjenčanja, što upućuje na izostanak izrazito snažnog pritiska zajednice za brzim i „prisilnim“ sklapanjem braka, već je očito izraženiji bio racionalniji, ujedno i moderniji pristup ovoj društvenoj pojavi. No, kada se uzme u obzir raniji zaključak o izrazito malom udjelu nezakonite i predbračno rođene djece, što neminovno dokazuje vrlo stroga društvena pravila, jedino moguće objašnjenje je toleriranje seksualnih odnosi među nevjenčanim parovima, koji su javno bili u vezi. Trudnoća u tom slučaju nije bila tolika sramota, već su parovi, kao i njihove obitelji, imali dovoljno strpljenja organizirati vjenčanje u nekim klasičnim, za to predviđenim sezonskim terminima. Iako je generalan stav prema nezakonitoj djeci bio vrlo strog i osuđujući, ipak je postojala značajna razlika prema trudnim majkama koje su od ranije bile u javnim i „službenim“ vezama s budućim očevima njihove djece. U tim slučajevima je i pritisak obitelji na parove slabio, jer se sve mnogo češće odvijalo uz njihovo dopuštenje.

Potpuno suprotan stav javnosti bio je prema parovima koji su oštrije kršili uobičajena pravila ponašanja, naročito prema pojavi kohabitacije ili prijevare bračnog partnera. To je naročito došlo do izražaja u anonimnoj tužbi biskupu Splitsko-makarske nadbiskupije u studenom 1927. protiv Marinka Ribarovića, kojeg se optužilo za suložništvo s Marom Vranješ, koju se u istoj tužbi okrivljuje za preljub, ali se ne navodi muževljevo ime. Prema tužbi, Ribarović je bio sedamdesetpetogodišnjak i otac Vranješkinog nezakonitog djeteta, a prema autoru pisma ta pojava „ubija i na zlo navodi naš podmladak videći javne sablazni koje provode nesmetano optuženici, a da im to nitko ne ometa, već slobodno blude, zajednički se sastaju, spavaju i jedu. Oni se javno vole i sastaju na javnoj cesti i na opće zgražanje i čudo, uprav u kući vlasnosti Marinka Ribarovića“. U tužbi je dalje navedeno i kako djevojčica rođena u toj vezi nije ništa kriva, no da je i ona „upila zločin“, što se očituje u njenom ponašanju zbog kojeg su je učitelji često u školi kažnjavali.⁸⁴⁷ Sadržaj ove tužbe samo potvrđuje ranije zaključke o čvrstoj društvenoj kontroli nad pojedincima te strogim normama i obrascima ponašanja po pitanju predbračnih i vanbračnih odnosa, koja su stanovnici Makarske u najvećem broju strogo poštivali.

Osim moralne osude, kohabitacija je bila podložna i zakonskim kaznama. To je vidljivo iz slučaja Marije Glavičić, čiji se suprug nalazio u SAD-u, a koja je iz Kotišine, sela iznad

⁸⁴⁷ ŽAM, fascikl: 1927, Žalba anonimnog građanina Makarske biskupu Splitsko-makarske nadbiskupije od 12.11.1927.

Makarske, pobjegla u Omiš s djetetom, uz pratnju Ante Žarnića. Stoga je župnik iz Kotišine zamolio omiškog župnika za intervenciju kod kotarskog predstojništva u ime javnog morala. Nakon intervencije na predstojništvu u Omišu, Žarnić je od strane žandarmerije ispraćen na parobrod za Makarsku te mu je zabranjen povratak u Omiš, dok je Mariji dopušten ostanak pod prijetnjom protjerivanja u slučaju ponovnog pokušaja života s nevjenčanim suprugom.⁸⁴⁸ U sličnoj situaciji našli su se u Makarskoj Petar Babić i Marica Jakić, koji su bili osuđeni na pet dana zatvora zbog javne sablazni uslijed suložništva. Ipak, veliki župan Dubrovačke oblasti uvažio je njihovu žalbu i poništio tu presudu zbog pogrešne primjene zakona, jer se redarstvenim propisima moglo kazniti nemoralno ponašanje samo na javnom mjestu, a Babić i Jakićka to nisu bili skrivili. Ipak, u nastavku svoje odluke veliki župan je savjetovao kotarskom predstojniku u Makarskoj kako je u slučajevima kada nevjenčani parovi ne pokazuju svoju vezu na javnim prostorima i nije ih moguće kazniti na temelju redarstvenog prekršaja jedino moguće prijaviti ih kaznenom sudu.⁸⁴⁹ Prema tome, može se zaključiti kako je i država, ranije Monarhija, a potom i Kraljevina SHS, jer u međuvremenu nije došlo do nikakve promjene zakonodavstva ni po ovom pitanju, također bila angažirana oko čuvanja moralnih shvaćanja ideala obitelji koji su prvenstveno bili propagirani od strane srednjeg i višeg društvenog sloja. Ova praksa bila je svojevrsni odgovor službenih vlasti na povećanje broja izvanbračnih zajednica, jer su slične zakonske odredbe zabilježene u isto vrijeme i u drugim europskim državama.⁸⁵⁰

U skladu s navedenim zakonskim odredbama i stavom službenih vlasti prema svim oblicima ponašanja koji su odstupali od uobičajenih, strogost moralnih shvaćanja i njihovo službeno provođenje najviše je dolazila do izražaja kod javnih službenika i činovnika, koji su morali čuvati ugled svoje struke i položaja. Tako je Hinko Urgjević, kotarski školski referent u Makarskoj, bio službeno upozoren te se morao očitovati po pitanju nekoliko posjeta bivše službenice kotarskog predstojništva Zorke Knežević njegovom uredu. Prema njegovim navodima ona je dolazila samo pisati neke dopise na pisačkoj mašini, no unatoč tome bila je pokrenuta službena istraga, jer su ovi posjeti izazvali negativne komentare i podsmijeh po gradu, naročito

⁸⁴⁸ ŽAM, fascikl: 1927, Dopis župnog ureda župe Makar-Kotišina župnom uredu u Omišu od 23.11.1927.; ŽAM, fascikl: 1927, Dopis župnog ureda u Omišu župnom uredu župe Makar-Kotišina od 1.12.1927

⁸⁴⁹ DAD, FDO, kut. CD I a 1, Odluka velikog župana o žalbi Petra Babića i Marice Jakić iz Makarske od 28.8.1925.

⁸⁵⁰ S. Bajohr, „Illegitimacy and the working class“, 155-156.

jer se jedan od njih odvio nakon uredovnog vremena.⁸⁵¹ Zbog optužbi Urgjević je burno reagirao prema kotarskom predstojniku te ga je uslijed cijele afere veliki župan smijenio s mjesta kotarskog školskog referenta.⁸⁵²

Koliko god je očito društvena, a i službena kontrola, bila čvrsta u Makarskoj, na temelju dostupnih izvora može se zaključiti kako je ipak u gradu ponašanje bilo nešto slobodnije u odnosu na ruralnu okolicu, gdje je pritisak društva bio mnogo izraženiji. Naime, 31. ožujka 1924. Katica Beroš iz Krvavice, sela Makarskog primorja, s dva hica iz revolvera ranila je Miloša Bušelića iz Makarske. Njih dvoje su ranije bili zaručeni te su stupili u intimnije odnose, ali ju je on potom ostavio. Za osvetu ga je Katica pričekala na povratku iz kina i upucala, a potom se odmah sama predala žandarmeriji.⁸⁵³ Drugi slučaj dogodio se u Igranima, također selu Makarskog primorja, gdje je Mara Vuletić 1926. ubila Matu Rudelja, nevjenčanog oca svoga djeteta s kojim je bila četiri godine u vezi i koji ju je obećao ženiti, no koji je potom napravio dijete drugoj sumještanki i s njom se zaručio.⁸⁵⁴ Ona očito nije mogla podnijeti tu sramotu te ga je ubila, a u izvorima se navodi kako je osim ljubomore Mara trpjela veliku sramotu u mjestu te da je prilikom svoje predaje žandarmeriji u Makarskoj izjavila kako ju je ubojstvom oprala. Potom je i na suđenju kao razlog ubojstva navela da ju je ubijeni obeščastio.⁸⁵⁵

Prema svemu navedenom može se zaključiti kako je po pitanju nezakonite i predbračno rođene djece, kao i slučajevima kohabitacije, institucija obitelji u Makarskoj bila vrlo čvrsta i stabilna. Odstupanja od općeprihvaćenih normi ponašanja bila su vrlo rijetka, a tijekom preobrazbe predmodernog tipa obitelji u moderan najuočljiviji je usporedbom dvaju istraživanih razdoblja tijekom kojih je došlo do pada udjela nezakonite djece u ukupnom broju rođenih gotovo za polovinu, ali i više nego dvostrukog povećanja udjela predbračno začete djece. Na temelju toga može se zaključiti kako je društveno sve prihvatljiviji bio slobodan odabir mladića i djevojaka, tijekom kojih su stupali u seksualne odnose, a potom se i vjenčavali. To upućuje i na značajno

⁸⁵¹ DAD, FDO, kut. CL IV d 5, Izjave Hinka Urgjevića, kotarskog školskog referenta, i Ante Stalia, kotarskog predstojnika o dolascima Zorke Knežević u Urgjevićev ured od 22.1.1925.

⁸⁵² DAD, FDO, kut. CL IV d 5, Izjave svih zaposlenika kotarskog predstojništva i zapovjednika žandarmerijske postaje o dolascima Zorke Knežević u Urgjevićev ured od 23.1.1925.

⁸⁵³ ASM, KZDM, 394.

⁸⁵⁴ „Lijepa Mara ubila ljubavnika“, *Jadranska pošta*, god. I, br. 208, Split, 31.3.1926., 3.; „Ubojstvo u Igranima“, *Jadran*, god. VIII, br. 14, Split, 8.4.1926., 4.; „Lijepa Mara se predala vlastima“, *Jadranska pošta*, god. I, br. 219, Split, 14.4.1926., 2.; „Osveta ljubomorne djevojke“, *Jadranska pošta*, god. I, br. 254, Split, 27.5.1926., 3.

⁸⁵⁵ „Krvava ljubavna drama u Igranima“, *Novo doba*, god. IX, br. 120, Split, 28.5.1926., 4.

veću vjerovatnost većeg udjela brakova iz ljubavi u usporedbi s dogovorenim brakovima, koji su ipak više bili karakteristika prošlih vremena.

6.3.4. STAROST

Istraživanje starosti kao trećeg ključnog funkcionalnog razdoblja unutar životnog ciklusa u samom startu je otežano nemogućnošću definiranja dobne granice koja bi označila starost. To je naročito do izražaja dolazilo u vremenima kada je mali broj ljudi imao pravo ići u mirovinu te je većina populacije u najvećem broju slučajeva bila radno aktivna dok god su im to fizičke mogućnosti omogućavale. S istim problemom susrela se i povjesničarka Suzana Leček u istraživanju seljačke obitelji u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, pri čemu je navela kako je za 20. stoljeće uobičajeno uzimati dobnu granicu od 65 godina kao početak starosti, no unatoč tome zaključila je kako je za seljaštvo u razdoblju između dva svjetska rata primjerenije spustiti tu granicu na 60 godina, *jer više odgovara dobi u kojoj su seljaci u prosjeku bili u mogućnosti obavljati fizičke poslove.*⁸⁵⁶ Makarani su u mnogo manjoj mjeri bili zemljoradnici te je vjerovatnije da su u prosjeku bili sposobni i dulje fizički raditi, no popisi stanovništva, koji jedini donose udjele pojedinih dobnih skupina u ukupnoj populaciji, pružaju mogućnost donošenja zaključaka samo na desetogodišnjim razmacima, pa je stoga i u ovom doktorskom radu kao dobna granica za starost uzeta 60. godina. Pri tome je potrebno navesti još jednu metodološku ogradu, jer analizirani popisi stanovništva donose udjele dobnih skupina u ukupnom broju stanovnika samo na razini kotara, pa se točan broj i udio starijih osoba u Makarskoj ne može odrediti.

U makarskom kotaru je prema popisu stanovništva 1921. bilo 2.788 (10,2%) osoba starijih od 60 godina, a 1931. njihov broj iznosio je 3.404 (12,71%). Popisi stanovništva 1900. i 1910. ne donose podatke o zastupljenim dobnim skupinama, pa usporedba s tim razdobljem nije moguća, no može se navesti kako je 1880. udio osoba starijih od 60 godina na području kotara iznosio 9,75%. Prema tome, ovi podaci upućuju na dugotrajnost procesa povećanja udjela starih osoba u ukupnom stanovništvu, što je bila neminovna posljedica smanjenja smrtnosti tijekom procesa demografske tranzicije uslijed poboljšanja uvjeta života. S obzirom na bolje uvjete života u gradu i veći udio zanimanja u kojima se stanovnici tijekom života nisu „trošili“ u tolikoj mjeri

⁸⁵⁶ S. Leček, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, 478.

kao težaci u ruralnim sredinama te brži pad stopa smrtnosti u odnosu na ruralno okruženje ostatka kotara može se zaključiti kako je udio starijih osoba u Makarskoj zasigurno bio i znatno viši od prosjeka kotara. Povećanje broja starijih osoba predstavljalo je ujedno i povećanje broja bolesnih te nemoćnih, o kojima su se mlađi članovi obitelji morali skrbiti. Stoga su sve češće bile situacije da djeca ili čak unuci moraju preuzimati ulogu skrbnika o starcima, što je rezultiralo formiranjem proširenih obitelji, a najznačajnije pitanje u tom razdoblju života za obitelj bila je odluka o nasljednicima, pri čemu je običaj bio adekvatno nagraditi članove obitelji koji su se više brinuli o njima za života, bez obzira da li se radi o djeci ili nekom drugom.⁸⁵⁷ U skladu s tim, u Makarskoj je uglavnom najveći dio nasljedstva dobivao najstariji sin, koji bi najčešće sa svojom suprugom ostajao brinuti se o roditeljima. Naslijeđivao bi najveći komad nekretnina i najbolju zemlju, dok su ostala braća i sestre imali pravo na znatno manji dio nasljedstva. Pri tome nije bilo rijetko ni kažnjavanje djece koji se nisu brinuli o njima za života, pa bi oni dobivali najlošije zemljišne posjede, tzv. „mulački dio“.⁸⁵⁸

Ovakav oblik društvenih odnosa potvrđuje i nekolicina pronađenih oporuka iz istraživanog razdoblja, pa je primjerice Anka Malić većinu svoje ostavštine oporučno ostavila polusestri Domini Salvador, a manje dijelove svojim tetama, Zangi Glavina i Aneti Benussi, za koju je posebno naglasila da joj ostavlja i 5.000 kruna, jer ju je njena snaha hranila, dok je svoju postelju, odnosno 1.000 kruna ukoliko je ne bi htio primiti ostavila Mati Zeliću, koji joj je uvijek bio pri ruci.⁸⁵⁹ Na temelju oporuke može se zaključiti kako su joj navedena polusestra i tete bile jedina živuća rodbina, no uz njih su jedini nasljednici bile osobe koje su se brinule o njoj za života. Sličnu motivaciju prilikom sastavljanja svoje oporuke imala je i Matija Stipičić, domaćica iz Gradca, koja je ostavila polovinu cjelokupnog pokretnog i nepokretnog imanja, za koje se ne navodi što sve obuhvaća, sinu Juri Stipičiću, koji ju je hranio i njegovao pet godina u svojoj kući u Makarskoj, dok je preostalu polovinu ostavila na jednake dijelove drugoj dvojici sinova i dvjema kćerima.⁸⁶⁰ Pri tome nije poznato da li je Matija bila nasljednica cijelog imanja pokojnog muža Mije ili su djeca već nakon njegove smrti dobila određene dijelove imanja u nasljedstvo te da li im je ovom prilikom oporučno ostavljala svoj miraz. U istom duhu napisana je i oporuka Dome

⁸⁵⁷ M. Mitterauer i R. Sieder, *The European Family*, 147-150.; S. Coontz, „Historical Perspectives on Family Studies“, 283.; Lauren Langman, „Social Stratification“. U: *Handbook of Marriage and the Family* (ur. Marvin B. Sussman, Suzanne K. Steinmetz i Gary W. Peterson), New York 1999., 218.

⁸⁵⁸ Bilješke g. Marina Srzića.

⁸⁵⁹ DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 7 (1919.-1921.), 1331, Oporuka Anke Malić od 17.6.1921.

⁸⁶⁰ DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 9 (1922.-1923.), 1843, Oporuka Matije Stipičić od 1.3.1923.

Bušelić, koja je svu svoju pokretnu i nepokretnu imovinu ostavila svom suprugu Milošu Bušeliću, no koji je morao poštivati dio koji je pripadao njenoj još uvijek živućoj majci. Ona je imala pravo plodouživanja kuće i pripadajućeg joj vrta do svoje smrti, a Bušelić je morao supruginu majku hraniti i uzdržavati.⁸⁶¹

Zanimljivo je da su vlasnice sve tri sačuvane oporuke bile žene i sve tri su očito bile dobrostojeće građanke. Anka Malić bila je trgovkinja, dok su Matija Stipić i Dome Bušelić u izvorima navedene kao domaćice, iako se iz teksta oporuka može zaključiti da su u stvarnosti bile posjednice, koje su se htjele osigurati da njihova, prema svemu sudeći prilično vrijedna imovina, nakon njihove smrti dođe u posjed osobe za koje su oni smatrali da su najviše zaslužile. Pri tome se mora napomenuti kako je u svim oporukama bilo naglašeno pravo plodouživanja svih posjeda njihovih starih vlasnika do trenutka smrti, kada je oporuka stupala na snagu, a time su se starci osiguravali u slučaju eventualnih obiteljskih svađa.

Nasljedstvo je vrlo rijetko dijeljeno na jednake dijelove, no bilo je i takvih primjera, što potvrđuje sačuvana oporuka Stipana Antunovića, koji je svu svoju imovinu ostavio u nasljedstvo trojici sinova i dvjema kćerima u jednakom omjeru. Pri tome je vlastitu kuću podijelio na pet dijelova, što je očito bio u mogućnosti s obzirom da je u pitanju bila trokatnica, no u oporuci nije navedeno koji dio je kome pripao.⁸⁶²

Naravno, razlike u društveno-ekonomskom položaju pojedinih obitelji odrazile su se i na uloge njenih starijih članova, pri čemu su se oni imućniji ranije mogli oprostiti od radnih aktivnosti i priuštiti si prebacivanje poslova na nasljednike, dok su oni siromašniji bili primorani raditi dok god su im to fizičke mogućnosti dopuštale. Kao primjeri generacijskog naslijeđivanja obiteljskih poslova u krugu gradske elite mogu se navesti Josip Rančić, kojeg je naslijedio sin Petar, zatim Frano Mastrović, kojeg je naslijedio sin Ante, te Mate Krstulović, kojeg je naslijedio sin Josip. Nažalost, nije poznato s koliko godina su naslijeđivali svoje očeve i u kojim godinama su oni bili kada su im prepuštali upravljanje nad obiteljskim tvrtkama, odnosno koliki su utjecaj pripadnici starije generacije zadržavali pri vođenju poslova i koliko je uopće bio snažan njihov autoritet u tim godinama. O svakodnevnom životu starijih osoba iz nižih društvenih slojeva ne postoje izvori, no u skladu s ranijim zaključcima može se zaključiti kako bi nakon što bi postali

⁸⁶¹ DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 8 (1921.-1922.), 1567, Oporuka Dome Bušelić od 1.5.1922.

⁸⁶² DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 8 (1921.-1922.), 1462, Darovna pogodba za slučaj smrti Stipana Antunovića od 5.1.1922.

nesposobni za rad izvan kuće brigu o njima preuzela djeca, najčešće jedan od sinova, sa svojim obiteljima, dok su oni nastojali pomoći im unutar kućanstva, koliko su već mogli, naročito u čuvanju i odgoju djece.

Prema svemu navedenom, o životu građanske obitelji u Makarskoj tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća može se zaključiti da je definitivno bio u skladu sa svim građanskim idejama koje su se u Europi razvijale od druge polovine 19. stoljeća, a koje su s manjim zakašnjenjem bile usvajane i u hrvatskim krajevima. Njihovo preuzimanje svakako je ollašavala činjenica da se nisu u većoj mjeri sukobljavale s tradicijom, pa je dominantna figura u obiteljskim odnosima i dalje ostao muškarac, odnosno muž, dok je žena bila posvećena radu u kući i brizi za obitelj, naročito za djecu, kojoj se posvećivalo puno više pažnje u odnosu na prethodna razdoblja. Pri tome je potrebno naglasiti da su se sve promjene koje su se događale unutar obiteljskih odnosa, kao i obiteljskih funkcija, odvijale različitim tempom ovisno o pripadnosti pojedinom društvenom sloju, što opet upućuje na važnost obiteljske ekonomske situacije. Naime, dok su žene u višim društvenim slojevima uglavnom bile domaćice koje su na raspolaganju imale sluškinje te su svake godine s muževima i djecom godišnje odmore provodile diljem Europe, a u slobodno vrijeme muzicirale, vezle goblene i šivale, njihove siromašnije sugrađanke bile su u mnogo lošijoj poziciji. Morale su često raditi u tvornici tkanine ili tvornici za konzerviranje ribe, za što su bile potplaćene, ili pomagati muževima u radu u sitnom obrtu ili trgovini u sklopu domaćinstva, jer još uvijek nije bilo došlo do izdvajanja proizvodne funkcije iz njegovog kruga. U isto vrijeme morale su voditi punu brigu oko domaćinstva te su s obiteljima živjele u lošim higijenskim uvjetima i nezdravim prostorima, a vjerovatno nije bilo rijetko ni fizičko nasilje nad njima. No, slične situacije su ponekad znale rezultirati i njihovim povoljnijim položajem u unutarobiteljskim odnosima, jer im je zarađivanje izvan kuće u određenoj mjeri osiguravalo ekonomsku neovisnost i osnaživalo društvenu poziciju, uslijed čega su se u pojedinim obiteljima mogle češće nego sugrađanke iz bogatijih obitelji nametnuti kao njeni najsposobniji članovi i preuzeti njeno vođenje. Ipak, takve situacije su u Makarskoj tijekom dvadesetih godina još uvijek bile iznimno rijetke.

Razlike među društvenim slojevima izlazile su na vidjelo već od najranije dobi, pri čemu su bogatija djeca imala priliku obrazovati se i ispuniti sve svoje potencijale, dok su ona siromašnija bila „osuđena na motiku“, te su ostajale snažno prisutne sve do starosti, jer su si bogatiji građani mogli ranije dopustiti prebacivanje poslova na nasljednike, dok su siromašniji

morali biti radno aktivni dok god su im to fizičke mogućnosti dopuštale. Stoga se može zaključiti kako su se na primjeru Makarske potvrdile ranije postavljene teze prema kojima se modernizacija odrazila prvenstveno na promjene unutar domaćinstava i obiteljskih funkcija, odnosno u sustavu srodstva, a ne na samoj obiteljskoj strukturi, koja je prema tradicionalnim shvaćanjima obitelji bila moderna znatno ranije od raspada Monarhije, odnosno osnutka Kraljevine SHS. U istraživanom razdoblju predmoderni i moderni aspekti obitelji te životni stilovi bili su paralelno prisutni među makarskim obiteljima te su zajedno koegzistirali. To opravdava pristup njihovom istraživanju na temelju proučavanja procesa preobrazbe onoga što se smatra predmodernim tipom obitelji u ono što se smatra modernim tipom obitelji, s obzirom da općeprihvaćene definicije tih pojmova ne postoje. Pri tome su od posebne važnosti načini na koje su obitelji u svakodnevnom životu „balansirale“ između predmodernih i modernih stavova. Zbog svega toga nije ni moguće donošenje konačnog zaključka o pripadnosti dominantne obiteljske strukture predmodernom ili modernom tipu, već je to jedino moguće napraviti samo prema pojedinim karakteristikama i kriterijima, kao što je pokušano i u ovom radu, a za potpunu sliku obiteljskog života, na temelju dosad poznatih izvora, potrebno je još nešto reći o unutrašnjem i vanjskom izgledu, odnosno opremljenosti obiteljskih domova u Makarskoj tijekom dvadesetih godina.

6.4. UNUTRAŠNJOST OBITELJSKOG DOMA

Zrcalo privatne sfere obiteljskog života predstavljaju obiteljski domovi, a europski trendovi odrazili su se i na njihov izgled te gradnju u Makarskoj. Jedno od glavnih obilježja građanskog stila obiteljskog života postala je privatnost, što je rezultiralo povećanjem broja soba u obiteljskim domovima, tko si je to mogao priuštiti, s težnjom da svaki član obitelji ima svoju sobu i što više privatnog prostora, a velika pozornost počela se obraćati i na uređenje interijera.⁸⁶³ Naravno, sve to pratila je i velika ekspanzija proizvodnje te prodaje sitnih kućanskih aparata, a specijalizacija i privatizacija doma rezultirali su njegovom organizacijom u smislu odvajanja gostinskih soba, salona, knjižnica te muških i ženskih prostorija od kuhinje, soba za služinčad te osobnih soba za spavanje ukućana.⁸⁶⁴ Toga se obrasca držalo i makarsko građanstvo, barem oni njegovi pripadnici koje si je slične poduhvate moglo priuštiti. Tako je Petar Rančić prilikom renoviranja obiteljske kuće u Kalalargi krajem dvadesetih godina predvidio uz kuhinju i sanitarni

⁸⁶³ T. K. Hareven, „Dom i obitelj u povijesnoj perspektivi“, 114.; P. Clark, *European Cities and Towns*, 287-288.

⁸⁶⁴ T. K. Hareven, „Dom i obitelj u povijesnoj perspektivi“, 117.; P. Clark, *European Cities and Towns*, 288.

čvor, posebnu sobu za posluhu, jer je jedna pomoćnica vodila brigu o kući, a druga o djeci, zatim primaću sobu, blagovaonicu, tri spavaće sobe te knjižnicu, u kojoj se nalazio i lovački pribor te trofeji, a prilikom renoviranja gotovo sve su sobe dobile centralno grijanje.⁸⁶⁵

Upravo Rančićeva knjižnica i lovački trofeji upućuju na raširenost modernih ideja građanskog života. Ona predstavlja simbol obrazovanosti, a njen prostor je u načelu slovio kao isključivo muški prostor, koji pokazuje status vlasnika kuće, te ujedno simbolizira patrijarhalnu obiteljsku strukturu.⁸⁶⁶ Lovački trofeji samo upotpunjuju tu sliku, jer pokazuju statusne simbole bogatstva i moći, izložene na uvid svim obiteljskim gostima, te služe i kao *odraz individualnosti* vlasnika.⁸⁶⁷ U isto vrijeme, primaće sobe su bile dominantno ženski prostori unutar kuće, a unutar njihovih interijera u Makarskoj tijekom istraživanog razdoblja nisu bili strani ni glasoviri, violončela ili violine, na kojima su uglavnom muzicirale žene, što potvrđuje popularnost modernih ideja provođenja dokolice u smislu organiziranja obiteljskih zabava i druženja.⁸⁶⁸ Naime, sviranje raznih instrumenata, najčešće klavira bilo je jedno od ključnih obrazovnih obilježja djevojaka i žena, pripadnica viših društvenih slojeva, tijekom 19. i početkom 20. stoljeća.⁸⁶⁹ U skladu s idealom građanske obitelji prema kojem je ženama prvenstveno mjesto u kući, ondje im je bila omogućena razonoda u smislu šivanja, vezenja, bavljenja umjetnošću, slušanja glazbe i sl. zanimacija.⁸⁷⁰ U tom duhu je i u kolovozu 1924. u Makarskoj u prostorijama građanske škole održan besplatni dvadesetodnevni tečaj vezenja, u organizaciji tvrtke „Singer“, koji su pohađale 23 žene, po osam sati dnevno.⁸⁷¹

Iscrpan uvid u unutrašnjost još jedne makarske ugledne kuće te životni stil gradskog višeg sloja pruža i popis miraza Roze Ivanišević, o kojem je već bilo riječi, a koji je napravljen kao pokušaj zaštite od eventualne zapljene zbog dugova, kao što je to često u to vrijeme bio običaj.⁸⁷² O praćenju modernih trendova svakako svjedoči i vrlo brzo širenje radio-aparata u Makarskoj, kojih je samo u prvih sedam mjeseci 1927. čak osam dobilo dozvole, što je relativno mnogo, s obzirom da je prva hrvatska radio-postaja, Radio Zagreb, s emitiranjem počela 15. svibnja 1926.

⁸⁶⁵ „Razglednice moga grada“, *Makarsko primorje*, god. III, br. 33, Makarska, 26.8.1997., 16.

⁸⁶⁶ I. Iveljić, *Očevi i sinovi*, 368.

⁸⁶⁷ Eric Hobsbawm, „O povezanosti načina privređivanja i građanske porodične strukture“. U: *Radanje moderne porodice* (prir. Anđelka Milić), Beograd 1988., 148.

⁸⁶⁸ „Mali oglasnik“, *Novo doba*, god. II, br. 79, Split, 9.1.1919., 4.

⁸⁶⁹ D. Župan, *Obrazovanje žena u Banskoj Hrvatskoj*, 63.

⁸⁷⁰ T. K. Hareven, „Dom i obitelj u povijesnoj perspektivi“, 114.

⁸⁷¹ „Iz Pokrajine“, *Novo doba*, god. VII, br. 199, Split, 28.8.1924., 6.

⁸⁷² Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 320.

te je bila prva radio-postaja u ovom dijelu Europe, šest godina nakon prve na svijetu, a tek četiri godine nakon prve u Europi.⁸⁷³ Uređaji su u to vrijeme bili iznimno skupi i samo su ga imućniji građani mogli priuštiti, no uz ekonomsku mogućnost pri kupovini važnu ulogu imao je i stav pojedinih društvenih grupa prema novim tehnologijama.⁸⁷⁴ U tom kontekstu može se uočiti da su prvi vlasnici radio-aparata u Makarskoj bile uglavnom visoko obrazovane osobe, pripadnici višeg srednjeg sloja, među kojima se ističu dva odvjetnika, upravitelj banke, liječnik i javni bilježnik te jedan veletrgovac i jedan vlasnik kavane. Okupljanje ukućana, ali i prijatelja oko radio-aparata unutar doma ubrzo je omogućilo ulazak javnog života u krug obitelji, ali ujedno i otvaranje privatnosti obitelji prema vani. Isto tako, odjednom su se u ranije nezamislivom obujmu otvorile mogućnosti širenja kulture i pasivnog uživanja u njoj, jer su slušatelji, primjerice, mogli uživati u koncertima kojima nikada ne bi mogli uživo prisustvovati, a radio je ubrzo postao i iznimno moćno oružje u širenju političke promidžbe.⁸⁷⁵

No, nisu si svi građani Makarske mogli priuštiti uređenje kuća prema najmodernijim trendovima. Kuće i stil života siromašnijih građana bili su znatno drugačiji. Bile su prenapučene, živjelo ih je mnogo u malom broju prostorija, a u sklopu kuća često su se nalazili i proizvodni kapaciteti obrta kojima su se bavili, odnosno trgovine i krčme, ovisno od čega su ukućani živjeli. Prema tome, kod njih se još uvijek ne može govoriti o odvajanju proizvodne funkcije od obitelji i privatizaciji domaćinstava te obiteljskog prostora i vremena, jer su mušterije mogle i van radnog vremena pokucati na prozor ili vrata te tražiti uslugu i biti usluženi. Naravno, ova pojava je u skladu s ranije navedenim zaključkom o suživotu „predmodernih“ i „modernih“ obitelji unutar istih društava, kao i o suživotu „predmodernih“ i „modernih“ aspekata obiteljskog života unutar pojedinih obitelji.

U unutrašnjosti kuća nižih društvenih slojeva nije bilo dovoljno prostora za zatvaranjem u osobne sobe, tzv. „svoj svijet“, toliko promoviran od strane bogatijih sugrađana iz viših slojeva. To si nisu mogli priuštiti, a male kuće i stanovi ujedno su bili i jedan od razloga sve češćeg i

⁸⁷³ DAD, FDO, kut. CD II a 7, Izvješće o dozvolama za radio aparate od 6.5.1927.; DAD, FDO, kut. CD II a 7, Izvješće o dozvolama za radio aparate od 3.7.1927.; DAD, FDO, kut. CD II b 4, Izvješće o dozvolama za radio aparate.; Božidar Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005., 150.

⁸⁷⁴ Predrag J. Marković, *Beograd i Evropa 1918-1941 – evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd 1992., 81.

⁸⁷⁵ Charles Rearick, „Consumer leisure“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 5 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 211.

dužeg boravka muškaraca izvan njih, u krčmama i kavanama te na javnim prostorima.⁸⁷⁶ Primjera radi, već spomenuti ribar Joze Paunović živio je sa suprugom Ivkom, sedamnaestero djece i majkom u malenoj kamenoj kući, a imali su na raspolaganju samo krevet za supružnike, zipku za najmlađu bebu te još jedan ležaj za svu ostalu djecu, dok je njegova majka spavala na sanduku.⁸⁷⁷ U ne značajno boljoj situaciji bio je drvodjelac Ivo Srzić, koji je 1923. kupio dotrajalu kuću u Kalalargi, u koju je uselio na Božić 1924. sa ženom i sedmero djece, a na raspolaganju su imali samo jednu sobu, u kojoj su svi bili smješteni. Stipe Pleić živio je sa suprugom i četvero djece u kući kojoj je u prizemlju bila kuhinja, na katu dvije sobe za njih šestero, a u potkrovlju komin i prostor za sušenje mesa. U stanu koji se sastojao od kuhinje i jedne sobe živio je Marin Puharić sa suprugom i dvije kćeri, slično kao i Marinko Andrijašević, koji je živio sa ženom i tri sina u jednoj nešto većoj sobi s kuhinjom, dok je Martin Puharić živio sa suprugom i sinom u kući koja je imala kuhinju i jednu sobu te još samo jednu vrlo malu prostoriju.⁸⁷⁸

Tekuća voda bila je vrlo rijetka u kućama nižih društvenih slojeva, a njihovi stanari su po nju morali ići na neku od brojnih česama po gradu. Njihova unutrašnjost bila je skromna te su bile uglavnom opremljene namještajem naslijeđenim od roditelja ili svojeručno izrađenim, odnosno napravljenim kod lokalnih stolara od manje skupog drveta i grublje izrade. Kuhinja se u pravilu nalazila na vrhu kuće, kako bi dimnjak „bolje vukao“. Najčešće je bila opremljena stolom i stolicama, zatim komodom za posuđe, a oko komina bi bilo obješeno staro bakreno posuđe. Nerijetko su se umjesto stolica u kuhinjama znali nalaziti *banci*, kao njihove primitivnije verzije. Spavaće sobe bile su obično natrane zbog većeg broja ukućana, a kreveti su najčešće bili veličine za jednu i pol osobu - „peršona i po“, dok su kod najsiromašnijih građana često bili prisutni samo madraci smješteni u sanducima od jelovine ili postavljeni na niske nosače. Uz razne vrste ležajeva, u sobama bi se još uglavnom nalazio i ormar, u pravilu s velikom ladicom na dnu i škrinja, odnosno „komo“ kao njena modernija verzija. Na zidovima spavaćih soba najčešće se nalazila slika Djevice Marije ili Svete Obitelji, odnosno nekoga sveca kojeg je pojedina obitelj posebno štovala. Dnevne sobe su u pravilu bile nešto bolje opremljene. U njima su se često na posebno istaknutim mjestima nalazile jedna ili dvije fotografije, koje su uglavnom bile s vjenčanja ili iz vojske. Podovi su bili drveni, dok su kod najsiromašnijih građana još uvijek bili

⁸⁷⁶ A. Prost, „Granice i prostori privatnosti“, 65.

⁸⁷⁷ P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, 148.

⁸⁷⁸ P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 2, 52., 82., 80., P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 3, 65.

prisutni i zemljani ili kameni podovi. Zahod se u pravilu nalazio u dvorištu ispred kuće, a kao rasvjeta korištene su lampe na ulje ili petrolej.⁸⁷⁹

Društvena diferencijacija koja je snažno upućivala na socijalne i imovinske razlike među stanovnicima u Makarskoj odrazila se ne samo na unutrašnjost kuća, već donekle i na njihov položaj, što je u slučaju Makarske naročito zanimljivo zbog male veličine grada, jer je to ipak bila znatno uobičajenija praksa u većim gradovima gdje je razlikovanje moglo više doći do izražaja. Naime najveći broj pripadnika gradskog višeg sloja živio je na glavnom gradskom trgu (Vice Lalić, Rančići, Mate Klarić, Bartul Vranković, Pino Caralipeo, Andrija Pavlović) i na samoj rivi (Rismondovi, Mastrovići, Mihovil Marinović), dok su Ivaniševići i Silvestar Matulović živjeli u produžetku glavnog trga s istočne strane (Lištun), a Krstulovići sa zapadne strane (Kalalarga). Siromašniji građani najčešće su živjeli u „gradskoj unutrašnjosti“, pri čemu su njihove neuglednije kuće uglavnom ostajale sakrivene masivnošću i monumentalnošću kuća bogatijih sugrađana.

⁸⁷⁹ Bilješke g. Marina Srzića.

7.1. SLOBODNO VRIJEME I DOKOLICA

7.1. TEORIJSKI KONCEPT I RAZVOJ DOKOLICE U MAKARSKOJ DO 1918. GODINE

Dvije od glavnih dimenzija društvenog života u kojima se manifestiraju ključne karakteristike modernizacije su, prema sociologu Krishanu Kumaru, kultura i svakodnevni život. Pri tome, u dimenziji kulture dolazi do, između ostalog, nastanka masovne kulture, a u dimenziji svakodnevnog života do odvajanja obitelji od rada i povećanja privatnosti, pri čemu se razvija građanski stil i način života, čija značajna kvalitativna karakteristika postaje način provođenja vremena u dokolici.⁸⁸⁰ O razvoju privatnosti te građanskom stilu i načinu obiteljskog života upravo je bilo više riječi, pa će stoga u nastavku teksta predmet istraživanja biti slobodno vrijeme i dokolica stanovnika Makarske u razdoblju od 1918. do 1929., naročito u svakodnevnom javnom životu. No, prije toga potrebno je prvo definirati pojmove slobodnog vremena i dokolice, koji se često upotrebljavaju kao sinonimi, a ipak među njima postoje razlike. Povjesničari koji se bave ovim pitanjem slobodno vrijeme najčešće definiraju kao *svo vrijeme koje je oslobođeno od organiziranog rada, no koje se provodi u obavljanju različitih obiteljskih ili društvenih obaveza bez bilo kakvog oblika naknade*, dok dokolicu vide kao *neformalni i neorganizirani dio slobodnoga vremena, kojem se pojedinac posvećuje radi opuštanja, skretanja misli, širenja svoga znanja i svoga spontanoga sudjelovanja u društvu te slobodnog vježbanja svojih kreativnih sposobnosti*.⁸⁸¹ Dakle, ključna razlika među njima je način njihovog provođenja, ovisno da li se provodi u sklopu bilo kakvog oblika neformalne obveze ili samo iz vlastitog nahođenja i užitka.

Povjesničari se uglavnom slažu kako je jasna podjela između radnog i slobodnog vremena, odnosno dokolice, rezultat stila modernog života i vežu je uz nastanak modernog društva, no glavno pitanje koje se pri tome postavilo bilo je ono o trenutku nastanka dokolice. Naime, dio istraživača njen nastanak povezuje isključivo s procesom modernizacije i industrijalizacije, koji se u Europi odvijao od 18. stoljeća, dok se s tim ne slažu oni koji su pojedine aspekte dokolice prepoznali već znatno ranije. No, unatoč tom neslaganju uglavnom svi se slažu da proces industrijalizacije tijekom 19. stoljeća predstavlja ključnu fazu njenog razvoja. Stoga je potrebno razlikovati predindustrijsku i industrijsku, odnosno modernu dokolicu. Temeljnu razliku među njima predstavlja uvođenje radnog vremena tijekom industrijske

⁸⁸⁰ Z. Zeman, *Autonomija i odgođena apokalipsa*, 41-43.

⁸⁸¹ I. Duda, *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb 2005. 24.

revolucije, što je omogućilo pravilnu izmjenu rada i dokolice, dok u predindustrijskim društvima vrijeme rada i dokolice nije bilo jasno razdijeljeno, već je ona bila više festivalskog i neformalnog karaktera.⁸⁸²

U predindustrijskim društvima svakodnevnica je bila obilježena prvenstveno izlaskom i zalaskom sunca, odnosno zvonjavom obližnjeg zvonika, dok su godišnja doba i sezonski poljoprivredni radovi simbolički označavali prolaznost vremena na višoj razini. Uvođenje radnog vremena tijekom procesa industrijalizacije u 19. stoljeću rezultiralo je znatnim ubrzanjem svakodnevnog života te promjenom predodžbe vremena, ali i početkom nastanka vremena slobodnog od svih obaveza, koje se moralo na neki način ispuniti. Specijalizacija poslova koja se paralelno uz industrijalizaciju odvijala dovela je do začetka potrošačkog društva, jer su pojedinci sve manje stvari neophodnih za život sami proizvodili, a sve više su bili upućivani na tržište, dok su u isto vrijeme porastom životnog standarda pripadnicima nižih društvenih slojeva postali dostupni oblici i načini provođenja dokolice koji su ranije bili rezervirani samo za pripadnike plemstva. Ipak, sve do druge polovine 20. stoljeća ostala je prisutna jasna podjela između viših i nižih društvenih slojeva u načinima njenog provođenja. Dok su si pripadnici viših društvenih slojeva mogli priuštiti turistička putovanja u destinacije diljem Europe ili ekskluzivnije oblike zabave unutar svojih sredina, težaci i radnici te niži javni službenici i činovnici dokolicu su uglavnom provodili u druženju po krčmama i gostionicama ili javnim površinama, odnosno u bavljenju financijski dostupnim im sportskim aktivnostima, naročito nogometu, te eventualno izletima do obližnjih odredišta.⁸⁸³ Pri tome je bitno naglasiti kako ideja provođenja dokolice među siromašnim stanovnicima nije ništa slabije prisutna ili manje vrijedna od one kod pripadnika viših slojeva. Time se potvrđuje da je koncept dokolice, koji se počeo snažnije širiti u Zapadnoj Europi kada je došlo do povišenja životnog standarda nižih društvenih slojeva, rezultirao promjenom mentaliteta i obrazaca ponašanja koji su se nastavili širiti znatno snažnije i brže od gospodarskog napretka koji bi bio potreban za autohton nastanak sličnog procesa u nerazvijenijim društvima ili društvenim slojevima. Stoga su i oni koji si nisu mogli priuštiti dokolicu počeli smatrati kako na nju imaju pravo.⁸⁸⁴

⁸⁸² Prema: Isto, 19-26.; Igor Duda, „Povijest dokolice za početnike“, *Povijest u nastavi*, 2 (2004.), br. 1, 217.

⁸⁸³ I. Duda, *U potrazi za blagostanjem*, 27., 31.; P. Clark, *European Cities and Towns*, 288-289., 315.; P. Pilbeam, „Bourgeois Society“, 93.

⁸⁸⁴ James Walvin, „Commotion by the ocean“. U: *Everyman in Europe: essays in social history*, vol. II (ur. Allan Mitchell i Istvan Deak), Englewood Cliffs 1981., 123-124.

Razvoj pojedinih oblika dokolice, kao i njeno širenje uvelike je ovisilo o geografskim, društvenim, kulturnim i drugim prilikama pojedinih sredina. No, može se zaključiti kako se u pravilu o dokolici uvijek govori u gradskim društvima, dok su ona u ruralnim sredinama znatno sporije mijenjala tradicionalne oblike i načine života.⁸⁸⁵ Hrvatsko društvo, naročito ono u provinciji, za tim je procesima kasnilo za Europom, jer su kasnili i svi preduvjeti njenog razvoja, no ipak se pojedini aspekti dominantnih trendova mogu prepoznati, u skladu s ranijim zaključkom o bržem razvoju i širenju ideje dokolice od preduvjeta potrebnih za njeno ispunjavanje. Već u prvoj polovini 19. stoljeća životni stil makarske elite bio je evidentan osnivanjem Casina (1800., obnovljen 1843.), čiji su članovi mogli postati građani ili trgovci na glasu, dok je to bilo onemogućeno obrtnicima ili „trgovčićima od pazara“, a o prijemu svakog člana odlučivalo je članstvo anonimnim glasovanjem. Godine 1826. osnovana je gradska glazba, a 1847. pri Casinu je otvoreno kazalište, u čijoj su upravi bili dr. Marko Vrcan, općinski liječnik te Jakov pl. Kačić-Peko, zemljoposjednik. Pjevačko društvo osnovano je 1870., kada je obnovljena i gradska glazba koja je u međuvremenu prestala s djelovanjem, a u tom razdoblju bilo je aktivno i glazbeno društvo Filharmonija. Pri tome se mora naglasiti kako su sva spomenuta društva bila isključivo muška.⁸⁸⁶

Tijekom šezdesetih godina 19. stoljeća u Dalmaciji je došlo do političke modernizacije, koja je kao i u drugim hrvatskim pokrajinama, ali i u cijeloj središnjoj te istočnoj Europi prethodila gospodarskim i društvenim promjenama. Do tada se u većini dalmatinskih gradova, kao i u Makarskoj, društveni život odvijao uglavnom u Casinima, no nakon eskalacije sukoba između autonomaša i predstavnika Narodne stranke potonji su počeli osnivati svoje čitaonice diljem Dalmacije. U Makarskoj su osnovali Makarsko-primorsku čitaonicu 1869., a hrvatski orijentirane političke opcije osnovale su do početka Prvog svjetskog rata još i dramsko-glazbeno društvo „Sklad“ (1876.), pjevačko društvo „Gusle“ (1886.), organizaciju Hrvatskog sokola (1894.), Hrvatsku čitaonicu (1898.), odnosno Hrvatsko primorsku čitaonicu (1903.) te Radničku čitaonicu (1912.).⁸⁸⁷ Osnivanje i djelovanje ovih kulturnih institucija jasan je pokazatelj aktivnosti i razvijenosti građanskog društva.

⁸⁸⁵ Igor Duda, „I vlakom na vikend. Prilog socijalnoj i kulturnoj povijesti slobodnoga vremena u Hrvatskoj krajem 1960-ih“, *ČSP*, 34 (2002.), br. 3, 662.

⁸⁸⁶ F. Glavina, „Kulturno-politička strujanja u Makarskoj“, 453-454., 458.

⁸⁸⁷ Isto, 455., 464., 497.

O razvijenosti udruga i društvenog života u Makarskoj pred Prvi svjetski rat najbolje je govoriti u kontekstu Dalmacije, a to omogućuju podaci o broju društava 1906., kada je u Dalmaciji ukupno bilo 455 društava s 36.622 člana, od kojih je 20 društava s 997 članova bilo u makarskom kotaru, no nije poznato koliko ih je bilo u samom gradu. Usporedbe radi, najviše društava i njihovih članova bilo je u splitskom kotaru 105 (9.017), a potom u zadarskom 91 (7.812), dubrovačkom 53 (4.326), hvarskom 45 (2.819), šibenskom 35 (3.202), kotorskom 34 (1.818), korčulanskom 33 (2.149), supetarskom 28 (1.436), kninskom 15 (923), metkovskom 11 (684), sinjskom 8 (703), imotskom 8 (569) i benkovačkom 7 (167). Kako bi se bolje analizirali ovi podaci i stavili u kontekst broja stanovnika bitno je napomenuti da je od svih kotara samo Metković (14.160 stanovnika) bio značajnije manji od makarskog (25.588), dok su približno jednaki bili Hvar (28.005), Korčula (27.352) i Supetar (24.408), a svi ostali su bili mnogo veći. Prema tome, broj društava i njihovih članova u makarskom kotaru bio je znatno veći od prosjeka Dalmacije, što potvrđuje razvijenost urbanog stila života u samom gradu Makarskoj, jer je većina tih društava bila smještena upravo ondje, a ne u ostatku kotara, gdje se nalazila tek nekolicina čitaonica i bratovština te jedno streljačko društvo. Taj zaključak potvrđuje i podatak da je na području kotara u mjestima u kojima je djelovalo bar neko društvo živjelo 10.548 stanovnika, a u mjestima bez ikakvog društva čak 15.040 stanovnika kotara, dakle u većini manjih naselja na području kotara nije bilo niti jednog društva.⁸⁸⁸

Naročito zanimljivo zvuči podatak da je Makarska zahvaljujući kulturnoj tradiciji vezanoj uz Katoličku crkvu imala prvu javnu knjižnicu u Dalmaciji. Naime, splitski nadbiskup, Antun Kadčić ostavio je gradu u kojem se rodio svoju privatnu knjižnicu 1745. godine.⁸⁸⁹ Tijekom 19. stoljeća otvorena je i knjižnica don Mihovila Pavlinovića te don Cezara Pavišića, koji je uz ostavštinu općini oporučno ostavio 12.000 forinti, uz uvjet da do isteka desete godine nakon njegove smrti, 1915., sagradi zgradu gradske knjižnice u kojoj će se ujediniti Pavlinovićeve i njegova knjižnica. Privremeno je njegova knjižnica smještena u zgradu nekadašnjeg samostana Filipina, a potom je odlučeno da općina otkupi od Sokolskog društva zemljište na rivi i na njemu sagradi gradsku knjižnicu, no do toga nije došlo. Stoga je 1. siječnja 1916. Pavišićeva knjižnica prenesena u jednu od soba općinske zgrade. Svečano je otvorena 30. rujna 1916. i imala je oko

⁸⁸⁸ Dinko Foretić, „Društvene prilike u Dalmaciji pred Prvi svjetski rat s osobitim obzirom na radničku klasu“, *Radovi*, 2 (1960.-1961.), br. 2, 231.

⁸⁸⁹ F. Glavina, *Makarske teme*, 162., 293.

11.000 svezaka, jer joj je knjižničar don Petar Kaer pridružio i vlastiti fond knjiga. Do njenog ponovnog preseljenja došlo je nakon što je u studenom 1919. Ministarski savjet Kraljevstva SHS u Beogradu poklonio Makarsko-primorskoj općini za zgradu gradske knjižnice objekt koji je nekada bio u vlasništvu pokojnog dr. Antuna Kadčića.⁸⁹⁰

Jedna od karakteristika ovih prvih udruženja u Makarskoj bila je, uz to što su bila isključivo muška društva, njihova ekskluzivnost, iako je u drugoj polovini 19. stoljeća došlo do načelnih promjena po tom pitanju te se prostor javnog djelovanja proširio, bar načelno. Naime, za razliku od Casina, većina kasnije osnovanih društava nije imala ograničenja po pitanju članstva, no unatoč tome to su u znatnoj mjeri ostali klubovi rezervirani za gradsku elitu te pripadnike višeg srednjeg društvenog sloja, dok se većina stanovnika: težaci, radnici, mali obrtnici te trgovci, znatno rjeđe aktivirala u njihovom djelovanju. To potvrđuje i podatak da je prema navedenim podacima 1906. samo 3,9% stanovnika kotara bilo član nekog društva, iako se mora napomenuti da je taj udio u samoj Makarskoj zasigurno bio znatno veći, s obzirom na broj društava koja su se ondje nalazila, a višestruko manji broj stanovnika u odnosu na cijeli kotar.

Među spomenutim društvima naročito su značajne bile čitaonice, koje su u drugoj polovini 19. stoljeća postale središnja mjesta lokalne političke scene, kako u Makarskoj, tako i u drugim sredinama. One su u procesu nacionalne identifikacije odigrale izrazito važnu ulogu s obzirom da su bile mjesto na kojima se moglo doći do svih najnovijih informacija, jer su bile pretplaćene na veliki broj listova i novina iz svih pokrajina Monarhije, ali i šire, dok su funkciju središta dokolice ispunjavale osiguravanjem mogućnosti muziciranja i igranja raznih društvenih igara u sklopu svojih prostora, od kartanja do bilijara.⁸⁹¹ No, nove tehnike masovnog tiska novina, koje su u 20. stoljeću počele izlaziti u sve većim tiražama, kao i poboljšanje distribucijske mreže te širenje pismenosti, uzrokovali su pad važnosti čitaonica do međuratnog razdoblja i tijekom njega. Tijekom dvadesetih godina u Makarskoj djelovale su Jugoslavenska i Radnička čitaonica, dok Radikalska i Hrvatska seljačko radnička čitaonica nisu nikada profunkcionirale. Dakle, unatoč tome što nije došlo do pada broja čitaonica u odnosu na predratno razdoblje, na temelju dostupnih izvora može se zaključiti kako njihove aktivnosti nisu

⁸⁹⁰ P. Kaer, *Makarska i Primorje*, 89-93; S. Piplović, „Javne gradnje u Makarskoj“, 155-165.; V. Urlić, *U spomen: Makarsko primorje*, 83-84.; DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 7 (1919.-1921.), 1087, Pogodba darovanja zgrade u vlasništvu pokojnog dr. Antuna Kadčića općini Makarsko-primorskoj od 18.3.1920.

⁸⁹¹ „Kako i tko ju je utemeljio“, *Makarsko primorje*, god. I, br. 4, Makarska, 15.3.1995., 13.

bile ni približno značajne kao ranije.⁸⁹² Tijekom dvadesetih godina njihovi prostori uglavnom su upotrebljavani tek prilikom pojedinih prigodnih slavlja, jer su uz kino-dvoranu i bili jedini adekvatni prostori za slične namjene. Njihovu ulogu dominantnih mjesta društvenog okupljanja preuzele su brojne krčme, kavane, gostionice te javni prostori općenito, koji su po prirodi bili društveno mnogo egalitarniji te lako dostupni većem broju građana.

Čitanje dnevnih listova, koji su se prije mogli nabaviti samo u čitaonicama, postalo je u međuratnom razdoblju u Makarskoj jedan od oblika provođenja vremena u boljim kavanama i gostionicama. Upravo putem novina i drugih modernih medija, među kojima se još ističu radio i film, preuzimali su se te dalje širili moderni trendovi, a svakako je njihova prva namjena bila informirati se o političkoj situaciji, kako u zemlji, tako i diljem svijeta. O tome svjedoči i izbor novina koji se mogao nabaviti kod Špira Klarića, na rivi u Makarskoj: *Novo doba*, *Hrvatska riječ*, *Država*, *Jugoslavenski list*, *Večernja pošta*, *Večernje novosti*, *Obzor*, *Jutarnji list*, *Novosti*, *Riječ*, *Humorističke novine*, *Koprive*, *Dekalo*, *Politika* i *Pobeda*.⁸⁹³ No, upravo u to vrijeme novine su se počele transformirati i sve više donositi svakodnevne vijesti iz raznih krajeva svijeta, ali i tabloidne informacije o privatnom životu popularnih javnih osoba, kao i mnoge druge rubrike, među kojima se mogu izdvojiti vijesti iz crne kronike odnosno javljanja sa suđenja. Sve to rezultiralo je rastom njihove popularnosti, ali i stvaranjem masovnog potrošačkog društva, koje je do izražaja dolazilo u svakodnevnom životu na gradskim ulicama.

7.2. RITAM GRADSKOG ŽIVOTA I JAVNI PROSTORI SUSRETA

Gradske ulice, trgovi, riva i plaža bili su mjesta na kojima su se Makarani svakodnevno susretali, razmjenjivali novosti i sklapali poslove, ali i središta provođenja svakodnevne dokolice. Rast važnosti tih prostora potvrđuje i pridavanje sve više pozornosti njihovom uređenju tijekom istraživnog razdoblja, o čemu je bilo riječi u poglavlju o razvoju i uređenju grada.⁸⁹⁴ Naročiti značaj imala je gradska luka, koja je predstavljala glavnu vezu grada, a i cijele okolice sa svijetom, dok je tijekom ljetnih sezona tu ulogu dijelila s plažom, odnosno Donjom lukom, o čemu svjedoči jedan novinski napis: „*Od rana jutra do kasne večeri Donja luka silno je*

⁸⁹² DAD, FDO, kut. CD III d 9, Spisak narodnih knjižnica, čitaonica i drugih prosvjetnih ustanova u kotaru Makarska.

⁸⁹³ DAD, FDO, kut. CL III e 4, Molba Špira Klarića velikom županu Dubrovačke oblasti od 5.12.1924.

⁸⁹⁴ W. Scott Haine, „Street life and city space“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 2 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 319.

*prometna. Na stotine stranaca i Makarana dolaze da joj hodočaste. Sve odliježe smijehom, kliktanjem, skladnom pjesmom, plačem djece te dozivanjem i odazivanjem. Pred njom jedrilice šumeći režu more, veslači lađa i gondola lupaju po njegovoj razini... Tu neki traže zdravlje u helioterapiji, neki društvo da se rasonode, neki simpatije da gledaju, neki u hladu spavaju u brandama, a marljivije gošće u kupališnom kostimu u sjeni vezu svoje čipke. Kada padne noć svi dolaze na obalu, mlađi šetaju, a stariji sjede.*⁸⁹⁵

Rivom su dominirali ugostiteljski objekti, a zanimljivo je da je među njima bila jasna društvena podjela, pa je primjerice kavana „Jugoslavija“ u sklopu općinske zgrade bila omiljeno okupljalište makarskog višeg društvenog sloja, dok se siromašnije građane češće moglo vidjeti po krčmama, koje su nudile svoje proizvode po mnogo pristupačnijim cijenama.⁸⁹⁶ Uz piće, u konobama bi muškarci često kartali, a oko njih su se okupljali gledatelji, da bi druženje nerijetko završavalo uz pjesmu i harmoniku.⁸⁹⁷ Prema komisijskom pregledu za razvrstanje radnji od 12. srpnja 1928. u Makarskoj je bilo 13 krčmi i gostionica, od kojih su dvije pružale i mogućnost smještaja, te hotel „Jadran“, čiji je restoran također bio vrlo popularan.⁸⁹⁸ Među njima isticali su se restorani: „Miloš Veliki“ i „Jugoslavija“, kavane: „Balkan“, „Zora“, „Zdravljak“, „Radio“, „Narodni dom“ i „Gorinka“, uz koju je bilo uređeno bučalište i kuglana, te gostionice „Lovćen“, „Sokol“, „Zrinski“ te „Mira i Petar Tavra“.⁸⁹⁹ No, stvarni broj krčmi zasigurno je bio i mnogo veći, jer je kotarsko predstojništvo redovito dopuštalo otvaranje sezonskih konoba, čiji su vlasnici imali višak vina koje nisu uspjeli prodati, pa bi ga točili na malo. Dozvola za stalnim otvorenjem objekta bila je uvjetovana zahtjevnom procedurom, jer je s obzirom na njihovu veliku popularnost država nastojala voditi brigu o njihovoj kvaliteti, naročito sa zdravstvenog aspekta, ali i kontrolirati izbor osoba kojima je dopuštala njihovo otvaranje. Sobe u prenoćištima i hotelima morale su biti čiste, a objekti su morali imati dozvolu liječnika i sanitarnog inspektora, dok su vlasnici morali imati višegodišnje stručno iskustvo, kao i uvjerenje o nekažnjavanju od

⁸⁹⁵ V. Urlić, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju*, 52-53.

⁸⁹⁶ „Do 2. svjetskog rata najpopularnije je bila kavana Jugoslavija“, *Makarska kronika*, god. VI, br. 271, Makarska, 19.2.2008., 37.

⁸⁹⁷ P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 5, 213.

⁸⁹⁸ DAD, FDO, kut. CD I e 8, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 12.7.1928.

⁸⁹⁹ DAD, FDO, kut. CD I a 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 18.8.1926.; „Nova restauracija u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 155, Split, 7.7.1928., 5.; „Novo-uredjena kuglana i gostiona Gorinka“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 260, Split, 9.11.1928., 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 294, Split, 22.12.1928., 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, br. 126, god. V, Split, 1.6.1929., 2.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 5, 119.

strane žandarmerije te potvrde kotarskog predstojnika o besprijekornom moralnom i političkom ponašanju. Naročita pozornost pridavana je pitanju radnog vremena, a u svim prostorijama morali su biti izvješeni maksimalni cjenici.⁹⁰⁰ O strogosti kontrole svjedoči kažnjavanje već spominjane Fanny Antunović, zbog pretjerivanja cijena pića i jela u dva navrata, kao i kazna slastičaru Vjekoslavu Babiću zbog rada nedjeljom.⁹⁰¹

Iako se za popularnost kavana, krčmi i sličnih ugostiteljskih objekata diljem Europe, kao i na području cijele Kraljevine SHS, pa i u Makarskoj, najzaslužnijim mogu smatrati predstavnici građanstva, čije su ponašanje potom pripadnici nižih društvenih slojeva oponašali, zasigurno su tome procesu snažno pridonijeli i neadekvatni stambeni uvjeti velikog broja stanovnika, naročito nakon Prvog svjetskog rata, koje je iz tog razloga nastojalo što veći dio dana provoditi izvan prenapučenih domova. O problemu stanovanja u Makarskoj bilo je već riječi, a pri tome je opet potrebno naglasiti razlikovanje između nižih i viših društvenih slojeva, koji su upravo u svom domu nalazili utočište, ali koji su jednako kao i siromašniji sugrađani svakodnevnu dokolicu uglavnom ispunjavali na slične načine, posjetama kavanama i šetnjama po gradu. To potvrđuje snagu i popularnost ideje dokolice među višim društvenim slojevima. Pri tome je svakako potrebno napomenuti kako su istraživani ugostiteljski objekti, kao i ranije čitaonice uostalom, uglavnom predstavljali tzv. „muški svijet“, u koji su žene, pri čemu se dakako misli na Makarke, rijetko ulazile, za razliku od turistkinja, koje su bile na odmoru, ali i koje su isto tako u sredinama iz kojih su dolazile rijetko posjećivale slične lokale.⁹⁰²

Upravo je uloga Makarske kao turističkog središta značajno pridonosila razvoju ideje dokolice među lokalnim stanovništvom, jer su mogućnosti njenog upražnjavanja za vrijeme ljetne sezone bile znatno veće od ostatka godine. U sezoni su mnogo češće bili priređivani koncerti, predstave, operne večeri i plesni tečajevi, a brojne su bile i organizirane posjete raznih društava iz cijele Kraljevine SHS te izleti iz drugih dalmatinskih gradova, koji su bili svečano dočekivani i u čiju čast su priređivane javne manifestacije, dok su se u njihovoj pratnji nerijetko nalazili brojni

⁹⁰⁰ DAD, FDO, kut. CD II a 1, Dopis velikog župana Dubrovačke oblasti kotarskom predstojniku u Makarskoj od 9.3.1927.

⁹⁰¹ DAD, FDO, kut. CD V a 2, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 4.10.1929.; DAD, FDO, kut. CL V f 5, Žalba Vjekoslava Babića kotarskom predstojniku u Makarskoj od 13.7.1926.

⁹⁰² P. Clark, *European cities and towns*, 315.; W. S. Haine, „Street life and city space“, 318-319., 321.; C. Rearick, „Consumer leisure“, 207.

orkestri, glumci i pjevači, koji su također u tim prilikama priređivali svoje nastupe.⁹⁰³ Primjera radi, 20. travnja 1924. u Makarsku su stigla 132 izletnika društva „Priatelj prirode“ iz Sarajeva sa svojom glazbom, a dočekali su ih mjesna društva: „Zmaj“, „Biokovo“ i gradska glazba. U počast gostima je gradska glazba u popodnevnom satima održala koncert, a navečer je uslijedila zabava u mjesnom kinu. Zabavu je govorom otvorio predsjednik Zmaja, dok je predsjednik gostujućeg društva pozvao prisutne Makarane u Sarajevo. U programu zabave bila je predstava, recitacije, pjevanje i sviranje, a nakon toga je uslijedio ples do zore.⁹⁰⁴ Ugođaj Makarske u jeku sezone vrlo dobro sumira novinski napis: „*Dnevno imate raznih zabava, koncerata, kabareta, pjevačkih družina, cirkusa i glazbe. Navečer grad daje sliku jednog velegrada, jer gdje se okrenete sve je u zabavama.*“⁹⁰⁵

Za bolju ilustraciju događanja tijekom sezone poslužiti će vijesti o javnom i kulturnom životu Makarske tijekom ljeta 1929., kada su svakodnevne zabave doseglye vrhunac unutar istraživanog razdoblja. Tako je tijekom mjeseca lipnja ispred kavane „Jugoslavija“ više dana nastupao nepoznati Rus na klaviru, koji je izvodio brojne skladbe iz raznih opera.⁹⁰⁶ Tih dana zabilježen je i nastup gradske glazbe ispred novoootvorenog hotela „Osejava“, na čije je

⁹⁰³ „Iz Makarske“, *Novo doba*, god. I, br. 12, Split, 20.6.1918., 3.; „Glazbeno veče u korist siročadi“, *Novo doba*, god. I, br. 60, Split, 8.8.1918., 3.; „Koncert Manola-Valenti u Makarskoj“, *Novo doba*, god. I, br. 91, Split, 8.9.1918., 3.; „Naši dopisi“, *Život*, god. II, br. 82, Split, 13.3.1920., 2.; „Kap. Lovrić u Makarskoj“, *Jadran*, god. II, br. 150, Split, 11.7.1920., 3.; DAD, FDO, kut. CL III a 7, Molba Vaclava Bartija velikom županu Dubrovačke oblasti u Makarskoj od 16.1.1923.; „Koncerat u Makarskoj“, *Novo doba*, god. VI, br. 204, Split, 5.9.1923., 4.; „Iz pokrajine“, *Narod*, god. II, br. 207, Split, 14.10.1923., 3.; „Umjetnički koncerat i vrijeđanje vjerskih osjećaja“, *Jadran*, god. V, br. 52-53, Split, 20.10.1923., 6.; „Operna večer“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 77, Split, 26.7.1924., 4.; „Gostovanje u Makarskoj“, *Novo doba*, god. VIII, br. 151, Split, 3.7.1925., 4.; „Makarska“, *Novo doba*, god. VIII, br. 162, Split, 15.7.1925., 6.; „Makarska“, *Novo doba*, god. VIII, br. 175, Split, 28.7.1925., 7.; „Makarska“, *Jadran*, god. VII, br. 28, Split, 10.7.1925., 4.; „Makarska 3.VIII.“, *Jadran*, god. VII, br. 30, Split, 23.7.1925., 4.; „Makarska 27.VII.“, *Jadran*, god. VII, br. 32, Split, 30.7.1925., 4.; „Makarska“, *Jadran*, god. VIII, br. 37, Split, 2.9.1926., 4.; „Omišani u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 335, Split, 2.9.1926., 2.; „Koncerat naših pjevača u Makarskoj“, *Novo doba*, god. IX, br. 272, Split, 24.11.1926., 4.; „Makarska“, *Jadran*, god. IX, br. 19, Split, 14.5.1927., 4.; „Makarska“, *Jadran*, god. IX, br. 28, Split, 16.7.1927., 4.; „Izlet i koncerat pjev. društva 'sv. Cecilija'“, *Jadran*, god. X, br. 12, Split, 16.6.1928., 13.; „Makarska u jeku sezone“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 173, Split, 28.7.1928., 3.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 247, Split, 24.10.1928., 2.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 263, Split, 13.11.1928., 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 46, Split, 23.2.1929., 6.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 111, Split, 14.5.1929., 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 151, Split, 3.6.1929., 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 138, Split, 16.6.1929., 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 141, Split, 19.6.1929., 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 172, Split, 27.7.1929., 3.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 178, Split, 3.8.1929., 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 189, Split, 17.8.1929., 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 195, Split, 24.8.1929., 2.

⁹⁰⁴ „Izletnici iz Sarajeva i zabava“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 12, Split, 24.4.1924., 3.

⁹⁰⁵ V. Urlić, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju*, 138.

⁹⁰⁶ „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 138, Split, 16.6.1929., 2.

orkestriranje veći broj prisutnih počeo plesati, a tijekom istog mjeseca je dr. Dvorniković u „Jugoslavenskoj čitaonici“ održao veći broj predavanja na razne teme, kao što su: „Hipnoza, sugestija i spiritizam“, „Tolstoj i Dostojevski“ te „Psihologija žene“.⁹⁰⁷

Gradska glazba je i 20. srpnja održala koncert na rivi, za vrijeme kojeg su brojni gosti na rivi opet počeli plesati, a kulturnu ponudu grada obogatili su skauti iz Velikog Bečkereka, Srbobrana, Tuzle, Brčkog, Zemuna i Slavenskog Broda, koji su u više navrata organizirali pjevačke i recitatorske nastupe svojih članova te kazališne predstave.⁹⁰⁸ Početak kolovoza obilježila je posjeta i nastup gradske glazbe iz Staroga Grada, zatim višednevna skupština *Hrvatskog katoličkog djaštva*, koju je pohodilo 140 članova, te vježba sokolskog društva iz Zemuna, a posebno atraktivan je za sve goste bio dvodnevni boravak brodova ratne mornarice sredinom kolovoza.⁹⁰⁹

Dok je društveni život grada tijekom ljeta dosezao vrhunac, u zimskom dijelu godine su bilo kakvi oblici javnih manifestacija bili vrlo rijetki, izuzev u pokladno vrijeme, kada su sva lokalna društva organizirala plesove i zabave, što bi na kraju kulminiralo karnevalskom povorkom na pokladni utorak, o čemu će više riječi biti u sljedećem poglavlju. Najveći dio kulturnih i javnih aktivnosti izvan ljetne sezone odvijao se u organizaciji gradske glazbe, koja je s vremena na vrijeme priređivala koncerte, a „sveopćem mrtvilu“ doprinosile su i zakonske odredbe prema kojima su svi ugostiteljski objekti morali biti zatvoreni u 22 sata.⁹¹⁰

Vjerojatno najznačajniju revoluciju u javnom i kulturnom životu Makarske u razdoblju od 1918. do 1929. predstavlja gradnja kino-dvorane, koja se mogla upotrebljavati i u druge svrhe, kao što su predstave, plesovi, koncerti i sl. Naime, grad Makarska ustupio je u studenom 1922. zemljište na poluotoku sv. Petru pripadnicima gradske elite, Ljubi Rismondu, Anti Mastroviću, Josipu Krstuloviću i Pinu Caralipeu, koji su se obvezali sagraditi zgradu koja će se moći izdavati svim mjesnim društvima, jer u gradu nakon zatvaranja kazališne dvorane u sklopu zgrade Filipina nije više bilo niti jednog većeg prostora koji bi se mogao koristiti u kulturne, prosvjetne ili zabavne svrhe. Jedini postavljeni uvjet bio im je da u slučaju prodaje grad ima pravo prvootkupa

⁹⁰⁷ „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 141, Split, 19.6.1929., 2.

⁹⁰⁸ „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 172, Split, 27.7.1929., 3.

⁹⁰⁹ „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 178, Split, 3.8.1929., 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 189, Split, 17.8.1929., 2.

⁹¹⁰ „Iz pokrajine“, *Narod*, god. II, br. 206, Split, 13.10.1923., 3.; „Makarska“, *Novo doba*, god. VI, br. 280, Split, 30.11.1924., 6.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 410, Split, 30.11.1926, 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 276, Split, 28.11.1928., 2.; V. Urlić, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju*, 141.

tri mjeseca.⁹¹¹ Kino „Eden“ otvoreno je 8. rujna 1923., na blagdan Male Gospe, uz nastup glazbe te prisustvo svih službenih vlasti i velikog broja građana.⁹¹² Imalo je 240 sjedala u dvorani te još 30 na galeriji, a praktički je odmah po otvorenju steklo vrlo vjernu publiku, koja je uglavnom jednom tjedno, najčešće nedjeljom uživalo u ovom novom mediju.⁹¹³ Gledanje filmova u kino-dvoranama predstavljalo je u to vrijeme u cijeloj Europi jedan od vodećih oblika zabave i dokolice, a ujedno je imalo presudnu ulogu u širenju masovne potrošačke kulture, jer su na filmovima često bili prikazivani stilovi i načini života razvijenijih društava nego što su bila ona u kojima su se ti filmovi gledali, kao što je to bio i slučaj u Makarskoj uostalom.⁹¹⁴ Na taj način filmovi su preuzeli ulogu svojevrsnog katalizatora društvenih promjena, a zanimljivo je da su u pravilu niži društveni slojevi bili redovitiji posjetioци kino-dvorana, u koje su redovito vodili svoje supruge, za razliku od drugih prostora javnih okupljanja, kao što su primjerice razni ugostiteljski objekti u koje je ženama bio „zabranjen“ pristup.⁹¹⁵

Dakle, nakon svega navedenog o ritmu gradskog života i javnim prostorima kao središnjim mjestima provođenja svakodnevne dokolice Makarana u razdoblju od 1918. do 1929. može se sumirati da su ti prostori većim dijelom bili rezervirani za muškarce, a na njihov razvoj izniman utjecaj imala je uloga Makarske kao turističke destinacije. Ta činjenica bila je preduvjet nešto bržim promjenama mentaliteta, naročito kada se uspoređi situacija tijekom dvadesetih godina, kada dolazi do jačeg razvoja turizma, s razdobljem Monarhije. Najočitija promjena kroz taj period dogodila se u opadanju popularnosti i važnosti čitaonica, koje su na prijelazu stoljeća uz Sokolsko društvo, predstavljale apsolutno dominantan oblik provođenja dokolice, no uglavnom uskog kruga gradske elite i javnih službenika, dok u istraživanom razdoblju primat u popularnosti preuzimaju kavane, gostionice i krčme te javni prostori okupljanja, kao što su riva, plaža, trgovi i ulice. To ujedno predstavlja i potvrdu teze da se koncept dokolice proširio među niže društvene slojeve, unatoč tome što u međuvremenu nije došlo do značajnijeg gospodarskog

⁹¹¹ DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 8 (1921.-1922.), 1783, Ugovor kupoprodaje zemljišta u vlasništva grada Makarske od 23. 11. 1922.; DAD, FDO, kut. CL II f 1, Dopis općinskog upravitelja u Makarskoj Pokrajinskoj vladi za Dalmaciju od 8.12.1922.

⁹¹² „Makarska“, *Novo doba*, god. V, br. 210, Split, 12.9.1923., 3.

⁹¹³ DAD, FDO, kut. CD IV e 7, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj Pokrajinskoj upravi za Dalmaciju u Splitu od 7.6.1923.; DAD, FDO, kut. CD IV e 7, Opis zgrade kina od 2.5.1923.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 276, Split, 28.11.1928., 2.

⁹¹⁴ P. Clark, *European cities and towns*, 317.; P. J. Marković, *Beograd i Evropa*, 85.; C. Rearick, „Consumer leisure“, 210.

⁹¹⁵ C. Rearick, „Consumer leisure“, 211.

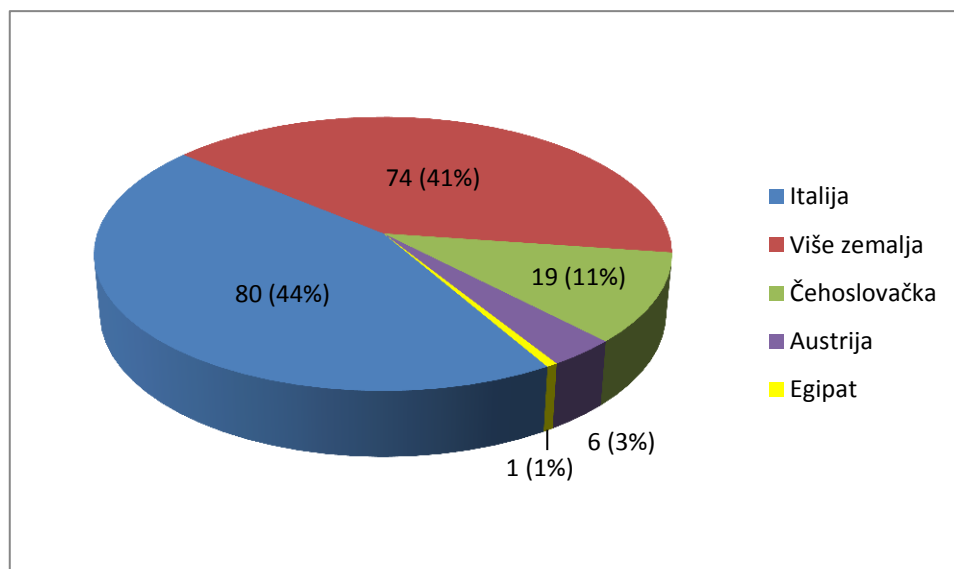
napretka. Među njima se vrlo brzo ukorijenila ideja dokolice i smatrali su da na nju imaju pravu, iako si nisu mogli priuštiti ekskluzivnije oblike njenog provođenja. No, potvrdu ovog zaključka potrebno je potražiti na primjeru najpopularnijih oblika dokolice koji su se u isto vrijeme razvili diljem Europe, pa i u Makarskoj, turističkim putovanjima te aktivnim sudjelovanjem u organiziranoj dokolici, kao što su bili gradska glazba i sportski klubovi.

7.3. TURISTIČKA PUTOVANJA KAO ODRAZ ŽIVOTNOG STILA

Jedan od temeljnih oblika provođenja dokolice u Europi postala su krajem 19. stoljeća turistička putovanja, koja su postajala sve jeftinija zahvaljujući prometnoj revoluciji koja je omogućila relativno lako i brzo prelaženje velikih udaljenosti, a i šire dostupnija kako su se poboljšavali uvjeti života te povećavao životni standard.⁹¹⁶ No, s obzirom na gospodarsku nerazvijenost Makarske u razdoblju od 1918. do 1929., posjete udaljenijim destinacijama mogli su si još uvijek priuštiti samo pripadnici gradske elite. Naime, oni su u istraživanom razdoblju u skladu s općim europskim trendom svake godine sa svojim obiteljima putovali na odmor diljem Europe, kao i povodom pojedinih svečanih prigoda, kao što je primjerice medeni mjesec nakon vjenčanja. Tako su pripadnici gradske elite Josip Krstulović i Nila Vranković, kćer dr. Bartula Vrankovića, nakon vjenčanja 1925. krenuli prvo u Padovu, u posjetu grobu sv. Ante, a potom su produžili putovanje odlaskom u Švicarsku te Francusku.⁹¹⁷ O turističkim putovanjima je već nešto bilo riječi pri analizi dopuštenih putovnica za iseljenike, pri čemu su iz obrade izdvojene 184 putovnice namijenjene osobama s prebivalištem u Makarskoj za europske destinacije izuzev Francuske, Belgije i Njemačke te jedne za Egipat, koje se mogu smatrati putovanjima u turističke ili eventualno poslovne svrhe, no s obzirom da je u većini slučajeva bila riječ o obiteljskim putovanjima može se ipak s velikom sigurnošću zaključiti kako su to uglavnom bila turistička putovanja (Slika 38).

⁹¹⁶ P. Clark, *European Cities and Towns*, 317.

⁹¹⁷ „Svatovi“, *Jadran*, god. VII, br. 46, Split, 5.11.1925., 4.

Slika 38. Odredišne zemlje u putovnicama iz Makarske u turističke ili poslovne svrhe.

Na temelju odredišnih zemalja navedenih u dopuštenim putovnicama može se uočiti da je najčešća odredišna destinacija Makaranima bila Italija (80), na što je vjerovatno utjecala njena blizina, naročito s obzirom da se nakon Prvog svjetskog rata veliki dio istočnojadranske obale našao pod njenom upravom, ali su vrlo česta bila i proputovanja kroz više zemalja (74), koja predstavljaju pravu potvrdu popularnosti ideje turističkih putovanja. Unutar njih, najposjećenije države bile su Italija, Austrija i Čehoslovačka, a kao odredišne destinacije zabilježene su još i Švicarska, Francuska, Njemačka, Grčka, Nizozemska, Mađarska, Engleska, Belgija te Rumunjska. S obzirom na nepotpunost broja izvješća mjesečnu raspodjelu dopuštenih putovnica daljnje zaključke potrebno je uzimati s određenom zadržkom, ali se može uočiti kako je najveći broj turističkih putovanja očekivano zabilježen u toplijem dijelu godine, od travnja do rujna, pri čemu je upravo rujna mjesec s najvećim brojem dopuštenih putovnica (Tablica 34). To je razumljivo s obzirom da se Makarska u ovom razdoblju počela potvrđivati kao turističko središte te su se pripadnici gradskih viših društvenih slojeva na neki način nagrađivali putovanjem nakon završene turističke sezone.

Tablica 34. Mjesečna raspodjela dopuštenih putovnica u turističke i poslovne svrhe.

Mjesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Broj putovnica	7	2	4	17	17	23	18	25	47	13	8	3

Izvor: DAD, FDO, Izvješća kotarskog predstojnika u Makarskoj o dopuštenim putovnicama.

Niži društveni slojevi nisu si mogli priuštiti slična duža turistička putovanja, čemu je svakako pridonosila i prometna izoliranost Makarske, naročito nepostojanje željeznice koja je u Europi simbolizirala prometnu revoluciju i koja je omogućila tamošnjim nižim društvenim slojevima putovanja na udaljenije destinacije. No, Makarani su to u određenoj mjeri nadoknađivali prigodnim jednodnevnim izletima parobrodima, najčešće tijekom ljetne sezone i uglavnom u organizaciji gradske glazbe ili nekog drugog lokalnog društva ili sportskog kluba. Glavne destinacije tih izleta bila su brojna dalmatinska mjesta i gradovi, najčešće na Braču i Hvaru te Split i Omiš.⁹¹⁸ Temeljna karakteristika ovih putovanja koja simbolizira snažne društvene promjene u odnosu na tradicionalna putovanja u ranijim razdobljima bila je u tome što su osnovna svrha i cilj ovih izleta bili isključivo užitak i zabava, dok su ranije ona uglavnom bila motivirana poslovnim razlozima te ih se ne može smatrati dijelom dokolice. Tako je položaj Makarske na moru i mogućnost organizacije kraćih putovanja parobrodom, po relativno pristupačnim cijenama, unatoč nepostojanju kvalitetnih cesta i željeznice omogućio srednjem i nižem društvenom sloju uživanje u ovom obliku dokolice, ali je kvalitativna razlika u njenom provođenju između viših i nižih društvenih slojeva ostala iznimno naglašena. To potvrđuju i običaji pripadnika gradske elite, koji su tijekom ljetne sezone također često organizirali jednodnevne izlete, ali uglavnom s privatnim brodovima i u uskom krugu obiteljskih prijatelja. Tako je, primjerice, obitelj Pina Caralipea u društvu prijatelja često išla brodom do nekih od sela u Primorju, dok je Andrija Pavlović ljeta provodio u ljetnikovcu u Tučepima.⁹¹⁹ No, unatoč svemu tome mora se istaknuti kako je najznačajnije promjene u provođenju dokolice tijekom dvadesetih godina simbolizirao rast popularnosti njenih organiziranih oblika, koji se u Makarskoj očitovao prvenstveno kroz veliku popularnost koju su imali gradska glazba i sportski klubovi.

⁹¹⁸ Iz pokrajine“, *Novo doba*, god. VIII, br. 157, Split, 11.7.1926., 6.; „Izlet u Sućuraj“, *Novo doba*, god. IX, br. 157, Split, 11.7.1926., 6.; „Izletnici iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 290, Split, 12.7.1926., 3.; „Izlet iz Makarske“, *Novo doba*, god. IX, br. 158, Split, 13.7.1926., 4.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 305, Split, 29.7.1926., 2.; „Makarska“, *Jadran*, god. VIII, br. 35, Split, 19.8.1926., 5.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 324, Split, 20.8.1926., 2.; „Koncerat makarske glazbe“, *Novo doba*, god. IX, br. 203, Split, 3.9.1926., 5.; „Makarska“, *Jadran*, god. IX, br. 12, Split, 25.3.1927., 4.; „Izlet Makarana u Bol“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 179, Split, 4.8.1928., 2.; „Od uprave gradske glazbe u Makarskoj“, *Novo doba*, god. XI, br. 177, Split, 27.7.1928., 4.

⁹¹⁹ „Od starine viteško kolino“, *Makarsko primorje*, god. VIII, br. 89, Makarska, 25.3.2002., 16.

7.4. ORGANIZIRANA DOKOLICA

7.4.1. Gradska glazba

Jedan od najstarijih i najrasprostranjenih oblika provođenja dokolice svakako je amatersko bavljenje glazbom, koje je vrlo popularno bilo i u Makarskoj, naročito s obzirom da je ovaj tip dokolice bio lako dostupan svim društvenim slojevima. Organizirano muziciranje Makarana datira još iz 1826., kada je osnovana gradska glazba, koja je s više, manje kontinuiranim djelovanjem danas najdugovječnije društvo u gradu, a sklonost Makarana ovom obliku provođenja dokolice potvrđuju i kraća djelovanja drugih sličnih glazbenih društava, kao i redovito okupljanje mladića pred Prvi svjetski rat u lugarevoj kućici na gradskom predjelu „Plišćevac“, gdje su upražnjavali slobodno vrijeme pjevajući, te osnivanje kluba mandolinista „Snaga“ 1925. godine.⁹²⁰

U razdoblju pred Prvi svjetski rat (1909.-1914.) gradska glazba bila je neaktivna zbog nedostatka voditelja, da bi se opet pokrenula dolaskom maestra Ivana Dominisa na njeno čelo. U to vrijeme bilo je tridesetak aktivnih glazbenika, uglavnom obrtnika i radnika, no među njima bilo je i članova gradske elite, kao što je bio primjerice Ljubo Rismondo, koji je svirao violinu, te nekolicina javnih službenika i činovnika. Vježbali su u prostoriji u sklopu zgrade Filipina, neposredno uz bivšu kazališnu dvoranu, a tijekom Prvog svjetskog rata nastupali su uglavnom povodom praznika i blagdana te na sprovodima. Zanimljivo je da su 1917. izveli i dvije operete, „Grišpin i kuma“ te „Gran via“. Nakon rata počeli su češće nastupati, naročito za vrijeme ljetne sezone, kada su redovito održavali promenade koncerte i nastupe pred poznatijim makarskim ugostiteljskim objektima.⁹²¹ Dominis je otišao iz Makarske u rujnu 1921. te je njegovo mjesto ostalo upražnjeno sve do dolaska Ivana Bozzottija u kolovožu 1923., kojega je u travnju 1925. naslijedio Čeh Vjenceslav Jiržina.⁹²² Rad glazbe su u najvećoj mjeri financirali predstavnici gradske elite, naročito Ljubo Rismondo, Vicko Riboli, don Niko Delić i Živko Alačević, koji su kroz istraživano razdoblje bili i njeni predsjednici, dok su glazbari uglavnom bili radnici, obrtnici i javni službenici.⁹²³

⁹²⁰ „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, br. 410, god. II, Split, 30.11.1926., 2.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 4, 32.

⁹²¹ V. Urlić, *U spomen: Makarsko primorje*, 29.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 4, 35-37.

⁹²² „Gradska glazba“, *Novo doba*, god. VI, br. 191, Split, 21.8.1923., 3.; „Makarska“, *Novo doba*, god. VI, br. 191, Split, 21.8.1923., 3.; „Makarska 22.III.“, *Jadran*, god. VII, br. 13, Split, 26.3.1925., 4.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 155, Split, 8.7.1929., 2.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 4, 38., 47., 55., 57.

⁹²³ „Omišani u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 335, Split, 2.9.1926., 2.; „Makarska“, *Jadran*, god. IX, br. 12, Split, 25.3.1927., 4.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 216, Split, 18.9.1929., 2.

Uz pomoć istaknutih Makarana, glazba je redovito primala i donacije iz općinskog budžeta, a nastojala se i sama financirati prihodima od nastupa te izleta koje je u drugoj polovici dvadesetih godina redovito organizirala. No, kako je gospodarska kriza jačala problemi su postajali sve veći te je 1929. održana sjednica uz prisustvo kotarskog predstojnika, općinskog načelnika, članova uprave i nekolicine glazbara, među kojima je vladalo veliko nezadovoljstvo odlukom pojedinih vlasnika ugostiteljskih objekata da im ne osiguraju naknade za nastupe pred njihovim objektima tijekom sezone, unatoč tome što su u tim prilikama povisivali cijene, a oglušili su se i na isplatne liste koje im je općina izdala po tom pitanju.⁹²⁴ Stoga je na istoj sjednici izabran odbor uglednijih osoba koji je trebao obići grad u potrazi za sponzorima za opstanak glazbe, ali nije poznato kako je ta akcija završila.⁹²⁵

7.4.2. Sportski klubovi

Pravu revoluciju po pitanju dokolice u razdoblju od 1918. do 1929. u Makarskoj označila je pojava amaterskih sportskih klubova, pri čemu je potrebno napomenuti kako se sport dijelom dokolice može smatrati samo do profesionalizacije natjecanja. No, počeci organiziranih sportskih aktivnosti u Makarskoj se vežu uz Sokolsko društvo, osnovano 1894., ali će o njemu više riječi u nastavku teksta, jer je to društvo bilo s dominantno naglašenim ideološkim predznakom te se ne može smatrati isključivo predmetom istraživanja dokolice u kontekstu sportskih klubova. Nagli porast popularnosti sportskih natjecanja tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća nije bio karakterističan samo za Makarsku, jer i u većini europskih gradova u to vrijeme sport postao glavni oblik provođenja dokolice te masovan društveni fenomen, na koji se više nije gledalo kao na besposličarenje ili obično „cirkusiranje“.⁹²⁶ No, unatoč tome, sport je ostao dominantno muški oblik provođenja dokolice, jer se na sportašice još uvijek gledalo s neodobravanjem, a za žene se općenito smatralo primjerenim tek rekreativno bavljenje sportom, nikako natjecateljsko.⁹²⁷

Prvi makarski moderni sportski klub bio je „Jugoslavenski športski klub Biokovo“, kojeg su osnovali 20. srpnja 1920. Miće Babić, Josip Mastrović, Karmelo Drviš i Tomislav Dvornik, makarski učenici u Splitu porijeklom uglavnom iz bogatijih makarskih obitelji, koji su ondje kupili prvu nogometnu loptu te je donijeli u Makarsku. Prvu utakmicu odigrali su 16. srpnja

⁹²⁴ „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 216, Split, 18.9.1929., 2.

⁹²⁵ „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 225, Split, 28.9.1929., 2.

⁹²⁶ P. Clark, *European cities and towns*, 316.

⁹²⁷ I. Ograjšek Gorenjak, *Rodni stereotipi*, 222-228.

1920., četiri dana prije osnivanja kluba, na igralištu kojeg su sami uredili na gradskom predjelu zvanom „Blato“. Prvi predsjednik kluba bio je Ante Ribarović, potpredsjednik Miće Babić, tajnik Vjekoslav Zelić, a kapetan ekipe Josip Mastrović.⁹²⁸ Na mjestu predsjednika kluba Antu Ribarevića naslijedio je 1921. dr. Frano Lisicky, kojega je 1925. naslijedio Petar Negrini, a potom 1926. dr. Mato Vilina.⁹²⁹ Prema tome, može se zaključiti kako su „Biokovo“ vodili uglavnom pripadnici gradskog višeg srednjeg društvenog sloja te gradske elite. Počasnim doživotnim predsjednikom imenovan je 1923. Dr. Frano Lisicky, dok je počasnim članom iste godine imenovan dr. Ivo Stalio, potpredsjednik Europske veslačke federacije, te jedan od osnivača i predsjednik veslačkog kluba „Gusar“ iz Splita. Uz navedene pojedince, u radu kluba naročito se isticao i Ljubo Rismondo te Stijepo Barbieri, također članovi gradske elite.⁹³⁰

Klub se uglavnom financirao članarinama i dobrovoljnim prilozima, kao i zaradom od javnih priredbi koje je organizirao, kao primjerice za Božić 1920. kada su postavili predstavu „Zabluda matere“. Klupski pravilnik, koji su potpisali Ante Ribarović, Vjekoslav Zelić, Anton Kalogjera, Andrija Lovrinčević i Mate Malić, odobrila je Pokrajinska vlada za Dalmaciju tek 28. veljače 1921., a klub je prvo počeo djelovati kao nogometni, da bi na godišnjoj sjednici 1921. bilo pokrenuto osnivanje biciklističke, plivačke, atletske i turističke sekcije. Na sljedećoj sjednici, održanoj 20. veljače 1922. odlučeno je da se osnuje i veslačka sekcija, koja je vrlo brzo po aktivnosti nadmašila sve ostale i nastavila djelovati te nositi ime kluba nakon gašenja nogometne sekcije 1924. godine.⁹³¹ Za vrijeme dok je bila aktivna, nogometna sekcija „Biokova“ igrala je uglavnom protiv lokalnog rivala „Zmaja“, koji je osnovan nekoliko mjeseci kasnije, i klubova iz bliže regije, od Dubrovnika do Splita te Mostara. Naročito jak rivalitet razvio se među gradskim suparnicima, no kako su se aktivnosti nogometne sekcije „Biokova“ smanjivale, tako su i igrači u sve većoj mjeri počeli prelaziti u „Zmaj“. ⁹³² Naročito veliki problem predstavljalo im je

⁹²⁸ M. Čapeta, *Povijest športa grada Makarska*, 22.; J. Gizdić i A. Raffanelli, *Vječni Zmaj pod Biokovom*, 11.; Frano Glavina, „Pola stoljeća makarskog radničkog sportskog kluba Zmaj“, *Povijest športa*, 3 (1972.), br. 11, 992.

⁹²⁹ „Iz pokrajine“, *Novo doba*, god. VIII, br. 31, Split, 7.2.1925., 6.; M. Čapeta, *Povijest športa grada Makarska*, 23.

⁹³⁰ „Zabava u Makarskoj“, *Život*, god. V, br. 912, Split, 27.1.1923., 2.; J. Gizdić i A. Raffanelli, *Vječni Zmaj pod Biokovom*, 12-13.

⁹³¹ DAD, FDO, kut. CL II c 4, Dopis Pokrajinske vlade u Dalmaciji kotarskom predstojniku u Makarskoj od 28.2.1921.; „Sport u Makarskoj nekad i sad“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 187, Split, 14.8.1929., 2.; J. Gizdić i A. Raffanelli, *Vječni Zmaj pod Biokovom*, 12-13.

⁹³² „Natječaj u Makarskoj“, *Novo doba*, god. IV, br. 198, Split, 1.9.1921., 5.; „Natjecanja u Makarskoj“, *Novo doba*, god. IV, br. 214, Split, 21.9.1921., 5.; „Olimpijski dan u pokrajini“, *Novo doba*, god. V, br. 245, Split, 26.10.1922., 6.; „Natjecanje u Makarskoj“, *Novo doba*, god. VI, br. 8, Split, 11.1.1923., 7.; „Šport u Makarskoj i S.N.P.“, *Narod*, god. , br. 127, Split, 13.7.1923., 4.; „Sport“, *Jugoslavenski narod*, god. II, br. 158, Split, 19.8.1923., 5.; „Makarska“,

neadekvatno igralište, koje su dijelili, a koje je većim dijelom godine bilo duboko blato, kao što mu je i sam naziv govorio, jer su preko njega prolazile cijevi za tvornicu sardina koje su bile probušene na nekoliko mjesta. Igralište je bilo bez ograde, pa bi publika donosila sjedalice iz okolnih gostionica i postavljala ih pod borovom šumom sa zapadne strane igrališta.⁹³³

Posebno važan datum u povijesti ovoga kluba je tzv. „Biokovski dan“, 10. rujan 1922., kada je veslačka sekcija kluba svečano krstila prvi vlastiti brod, osmerac, a tim povodom održana je i nogometna utakmica protiv „Zmaja“. Kumovi na krštenju osmerca pod imenom „Makarska“ bili su Ljubo i Ita Rismondo te dr. Bare Vranković i Jozica Klarić koji su dali doprinose za njegovu kupnju, a svečanost je uvećao i veliki broj gostiju iz Omiša, koji su posebno za tu priliku došli parobrodom. Cjelodnevno slavlje započeto je atletskim natjecanjima na 100, 200, 400 i 800 m te štafetom, a natjecatelji su bili članovi „Biokova“ i „Zmaja“, da bi sve završilo večernjom zabavom uz orkestriranje omiške gradske glazbe.⁹³⁴ Već sljedeće godine klub je uspio kupiti još dva dvojca i jedan četverac, a dobio je na korištenje i prostor za čuvanje brodova u luci, u blizini kojeg su potom članovi kluba sagradili i ponton za lakši ulazak u more.⁹³⁵ Prvu službenu regatu članovi kluba su veslali 7. rujna 1924. u Dubrovniku, na kojoj su naknadno, nakon žalbe proglašeni pobjednicima. No, klub je ubrzo ušao u financijske probleme te je bio primoran prodati osmerac 1925. kako bi vratio nastale dugove, dok su za preostali dio novca kupljena još dva četverca.⁹³⁶

Ipak, unatoč tome što je „Biokovo“ bio prvi osnovani klub, sportski ljubimac grada odmah po svom formiranju 10. srpnja 1921. postao je „Zmaj“. Naravno, nogomet je kao i drugdje diljem Europe privukao najveći broj poklonika, a glavna prednost „Zmaja“ nad „Biokovom“ bila je što su ga osnovali uglavnom radnici i sitni obrtnici te su ga vodili predstavnici srednjeg i nižeg društvenog sloja, koji su predstavljali znatno veći dio stanovništva. U tom kontekstu može se analizirati i navodna vrlo čvrsta veza s komunistima, zbog čega je klubu u ljeto 1924. privremeno

Novo doba, god. V, br. 213, Split, 15.9.1923., 4.; „Iz pokrajine“, *Narod*, god. II, br. 199, Split, 5.10.1923., 3.; „Makarska“, *Novo doba*, god. VI, br. 213, Split, 15.9.1923., 4.; „Makarska“, *Novo doba*, god. VII, br. 92, Split, 19.4.1925., 6.

⁹³³ „Komita (Omiš) – Zmaj (Makarska)“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 539, Split, 7.5.1927., 3.; „Ispravak opć. upraviteljstva u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 25, Split, 31.1.1928., 2.

⁹³⁴ „Sportska slava u Makarskoj“, *Novo doba*, god. V, br. 215, Split, 21.9.1922, 7.

⁹³⁵ „Sportsko slavlje u Makarskoj – 'Biokovski dan'“, *Život*, god. IV, br. 896, Split, 16.12.1922., 1.; „Iz pokrajine“, *Novo doba*, god. VI, br. 71, Split, 25.3.1924., 6.; M. Čapeta, *Povijest športa grada Makarska*, 31.;

⁹³⁶ M. Čapeta, *Povijest športa grada Makarska*, 32., 34.

bilo i zabranjeno djelovanje, o čemu je više riječi već bilo u poglavlju o političkoj situaciji u Makarskoj te djelovanju komunističke partije.

Klub su osnovali konobar Ante (Tonči) Vuzio, koji je imenovan i prvim predsjednikom, zatim postolari Jure Raos, Toni Antonini i Andrija Zelić, stolari Ante Buljubašić, Kleme i Stipe Vranješ te kožar Ante Srzić. U prvu upravu ušli su još i fotograf Nikola Smodlaka, brijači Luka Klarić i Ivan Raffanelli te urar Ivan Dragičević.⁹³⁷ Pri tome je zanimljivo da se prema dosadašnjoj literaturi, pisanoj uglavnom prema sjećanjima Zmajevih osnivača, uvijek navodi da je Vuzio bio predsjednik u razdoblju 1921.-1922., a da su ga potom naslijedili Luka Klarić (1922.-1923.), Ivan Raffanelli (1923.-1926.), Nikola Smodlaka (1926.-1928.) te Stipe Grle (1928.-1931.).⁹³⁸ No, prema pravilniku „Jugoslavenskog športskog kluba Zmaj“, koji je odobrila Pokrajinska vlada za Dalmaciju 6. listopada 1921., a koji su potpisali Ante Vusio, Jure Raos, Ante Buljubašić, Andrija Zelić i Mate Mihaljević, te prema popisu društava u kotaru Makarska iz 1928., prvi predsjednik bio je Ante Osretkar, potpredsjednik Josip Torkar, tajnik Ante Ribarović, a blagajnik Stipan Grle, dok je 1928. predsjednik bio Ivan Bartulović, potpredsjednik Ivan Dužević, a tajnik Duje Antonini.⁹³⁹ Na temelju dosadašnjih istraživanja nije moguće donijeti zaključak i obrazloženje ovog razmimoilaženja u podacima, iako se kao mogućnost može postaviti teza da je na osnivačkoj skupštini predsjednikom bio imenovan Ante Osretkar, a da je Vusio tu dužnost preuzeo na konstituirajućoj skupštini kluba nakon odobrenja od strane Pokrajinske vlade.

Od 1922. „Zmaj“ je bio član Splitskog nogometnog podsaveza, a od njenog osnutka 1926. i član Radničke sportske zajednice, sve do njene zabrane 1928. godine.⁹⁴⁰ Vrlo brzo po osnutku razvio je vrlo intenzivne aktivnosti i relativno često je nastupao, kako u Makarskoj, gdje su dolazili gosti iz cijele Dalmacije, naročito u ljetnim mjesecima, tako i na gostujućim terenima.⁹⁴¹

⁹³⁷ J. Gizdić i A. Raffanelli, *Vječni Zmaj pod Biokovom*, 16.; F. Glavina, „Pola stoljeća makarskog radničkog sportskog kluba“, 992.

⁹³⁸ J. Gizdić i A. Raffanelli, *Vječni Zmaj pod Biokovom*, 177.

⁹³⁹ DAD, FDO, kut. CL II d 6, Dopis Pokrajinske vlade u Dalmaciji kotarskom predstojniku u Makarskoj od 6.10.1921.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Katastar društava u kotaru Makarska od 10.7.1928.

⁹⁴⁰ J. Gizdić i A. Raffanelli, *Vječni Zmaj pod Biokovom*, 16., 20.; F. Glavina, „Pola stoljeća makarskog radničkog sportskog kluba“, 992., 998.

⁹⁴¹ „Hajduk u Makarskoj“, *Novo doba*, god. V, br. 157, Split, 14.7.1922., 5.; „Jugoslavenski športski klub Zmaj – Đački športski klub „Jadran“, *Novo doba*, god. V, br. 169, Split, 28.7.1922., 7.; „Makarska“, *Jugoslavenski narod*, god. II, br. 148, Split, 7.8.1923., 2.; „Raspored prvenstvenih i pokalnih igara“, *Novo doba*, god. VII, br. 232, Split, 5.10.1924., 11.; „Junak' Sinj – 'Zmaj' Makarska“, *Novo doba*, god. VIII, br. 102, Split, 1.5.1925., 6.; „Makarska“, *Novo doba*, god. VIII, br. 152, Split, 4.7.1925., 6.; „Makarska“, *Novo doba*, god. VIII, br. 288, Split, 20.9.1925., 7.;

Pri tome se može istaknuti da je nakon gašenja nogometne sekcije „Biokova“, naročito snažno suparništvo razvio s nogometnim klubom „Komitom“ iz Omiša, a njihovi međusobni susreti nerijetko su bili prekidani zbog fizičkih obračuna i igrača i gledatelja, koji su znali i u brojkama od po više stotina pratiti svoje klubove na gostovanjima. Takav rasplet događaja dogodio se u Makarskoj u rujnu 1926. kada su tijekom utakmice promijenjena čak tri suca, da bi utakmica na kraju bila prekinuta zbog masovne tučnjave. Svojevrsni uzvrat odvio se u Omišu 25. srpnja 1927., kada je nakon novog velikog incidenta „Zmaj“ bio suspendiran od strane splitskog nogometnog podsaveza, iako su njegovi čelnici za sve opet okrivili suca utakmice.⁹⁴² No, na tome nije završilo, jer je dotični sudac, Dragutin Šitić, mjesec i pol dana kasnije došao parobrodom u Makarsku, gdje ga je jedan od čelnika „Zmaja“, Ivan Dragičević, gađao jajima, zbog čega je bio uhićen.⁹⁴³ Na temelju ovih podataka se definitivno može zaključiti da je sport zadobio iznimno veliku popularnost među Makaranima upravo u istraživanom razdoblju, naročito nogomet, koji je pojedincima očito vrlo brzo postala „najvažnija sporedna stvar na svijetu“. Sport je postao dominantan organizirani oblik provođenja dokolice i masovan društveni fenomen, a uz „Biokovo“ i „Zmaj“ osnovano je u Makarskoj u tom razdoblju još nekoliko sportskih klubova.

Kronološkim redom, sljedeće društvo koje se mora spomenuti bilo je „Jugoslavensko lovačko društvo 'Biokovski lovac‘“, čiji je pravilnik odobrila Pokrajinska vlada za Dalmaciju 29. studenog 1921., a koji su potpisali prvi predsjednik društva Saturn Bašković i tajnik Pino Caralipeo.⁹⁴⁴ O djelovanju društva tijekom istraživanog razdoblja dosadašnja istraživanja nisu otkrila mnogo detalja, tek da je uz dvojicu navedenih čelnika društva u prvoj upravi bio i blagajnik Mirko Jović te da je 1928. predsjednik bio Petar Šulenta, potpredsjednik Frano Ribarović, tajnik Karmelo Šimić, a blagajnik Šime Radatović.⁹⁴⁵ S obzirom da su članovi uprave uglavnom bili članovi gradske elite te državni službenici može se zaključiti da je ono bilo

„Sport“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 536, Split, 4.5.1927., 2.; „Makarska“, *Jadran*, god. IX, br. 19, Split, 14.5.1927., 4.; „Sport u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 568, Split, 11.6.1927., 3.; „Sport u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 567, Split, 10.6.1927., 2.; „Sport“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 39, Split, 16.2.1928., 2.; „Šport u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 205, Split, 5.9.1928., 2.; „Šport u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 203, Split, 3.9.1929., 2.; „Šport u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 210, Split, 11.9.1929., 2.; F. Glavina, „Pola stoljeća makarskog radničkog sportskog kluba“, 994.

⁹⁴² „Komita (Omiš) : Zmaj (Makarska)“, *Jadran*, god. VIII, br.37, Split, 2.9.1926., 7.; „Jedna burna utakmica“, *Novo doba*, god. IX, br. 202, Split, 2.9.1926., 6.; „Sport“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 607, Split, 30.7.1927., 7.

⁹⁴³ DAD, FDO, kut. CD II b 2, Žalba Ivana Dragičevića na presudu kotarskog predstojnika u Makarskoj od 1.9.1927.

⁹⁴⁴ DAD, FDO, kut. CL II d 6, Dopis Pokrajinske vlade u Dalmaciji kotarskom predstojniku u Makarskoj od 29.11.1921.

⁹⁴⁵ DAD, FDO, kut. CL III b 8, Katastar društava u kotaru Makarska od 10.7.1928.

ekskluzivnijeg karaktera, a u tom kontekstu može se analizirati i pokroviteljska djelatnost društva, jer su njegovi članovi 1928. nabavili određeni broj fazana za rasplod te ih pustili u prirodu, kao i dva labuda, koja su smjestili u ribarnici, u parku blizu kupališta.⁹⁴⁶ Početkom 1929. za labudove su na gradskom jezeru sagradili i kućicu, na koju su dogradili gnijezda za golubove. Uz te djelatnosti, u isto vrijeme su organizirali i zabavu s plesom, na kojem je najbolji plesač dobio na dar lovačku pušku, a plesačica gramofon.⁹⁴⁷ Pri tome se svakako još jednom moraju spomenuti lovački trofeji koji su se nalazili unutar knjižnice Petra Rančića, koji potvrđuju vezu između ovog kluba i lovačkog sporta općenito s predstavnicima gradske elite.

Pravilnik „Jugoslavenskog Ciklo-kluba“ u Makarskoj odobren je od strane Pokrajinske vlade 28. travnja 1922. godine. Molbu su potpisali Ivan Beroš, Ante Ribarović, Frane Tavra, Filip Torkar i Mate Malić, no uprava kluba nije nikada službeno prijavljena, a o djelatnosti kluba postoje podaci samo iz ljeta iste godine.⁹⁴⁸ Pri tome je potrebno naglasiti da se ovdje radilo o samostalnom klubu, a ne o biciklističkoj sekciji „Biokova“. U svibnju 1922. klub je organizirao utrku 20 biciklista od Makarske do Zadvarja, a 6. kolovoza u sklopu proslave „Biokovskog dana“ utrku Makarska – Brela – Makarska, koju je vozilo devet biciklista, od kojih je prvi na cilj stigao Ivan Beroš, ispred Filipa Torkara i Mirka Jovića.⁹⁴⁹ Klub očito nije uspio privući veći broj znatiželjnika te je ubrzo po osnivanju prestao s djelovanjem, iako su pojedini građani nastavili rekreativno uživati u ovom sportu, pa je, primjerice, Petar Rančić imao običaj svakodnevno biciklirati uz obalu.⁹⁵⁰

Nešto kasniji osnutak, no uspješniji razvoj imali su vaterpolski klubovi u Makarskoj, koji su djelovali isključivo tijekom ljetne sezone, kada je jedino bilo i moguće igrati u moru. To je vjerovatno bio i jedan od glavnih razloga zašto klubovi tijekom dvadesetih godina još uvijek nisu službeno bili osnovani, iako su krajem toga razdoblja ljeti nastupali u pravilu svaki dan, ali očito samo rekreativno. Dva su kluba djelovala 1929. i to pod nazivima „Moj lipi“ te „Mokra braća“. Poznato je da je klub „Moj lipi“ osnovao dr. Srećko Perišić, dok su se kao igrači isticali: Milan

⁹⁴⁶ „Kako Makarska dočekuje sezonu stranaca“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 139, Split, 16.6.1928., 2.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 250, Split, 27.10.1928., 2.

⁹⁴⁷ „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 44, Split, 21.2.1929., 2.

⁹⁴⁸ DAD, FDO, kut. CL II d 7, Dopis Pokrajinske vlade u Dalmaciji kotarskom predstojniku u Makarskoj od 28.4.1922.

⁹⁴⁹ „Sportska slava u Makarskoj“, *Novo doba*, god. V, br. 215, Split, 21.9.1922, 7.

⁹⁵⁰ DAD, FDO, kut. CD III d 5, Tužba Tome Vuletića, Josipa Torkara, Marka Glavine, Nikole Vranješa, Ante Ribarovića, Ivana Brzice, Ivana Ribarovića, Ante Antunovića, Ante Babića i Petra Rančića kotarskom predstojniku u Makarskoj od 10.9.1928.

Vranjican, Zvonko Perišić, Ante Gluščević, Ante Gačina, Sloven Majstrovic i Ivo Sinjanin. Naročito zanimljivo je da se u istom izvješću navodi i da aktivno djeluju vaterpolistice, među kojima se ističu: Ines Klarić, Marija Puharić, Ankica Pandur, Ilke Franceski i Olga Klarić, no nije poznato više podataka o njima.⁹⁵¹ O navedenim pojedincima dosadašnja istraživanja nisu pronašla više podataka, iako doktorska titula osnivača kluba „Moj lipi“ opet upućuje na snažan utjecaj građanstva u širenju popularnosti ovoga sporta, odnosno viših pripadnika srednjeg sloja, što je u skladu sa svim ranijim zaključcima. Svakako se kao zanimljivost mora istaknuti djelovanje žena, naročito u sportu koji se ne doživljava kao tipičan „ženski“, na temelju čega se može postaviti teza o njihovoj sve većoj ulozi u javnom i društvenom životu grada. No, s obzirom na sve ranije navedeno po ovom pitanju te činjenicu da je ovo jedini izvor koji donosi vijesti o njihovim aktivnostima, to bi bilo pretjerano tvrditi, pa ovaj usamljeni novinski natpis treba posebno kritički sagledavati.

Jaki utjecaj srednjeg društvenog sloja, koji je bio nositelj većine modernih trendova, potvrdilo je osnivanje planinarskog društva u Makarskoj, jer je planinarenje u isto vrijeme bilo vrlo popularno diljem Europe. Naime, 2. ožujka 1929. Igo Oraš, Slovenac i novopostavljeni upravitelj šumarije u Makarskoj, pokrenuo je među građanstvom akciju oko osnivanja podružnice Hrvatskog planinarskog društva.⁹⁵² Odmah je formirana privremena uprava „Hrvatskog planinarskog društva 'Biokovo““, a zapisnik je potpisalo 19 članova utemeljitelja, dok je veći broj osoba obećao se upisati nakon potvrde iz Zagreba. U toj privremenoj upravi predsjednik društva bio je sam Oraš, tajnica gdja. Opalinov, blagajnik Robert Radovanović, a odbornici: Viktor Opalin i Kleme Puharić. Prisutni su odmah istaknuli i ciljeve društva: markacija i prokrčenje puteva te staza na Biokovu, briga oko planinarskih zakloništa na cijelom području, organizacija izleta i planinarskih tura za članove te goste, kao i širenje ljubavi za prirodu te planinarstvo pomoću propagande, predavanja i publikacija. Naročito je istaknuto osiguravanje pomoći stranim planinarima i znanstvenicima u obilasku Biokova te što življa propaganda pomoću planinarskih organizacija u državi i inozemstvu za ljetovalište u Makarskoj.⁹⁵³

Do službenog osnivanja društva došlo je 10. listopada 1929., a odmah potom je pokrenuta i inicijativa za gradnjom planinarskog doma na Biokovu. U tu svrhu je u prosincu 1929. općina

⁹⁵¹ „Sport u Makarskoj nekad i sad“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 187, Split, 14.8.1929., 2.

⁹⁵² „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 53, Split, 4.3.1929., 4.

⁹⁵³ „Planinarsko društvo u Makarskoj“, *Novo doba*, god. XII, br. 64, Split, 6.3.1929., 5.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 56, Split, 7.3.1929., 2.

Makarsko-primorska na društvo uknjižila zemljište, na kojem je 1934. otvoren dom s imenom kralja Aleksandra.⁹⁵⁴ Već po privremenom osnivanju društvo je razvilo bliske odnose s brojnim planinarskim društvima s područja cijele države, naročito iz Zagreba i Splita, s kojima su redovito organizirali izlete na Biokovo, ali i predavanja u Makarskoj, s temama posvećenim uglavnom planinarstvu kao zdravom obliku života.⁹⁵⁵

Tijekom 1929. osnovan je u Makarskoj i športski kuglački klub, no o njemu nije poznato više detalja, te se tek može pretpostaviti da je zasigurno djelovao u sklopu ugostiteljskog objekta Gorinka, u vlasništvu Živka Alačevića, no koji ga je iznajmljivao Niki Zavoreu, jer je samo ondje u gradu postojala kuglana.⁹⁵⁶

Za kraj prikaza aktivnosti sportskih klubova u Makarskoj tijekom razdoblja od 1918. do 1929. potrebno još napomenuti kako uvođenje diktature nije dovelo do značajnijih promjena u funkcioniranju sportskih društava u Makarskoj, jer su sva ona koja u svom imenu nisu nosila nekakav „plemenski“, odnosno nacionalni ili vjerski naziv te se nisu bavila politikom mogla nesmetano nastaviti s djelovanjem.⁹⁵⁷ S obzirom da su gotovo svi sportski klubovi u Makarskoj u svom imenu imali prefiks „jugoslavenski“, uvođenje diktature nije ih omelo u nastavku njihovog djelovanja.

Prema svemu navedenom, može se zaključiti kako je ideja dokolice bila u istraživanom razdoblju u Makarskoj široko rasprostranjena, bez obzira na pripadnost društvenom sloju, no financijske mogućnosti utjecale su na oblike njenog provođenja. To je bitno istaknuti, jer se na masovne oblike onovremene dokolice, kao što su boravak u brojnim ugostiteljskim objektima i javnim površinama ili aktivno djelovanje u gradskoj glazbi i sportskim klubovima, kao i izletima u obližnja odredišta ili prirodu, ne smije gledati kao ništa manje vrijedne oblike dokolice u odnosu na, primjerice, daleka turistička putovanja, koja su si samo pripadnici gradske elite mogli priuštiti. Bitan je koncept i sama ideja dokolice, a njenu popularnost potvrđuju i inicijative radnika te sitnih obrtnika za neradnom nedjeljom, kao i za skraćivanjem radnog vremena u lokalnim

⁹⁵⁴ „Iz Makarske“, *Novo doba*, god. XI, br. 245, Split, 7.10.1929., 3.; M. Čapeta, *Povijest športa grada Makarska*, 39-40.

⁹⁵⁵ „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 78, Split, 3.4.1929., 2.; „Planinarske vijesti“, *Novo doba*, god. XI, br. 115, Split, 3.5.1929., 4.; „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 118, Split, 22.5.1929., 2.; „Splitski planinari po Biokovo planini“, *Novo doba*, god. XI, br. 133, Split, 25.5.1929., 9-10.; M. Čapeta, *Povijest športa grada Makarska*, 39.

⁹⁵⁶ DAD, FDO, kut. CD IV d 8, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 16.9.1929.

⁹⁵⁷ DAD, FDO, kut. CD II f 3, Brzjav Petra Živkovića velikom županu Dubrovačke oblasti.

tvornicama, o čemu je više riječi bilo u prethodnim poglavljima. Naročito to dolazi do izražaja kada se uspoređi situacija u Makarskoj po ovim pitanjima tijekom dvadesetih godina s mogućnostima dokolice za vrijeme Monarhije, naročito tijekom 19. stoljeća, kada očito nije postojala ni potražnja za tim oblikom provođenja vremena.

Presudnu ulogu u tom procesu promjene mentaliteta imalo je povećanje broja zaposlenih u industriji, čiji začeci u Makarskoj datiraju s početka stoljeća, zatim naglo povećanje broja činovnika i javnih službenika koje se paralelno odvijalo te sve snažnija uloga Makarske kao turističkog središta, koje tijekom ljetne sezone u velikom broju posjećuju stranci iz razvijenijih sredina, koji su sa sobom donosili moderne trendove, a koje su potom građani Makarske brzo počinjali oponašati. Svakako se mora naglasiti da su pripadnici gradske elite te naročito obrazovaniji pripadnici višeg srednjeg društvenog sloja tijekom dvadesetih godina još uvijek bili predvodnici većine modernih trendova i inicijativa te nerijetko jedini aktivni sudionici tih pokreta, što potvrđuje tradicionalnost društvene strukture u skladu sa svim ranijim njenim analizama, no popularnost „Zmaja“ i gradske glazbe, kao i rast broja ugostiteljskih objekata te njihove popularnosti, uz paralelni pad važnosti čitaonica orijentiranih na uski građanski sloj, upućuju na zaključak da upravo međuratno razdoblje predstavlja ključnu fazu razvoja masovnog potrošačkog društva u Makarskoj. Slična situacija bila je i u drugim krajevima Hrvatske te Kraljevine SHS, no taj je proces još uvijek bio isključivo vezan uz urbane sredine, dok su ruralna područja zaostajala.

Brojni su čimbenici koji su omogućili razvoj ideje dokolice, a među njima su zasigurno najzaslužniji bili povećanje udjela obrazovanih i pismenih stanovnika u ukupnoj populaciji, a mora se spomenuti i uvođenje općeg prava glasa za muškarce, čime je po prvi put bilo omogućeno širim narodnim masama aktivno javno djelovanje. Upravo u tom kontekstu mora se analizirati snažna agitacija velikog broja osnovanih društava i klubova te pokreta i inicijativa iza kojih su stajale određene političke ili ideološke opcije, uglavnom državne, koje su u cilju afirmacije službene ideologije počele pokretati njihovo osnivanje. Njihovi članovi trebali su dosljedno provoditi ideje vladajućih elita i svojim primjerom pokazivati poželjno ponašanje te se obračunavati s protivnicima. Te organizacije, koje se ne može promatrati samo u kontekstu dokolice, često su se već svojim nazivom definirale u odgovarajućem smislu, a kada se konkretno radi o nacionalnim organizacijama ili društvima, neizbježno je nacionalno ime bilo dio njihovog

naziva.⁹⁵⁸ U tom kontekstu se u Kraljevini SHS može promatrati djelovanje unitarističko-nacionalističkih organizacija kao što su bili: *Jugoslavenski sokol*, *Jadranska straža*, *Jugoslavenska matica* i *Organizacija jugoslavenskih nacionalista* (dalje: Orjuna), koji su tijekom istraživanog razdoblja djelovale i u Makarskoj. Pri tome treba imati na umu da su se one međusobno i značajno razlikovale, pa je tako Orjuna bila pod vrlo jakim utjecajem DS-a, odnosno kasnije SDS-a te u velikoj mjeri stranačka organizacija, zbog čega je znala dolaziti i u sukob sa službenim vlastima, dok su ostale u osnovi bile nestranački orijentirane. Također, dok je Orjuna bila prvenstveno usmjerena na probleme unutar države i obračun s „domaćim“ neistomišljenicima, rad Jadranske straže i Jadranske matice bio je prije svega anti-talijanski motiviran, dok je Jugoslavenski sokol imao dominantno izraženu prosvjetnu ulogu. No, po pitanju simbola mnogo značajnije bile su im sličnosti, koje su se temeljile na jakoj potpori vladajućim strankama te idejama jugoslavenskog unitarizma i monarhizma, koje su promovirali u svakoj prilici te su time ujedno bili i nositelji službene ideologije u lokalnim sredinama. Stoga su tijekom dvadesetih godina uglavnom zajednički istupali, kao što će se vidjeti na primjeru Makarske, a njihove uprave bile su u rukama članova režimskih stranaka, uglavnom DS-a i NRS-a, pa se, iako nema popisa njihovih članova, može zaključiti kako su im i članovi zasigurno najčešće bili isti pojedinci.

7.4.3. Organizacije promicatelji službene ideologije

7.4.3.1. Jugoslavenski sokol

Utemeljitelji sokolskog pokreta bili su dr. Miroslav Tyrš i dr. Jindřich Fügner, koji su 1862. u Pragu, unutar stranke Mladočeha, osnovali tjelovježbenu organizaciju.⁹⁵⁹ Sljedeće godine organizacija je dobila ime *Sokol*. Uzor im je bio njemački tjelovježbeni sustav *Turnverein*, a ciljevi političke naravi. Pokret se počeo razvijati nakon sloma Bachova apsolutizma, a nositelji su mu bili liberalni građanski slojevi koji su se zalagali za političku, ekonomsku te kulturnu

⁹⁵⁸ Maoz Azaryahu, „Politički simboli u svakidašnjici. Polisistemi pristup istraživanju“, *Etnološka tribina*, 29 (1999.), br. 22, 262.

⁹⁵⁹ Miroslav Tyrš (Děčín, 17.9.1832. – kolovoz 1884.) Doktorirao je filozofiju u Pragu 1860. godine. Bio je zastupnik u češkom saboru 1864. i u Carevinskom vijeću 1873. te izvanredni profesor povijesti i umjetnosti na Praškom sveučilištu (1883.). Autor je djela: „Pravila tjelovježbene jedinice Praški sokol“ (1862.), „Temelja tjelovježbe“ (1869.) i „Naša zadaća, smjer i cilj“ (1871.), u kojima je donio vježbe te izložio teoriju i ideologiju cijelog pokreta. Tjelovježbeni sokolski sustav naziva se po njemu, Tyršev.; Jindřich Fügner (Prag, 12.9.1822. – Prag, 15.11.1865.) Bio je član praške trgovačke komore i ravnatelj hipotekarne banke te prvi starješina sokolskog društva, a njegovim sredstvima i na njegovom zemljištu sagrađena je zgrada praškog sokola.

nezavisnost slavenskih naroda unutar Monarhije. Na toj osnovi sokolstvo se dalje širilo na sve slavenske zemlje u Monarhiji, a s obzirom da su sokolska društva i njihovi članovi snažno podupirali ideju povezivanja svih slavenskih naroda pokret se proširio i na neke slavenske zemlje izvan Monarhije.⁹⁶⁰

U Hrvatskoj je nakon pobjede Narodne stranke na izborima 1872. i izbora Ivana Mažuranića za bana 1873. došlo do snažnog razvoja svih polja društvenog života. U to vrijeme, 27. prosinca 1874., osnovano je i „Hrvatsko sokolsko društvo“ u Zagrebu. Nakon Zagreba sokolstvo se nastavilo širiti diljem Hrvatske te u BiH i hrvatskom iseljeništvu.⁹⁶¹ Unatoč tome što su kroz svoja glasila često napominjali da je Hrvatski sokol tjelovježbena organizacija, politički neopredijeljena i što je članovima u načelu bilo zabranjivano javno pristupanje strankama te nošenje sokolske odore na svečanostima u organizaciji bilo koje političke opcije, toga se u stvarnosti društva i članovi nisu držali.⁹⁶² Njegovo značenje i uloga bila je izrazito politička i ideološka. Geslo hrvatskih sokola glasilo je: „*U desnici snaga, u srcu odvažnost, u misli domovina!*“. Sve je bilo podređeno domovini, a to je označavalo i jasan politički stav. Društva Hrvatskog sokola borila su se protiv mađarizacije i germanizacije na kontinentu te talijanizacije na obali, a u svom djelovanju smatrali su se „narodnom vojskom“ te su si zadali za cilj „buđenje narodne svijesti i poticanje svih pojedinaca na žrtvu za svoj narod“.⁹⁶³

„Sokolsko društvo“ u Makarskoj osnovano je 21. siječnja 1894., kao treće u Dalmaciji, iza Zadra (1885.) i Splita (1893.). Sedam dana kasnije predan je Namjesništvu pravilnik napravljen po uzoru na onaj splitskog Sokolskog društva s dodatkom da će Sokoli u Makarskoj djelovati i kao vatrogasno društvo.⁹⁶⁴ Namjesništvo je odobrilo pravilnik, a Sokoli nisu profunkcionirali kao

⁹⁶⁰ Sokolska društva dalje su osnivana u: Sloveniji (1863.), Poljska (1867.), Slovačkoj (1871.), Hrvatskoj (1874.), Srbiji (1891.), Crnoj Gori (1906.) i Makedoniji (1908.). U Bugarskoj se sličan pokret razvijao pod nazivom „Junak“, a u Rusiji sokolstvo jača nakon 1905. i prve revolucije. Usporedi: Ante Brozović, „Istorija Sokolstva“. U: *Sveslavensko sokolstvo*, (ur. Ante Brozović i surad.), Beograd 1930., 9-78.; Dušan M. Bogunović, *Pregled telesnoga odgoja i sokolstva*, Zagreb 1925.; Milutin Mudrinić, *Istorija telesnog vežbanja*, Zagreb 1932-1938.

⁹⁶¹ Društva su dalje osnivana po Hrvatskoj u: Varaždinu (1877.), Bjelovaru (1884.), Krapini (1884.), Zadru (1885.), Karlovcu (1885.), Vukovaru (1885.), Koprivnici (1887.), Ogulinu (1889.), Splitu (1893.) itd. U BiH: Mostar (1896.), Sarajevo (1900.) itd. U iseljeništvu: Chicago/SAD (1896.), Peyran/ARG (1905.), Sao Paolo/BRA (1907.), Acebal/ARG (1909.), Punta Arenas/ČIL (1912.) itd.

⁹⁶² „Više svjetla“, *Hrvatski sokol*, god. II, br. 5, Zagreb, 15.5.1908., 51.; „Društvene vijesti“, *Hrvatski sokol*, god. I, br. 2, Zagreb, 15.2.1907., 22.; „Izveštaj središnjeg odbora o radu Hrvatskog sokolskog Saveza u poslovnoj godini 1908./1909.“, *Hrvatski sokol*, god III, br. 12, Zagreb, 15.12.1909., 111.

⁹⁶³ „Zadaća sokolstva kao narodne vojske“, *Hrvatski sokol*, god. VII, br. 1, Zagreb, 15.1.1913., 1.

⁹⁶⁴ „Osnovan Makarski hrvatski Sokol“, *Narodni list*, god. XXXIII, br. 11, Zadar, 7.2.1894., 3; *Pravila makarskog gimnastičnog društva "Hrvatskog sokola"*, Zadar 1894.

vatrogasci iz razloga što im poglavarstvo nikada nije osiguralo potrebnu opremu.⁹⁶⁵ Kao i sva ostala sokolska društva, i ono makarsko bilo je istovremeno i tjelovježbena i politička organizacija, koja je naglašavala svoje hrvatstvo u svakoj prilici, a njegovi članovi su bili uglavnom pravaši, kao i drugi predsjednik društva Mate Klarić, koji je obavljao tu dužnost sve do početka Prvog svjetskog rata i prestanka rada Sokola.⁹⁶⁶ Najčešće su se i okupljali u pravaškoj čitaonici koja se 1903. ujedinila s narodnjačkom čitaonicom u „Hrvatsku primorsku čitaonicu“.⁹⁶⁷ Svoju posebnu čitaonicu za članove društva otvorili su 1908. u svojim prostorijama u sklopu bivšeg općinskog kazališta. Društvo je redovito organiziralo plesove, zabave, lutrije, predavanja, izložbe, kazališne predstave te izlete. Posebna važnost pridavala se plesnim zabavama na kojima su se plesali narodni plesovi i kola, a u Hrvatskoj uobičajeni plesovi bili su na Nikolinje, Silvestrovo i pokladni utorak. Istaknuta je i prosvjetna uloga sokolstva, naročito borba protiv alkoholizma i drugih ovisnosti, a svim ovim aktivnostima prikupljana su materijalna sredstva neophodna za daljnje funkcioniranje društva⁹⁶⁸

Nakon atentata u Sarajevu na prestolonasljednika Ferdinanda, Živko Alačević, tadašnji podstarješina makarskog Sokola, dogovario se sa župskom upravom o daljnjim aktivnostima u novonastaloj situaciji iza leđa starješini Mati Klariću, koji je bio proaustrijski orijentiran. Na skupštini društva Klarićeva struja tražila je da sokolska četa ide na zadušnicu u službenim odorama i sa zastavom na pola koplja, a Alačević je u dogovoru sa članom župske uprave Grgom Angjelinovićem htio uputiti na zadušnicu tročlano izaslanstvo u civilnoj odjeći. Došlo je do povišenih tonova, a skupinu oko Alačevića Klarićeva struja nazivala je revolverašima koji su ubili hrvatskoga kralja te da s njima treba na vješala. Sve to rezultiralo je policijskim popisom 28 članova makarskog sokolskog društva, skupine oko Alačevića, koji su trebali biti zatvoreni, no spasili su ih kotarski predstojnik Benković i žandarmerijski narednik Štuk, koji su jamčili za njih.

⁹⁶⁵ „Novo društvo“, *Smotra dalmatinska*, god. VII, br. 30, Zadar, 14.4.1894, 2.

⁹⁶⁶ „Naše stvari“, *Narodni list*, god. XXXIV, br. 101, Zadar, 18.12.1895., 2.

⁹⁶⁷ Makarsko – primorska čitaonica nalazila se na prvom katu općinske zgrade i imala je tri prostorije. Počela je sa radom 1869. kao „narodnjačka“, ali krajem stoljeća postala je uporište pravaša. Usporedi: F. Glavina, „Kulturno-politička zbivanja“, 455–463, 493.; Ivan Hrstić, „Hrvatski sokol u Makarskoj (1894.-1914.)“, *Historijski zbornik*, 64 (2011.), br. 1, 79-98.

⁹⁶⁸ Nakon prelaska Makarsko–primorske čitaonice u ruke pravaša narodnjaci su 1898. otvorili čitaonicu pod nazivom „Hrvatska čitaonica“. Sokolska čitaonica otvorena 1908. nalazila se u današnjim prostorijama iznad restorana „Mornar“, a nekada u sklopu samostanskog bloka Filipinskog samostana izgrađenog u 18. stoljeću. Dio istog kompleksa je i prostor današnje zimske pozornice gradskog kina, koji je u razdoblju od 1847. do 1881. služio kao općinsko kazalište. Tada je zatvoren zbog nedovoljne sigurnosti u slučaju požara. Usporedi: F. Glavina, „Kulturno-politička zbivanja“, 454-463, 497, 498. Za više o djelovanju Sokolskog društva u Makarskoj usporedi: I. Hrstić, „Hrvatski sokol u Makarskoj“, 79-98.

Unutar makarskog Sokolskog društva došlo je i do generacijske podjele, jer u svojim sjećanjima Alačević navodi da je Klarić sa starijim članstvom ostao vjeran proaustrijskoj struji unutar Stranke prava, dok su mlađi članovi tražili izlaz iz Monarhije te su se još za vrijeme aneksije BiH i balkanskih ratova opredijelili za ideju samostalne jugoslavenske države. S obzirom da je imao protivnike unutar društva Klarić je kao starješina ranije uspio pasivizirati rad makarskog Sokola i na taj način spriječio moguća javna istupanja koja se ne bi slagala s njegovim stavovima. Na kraju je zadušnici prisustvovalo 12 članova društva.⁹⁶⁹

Nakon početka rata Klarić je organizirao dobrovoljačku četvu za obranu Austrije, a veliki dio članova je mobiliziran, dok su Josip Antunović⁹⁷⁰ i Kleme Ribarević prebjegli u srpsku vojsku. Nedugo nakon početka Prvog svjetskog rata zabranjen je i rad svim sokolskim društvima u Austro-Ugarskoj, a to je označilo i kraj društva u Makarskoj, jer je nakon rata nastavio djelovati kao jugoslavensko Sokolsko društvo. Naime, ubrzo nakon stvaranja Kraljevstva SHS došlo je i do obnove rada sokolskih društava na cijelom njenom teritoriju, a sukladno s predratnim aktivnostima i u duhu dominantne jugoslavenske unitarističke ideologije, pokrenuta je inicijativa o ujedinjenju slovenskog, hrvatskog i srpskog sokolskog saveza u „Sokolski savez Srba, Hrvata i Slovenaca“, koje je dogovoreno na sastanku u Zagrebu 26. siječnja 1919. godine. Moto novoosnovanog Saveza bio je: *jedna država, jedan narod, jedno sokolstvo*. U lipnju iste godine organiziran je Sokolski sabor u Novom Sadu na kojem su usvojeni Sokolski ustav i Deklaracija ujedinjenog sokolstva, dok je unitaristička sokolska ideja dodatno potvrđena na Glavnoj skupštini u Mariboru 1920., kada je Sokolski Savez SHS preimenovan u „Jugoslavenski sokolski savez“ te na II. sokolskom saboru u Zagrebu 1924., kada je Dan ujedinjenja (1. prosinca) proglašen sokolskim praznikom.⁹⁷¹

No, pod ideologijom unitarizma provodila se srpska dominacija, o čemu je već bilo riječi, te je zbog toga u siječnju 1922. iz saveza istupilo „Sokolsko društvo Zagreb – Wilsonov trg“, koje su potom slijedila i brojna druga društva. Već 9. veljače 1922. sastao se privremeni odbor za

⁹⁶⁹ „Iz crnih dana nedavne prošlosti“, *Zastava*, god. II, br. 20, Split 7.8.1919., 1.

⁹⁷⁰ Na II. svesokolskom sletu u Pragu osvojio je prvu nagradu. Studirao je na Visokoj tehničkoj školi u Pragu i djelovao je u tamošnjem sokolskom društvu. Za vrijeme I. svj. r. ranjen je devet puta te za svoje zasluge odlikovan Karađorđevom zvijezdom s mačevima, dvije zlatne i jednom srebrnom medaljom Miloša Obilića, Albanskom spomenicom i francuskim Ratnim križem sa dvije palme i jednom zvijezdom. Nakon ranjavanja u proboju solunskog fronta otišao je u Francusku na obuku za zrakoplovnog časnika. Poginuo je u Novom Sadu 8.8.1919., gdje je zajedno sa Živkom Alačevićem bio delegat na sokolskom saboru.

⁹⁷¹ Bogdan Spernjak, *Povijest gimnastike i sokolstva*, Vinkovci 1931., 69-70.

uspostavu „Hrvatskog sokolskog saveza“, a 28. svibnja 1922. održana je konstituirajuća glavna skupština u Zagrebu. Do kraja svoga djelovanja 1929. Hrvatskom sokolskom savezu pristupilo je 228 društava, s oko 28.000 članova.⁹⁷² U Makarskoj do obnove djelovanja Hrvatskog sokola nije došlo, unatoč tome što je Mate Klarić odmah po osnivanju gradske organizacije HRSS-a u rujnu 1924. najavio njegovo osnivanje.⁹⁷³ Glavni razlog tomu zasigurno je bio otpor službenih vlasti njegovom osnivanju, jer su društva Hrvatskog sokola nastupala s proturežimskih pozicija. Otegotna okolnost pri njegovom mogućem osnivanju bila je i što je Sokolsko društvo osnovano u Makarskoj nakon Prvog svjetskog rata, u strogo jugoslavenskom duhu, prisvojilo svu imovinu predratnog društva. Službene su vlasti na sve moguće načine otežavale rad društava Hrvatskog sokola osnovanih unutar Hrvatskog sokolskog saveza, pa nisu bili rijetki ni fizički napadi na njihove članove, zabrane manifestacije i pridruživanja članova, kao ni premetačine, a bilo im je onemogućeno i povezivanje sa stranim sokolskim društvima te savezima.⁹⁷⁴

Sokolsko društvo u Makarskoj svoj rad je obnovilo 2. veljače 1919. godine. Prvi predsjednik bio mu je Slavko Pavlović, koji je kasnije bio i istaknuti član Orjune, a kojeg je na toj poziciji 15. siječnja 1922. naslijedio Ivan Zanchi, odnosno 1928. Živko Alačević, u to vrijeme predsjednik lokalne organizacije SDS-a. Predratni predsjednik, Mate Klarić, isključen je iz novosnovane gradske organizacije 16. kolovoza 1919. zbog *nenarodnog, izdajničkog i denuncijanskog rada prije i tijekom rata*.⁹⁷⁵ Članovi društva su tijekom cijelog istraživanog razdoblja bili prisutni u svim javnim manifestacijama organiziranima od strane službenih vlasti, naročito u proslavama državnih praznika te svih drugih manifestacija službenog karaktera. Također su i redovito samostalno organizirali brojna predavanja, proslave, predstave, plesove i izlete, a u svim tim aktivnostima bila je izrazito naglašena jugoslavenska ideja te koncepcija centralističke države pod vlašću dinastije Karađorđevića, u skladu s proklamiranim motom organizacije.⁹⁷⁶

⁹⁷² Isto, 71-72.

⁹⁷³ „Organizacija HRSS – Osnutak Seljačko-Radničke Hrvatske Čitaonice – Uskristiti će Hrvatski sokol“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 131, Split, 25.9.1924., 4.; DAD, FDO, kut. CD V c 4, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 15.3.1929.

⁹⁷⁴ Marija Karbić i Suzana Leček, „Od slavenstva do isključenosti – veze Hrvatskog sokola i Bugarske“. U: *Darzhava, obshtestvo i kultura na balgari i harvati VII-XXI vek* (ur. Rumjana Božilova), Sofija 2009., 229.

⁹⁷⁵ „Naši dopisi“, *Zastava*, god. II, br. 22, Split, 14.8.1919., 2.; „Sokol u Makarskoj“, *Sokol na Jadranu*, 1 (1926.), br. 5-6., 59-60.; „Sokolsko društvo u Makarskoj“, *Sokol na Jadranu*, 3 (1928.), br. 2, 33.

⁹⁷⁶ „Iz Sokolskog društva“, *Novo doba*, god. VIII, br. 53., Split, 4.3.1925., 6.; „Sokolstvo – Makarska“, *Novo doba*, god. IX, br. 49, Split, 28.2.1926., 6.; „Sokolski ples“, *Novo doba*, god. X, br. 51, Split, 1.3.1927., 7.; „Sokolsko

Najveći problem djelovanju društva zasigurno je predstavljalo nepostojanje adekvatnih prostora za vježbanje, pa su bili primorani gimnasticirati u prostorijama građanske škole, koja im je zabranila njihovo korištenje početkom 1928. godine. Inače, društvo je još za vrijeme Monarhije bilo kupilo zemljište za gradnju te je posjedovalo početni kapital od 70.000 din, no to nije bilo dovoljno, pa je u travnju 1928. bezuspješno molilo pomoć od Dubrovačke oblasti.⁹⁷⁷ Unatoč tome, kamen temeljac položen je u srpnju te je pokrenuta gradnja, a Sokolski dom u Makarskoj svečano je otvoren 3. kolovoza 1930. godine.⁹⁷⁸ Njegova gradnja u to vrijeme, unatoč općenito iznimno lošoj ekonomskoj situaciji i uvođenju diktature, upućuje na zaključak da je izvedena uz financijsku pomoć službenih vlasti, koja je naročito podupirala odgoj djece u sokolskom duhu, no o detaljima financiranja i gradnje doma dosadašnja istraživanja nisu otkrila više podataka. U to vrijeme već nije postojao ni Jugoslavenski ni Hrvatski sokolski savez, koji su nakon uvođenja diktature, 5. prosinca 1929., ukinuti te je osnovan „Sokol Kraljevine Jugoslavije“ pod izravnim pokroviteljstvom dvora i dinastije Karađorđević, kojem su morala pristupiti sva sokolska društva. Time je još jednom potvrđena važnost koju su ta društva imala u provođenju ideje jugoslavenskog unitarizma.

Izvjешća o broju članova Sokolskog društva u Makarskoj vrlo su rijetka, pa su dosadašnja istraživanja otkrila tek ona koja govore o 1926. i 1927., no i ona su kontradiktorna, pa variraju od 88 do 183 člana, uključujući sve generacije.⁹⁷⁹ Pri tome valja napomenuti kako je znatno niži broj članova zabilježen 1927., što se može dovesti u vezu s prethodnim pobjedama HSS-a na općinskim i oblasnim izborima, što je očito rezultiralo slobodnijim javnim istupanjem pojedinaca protiv dominantne ideologije, odnosno njenih nositelja. Svojevrсна potvrda ovog zaključka može se pronaći i u dopisima objavljenim u sokolskoj periodici, u kojima se čelnici društva žale na slab

društvo u Makarskoj“, *Sokol na Jadranu*, 1927., 1 (1927.), br. 4, 54-55.; „Sokol u Makarskoj“, *Sokolski glasnik*, 2 (1920.), br. 1-2, 214-215.; „Predstava mjesnih sokolskih diletanata“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 4, Split, 3.1.1929., 2.; „Naše pozorišne priredbe“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 53, Split, 4.3.1929., 4.; „Diletantska zabava“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 131, Split, 7.6.1929., 4.

⁹⁷⁷ DAD, FDO, kut. CD III c 2, Dopis Sokolskog društva u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 4.4.1928.

⁹⁷⁸ „Novi sokolski dom“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 161, Split, 14.7.1928., 2.; ASM, kut. 2, Dopis Sokolskog društva u Makarskoj Franjevačkom samostanu u Makarskoj od 16.7.1930.

⁹⁷⁹ DAD, FDO, kut. DL I c 5, Dopis Sokolskog društva u Makarskoj kotarskom predstojniku u Makarskoj sa zapisnikom redovite godišnje sjednice održane 10.1.1926. od 4.2.1926.; „Sokol u Makarskoj“, *Sokol na Jadranu*, 1 (1926.), br. 5-6, 59-60.; „Glavna godišnja skupština župe Split“, *Sokol na Jadranu*, 1 (1927.), br. 1, 33.; „Sokolska župa Vojvoda Hrvoje u Splitu – statistički podaci“, *Sokol na Jadranu*, 1 (1927.), br. 4, 58.

rad samih članova, ali i slab odaziv građanstva na njihove manifestacije.⁹⁸⁰ U sličnim problemima istovremeno se našla i lokalna organizacija Orjuna.

7.4.3.2. Organizacija Jugoslavenskih nacionalista (Orjuna)

Kao i Sokol, Orjuna je naslijedila organizaciju koja je postojala još pred Prvi svjetski rat. Naime, razvila se 1922. iz *Jugoslavenske napredne nacionalističke omladine*, koja je osnovana 1921. u Splitu na inicijativu članova Demokratske stranke, a koja je svoje djelovanje započela još prije rata.⁹⁸¹ Svrha organizacije bila je, po osnivačima: „*da pomoću svih moralnih, intelektualnih, a do potrebe i fizičkih snaga svojih članova bude obrana kulturnih i političkih tekovina, koje je jugoslovenski narod postigao svojim ujedinjenjem; da svojim delovanjem, iznad svih stranačkih, klasnih ili verskih interesa, bilo koje grupacije u državi, podiže i širi u narodu jugoslovensku unitarnu misao i svest o dužnostima spram zajednice (naroda i države); da energično istupa protiv svakoga rada koji bi mogao da ugrožava osnovne uslove narodne budućnosti: jedinstvo naroda i države; da se bori protiv svih pojava, koje su odraz težnje za separatizmom, plemenskim, pokrajinskim ili verskim.*“⁹⁸²

U svom djelovanju orjunaši su oštro zastupali ideologiju unitarnog jugoslavenstva s ciljem stvaranja jedinstvene jugoslavenske nacije, dok u metodama borbe protiv neistomišljenika nisu birali sredstva i često su se koristili silom, pa i vatrenim oružjem.⁹⁸³ Tako su orjunaške borbene postrojbe gušile radničke štrajkove, rastjerivale skupove političkih protivnika, fizički napadale neistomišljenike i sl.⁹⁸⁴ Kao što je i nastala na poticaj DS-a Orjuna je i djelovala pod jakim utjecajem vodstva stranke, prvenstveno Svetozara Pribičevića.⁹⁸⁵ Nakon raskola u DS-u i Pribičevićevog izlaska iz stranke, vodstvo Orjuna je prvo ostalo vjerno DS-u, no potom su se morali prilagoditi većini članova koji su stali na Pribičevićevu stranu i uz novoosnovani SDS.⁹⁸⁶

Uz spomenuti raskol u DS-u 1924., uslijedili su veliki preokreti na političkoj sceni kao što su: sporazum Radić-Radikali 1925., Pribičevićev politički zaokret i približavanje HSS-u te

⁹⁸⁰ „Sokolsko društvo u Makarskoj“, *Sokolski glasnik*, 9 (1927.), 187-189.

⁹⁸¹ H. Matković, *Svetozar Pribičević i SDS*, 127.

⁹⁸² Niko Bartulović, *Od revolucionarne Omladine do Orjuna*, Split 1925., 95.

⁹⁸³ Stevo Đurašković, „Ideologija Organizacije jugoslavenskih nacionalista: (Orjuna)“, *ČSP*, 43 (2011.), br. 1, 234.-236.

⁹⁸⁴ Branislav Gligorijević, „Organizacija jugoslavenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX. veka*, Beograd 1963., 323.-331., 338.-340., 346.

⁹⁸⁵ S. Đurašković, „Ideologija Organizacije jugoslavenskih nacionalista“, 242.

⁹⁸⁶ H. Matković, *Svetozar Pribičević i SDS*, 129-135.

osnivanje Seljačko-demokratske koalicije 1927., kao i sukobi unutar vodstva Orjune, primjerice: sukob Pribićevića s predsjednikom Direktorija dr. Ljubom Leontićem 1925., pokušaj puča u Zagrebačkoj oblasti 1926. nakon raspuštanja ogranaka u Sloveniji zbog sukoba s policijom prilikom prototalijanskih demonstracija 28. lipnja 1926. u Ljubljani, kao i istup vođe vojvođanske Orjune Dobroslava Jevđevića 1927. iz organizacije. Sve to rezultiralo je postupnim osipanjem članstva te smanjivanjem moći i aktivnosti Orjune.⁹⁸⁷ To je bio i jedan od razloga što su njeni članovi s oduševljenjem dočekali uvođenje šestosiječanjske diktature 1929., no unatoč tome zabranjen im je rad kao i svim drugim političkim organizacijama.

Kada je točno osnovana organizacija Orjune u Makarskoj nije poznato, no njeni članovi, koji su ujedno uglavnom bili i članovi lokalnog DS-a, bili su vrlo aktivni još od samog stvaranja Kraljevstva SHS 1918. godine. Prvi poznati javni istup makarska Orjuna imala je 25. veljače 1922., kada je bila jedan od organizatora protestnog zbora protiv memoranduma Hrvatskog bloka.⁹⁸⁸ U cilju širenja svog djelovanja kotarska organizacija u Makarskoj odlučila je osnovati organizacije po svim mjestima Primorja, kao i akcijske te propagandističke sekcije, a 29. travnja 1923. osnovana je i ženska sekcija organizacije u Makarskoj, u koju se odmah po njenom osnivanju upisalo 50 članica. Za predsjednicu imenovana je Milena Obradović, dok su odbornice bile M. Ribičić i N. Ribarović.⁹⁸⁹ Tijekom iste godine došlo je i do promjene na čelu lokalne organizacije, jer je Marcela Barbierija naslijedio Vice Lalić, još jedan istaknuti član lokalne organizacije DS-a, no nisu poznati razlozi koji su doveli do toga.⁹⁹⁰

Kao i u drugim sredinama, članovi Orjune u Makarskoj sudjelovali su u više sukoba s neistomišljenicima, uglavnom verbalnim, ali im nisu bili strani ni fizički obračuni. Prvi zabilježeni veći incident bio je onaj s nekolicinom mlađih pristaša Zemljoradničke stranke 2. studenog 1923., koji je završio tek s glasnim dovikivanjem, da bi provociranje hercegovačkih Orlova, koji su se 26. kolovoza 1924. vraćali sa sleta u Sinju, završilo tučom s više mlađih osoba iz Makarske, koji su stali u obranu Orlova.⁹⁹¹ Upravo u to vrijeme zabilježene su i najveće

⁹⁸⁷ B. Gligorijević, „Organizacija jugoslavenskih nacionalista“, 351-357.; S. Đurašković, „Ideologija Organizacije jugoslavenskih nacionalista“, 244.

⁹⁸⁸ „Blokaši u pučkoj stranci“, *Pobeda*, god. II, br. 50, Split, 12.7.1922., 3.

⁹⁸⁹ „Orjuna u Makarskom primorju“, *Pobeda*, god. III, br. 16, Split, 29.4.1923., 2. ; „Ženska sekcija u Makarskoj“, *Pobeda*, god. III, br. 18, Split, 13.5.1923., 5.

⁹⁹⁰ „Dr. Ivan Vranjican“, *Pobeda*, god. IV, br. 12, Split, 29.3.1924., 3.; „Orjuna Makarska“, *Pobeda*, god. IV, br. 13, Split, 5.4.1924., 2.

⁹⁹¹ DAD, FDO, kut. CL III a 8, Tjedno izvješće o djelovanju kotarskog predstojništva u redarstvenom pogledu u razdoblju 28.10.-3.11.1923.; „Drsko izazivanje“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 107, Split, 28.8.1924., 3.

aktivnosti Orjune u Makarskoj za cijelo vrijeme njenog postojanja, što se može povezati s burnim događanjima na političkoj sceni tijekom te godine, kada je prvo Nikola Pašić, kao predsjednik vlade, krenuo u uvođenje oblasne uprave, da bi potom HRSS napustio politiku apstinenciju u Narodnoj skupštini, dok je u DS-u došlo do konačnog raskola između Ljube Davidovića i Svetozara Pribićevića. Uslijedilo je više kriza vlada, a svaka strana je nastojala zauzeti što jače pozicije i privući što veću podršku građana. Stoga su svoje djelovanje pojačali i Orjunaši u Makarskoj, što ih je dovelo u otvoreni sukob s komunistima, zbog čega su trojica istaknutih članova Orjune, Vice Lalić, Vjekoslav Pekić i Andrija Lovrinčević, dobili prijeteća pisma. Kao vrhunac svojih aktivnosti u Makarskoj bio je označen svečani blagoslov zastave gradske organizacije, koji se prvo trebao održati 10. kolovoza 1924., da bi datum potom bio promijenjen na 31. kolovoza.⁹⁹²

Najava blagoslova, koji se trebao pretvoriti u velebnu manifestaciju jugoslavenskom unitarizmu, uz prisustvo više stotina, pa i tisuća posjetitelja, izazvala je žestoku reakciju građana koji se nisu slagali s djelovanjem Orjune, na čelu s Matom Klarićem, koji je u to vrijeme bio predstavnik Hrvatskog bloka i pokretao osnivanje gradske organizacije HRSS-a. Stoga je on odmah najavio demonstracije i protu-skup, koji se trebao održati na isti dan kad i blagoslov orjunaške zastave. Kotarski predstojnik bio je svjestan opasnosti većeg sukoba, naročito nakon što je Hrvatski blok zakazao skup za 31. kolovoz, pa je nastojao kod velikog župana Dubrovačke oblasti isposlovati zabranu održavanja blagoslova dok se ne pojača žandarmerijska četa u Makarskoj.⁹⁹³ To je i uspio te je blagoslov zastave zabranjen, a potom je otkazan i protu-skup. Nakon toga je središnjica Orjune izvršila vrlo jaki pritisak na državne vlasti te su čak predsjednik beogradskog Oblasnog odbora M. Radojlović i potpredsjednik Orjune u Beogradu dr. Joksimović, inače šef kabineta ministra trgovine, intervenirali kod ministra unutrašnjih poslova, što je rezultiralo dopuštenjem organizacije blagoslova zastave, koji se trebao održati 10. rujna.⁹⁹⁴

⁹⁹² DAD, FDO, kut. CL IV b 4, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj kotarskom sudu u Makarskoj od 28. 8.1924.

⁹⁹³ DAD, FDO, kut. CL III c 5, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 29.7.1924.; DAD, FDO, kut. CL III c 5, Dopis velikog župana Dubrovačke oblasti kotarskom predstojniku u Makarskoj od 31.7.1924.; DAD, FDO, kut. CL IV b 2, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 2.9.1924.

⁹⁹⁴ „Zabranjena svečanost posvete državne zastave u Makarskoj“, *Pobeda*, god. IV, br. 35, Split, 30.8.1924., 3.; „Iza kulisa makarske zabrane“, *Pobeda*, god. IV, br. 36, Split, 6.9.1924., 2.

S obzirom da je kotarski poglavar pretpostavio da će i drugi put članovi Hrvatskog bloka prijaviti svoj zbor nekoliko dana ranije, tražio je pomoć u žandarima i odredio da se Orjunaši okupe na Maloj obali i prosljede do crkve, a njihovi protivnici na suprotnoj strani rive. Orjunaši su se ranije htjeli okupiti na nogometnom igralištu u Donjoj Luci, a potom u mimohodu do crkve proći kroz cijeli grad, no to im je kotarski predstojnik zabranio, kao što je namjeravao zabraniti i nošnju oružja. Prema njegovim procjenama, orjunaša je moglo biti sa svim gostima 800-900, dok se blokaša moglo skupiti oko 2.000.⁹⁹⁵ Ipak, zbor Hrvatskog bloka, kao protu-skup blagoslovu orjunaške zastave, na kraju nije održan, od čega se, prema kotarskom predstojniku, najvjerojatnije odustalo po nalogu HRSS-a iz središnjice stranke u Zagrebu.⁹⁹⁶

Izvješća o uspjehu orjunaške manifestacije kontradiktorna su. Naime, prema onima objavljenim u orjunaškom glasilu „Pobedi“ manifestacija je fantastično uspjela i Makarska je potvrdila da je *jugoslavenski grad*. Svečanost su došli uveličati brojni orjunaši iz Splita, predvođeni generalnim tajnikom organizacije dr. Vladimirom Matošić, predsjednikom i potpredsjednikom Oblasne organizacije, Valentinom Žicem i Marko Nanijem te još dvojicom istaknutih članova, Ivom Petkovićem i Paškom Fabrisom. Uz goste iz Splita, u Makarsku su povodom ovog događaja došli i orjunaši iz Kaštela, Omiša, Mimica, Dubrovnika, Gruža, Opuzena, Metkovića, Korčule i Tučepa, uglavnom s parobrodima, dok su oni iz Sinja došli s kamionom, kao i četnici iz Mostara, koji su došli s crnom zastavom i karabinima. Na nogometnom igralištu formirala se povorka, koju su predvodili ranije spomenuti visoki dužnosnici Orjune iz Splita, a koje je slijedila makarska gradska glazba te 13 orjunaških zastava, na čelu sa zastavom Direktorija i četničkog udruženja iz Mostara. Za njima su išle vođe makarske Orjune, a potom predstavnice makarske ženske sekcije. Uz makarsku gradsku glazbu prisustvovala je i gradska glazba iz Sućurja. Svečanost na glavnom trgu govorom je otvorio Vice Lalić, a potom je don Niko Ribičić posvetio zastavu te su govore održali Petar Rančić, također član lokalne organizacije DS-a, Vlado Matošić, Marko Nani i Dinko Tomaš, tajnik splitskog Oblasnog odbora. Nakon toga uslijedio je svečani mimohod prisutnih četa, a zatim su se prisutni

⁹⁹⁵ DAD, FDO, kut. CL IV b 2, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 2.9.1924.

⁹⁹⁶ DAD, FDO, kut. CL IV b 2, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 15.9.1924.

orjunaši razišli po gradu, bez ikakvih incidenata. Pred zajednički odlazak u poslijepodnevnim satima govor je održao dr. Ivo Petković.⁹⁹⁷

Prema glasilu HRSS-a u Dalmaciji „Hrvatskoj riječi“ Orjuna je u Makarskoj doživjela potpuni neuspjeh i po malom odazivu i po svečanosti, jer je prisutnih ukupno prema ovom izvoru bilo tek oko 300-350.⁹⁹⁸ Također, prema ovom izvoru, dogodio se i veći broj incidenata, prilikom kojih su orjunaši u nekoliko navrata vadili revolvare, zatim vikali: „dolje Radić“ i sl., dok su građani Makarske uzvraćali s: „živio Radić“ i sl. uzvicima, unatoč tome što su prema njima vrlo žustro reagirali žandari.⁹⁹⁹ U isto vrijeme, prema službena izvješća manifestaciji je prisustvovalo oko 700 orjunaša, a zanimljivo je da je u njima posebno istaknuto kako je Marko Nani u svom govoru uz HRSS i JMO, koji su po njemu predstavljali glavne protivnike jugoslavenske ideje, negativno govorio i o aktualnoj vladi, nakon čega je intervenirao kotarski predstojnik i upozorio ga na neprimjerenost sličnih izjava. Njegov kritičan stav prema vladi razumljiv je kada se uzme u obzir da je u ožujku te godine došlo do izlaska Pribičevića iz DS-a, a aktualna vlada bila je ona Ljube Davidovića, te se ovom prilikom još jednom potvrdila bliska veza između Pribičevića i Orjune. Navode „Hrvatske riječi“ o incidentima potvrdila su i službena izvješća, prema kojima je u predgrađu izbio sukob između šestorice orjunaša i nekolicine radnika, dok su se u ugostiteljskom objektu na obali jako pijani orjunaši čak i međusobno sukobili, zbog čega je bila primorana intervenirati žandarmerija. Prema istom izvješću, žandari su reagirali na još jednom mjestu, kada su orjunaši napali građane zbog usklika: „Živio Radić“. Kako je dan odmicao njihova alkoholiziranost bila je sve izraženija te je kotarski predstojnik zabranio okupljanje ispraćajne povorke, već ih je sve držao na okupu na obali te im osigurao brz i siguran odlazak. Tijekom samog odlaska pojedinci su s parobroda vikali: „dolje Radić“ te pucali iz pištolja.¹⁰⁰⁰

Ova manifestacija ujedno predstavlja i najveću svečanost koju je Orjuna organizirala u Makarskoj tijekom dvadesetih godina. Nakon nje su aktivnosti gradske organizacije počele opadati, jer je među građanima vladala sve manja potpora idejama jugoslavenskog unitarizma, a nakon stvaranja Seljačko-Demokratske koalicije i sama Orjuna postaje oporbena organizacija, naravno ne u ideološkom, već isključivo političkom smislu. Posljednji zabilježeni incidenti u koje

⁹⁹⁷ „Veliki slet i posvećenja zastave Orjuna u Makarskoj“, *Pobeda*, god. IV, br. 37, Split, 18.9.1924., 17.

⁹⁹⁸ „Fiasko Orjune u Makarskoj“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 122, Split, 15.9.1924., 2.; „Makarska“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 127, Split, 20.9.1924., 5.

⁹⁹⁹ „Iz pokrajine“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 124, Split, 18.9.1924., 4.

¹⁰⁰⁰ DAD, FDO, kut. CL IV b 2, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 15.9.1924.

su predstavnici makarske Orjune bili uključeni zabilježeni su krajem 1924., za vrijeme predizbornog skupa dr. Ante Trumbića, kada su se sukobili s Trumbićevim pristašama, te 8. kolovoza 1925., kada su prosvjedovali protiv sudionika Orlovskog sleta u Splitu iz Metkovića, koji su na prolasku parobrodom pjevali hrvatske pjesme.¹⁰⁰¹ Posljednji organizirani istup imali su u ožujku 1925., prilikom svečanog prijenosa posmrtnih ostataka Vjerka Vranjicana, kojem je prisustvovao i predsjednik Direktorija Ljubo Leontić. Uz njega, iz Splita je bio došao i vojni brod te predstavnici Sokola i Jadranske straže, a po cijelom gradu bile su izvještene crne krpe, dok su zastave bile izvještene na pola koplja.¹⁰⁰² Tijekom 1926. ili početkom 1927. organizacija makarske Orjune sama se raspustila.¹⁰⁰³

7.4.3.3. Jugoslavenska matica

Jugoslavenska matica osnovana je u Splitu u svibnju 1920., s ciljem pomoći stanovništvu koje je ostalo u krajevima pod Italijom, kako *ne bi zanemarili svoju jugoslavensku nacionalnu pripadnost* te kako bi održali *duševno jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca*.¹⁰⁰⁴ Njeno djelovanje svodilo se uglavnom na organizaciju brojnih predavanja i analfabetskih tečajeva, tiskanje knjiga i brošura te skupljanja novčane pomoći namijenjene stanovnicima istočnojadranske obale pod talijanskom upravom. Kao i druge pro-jugoslavenski orijentirane organizacije, kroz svoje djelovanje su s posebnom pozornosti obilježavali Svetosavski (27. siječanj), Zrinsko-Frankopanski (30. travanj), Ćirilo-Methodski (5. srpanj) i Rapalski dan (12. studeni), zbog čijeg obilježavanja su čak dolazili i u sukob sa službenim vlastima.¹⁰⁰⁵

Godine 1927. u Dalmaciji je organizacija brojala 47 podružnica, među kojima je bila i Makarska te 120 povjereništava, a sjedište joj je bilo u Beogradu.¹⁰⁰⁶ O osnutku podružnice u Makarskoj dosadašnja istraživanja nisu otkrila više informacija, a vrlo malo je podataka i o njenom djelovanju. Poznato je tek da je prilikom proslave Vidovdana 1921. dr. Petar Negrini, njen predsjednik, a ujedno i potpredsjednik Jugoslavenske čitaonice te istaknuti član lokalnog

¹⁰⁰¹ „Iz pokrajine“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 114, Split, 5.9.1924., 4.; DAD, FDO, kut. CL V c 8, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje 2.-8.8.1925.

¹⁰⁰² „Posmrtna počasti dr. Vjerku Vranjicanu“, *Pobeda*, god. V, br. 25, Split, 31.3.1925., 1,

¹⁰⁰³ DAD, FDO, kut. CD II f 3, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 12.3.1929.

¹⁰⁰⁴ „Jugoslavenska matica“, *Sokol na Jadranu*, 3 (1928.), br. 2, 24-25.

¹⁰⁰⁵ *Rad Jugoslavenske matice – izvještaj Pokrajinskog zbora u Splitu na 7. marta 1926., Split 1926.*, 15.

¹⁰⁰⁶ Isto, 14., 30-31.

NRS-a, održao govor o značenju toga datuma u povijesti jugoslavenske nacije te patnjama srpskog naroda, na čelu s kraljem Petrom I i regentom Aleksandrom, kao i jugoslavenskih vojnika u borbi za oslobođenjem. Potom je učitelj Vuletin održao govor o svrsi i programu Jugoslavenske matice te je zajedno s Negrinijem pozvao sve prisutne Makarane da pristupe organizaciji, čime će pružiti svoj doprinos pomoći *nespašenoj braći*.¹⁰⁰⁷ O daljnjem djelovanju organizacije u Makarskoj dosadašnja istraživanja nisu otkrila više podataka, iako je očito nastavila s aktivnostima jer joj je Makarsko-primorske općine 1924. donirala 200 din, a 1929. U izračunu općinskog predračuna predvidjela za nejne troškove 2.000 din.¹⁰⁰⁸

7.4.3.4. *Jadranska straža*

Kao ni o Jugoslavenskoj matici, ni o podružnici Jadranske straže u Makarskoj ne postoji mnogo informacija. Ova pomorska organizacija osnovana je 19. veljače 1922. u Splitu, s ciljem razvijanja svijesti o značenju istočne obale Jadrana i mora te zaustavljanja Italije u namjeri njenog osvajanja. U tu svrhu započela je vrlo plodno djelovanje, unutar kojeg se mora izdvojiti bogato izdavaštvo te organizacija brojnih javnih manifestacija, predavanja, seminara, izleta, kao i osnivanje vlastitih prenoćišta, domova i ljetovališta. Organizacija je utemeljila i pomorski muzej, knjižnicu, „Arhiv za propagandu Jadrana“, Oceanografski i Jadranski institut te je aktivno poticala znanstveno i stručno istraživanje Jadranskog mora. No, njen prvi cilj bio je mnogo pragmatičniji, a sastojao se od nabave ratnih brodova i hidro-aviona za njegovu obranu od Italije. Organizacija nije nastupala stranački, ali se jako vezala uz dinastiju i kralja Aleksandra te potom i prestolonasljednika Petra, koji je tijekom tridesetih godina postao njen glavni pokrovitelj. Godine 1929. Straža je brojala 40.000 članova u 374 podružnice diljem Kraljevine, dok je 1939. imala čak 180.000 članova, čime je postala najbrojnija organizacija u državi, a uz to su brojne podružnice osnivane i u inozemstvu.¹⁰⁰⁹

Među njenim utemeljiteljima i najistaknutijim članovima bila su i trojica Makarana: Ivo i Otokar Lahman te Jakša Ravlić, a podružnica u Makarskoj osnovana je 8. lipnja 1924. u Jugoslavenskoj čitaonici. Prvi predsjednik bio je Juraj Pavlinović, potpredsjednik Gustav

¹⁰⁰⁷ „Proslava u Makarskoj“, *Novo doba*, god. IV, br. 147, Split, 1921., 2.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Katastar društava u dubrovačkoj oblasti od 10.7.1928.

¹⁰⁰⁸ *Rad Jugoslavenske matice*, 16.; Arhiv Gradskog muzeja u Makarskoj (dalje: GMM), *Zapisnici sjednica općinskog vijeća Makarsko-primorske općine 1929.-1931.*, 2.

¹⁰⁰⁹ Norka Machiedo Mladinić, *Jadranska straža*, Zagreb 2005., 7-8., 30., 36., 48., 74-79.

Bogdanović, a tajnik Jakša Ravlić.¹⁰¹⁰ Njen rad poduprli su donacijama temeljni osnivači, među kojima su se s donacijama u iznosu od 500 din isticali članovi NRS-a, dr. Petar Negrini i dr. Bartul Vranković, dok su tom prilikom još 32 građanina donirala po 60 din, a ukupno su 62 građanina odmah uplatila godišnju članarinu u iznosu od 12 din.¹⁰¹¹ Pri podružnici je 1925. na poticaj Jakše Ravlića osnovan Klub predavača, kojem je cilj bio organizirati popularna predavanja u stilu pučkih sveučilišta. Prvo predavanje na temu o povijesti Makarske održao je sam Ravlić, no ubrzo je došlo do zastoja u radu podružnice.¹⁰¹² Stoga je došlo i do promjena u njenom vodstvu te je novi predsjednik postao kotarski sudac Pero Gamulin, član DS-a, kao i novi potpredsjednik Ljubomir Lovrinčević, dok je tajnik postao Zvonimir Rakelić.¹⁰¹³ No, ni to nije urodilo plodom pa je krajem 1929. Oblasni odbor središnjice organizacije iz Splita bio primoran poslati u Makarsku delegate Ivu Rubića i Jakšu Ravlića da održe predavanja i na taj način pripomognu oživljavanju podružnice. Nakon predavanja predsjednik Gamulin pozvao je sve prisutne na upis u organizaciju, jer je to bila dužnost svakog Jugoslavena, no na temelju dosadašnjih istraživanja ne može se znati kakvog odjeka je taj apel imao.¹⁰¹⁴ Iste godine je općina Makarsko-primorska u svom predračunu predvidjele za aktivnosti organizacije donaciju u iznosu od 2.000 din.¹⁰¹⁵

Dakle, prema svemu navedenom može se zaključiti kako su sve nacionalno-unitarističke organizacije vrhunac svojih aktivnosti u Makarskoj zabilježile u prvoj polovici dvadesetih godina, dok je potom uslijedio njihov pad. Građani Makarske očito više nisu bili zainteresirani za takvu ideju jugoslavenstva, a to se ujedno poklapa i s istovremenim velikim uspjesima HSS-a. Smanjivanje javne potpore lokalnog stanovništva djelovanju ovih organizacija zasigurno se može proučavati kao oblik pasivnog otpora prema nametanju ideologije jugoslavenskog unitarizma od strane vladajućih elita, dok je otpor suprotstavljenih političkih opcija, koje su bile nositelji nacionalnog sustava simbola, njihovom djelovanju bio prilično aktivan, a do izražaja je naročito

¹⁰¹⁰ „Makarska“, *Jadranska straža*, 2 (1924.), 220.

¹⁰¹¹ „Imenik članova“, *Jadranska straža*, 3 (1925.), br. 5, 138.

¹⁰¹² „Makarska“, *Jadranska straža*, 3 (1925.), br. 1, 22.; „Makarska“, *Jadranska straža*, 3 (1925.), br. 2, 51.

¹⁰¹³ „Makarska“, *Jadranska straža*, 6 (1928.), 257.

¹⁰¹⁴ „Iz Pokrajine“, *Novo doba*, god. XII, br. 316, Split, 31.12.1929., 7.

¹⁰¹⁵ GMM, *Zapisnici sjednica Općinskog vijeća*, 2.

došao prilikom najave organizacije protuskupa orjunaškom blagoslovu zastave, kao i u više fizičkih sukoba s Orjunašima, no o tome će više riječi biti u sljedećem poglavlju.¹⁰¹⁶

7.5. ODNOS PREMA TIJELU I MODA

Rast popularnosti provođenja vremena u dokolici, a naročito u sportskim aktivnostima, u velikoj mjeri je bio posljedica promjene odnosa prema vlastitom tijelu, koje je od predmeta stida sve više postajalo predmet ponosa. Tu promjenu mentaliteta najbolje simbolizira rast popularnosti raznih natjecanja ljepote tijekom dvadesetih godina, što je za posljedicu imalo i razvoj snažne agitacije dijela žena protiv sličnih natjecanja, jer su smatrale da se na taj način one moralno degradiraju.¹⁰¹⁷ No, tijekom istraživanog razdoblja ta protureakcija u Dalmaciji nije još uvijek imala snažnijih zagovornika, pa je splitski dnevni list „Jadranska pošta“ 1925. organizirao izbor za najljepše dame u pojedinim dalmatinskim mjestima. Ovaj izbor vrlo brzo je postao izrazito popularan i u Makarskoj, što potvrđuje preko 2.500 pristiglih glasova u novinsku redakciju, na temelju kojih je prvo mjesto osvojila Danica Vukić-Juraković s 920 glasova, ispred Ines Klarić (681), Ester Delić (643) i Erne Vuletić (107).¹⁰¹⁸

Naročito važnu ulogu u brzini odvijanja ovog tipa društvenih promjena u Makarskoj imala je njena uloga turističkog središta. Turisti iz razvijenijih sredina i društava donosili su svoje obrasce ponašanja, koji su po svom pojavljivanju domaćem stanovništvu bili skandalozni, no koji su postupno rezultirali ublažavanjem tradicionalnih stavova. Kao potvrda promjena koje su se odvijale upravo tijekom istraživanog razdoblja može se navesti kako je gradska plaža sve do Prvog svjetskog rata bila odvojena na prostor na kojem se kupaju žene te prostor rezerviran za muškarce, dok se ubrzo nakon završetka rata počela koristiti kao mješovita.¹⁰¹⁹

Promjene mentaliteta po ovom pitanju pratile su i promjene modnih trendova u odijevanju. Naime, tijekom 19. stoljeća trendovi u odijevanju nalagali su muškarcima odijevanje odijela, najčešće crne boje, koja nisu usko pratili linije tijela te su ga u određenoj mjeri skrivala, dok je ženska odjeća nastojala istaknuti tjelesne attribute, naročito stražnjicu i grudi, što je

¹⁰¹⁶ Kurt Schock, *Unarmed insurrections: People Power Movements in Nondemocracies*, Minneapolis-London 2005., XVI-XVIII., XXII.

¹⁰¹⁷ „Kulturne i socijalne prilike Makarskog primorja“, *Hrvatska straža*, god. I, br. 17, Split, 20.7.1929, 5-6.; P. J. Marković, *Beograd i Evropa*, 68.; I. Ograjšek Gorenjak, *Rodni stereotipi*, 219-220.;

¹⁰¹⁸ „Najljepše dame u Šibeniku, Makarskoj i Splitu“, *Jadranska pošta*, god. I, br. 114, Split, 9.12.1925., 2.

¹⁰¹⁹ „Kupališni gosti odlaze – njihova opažanja – naš lučki upravitelj“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 113, Split, 4.9.1924., 4.; V. Urlić, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju*, 156.

simboliziralo ženstvenost i reproduktivnu sposobnost, pri čemu su suknje bile vrlo glomazne. Pri tome je važan modni dodatak za žene bio korzet, koji je omogućavao postizanje tzv. S-linije tijela, a kao primjer praćenja tih modnih trendova u Makarskoj tijekom zadnjih desetljeća 19. stoljeća priložena je fotografija obitelji Alačević (Slika 39).¹⁰²⁰

Slika 39. Fotografija obitelji Alačević iz 1889.-1890. godine. (P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 3, 92.)

Ovaj modni stil razvio se pod utjecajem visoke mode, koju su popularizirali viši društveni slojevi u Zapadnoj Europi, a potom su ga preuzeli i diljem kontinenta, no već početkom 20. stoljeća zabilježene su prve promjene, uglavnom po pitanju ženske mode. Suknje su pomalo postajale sve uže i kraće te su u pravilu završavale iznad gležnja, dok su prema gore išle uz vrat. Ženski stil odijevanja postajao je sve funkcionalniji i ozbiljniji, a važan modni dodatak postali su vrlo veliki šeširi, dok kod muške mode nisu zabilježene značajnije promjene. Usklađenost

¹⁰²⁰ B. G. Smith, *Changing Lives*, 195-196.; Aleksandra Muraj, *Zagrebačka građanska ozračja: Slavlja, priredbe, zabave na početku 20. stoljeća*, Zagreb 2013., 16-17.

pripadnika makarske elite s modernim modnim trendovima potvrđuje i priložena fotografija obitelji Mastrović s početka 20. stoljeća (Slika 40).¹⁰²¹

Slika 40. Fotografija obitelji Mastrović s početka 20. stoljeća. (P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 3, 118.)

Uslijed teške situacije tijekom Prvog svjetskog rata nisu zabilježene značajnije promjene u stilovima odijevanja, no potom je uslijedila svojevrsna revolucija, opet gotovo isključivo po pitanju ženske mode. Suknje, koje nikada ranije nisu bile kraće od visine gležnja, postajale su sve kraće, jednostavnije i praktičnije, a bile su kreirane tako da svojim ravnim linijama u značajnoj mjeri skrivaju siluetu i ženske obline. Naročito su popularne postale jednodijelne haljine, koje su ranije u pravilu bile dvodijelne, a to je pratilo i povećanje dubine dekoltea. Uz haljine, od ostalih modnih dodataka, naročito popularne su postale cipele s remenjem te šesiri zvonastog oblika, dok su, kao i haljine, ženske frizure postajale sve kraće, u tzv. bubikopf stilu, napravljene da se što lakše mogu održavati.¹⁰²² Predstavnicima makarskih viših društvenih slojeva i ove su promjene vrlo brzo usvojili, kao što se može vidjeti na priloženim fotografijama (Slike 41-42).

¹⁰²¹ Gertrud Lehnert, *A History of Fashion*, Köln 2000., 9-12., 16.

¹⁰²² Isto, 20-31.

Slika 41. Fotografija obitelji Caralipeo iz 1926. godine. (P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, 62.)

Slika 42. Fotografija Jelene Raffanelli, Slobodana Mickovića, Mirene Antunović i Marka Glavine 1932. godine. (P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 4, 160.)

Naravno, usvajanje novih modnih trendova i snažnije promjene mentaliteta po pitanju odnosa prema tijelu i modi općenito odvijali su se različitim tempom po pojedinim društvenim slojevima, jer si nisu svi građani mogli priuštiti kupnju garderobe po zadnjoj modi, a ovi procesi nisu prolazili ni bez snažnih reakcija i prosvjeda. Tako je splitski biskup Kvirin Klement Bonefačić intervenirao 1925. kod velikog župana Dubrovačke oblasti zbog gostiju po Dalmaciji koji šetaju u kupaćim kostimima, što *sablažnjiva domaći narod* te je zatražio uvođenje reda. U istom duhu je Ministarstvo unutrašnjih poslova 1929. strogo zabranilo svako kretanje u kupaćem kostimu bez zakopčanog kupališnog mantila izvan kupališta, kao i plesove u kupaćim kostimima na samom kupalištu. Svaki prekršaj ove naredbe bio je kažnjiv kao javna sablazan po redarstvenim propisima.¹⁰²³ Godinu dana ranije, općinska uprava podijelila je sličan proglas po svim ugostiteljskim objektima te po kupalištu, a sve u cilju očuvanja *čudorednosti* te je zbog nepoštivanja odredbi kaznila jednu osobu ukorom. U novinskom izvješću o tom događaju navodi se kako je sreća da dotičnog prekršitelja nije vidjelo mnogo ljudi, koji bi ga zasigurno izviždali i *poučili kako se treba ponašati na plažama našeg Primorja*.¹⁰²⁴

¹⁰²³ DAD, FDO, kut. CL IV d 6, Dopis biskupa Kvirina Klementa Bonefačića velikom županu Dubrovačke oblasti od 12.2.1925.; DAD, FDO, kut. CD IV f 9, Oglas općinskog upraviteljstva u Makarskoj od 16.6.1929.

¹⁰²⁴ „Oni koji ruše naš turizam“, *Novo doba*, god. XI, br. 205, Split, 21.8.1929., 6.

8. SUKOB SIMBOLA (CRKVA – DRŽAVA – NACIJA)

8.1. VJERSKI SIMBOLI

8.1.1. Vjera i modernost

Religijski blagdani i državni praznici, kao i nacionalna slavlja, predstavljaju izrazito važne rituale i simbole u svakodnevnom životu. Stoga će se u ovom poglavlju kroz praksu obilježavanja vjerskih blagdana i svjetovnih praznika (državnih i nacionalnih) te upotrebi simbola u svakodnevnom javnom životu Makarske tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća istražiti odnos njenog stanovništva prema tradicionalnim, odnosno modernim oblicima svakodnevnog života.

Kada je riječ o modernizaciji koja se odvijala u Europi tijekom 19. i 20. stoljeća ona je bila popraćena oblikovanjem modernih država te procesima industrijalizacije, birokratizacije i racionalizacije. Za istraživanje odnosa između religioznosti i modernosti upravo je proces racionalizacije naročito bitan, jer se očitovao kroz pridavanje sve većeg značaja znanosti u svakodnevnom životu te smanjivanja važnosti religijskih normi i vrijednosti.¹⁰²⁵ Pri tome se mora naglasiti kako stavovi oko ocjene o ulozi vjere u modernizaciji, kao i oko njene budućnosti, nisu usuglašeni, jer dok jedni smatraju kako modernizacija neminovno vodi prema sekularizaciji, jer je pojedincima u modernom društvu sve teže zadržati vjeru, drugi dovode u pitanje vezu između ta dva procesa.¹⁰²⁶ Ipak, svi se slažu da tijekom toga procesa dolazi do značajnih promjena kroz koje prolazi vjerski život pojedinca, pri čemu se značajno mijenjaju i vjerske institucije. Polazeći od toga, u ovom doktorskom radu istražiti će se promjene u stupnju religioznosti lokalnog stanovništva tijekom razdoblja od 1918. do 1929. u odnosu na razdoblje Monarhije te doživljaju religije od strane pojedinca i društva, kao i promjene u djelovanju vjerskih institucija prema lokalnom stanovništvu.

Glavni metodološki problem u istraživanju utjecaja društvenih promjena na religiju, odnosno religioznost predstavlja nepostojanje adekvatnih i objektivnih izvora. Tomu se najčešće nastojalo doskočiti statističkim podacima, kao što su kretanje broja članova pojedine religije ili trendovima u masovnosti sudjelovanja u vjerskim obredima. Slična istraživanja zaista su i došla do potvrde teze o širenju sekularizacije paralelno s procesom industrijalizacije i modernizacije, no moraju se naglasiti njihovi metodološki nedostaci. Pri tome prije svega treba napomenuti

¹⁰²⁵ Z. Zeman, *Autonomija i odgođena apokalipsa*, 41-43.

¹⁰²⁶ Prema: M. Haralambos i M. Holborn, *Sociologija: teme i perspektive*, 447., 469-470.; Željko Mardešić, „Religija u modernitetu“, *Crkva u svijetu*, 38 (2003.), br. 2, 175.

upitnost vjerodostojnosti i točnosti tih podataka s obzirom na njihove autore. Primjerice, podatke o broju članova i učestalosti pohađanja vjerskih slavlja najčešće daju same crkve za svoje vjernike, no pri tome postoji realna mogućnost da su ti brojevi veći od stvarnih kako bi te iste institucije dobile na važnosti, dok objektivnoj procjeni svakako ne pridonosi ni različitost kriterija definicije vjernika od crkve do crkve, a i sami vjernici skloni su preuveličavanju učestalosti pohađanja svećanih obreda. U isto vrijeme, kod procjena ne-crkvenih institucija o broju vjernika i učestalosti pohađanja vjerskih slavlja veća je mogućnost umanjivanja apsolutnih brojeva.¹⁰²⁷

Uostalom, da su ti podaci i točni, opravdano se postavlja pitanje mogućnosti zaključivanja o procesu sekularizacije na temelju njih, jer je odlazak u crkvu često bio više motiviran nereligijskim čimbenicima, nego isključivo religijskim. Uz to, autori koji su nastojali povezati brojnost vjernika na vjerskim slavljinama s općom religioznošću bili su skloni zanemarivanju mogućnosti transformacije doživljaja religije i načina njenog prakticiranja. Naime, u modernim društvima uočena je pojava njene „privatizacije“, pri čemu se povećava broj vjernika koji nisu formalno registrirani kao članovi pojedinih crkava i ne sudjeluju aktivno u njihovom životu, no žive prema religijskim načelima i u svakom slučaju se moraju smatrati vjernicima. Stoga su statistički podaci o broju vjernika prisutnih na vjerskim slavljinama, kao i o njihovom broju ukupno samo jedan od pokazatelja religioznosti pojedinog društva, čiji se značaj ne smije preuveličavati, ali ni umanjivati, unatoč ranije navedenim primjedbama, jer je opravdano zaključiti kako redovitije vjersko prakticiranje bar u nekoj mjeri predstavlja i veću religioznost.¹⁰²⁸

Sekularizacija se nikako ne može smatrati jedinstvenim procesom, pa i kada se promatra kao neizbježna posljedica te „suputnica“ modernizacije, jer se u različitim društvima, a i u različitim skupinama unutar pojedinih društava, očituje na različite načine.¹⁰²⁹ Stoga je sve eventualne promjene u ulozi religije u pojedinom društvu potrebno istraživati u njihovom specifičnom kontekstu. U skladu s tim, religioznost stanovnika Makarske u razdoblju od 1919. do 1929. istražiti će se prvenstveno u kontekstu položaja Katoličke crkve, koja je bila apsolutno dominantna religija prisutna na ovom području. To potvrđuju popisi stanovništva od 1900. do 1931., prema kojima je preko 99% stanovnika i općine i kotara bilo rimokatoličke vjeroispovijesti, a ujedno je Crkva bila jedina organizirana religijska institucija koja je djelovala

¹⁰²⁷ M. Haralambos i M. Holborn, *Sociologija: teme i perspektive*, 470-478.

¹⁰²⁸ Isto, 479.; Ž. Mardešić, „Religija industrijske civilizacije“, *Crkva u svijetu*, 6 (1971.), br. 4, 119.

¹⁰²⁹ M. Haralambos i M. Holborn, *Sociologija: teme i perspektive*, 490-491.

na tome prostoru. Kako bi se pružio uvid u period dugog trajanja te kako bi se uočili društveni trendovi i procesi karakteristični za Kraljevinu SHS, položaj Crkve u Kraljevini usporedit će se s njenim položajem za vrijeme Monarhije, a potom će se istražiti kakav utjecaj su ti odnosi imali na vjerske običaje i prakse Makarana. Time će se omogućiti uočavanje eventualnih promjena u stupnju religioznosti i doživljaju religije te njihovih uzroka u širem kontekstu i dugom trajanju, na temelju čega će se nastojati donijeti zaključci o eventualnoj prisutnosti i snazi procesa sekularizacije tijekom istraživanog razdoblja.

8.1.2. Položaj Katoličke crkve u Kraljevini SHS u odnosu na razdoblje Monarhije

Put do potpunog odvajanja vjerskih institucija i države može se podijeliti u tri faze, koje ne moraju nužno slijediti jedna drugu i koje su se u različitim državama i društvima odvijale različitom brzinom. Prvu fazu karakterizira ukidanje svih zakonskih oblika diskriminacije prema pojedinim vjeroispovijestima te uvođenje slobode savjesti. Specifičnost druge faze je formiranje državne administracije, koja preuzima poslove koje su do tada obavljale vjerske institucije, kao što je primjerice vođenje matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih, a što je rezultiralo odvajanjem religije od presudnih trenutaka u životu svakog pojedinca. Pri tome su postojale dvije mogućnosti: osiguravanje ravnopravnosti svim članovima ne-dominantne vjerske zajednice putem mogućnosti izbora (npr. građanski brak umjesto crkvenog) ili uniformnog sekulariziranog zakona za sve stanovnike, bez obzira na vjeroispovijest (npr. nužnost građanskog braka uz mogućnost i dodatnog crkvenog). Treća faza predstavlja potpuno uklanjanje religije iz javnog života te njeno postojanje samo unutar privatne sfere života građana, odnosno potpuno micanje države iz svih religijskih i unutarcrkvenih aktivnosti.¹⁰³⁰

Odvajanju moderne države od religije ponajviše se suprotstavila Katolička crkva, što je razumljivo s obzirom na povijest njenog razvoja i utjecaj koji je ranije imala na području Europe, naročito u svjetovnom životu. Njen stav najviše je došao do izražaja 1864., kada je papa Pio IX objavio encikliku *Quanta Cura*, u kojoj je osudio modernost, te njen dodatak *Syllabus*, u kojem je naveo najznačajnije moderne zablude. Taj postupak osudile su liberalne opcije diljem Europe te je u konačnici rezultirao zaoštrenjem sukoba između Crkve i modernih državnih administracija, koje su se osjetile ugrožene njenim stavom, a posljedica ovog sukoba bio je razvoj ideje laicizma,

¹⁰³⁰ René Rémond, *Religion and Society in Modern Europe*, Oxford 1999., 129-151.

koja je za razliku od liberalizma bio mnogo netolerantniji prema Crkvi te je tražio ne samo neutralnost države u odnosu na nju, već i aktivnu ulogu u potpunom gašenju svih oblika religijskih uvjerenja građana. S obzirom da je u to vrijeme u većem broju europskih država bila već proglašena ravnopravnost svih vjeroispovijesti te više nije bilo nikakvih zakonskih ograničenja s obzirom na pripadnost pojedinoj vjerskoj zajednici, prvi sljedeći korak prema potpunoj laicizaciji bilo je odvajanje sustava odgoja i obrazovanja te sudstva od religijskog utjecaja, pri čemu su se religijska vjerovanja počela doživljavati kao zaostala. Naročito snažan sukob između Crkve i države odvijao se na polju odgoja i obrazovanja, na koje su i Crkva i država polagali ekskluzivno pravo. Pri tome se Crkva pozivala na povijesno pravo i ulogu koju je imala u osnivanju cjelokupnog sustava obrazovanja, dok su njihovi protivnici tvrdili kako njihovo poučavanje nije u skladu s dosezima moderne znanosti, nastojeći si preuzimanjem utjecaja nad obrazovnim sustavom osigurati „oslobađanje inteligencije od religijskih okova“.¹⁰³¹

Katolička crkva, kao dominantna vjerska institucija unutar Monarhije, imala je vrlo važnu ulogu i u društvu i u politici, naročito u njenom austrijskom dijelu te je prema nekim povjesničarima bila najčvršći stup Habsburgovaca, no bitno je istaknuti i da su ti odnosi tijekom 19. stoljeća, pa sve do raspada Monarhije značajno varirali.¹⁰³² Naime, još krajem 18. stoljeća Josip II je Katoličku crkvu unutar Habsburške monarhije u potpunosti stavio pod kontrolu države te su njegovi zakoni bili na snazi sve do 1850., uz manje ublažavanje pojedinih odredbi 1830. godine. No, nakon usvajanje oktroiranog ustava 1849. došlo je do velikih promjena u odnosima između Monarhije i Crkve. Prvo je car Franjo Josip I 1850. s dva donešena patenta ukinuo mogućnost intervencije u unutarcrkvene poslove, da bi 1855. bio sklopljen konkordat, prema kojoj joj je Katoličkoj crkvi osigurao povlaštenu položaj i omogućio joj utjecaj na svim poljima društvenog razvoja. Naročito značajne odredbe ticale su se odgoja i obrazovanja, nad kojima je Crkva stekla pravo autonomnog odlučivanja i provođenja. Pod njenu jurisdikciju došla su i sva pitanja iz područja bračnih odnosa, a uz ostale odredbe katoličanstvo je praktički postalo državna religija.¹⁰³³

Situacija se opet značajno promijenila kada su na vlast došli liberali, koji su 1867. usvojili ustav prema kojem su sve vjeroispovijesti izjednačene pred zakonom te koji je vratio državi

¹⁰³¹ Isto, 143-147.

¹⁰³² Jure Krišto, *Prešućena povijest: Katolička crkva u hrvatskoj politici: 1850.-1918.*, Zagreb 1994., 45.

¹⁰³³ Mario Strecha, *Katoličko hrvatsvo*, Zagreb 1997., 40-56.; J. Krišto, *Prešućena povijest*, 46.

pravo nadzora nad školama, osim nad vjeronaukom. Već sljedeće godine ista je vlada novim zakonima oduzela Crkvi i jurisdikciju nad bračnim pravom, da bi 1869. državi osigurala i isključivo pravo nadzora nad školama. Crkva se svemu tome, naravno, jako protivila te je uspjela ishoditi carevu preporuku o posebnoj pažnji prema njoj prilikom provođenja spornih zakona. No, nakon Prvog vatikanskog sabora i proglašenja dogme o papinskoj nepogrešivosti, Franjo Josip I stavio je 1870. konkordat izvan snage, da bi ga 1874. i definitivno ukinuo. Ipak, unatoč tome, Crkva je sve do 1918. zadržala donekle privilegirani položaj unutar Monarhije, što je naročito došlo do izražaja prilikom usvajanja zakona o osnovnoj školi 1869. te daljnjim inzistiranjem na blagom provođenju zakona iz 1868. i 1874. godine.¹⁰³⁴

Područja koja su 1918. ušla u Kraljevstvo SHS imala su u razdoblju koje je tome prethodilo različite odnose prema pojedinim crkvama te su ti odnosi zadržani sve do usvajanja Vidovdanskog ustava, uz napomenu da je 1919. Aleksandar kao regent proglasio ravnopravnost svih vjeroispovijesti.¹⁰³⁵ U Srbiji i Crnoj Gori pravoslavlje je bilo državna vjera, dok je položaj Katoličke crkve bio određen konkordatima (u Crnoj Gori od 1886., a u Srbiji od 1914.), prema kojima je Crkva imala karakter ustanove sa specijalnim pravima i ovlaštenjima. U Dalmaciji i Sloveniji bile su od 1867. pred zakonom izjednačene rimokatolička, grkokatolička, pravoslavna, evangelička, starokatolička, lipovanska, menonitska, muslimanska i židovska vjera. Slična situacija bila je i u Hrvatskoj i Slavoniji, gdje je 1861. prihvaćena ravnopravnost svih priznatih vjeroispovijesti, ali je i sve do raspada Monarhije ostao na snazi konkordat iz 1855., koji je uređivao položaj Rimokatoličke crkve. Situacija u Hrvatskoj i Slavoniji razlikovala se u odnosu na Istru i Dalmacija i po tome što je Srpska pravoslavna crkva (dalje: SPC) u Hrvatskoj i Slavoniji imala prema ugarskim zakonima iz 1791. i 1868. te prema hrvatskom zakonu iz 1887. široku autonomiju. Slična situacija bila je i u BiH, gdje je SPC imala autonomiju, osim u kanonskim, disciplinskim i sudskim predmetima u kojima je ovisila o carigradskoj patrijaršiji, a

¹⁰³⁴ Pri analizi položaja Katoličke crkve u Monarhiji mora se naglasiti kako je u ovom kratkom pregledu dana slika položaja u austrijskom dijelu Monarhije, kojem je pripadala Dalmacija, dok je na području pod ugarskom jurisdikcijom njen položaj bio nešto nepovoljniji. No, s obzirom na temu doktorskog rada, pozornost je pridana prvenstveno austrijskom dijelu, a situacija u ugarskom neće biti detaljnije analizirana. Za više usporedi: M. Strecha, *Katoličko hrvatstvo*, 40-56.; Stipan Trogrlić, *Katolička crkva u Istri*, Pula 2006., 68.; J. Krišto, *Prešućena povijest*, 48-56.

¹⁰³⁵ Ivan Lazić, „Pravni i činjenični položaj konfesionalnih zajednica u Jugoslaviji“. U: *Vjerske zajednice u Jugoslaviji* (ur. Zlatko Frid), Zagreb 1970., 45.

uz nju su još bile priznate i rimokatolička, grkokatolička, muslimanska, evangelička te židovska vjeroispovijest.¹⁰³⁶

Važnost religijskog pitanja za novonastalu državu potvrdilo je formiranje Ministarstva vjera već u prosincu 1918., koje je time postalo nadležno tijelo za sva pitanja iz područja religijsko - političkog života, a time je ujedno naznačen i budući odnos države prema religijskim institucijama. Naime, u Kraljevini SHS došlo je samo do djelomičnog odvajanja religije i države, jer iako više nije postojala institucija državne crkve, nije došlo ni do potpune laicizacije države, niti je to vladajuća elita namjeravala učiniti, svjesna snažnog utjecaja religijskih institucija na vjernike. To je naročito došlo do izražaja prilikom usvajanja Vidovdanskog ustava, koji je formalno jamčio slobodu vjere i savjesti te prema njemu *nitko nije bio dužan svoju vjeru javno ispovjedati*, kao ni *sudjelovati u vjerozakonskim aktima, svečanostima, obredima i vježbama...*, ali je potom u nastavku dodano i *...osim prilikom državnih praznika i svečanosti te ukoliko to odredi zakon za osobe koje su podložne očinskoj, tutorskoj i vojnoj vlasti*.¹⁰³⁷ Na taj način je u drugom dijelu ove ustavne odredbe odmah pobijen dio teksta pisan u duhu laicizacije države te u konačnici nisu jasno definirana načela razdvajanja države od crkve, već je zauzeta politika tzv. „srednjeg smjera“. Na taj su način religijske institucije i država ostale u vrlo bliskom odnosu, a kako nije došlo do stvarne laicizacije države, nije moglo doći ni do laicizacije društva.¹⁰³⁸ Simboličku vezu među njima potvrdio je i tekst zakletve sudskih činovnika, državnih službenika i vojnika „svemogućem Bogu“, dok je formalno-pravno u svakodnevnom životu ta veza bila ozakonjena odredbama o obveznoj vjerskoj nastavi, zatim o mogućnosti sklapanja isključivo vjerskog braka na većini teritorija Kraljevine SHS, izuzev u Vojvodini i Međimurju, gdje je na snazi bilo mađarsko građansko pravo, a crkvene institucije nastavile su voditi i brigu o vođenju matičnih knjiga te su imale snažan utjecaj i na području prosvjete te socijalne i zdravstvene zaštite putem mogućnosti osnivanja svojih škola, bolnica i drugih sličnih ustanova.¹⁰³⁹

Uz to što nije došlo do odvajanja religije od države, postojale su i značajne razlike u položaju pojedinih vjeroispovijesti unutar novonastale države, unatoč formalnom proglašenju

¹⁰³⁶ Jovan Stefanović, *Odnos između Crkve i države*, Zagreb 1953., 91-94.; Mato Artuković, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod 2001., 254.

¹⁰³⁷ *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1926., 4.

¹⁰³⁸ Maria Falina, *Pyrrhic victory: East Orthodox Christianity, Politics and Serbian Nationalism in the Interwar period*, 80. (neobjavljeni doktorski rad obranjen na Srednjoeuropskom sveučilištu – Central European University u Budimpešti 2009. godine)

¹⁰³⁹ I. Lazić, „Pravni i činjenični položaj konfesionalnih zajednica“, 47-48.

ravnopravnosti. Tako se usporedbom položaja Katoličke crkve i SPC-a, kao dviju najmasovnijih religijskih institucija, može nedvojbeno zaključiti kako je potonja bila u privilegiranom položaju.¹⁰⁴⁰ Naime, još za vrijeme Krfske konferencije 1917. Nikola Pašić, predsjednik vlade Kraljevine Srbije, istaknuo je da vladari zajedničke države moraju biti pravoslavci, dok je prema uredbi o ustrojstvu Ministarstva vjera i bogoštovlja od 31. lipnja 1919. nadležni ministar imao vrhovnu izvršnu vlast nad pravoslavnom crkvom u Srbiji i Crnoj Gori. Uz proces centralizacije koji se odvijao tijekom dvadesetih godina, to je rezultiralo time da je pravoslavlje u svakodnevnoj praksi figuriralo kao službena vjera. Tome je svakako doprinosila i javna podrška unitarističkih stranaka osnivanju autokefalne katoličke crkve, do koje je i došlo osnivanjem Hrvatske starokatoličke crkve 1923., no koja nije uspjela privući značajniji broj vjernika.¹⁰⁴¹

Predstavnici Rimokatoličke crkve u Hrvatskoj podržali su osnivanje južnoslavenske države 1918., no odnosi s vlastima Kraljevstva SHS zaoštrili su se već tijekom 1919. po pitanju ingerencija nad sustavima odgoja i obrazovanja, što je uostalom bilo vrlo aktualno pitanje u odnosima između Crkve i modernih država diljem Europe u to vrijeme.¹⁰⁴² Naime, u duhu laicizacije škola vlasti su nastojale smanjiti utjecaj Crkve u školama prvo putem smanjivanja broja sati vjeronauka, a potom i zabranom svih vjerskih društava u školama, kao i zabranom učenicima da budu članovi vjerskih društava izvan škole te temeljenjem cjelokupnog odgoja u duhu sokolske, antiklerikalne i nacionalističke, ideologije. Katolički biskupi su u svibnju 1921. upravo taj *duh* osudili te pozvali roditelje da djeci zabrane biti članovima sokolskih društava.¹⁰⁴³ Sukob je eskalirao usvajanjem Vidovdanskog ustava, u kojem su bile navedene odredbe o zabrani političkog aktiviranja svećenstva te o potrebi zakonskog reguliranja odnosa između svećenika, predstavnika Katoličke crkve u Kraljevini i pape, a po svim navedenim pitanjima nastavio se, uz povremene uspone i padove u intenzitetu, sve do kraja međuratnog razdoblja.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴⁰ Sabrina P. Ramet, *Religija i politika u vremenu promene: Katolička i pravoslavne crkve u centralnoj i jugoistočnoj Europi*, Beograd 2006., 104.

¹⁰⁴¹ I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 211-212., 382-383.

¹⁰⁴² Z. Matijević, „Katolička crkva u Hrvatskoj“, 14-43.

¹⁰⁴³ Božo Laštro, *Položaj Katoličke crkve i njezina borba za osnovna prava i obstanak u bivšoj Jugoslaviji*, 45-47. (neobjavljeni doktorski rad obranjen na Katoličko-bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1944. godine)

¹⁰⁴⁴ Potrebno je naglasiti kako odredba o zabrani političkog angažiranja svećenika u praksi nikada nije bila provedena, kao što se i vidjelo iz djelovanja HPS-a tijekom dvadesetih godina, a uostalom i Anton Korošec je kao svećenik obavljao ministarske dužnosti u više mandata te je čak bio i predsjednik vlade nakon atentata u skupštini 1928. godine. Za više o odnosu između Rimokatoličke crkve i vlasti Kraljevine SHS/Jugoslavije usporedi: B. Laštro, *Položaj Katoličke crkve*.

Sve to imalo je utjecaja i na situaciju u Makarskoj tijekom dvadesetih godina, unatoč prividno nedirnutoj ulozi religije u svakodnevnom životu, a sukobi su se u javnom životu manifestirali uglavnom na odnosima između predstavnika Crkve i države na terenu, odnosno svećenika i državnih službenika. Tako je odmah po osnivanju države samostanski kroničar zabilježio da je ministar Korošec, koji je ujedno bio i svećenik, prilično hladno primljen od strane gradske vlasti prilikom posjete 30. travnja 1919., jer su na vlasti bili liberali, odnosno članovi DS-a.¹⁰⁴⁵ Upravo oni su organizirali i prosvjede tijekom mise nakon pokušaja atentata na regenta Aleksandra 30. lipnja 1921., kada su ispred crkve uzvikivali: „Doli crna internacionala, doli papa, doli izdajice“, a tom prilikom su i optužili župnika da nije htio održati misu za regenta te su prigovorili svećenicima koji nisu sudjelovali u manifestaciji koja je nakon mise uslijedila.¹⁰⁴⁶ Naročito velika pozornost pridana je i nedolasku predstavnika službenih vlasti na misu te procesiju na Tijelovo 1924., a potrebno je spomenuti i kako svećenici u više navrata nisu htjeli čekati dolazak državnih službenika, već su svečane mise povodom državnih praznika započinjali u njihovoj odsutnosti.¹⁰⁴⁷

Sukob između Crkve i države najintenzivniji je bio po pitanju nadležnosti nad obrazovanjem, pa je to imalo i najvećeg odjeka na lokalnoj razini. Tako je Svećenička zajednica Makarskog primorja na svojoj glavnoj skupštini, održanoj 15. prosinca 1920., usvojila rezoluciju u kojoj je, između ostalog, naglasila kako je u potpunosti uvjerena *u potrebu vjeronaučne obuke za crkvu, narod i državu te najenergičnije prosvjeduje protiv školskog nacrt* „Prosvjetnog odbora“ *pri ministarstvu nastave, kojim se hoće da prikrati upliv vjerske obuke u ukupnoj kulturnoj formaciji mladeži te će se svim zakonitim sredstvima oprijeti tim nastojanjima i nasilju nad prirodnim pravima kršćanskih roditelja i božanskih prava sv. Crkve*. Također su naglasili kako njihova zajednica nije političko udruženje, ali se svaki njen član u svom političkom djelovanju mora voditi kršćanskim načelima, ili će biti iz nje isključen. Tom prilikom su odmah zaduženi don Dinko Hrzić, fra Ante Cvitanović i fra Ante Crnica za poslove oko opće omladinske i prosvjetne organizacije, dok se uprava zajednice obvezala nastojati organizirati

¹⁰⁴⁵ AFSM, KZDM, 302-303.

¹⁰⁴⁶ „Provokacija narodnih osećaja“, *Život*, god. , br. 459, Split, 8.7.1921., 2.; „Crnožuta zastava“, *Novo doba*, god. IV, br. 165, Split, 23.7.1921., 4.; *ŽAM*, fascikl: 1923, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj Biskupskom vikarijatu u Makarskoj od 19.12.1922.

¹⁰⁴⁷ „Sablazan preko tijelovske procesije“, *Jadran*, god. VI, br. 20, Split, 26.6.1924., 3.; AFSM, KZDM, 363.

konferencije za *izobraženije slojeve*.¹⁰⁴⁸ Kao svojevrsni nastavak sukoba može se tumačiti inicijativa predstavnika DS-a, koji su 1921. pokušali izbaciti predstavnika Crkve iz mjesnog Školskog vijeća, a nakon što je on ipak izabran žalili su se Pokrajinskoj vladi, s obrazloženjem da ne može biti izabran netko tko nema aktivno pravo glasa. No, Pokrajinska vlada im je odbila žalbu s obrazloženjem da za izbor školskih vijeća vrijede posebne odredbe, koje ne zabranjuju svećenicima članstvo u njima.¹⁰⁴⁹ Tako su svećenici uspjeli u određenoj mjeri zadržati svoj utjecaj u školama, a sljedeća inicijativa službenih vlasti imala je za cilj udaljšavanje djece od nauka Crkve.

Odlukom ministra prosvjete Svetozara Pribićevića od 18. studenog 1924., učenicima svih državnih škola u Kraljevini SHS zabranjeno je stupanje u Marijine Kongregacije, čija je organizacija u Makarskoj bila osnovana još 1913. godine, dok im je bilo moguće učlaniti se samo u društva Jugoslavenskog sokola ili Crvenog Križa.¹⁰⁵⁰ Učitelji u Makarskoj počeli su provoditi odluku odmah po njenom donošenju te je školski nadzornik Hinko Urgjević počeo uhoditi učenike i prijetiti im izbacivanjem iz škole, a istovremeno je zadužio dežurne učenike da prijavljuju sve koji nastave pohađati pobožnosti.¹⁰⁵¹ Zabrana je na državnoj razini odmah bila žestoko napadnuta i ubrzo je povučena, a nakon njenog povlačenja makarski župnik u propovijedi je kritizirao vjernike koji se nisu zauzeli za svoje prava. Propovijed je od strane žandarmerije interpretirana kao kritika Ministarstva te je podnesena tužba protiv župnika, no i ona je ubrzo bila odbačena nakon što je u njegovu obranu stao predsjednik kotarskog suda u Makarskoj, koji joj je i sam prisustvovao.¹⁰⁵²

Odnos između Crkve i države dodatno se zaoštrio tijekom 1925., naročito nakon što je u svibnju objavljen Prijedlog zakona o osnovnom školstvu, kojim se predviđalo zapošljavanje svjetovnih učitelja vjeronauka u mjestima gdje nema svećenika te koji je omogućavao njegovo nepohađanje, dok je katekizam po kojem se vjeronauk predavao morao odobriti ministar, koji je po Prijedlogu trebao imati i nadzornu vlast nad vjeroučiteljima. Bilo je predviđeno i zatvaranje

¹⁰⁴⁸ „Rezolucije Makarsko-primorskog svećenstva“, *Jadran*, god. II, br. 6-7, Split, 10.1.1920., 3.

¹⁰⁴⁹ „Makarska“, *Jadran*, god. III, br. 21, Split, 30.3.1921., 3.; „Makarska“, *Jadran*, god. III, br. 23, Split, 6.4.1921., 2.; „Naši dopisi“, *Jadran*, god. III, br. 49, Split, 6.7.1921., 2.

¹⁰⁵⁰ Ivan Čubelić, „Biskupske konferencije Jugoslavije i Hrvatski katolički pokret (1919.-1945.)“. U: *Hrvatski katolički pokret* (ur. Zlatko Matijević), Zagreb 2002., 519.; V. Urlić, *U spomen: Makarsko primorje*, 29.

¹⁰⁵¹ „Učitelj, školska djeca i Pobožno društvo Kćeri Marijinih“, *Jadran*, god. VII, br. 40, Split, 24.9.1925., 4.

¹⁰⁵² DAD, FDO, kut. CL IV d 1, Izvješće zapovjednika žandarmerijske postaje u Makarskoj o govoru koji je održao don Dinko Hrzić 26.12.1924. od 4.1.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV d 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 17.1.1925.

svih konfesionalnih škola koje nisu usklađene sa Zakonom te otvaranje državnih umjesto njih.¹⁰⁵³ Na reakciju makarskih svećenika nije bilo potrebno dugo čekati, pa je na novom sastanku Svećeničke zajednice Makarskog primorja, održanom 15. lipnja 1925., prvo usvojena rezolucija u kojoj su se članovi organizacije pridružili prosvjednoj predstavi episkopata od 16. travnja protiv naredbe ministra prosvjete od 2. siječnja 1925., kojom su se sve kulturne, prosvjetne i humane ustanove stavile pod nadzor školskih nadzornika te su se morale odreći katoličkog i nacionalnog obilježja i dotadašnjih naslova. U rezoluciji je naglašena protuustavnost ove naredbe, a potom je Zajednica pozvala sve narodne poslanike u Skupštini na uvažavanje stavova Katoličke crkve prilikom rada na Zakonu o osnovnim školama te osiguranje prava Crkve na autonomno držanje obvezne vjerske nastave te otvaranje konfesionalnih škola. Rezolucija je upućena Ministarskom savjetu, ministru prosvjete i vjera, Predsjedništvu Skupštine te pojedinim poslaničkim klubovima u Skupštini.¹⁰⁵⁴

Uz sve navedeno, odnose između Crkve i države dodatno je narušavalo vladino nastojanje oko provedbe agrarne reforme kojom su Crkvi bili oduzeti veliki posjedi bez ikakve nadoknade te izbjegavanje sklapanja konkordata s Vatikanom, jer su ranije sklopljeni konkordati s pojedinim državama prestali važiti nakon stvaranja Kraljevstva SHS, što je potvrdio i papa Benedikt XV odlukom od 21. studenog 1921. godine.¹⁰⁵⁵ Zbog svega toga Katolička crkva se u Kraljevini SHS smatrala ugroženom, a njen položaj nije riješen tijekom cijelog međuratnog razdoblja.¹⁰⁵⁶ U borbi protiv države te u nastojanjima da zadrži društveni utjecaj i masovnu podršku svojih vjernika primjenjivala je sva sredstva isprobana već u drugim europskim zemljama, gdje je također pružala otpor nastojanjima liberalnih vlada za sve većom laicizacijom i sekularizacijom. To se odnosilo prije svega na osnivanje brojnih katoličkih društava te kulturnih i prosvjetnih organizacija, naročito omladinskih, a počela je djelovati i kroz političke stranke.¹⁰⁵⁷ U tom kontekstu potrebno je napomenuti da je Crkva po pitanju ingerencija u svjetovnom životu bila u

¹⁰⁵³ B. Laštro, *Položaj Katoličke crkve*, 46-47.

¹⁰⁵⁴ „Sastanak svećeničke zajednice“, *Jadran*, god. VII, br. 25, Split, 18.6.1925., 4.

¹⁰⁵⁵ Mirko Petrović, „Konkordat kao osnov za regulisanje položaja Rimokatoličke crkve u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“. U: *Dijalog povjesničara – istoričara 4* (prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2001., 442.; Zlatko Matijević, „Pokušaji ustavnopravnog definiranja položaja Katoličke crkve u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1921)“. U: *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj II dio* (prir. Hans-Georg Fleck), Zagreb 1999., 18.

¹⁰⁵⁶ Z. Matijević, „Pokušaji ustavnopravnog definiranja“, 24-25.

¹⁰⁵⁷ P. Clark, *European cities and towns*, 307.

sukobu i s H(R)SS-om, koji je taj dio njenog djelovanja nastojao ograničiti, no to nije utjecalo na njihove zajedničke stavove po nacionalnom pitanju, o čemu će tek biti riječi.

8.1.3. Vjerska slavlja u Makarskoj od 1918. do 1929. godine

Već je rečeno kako je tijekom općeg procesa modernizacije došlo do snažnih promjena u vjerskim životima pojedinaca, pri čemu su se značajno mijenjale i same vjerske institucije. Sličan proces prošla je i Crkva, koja se nastojala oduprijeti procesu sekularizacije, koji se brzo širio diljem Europe. Slabljenje utjecaja vjere u javnom životu naročito je dolazilo do izražaja u brzo rastućim europskim gradovima, koji su postajali prave „utvrde“ liberalizma, u odnosu na ruralne sredine, koje su još uvijek pokazivale vrlo visoki stupanj religioznosti.¹⁰⁵⁸ To je rezultiralo specifičnom situacijom u Hrvatskoj i Dalmaciji, gdje sve do istraživanog razdoblja još uvijek nije bio zabilježen snažniji proces urbanizacije, niti su liberalne ideje imale značajnijeg odjeka, no unatoč tome su brojne promjene koje je pokrenula Crkva kao otpor njima na široj razini imale velikog odjeka, što je u skladu sa stavom kako se 19. stoljeće može prije smatrati dobom katoličkog preporoda, koji je uslijedio nakon pada Napoleona 1815., nego dobom uzmaca pred liberalizmom.¹⁰⁵⁹

Crkva se ubrzano modernizirala, a njeno djelovanje počelo je karakterizirati osnivanje velikog broja organizacija i društava te političkih stranaka, dok je pod utjecajem romanticizma 19. stoljeća došlo do ublažavanja stavova prema popularnim religijskim praksama. Na pojavnj razini to je ponajviše dolazilo do izražaja u korištenju novih otkrića gdje god je to bilo moguće. Tako se, primjerice, vrlo rano u vjerskim slavljinama počela koristiti električna energija, naročito mikrofoni kako bi svećenika čuo što veći broj ljudi. No, najznačajniji utjecaj među modernim dostignućima na religioznost 19. stoljeća svakako je imala prometna revolucija, koja je omogućila masovna hodočašća na sveta mjesta na relacijama koje su do tada bile nezamislive, te napredak tiskarske tehnologije, koji je omogućio industrijski tisak knjiga, časopisa te novina vjerskog sadržaja u ogromnim tiražama.¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵⁸ Ž. Mardešić, „Religija industrijske civilizacije“, 120.; Oded Heilbronner, „The Age of Catholic Revival“. U: *A Companion to nineteenth-century Europe 1789-1914* (ur. Stefan Berger), Malden 2006., 238.

¹⁰⁵⁹ Prema: O. Heilbronner, „The Age of Catholic Revival“, 236.

¹⁰⁶⁰ Michel Lagrée, „The impact of technology on Catholicism in France (1850-1950)“. U: *The Decline of Christendom in Western Europe – 1750-2000* (ur. Hugh McLeod i Werner Ustorf), Cambridge 2003., 164-165.; Keith P. Luria, „Catholicism“, *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 5 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 293-294.

Zanimljivo je da su dosadašnja istraživanja kao nositelje tog tzv. katoličkog preporoda tijekom 19. stoljeća prepoznala župnike te žene, pri čemu je naročito zanimljiva uloga žena. Naime, župnici su često bili najobrazovanije, a često i jedine obrazovane osobe u ruralnim sredinama, gdje je većina Europljana u 19. stoljeću još uvijek živjela, pa su stoga bili i logični predvodnici pokreta. U Dalmaciji je njihova uloga bila čak i posebno naglašena, jer je bila jedna od najnerazvijenijih pokrajina Monarhije i gdje u kontekstu široko rasprostranjene nepismenosti svećenici praktički nisu imali oporbu. Jednostavno, nije bilo kritične mase obrazovanih svjetovnih osoba, pripadnika građanske liberalne inteligencije, koja bi eventualno mogla nastupiti antiklerikalno i širiti svoje ideje te zadobiti masovniju podršku u narodu.¹⁰⁶¹ Tako su se u Makarskoj svojim radom i utjecajem tijekom druge polovine 19. stoljeća, naročito u društvenom i političkom životu, istaknuli: Mihovil Pavlinović (1831.-1887.) i Kažimir Ljubić (1835.-1897.).¹⁰⁶² No, uloga žena je bila mnogo kompleksnija. Naime, one su stajale iza većine religijskih organizacija i društava, ali s obzirom da nisu imale pravo glasa i nisu mogle aktivnije djelovati u političkoj sferi javnog života često je njihova uloga bila zanemarivana. U isto vrijeme, njihova izrazito važna funkcija u ovom smislu shvatljiva je i u kontekstu ideje o građanskoj obitelji, jer su vodeći brigu o privatnom životu svojih obitelji imale iznimno veliki utjecaj na širenje vjerskih osjećaja i običaja među najbližim srodnicima, naročito kod djece, o čijem odgoju su bile najpozvanije odlučivati.¹⁰⁶³

Crkvene aktivnosti na prostoru hrvatskih krajeva naročito dobivaju na intenzitetu početkom 20. stoljeća nakon pokretanja Hrvatskog katoličkog pokreta, da bi im u međuratnom razdoblju novi zamah dala enciklika pape Pija XI *Ubi arcano Dei* 1922. godine. U njoj je papa iznio ideju Katoličke akcije, koja se zalagala za jače aktiviranje laika u svakodnevnom društvenom životu, ali izvan političkih stranaka, dok je Crkvena hijerarhija preuzela vodstvo nad svim katoličkim društvima i organizacijama.¹⁰⁶⁴ Sve to imalo je jakog odjeka i u Makarskoj, kao što će se vidjeti iz analize vjerskih običaja te praksi lokalnog stanovništva tijekom istraživanog razdoblja.

¹⁰⁶¹ J. Krišto, *Prešućena povijest*, 103.

¹⁰⁶² Usporedi: F. Glavina, *Makarske teme*, 155-231., 255-278.

¹⁰⁶³ O. Heilbronner, „The Age of Catholic Revival“, 241.; K. P. Luria, „Catholicism“, 293-294.

¹⁰⁶⁴ Usporedi: *Hrvatski katolički pokret* (ur. Zlatko Matijević), Zagreb 2002.; J. Krišto, *Hrvatski katolički pokret*.

8.1.3.1. Obilježavanje blagdana

Raspadom Monarhije i stvaranjem Kraljevstva SHS značajno se promijenio položaj Katoličke crkve, no njen društveni položaj mijenjao se i ranije u dodiru s modernizacijom svih aspekata svakodnevnog života, o čemu je već bilo riječi. Stoga je za istraživanje eventualnih promjena u religioznosti stanovništva Makarske u razdoblju od 1918. do 1929. potrebno prvo analizirati početno stanje, neposredno pred raspad Monarhije, iako se mora uzeti u obzir da je to vrijeme Prvog svjetskog rata, kada su vjerski osjećaji i manifestacije zasigurno nešto jače dolazili do izražaja u odnosu na mirnodopska vremena. No, uzevši i to u obzir, može se zaključiti da do 1918. spora i limitirana modernizacija koja se odvijala na ovom području nije pokrenula snažniju sekularizaciju javnog života Makarske te da nije značajnije utjecala na promjenu stavova njenih građana prema religiji, odnosno Crkvi kao instituciji, bar ne na simboličkoj razini, jedinoj koja se može potvrditi historiografskim izvorima.

Najslikovitije je to bilo prikazano 1915. prilikom proslave stogodišnjice kuge, koja je 1815. usmrtila trećinu gradskog stanovništva. Za vrijeme njenog haranja građani su se bili zavjetovali sv. Srcu Isusovu te su odmah po prestanku epidemije darovali brojne zlatne i srebrene predmete i izradili kapitel Blaženoj Djevici Mariji. Od toga vremena u gradu se posebno slavio blagdan Srca Isusova uz svečanu procesiju. No, nijedno slavlje se nije moglo usporediti s onim na stotu obljetnicu.¹⁰⁶⁵ Općinsko vijeće organiziralo je procesiju te javno ponavljanje zavjeta pred župnom crkvom, u kojem su naglasili kako su svojim grijesima zaslužili Božju kaznu u obliku svjetskog rata, ali su isto tako istaknuli i da žele ponovno zaslužiti Božju milost te su se obvezali svake godine uoči svetkovine postiti te u dogovoru s crkvenim vlastima organizirati misu i procesiju po svim okolnim selima. Ujedno su i ovu svečanost proglasili praznikom prvoga reda, a zavjet su tiskali i podijelili lokalnom stanovništvu. Istovremeno je općinska uprava donijela odluku o izdvajanju 1.000 kruna kroz sljedeće dvije godine za izradu manjeg oltara u čast Presvetog Srca Isusova te kipa *na vječnu spomen odanosti i ljubavi makarske općine*.¹⁰⁶⁶ Prema tome, jasno je vidljiv snažan utjecaj religije na svakodnevni društveni život, a naročito važno je i to da je slavlje organizirala službena politička samoupravna vlast, što potvrđuje dobre odnose između države i Crkve za vrijeme Monarhije. Na isti zaključak upućuje i djelo Nikole Alačevića,

¹⁰⁶⁵ N. Alačević, *Slavni i zaslužni muževi*, 66-67.; „Crtice iz prošlosti“, *Makarsko primorje*, br. 104, god. IX, Makarska, 26.6.2003., 17.

¹⁰⁶⁶ V. Urlič, *U spomen: Makarsko primorje*, 61.

tiskano 1910., u kojem autor ističe kako je *Primorac ljubitelj svoje pragjedovske katoličke vjere te rado vrši svoje kršćanske dužnosti. Njegova mladež, dandanas, koja po svietu hoda, kada kući se povraća nješto hladnija je prema vjeri i pri izvršavanju kršćanskih dužnosti (Njegova je pobožnost tj. postala manje formalna, a više idealna tj. prosvijećena).*¹⁰⁶⁷

Ovakva situacija bila je i očekivana s obzirom da je u Makarskoj Rimokatolička crkva bila apsolutno dominantna religija te religijskog pluralizma nije bilo, a imala je i naklonost političkog sustava, dok su svećenici imali izrazito važnu ulogu u stvaranju nacionalnog identiteta tijekom narodnog preporoda u 19. stoljeću. Sve to zajedno rezultiralo je iznimno visokim stupnjem religioznosti. Pri tome svakako valja napomenuti da se upravo posljednji čimbenik, onaj o ulozi Crkve u procesu nacionalne identifikacije, diljem Europe pokazao kao jedan od najznačajnijih pokazatelja stupnja religioznosti, jer je Crkva u pravilu uspjela zadržati moć i utjecaj dugo u 20. stoljeće upravo u državama gdje su svećenici imali važnu ulogu u tom procesu.¹⁰⁶⁸ Tijekom dvadesetih godina nisu zabilježena nikakva značajnija odstupanja od ovog tradicionalnog odnosa prema vjeri, što potvrđuju vjerske prakse prilikom proslava pojedinih blagdana, koji su bili povezani u tradicionalni katolički kalendar i još su uvijek snažno obilježavali svakodnevni javni život grada.

Blagdanski ritam godine započinjao je, a ujedno i završavao dočekom Nove Godine te proslavom Silvestrova. O tim proslavama ne postoji mnogo izvora, te je poznato samo da se, prema tradiciji, u župnoj crkvi sv. Marka svakog 31. prosinca u 9 sati ujutro pjevala misa, a slavlje bi se nastavilo nastupom župskog zbora u 17 sati, zatim svečanim blagoslovom u 18 sati i prigodnim govorom te izloženjem Svetojstva. Nažalost, dosadašnja istraživanja nisu uspjela otkriti više informacija ni o svjetovnim zabavama povodom dočeka Nove Godine, te je poznato tek da je prilikom proslave dočeka 1919. mjesni orkestar priredio plesnu zabavu.¹⁰⁶⁹

Početak kalendarske godine, u razdoblju do Pepelnice, obilježavali su brojni plesovi i zabave, u organizaciji raznih gradskih društava, a sve bi kulminiralo karnevalskom povorkom na pokladni utorak u kojoj bi sudjelovao veliki broj građana. Zanimljivo je da su upravo pokladne povorke, koje su u Makarskoj predvodili automobili i kočije te raznovrsne maske i karnevalske tematske grupe, potvrđivale njen urbani karakter, jer je u isto vrijeme za ruralne sredine bilo

¹⁰⁶⁷ N. Alačević, *Slavni i zaslužni muževi*, 59.

¹⁰⁶⁸ Martin Conway, *Catholic politics in Europe 1918-1945*, London 1997., 13-14.

¹⁰⁶⁹ „Iz Makarske“, *Novo doba*, br. 5, god. II, Split, 8.1.1919., 4.

karakteristično odijevanje u životinjske kože i krzna te stvaranje buke raznim zvonima i klepetaljka.¹⁰⁷⁰ Prema izvorima, tijekom dvadesetih godina naročito uspio karneval je onaj 1926., kada je u povorci sudjelovalo pedesetak krabulja u jednom osobnom i dva teretna automobila te šest kočija.¹⁰⁷¹ Važnost ovog običaja, koji je često bio korišten za anonimnu kritiku aktualne društvene situacije, potvrđuju zabrane održavanja povorki 1919., uslijed teške gospodarske, ali i političke situacije s obzirom na talijanske pretenzije na Dalmaciju, zatim 1920. iz sličnih razloga te 1925. zbog predizborne kampanje. No, i tada je bilo dopušteno organiziranje pokladnih plesnih zabava, koje su se diljem Europe počele organizirati kao sastavni dio pokladnih slavlja od 18. stoljeća, a na koje su tih godina Makarani mogli pristupiti samo uz iskaznicu koju je izdavalo kotarsko predstojništvo.¹⁰⁷² Najzaslužniji pojedinci za organizaciju pokladnih plesova, kao i samih karnevala, tijekom istraživanog razdoblja uglavnom su bili predstavnici gradske elite, među kojima su se posebno isticali Pino Caralipeo i Silvestar Matulović.¹⁰⁷³

Nakon pokladnog utorka uslijedila bi Korizma, četrdesetdnevno razdoblje odricanja i pripreme za najveći katolički blagdan, Uskrs, koji je „pomični“ blagdan te najranije može biti 21. ožujka, a najkasnije 25. travnja. U skladu s tim, za vrijeme Korizme je najčešće slavljen blagdan Navještenja Blažene Djevice Marije (25. ožujak), koji su Makarani posebno poštivali. Tom prilikom bi u Vepric, obližnje svetište, pod zastavama i križevima masovno stizali hodočasnici iz cijelog Primorja te Omiške, Vrgorske i Imotske krajine, a procjenjuje se da je 1925. prisustvovalo između 5.000 i 6.000 osoba.¹⁰⁷⁴

Vrhunac priprema za doček Uskrsa odvijao se tijekom Velikog tjedna, koji bi započinjao procesijom na Cvjetnicu. Posebno svečano se obilježavao Veliki Petak. Procesija je kretala u šest sati ujutro iz crkve sv. Marka te bi uz pjevanje „Gorke Muke“ trajala oko četiri sata, bez obzira na vremenske uvjete, a prije toga bi dvije osobe obišle grad s drvenim glazbalima,

¹⁰⁷⁰ A. Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja*, 28-29.

¹⁰⁷¹ „Iz Makarske“, *Novo doba*, god. II, br. 5, Split, 8.1.1919., 4.; „Iz Makarske“, *Novo doba*, god. VI, br. 35, Split, 12.2.1924., 2.; „Makarska I.III.“, *Jadran*, god. VIII, br. 9, Split, 4.3.1926., 4.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 408, Split, 27.11.1926., 2.; „Makarska“, *Jadran*, god. IX, br. 6, Split, 10.2.1927., 4.; „Makarska“, *Jadran*, god. IX, br. 7, Split, 17.2.1927., 4.; „Kako se zabavljaju Makarani“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 32, Split, 8.2.1928., 3.

¹⁰⁷² DAD, FDO, kut. CL IV d 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 8.1.1925.; A. Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja*, 28.

¹⁰⁷³ „Zabrana krabulja“, *Dalmatinski glasnik*, god. II, br. 3, Split, 16.1.1920., 1.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, 61.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 3, 119.

¹⁰⁷⁴ „Velika svečanost u Vepricu“, *Jadran*, god. VII, br. 14, Split, 2.4.1925., 4.

„škrगतojkama“, i budili građane, kako je netko ne bi propustio. Po polasku pjevalo se u dvije grupe, muškarci uz „veliki“ križ, koji se nalazio u sredini povorke, a djeca i žene uz „mali“, koji se nalazio na čelu povorke, po kiticu naizmjenice. Muškarci su pjevali dvoglasno, tako da je započinjao jedan tenor, kojeg su potom ostali prisutni muškarci pratili, dok su žene i djeca pjevali jednoglasno. Išlo bi se iz grada do groblja i franjevačke crkve te zatim opet gradom do crkvice sv. Petra na istoimenom poluotoku. Na svakoj od postaja bi nosači križa s nekolicinom pjevača izmolili molitvu za mrtve. Kod crkvice sv. Petra, na istoimenom poluotoku, radila se stanka i odmor, gdje bi se vjernici počastili slatkišima, voćem i rakijom, koje su nosili sa sobom, izuzev pjevača oko križa, jer je njih častio onaj koji nosi križ. Za to vrijeme, križevi bi bili položeni ispred vrata crkvice, a kod njih su se ostavljali milodari. Nošenje „velikog križa“ bila je velika čast, pa je pojedinac koji ju je imao te godine, na Bijelu nedjelju, odnosno Mali Uskrs, za sve pjevače priređivao večeru. O veličini te časti svjedoči podatak da se za nošenje križa trebalo predbilježiti cijelu godinu dana ranije. Mali križ je nosilo dijete, a oba nosača bili su bosonogi. Nakon okrjepe na poluotoku sv. Petra nastavljala se „Gorka Muka“ s pjevanjem istog teksta ispočetka. Prošavši plažom i okolo čitavog grada, dolazilo se do stolne crkve te se nakon što bi se dva puta obišla ulazilo u nju, gdje bi pjevanje završilo. Za to vrijeme bi pred crkvu došle procesije iz okolnih mjesta: Makra, Puharića i Kotišine. Poslijepodne bi najčešće pojedinac koji je nosio veliki križ, ali ponekad i netko drugi, nosio *teški Šimunov križ*, obučen u crnu tuniku od glave do pete te bosonog, a uz molitvu bi potom posjetio sve gradske crkve. Taj križ bio je šupalj te bi se prema snazi nosača ispunio opekama do maksimuma njegove izdržljivosti. Uz njega bi hodale još dvije jednako obučene osobe, vodoravno raširenih ruku. Sva trojica bi na isti način išla ponovno iste večeri u procesiji Velikog Petka, dok su crkvene svečanosti na Veliku Subotu, u skladu s tradicijom, započinjale blagoslovom ognja, vode i uskrsne svijeće.¹⁰⁷⁵

Sljedeće veliko slavlje nakon Uskrsa bilo je Tijelovo, koje se obilježava deveti četvrtak nakon Uskrsa. Tom prilikom bi tradicionalno bila organizirana procesija i blagoslov, a u poslijepodnevним satima i izloženje Presvetog sakramenta.¹⁰⁷⁶ Vjerske pobožnosti u lipnju obilježavao je blagdan sv. Ante Padovanskog (13. lipnja), koji se posebno štovao u gradskom

¹⁰⁷⁵ ASM, *KZDM*, 300.; „Pohađanje crkvenih funkcija“, *Jadran*, god. VII, br. 16, Split, 16.4.1925., 4.; Velika sedmica“, *Jadran*, god. VIII, br. 16, Split, 15.4.1926., 3.; „Veliko-sedmične crkvene pobožnosti“, *Jadran*, god. IX, br. 16, Split, 22.4.1927., 4.; „Veliki Petak u Makarskoj“, *Hrvatski glasnik*, god. II, br. 81, Split, 5.4.1939., 3.; Miće Marinović, *O, makarsko moja*, Makarska 2012., 30.; P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 4, 47.

¹⁰⁷⁶ „Tjelovska procesija“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 126, Split, 1.6.1929., 2.

franjevačkom samostanau, gdje su devet dana pred sam blagdan bile priređivane molitve u njegovu slavu, da bi na sam dan bila održana svečana misa i potom procesija oko grada, koji je za tu priliku bio svečano okićen. Svečev kip nosili su bosonogi vjernici, a uz franjevence bi u procesiji sudjelovao i veliki broj građana te organizirano učenici i gradska glazba.¹⁰⁷⁷

Blagdan Gospe od Karmela (16. srpnja) slavljen je po običaju u crkvi sv. Filipa. U predvečerje dana ranije svirala bi gradska glazba te su paljene bengalske vatre, a ujutro na dan blagdana obavljale su se propisane crkvene funkcije. Poslijepodne bila bi održana svečana procesija, u kojoj bi također sudjelovala gradska glazba.¹⁰⁷⁸

Posebno svečano slavio se blagdan Velike Gospe (15. kolovoz), kada bi u procesiji bio nošen zavjetni kapitel napravljen u njenu čast nakon kuge 1815., a predvečer bi bilo organizirano hodočašće u obližnje svetište, Vepric. Iz Veprica su vjernici, s gorućim svijećama u rukama, u procesiji išli do crkve sv. Marka u Makarskoj, gdje bi se držala propovijed, a slavlje bi završilo uz vatromet i pucanje mužara.¹⁰⁷⁹ Uz navedene blagdane tijekom ljetne sezone, mogu se spomenuti još i onaj sv. Petra (29. lipnja) te sv. Lovre (10. kolovoza), za vrijeme kojih su se tradicionalno održavali vrlo posjećeni sajmovi, no na temelju dostupnih izvora nije bilo moguće utvrditi da li su se tom prilikom održavale i neke vjerske manifestacije. Tek je poznato da bi se na rivi podignuli brojni štandovi puni razne robe, igračaka i drugih proizvoda, a u večernjim satima bi gradska glazba obično održala koncert.¹⁰⁸⁰ Vrlo poštovan bio je i Sveti Jeronim (30. rujna), zaštitnik Dalmacije, te se i na njegov blagdan organizirala svečana procesija, kojoj bi prisustvovao veliki broj Makarana., dok se za blagdan Gospe od Ružarija (prva nedjelja u listopadu) u procesiji okupljalo nešto manje građana, no oko njega su se naročito aktivirali članovi pripadajuće bratovštine.¹⁰⁸¹ Posebno svečano još su tradicionalno obilježavani i Svi Sveti te Dušni dan.¹⁰⁸²

¹⁰⁷⁷ „Blagdan sv. Ante“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 138, Split, 15.6.1929., 2.; ASM, *KZDM*, 338., 408.

¹⁰⁷⁸ „Svečanost Gospe od Karmena. Hrvatske zastave“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 75, Split, 24.7.1924., 4.; „Svečanost Gospe od Karmela“, *Jadran*, god. VII, br. 30, Split, 23.7.1925., 5.

¹⁰⁷⁹ „Iz pokrajine“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 98, Split, 20.8.1924., 4.; „Procesija“, *Jadran*, god. VIII, br. 35, Split, 19.8.1926., 5.; „Svečana proslava blagdana Velike Gospe“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 195, Split, 24.8.1929., 2.

¹⁰⁸⁰ „Blagdan sv. Petra“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 151, Split, 3.7.1929., 2.; „Sv. Lovre“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 189, Split, 17.8.1929., 2.

¹⁰⁸¹ „Procesija“, *Jadran*, god. VII, br. 42, Split, 8.10.1925., 4.; „Jubilarna procesija“, *Jadran*, god. VIII, br. 42, Split, 7.9.1926., 4.; „Jubilarna procesija“, *Jadran*, god. VIII, br. 45, Split, 28.10.1926., 4.

¹⁰⁸² ASM, *KZDM*, 389.; „Svi sveti“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 262, Split, 9.11.1929., 3.

Najveće slavlje bilo je priređivano prilikom proslave gradskog zaštitnika sv. Klementa, 21. studenog. Već osam dana prije proslave obavljale su se u sustolnici večernje molitve u njegovu čast. Dan ranije bila bi otvorena svečeva raka, dok bi sam blagdan navijestilo pucanje mužara od ranog jutra. Cijeli grad bio bi okićen te bi se održavala svečana procesija sa svečevim moćima, uz pjevanje posvećene mu himne. Potom bi se održala i sv. Misa, na kojoj se održavala krizma, a popodne bi se obavljao blagoslov, dok bi navečer obično bio organiziran koncert gradske glazbe te bi se palile umjetne vatre i priređivao vatromet. U procesijama je u pravilu sudjelovao gotovo cijeli grad.¹⁰⁸³

Proslava Božića počinjala je prvom nedjeljom Došašća, a prema tradiciji je u Makarskoj posebno najavljivan osam dana ranije, kada bi građani žurili doći do crkvenih zvona kako bi ga baš oni navijestili. Na Badnji dan se po gradu mogao vidjeti veliki broj stanovnika iz cijelog Primorja koji bi si međusobno čestitali Isusovo rođenje, dok bi u pola noći počela prvo zvoniti zvona samostanske crkve, a potom bi počeli i pucati mužari koji su najavljivali početak mise ponoćke. Na nju su građani išli uz pjevanje božićnih pjesama, a nakon mise bi se u povratku kućama pjevala tradicionalna božićna pjesma: „Veseli se majko Božja, puna milosti! Veseli se i raduj se, rajska svjetlosti!“¹⁰⁸⁴ Pri tome je još potrebno napomenuti kako je u Makarskoj bilo uobičajeno tradicionalno darivanje djece na sv. Lucu (13.12.) i Božić, dok je darivanje na sv. Nikolu (6.12.) bilo u većoj mjeri zastupljeno tek kod obitelji srednjeg gradskog sloja, koji su očito bili nositelji ovog modernog društvenog običaja.¹⁰⁸⁵

U skladu sa svime navedenim, može se tek još jednom zaključiti kako su se očito tradicionalne vjerske prakse i običaji stanovnika Makarske tijekom istraživanog razdoblja još uvijek izrazito jako poštivale, što upućuje na snažnu ulogu vjere u svakodnevnom životu. Time su se ujedno potvrdili i svi ranije doneseni zaključci u poglavljima o društvenoj i obiteljskoj strukturi. Proces sekularizacije još uvijek nije imao značajnijeg odjeka u javnom životu, a građani su aktivno sudjelovali u svim javnim vjerskim manifestacijama. Ipak, za potvrdu ovog zaključka potrebno je analizirati i njihove aktivnosti u vjerskim organizacijama te druge manifestacije pobožnosti, kao i ulogu pojedinih društvenih slojeva u vjerskim aktivnostima, što će omogućiti

¹⁰⁸³ „Crkvena svečanost u Makarskoj“, *Novo doba*, god. VIII, br. 282, Split, 15.11.1925., 5.; „200-godišnjica prenos moći sv. Klementa“, *Jadran*, god. VII, br. 48, Split, 19.11.1925., 4.; „Blagdan zaštitnika grada“, *Jadran*, god. VII, br. 51, Split, 4.12.1925., 3.; „Proslava sv. Klementa“, *Jadran*, god. IX, br. 48, Split, 3.12.1927., 4.; „Proslava sv. Klementa pokrovitelja grada“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 274, Split, 23.11.1929., 3.

¹⁰⁸⁴ „Božić u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. VI, br. 296., Split, 24.12.1930., 20.

¹⁰⁸⁵ Bilješke g. Marina Srzića.

konačni zaključak o tradicionalnosti ili modernosti uloge vjere u svakodnevnom životu Makarske tijekom istraživanog razdoblja.

8.1.3.2. Vjerske organizacije i druge manifestacije pobožnosti

Društvena angažiranost Crkve na lokalnoj razini rezultirala je time da su do početka Prvog svjetskog rata u svim mjestima Makarskog primorja bila osnovana katolička društva, najčešće omladinska, ali je dio njih tijekom rata prestao s djelovanjem. Isto se dogodilo i u Makarskoj, no neposredno nakon završetka rata pokrenuta je inicijativa za obnovom njegovog rada, ali na široj bazi, kako bi u njemu članovi mogle biti i starije osobe. To se ostvarilo krajem 1920., a osnivačka skupština „Hrvatskog katoličko prosvjetnog društva 'Prosvjeta'“ održana je 20. veljače 1921. godine. Prema svojim pravilima društvo je bilo nepolitičko, a svrha mu je bila prosvjetni rad po katoličkim načelima, u cilju gospodarskog i socijalnog napretka članova. Naročita pozornost pridavana je njihovoj moralnoj i nacionalnoj svijesti, a član je mogao postati svaki *neporočan* katolik s napunjenih 18 godina, dok su u pojedinim sekcijama članovi mogli biti i djeca. Početkom 1928. društvo je brojalo 38 članova, no njegov predsjednik naglasio je kako su oni *birani među najotmjelijim krugovima katoličkog građanstva i seljaštva*. Stoga se može zaključiti kako je društvo ipak u određenoj mjeri imalo ekskluzivan karakter po pitanju članstva. U društvenim prostorijama nalazila se knjižnica i čitaonica s većim brojem novina i časopisa, među kojima je bilo i onih na stranim jezicima, a s materijalima ih je opskrbljivalo uredništvo znanstvenog časopisa „Nova revija“, koje je izdavala bogoslovija smještena u gradskom franjevačkom samostanu. Glavninu prosvjetnog rada društvo je obavljalo tijekom zime, kada su organizirali predavanja svakih 15 dana, a koja su najčešće držali profesori franjevačke bogoslovije, zatim makarski župnik don Niko Delić, kotarski sudac Rugjer Bracanović te kotarski učitelj poljodjelstva Antun Vesijak. Teme su najčešće bile iz povijesti Crkve, odnosno aktualnosti iz odnosa Crkve prema modernom svijetu, kao što je pitanje mode, nerazriješivosti braka, odgoja djece ili pitanje utjecaja Crkve na školstvo.¹⁰⁸⁶ Prvi predsjednik

¹⁰⁸⁶ „Makarska“, *Jadran*, god. II, br. 99, Split, 5.5.1920., 2.; „Makarska“, *Jadran*, god. VI., br. 13, Split, 15.5.1924., 3.; „Predavanja“, *Jadran*, god. VI, br. 37, Split, 24.10.1924., 2.; „Prosvjetna predavanja“, *Jadran*, god. VI, br. 44, Split, 25.12.1924., 4.; „Predavanje o modi“, *Jadran*, god. VII, br. 13, Split, 26.3.1925., 4.; „Jedno odlično predavanje“, *Jadran*, god. VII, br. 44, Split, 22.10.1925., 4.; „Predavanja u društvu Prosvjeti“, *Jadran*, god. VIII, br. 50, Split, 3.11.1926., 7.; „Prosvjetna predavanja“, *Jadran*, god. IX, br. 10, Split, 10.3.1927., 4.; DAD, FDO, kut. CD II d 6, Popis kulturno prosvjetnih ustanova u kotaru Makarska.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Katastar društava u Dubrovačkoj oblasti od 10.7.1928.

društva bio je Šime Nikolić, potpredsjednik Mauro Lasnibat, tajnik dr. fra. Ante Crnica, a blagajnik Zakarija Klarić, dok je 1928. predsjednik bio Rugjer Bračanović, potpredsjednik Mauro Lasnibat, tajnik dr. o. R. Rogošić, a blagajnik I. M. Batošić.¹⁰⁸⁷ Dakle, „Prosvjeta“ je razvila vrlo aktivnu društvenu djelatnost, no nažalost na temelju dosadašnjih istraživanja nije moguće reći ništa o djelovanju drugih vjerskih organizacija tijekom istraživanog razdoblja. Poznato je da su pred Prvi svjetski rat djelovali još: Bratovština sv. Sakramenta, Bratovština Gospe od Karmela, Bratovština Dobre smrti, Bratovština Gospe od Ružarija, Marijina ženska i Marijina muška kongregacija, Treći red sv. Frane te podružnica istarske Družbe sv. Ćirila i Metoda, no o njihovom djelovanju u razdoblju od 1918. do 1929. do sada nije ništa otkriveno.¹⁰⁸⁸

Više podataka sačuvano je zato o drugim oblicima pobožnosti, među kojima vrijedi posebno istaknuti rast popularnosti kulta Djevice Marije, koji se širio od druge polovine 19. stoljeća, naročito nakon proglašenja dogme o bezgrešnom začeću 1854. te ukazanja u Lourdesu 1858. godine. Inspiriran sličnošću s pećinom u Lourdesu, pomoćni biskup splitsko-makarske biskupije sa sjedištem u Makarskoj, Juraj Carić, sagradio je 1909. svetište u Vepricu, u neposrednoj blizini Makarske, što je bilo dio rastućeg trenda uspostave velikog broja marijanskih svetišta diljem Europe.¹⁰⁸⁹ Ovo svetište postalo je ubrzo vrlo popularno odredište hodočašća među vjernicima iz šire regije, no u razdoblju od 1919. do 1929. njima nije bio stran odlazak ni u mnogo udaljenije destinacije. Tako je primjerice 1926. iz Dalmacije oko 200 osoba, među kojima je bila i nekolicina Makarana, od 600 ukupno iz cijele Kraljevine, putovalo na hodočašće u Asiz i Rim. Naravno, to putovanje nije bilo jeftino te su si ga mogli priuštiti tek pripadnici gradske elite kao primjerice Mate Klarić, Ljubo Rismondo ili sudac kotarskog suda Rugjer Bračanović.¹⁰⁹⁰

Čvrst položaj Crkve u društvenom životu Makarske u istraživanom razdoblju potvrđuje i osuda te zgražanje nad nastupom gostujućeg komičara M. L. Marinkovića u gradskom kinu pod nazivom „Predavanje o čovjeku“, zbog *blasfemije i pikanterija*, jer je više puta spomenuo Uzašašće i izrugivao se Isusu nazivajući ga prvim avijatičarem te je imao *lascivne aluzije i nečedne šale*. Uz javnu reakciju građana u regionalnim novinama, komičaru su vlasnici kina

¹⁰⁸⁷ „Prosvjeta u Makarskoj“, *Jadran*, god. X, br. 1-2, Split, 18.1.1928., 11.; DAD, FDO, kut. CL III b 8, Katastar društava u dubrovačkoj oblasti od 10.7.1928.

¹⁰⁸⁸ N. Alačević, *Slavni i zaslužni muževi*, 80.; V. Urlić, *U spomen: Makarsko primorje*, 29.

¹⁰⁸⁹ Roger Price, *A social history of nineteenth century France*, New York 1987., 272.; M. Conway, *Catholic politics in Europe*, 17-23.; K. P. Luria, „Catholicism“, 295.; O. Heilbronner, „The Age of Catholic Revival“, 239.

¹⁰⁹⁰ „Hodočasnicima za Asiz-Rim“, *Jadran*, god. VIII, br. 26, Split, 17.6.1926., 3.; „Makarska“, *Jadran*, god. VIII, br. 37, Split, 2.9.1926., 4.

zabranili mogućnost eventualnog budućeg nastupa u njihovim prostorijama.¹⁰⁹¹ Ranije je već bilo riječi o drugim snažnim reakcijama lokalne zajednice na slučajeve nemoralnog ponašanja, čime se samo potvrđuju donešeni zaključci o čvrstom stavu prema važnosti vjere i njenom snažnom utjecaju na svakodnevni život. Uz to, već je bilo spomenuto i kako su se žene posebno sređivale za nedjeljne mise, koje su predstavljale jedinu priliku za druženje s prijateljicama, a važnost pohađanja misnih slavlja potvrđuje i inicijativa lokalnih trgovaca te obrtnika za zabranom rada nedjeljom, uz obrazloženje kako oni koji rade ih ne mogu pohađati.¹⁰⁹² Dakle, prema svemu navedenom, može se zaključiti kako je na simboličkoj razini i u javnom životu utjecaj Crkve, a time i sama religioznost Makarana, u vremenskom razdoblju između 1918. i 1929. bila vrlo jaka te da proces sekularizacije definitivno na ovom području još uvijek nije bilježio značajnije rezultate.

To se potvrđuje i analizom nekolicine oporuka iz dvadesetih godina pronađenih u dosadašnjim istraživanjima, koje bar donekle pružaju uvid u intimno osjećanje vjere pojedinaca. Tako je, primjerice, Anka Malić, trgovkinja u Makarskoj, naložila svojoj polusestri da na očevom grobu napravi križ, kako je on još za života zaželio te kasnije i odredio u svojoj oporuci. Također joj je naložila i da od ostavljenog joj novca svake godine uplati 20 misa na pokoj njene duše, njenih roditelja, tetke Marice i ostalih njenih bližnjih te da plati mjesečno jednu misu na groblju kroz godinu dana nakon njene smrti. Od svoje ostavštine 100 kruna je ostavila crkvi sv. Marka, 200 kruna crkvi Sv. Filipa te 100 kruna sv. Anti kod franjevaca u samostanu, a 100 kruna Dobrotvornom zavodu za siromahe.¹⁰⁹³ Dome Bušelić je crkvi sv. Marka ostavila 20.000 kruna, i to 10.000 za kupnju zvona, a 10.000 za mise za njenu dušu i duše njenih bližnjih, dok je Mare Rubelj odredila da joj se u samostanu ili u Vepricu izmoli nekoliko misa za spokoj duše.¹⁰⁹⁴ Kada se uz to uzmu u obzir i zaključci istraživanja o vrlo niskim razinama nezakonite i predbračno rođene djece te očito strogim društvenim normama i vrijednostima koje su vladale u svakodnevnom životu, može se definitivno ustvrditi kako se na primjeru religioznosti još jednom potvrdila ranije postavljena teza o sporoj modernizaciji društvenih odnosa među stanovnicima

¹⁰⁹¹ „Umjetnički koncerat i vrijeđanje vjerskih osjećaja“, *Jadran*, god. V, br. 52-53, Split, 20.10.1923., 6.;

¹⁰⁹² „Nedjeljni počinak“, *Jadran*, god. VII, br. 29, Split, 16.7.1925., 4.

¹⁰⁹³ DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 7 (1920.-1921.), 1331, Oporuka Anke Malić od 17.6.1921

¹⁰⁹⁴ DAST, JBSD, Andrija Žitko, kut. 8 (1921.-1922.), 1567, Oporuka Dome Bušelić od 1.5.1922.; ASM, kut. 1, Popis nabožnih zavještaja manje važnosti za l. polugodište 1924.

Makarske. Sporost ovoga procesa posebno dolazi do izražaja pri analizi društvene stratifikacije, koja je još uvijek bila izrazito prisutna kod svih analiziranih vjerskih aktivnosti.

8.1.3.3. Društveni slojevi i religioznost

Već je navedeno kako su članovi najaktivnije lokalne vjerske organizacije tijekom istraživnog razdoblja bili birani *među najotmjerenijim krugovima*, a to je bila karakteristika svih vjerskih aktivnosti u Makarskoj u razdoblju od 1918. do 1929. godine. Predstavnicima viših društvenih slojeva i gradske elite bili su njihovi nositelji, pa je primjerice kum zastave trećoredaca bio trgovac Jakov Barić, a kuma Jerka pl. Ivanišević, dok su prilikom proslave 700-godišnjice smrti sv. Franje kumovi novih zvona za franjevačku crkvu, kupljenih doprinosima svih Makarana, bili Mate Klarić sa ženom, Ljubo Rismondo sa ženom i dvojicom sinova, Jakov Barić sa ženom, Jerka pl. Ivanišević i S. Lasnibat.¹⁰⁹⁵ Time se potvrdila tradicionalnost društvene strukture grada, jer su u isto vrijeme pripadnici viših društvenih slojeva u razvijenijim europskim sredinama, primjerice liječnici, učitelji ili državni službenici, pa u određenoj mjeri i članovi plemstva, bili podijeljeniji u stavovima prema Crkvi. Stoga je Crkva krajem 19. i početkom 20. stoljeća sve veću podršku tražila u nižim društvenim slojevima, koji su počeli biti smatrani nositeljima tradicionalnih oblika religijske prakse. Ova promjena percepcije bila je potaknuta i ranije spomenutom promjenom odnosa Crkve prema popularnim tradicijama, kao i širenjem socijalizma među radništvom diljem Europe, što je počelo predstavljati prijetnju njihovog potpunog udaljenja od Crkve, a predstavljena je enciklikom Pape Lava XIII *Rerum Novarum* 1891., u kojoj je posebna pozornost bila dana upravo radničkom pitanju.¹⁰⁹⁶ No, taj proces je do potpunog izražaja dolazio tek u razvijenijim urbanim središtima i društvima, gdje se društvena slojevitost i razvila u pravom smislu, dok su u manjim gradovima i sredinama koje su se sporije modernizirale, kao što je Makarska, ili ruralnim područjima, predstavnici viših društvenih slojeva bili znatno snažnije integrirani u sustav lokalne tradicijske religijske prakse.¹⁰⁹⁷

Tradicionalnost karakteristika vjerskih običaja i praksi prisutnih u Makarskoj tijekom istraživnog razdoblja potvrđuje i podatak da su ugledne lokalne obitelji u to vrijeme još uvijek

¹⁰⁹⁵ „Makarska“, *Jadran*, god. VI, br. 42, Split, 5.12.1924., 5.; „Proslava 700-godišnjice sv. O. Franje“, *Jadran*, god. VIII, br. 48, Split, 18.11.1926., 4.; „Proslava 700-godišnjice“, *Novo doba*, god. IX, br. 270, Split, 21.11.1926., 7.

¹⁰⁹⁶ Lucian Hölscher, „Secularization and Urbanization in the Nineteenth Century – An Interpretative model“. U: *European religion in the Age of Great Cities - 1830-1930* (ur. Hugh McLeod), London 1995., 274-276.; M. Conway, *Catholic politics in Europe*, 22-23.

¹⁰⁹⁷ L. Hölscher, „Secularization and Urbanization“, 276.

imale pravo na vlastitu klupu u župnoj crkvi sv. Marka, koja je bila prekrivena baršunastom tkaninom zvanom velud, što je jasno simboliziralo društvenu hijerarhiju.¹⁰⁹⁸ To je ujedno potvrđivalo da je odlazak u crkvu još uvijek bio društveno očekivan, pa i među gradskom elitom, koja se u pravilu mnogo brže okretala sekularizaciji od nižih društvenih slojeva.

Niži društveni slojevi su, za razliku od elite, u Crkvi nalazili utočište, što je postalo karakteristika svih društava diljem Europe tijekom 19. stoljeća. Posebno je to bilo izraženo kod doseljenika iz ruralnih područja u velike gradove, koji su odrastali u strogo katoličkom okruženju te su u Crkvi nalazili poznato okruženje, uz čiju potporu su se nastojali boriti s izazovima života u gradu. Crkva im je također pružala i nadu u vječno spasenje, kroz simboliku odricanja i podnošenja težine života, dok je u isto vrijeme od bogatijih vjernika tražila da skrbe o njima, za što im je „obećavala ulazak u raj“ putem koncepta dobrotvornosti.¹⁰⁹⁹ Ovaj oblik promjena unutar Crkve imao je svog odraza i u Makarskoj, pa je u 19. stoljeću ostavštinom Špire Miličića utemeljeno gradsko ubožništvo, a prilikom spomenute proslave 700-godišnjice smrti sv. Franje općina Makarsko-primorska simbolično je organizirala večeru za 12 makarskih siromaha. Pri tome je bitno napomenuti i kako je briga o siromasima bila dio katoličke tradicije, što potvrđuje veći broj ostavština imovine bogatih Makarana u dobrotvorne svrhe tijekom 18. i 19. stoljeća, naročito lokalnoj organizaciji Javne dobrotvornosti.¹¹⁰⁰

Kao što je već rečeno, tradicionalnost društvene strukture Makarske koja je do izražaja dolazila pri vjerskim aktivnostima bila je posljedica sporosti općeg modernizacijskog procesa, naročito urbanizacije, jer još uvijek nije bilo došlo do bržeg porasta broja stanovnika, dok je većina stanovnika koja je doseljavala bila porijeklom iz okolnih ruralnih područja, koja su u usporedbi s gradom bila čak i još religioznija, što je u skladu s brojnim sličnim istraživanjima diljem Europe. U tim okolnostima jednostavno nije bilo dovoljno snažnog poticaja za promjenu tradicionalnih oblika i načina života.¹¹⁰¹

Sukob s modernim građanskim liberalnim shvaćanjima očito još uvijek nije bio došao do lokalne razine, unatoč pojedinim incidentima, bar ne u vjerskom smislu, već se još uvijek držao usko političkog i stranačkog djelovanja, dok uloga vjere u svakodnevnom životu nije bila

¹⁰⁹⁸ „Najveća kuća pjesnikova trga“, *Makarsko primorje*, god. VII, br. 77, Makarska, 23.4.2001., 16.

¹⁰⁹⁹ O. Heilbronner, „The Age of Catholic Revival“, 245.; K. P. Luria, „Catholicism“, 293-294.; R. Price, *A social history of nineteenth century France*, 276.

¹¹⁰⁰ Usporedi: Zoran Ladić, *Last will: Passport to Heaven*, Zagreb 2012.

¹¹⁰¹ Michael Argyle, *Religious Behaviour*, London 1998., 134-135.

dovedena u pitanje. Dapače, sve političke stranke i organizacije još uvijek su koristile vjeru, što kroz organiziranje svetih misa, što kroz blagoslove zastava, nastojeći tim putem steći legitimitet unutar lokalne zajednice. Takvoj situaciji pridonosila je i slaba razvijenost lokalnog gospodarstva, uslijed koje još uvijek nije bilo došlo do snažnije promjene tradicionalnih dominantnih tipova zanimanja, dok je turizam, koji je omogućavao brže upoznavanje lokalnog stanovništva s modernim društvenim trendovima, još uvijek bio u svojim začecima.

Ipak, kada se istraživanja o religioznosti usporede s političkom situacijom, određene razlike mogu se uočiti. Naime, HPS, kojeg je svećenstvo iznimno snažno podupiralo, unatoč odličnim početnim pozicijama odmah po osnivanju Kraljevine SHS, ubrzo je izgubio popularnost u korist prvo Zemljoradničke stranke, a potom H(R)SS-a, koji su nastupali s prilično protucrkvениm programom. Padu popularnosti svećenika zasigurno su doprinijeli i njihovi veliki zemljoposjedi te redovina koju su im seljaci morali davati, a pri tome je vrlo indikativan bio i dobar rezultat komunista na prvim parlamentarnim izborima u novonastaloj državi. Stoga je opravdan zaključak kako je utjecaj Crkve očigledno u toj sferi svakodnevnog života ipak već bio u određenoj mjeri oslabio i unutar tradicionalne sredine kao što je bila Makarska. No, to ne podrazumijeva i slabljenje vjere kod pojedinaca, naročito s obzirom da je tradicionalna vjerska praksa ostala i dalje vrlo prisutna u svakodnevnom životu, već se eventualno može govoriti o transformaciji doživljaja vjere, pri čemu se ona u određenoj mjeri „privatizirala“, što jest odlika modernizacije društva, ali izrazito spore modernizacije u ovom slučaju.

8.2. SVJETOVNI SIMBOLI

8.2.1. Državni simboli u službi ideje jugoslavenskog unitarizma

Moderna država predstavlja glavnog protivnika aktivnoj ulozi religije u javnoj sferi svakodnevnog života te ju nastoji ograničiti na strogo privatnu sferu, a u isto vrijeme se pokušava nametnuti kao najvažniji čimbenik društvenog života. U tom duhu počeli su se u državama Zapadne Europe, koje su bile predvodnice procesa modernizacije na svim poljima, u 19. stoljeću suzbijati svi javni oblici religijskog djelovanja, koji su se počeli zamjenjivati proslavama državnih praznika i organizacijom sekularnih javnih manifestacija.¹¹⁰² Pri tome su moderne države počele djelovati na gotovo istovjetne načine kao i religiozne institucije, što je posebno

¹¹⁰² Isto, 144-146.

došlo do izražaja na simboličkoj razini, kada se analiziraju načini obilježavanja državnih praznika i upotrebe različitih simbola u usporedbi s religijskim praksama. Pri tome je važnost simbola bila izrazita uslijed njihove jednostavnosti, što je omogućavalo identificiranje cijele zajednice i razvijanja osjećaja zajedničke pripadnosti. Stoga su vladajuće elite počele koristiti simbole u cilju legitimizacije svoje moći i vlast, a njihovi politički suparnici kako bi ih delegitimizirali.¹¹⁰³

Prema sličnom obrascu ponašala se i Kraljevina SHS, gdje su ove težnje za uplitanjem u svakodnevni život bile još naglašenije s obzirom da je ona bila multinacionalna država u koju su po prvi put u svojoj povijesti ušli narodi i pokrajine koji nikada ranije nisu živjeli zajedno te su baštinili drugačije tradicije, načine i oblike života. S obzirom da državni identitet, kao i pripadnost određenoj naciji, nisu čovjeku urođene osobine, već se uče, važnu ulogu u njihovom stvaranju te održavanju imaju simboli. U usporedbi s već nastalim i formiranim nacionalnim državama, u Kraljevini SHS simboli su imali znatno teži zadatak, jer su trebali stvoriti novi zajednički identitet.¹¹⁰⁴ Stoga je i njihova prisutnost u svakodnevnom životu bila naročito naglašena, što je u skladu s istraživanjima o upotrebi simbola u državama gdje vlast još uvijek ne posjeduje potpunu legitimnost, pa prisutnošću svojih simbola u svakodnevnom životu nastoji građanima dati do znanja da je *njezina ideologija postala vladajućom*. S tim ciljem obilježavalo su se državni praznici i druge obljetnice, ali i davala imena ulica te podizali spomenici. Povijesne osobe ili događaji koji su njima predstavljani bili su nositelji tzv. *nacionalnog panteona*, koji su građanima pokazivali primjer ponašanja koji treba slijediti te koji su postavljali društvene norme i vrijednosti. Na taj se način, pozivajući se na tradiciju, vladajući sustav potvrđivao te legitimirao pred svojim stanovnicima.¹¹⁰⁵

Situaciju unutar novonastale države dodatno su komplicirale i javne pretenzije susjednih država na njene teritorije, ali i činjenica da su službene vlasti bile prilično sumnjičave prema odanosti svih stanovnika Kraljevine, naročito Hrvata, prema ideji zajedničke države pod dinastijom Karađorđevića. Svemu tome država je nastojala doskočiti snažnom potporom unitarističkoj ideji jedinstva triju naroda, (Srba, Hrvata i Slovenaca), koji su prema toj ideji predstavljali tek plemena jedinstvene jugoslavenske nacije, dok je centralistički ustrojena država trebala biti odraz toga jedinstva. No, prva zapreka ostvarenju te ideje nalazila se već u njoj samoj,

¹¹⁰³ David I. Kertzer, *Ritual, Politics & Power*, New Haven-London, 1988., 1-2.

¹¹⁰⁴ Pál Kolsto, „Državni simboli u novim državama: znakovi jedinstva i podjele“, *Prilozi*, 33 (2004.), 186-188.

¹¹⁰⁵ M. Azaryahu, „Politički simboli u svakidašnjici“, 264.

jer je od samog osnutka države 1918. bila široko rasprostranjena percepcija da ona predstavlja kontinuitet srpske države, s obzirom na sve žrtve koje je podnijela u praktički neprekidnom ratu od 1912. do 1918. godine. Stoga je unitaristička ideologija u stvarnosti predstavljala dominaciju srpskog naroda i tradicije te se u potpunosti temeljila na srpskoj srednjovjekovnoj mitologiji.¹¹⁰⁶ Pri tome su izrazito važnu ulogu imale političke kulture zemalja koje su ušle u Kraljevstvo SHS 1918. godine. Naime, dok nacionalne ideologije u Monarhiji nisu mogle biti izražene kroz državne ustanove i institucije, u Kraljevini Srbiji je situacija bila obrnuta, a nakon ujedinjenja nije došlo do njihove institucionalne transformacije, već su se samo proširile na cijelo područje novonastale države te su nastavile *vršiti svoju tradicionalnu ulogu*, što je rezultiralo srpskom dominacijom.¹¹⁰⁷

Nametanje srpske kulture i tradicije u novonastaloj državi potvrđuje već analiza najznačajnijih simbola. Iako je jednakost triju naroda uvijek naglašavana te su i državni simboli konstruirani od nacionalnih simbola svih triju priznatih naroda, ipak se lako može uočiti prvenstvo koje je u svemu imao srpski simbol. Tako je grb kraljevine Jugoslavije bio tek dopunjeni grb Kraljevine Srbije, pri čemu je štit unutar bijelog dvoglavog orla podijeljen simbolima Srbije, Hrvatske i Slovenije, dok je državna himna, koja nikada nije bila službeno proglašena, najčešće izvođena u verziji prema kojoj su prva i četvrta strofa bile iz srpske, druga iz hrvatske, a treća iz slovenske himne. U ostalim slučajevima izvođene su sve tri narodne himne, pri čemu je „Bože pravde“ uvijek svirana prva. Za zastavu Kraljevine uzeta je trobojnica s vodoravnim plavim, bijelim i crvenim poljem, u redosljedu koji ranije nikada nije korišten, s obzirom da je zastava Države SHS bila s vodoravnim crvenim, bijelim i plavim poljem, dok je ranija zastava Kraljevine Srbije bila s vodoravnim crvenim, plavim i bijelim poljem, pa se po tom pitanju ne može govoriti o izraženoj dominaciji.

U Makarskoj je promjena sustava simbola do izražaja došla odmah nakon odlaska austro-ugarske vojske kada je veći broj građana počeo kolektivno paliti slike cara Franje Josipa po gradu, a već nekoliko dana potom je riva, kao žila kucavica ovog gradića, preimenovana u Wilsonovu obalu, prema američkom predsjedniku Thomasu Woodrowu Wilsonu, koji je zbog svog programa u 14 točaka u kojem se pobunio protiv tajnih pregovora te inzistiranja na pravu

¹¹⁰⁶ Ljubomir Antić, „Međuratni smjerovi hrvatske politike“. U: *Hrvatski katolički pokret* (ur. Zlatko Matijević), Zagreb 2002., 469.

¹¹⁰⁷ I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 139., 158-159.

naroda unutar Monarhije na samoodređenje postao vrlo popularan.¹¹⁰⁸ Istovremeno je i gradski ribnjak, koji je do tada nosio ime *Franje Josipa I*, preimenovan u park *kralja Petra I*, dok je *Hrvatska kavana* u zgradi općine preimenovana u kavanu *Jugoslavija*. U istom duhu je na sjednici Općinskog vijeća 11. studenog 1918. oduzeto počasnno građanstvo posljednjem austrijskom namjesniku Dalmacije, Mariu Attems. ¹¹⁰⁹ Također, u to vrijeme bile su vrlo česte javne manifestacije kojima se slavilo stvaranje nove države, ali i izražavani protesti protiv talijanskih prisvajanja velikih dijelova hrvatske obale.¹¹¹⁰ Način djelovanja simbola do izražaja je ponajviše došao 4. travnja 1921. za vrijeme proslave evakuacije talijanske vojske s okupiranih područja prema Rapallskom sporazumu. Tom prilikom cijeli grad bio je okićen zastavama, a organizirana je svečana povorka, na čijem čelu je bila zastava, a za njom su išle dvije djevojčice, jedna obučena u bijelo, koja je predstavljala krajeve koji se oslobađaju, a drugo u crno, koja je predstavljala krajeve koji ostaju pod talijanskom upravom.¹¹¹¹

Najčešće prisutni državni simbol u svakodnevnom životu bila je zastava i njoj se pridavalo iznimno značenje. To potvrđuje slučaj nasilnog skidanja talijanske zastave s parobroda u makarskoj luci u prosincu 1918. te velika svečanost priređena 5. travnja 1921. u čast uplovljavanja prvog parobroda pod zastavom Kraljevstva SHS. Igrom slučaja to je bio baš parobrod pod imenom „Makarska“, a dočekaio ga je praktički cijeli grad, uz sviranje gradske glazbe, koja je odsvirala sve tri narodne himne, dok su vojnici prisutni na parobrodu pucali u zrak.¹¹¹² Ove, uglavnom spontane, javne manifestacije svjedoče o oduševljenju koje je vladalo u Makarskoj, kao i u cijeloj Dalmaciji, neposredno nakon završetka rata i osnivanja Kraljevstva SHS, no ta potpora je pomalo slabila te je sve veću ulogu ponovno preuzimala nacionalna identifikacija. To u određenoj mjeri potvrđuje i dopis Pokrajinske vlade za Dalmaciju svim kotarskim predstojništvima u pokrajini iz lipnja 1922., u kojem se naglasilo da pri svim svečanostima državnoj zastavi, kao zakonitom znaku i simbolu državnog ustrojstva i narodnog

¹¹⁰⁸ ASM, KZDM, 274.

¹¹⁰⁹ V. Urlić, *U spomen: Makarsko primorje*, 101.

¹¹¹⁰ AFSM, KZDM, 273., 280.; „Doček srpske vojske u Makarskoj“, *Novo doba*, god. I, br. 168, Split, 24.11.1918., 2-3.; „U Makarskoj“, *Novo doba*, god. II, br. 27, Split, 3.2.1919., 4.; „U Makarskoj“, *Novo doba*, god. III, br. 85, Split, 13.4.1920., 1.; „Proslava u Makarskoj“, *Novo doba*, god. IV, br. 78, Split, 6.4.1921., 2.; „Pred 10 godina u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 272, Split, 23.11.1928., 2.; V. Urlić, *U spomen: Makarsko primorje*, 100., 103.

¹¹¹¹ „Proslava u Makarskoj“, *Novo doba*, god. IV, br. 78, Split, 6.4.1921., 2.; „Naši dopisi“, *Jadran*, god. III, br. 24, Split, 9.4.1921., 3.

¹¹¹² AFSM, KZDM, 280.; „Slavlje Amerikancima u Makarskoj“, *Novo doba*, god. I, br. 189, Split, 17.12.1918., 2.; „Proslava u Makarskoj“, *Novo doba*, god. IV, br. 78, Split, 6.4.1921., 2.

jedinstva, pripada počasno mjesto u odnosu na druge zastave. Ovaj dopis uslijedio je kao reakcija na dojavu u kojima se navodilo kako razna društva, ali i crkve obiju vjera diljem Dalmacije prigodom svečanosti vješaju samo plemenske zastave, ili ako ovu i izvjesu, da ju ne stavljaju na počasno mjesto, dok je važnost zastave kao državnog simbola još jednom potvrđena odmah nakon uvođenja diktature.¹¹¹³

Naime, odlukom Ministarskog savjeta od 22. lipnja 1929. propisano je da se prilikom proslave državnih praznika i u drugim svečanim prilikama službenog karaktera na svim ustanovama javno - pravnog karaktera treba isticati samo državna zastava Kraljevine Jugoslavije te je zabranjeno isticanje svih nacionalnih zastava, što je ponovljeno i u Zakonu o nazivu i podjeli Kraljevine od 3. listopada 1929., s tim da zabrana nije bila više ograničena samo na svečane prilike.¹¹¹⁴ Odmah po objavljivanju ovog Zakona u Makarskoj su izvještene isključivo državne zastave, dok su sve ostale uklonjene, a organizirana je i svečana proslava, koja je započela obilaskom gradske glazbe oko grada. Potom se formirala četveroredna povorka pod 15 državnih zastava, koja je za vrijeme obilaska grada klicala Kralju, predsjedniku Vlade i državi te pjevala patriotske pjesme.¹¹¹⁵ Dakle, službene vlasti su nastojale i na taj simbolički način pokazati prvenstvo jugoslavenske ideje nad nacionalnom, a uz najdominatnije simbole, kao što su grb, zastava i himna, o kojima je već nešto rečeno, to je posebno dolazilo do izražaja i po pitanju drugih simboličkih nositelja državnosti, kao što su primjerice državni praznici, spomenici i imena ulica. No, ovo istraživanje ograničit će se na one koji se na temelju dosadašnjih istraživanja mogu potvrditi u Makarskoj, a to su prakse obilježavanja državnih praznika, zatim aktivnosti oko podizanja spomenika te primjeri djelovanja nacionalističkih organizacija, kao glavnih nositelja vladajućeg sustava simbola.

8.2.1.1. Proslave državnih praznika

Proslave državnih praznika predstavljaju važne rituale, koji su standardizirani i ponavljajući. Kroz njih se na simboličnoj razini potvrđuje, ali i ponovno konstituira moć

¹¹¹³ ŽAM, fascikl: 1922., Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj župskom uredu u Makarskoj od 29.6.1922.; ŽAM, fascikl: 1922., Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj svim župskim uredima u kotaru Makarska od 23.12.1920.

¹¹¹⁴ DAD, FDO, kut. CD IV e 4, Dopis načelnika Općeg odjeljenja Ministarstva poljoprivrede velikom županu Dubrovačke oblasti od 25.7.1929.; *Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine*, 20.

¹¹¹⁵ DAD, FDO, kut. CD IV d 8, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 14.10.1929.

vladajuće elite na način da je u njima jasno određen položaj svih sudionika, pri čemu počasno mjesto zauzimaju predstavnici države.¹¹¹⁶ Uz to, vrlo važan aspekt ovih proslava predstavlja njihova masovnost, jer ta njihova karakteristika doprinosi razvoju osjećaja zajedničke pripadnosti svih prisutnih.¹¹¹⁷ U Kraljevini SHS, kao i u drugim državama uostalom, službeni praznici služili su kao podsjetnik građanima na nužnost i neophodnost njenog postanka, a u njenom konkretnom slučaju tomu se dodavala i nužnost vladavine dinastije Karađorđevića te promicanje jugoslavenske unitarističke ideologije.

Analizom običaja proslave državnih praznika u Makarskoj tijekom razdoblja od 1918. do 1929. još jednom se potvrdila teza o srpskoj dominaciji unutar te ideologije i državnog sustava općenito. Naime, najznačajniji državni praznik bio je Vidovdan (28. lipanj), kojim se obilježavala kosovska bitka 1389. te spominjalo sve poginule tada, ali i u kasnijim ratovima za oslobođenje, pri čemu se uglavnom odavala počast samo srpskim vojnicima u ratu s Turcima, odnosno potom u Balkanskim ratovima te u Prvom svjetskom ratu. To je posebno bilo važno s obzirom da su sjećanja na Prvi svjetski rat, tijekom kojeg je država i utemeljena, bila još uvijek vrlo svježja, ali to je ujedno predstavljalo i veliku prepreku nacionalnom ujedinjenju jer se veliki dio stanovništva za vrijeme njegovog trajanja nalazio na suprotnoj strani.¹¹¹⁸ Uz Vidovdan, državni praznici bili su i Dan ujedinjenja (1. prosinac) te kraljev rođendan, koji je za vladavine kralja Petra bio 14. srpnja, a za vrijeme kralja Aleksandra 17. prosinca. Uz ove praznike svečano su se obilježavali još i dan sv. Ćirila i Metoda, dan sv. Save (27. siječnja), dan Zrinskog i Frankopana (30. travnja), koji je u isto vrijeme bio i važan nacionalni blagdan, zatim dan rođenja Josipa Jurja Strossmayera (4. veljače) te religijski blagdani za građane pojedinih vjeroispovijesti.¹¹¹⁹

Proslave državnih praznika i drugih važnijih datuma, kao i svih događaja unutar kraljevske obitelji kao što su rođendani kralja i kraljice, obilježavani su u Makarskoj velikim svečanostima, po uobičajenom obrascu. Grad bi bio okićen zastavama, pucalo bi se iz mužara, te bi se držala sv. Misa za dotičnu prigodu, a potom bi se najčešće organizirala povorka s gradskom glazbom, koja bi se uz klicanje kralju, dinastiji i zajedničkoj državi Srba, Hrvata i Slovenaca

¹¹¹⁶ D. I. Kertzer, *Ritual, politics & power*, 2-11., 25.

¹¹¹⁷ A. Muraj, *Zagrebačka blagdanska ozračja*, 7.

¹¹¹⁸ M. Falina, *Pyrrhic Victory*, 107.

¹¹¹⁹ Kod katolika to su bili: nedjelja, Svi sveti, Bezgrešno začecje, Božić (dva dana), Nova godina, Bogojavljenje, Svijećnica, Blagovijest, Uskrs (od velike srijede do drugog dana Uskrsa zaključno), Spasovo, drugi dan Duhova, Tijelovo, Sv. Alojzije te Petrovo. Za više usporedi: DAD, FDO, kut. DL I a 7, Pravilnik o praznovanju praznika u osnovnim, srednjim i stručnim školama Kraljevine SHS.; Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 389-390.

uputila do zgrade kotarskog predstojništva ili općinskog upraviteljstva, gdje bi predstojniku, odnosno općinskom načelniku čestitali praznik te ga zamolili da prenese pozdrave Kralju i dinastiji. Tada bi uslijedio njihov govor o važnosti trenutka, kao i o povijesnim okolnostima nastanka Kraljevine SHS te značaju dinastije Karađorđević i zahvala na čestitkama. U tim manifestacijama bi nacionalna društva sudjelovala korporativno, u službenim odjelima, a po završetku govora gradska glazba bi odsvirala himnu.¹¹²⁰ Nažalost, na temelju dostupnih izvora

¹¹²⁰ DAD, FDO, kut. CL II b 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 2.5.1919.; ŽAM, fascikl: Spisi općeg biskupskog vikarijata Makarska za godinu 1919., Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj biskupskom vikarijatu u Makarskoj od 23.6.1919.; „Petrovdan u Makarskoj“, *Novo doba*, god. II, br. 153, Split, 15.7.1919., 3.; „Makarska“, *Jadran*, god. I, br. 121, Split, 18.7.1919., 3.; ŽAM, fascikl: Spisi općeg biskupskog vikarijata Makarska za godinu 1919., Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj biskupskom vikarijatu u Makarskoj od 12.12.1919.; „Proslave 1. prosinca“, *Novo doba*, god. II, br. 189, Split, 5.12.1919., 3.; ASM, kut. 1, Dopis općeg biskupskog vikarijata u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 15.4.1920.; ASM, kut. 1, Dopis općeg biskupskog vikarijata u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 24.6.1920.; ŽAM, fascikl: Spisi općeg biskupskog vikarijata Makarska za godine 1920. i 1921., Dopis općinskog upraviteljstva u Makarskoj biskupskom vikarijatu u Makarskoj od 3.7.1920.; DAD, FDO, kut. CL III a 6, Brzovjav kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o rođenju kraljevića Petra od 10.8.1920.; DAD, FDO, kut. CL III a 6, Brzovjav kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 8.10.1920.; DAD, FDO, kut. CD I f 9, Brzovjav kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti od 17.10.1920.; ŽAM, fascikl: 1921., Dopis biskupskog vikarijata u Makarskoj kotarskom predstojniku u Makarskoj od 26.6.1921.; ŽAM, fascikl: 1921., Proglas općinskog upraviteljstva u Makarskoj povodom Vidovdana od 26.6.1921.; „Proslava u Makarskoj“, *Novo doba*, god. IV, br. 147, Split 1.7.1921., 2.; „Manifestacije u Dalmaciji“, *Novo doba*, god. IV, br. 149, Split, 4.7.1921., 3.; ASM, kut. 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 7.1.1923.; ASM, kut. 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 23.6.1923.; DAD, FDO, kut. CL III a 6, Brzovjav kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 9.9.1923.; DAD, FDO, kut. CL III a 6, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 9.9.1923.; ASM, kut. 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 29.11.1923.; ASM, kut. 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 7.1.1924.; DAD, FDO, kut. CL III c 5, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 17.6.1924.; ASM, kut. 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 26.6.1924.; ASM, kut. 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 17.8.1924.; ASM, kut. 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 4.9.1924.; DAD, FDO, kut. CL III c 6, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 6.9.1924.; DAD, FDO, kut. CL III c 6, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 18.8.1924.; ASM, kut. 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 28.11.1924.; ASM, kut. 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 15.12.1924.; DAD, FDO, kut. CL IV b 2, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 17.12.1924.; ASM, kut. 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 3.1.1925.; ASM, kut. 1, Dopis općeg biskupskog vikarijata u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 28.4.1925.; ASM, kut. 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 26.6.1925.; ASM, kut. 1, Proglas općinskog upravitelja povodom Vidovdana od 26.6.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV b 2, Tjedno izvješće o političkim prilikama u kotaru za razdoblje 21.-27.6.1925. od 28.6.1925.; ASM, kut. 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 5.9.1925.; „Proslave“, *Jadran*, god. VIII, br. 7, Split, 19.2.1926., 5.; „Proslava Zrinjsko-Frankopanska“, *Jadran*, god. IX, br. 19, Split, 14.5.1927., 4.; „Proslava u Makarskoj“, *Novo doba*, god. X, br. 282, Split, 5.12.1927., 7.; DAD, FDO, kut. CD III b 4, Brzovjav kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti od 9.1.1928.; ASM, kut. 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 19.1.1928.; DAD, FDO, kut. CD I f 9, Brzovjav kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti od 28.1.1928.; ASM, kut. 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj starješinstvu samostana u Makarskoj od 28.11.1928.; DAD, FDO, kut. CD III b 10, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu

nije moguće definitivno utvrditi koliko su građani sudjelovali u tim manifestacijama, jer su sačuvana samo službena (jednostrana) izvješća, u kojima se uglavnom koriste fraze kako je svečanostima prisustvalo mnogobrojno građanstvo ili „cijeli grad“. Također, nije poznato ni da li su još neki simboli, osim zastava, u većoj mjeri korišteni prilikom tih svečanosti, ali se može uočiti kako su se na gotovo identičan način slavile prigodne svečanosti, kao što su primjerice rođenja prinčeva, dok su približno slično kao državni praznici obilježavane i posjete visokih državnih dužnosnika. Izvjesile bi se zastave te bi im bio organiziran svečani doček i pozdravni govor, dok bi prilikom samog dolaska počasnog gosta pucali mužari i svirala gradska glazba. To potvrđuju proslave zabilježene prilikom posjeta velikog župana Petra Grisogona 1924., zatim bana Primorske banovine Ive Tartaglie 1929. te samog kralja Aleksandra iste godine.¹¹²¹

S obzirom da je Aleksandar bio apsolutno dominantna osoba u državi tijekom cijelog istraživanog razdoblja potrebno je reći nešto više o tom događaju. Bio je dočekan odmah po dolasku na područje općine, u Podgori, a uz put do Makarske sve kuće bile su okićene zastavama. Građani su ga dočekali na predjelu zvanom „Marineta“, uz sviranje gradske glazbe i pucanje mužara. Na njihovom čelu nalazili su predstavnici lokalnih vlasti, kotarski predstojnik i općinski načelnik te svi javni službenici, uz koje su se nalazili i franjevci iz lokalnog samostana, kao i ostali svećenici, zatim članovi Sokolskog društva sa zastavom te gradska glazba. Dobrodošlicu je izrazio prvo kotarski predstojnik Luka Pivac, a potom i općinski načelnik Ante Mastrović. Kralj se zahvalio i upoznao s prisutnim predstavnicima javnih službi, a zatim se uputio prema pristaništu gdje se ukrcao na admiralsku jahtu „Vila“. Prije toga mu je jedna učenica predala cvijeće, a zlatar Mate Jurišić zlatom izvezeno orlovo pero. U kratkom razgovoru zadržao se s vođom lokalnog Sokolskog društva, Živkom Alačevićem, općinskim načelnikom Mastrovićem i

Dubrovačke oblasti od 5.12.1928.; „Proslava 1.XII. po Pokrajini“, *Novo doba*, god. XI, br. 309, Split, 5.12.1928., 2.; DAD, FDO, kut. CD IV c 9, Brzozav kotarskog predstojnika velikom županu Dubrovačke oblasti od 18.12.1928.; DAD, FDO, kut. CD IV d 4, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj o proslavi Vidovdana od 29.6.1929.; DAD, FDO, kut. CD IV d 4, Izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj o primanju vijesti o rođenju princa Tomislava od 30.6.1929.; DAD, FDO, kut. CD III b 10, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 30.6.1929.; „Proslava Vidovdana“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 150, Split, 2.7.1929., 2.; „Manifestacije prigodom rođenja novog kraljevića“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 151, Split, 3.7.1929., 2.; „Proslava rođendana prestolonasljednika Petra“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 210, Split, 11.9.1929., 2.; „Veličanstvena manifestacija u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 242, Split, 16.10.1929., 2.; „Proslava praznika Ujedinjenja u Primorskoj banovini“, *Novo doba*, god. XII, br. 295, Split, 3.12.1929., 4.

¹¹²¹ „Pohod velikog župana“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 60, Split, 17.6.1924., 2.; DAD, FDO, kut. CD IV d 5, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 9.7.1929.; „Veličanstvene i spontane manifestacije ljubavi i odanosti Kralju i Njegovom domu u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 160, Split, 13.7.1929., 2.; „Kralj i narod“, *Novo doba*, god. XII, br. 169, Split, 9.7.1929., 3.; „Trijumfalni pohod bana dr. Tartaglie kroz Primorsku banovinu“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 291, Split, 13.12.1929., 1.; ASM, *KZDM*, 430.

donačelnikom Barbierijem te samostanskim gvardijanom i kapelnikom gradske glazbe.¹¹²² Tom prilikom posebno se mora istaknuti srdačan odnos s predstavnicima Crkve, jer je kralj tijekom šetnje do jahte bio okružen svećenicima, što im je zamjerila općinska uprava.¹¹²³ Na simboličkoj razini time je potvrđen „privilegirani“ status Crkve na lokalnoj razini, jer je dobar odnos s njenim predstavnicima osiguravao naj snažnji oblik legitimacije unutar lokalne zajednice.

8.2.1.2. Spomenici

Uz proslave državnih praznika, izrazito važni nositelji simbola državne ideologije su spomenici. Njihova svrha, kao i drugih nositelja simboličnog značenja, bila je podsjećanje građana na pripadnost većem entitetu te novonastaloj državi.¹¹²⁴ U Kraljevini SHS tijekom dvadesetih godina bile su stalno prisutne jake intencije za podizanjem što većeg broja spomenika posvećenih istaknutim pojedincima ili događajima iz povijesti, koji su predstavljali važne osobe i trenutke u razvoju unitarističke ideologije. Poseban položaj u tom sustavu simbola imao je Kralj Petar I, koji je dobio nadimak „Veliki osloboditelj“ i „Ujedinitelj“ te je njegov lik bio vrlo čest motiv umjetnicima, a sustavnost izgradnje i usvajanja novog državnog identiteta na tom načelu vidljiv je iz činjenice da su same vlasti često pokretale akcije skupljanja novčanih priloga za podizanje sličnih spomenika. Tako je 1926. bila pokrenuta akcija skupljanja novca za spomenik kralju Petru u Novoj Gradiški, no u Makarsko-primorskoj općini bilo je skupljeno tek 50 din, jer je vladala izrazita neimaština kod građana.¹¹²⁵ Ipak, iste godine je općina Makarsko-primorska u izradi predračuna za 1927. predvidjela trošak u iznosu od 2.500 din za podizanje Karađorđeva doma u Beogradu.¹¹²⁶

Već sljedeće godine pokrenuta je akcija prikupljanja novca za spomenik kralju Petru u Beogradu te je potrajala sve do polovice 1928. godine. Tom prilikom je u samoj Makarskoj prikupljeno 5.652 din, a dobrovoljni prilog dalo je 176 građana, koji su svi pojedinačno popisani s iznosom koji su donirali, dok je u ostatku općine prikupljeno još 971,50 din. Od ukupne svote,

¹¹²² „Kralj i narod“, *Novo doba*, god. XII, br. 169, Split, 9.7.1929., 3.; „Veličanstvene i spontane manifestacije ljubavi i odanosti Kralju i Njegovom domu u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 160, Split, 13.7.1929., 2.

¹¹²³ ASM, KZDM, 430.

¹¹²⁴ D. I. Kertzer, *Ritual, politics & power*, 22.

¹¹²⁵ DAD, FDO, kut. CD II a 3, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 15.11.1926.

¹¹²⁶ DAD, FDO, kut. CD II a 7, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 12.1.1927.

sama općina Makarsko-primorska dala je 1.000 din, dok je većina privatnih donacija bila u sitnim iznosima od dva do 20 din. Jedino su predstavnici gradske elite mogli priuštiti si više iznose, što je ujedno bio i pokazatelj moći, a među njima su se naročito istaknuli oni koji su bili članovi režimskih stranaka. Tako je najveću donaciju, u iznosu od 500 din, dao Josip Rančić (DS), dok je Petar Negrini (NRS) dao 300 din, Vice Lalić (SDS) 100 din, kao i Živko Alačević (SDS), don Niko Ribičić (DS), Bartul Vranković (NRS), Mate Klarić (HSS), Miho Rismondo, Giusto Ivanišević, Petar Klarić, Frano Glavičić (upravitelj carinarnice), Mate Jurišić te franjevački samostan. U isto vrijeme, u ostale dvije općine prikupljeno je još 3.959,50 din, pri čemu je većina skupljena u Vrgorcu, dok su u općini Gornje Primorje skupljena tek 163 din.¹¹²⁷

Sljedeća dobrotvorna akcija pokrenuta je već u lipnju 1928., za podizanje spomen-crkve za kralja Petra, no na području kotara Makarska nije skupljeno niti dinara, dok je za podizanje spomenika na Mačkovom kamenu 1929. tek općina Gornje Primorje izdvojila 50 din, a Vrgorac i Makarska javili su kako uslijed teške financijske situacije nisu u stanju unijeti u proračun ovu stavku¹¹²⁸ Zanimljivo je da nije bilo interesa za sudjelovanjem u ovim akcijama niti među članovima lokalne elite, iako bi to možda bilo oportuno, no s obzirom na manjak izvora o ovim događajima daljnji zaključci nisu mogući. Ipak, potrebno je spomenuti i kako je općina Makarsko-primorska u izradi općinskog predračuna za 1929. predvidjela 4.000 din kao doprinos izgradnji Karađorđeva doma.¹¹²⁹

U kontekstu odnosa službenih vlasti prema spomenicima i njihovoj ulozi širenja jugoslavenske unitarističke ideologije može se analizirati i sukob oko postavljanja grbovnika sa slavenskim grbovima na spomenik Andriji Kačiću Miošiću, podignutom na središnjem gradskom trgu 1890. godine. Vlasti Monarhije bile su zabranile njegovo postavljanje s obrazloženjem da je ondje postavljeni albanski grb u stvari ruski, ali s njegovim izgledom nisu bile zadovoljne ni vlasti Kraljevine SHS, jer im je osim albanskog grba, s kojom nije bila u prijateljskim odnosima, smetao i grb Trojedne kraljevine, koji se nalazio u njegovoj sredini, što nije odgovaralo novim okolnostima i ideologiji unitarističkog jugoslavenstva, kojoj su smetali nacionalni identiteti.

¹¹²⁷ DAD, FDO, kut. CD III d 6, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 18.7.1928.

¹¹²⁸ DAD, FDO, kut. CD III d 3, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 25.6.1928.; DAD, FDO, kut. CD IV f 6, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 6.4.1929.; DAD, FDO, kut. CD III d 3, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 25.6.1929.

¹¹²⁹ GMM, *Zapisnici sjednica Općinskog vijeća*, 3.

Građani cijelog Primorja, a potom i općinsko upraviteljstvo odmah je po osnivanju Kraljevstva SHS zatražilo od Pokrajinske vlade postavljanje mozaika, no to je bilo odbijeno, a potom je pokrenuto nekoliko inicijativa za njegovim postavljanjem. To je u konačnici rezultiralo popuštanjem službenog stava te je grbovnik postavljen na Kačićev spomenik 8. lipnja 1922., u sklopu proslave vjenčanja kralja Aleksandra s princezom Marijom, koje je kao državni praznik bilo popraćeno velikim slavljem, uz cjelodnevnu zvonjavu zvona, pucanje mužara, koncert gradske glazbe, paljenje raketa na poluotoku sv. Petra, rasvjetom svih zgrada i okolice te paljenjem lanca krijesova u razmaku od 500 m po Biokovu i početnih slova imena kralja i kraljice.¹¹³⁰

8.2.1.3. Djelovanje nacionalističkih organizacija

Već je rečeno da su nacionalističke organizacije, među kojima se prema angažiranosti i djelovanju u Makarskoj ističu Jugoslavenski sokol i Orjuna, bile glavni nositelji simbola vladajuće ideologije. Kao i druge političke organizacije, one su nastojale kroz simboliku stvarati sliku o sebi, putem koje su privlačile nove članove, a koji su potom bili prepoznavani unutar lokalne zajednice kao predstavnici tog konkretnog sustava simbola.¹¹³¹ Kao prvi primjeri njihovog djelovanja u cilju propagiranja jugoslavenskog unitarizma u Makarskoj tijekom dvadesetih godina može se spomenuti prikazivanje tragedije „Srpska duša“ i predstave „Narodno oslobođenje i ujedinjenje“, povodom proslave rođendana prijestolonasljednika Aleksandra 1920., koje je organiziralo lokalno Sokolsko društvo. U istom duhu su članovi društva za vrijeme proslave Dana ujedinjenja 1927. održali sokolsku zakletvu uz poklik jedinstvu jugoslavenskog naroda, da bi večernju svečanost otvorio Kleme Puharić izlaganjem o povijesti borbe za oslobođenjem jugoslavenskog naroda, uz isticanje kako su Srbi, Hrvati i Slovenci pravi Jugoslaveni, koji moraju oživotvoriti narodno jedinstvo i provesti u djelo ujedinjenje jugoslavenskog naroda.¹¹³² Članovi društva redovito su organizirali i proslave povodom dana sv.

¹¹³⁰ DAD, FDO, kut. CL II d 8, Dopis općinskog upraviteljstva Pokrajinskoj vladi za Dalmaciju u Splitu od 2.4.1919.; „Makarska“, *Jadran*, god. I, br. 155, Split, 30.8.1919., 2.; „Odužimo se starcu Milovanu“, *Jadran*, god. II, br. 15, Split, 20.1.1920., 2.; „Oj pjesniče, nesretniče“, *Jadran*, god. II, br. 42, Split, 21.2.1920., 2.; „Makarsko primorje“, *Jadran*, god. II, br. 239, Split, 28.10.1920., 2.; DAD, FDO, kut. CL II d 8, Zapisnik sjednice općinskog vijeća održane 22.5.1922.; „Proslava Kraljeve svadbe u Pokrajini“, *Novo doba*, god. IV, br. 133, Split, 13.6.1922., 3.; AFSM, *KZDM*, 275.; N. Alačević, *Slavni i zaslužni muževi*, 65.

¹¹³¹ D. I. Kertzer, *Ritual, politics & power*, 16-18.

¹¹³² „Iz Makarske“, *Novo doba*, god. III, br. 286, Split, 20.12.1920., 2.; „Sokolsko društvo u Makarskoj“, *Sokol na Jadranu*, 2 (1927.), br. 11-12, 164-165.

Save te rođenja Josipa Jurja Strossmayera, kojeg su unitaristi jako cijenili zbog njegove jugoslavenske ideje, ali i Zrinsko-Frankopanskog dana, koji su bili simboli junaštva u borbi protiv vanjskih neprijatelja.¹¹³³ Pri svemu tome posebna pažnja posvećivala se uspomeni na pojedince iz Makarske, članove predratnog Sokolskog društva, zaslužne za „nacionalnu stvar“, već spomenutom Josipu Antunoviću te Vjerku Vranjicanu, koji je umro u zatvoru u Sarajevu 1915. godine.¹¹³⁴

Članovi lokalne organizacije Orjune svoj su cilj jasno naglasili ubrzo po svom osnivanju, kada su početkom 1923. u prostorijama Jugoslavenske čitaonice organizirali *Nacionalistički ples*, uz sudjelovanje orkestra splitske vojne glazbe. Tom prilikom je plesna dvorana bila uređena tako da prikazuje Jugoslaviju, koja počiva na čvrstim stupovima srpstva, hrvatstva i slovenstva. Na počasnom mjestu bila je kraljeva slika okićena cvijećem badema, a predsjednik gradske organizacije i ujedno istaknuti član lokalne organizacije DS-a, Marcel Barbieri, u govoru je kao njen cilj naveo *stvaranje novog rasnog jugoslavenskog tipa te novog jugoslavenskog društva*, pri čemu svi građani Kraljevine SHS moraju u jugoslavenstvu tražiti *svoj spas, svoju jakost i svoju budućnost*.¹¹³⁵ No, kako je vrijeme prolazilo potpora idejama propagiranima od strane službenih vlasti i nacionalističkih organizacija sve više je slabila te se njihov broj članova smanjivao, a djelovanje gasilo, dok su otpori prema nametanju državne ideologije jačali.

¹¹³³ „Proslava u Makarskoj“, *Novo doba*, god. IV, br. 78, Split, 6.4.1921., 2.; „Proslave“, *Jadran*, god. VIII, br. 7, Split, 19.2.1926., 5.; „Sokolsko društvo u Makarskoj“, *Sokol na Jadranu*, 1 (1927.), br. 4, 69.; „Sokolsko društvo Makarska“, *Sokol na Jadranu*, 3 (1928.), br. 5-7, 98.; Zlatko Virč, *Hrvatski sokol u sjeveroistočnoj Hrvatskoj*, Vinkovci 1998., 65-66.

¹¹³⁴ „Proslava u Makarskoj“, *Novo doba*, god. IV, br. 147, Split, 1921., 2.; „Proslava kraljeve svadbe u Pokrajini“, *Novo doba*, god. V, br. 133, Split, 1922., 3.; „Proslava u Makarskoj“, *Novo doba*, god. X, br. 282, Split, 5.12.1927., 7.; „Proslava I.XII. po Pokrajini“, *Novo doba*, god. XI, br. 309, Split, 5.12.1928., 2.; „Proslava I.XII. po Pokrajini“, *Novo doba*, god. XI, br. 309, Split, 5.12.1928., 2.; „Sokolsko društvo u Makarskoj“, *Sokol na Jadranu*, 3 (1928.), br. 1, 13.; „Proslava Vidovdana“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 150, Split, 2.7.1929., 3.; „Manifestacije povodom rođenja novog kraljevića“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 151, Split, 3.7.1929., 2.; „Veličanstvene i spontane manifestacije ljubavi i odanosti Kralju i Njegovom domu u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 160, Split, 13.7.1929., 2.; „Iz putničkog ureda“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 166, Split, 20.7.1929., 3.; „Skauti i naraštaj zemunskog sokola“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 172, Split, 27.7.1929., 3.; „Izlet iz Starigrada“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 178, Split, 3.8.1929., 2.; „Zabavna večer u logoru zemunskog sokola“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 184, Split, 10.8.1929., 2.; „Veličanstvena manifestacija u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 242, Split, 16.10.1929., 2.; „Sokolsko društvo u Makarskoj“, *Sokol na Jadranu*, 4 (1929.), br. 12, 198.; „Kralj i narod“, *Novo doba*, god. XII, br. 169, Split, 9.7.1929., 3.; „Proslava praznika Ujedinjenja u Primorskoj banovini“, *Novo doba*, god. XII, br. 295, Split, 3.12.1929., 4.

¹¹³⁵ „Zabavno veče Orjuna u Makarskoj“, *Pobeda*, god. III, br. 6, Split, 18.2.1923., 2.

8.2.1.4. Otpori nametanju državnih simbola

Snaga državne ideologije te razina njenog poštivanja ovisi u velikoj mjeri o općeprihvaćenom mišljenju koliko je poruka koju ona šalje dobra. Pri tome do izražaja dolaze razlike između demokratskih sustava i autoritarnih te totalitarnih režima, jer demokratski sustavi mogu računati na slaganje stanovnika s vrijednostima ideologije koju država propagira bez prisile. U tom slučaju, građani su svjesni da ideje koje država propagira, kao i donešeni zakoni, služe „višem dobru“ te da nisu postavljeni u cilju zaštite interesa političke elite. Suprotno tome, kod građana koji žive u nekom obliku diktature jako je prisutan kritičan stav prema njima, jer smatraju kako su nastali isključivo kao samovolja elite.¹¹³⁶

Neposredno nakon Prvog svjetskog rata te tijekom prvih godina djelovanja novonastale države, u Makarskoj je, kao i u ostatku Dalmacije, vladala izrazito velika podrška prema idejama koje su službene vlasti propagirale. No, ta podrška je postupno slabila, a istovremeno je jačao otpor, koji se u drugoj polovici dvadesetih godina pod vodstvom H(R)SS-a pretvorio u opći nacionalni pokret. Najoštrij oblici „obračuna“ s državnim simbolima u Makarskoj tijekom istraživanog razdoblja predstavljali su slučajevi paljenja crne korotne zastave nakon smrti Petra I na zgradi kotarskog suda 1921., zatim vješanja zastave Habsburške monarhije prilikom proslave Gospe od Karmena na crkvu sv. Filipa iste godine te postavljanja državne zastave naopako prilikom proslave Dana ujedinjenja 1925. godine.¹¹³⁷ Nažalost, o tim događajima dosadašnja istraživanja nisu otkrila više pojedinosti te nije poznato da li su počinitelji ikada otkriveni, no njihova pojava svjedoči da je među Makaranima bilo pojedinaca izrazito nezadovoljnih situacijom u državi i vladajućim sustavom već tijekom tog prvog dijela istraživanog razdoblja. Uz te primjere izrazitih suprotstavljanja vladajućoj ideologiji, nešto češći bili su blaži „incidenti“, kao primjerice izbjegavanje postavljanja kraljeve slike u ugostiteljskim objektima, na što su se relativno često žalili članovi režimskih stranaka, koji su u svakodnevnom društvenom životu nastupali kao nositelji službene ideologije.¹¹³⁸ Također, kao jedan od oblika nenasilnog, odnosno pasivnog otpora lokalnog stanovništva prema službenoj državnoj ideologiji zasigurno se može

¹¹³⁶ Cass R. Sunstein, *Why societies need dissent*, London 2003., 45.

¹¹³⁷ „Klerikalci izvesili crno-žutu zastavu“, *Život*, god. , br. 469, Split, 21.7.1921., 2.; „Crnožuta zastava“, *Novo doba*, god. IV, br. 165, Split, 23.7.1921., 4.; DAD, FDO, kut. CL II d 6, Tjedno izvješće o djelovanju kotarskog predstojništva u redarstvenom pogledu u razdoblju 18.-24.9.1921.; „Jugoslavenstvo naših davidovičevaca“, *Život*, god. VII, br. 3, Split, 9.1.1925., 3.

¹¹³⁸ „Indolencija ili šta drugo?“, *Život*, god. VII, br. 5, Split, 16.1.1925., 3.

promatrati i pad popularnosti ranije spomenutih nacionalističkih organizacija te režimskih stranaka.

Predstavnici režima nisu birali sredstva u obračunu s oporbom, da bi sve kulminiralo atentatom u Skupštini 1928. godine. Taj događaj doveo je javni sukob do usijanja, što se odrazilo na sve jače javno istupanje protiv državnih simbola te različitim oblicima nenasilnog otpora prema službenim vlastima, a jedini izlaz iz te situacije predstavljalo je vladajućoj eliti uvođenje diktature. Ovaj društveni proces također se potvrdio i na primjeru Makarske, gdje unatoč ranije spomenutim incidentima sve do atentata u Skupštini nije bilo organiziranih oblika javnog građanskog neposluha. No, situacija se nakon ovog događaja promijenila. Općinska uprava, koja je bila u rukama HSS-a, odmah je nakon atentata u Skupštini uklonila s općinske zgrade srpsku zastavu, a ugostitelju Milošu Bušeliću zabranila njeno isticanje povodom Vidovdana. Općinski dužnosnici počeli su bojkotirati svjetovni dio proslava državnih blagdana, a prisustvovali su samo svetim misama, na koje su počeli dolaziti u običnim, a ne više u svečanim odijelima. Prilikom proslave državnih praznika odbijali su vješati zastave na općinsku zgradu, a nisu više ni pozivali lokalno stanovništvo na proslave te su prekinuli i s tradicijom pucanja iz mužara, koje su organizirali isključivo prilikom proslave lokalnih praznika i blagdana. Uz sve to, nekolicina građana fizički se sukobila s Grgom Angjelinovićem i njegovom pratnjom, kao predstavnicima režima, a novoformiranu vladu se javno nazivalo krvavom. Javne manifestacije nezadovoljstva nastalom situacijom redovito su se održavale, kao i mise zadušnice za Stjepana Radića te ostale žrtve atentata, a tijekom tih manifestacija došlo je u nekoliko navrata i do manjih sukoba sa žandarima te oglašivanja na naredbe kotarskog predstojnika, o čemu je sve već bilo riječi.¹¹³⁹ Slični, pa i mnogo oštriji sukobi, istovremeno su se odvijali i u ostalim hrvatskim krajevima te su se nastavili sve dok kralj Aleksandar nije odlučio ovo stanje prekinuti uvođenjem diktature.¹¹⁴⁰

Uvođenje diktature dočekano je u Makarskoj svečano te je bučno pozdravljeno od strane građana, uz kićenje zastavama velikog broja kuća i zgrada, jer se vjerovalo kako je kralj odlučio riješiti sve nastale probleme, uključivo i nacionalno pitanje. Uostalom, uvođenje diktature pozdravio je i Vladko Maček izjavom o otkopčanom *lajbeku* (prsluku). Zanimljivo je da je kotarski predstojnik u Makarskoj primijetio da su građani tih dana u većem broju nego inače išli

¹¹³⁹ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 8.1.1929.

¹¹⁴⁰ Usporedi: F. Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. 1, 523-561.; Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1992., 391-425.

na misu, dok je u isto vrijeme zamjerio općinskom upraviteljstvu što nije proglašenje diktature pozdravilo pucanjem iz mužara ili nekim drugim oblikom svečanosti.¹¹⁴¹ Nažalost, na temelju izvora ne može se sa sigurnošću utvrditi razlog ovog čina općinske uprave. Tako je diktatura silom prekinula javni sukob simbola u svakodnevnom životu te osigurala apsolutno prvenstvo ideologiji jugoslavenskog unitarizma, što je na snazi ostalo sve do 1935., kada je došlo do ublažavanja sustava i njegove ponovne relativne demokratizacije. Stoga se posljednjim oblikom građanskog neposluha prema službenim vlastima u Makarskoj tijekom istraživanog razdoblja može smatrati dvodnevna projekcija filma o Radićevom životu u gradskom kinu, koja je održana 12. siječnja 1929. i kojoj je ukupno prisustvovalo 430 osoba, a koju je kotarski predstojnik neuspješno pokušao spriječiti.¹¹⁴²

8.2.2. Nacionalni simboli

Važan aspekt otpora prema ideologiji jugoslavenskog unitarizma predstavljala je sve masovnija upotreba nacionalnih simbola u svakodnevnom javnom životu, što se može potvrditi njihovom sve većom prisutnošću u Makarskoj tijekom dvadesetih godina, no ovu pojavu potrebno je proučavati odvojeno od samog sukoba, jer su ti simboli u isto vrijeme predstavljali mnogo dulji i širi društveni proces formiranja hrvatske nacije. Sukob s državnim simbolima i ideologijom jugoslavenskog unitarizma u razdoblju od 1918. do 1929., kao i u razdoblju koje je slijedilo potom, zasigurno predstavlja važnu fazu tog šireg procesa, jer su kolektivne akcije otpora prema režimu dodatno ojačale snagu nacionalnog identiteta lokalnog stanovništva.¹¹⁴³

Nacionalni simboli intenzivno su bili prisutni u javnom životu Makarske od druge polovine 19. stoljeća. Naime, na prvim općinskim izborima održanim u Dalmaciji (1865.) u Makarskoj je pobijedila Narodna stranka, a njeni predstavnici u Općinskom vijeću odmah su na prvoj sjednici nakon izbora (24.10.1865.) proglasili hrvatski jezik službenim te su naručili hrvatsku zastavu za općinsku zgradu.¹¹⁴⁴ Od toga vremena su na općinskoj zgradi visjeli i sagovi s hrvatskim simbolima, koje su u javnom životu grada sve do raspada Monarhije isticale i brojne

¹¹⁴¹ DAD, FDO, kut. CD V c 6, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 9.1.1929.

¹¹⁴² DAD, FDO, kut. CD IV c 9, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje od 6.-12.1.1929.

¹¹⁴³ Lee A. Smithey, „Identity Formation in Nonviolent Struggles“. U: *Recovering Nonviolent History: Civil Resistance in Liberation Struggles* (ur. Maciej J. Bartkowski), London 2013, 31., 34.

¹¹⁴⁴ F. Glavina, *Makarske teme*, 179-180.

organizacije, političke stranke te pojedinci. Neposredno nakon raspada Monarhije, u svakodnevnom javnom životu počeli su dominirati jugoslavenski simboli, što se nastavilo u prvim poslijeratnim godinama, kao što je već bilo rečeno. Hrvatski nacionalni simboli korišteni su samo u pojedinim prigodama, i to uglavnom od strane vjerskih organizacija, kao primjerice prilikom proslave blagdana Gospe od Karmena 1924., kada su hrvatske zastave bile izvješene na crkvi i zvoniku ili kada su „Hrvatsko katoličko društva 'Prosvjeta'“ te zbor franjevačkih bogoslova organizirali dvije priredbe povodom proslave tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva 1925. godine.¹¹⁴⁵

Istina, hrvatska zastava i sagovi s hrvatskim simbolima i dalje su se nalazili na zgradi općine, ali su se uz njih nalazile državna i srpska zastava te sagovi sa srpskim simbolima. O upotrebi hrvatskih simbola od strane pojedinih političkih opcija kroz to vrijeme ne postoji potvrda u izvorima, iako se, s obzirom na stranačke aktivnosti u drugim sredinama, može zaključiti da su je predstavnici lokalne organizacije Hrvatske zajednice zasigurno koristili prilikom svojih političkih aktivnosti. No, tek nakon HSS-ovog preuzimanja općinske vlasti 1926. hrvatski simboli opet postupno preuzimaju dominantnu poziciju u svakodnevnom javnom životu grada. Naime, odmah nakon preuzimanja vlasti su uklonili s općinske zgrade sagove sa srpskim simbolima i istaknuli isključivo one s hrvatskim simbolima, a pri tome se može još napomenuti kako su ti sagovi ujedno bili u skladu sa stranačkom ideologijom, jer su potvrđivali nacionalni i seljački kulturni identitet lokalnog stanovništva.¹¹⁴⁶

Isto tako, najvećom nacionalnom manifestacijom u Makarskoj tijekom dvadesetih godina definitivno se može smatrati cjelodnevna svečanost HSS-a, iako je to prvenstveno stranačka svečanost i kao takva ne bi trebala biti dio ove analize. No, s obzirom na svoju masovnost, zatim snažnu prisutnost nacionalne ideologije i simbolike unutar HSS-ovih aktivnosti te isprepletenost stranačke i nacionalne ideologije ne smije se preskočiti. Naime, manifestaciju je predvodio Stjepan Radić 4. srpnja 1926., a prisustvovalo joj je oko 2.000 građana i mještana okolnih

¹¹⁴⁵ „Spomen narodnih mučenika“, *Jadran*, god. 3, br. 31, Split, 4.5.1921., 2.; „Svečanost Gospe od Karmena. Hrvatske zastave“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 75, Split, 24.7.1924., 4.; „Makarska“, *Jadran*, god. VII, br. 3, Split, 15.1.1925., 5.; „Akademija za proslavu 1000-godišnjice hrv. kraljevstva“, *Jadran*, god. VII, br. 29, Split, 16.7.1925., 4.; ASM, *KZDM*, 302-303., 386., 401.; Proslava tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva odvijala se tijekom cijele godiu diljem Hrvatske, što je doseglo vrhunac s dvije svečanosti u Zagrebu, u srpnju i kolovozu 1924. godine. Za više o proslavama usporedi: Hrvoje Matković, „Proslava tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci u Hrvatskoj“. U: *Prvi hrvatski kralj Tomislav* (ur. Josip Bratulić), Zagreb 1998., 271-280.; Z. Matijević, *U sjeni dvaju orlova*, 187-214.

¹¹⁴⁶ DAD, FDO, kut. CD I e 4, Dopis Klarića, Ribarovića i Jurišića kotarskom predstojniku u Makarskoj od 4.6.1926.

naselja. Pri Radićevom dolasku noć ranije bilo je pucano iz mužara te su se osvijetlili vrhovi Biokova, kao i poluotok sv. Petar, a pred kućom Mate Klarića, njegovog domaćina, bio je priređen vatromet. Povorka koja se sutradan formirala oko 10 sati ujutro prvo je napravila krug oko stolne crkve, a zatim je pošla do Klarićeve kuće te otpratila Radića do nogometnog igrališta u Donjoj Luci. Ondje je bio podignut slavoluk, kao simbol pobjede, te su postavljene tribine, a sve je bilo ukrašeno hrvatskim zastavama.¹¹⁴⁷ U tom kontekstu može se spomenuti i posjeta veće grupa HSS-ovaca iz Vrgorca, koja je došla u Makarsku proslaviti pobjedu na oblasnim izborima 1927. n teretnom automobilu ukrašenom hrvatskim zastavama i zelenilom, kao tradicionalnim seljačkim simbolom trajnog života.¹¹⁴⁸

No, tek nakon atentata u Skupštini, usporedno s jačanjem otpora prema državnim simbolima, dolazi upotreba nacionalnih simbola u svakodnevnom javnom životu do vrhunca, a osim simbola sve prisutniji postaju razni rituali, kojih do tada gotovo uopće nije bilo. Tako je na dan Radićevog sprovoda, 12. kolovoza, i u Makarskoj održan svečani ispraćaj kojem je prisustvovalo oko 2.000 građana. Na svim zgradama bile su izvješene crne tkanine, gradski fenjeri bili su na pola rasvijetljeni i zaokruženi u crnini, a izvješene hrvatske zastave imale su crni flor. Nakon sv. Mise povorka je, na čelu s gradskom glazbom i zastavama s crnim florom, obišla grad te na sredini rive napravila simboličan poluokret na desno, prema Zagrebu i tako stajala 15 min u tišini. Ovaj čin svakako se može interpretirati kao masovna potvrda nacionalnog identiteta, a Zagreb je u ovoj fazi društvenog razvoja očito već bio prepoznat kao nacionalno središte. U mjesnom kinu komemoraciju su vodili Marko Ribarović, donaćelnik općine i Jure Jurišić predsjednik lokalne organizacije HSS-a.¹¹⁴⁹ Mise zadušnice držane su još nekoliko puta do kraja mjeseca, a svaki put im je prisustvovala većina lokalnog stanovništva, koje bi nakon njih prošlo gradskim ulicama u tišini. Nakon slične manifestacije i govora u kinu, 26. kolovoza se povorka uputila do općine te otpjevala hrvatsku himnu, što na simboličkoj razini još jednom potvrđuje

¹¹⁴⁷ DAD, FDO, kut. CD I e 4, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje 27.6.-4.7.1926.; DAD, FDO, kut. CD I e 4, Mjesečno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj zapovjedniku mostarskog vojnog okruga po obavještajnoj službi za srpanj 1926.; „Zborovi Stjepana Radića od Vrgorca do Splita“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 284, Split, 5.7.1926., 1.

¹¹⁴⁸ DAD, FDO, CD II e 9, Tjedno izvješće kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti o političkim prilikama za razdoblje 23.-29.1.1927.

¹¹⁴⁹ „Makarsko Primorje u dramatskim časovima svoga naroda“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 188, Split, 16.8.1928., 2.; „Makarska, Neumrlom Hrvatskom vođi i Velikanu Stjepanu Radiću“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 190, Split, 18.8.1928., 2.; „Svečana manifestacija Stjepanu Radiću u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 202, Split, 1.9.1928., 2.

raniji zaključak o formiranosti nacionalnog identiteta, koji je u sukobu s režimom dodatno dobio na snazi.¹¹⁵⁰

U skladu sa svime navedenim, može se zaključiti kako se na primjeru Makarske potvrdila povezanost procesa nacionalne integracije i općeg procesa modernizacije. Naime, stvaranje i širenje nacionalne kulture, koja nadilazi lokalne ili regionalne okvire, osnovni je cilj nacionalizma, koji tijekom dvadesetih godina, zahvaljujući širenju prava glasa na sve punoljetne muškarce, prestaje biti ideologija elita. Nacionalizam ujedno posjeduje i jaku homogenizirajuću te mobilizacijsku ulogu, što je u svakom slučaju odgovaralo nositeljima ideje, pa stoga nacionalni simboli zauzimaju sve važniju ulogu u svakodnevnom životu.¹¹⁵¹ Sličan razvoj zabilježen je u cijeloj Dalmaciji, ali i u ostatku Hrvatske, gdje se taj prijelaz prema nacionalnoj simbolici ipak odvijao nešto brže, što je bilo posljedica specifičnog položaja Dalmacije i direktne talijanske prijetnje.¹¹⁵² Popularnosti jugoslavenske ideje u Dalmaciji neposredno nakon rata znatno je doprinijela i njena povezanost sa socijalnim pitanjem, jer je većina seljačkog stanovništva u pokrajini još uvijek bila opterećena starim društvenim odnosima, a vladalo je općeprihvaćeno mišljenje kako će se stvaranjem jedinstvene južnoslavenske države i nacije riješiti svi socijalni problemi, što će omogućiti brzu modernizaciju svih aspekata društvenog života. No, do toga nije došlo, a njen neuspjeh bio je prvenstveno rezultat njenog nametanja „odozgo“, pri čemu nije imala pravu potporu u narodu, uslijed čega nije mogla prevladati vjerske razlike, kao ni već razvijene posebne nacionalne identitete, razlike u književnim jezicima, različite državno-pravne tradicije i druge razlike. Uz to, ideja unitarizma prepoznata je kao paravan velikosrpskoj ideji, što je zajedno dovelo do masovnog zaokreta, odnosno povratka, prema nacionalnoj ideji i njenom najjačem zagovaratelju, H(R)SS-u, koji je ujedno u svom programu imao iznimno naglašenu i socijalnu komponentu prihvatljivu najvećem dijelu stanovništva, seljaštvu.¹¹⁵³

¹¹⁵⁰ „Svečana manifestacija Stjepanu Radiću u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 202, Split, 1.9.1928., 2.; „Makarska i primorje“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 149, Split, 30.6.1928., 2.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 198, Split, 28.8.1928., 4.

¹¹⁵¹ A. Jakir, *Dalmatien zwischen den Weltkriegen*, 24-25., 29., 56.

¹¹⁵² Lj. Antić, „Međuratni smjerovi hrvatske politike“, 469-473.; Aleksandar Jakir, „O nekim aspektima procesa oblikovanja nacionalnih identiteta na primjeru Dalmacije između dva svjetska rata“. U: *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji* (ur. Tihomir Cipek i Josip Vrandečić), Zagreb 2007., 130-132.

¹¹⁵³ A. Jakir, *Dalmatien zwischen den Weltkriegen*, 16-24., 449-451.; I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, 138.; Tihomir Cipek, „Liberalizam – korporativizam. Dva lica ideologija hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“. U: *Dijalog povjesničara – istoričara 3* (ur. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2001., 277-286.

Kao što se moglo vidjeti, izrazito važnu ulogu u tim procesima imali su simboli i rituali, kako državni, tako i nacionalni, a sukob između ove dvije ideologije upravo je na simboličkoj razini posebno dolazio do izražaja. Pomoću njih su obje suprotstavljene strane nastojale privući što jaču i masovniju podršku lokalnog stanovništva, a u tome je očito pobjedu odnijela nacionalna ideja. Za to vrijeme, utjecaj i položaj Rimokatoličke crkve u svakodnevnom životu ostao je gotovo nedirnut. To je bio rezultat činjenice da u stvarnosti ona nije ni imala snažnijih neprijatelja na lokalnoj razini, jer su u nastojanju stjecanja masovnije podrške sve političke opcije priznavale njen utjecaj i pokušavale u tu svrhu koristiti vjerske rituale i utjecaj same Crkve kao institucije, odnosno nositelja posebnog sustava simbola. Tako je i država, unatoč sukobima na nekim razinama svakodnevnog života, odbila u potpunosti se udaljiti od Crkve, već ju je zadržala u relativno bliskom odnosu. S Crkvom kao institucijom u sukobe je ulazio i H(R)SS, no njegov politički uspjeh ne može se tumačiti kao slabost vjere stranačkih pristaša ili samog stranačkog vodstva, koje je prvenstveno nastojalo ograničiti njene političke aktivnosti, naročito s obzirom na činjenicu da nije podupirala njihovu opciju. Stoga se može zaključiti kako se prema svemu navedenom još jednom potvrdio snažan utjecaj tradicije na društvenu strukturu i svakodnevni javni život Makarske tijekom istraživanog razdoblja, a to se u konačnici može pokazati i analizom imenske denominacije djece rođene tijekom prvog desetljeća 20. stoljeća te u razdoblju od 1919. do 1929. godine.

8.3. IMENSKA DENOMINACIJA KAO SIMBOLIČKI POKAZATELJ DRUŠTVENIH PROMJENA

Stara latinska izreka: „Nomen est omen“ upućuje na važnost osobnog imena kao znaka, odnosno simbola kojeg pojedinac nosi cijeli život. Ime je nositelj identiteta i odraz ideologije jednog vremena.¹¹⁵⁴ O njegovoj važnosti na simboličkoj razini u razdoblju između dva svjetska rata dovoljno govori i činjenica da je kralj Aleksandar simbolično sinove nazvao srpskim (Petar), hrvatskim (Tomislav) i slovenskim (Andrej) imenom. Prema tome, istraživanje osobnih imena može poslužiti kao vrlo važan politički i ideološki pokazatelj te izraz promjene mentaliteta, jer je njegov odabir posljedica *općeprihvaćenih društvenih i kulturnih vrijednosti koji prevladavaju u*

¹¹⁵⁴ Za više o imenoslovlju usporedi: Petar Šimunović, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Zagreb 2009.

pojedinom društvu.¹¹⁵⁵ Stoga je istraživanje eventualne promjene imenske denominacije na određenom prostoru vrlo primjenjivo u sklopu istraživanja modernizacije određenog društva, konkretno Makarske u slučaju ovog doktorskog rada. Njegovoj važnosti dodatno pridonosi podatak da su dosadašnja istraživanja upravo početak 20. stoljeća detektirala kao razdoblje u kojima dolazi do značajnih promjena u imenskoj denominaciji, kako na hrvatskim prostorima, tako i u širem europskom kontekstu. Pri tome će se svakako nastojati na primjeru Makarske istražiti specifičnost Hrvatske u promatranim razdobljima s obzirom na utjecaj triju dominantnih ideologija, odnosno simboličkih sustava o kojima je bilo riječi u ovom poglavlju, na odabir imena, kako bi se na taj način uočio njihov stvarni položaj te njihova prijemчивost u društvu.

Ključan utjecaj na izbor osobnog imena djetetu ime trenutačna „moda“, jer se imena pojavljuju u određenom povijesnom razdoblju i dolaze do vrhunca popularnosti, koju zatim gube, da bi se neka od njih nakon određenog vremena opet ciklično pojavila.¹¹⁵⁶ Od Tridentskog koncila (1545.-1563.), pa sve do kraja 19. stoljeća sustav imena u različitim društvima u Europi bio je relativno stabilan, uglavnom temeljen na fondu kršćanskih svetačkih imena, no u 20. stoljeću došlo je do velikih promjena, jer su sve češće bila korištena imena iz nacionalne povijesti ili masovne kulture. Tako su imena u procesu modernizacije postala sve snažniji pokazatelj trenutačne političke, ideološke, kulturne i društvene situacije.¹¹⁵⁷ Pri tome svakako trebati na umu i utjecaj obitelji prilikom prenošenja imena, jer je davanje imena prema članu obitelji bio čin pokazivanja poštovanja prema tom pojedincu. U skladu s tim je u Podgori, naselju Makarskog primorja, kao i u ostatku Dalmacije, početkom 20. stoljeća još uvijek djelomično ostao očuvan sustav imenovanja prema kojem su prvorodeni sinovi naslijeđivali ime djeda po ocu, kojeg su po važnosti potom slijedili djed po majci, stric, ujak te otac, dok su prvorodne djevojčice najčešće naslijeđivale ime bake po ocu, a potom bake s majčine strane, tetke s očeve, pa s majčine strane te konačno po majci.¹¹⁵⁸ Slična praksa očito je bila prisutna i u Makarskoj još za vrijeme

¹¹⁵⁵ Predrag J. Marković, „Nomen est omen' – Given Names Witnessing the National Identity Change in Belgrade in the 20th Century“. U: *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing up in the 19th and 20th Century* (ur. Slobodan Naumović i Miroslav Jovanović), Beograd-Graz 2001., 236-237.; Nikola Anušić, „Tipologija otklona od tradicionalne imenske denominacije u Podgori u Makarskom primorju“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 42 (2004.), 295.; Silvio Brendler, „Identity of Name(s) as a Crucial Problem in name studies, or: towards the recognition of onymic identity as a principal onomastic concept“, *Osla*, 4 (2012.), br. 2, 29.

¹¹⁵⁶ Prema: P. J. Marković, „Nomen est omen“, 236-237. (Autor pri analizi glavnih utjecaja na izbor osobnog imena navodi tezu francuskog znanstvenika Philippea Besnarda i Guya Desplanquesa.)

¹¹⁵⁷ Isto, 237.; N. Anušić, „Tipologija otklona od tradicionalne imenske denominacije“, 310.

¹¹⁵⁸ N. Anušić, „Tipologija otklona od tradicionalne imenske denominacije“, 307.

istraživanog razdoblja, pa je, primjerice, Živko Alačević dao sinu ime po svome ocu (Ante), prvoj kćeri po svojoj majci (Marija), a drugoj kćeri po svojoj sestri (Anka). Snaga tradicije dolazi do izražaja kada se analiziraju Živkovi pretci, pa je tako njegov otac je ime po svom djedu s očeve strane, kao i njegov djed (Frane), dok je njegova sestra (Jele) dobila ime po majci s očeve strane. Od osoba prisutnih u javnom životu Makarske tijekom istraživanog razdoblja kod kojih se slična društvena pojava može uočiti može se spomenuti i Petar Rančić, koji je sina nazvao Josip, po svome ocu, prvu kćer po svojoj majci (Ivanka), a drugu kćer po majci svoje supruge (Irena). Niži društveni slojevi mijenjali su tradicionalne obrasce ponašanja još sporije od predstavnika gradske elite, pa je slična situacija bila i kod njih te je, primjerice, Tomažin Dužević, brodograditelj, nazvao sina Ivo, prema djedu Ivanu, dok je Mate Puharić sina nazvao Jure, prema svome ocu.¹¹⁵⁹ Stoga se može zaključiti kako je ovaj tip naslijeđivanja obiteljskih imena opet potvrdio snagu tradicije u društvenim odnosima Makarana tijekom istraživanog razdoblja te sporu društvenu transformaciju, naročito obiteljsku i jake veze među njenim članovima, što je više karakteristika tradicionalnih, a ne modernih društava.

Pravilnost naslijeđivanja imena, kao i utjecaj promjena mentaliteta na denominacijski sustav naročito dolazi do izražaja prilikom obrade velikog broja osoba, odnosno nadjevenih imena, dok je kod relativno malih uzoraka utjecaj iznimki mnogo veći, a time i mogućnost uočavanja pravilnosti mnogo manja. Ova činjenica ujedno predstavlja i najveću metodološku prepreku istraživanju imenske denominacije u Makarskoj u desetogodišnjim vremenskim razdobljima, no uzorak od nekoliko stotina muških te nekoliko stotina ženskih imena zasigurno je dovoljan za prepoznavanje osnovnih trendova te uočavanje eventualnih promjena na temelju usporedbe dvaju istraživanih razdoblja. Drugi metodološki problem istraživanja predstavlja praksa davanja višestrukih imena, pa je tako od ukupno 630 dječaka njih tek 33 imalo upisano samo jedno ime, dok je od ukupno 612 djevojčica njih tek 44 nosilo samo jedno ime. To će se riješiti na način da će se analizirati samo prva imena, kojima su se uostalom pojedinci i služili tokom cijelog života te su bili nositelji njihovog identiteta, a time i od veće važnosti.

U oba istraživana razdoblja udio pet najčešćih muških i ženskih imena iznosi 30-40% svih ukupno danih imena, što upućuje na stabilnost imenskog sustava, naročito kada se uzme još uvijek prisutna apsolutna dominacija svetačkih imena, što je uostalom bila karakteristika

¹¹⁵⁹ P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 1., 58-61.

hrvatskih naselja sve do početka 20. stoljeća kada sve popularnija postaju narodna imena u skladu s jačanjem južnoslavenske ideje.¹¹⁶⁰ Time se još jednom potvrđuje teza o sporij društvenoj modernizaciji, a mora se istaknuti i kako nije uočena izrazitija povezanost između imena i dana rođenja, odnosno imena svetaca koji se na taj dan slave. To upućuje na praksu davanja imena djeci prema obiteljskoj tradiciji. Najčešća muška imena u razdoblju od 1900. do 1910. bila su: Ivan (34), Ante (29), Josip (26), Mate (15) i Jure (12), dok su u razdoblju od 1919. do 1929. najčešća bila: Ante (38), Ivan (33), Josip (33), Petar (12) i Frane (11), kojima su pribrojene srodne varijacije na pojedina imena, kao što su primjerice Ivan-Ivo, Ante-Antun, Josip-Jozip, Frane-Franjo-Frano ili Jure-Juraj.

Usporedbom dvaju razdoblja može se uočiti promjena unutar pet najpopularnijih imena, pri čemu su Mate i Jure bili kasnije zamijenjeni s Petrom i Franom, no to je prvenstveno posljedica relativno malog uzorka, o čemu je već bilo riječi, pa su tako Petar s devet pojavljivanja i Frane sa sedam u prvom razdoblju, odnosno Mate s 10 te Jure s pet u drugom razdoblju bili prilično prisutni te podjednako popularni u oba istraživana razdoblja. Pojedinačna strana imena bila su relativno rijetka te su u razdoblju od 1900. do 1910. zabilježeni: Rodolfo-Rudolfo (3), Alberto (2), Anatol, Arturo, Edoardo, Ferdinand, Kaštore, Raoul, Seneni, Ulriko i William, a u razdoblju od 1919. do 1929.: Vojtjeh (2), Bellissimo, Benedikto, Gaston, Hugo, Premysl, Rudolf, Romeo, Umberto i Vojdrag. No, i oni se moraju gledati u kontekstu stranaca, koji su doselili u Makarsku, rjeđe kao državni službenici iz kontinentalnog dijela Monarhije, a nešto češće kao obrtnici i trgovci iz Italije, dok je vrlo rijetko bilo davanje stranog imena od strane „domaćih“ roditelja, pri čemu se svakako mora napomenuti nešto veći njihov udio u drugom istraživanom razdoblju, naročito kod djevojčica.¹¹⁶¹

Najznačajniju promjenu između dva istraživana razdoblja unutar muškog imenskog sustava predstavlja sve češća upotreba narodnih i slavenskih imena nakon 1918., kao posljedica

¹¹⁶⁰ N. Mihović, K. Puljizević i B. Vranješ-Šoljan, “Središnja etapa demografske tranzicije“, 285-286.; I Lazarević i N. Vekarić, “Stanovništvo Blata na Korčuli“, 237-239.; R. Kralj-Brassard, J. Obradović-Mojaš i M. Bertoša, “Stanovništvo Buzeta (1870-1880)“, 137-140.; M. Brandić, M. Grdiša-Asić i I. Čipin, “Stanovništvo Donjeg Miholjca“, 112.; T. Alebić, I. Ipšić i B. Vranješ-Šoljan, “Stanovništvo Drenovaca (1870-1880)“, 88.; Maja Šunjić, “Stanovništvo Komina u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća“, *Povijesni prilozi*, 37 (2009.), 325-329.; Mate Hraste, „Vlastito ime u Jugoslavena“, *Jezik*, 9 (1961.), br. 2, 36-39.

¹¹⁶¹ Tijekom razdoblja od 1900. do 1910. od stranih imena, koja su djeci dali „domaći“ roditelji zabilježena su: Rodolfo, Rudolfo, Klonimir, Kaštore, Anatol, Stefania, Olga, Velinka, Vanda, Antonieta, Petronila, Giustina i Zejna. U razdoblju od 1919. do 1929. zabilježena su: Rudolf, Senen, Umberto, Hugo, Gaston, Mena, Ksenia, Olga, Ileana, Neva, Paulina, Jolanda, Vega, Eta, Lidunka i Olja.

promjene društvene situacije, posebno u kontekstu ujedinjenja Države SHS s Kraljevinom Srbijom, odnosno jugoslavenskim unitarizmom kao službenom ideologijom u novostvorenoj Kraljevini SHS. S obzirom na već uočeni snažni utjecaj tzv. tradicionalnih obiteljskih imena, pojava novih imena dodatno dobiva na značenju te svjedoči o dubokim strukturalnim društvenim promjenama. Tako su tijekom dvadesetih dječaci sve češće nazivani Mladen (6), Miroslav (5), Veljko (5), Božidar (4), Davorin ili Davor (4), Dinko (4), Živko-Živojin-Živoje (4), Čedomir (3), Borislav (3), Boris (3), Slobodan (3), Zlatko-Zlatan (3), Blagoje (2), Dušan (2), Njegovan (2), Obren-Obrenko (2), Radoslav (2), Slavko (2), Stanislav (2) ili Milovan, Vojmir, Vojko i Svetozar, dok su ranije slična imena bilo znatno rjeđa. Sukladno tome, kao svojevrsni odgovor narodnim i slavenskim imenima, koja su naglašenije pripadala jugoslavenskom „miljeu“, u drugoj polovici dvadesetih godina dolazi i do nešto većeg broja hrvatskih nacionalnih imena, kao što su primjerice Tomislav (4), Hrvoje (2), Krešimir (2) ili Branimir, dok su tijekom prvog desetljeća 20. stoljeća zabilježena tek dva Zvonimira i jedan Hrvoje.

Modernizacija ženskih imena odvijala se mnogo brže od muških. Tako su najčešća ženska imena u prvom istraživanom razdoblju bila: Marija (Mare) (53), Ana (Anica, Anka) (21), Karmela (18), Katarina (Kate, Katica) (16) i Antica (14), dok je u dvadesetim godinama došlo do promjena. Naime, Marija (Mare, Marica) (35) i Ana (Anica, Anka) (32) su i dalje bila daleko najbrojnija ženska imena, dok su potom slijedili Ivana (Ivanka, Ivanica, Ivica, Ivna) (14), Katica (Kate) (11) i Nada (8). Ova pojava je u manjoj mjeri, kao i kod muških imena, bila posljedica relativno malog uzorka, no značajniji utjecaj je imala promjena trendova. To se može uočiti primjerice kod sve manjeg broja Karmela, što je tijekom prvog istraživanog razdoblja bilo jedno od češćih imena, dok su tijekom dvadesetih godina tim imenom bile nazvane tek tri djevojčice. Isto tako, početkom stoljeća nijedna djevojčica nije bila nazvana Nada, dok je kasnije to postalo vrlo popularno ime, kao posljedica nesigurne situacije nakon Prvog svjetskog rata i vjere u „bolje sutra“. Ipak, pri analizi ženskih imena mora se prije svih istaknuti Marija, koje je bilo apsolutno dominantno žensko ime, što još jednom pokazuje popularnost kulta Blažene Djevice krajem 19. i u prvoj polovini 20. stoljeća, što je bilo u skladu sa širim europskim kontekstom. Naročito zanimljivo je da se ovo ime pojavilo i u muškoj verziji, u obliku Ivomarija, tri puta u razdoblju od 1900. do 1910. te jednom tijekom dvadesetih godina.

Također je zanimljivo i da je kod ženskih imena udio stranih imena izraženiji nego kod muških, naročito u razdoblju od 1900. do 1910., što je bila posljedica većeg broja stranaca u

odnosu na razdoblje od 1919. do 1929. godine. Tako su tijekom prvog istraživnog razdoblja zabilježene: Olga (4), Emma (2), Jolanda, Jolania, Stefania, Antonietta, Anjega, Aurelia, Carolina, Catterina, Elena, Elvira, Erminia, Ernesta, Frida, Giustina, Gjiulija, Petronilla, Pompeja, Regina, Regjina, Sabina, Santina, Servelina, Tjekomila, Ursula, Vanda, Velinka te Zejna. Njihov udio se u razdoblju od 1919. do 1929. značajno smanjio te su zabilježene: Apolonija, Dulita, Elena, Ermilija, Eta, Ileana, Libuša, Lidunka, Mejra, Mena i Vega. Može se uočiti kako je među tim imenima najveći broj talijanskih, naročito tijekom prvog istraživnog razdoblja, što je očekivano s obzirom na njihovo nešto jače doseljavanje za vrijeme Monarhije, što ujedno upućuje na zaključak da se se doseljeni Talijani relativno brzo asimilirali i u sljedećim generacijama češće djeci nadijevali „domaća“ imena.

Usporedbom trendova kod muških i ženskih imena može se uočiti kako su se ženska znatno brže slavenizirala i sekularizirala, za razliku od muških kod kojih se ta transformacija odvijala znatno sporije. Kod žena je proces „ponarodnjivanja“ imena započeo već tijekom prvog istraživnog razdoblja, kada su prilično česta imena bila Danica (10), Zorica-Zora-Zorka-Zornica (10), Milka-Milica-Milina-Mileva-Milovanka (8), Ljubica (6), Ruža-Roža-Ružica-Ruže (6), Nediljka-Nedjeljka (5), Olga (4), Nevenka (4), Jelica-Jele (4), Božidarka-Božica-Božana (4), Zlatka-Zlatica (4), Mladenka-Mladinka (3), Ljeposava-Ljeposlava (3), Ljuboslava-Ljubosava (2), Sloboda-Slobodanka (2) i sl. Tijekom dvadesetih godina taj proces dodatno se ubrzao, a pod utjecajem Prvog svjetskog rata i nesigurne situacije nakon osnivanja Kraljevine SHS sve češća imena bila su ona s nastavkom –mir: Mirjana-Mira-Mirijam-Mirka (7), a pojavljuju se i ona s izrazitijim nacionalnim obilježjem u duhu jugoslavenskog unitarizma, primjerice, Slavenka-Slavka-Slovenka (5) ili Vojisava-Vojka-Vojna (4). Najizrazitiji primjeri utjecaja političkih i ideoloških uvjerenja na davanje imena također su zabilježeni kod ženskih imena, pa je 1901. jedna djevojčica nazvana Ilirija, dok je 1919. ime dobila Slovenka, 1920. Sovjetka, a 1922. i 1924. dvije Slavenke. Makarska pri tome nije bilo nikakva iznimka, pa je veći utjecaj društvenih, ali i drugih okolnosti na imenovanje djevojčica u odnosu na dječake uočen i u Kominu kraj Ploča tijekom 18. i prvoj polovini 19. stoljeća.¹¹⁶² Muška imena očito su bila snažnije određena obiteljskim sustavom i tradicijom, što upućuje na nepovoljniji položaj žena unutar društvene i

¹¹⁶² M. Šunjić, “Stanovništvo Komina”, 325-329.

obiteljske strukture, jer se u usporedbi s muškarcima manje pozornosti pridavalo odavanju počasti starijim članicama obitelji imenovanjem djece po njima.

Taj zaključak potvrđuje i relativno veliki udio ženskih imena koja su bila izvedena od muških, kao što je primijećeno i u Podgori: Andrijana, Antica, Ive, Ivka, Jako, Jerka, Jozica, Matija, Pere, Perina, Šime.¹¹⁶³ Tako je i u Makarskoj u razdoblju od 1900. do 1910. vrlo zastupljena bila Antica (14) i Ivica-Ivanica-Ivka (11), dok su još zabilježene i Matija (5), Jerka (4), Franka-Frana (3), Josica-Jozica (2), Andrijana (2), Draginja (2), Fedora (2), Perina (2), Vinka (2), Tone (2), Klementina, Miljenka i Žarka. U razdoblju od 1919. do 1929. učestalost sličnih imena bila je znatno manja, pa su zabilježena: Antica (7), Josica-Jozica-Joska (4), Franka (3), Draga (2), Davorka (2), Matija (2), Vinka, Vladja i Zdravka. Stoga se na temelju ovih podataka, a u skladu s ranijim zaključcima istraživanja društvene i obiteljske strukture, može još jednom potvrditi i teza o određenom poboljšanju položaja žena između ova dva vremenska razdoblja. Naravno, sve navedeno dio je šireg trenda, kao što pokazuje istraživanje imenske denominacije u Podgori u istom razdoblju, a za donošenje konačnih zaključaka bilo bi potrebno istraživanje na znatno većem uzorku i dužem vremenskom razdoblju. Za sada se tek može zaključiti kako se sukob sustava simbola različitih ideologija vjerno odražavao na sustav imenske denominacije i upravo njeno proučavanje može omogućiti uvid u stvarnu podršku koju je pojedina ideologija imala unutar pojedine lokalne zajednice.

¹¹⁶³ N. Anušić, „Tipologija otklona od tradicionalne imenske denominacije“, 302-312.

9. ZLOČIN

9.1. ZLOČIN I MODERNIZACIJA

Zločin, odnosno kriminalno ponašanje iznimno je važan dio svakodnevnog života te predstavlja njegovu tzv. tamnu stranu, a u ovom poglavlju nastojat će se analizom pojavnosti njegovih različitih oblika na primjeru Makarske istražiti društvene norme i vrijednosti ove razvojne faze hrvatskog društva te očekivano ponašanje normirano zakonima. Prije toga potrebno je naglasiti kako je zločin prisutan u svim društvima i normalan je te nezaobilazan dio svakodnevnog života, a vrlo je važna njegova uloga kao čimbenika promjena. Naime, u svim društvima prisutan je sukob između snaga koje žele promjene i onih koji se zalažu za stabilnost postojećeg sustava normi i vrijednosti te je u nastojanju postizanja bilo kakve promjene nužno u većoj ili manjoj mjeri kršiti postojeće.¹¹⁶⁴

U ovom doktorskom radu se pod terminom zločina podrazumijeva svako kršenje općeprihvaćenih društvenih normi i vrijednosti propisanih zakonima, odnosno svako ponašanje koje je podložno službenim sankcijama od strane institucija i mehanizama društvene kontrole. Pri tome se svakako mora naglasiti široki raspon kako vrsta zločina, tako i sankcija propisanih za pojedini njegov tip, koje ovise prije svega o važnosti „pogođenog“ aspekta društvenog života za konkretno društvo, jer je pojedino ponašanje kriminalno, odnosno zločinačko samo u odnosu na norme i vrijednosti određenog društva u određenom vremenu. Prema tome, zločin je kulturno i društveno determiniran te je njegova percepcija podložna promjenama kao i sama kultura, odnosno društvo.¹¹⁶⁵ U tom kontekstu iznimno važno je istraživanje eventualnih promjena do kojih je po pitanju zločina došlo tijekom procesa modernizacije kao razdoblja strukturnih društvenih promjena. U skladu s tim, istraživanje zločina nije samo proučavanje djela pojedinaca, već svakodnevnog života društva u cjelini, jer predstavlja svojevrsno ogledalo društva, koje odražava brojne društvene procese.¹¹⁶⁶

Postoje različita biološka te psihološka objašnjenja zločina, koja ovome problemu pristupaju na temelju pojedinca kojega smatraju abnormalnim u nekom obliku, no u sklopu ovog istraživanja mnogo su primjenjivije analize koje kreću od društva u cjelini. Prvi su zločin u tom smjeru počeli istraživati predstavnici funkcionalističke sociološke škole, na čelu s Emileom

¹¹⁶⁴ C. E. S. Franks, „Introduction“. U: *Dissent and the State* (ur. C. E. S. Franks), Toronto-New York 1986., 6.

¹¹⁶⁵ M. Haralambos i M. Holborn, *Sociologija: teme i perspektive*, 348.

¹¹⁶⁶ Pieter Spierenburg, „Crime“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 3 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 335-336.

Dürkheimom te marksisti, kojima je zajednički stav da je odnos između modernizacije i zločina visoko korelirajući, u negativnom smislu, što je sve do šezdesetih godina 20. stoljeća bilo općeprihvaćeno mišljenje.¹¹⁶⁷ Tada je na tragu teorije Norberta Eliasa o civilizaciji, prema kojoj je usložnjavanje društva prisililo pojedince na sve veću kontrolu svojih nagona, a na temelju kvantitativnih analiza pojavnosti pojedinih vrsta zločina, razrađena teorija o utjecaju modernizacije na prijelaz od dominantno nasilnih zločina, karakterističnih za predmoderna društva, prema dominantno imovinskim zločinima, karakterističnim za moderna društva. Navedena promjena uslijedila je prvenstveno kao posljedica udaljavanja od predmodernog poimanja časti koji je ranije rezultirao većim brojem nasilnih obračuna, dok je u modernim društvima došlo do povećanja važnosti tržišta, što se odrazilo na povećanje prvenstveno broja krađa.¹¹⁶⁸

Povjesničari koji su nastojali pobiti univerzalnost ove teorije isticali su prije svega nepouzdanost zaključaka temeljenih uglavnom na sudskim spisima, kao jedinim dostupnim izvorima za ovu temu, naročito za predmoderna razdoblja, jer oni ne pokazuju stvarne stope zločina, već tek zainteresiranost države za rješavanje pojedinih tipova zločina. Uz to su naglašavali i kako je taj proces u određenoj mjeri dokazan tek na primjeru Francuske, ali ne i ostalih europskih država.¹¹⁶⁹ Među njima se naročito istaknuo Eric A. Johnson, koji smatra kako glavni utjecaj na stopu zločina u pojedinom društvu ima socioekonomska situacija. Pri tome je naglasio da je do jedine stvarne promjene u stopi zločina tijekom procesa modernizacije u 19. i početkom 20. stoljeća došlo po pitanju porasta sankcija prema političkim prekršajima, što je bio odraz nastojanja elita za osiguranjem postojećeg sustava vrijednosti i društvenog poretka. Svoju argumentaciju temeljio je prvenstveno na zaključcima na razini njemačkog carstva koje u tom razdoblju nije zabilježilo veće povećanje stopa zločina, iako su sve vidljivije postajale međuregionalne diferencijacije unutar carstva, pri čemu su veće stope zločina počele biti bilježene u brzo rastućim gradovima, naročito u četvrtima naseljenima uglavnom siromašnim doseljenicima, za razliku od ruralnih sredina i bogatijih gradskih četvrti. No, prema Johnsonu, to se ne može smatrati potvrdom utjecaja modernizacije na porast učestalosti zločina, jer su u isto vrijeme neki brzo rastući gradovi bilježili konstantno vrlo niske stope kriminaliteta. Stoga je

¹¹⁶⁷ M. Haralambos i M. Holborn, *Sociologija: teme i perspektive*, 353., 381.

¹¹⁶⁸ P. Spierenburg, „Crime“, 337., 342., 347.; Eric A. Johnson, *Urbanization and Crime: Germany 1871-1914*, Cambridge-New York 2002., 113-115.

¹¹⁶⁹ P. Spierenburg, „Crime“, 337.

zaključio kako je zabilježeno povećanje stopa zločina u pojedinim gradovima prvenstveno posljedica etničke i političke diskriminacije te represije prema doseljenicima.¹¹⁷⁰

Korijeni negativnog doživljaja gradova od strane istaknutih teoretičara društva druge polovine 19. i prve polovine 20. stoljeća, kao i njihovih suvremenika, Johnson je pronašao u borbi za društvenu prevlast između starih aristokratskih elita i naglo rastućeg sloja građanstva, u kojoj su prvospomenuti počeli razvijeniije urbane sredine nazivati „izvorima svih grijeha, punim kriminala i zločina“. Pri tome su gradovi kao takvi počeli biti smatrani uzrokom problema, a ne društveni odnosi unutar njih, kao što su primjerice diskriminacija pojedinih društvenih grupa ili slojeva. Među tim teoretičarima društva naročito su se isticali Emile Dürkheim i Ferdinand Tönnies, prema kojima je upravo urbanizacija uzrokovala transformaciju ljudskih *zajednica* u ljudska *društva*, što je rezultiralo stanjem anomije, koju karakterizira nepostojanje normi i vrijednosti te povećanje stopa svih vrsta zločina. Te stavove ubrzo se preuzeli i najistaknutiji poslovni ljudi koji su postali dijelom elite, kako ne bi morali dio stečenog bogatstva trošiti na popravljjanje situacije unutar gradova i rješavanje društvenih problema. U isto vrijeme, marksisti su isticali loše uvjete života radnika u gradovima, a sveprisutnosti zločina u modernom društvu još su značajno doprinijeli i masovni mediji, konkretno novine kao jedini masovni medij s kraja 19. i tijekom prvih desetljeća 20. stoljeća. One su počele ovom problemu posvećivati značajan prostor i pozornost te su diljem Europe vijesti iz sudnice ili direktno s mjesta zločina postale nezaobilazne rubrike brojnih listova, o kojima bi se poslije po kavanama i drugim mjestima javnih okupljanja redovito diskutiralo te se na taj način širio dojam o rastu stope zločina u svakodnevnom životu.¹¹⁷¹

U kontekstu svega navedenog mora se istaknuti kako Johnson nije negirao povezanost procesa društvene modernizacije sa zločinom, već je prvenstveno nastojao demantirati jednoobraznost modernizacije koja se odvijala tijekom 19. stoljeća u Europi. Pri tome je naglasio kako glavni razlog što na području njemačkog carstva nije došlo do modernizacije zločina leži u tome što nije došlo ni do stvarne i potpune modernizacije društva, jer su stare aristokratske i zemljoposjedničke elite uspjele u velikoj mjeri zadržati svoj utjecaj. To je bio jedan od razloga zašto je unutar tih društava i dalje ostalo prilično prisutno „predmoderno poimanje časti“ čija obrana je relativno često rezultirala fizičkim obračunima te povećanom stopom te vrste zločina,

¹¹⁷⁰E. A. Johnson, *Urbanization and Crime*, 8., 137-146., 157-164.

¹¹⁷¹ Isto, 8-13., 55., 116-137.

pa se ne može ni govoriti o modernizacijskom prijelazu od dominantno nasilnih prema dominantno imovinskim zločinima.¹¹⁷² U Zapadnoj Europi se ta promjena odigrala mnogo brže, a o situaciji u Južnoj Europi nažalost na temelju dosadašnjih istraživanja nije moguće nešto više reći. No, mora se istaknuti kako to i dalje ne znači da je u Zapadnoj Europi modernizacija rezultirala značajnim povećanjem učestalosti kriminalnog ponašanja, kako bi se možda moglo zaključiti na temelju funkcionalističkih ili marksističkih pretpostavki. Dapače, u drugoj polovini 19. stoljeća, koju je karakterizirao jaki gospodarski razvoj Engleske, došlo je čak i do njegovog smanjenja, naročito među mladima, što je bilo prvenstveno posljedica boljih svakodnevnih uvjeta života.¹¹⁷³ Povećanje stopa zločina zabilježeno je i u Engleskoj i u Njemačkoj tek u razdoblju nakon Prvog svjetskog rata te je taj proces u Engleskoj trajao gotovo cijelo međuratno razdoblje, dok je u Njemačkoj dolaskom nacista na vlast došlo do iznimno snažnih društvenih promjena koje otežavaju usporedbe s drugim državama po ovom pitanju.¹¹⁷⁴

U svakom slučaju, svi istraživači koji su se bavili pitanjem povezanosti između procesa modernizacije i trendova u kretanju zločinačkog ponašanja slažu se da je modernizacija rezultirala prvenstveno promjenom percepcije zločina te kriminalizacijom pojedinih oblika ponašanja koja su do tada bila legitimna, odnosno dekriminalizacijom nekih drugih koja su ranije bila kažnjiva. Pri tome je glavnu ulogu imalo formiranje modernih država koje su nastojale kontrolirati sve sfere i aspekte društvenog života, a koje su si prisvojile monopol na upotrebu sile u provođenju zakona. Po pitanju zločina najvažnija promjena dogodila se u tome što su se moderne države postavile između krivca i žrtve propisavši da krivac nanoseći štetu žrtvi oštećuje i državu, nastojeći na taj način što snažnije zaštititi postojeći sustav normi i vrijednosti. Rast modernih država stoga je bio popraćen modernizacijom zakona i sudstva te razvojem policijskih snaga, procesima koji su zabilježeni u svim europskim državama tijekom 19. stoljeća, kao svojevrsnim odgovorom na općeprihvaćenu percepciju povećanja zločina u modernom društvu.¹¹⁷⁵

¹¹⁷² Isto, 143.

¹¹⁷³ John Jacob Tobias, *Crime and Industrial Society in the Nineteenth Century*, Middlesex 1972., 46-47., 140-142.; José Harris, *Private lives, public spirit: a social history of Britain 1870-1914*, Oxford 1993., 209-210.

¹¹⁷⁴ J. J. Tobias, *Crime and Industrial Society*, 48-49.; E. A. Johnson, *Urbanization and Crime*, 136-137.

¹¹⁷⁵ Chris A. Williams, „Police and the Law“. U: *A Companion to nineteenth-century Europe: 1789-1914* (ur. Stefan Berger), Malden 2006., 351.; P. Spierenburg, „Crime“, 335.; E. A. Johnson, *Urbanization and Crime*, 112-113.; Clive Emsley, *Crime, Police & Penal Policy: European Experiences 1750-1940*, Oxford i New York 2007., 270.

Prema svemu navedenom, na primjeru Makarske, kao „case-study“ za dalmatinsko i hrvatsko društvo u cjelini u razdoblju od 1918. do 1929., će se istražiti da li je modernizacijom došlo do značajnijih promjena sustava normi i vrijednosti, koji je eventualno rezultirao većom stopom zločina i promjenom u njegovom dominantnom obliku, te da li je i kakav utjecaj na njegovu pojavnost imala promjena državnog okvira? U skladu s tim, postavlja se i pitanje da li se u razdoblju nakon Prvog svjetskog rata u Kraljevini SHS može govoriti o nekom obliku anomije u Dürkheimovom smislu, uslijed slabljenja tradicionalnih normi i vrijednosti, a sporog uspostavljanja novih, što je moglo rezultirati dezorganizacijom i destabilizacijom društva te povećanjem stope zločina? No, prije same analize pojavnosti zločina u Makarskoj, potrebno je prvo napomenuti nekoliko metodoloških ograda ovog tipa istraživanja koje značajno utječu na mogućnosti konačnog zaključivanja.

Glavni izvor podataka predstavljaju sedmodnevna izvješća kotarskog predstojništva u Makarskoj, kao institucionaliziranog mehanizma formalne društvene kontrole, ali dosadašnja istraživanja nisu otkrila slične izvore za razdoblje Monarhije te u tom pogledu usporedbe nisu moguće, što ujedno onemogućuje i istraživanje eventualnog prijelaza s dominantno nasilnih zločina prema onima dominantno imovinskog karaktera, u kontekstu teorije o utjecaju modernizacije na prevladavajuću vrstu zločina.¹¹⁷⁶ Uz to, izvješća donose podatke samo na razini kotara te na temelju njih nije moguće ustanoviti što se događalo u gradu, a što u ostatku kotara. Ovi problemi nastojat će se u određenoj mjeri riješiti s pretpostavkom da bi se sve eventualne značajnije promjene u dugom trajanju očitovale u visokim stopama zločina tijekom istraživanog razdoblja jer se društvene norme i vrijednosti, kao i uobičajeni obrasci ponašanja mnogo sporije transformiraju od zakonskih propisa, dok će se za utvrđivanje mjesta počinjenja pojedinih zločina nastojati više koristiti drugi tipovi izvora, uglavnom članci u periodičnim publikacijama. Vrlo značajan izvor za ovo istraživanje predstavljali bi sudski spisi, no arhiv kotarskog suda u Makarskoj nije sačuvan, pa stoga nije moguće ni donošenje zaključaka o samim zločincima, naročito o „sklonosti“ pojedinih društvenih grupa i slojeva zločinu u cjelini ili pojedinoj vrsti zločina, odnosno postojanje nekog oblika kriminalnog društvenog sloja, što je bilo vrlo popularno u literaturi koja se bavila povijesti zločina u 19. i prvoj polovini 20. stoljeća. Ipak, s obzirom na

¹¹⁷⁶ Sačuvano je 195 sedmodnevnih izvješća, uglavnom u razdoblju od 1922. do 1926., dok je za razdoblje od 1918. do 1920. sačuvano samo jedno izvješće, a nijedno za 1927. i 1928. godinu.; S obzirom na njihovu brojnost ne navode se pojedinačno u bilješkama.

činjenicu da je Makarska ostala relativno maleno naselje, u kojem su se doslovno svi stanovnici međusobno poznavali i u kojem nije moglo doći do diferencijacije pojedinih dijelova grada prema učestalosti pojave zločina ili pojedinih društvenih grupa prema sklonosti njegovog počinjenja, može se zaključiti da se o takvom društvenom procesu ne može govoriti.

9.2. POJAVNOST ZLOČINA

9.2.1. Snage reda i mira

Ne postoji općeprihvaćena kategorizacija zločina, no u literaturi se uobičajilo koristiti podjelu na nasilne zločine, odnosno zločine protiv drugih osoba, zatim imovinske zločine, zločine protiv javnog morala te zločine protiv države, odnosno javnog reda, pa će ta kategorizacija biti preuzeta i u ovom radu.¹¹⁷⁷ Ipak, prije same njihove obrade potrebno je nešto reći i o snagama reda i mira koje su u razdoblju od 1918. do 1929. bile zadužene za borbu protiv njega na području Makarske. U tom kontekstu važno je napomenuti kako je kroz cijelo istraživano razdoblje na snazi ostao austrijski kazneni zakon o zločinima, prijestupima i prekršajima, a nikakvih promjena nije bilo ni po pitanju ustrojstva te ovlasti policijskih snaga do 1929., pa je u Makarskoj brigu oko osiguranja javnog reda i mira, kao i za vrijeme Monarhije, vodilo općinsko redarstvo te žandarmerija, ranije nazivana i oružništvom.¹¹⁷⁸

Prema općinskom pravilniku za Dalmaciju redarstvo se nalazilo pod upravom općinskih vlasti, koje su u sklopu svoga djelokruga ovlasti brinule o poštivanju državnih zakona te su imale pravo određivati lokalne redarstvene propise s kaznama do iznosa od 20 forinti, odnosno četiri dana zatvora.¹¹⁷⁹ Tijekom dvadesetih godina u Makarskoj su bila zaposlena tri općinska redara. Nadzor nad njima vršio je općinski načelnik, a bili su izravno podređeni općinskom upraviteljstvu. Bili su naoružani sabljom i pištoljem, a imali su ljetnu i zimsku uniformu. Ljetna je bila žućkaste boje te se sastojala od kape sa štitnikom, košulje i hlača, dok je zimska bila modra i uz navedenu opremu sadržavala je još i kaput. Uvjeti za primanje u službu bili su: pismenost, neporočnost, tjelesna sposobnost i dobro ponašanje.¹¹⁸⁰ Oružništvo, odnosno

¹¹⁷⁷ P. Spierenburg, „Crime“, 336.

¹¹⁷⁸ Usporedi: *Kazneni zakon o zločinima, prestupima i prekršajima od 27. svibnja 1875.* (ur. Josip Šilović), Zagreb 1921.

¹¹⁷⁹ Krunoslav Mikulan, *Povijest policije u Hrvatskoj, knj. 1: od začetaka do 1941.*, Varaždinske Toplice 2003., 199-200.

¹¹⁸⁰ DAD, FDO, kut. CL V f 7, Dopis općinske uprave u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 27.3.1926.

žandarmerija nalazila se pod kontrolom kotarskih predstojnika i Ministarstva unutrašnjih poslova, iako je bila organizirana kao rod vojske. Posljednji preustroj oružničkih postrojbi u Dalmaciji za vrijeme Monarhije obavljen je 1867., kada je osnovano zapovjedništvo u Zadru, koje se sastojalo od sedam područnih odjela (Zadar, Split, Kotor, Sinj, Šibenik, Dubrovnik i Herceg-Novi) te 15 kotarskih zapovjedništava na čelu kojih su bili kotarski stražmeštri. Sličan ustroj zadržan je i nakon stvaranja žandarmerije Kraljevstva SHS 26. veljače 1919., bar na onom području Dalmacije koji je pripojen novonastaloj državi. Nadležnost nad pokrajinom dobila je šesta žandarmerijska brigada, sa sjedištem u Splitu, koja se potom dijelila na čete i vodove. Godine 1923. žandarmerijske brigade preimenovane su u pukove te su osnovana i dva samostalna bataljona, a podjelom Kraljevine Jugoslavije na banovine 1929. u svakoj banovini formiran je po jedan žandarmerijski puk.¹¹⁸¹ Prema sistematizaciji žandarmerijskih četa i vodova, na razini makarskog kotara bilo je predviđeno 46 žandara, a u samoj Makarskoj njih 14, no taj broj tijekom istraživanog razdoblja nije nikada dosegnut te su kotarski predstojnici u više navrata tražili njihovo povećanje uslijed nemogućnosti obavljanja osnovnih poslova. Primjerice, tijekom 1926. i 1927. u kotaru su bila tek 23 žandara, a u Makarskoj samo šest, dok ih je prema procjeni predstojnika bilo potrebno najmanje 10.¹¹⁸² Uz to, veliki problem efikasnijem funkcioniranju predstavljalo je i njihovo često premještanje, nerijetko već nakon što bi se tek upoznali sa situacijom na terenu, što je išlo na štetu efikasnijeg i potpunijeg obavljanja predviđenih dužnosti, jer je opet trebalo proći određeno vrijeme dok bi se novi žandar upoznao s lokalnim društvenim prilikama.¹¹⁸³

9.2.2. Sumarna analiza sedmodnevnih izvješća kotarskog predstojništva o djelovanju u redarstvenom pogledu

Analizirana sedmodnevna izvješća kotarskog predstojništva vođena su na temelju svakodnevnih žandarmerijskih izvješća kotarskom predstojniku i to u nekoliko kategorija: politički položaj i razni politički događaji, špijunaža, razni zločini, sudski prekršaji, redarstveni prekršaji, zapljene oružja, putni listovi te oružni listovi, pri čemu su od 1924. sudski prekršaji

¹¹⁸¹ K. Mikulan, *Povijest policije u Hrvatskoj*, 242.-243., 303-304.

¹¹⁸² DAD, FDO, kut. CD II b 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 17.8.1927.

¹¹⁸³ DAD, FDO, kut. CL V f 2, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 17.8.1926.

počeli biti vođeni odvojeno od redarstveno-obrtnih, koji su predstavljali najsitnije prekršaje propisa. U isto vrijeme, vođenje i jednih i drugih, s obzirom da su uglavnom bili od manje važnosti, postalo je pretežno sumarno te se pojedini zločini više nisu opisivali posebno, već su se samo izražavali brojkom.

Na temelju analize svih 159 sačuvanih izvješća može se uočiti kako je najučestaliji tip zločina bio onaj protiv države i javnog reda (605), a svojevrsna dominacija ove kategorije zločina u njihovom ukupnom broju prvenstveno je posljedica nastojanja moderne države za kontrolom svih aspekata društvenog života. U Kraljevini SHS to je dodatno bilo naglašeno s obzirom na stupanj represivnosti koji su službene vlasti provodile. Zanimljivo je da je udio nasilnih zločina bio vrlo visok (177), što se podudara s ranijim zaključcima o sporoj modernizaciji hrvatskog društva i njegovoj sličnosti s drugim srednjoeuropskim te istočnoeuropskim društvima, u kojima nije došlo do promjene dominantnog tipa zločina kao u zapadnoeuropskim društvima. To potvrđuje i niži ukupno zabilježeni broj imovinskih zločina (137), dok je najmanje bilo zločina protiv javnog morala (18), koji su ipak više bili podložni neformalnoj, nego formalnoj društvenoj kontroli. Pri tome je potrebno istaknuti da je u analiziranim izvješćima još samo brojkom zabilježeno ukupno 989 redarstveno-obrtnih prekršaja te 252 sudska, o kojima nije moguće nešto više reći i dalje ih kategorizirati, ali se na temelju analiziranih izvješća iz ranijih razdoblja, u kojima su bili pojedinačno navedeni, može donijeti zaključak da bi oni samo potvrdili postavljenu tezu.

Kao što je već rečeno, na temelju ovih izvješća nije moguće istraživanje zločina u samom gradu Makarskoj, jer se u njima ne navode podaci o točnom mjestu počinjenja zločina, no ostali izvori upućuju na zaključak kako je situacija u Makarskoj ipak bila nešto drugačija u odnosu na kotar u cjelini, u skladu sa zaključcima donešenim u ranijim poglavljima, gdje je na više mjesta potvrđeno kako su između grada i ostatka kotara na snazi bile prilične razlike u stupnju društvenog razvoja. Na sličan zaključak upućuju i podaci o zločinu u Splitu tijekom 1925. i 1926., prema kojima su 1925. najčešća kategorija bile krađe (303), a potom skitnja (280), pijanstvo (129), prijevare (88), nanošenje tjelesnih ozljeda (76), ometanje javnog reda i mira (51), blud (43), psovanje (43), džeparenje (42), podmetanje požara (41), mučenje životinja (41), javno nasilje (31), prosjačenje (23), pronevjera (18) te izazivanje javne sablazni (12). Sljedeće godine glavni razlog uhićenja bila je skitnja (432), zatim krađe (342), pijanstvo (200), nanošenje tjelesnih ozljeda (103), psovanje (103), mučenje životinja (64), blud (49), javno nasilje (48),

prijevara (48), džeparenje (42), prosjačenje (30), palež (27), pogibeljne prijetnje (21) te ometanje javnog reda i mira (19), a zabilježeno je i jedno ubojstvo.¹¹⁸⁴

Dakle, u odnosu na rezultate istraživanja o udjelima zločina u makarskom kotaru, udio nasilnih zločina u Splitu bio je znatno manji, dok je imovinskih bilo mnogo više u ukupnom broju. Stoga se u sklopu teorije o utjecaju modernizacije na prijelaz od prevladavajuće nasilnih zločina prema onim imovinskim, a s obzirom na stupanj razvijenosti društveno-ekonomske strukture Makarske, koja je bila razvijenija od ostatka kotara, no znatno nerazvijenija u odnosu na Split, može postaviti teza da je udio imovinskih zločina u Makarskoj bio nešto viši od onog u ostatku kotara, a niži od onog u Splitu, dok je udio nasilnih zločina bio niži od onog u ostatku kotara, a viši od onog u Splitu. Prema tome, u Makarskoj je zasigurno došlo do određene modernizacije zločina, odnosno pomaka od dominantno nasilnog tipa zločina prema dominantno imovinskoj kategoriji kršenja zakona.

S obzirom na sve navedene manjkavosti analiziranih izvješća, kao i na činjenicu da za nijednu godinu nisu dostupna u cijelosti, a ne postoje ni adekvatni primjeri zabilježenih stopa zločina za usporedbu na državnoj ili regionalnoj razini, daljnji zaključci o njihovoj visini na razini same Makarske nisu mogući, naročito ne u kontekstu nekih ranije navedenih socioloških teorija koje bi mogle omogućiti zaključivanje o stupnju društvenog razvoja i modernizacije, a postavljena teza će se u nastavku teksta provjeriti uz pomoć drugih vrsta izvora, u kojima se definitivno može utvrditi Makarska kao mjesto počinjenja zločina. Pri tome se mora još napomenuti da neće biti riječi o zločinima vezanima uz politiku o kojima je već ranije bilo riječi, bilo da se radi o nekim događajima kao što su primjerice demonstracije ili o djelovanju pojedinih istaknutih pripadnika političke elite, a naročito komunista, čiji je svaki oblik javnog djelovanja bio stavljen izvan zakona.

9.2.3. Nasilni zločini

Na razini kotara, prema analiziranim izvješćima o redarstvenim prekršajima, nasilni zločini predstavljaju relativno visoki udio u ukupnoj količini, što je u kontekstu teorije o modernizaciji zločina karakteristika predmodernih društava, no to se za Makarsku ne može definitivno utvrditi već čak postoje naznake kako je ondje stopa nasilnih zločina bila znatno

¹¹⁸⁴ Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 411.

manja u odnosu na ostatak kotara. Tako se kroz cijelo istraživano razdoblje moglo utvrditi tek pokušaj ubojstva Miloša Bušelića 31. ožujka 1924., na kojeg je pucala Katica Beroš, te ubojstvo Milke Vivodinac 1926., koje je počinio njezin muž Toma, a o oba slučaja je već bilo riječi.¹¹⁸⁵ U analiziranim izvješćima među nasilnim zločinima s područja kotara češće se još navodilo i nanošenje lakših te težih tjelesnih ozljeda (55), zatim javno nasilje prijetnjama smrću (53), oštećivanje tuđe imovine (39), izazivanje pobačaja i čedomorstva (10), a bilo je i šest pokušaja ubojstva te pet ubojstava, pet silovanja i pokušaja silovanja te dva paleža, no nije moguće utvrditi njihovo mjesto počinjenja. U nedostatku više izvora, a u kontekstu nasilnih zločina, može se još spomenuti i vrlo rašireno nečovječno postupanje sa životinjama i njihovo zlostavljanje, koje je također bilo kažnjivo, kao i tri slučaja samoubojstva koja su se u istraživanom razdoblju dogodila u Makarskoj te nekolicina nesretnih slučajeva s teškim posljedicama.¹¹⁸⁶ Primjerice, 15. ožujka 1926. grupa djece pronašla je staru granatu, koja je potom eksplodirala i ranila ih, a 14. lipnja 1928. Kleme Ivanišević slučajno je iz puške ranio šesnaestogodišnju sestru Milenu, dok je pokušavao upucati susjedovu mačku koja im je svakodnevno ubijala mlade patke.¹¹⁸⁷

9.2.4. Imovinski zločini

Neizravna potvrda postavljene teze o bržoj modernizaciji zločina u Makarskoj u odnosu na ostatak kotara nalazi se u znatno većem broju podataka o imovinskim zločinima počinjenim u Makarskoj tijekom razdoblja od 1918. do 1929. godine. Većina njih nalazi se u periodici i time se znatno umanjuje mogućnost da vijesti o nasilnim zločinima nisu objavljivane u splitskim listovima, jer ako su objavljivane vijesti o krađama, nema razloga zašto ne bi bile objavljivane vijesti o ubojstvima, pokušajima silovanja ili fizičkim obračunima, naročito s obzirom da su iz drugih gradova slične vijesti redovito objavljivane. Iz ostatka makarskog kotara su i vijesti o imovinskim zločinima vrlo rijetke, vjerovatno iz razloga što ondje nije bilo novinskih dopisnika, dok onaj u Makarskoj očito nije bio pretjerano zainteresiran za prenošenje sličnih vijesti iz

¹¹⁸⁵ ASM, KZDM, 394.; „Ranjava ženu sa 10 uboda“, *Jadranska pošta*, br. 254, god. II, Split, 27.5.1926., 3.

¹¹⁸⁶ DAD, FDO, kut. CL III d 7, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 19.7.1924.; „Samoubijstvo žene u Makarskoj“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 492, Split, 10.3.1927., 5.; ŽAM, fascikl: Spisi dekanatskog ureda u Makarskoj, god. 1927., 1928. i 1929., Oglas kotarskog predstojništva u Makarskoj od 21.4.1927.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. III, br. 717, Split, 9.12.1927., 2.

¹¹⁸⁷ „U Makarskoj je eksplodirala granata i ranila nekoliko djece“, *Novo doba*, god. IX, br. 64, Split, 18.3.1926., 5.; „Iz bolnice“, *Novo doba*, god. XII, br. 151, Split, 17.6.1928., 5.

ostatka kotara. U pronađenim izvješćima kotarskog predstojništva zabilježeno je počinjenje ukupno 116 krađa i pljački.

Iz novinskih natpisa može se vidjeti da je u Makarskoj u travnju 1924. uhićen poštar Ivan Puharić radi pronevjerena većeg broja novčanih pošiljki koji su iseljenici iz Makarske slali svojim obiteljima, u vrijednosti većoj od 10.000 din, zbog čega je bio osuđen na godinu i pol dana teške tamnice.¹¹⁸⁸ Zatim, u noći s 29. na 30. kolovoza 1924. provaljeno je u trgovinu tvrtke Pavlinović i Jurišić, te je ukradena roba u vrijednosti 13.000 din, a prema istom novinskom članku nekoliko dana ranije neuspješno je pokušana provala u još jednu trgovinu na makarskoj rivi, što je bila 17. ili 18. provala u Makarskoj u prethodnih godinu dana.¹¹⁸⁹ Veći broj provala u Makarskoj u tom razdoblju potvrđuje i krađa 800-900 din iz gostionice „Lovćen“ početkom srpnja 1925. te provala u pekaru Paškve Mišetić 15. istog mjeseca, a prema istom izvoru, kroz dvije prethodne godine bilo je u Makarskoj preko desetak manjih provala, za koje nitko nikada nije odgovarao.¹¹⁹⁰ U veljači 1926. provaljeno je u kuću Venceslava Lowskog te je ukradena veća količina novca, dok su u rujnu iste godine lopovi ušli u drugu kuću kroz prozor sobe, u kojoj je spavao mladić, te su odnijeli sva odijela koja su mogli naći.¹¹⁹¹ U noći između 12. i 13. siječnja 1929. provaljeno je u tvornicu tkanine te je ukraden kožni remen električnog motora, vrijednosti od preko 2.000 din, no tog su puta lopovi ubrzo bili uhićeni, ali je remen već bio isječen u komade.¹¹⁹² Istoga dana, 13. siječnja, dogodila se i krađa u župnom uredu, otkud je otuđeno 500 din.¹¹⁹³

Najveća pljačka koja se trebala dogoditi u Makarskoj tijekom istraživanog razdoblja bila je spriječena. Naime, 10. svibnja 1927. uhićen je u Makarskoj Maurizio Chebat, koji je i godinu dana ranije bio uhićen u Makarskoj, ovaj put pod sumnjom da je planirao provaliti u porezni ured. Optuženi je od ranije bio na tjeratici zbog krađe u Slavanskom Brodu te bijega iz zatvora u Staroj Gradiški, dok je uhićivan bio i u Pragu te Ljubljani. Kod njega je nađen pištolj i lažna putovnica, a pri njegovom uhićenju bila je primijećena još jedna sumnjiva osoba, koja je uhićena

¹¹⁸⁸ „Iz Pokrajine“, *Novo doba*, god. VII, br. 88, Split, 13.4.1924., 6.; „Sa porote“, *Novo doba*, god. VII, br. 276., Split, 26.11.1924., 5.; „Završeno zadnje porotno zasjedanje“, *Novo doba*, god. VII, br. 277, Split, 27.11.1924., 4.

¹¹⁸⁹ „Iz Makarske“, *Novo doba*, god. VII, br. 220., Split, 21.9.1924., 7.

¹¹⁹⁰ „Nova provala“, *Jadran*, god. VII, br. 30, Split, 23.7.1925., 2.

¹¹⁹¹ „Provalna krađa u Makarskoj“, *Novo doba*, god. IX, br. 48, Split, 27.2.1926., 4.; „Makarska“, *Jadran*, god. VIII, br. 40, Split, 23.9.1926., 4.

¹¹⁹² „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 17, Split, 21.1.1929., 2.

¹¹⁹³ „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. V, br. 166, Split, 20.7.1929., 3.

sljedećeg dana. Radilo se o Josipu Zuziji iz Nove Gradiške, za kojega se pretpostavljalo da je bio u vezi s Chebatom, što se kasnije i potvrdilo, a kod njega je nađen kuhinjski nož. Za njim je također bila raspisana tjeratica, jer je bio optužen za pljačku u Novoj Gradiški, a sljedeći dan uhićen je i treći član bande, Oktavijan Krainer iz Gorice, kod kojeg su nađeni Chebatovi dokumenti te ključevi identični onima poreznog ureda, oruđe za provalu kasa, turpije, kliješta, otpirači, monometri, električna lampa, neizrađeni aluminijski ključevi i francuski ključ te plan Makarske s posebno označenim lokacijama poreznog ureda i banke, kao i najkraćim izlazima iz grada. Potom su Chebat i Zuzija izručeni sudovima koji su za njima od ranije imali raspisane tjeralice, dok je Krainer dobio izgon iz Kraljevine SHS.¹¹⁹⁴

9.2.5. Zločini protiv države i javnoga reda

Prema izvješćima kotarskog predstojništva najučestalija vrsta zločina zabilježena na području makarskog kotara bili su zločini protiv države i javnog reda, među kojima se po učestalosti posebno ističu oni koji su kršili veterinarske propise (176), a uglavnom su se odnosili na neuredno držanje pasa, zatim oni koji su kršili redarstvene propise (115), te one o dopuštenom radnom vremenu (43), a nisu bila rijetka ni kršenja zdravstvenih (24) i cestovnih (12) propisa. Pri tome se svakako mora napomenuti da su ovdje predočeni apsolutni brojevi ovih „sitnih“ zločina relativno mali u usporedbi sa stvarnim stanjem, jer su u izvješćima često samo sumarno izraženi u širim kategorijama, pa nije bilo moguće pojedinačno ih identificirati te razvrstati.

Mnogo detaljnije praćena su oštrija kršenja zakona, naročito uvrede državnih institucija i ometanje djelovanja službenih organa (63) te uvrede kralja (17). Ovi tipovi zločina ujedno su bili i znatno rjeđi od ranije navedenih „sitnih“ prekršaja, a povećavali su se u vrijeme većih političkih sukoba na političkoj sceni. U tom kontekstu se dio ovih zločina može promatrati i kao otpor prema vladajućem državnom sustavu, naročito oni slučajevi kršenja zakona koja su mu se izravno suprotstavljali te dovodili u pitanje nadležnost službenih vlasti nad pojedinim aspektima svakodnevnog života. Najdominantniji oblik sličnog ponašanja bili su verbalni delikti protiv države i njenih predstavnika, kao oblik pasivnog i nenasilnog građanskog otpora, dok su aktivni

¹¹⁹⁴ „U Makarskoj je uapšen internacionalni varalica i provalnik Kebat“, *Novo doba*, god. IX, br. 64, Split, 18.3.1926., 5.; „Makarska“, *Jadran*, god. VIII, br. 12., Split, 25.3.1926., 4.; „U Makarskoj je uapšena internacionalna lopovska banda“, *Novo doba*, god. X, br. 116., Split, 19.5.1927., 6.; DAD, FDO, kut. CD II a 8, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 24.5.1927.

oblici građanskog neposluha bili znatno rjeđi, a u tom kontekstu mogu se navesti zabilježeni slučajevi ometanja državnih službenika u njihovom radu te pomaganje vojnim bjeguncima (6).

Najveći broj verbalnih delikata zabilježen je u gradskim gostionicama i kavanama, što ujedno potvrđuje ranije zaključke o razvijenom društvenom životu koji se u vrijeme dokolice odvijao po sličnim ugostiteljskim objektima te javnim površinama. Tako je 14. siječnja 1924. bila provedena istraga protiv Miška Matutinovića, gostioničara u Makarskoj, koji je navodno izjavio kako su svi ministri *lupeži*, a da je Nikola Pašić najveći među njima. Nakon provedene istrage zapovjednik žandarmerijske postaje u Makarskoj u izvješću je utvrdio kako je prijava vrlo vjerovatno istinita, jer je Matutinović bio poznat kao osoba koja *mrzi i prezire današnju državnu upravu*, no nije bilo dovoljno dokaza za podizanje optužnice i njegovo kažnjavanje. Iste godine, 17. listopada, protiv Matutinovića bila je podnešena još jedna prijava, jer je navodno rekao kako je u tadašnjoj državi Stjepan Radić „Bog“, a kako su svi ostali *lopovi*. U istrazi je opet negirao sve navode iz prijave, ali se i izjasnio kao podržavatelj politike HRSS-a, koju će uvijek braniti, a daljnji proces je i tog puta bio obustavljen uslijed nedostatka dokaza.¹¹⁹⁵

Utjecaj političke situacije na državnoj razini na odlučnost žandarmerije za obračun sa svim državnim protivnicima, pa i na ovoj najnižoj razini prekršaja, najviše je došla do izražaja u drugoj polovici 1924. te početkom 1925., kada je zabranjen HRSS, koji je već imao apsolutnu podršku najvećeg broja Makarana. Naime, već u prosincu 1924. Saturno Bašković, službenik porezne uprave, navodno je u gostionici Miloša Bušelića izjavio da se srami služiti državi, u čemu ga je podržao Anton Klepac, službenik financijske kontrole. Zanimljivo je da se radilo o državnim službenicima, koje su službene vlasti naročito budno nastojale kontrolirati, kao što će se vidjeti i u još nekoliko sličnih slučajeva, čime se potvrđuje ranije postavljena teza da je i među njima bilo protudržavno raspoloženih pojedinaca, ali su u svakodnevnom poslu bili primorani provoditi sve naredbe nadređenih, ukoliko nisu htjeli ostati bez posla, jer im je u suprotnom prijetio otkaz ili kazneni progon.¹¹⁹⁶

¹¹⁹⁵ DAD, FDO, kut. CL V c 7, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 14.1.1924.; DAD, FDO, kut. CL IV d 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 14.1.1925.; DAD, FDO, kut. CL V c 7, Izvješće žandarmerijske postaje od 20.1.1925.; DAD, FDO, kut. CL V c 7, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 21.1.1925.

¹¹⁹⁶ DAD, FDO, kut. CL V c 7, Izvješće žandarmerijskog voda u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 6.1.1925.; DAD, FDO, kut. CL V c 7, Izvješće žandarmerijskog puka u Splitu velikom županu Dubrovačke oblasti od 10.1.1925.; DAD, FDO, kut. CL V c 7, Prijava žandarmerijskog voda u Makarskoj protiv Saturna Baškovića od 16.1.1925.

Prema žandarmerijskom izvješću vlasnik gostionice upozorio je Baškovića i Klepca na opasnost sličnih izjava te im je zabranio buduće dolaženje. No, u provedenoj istrazi su i osumnjičeni i svjedoci pismeno negirali optužbe. Zanimljivo je da je među svjedocima bio i Miloš Bušelić, iako je prema svjedočenju kotarskog predstojnika usmeno potvrdio istinitost optužnice. Ipak, nepostojanje dokaza i nemogućnost daljnjeg postupanja protiv okrivljenika nije omelo zapovjednika žandarmerijske postaje da zatraži od velikog župana premještaj Klepca iz Makarske, jer mu to nije bio prvi put da izražava nezadovoljstvo prema Kraljevini SHS. Sličan epilog imale su i brojne druge prijave. Nikola Brušić, službenik financijske kontrole, u verbalnom sukobu s Matom Lovretom 8. siječnja 1925. navodno je opsovao kruh koji prima i onoga koji mu ga daje. U istrazi koja se provela negirao je Lovretine navode, a kako nije bilo drugih svjedoka daljnji progon je bio obustavljen.¹¹⁹⁷ U siječnju 1925. bila je na temelju glasina pokrenuta istraga i protiv Ivana Baškovića, sudskog službenika, zbog izjave da on *nema kralja ni države, već služi narodu, koji ga i plaća*. Istraga je također bila obustavljena nakon što je Bašković negirao optužbe, što je potvrdio i veći broj svjedoka prisutnih u kavani „Miloš Veliki“. Zanimljivo da je i prema ovom žandarmerijskom izvješću nakon navodne Baškovićeve izjave Miloš Bušelić, istaknuti član lokalnog NRS-a, prišao okrivljenom i upozorio ga da neće trpjeti slično ponašanje te mu zabranio dolazak u njegovu kavanu, ali je i kasnije pismeno svjedočio u njegovu korist te nije htio sugrađanina službeno prijaviti.¹¹⁹⁸ U isto vrijeme, kažnjavanje komunista bilo je mnogo strože. Tako su 1. svibnja 1925. kažnjeni s po pet dana zatvora Ivan Raos, Vladimir Ravlić, Bariša Pirak te Ante Vusio, zbog pjevanja antidržavnih pjesama u kavani „Jugoslavija“, unatoč tome što su svi negirali optužbe, a s globom u visini od 250 din, koju je morala uplatiti u korist Javne dobrotvorosti, bila je kažnjena i vlasnica kavane.¹¹⁹⁹

Promjena političke situacije i ulazak HSS-a u vladu rezultirao je svojevrsnom zamjenom uloga, pa su stranačke pristaše Ivan Dragičević, Antun Ribarović i Josip Jaudl prijavili školskog nadzornika i istaknutog člana SDS-a Hinka Urgjevića da je 10. prosinca 1925. u kavani „Balkan“ vrijeđao ministra prosvjete Stjepana Radića. Urgjeviću je odmah uručena opomena prema

¹¹⁹⁷ DAD, FDO, kut. CL IV e 5, Izvješće žandarmerijske postaje u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 9.1.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV e 5, Dopis kotarskog suda u Makarskoj kotarskom predstojniku u Makarskoj od 2.10.1925.

¹¹⁹⁸ DAD, FDO, kut. CL IV d 1, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 17.1.1925.; DAD, FDO, kut. CL IV d 1, Izvješće žandarmerijskog puka u Splitu velikom županu Dubrovačke oblasti od 10.1.1925.

¹¹⁹⁹ DAD, FDO, kut. CL IV e 1, Žalba Fany Antunović na presudu kotarskog predstojnika od 27.5.1925.

disciplinarnim propisima zakona o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda, unatoč tome što je negirao sve optužbe. Protiv njega svjedočio je još i Josip Jurčević, dok su u njegovu obranu stali Miho Marinović, Vicko Lalić, Petar Rančić, Ljubomir Lovrinčević, Petar Čatipović i Mate Drezga, uglavnom svi članovi SDS-a i NRS-a te lokalnih organizacija Orjuna i Sokolskog društva.¹²⁰⁰ Zbog istog zločina kažnjen je 4. siječnja 1926. i općinski službenik Juraj Antunović s osam dana zatvora te prijavom sudu.¹²⁰¹

Do kulminacije sukoba na političkoj sceni, što se odrazilo i po pitanju ovdje obrađivanog tipa zločina, došlo je nakon atentata u Skupštini 1928., o čemu je već bilo više riječi u drugom poglavlju, a u tom kontekstu može se još napomenuti da su 13. kolovoza 1928. u Skupštini ratificirane Nettunske konvencije koje su išle na ruku interesima Kraljevine Italije na istočnojadranskoj obali, što je u javnosti primljeno s mnogo otpora, pa je i Jure Šutić iz Makarske zbog govora protiv konvencija te protiv ministara Angjelinovića i Barića kažnjen s osam dana zatvora.¹²⁰²

Naročito oštro bile su kažnjavane uvrede kralja i kraljevske dinastije, koje su bile kategorizirane kao teži oblik zločina, pa je to vjerovatno i jedan od razloga zašto je ovih zločina bilo znatno manje u odnosu na uvrede drugih državnih predstavnika, organa i institucija.¹²⁰³ Na razini kotara takvih zločina je u analiziranih 195 sedmodnevnih izvješća bilo 17, od čega je utvrđeno pet u Kozici, dva u Vrgorcu te jedan u Brelima, dok za ostalih devet nije poznato mjesto počinjenja. Prema ostalim izvorima pronađenima u dosadašnjim istraživanjima jedina direktna psovka kralja u Makarskoj tijekom dvadesetih godina dogodila se 20. rujna 1928. te ju je počinio Osman Bajrić, Rom iz okolice Konjica u BiH, a na privremenom boravku u Makarskoj, koji je odmah potom bio uhićen.¹²⁰⁴ Važnosti koja je pridavana ovom tipu zločina te svijest građana o težini kazne u slučaju njegovog počinjenja potvrđuje i anegdota prema kojoj bi jedna makarska gostioničarka pri redovitim svađama s konkurenticom na vrhuncu glasne prepirke sa zida skidala

¹²⁰⁰ DAD, FDO, kut. CL V e 8, Prijava Josipa Jaudla i dr. velikom županu Dubrovačke oblasti protiv Hinka Urgjevića od 18.12.1925.; DAD, FDO, kut. CL V e 8, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 24.3.1926.

¹²⁰¹ DAD, FDO, kut. CD I e 4, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 10.1.1926.

¹²⁰² DAD, FDO, kut. CD III d 7, Žalba Jure Šutića velikom županu Dubrovačke oblasti protiv presude kotarskog predstojnika od 21.8.1928.

¹²⁰³ Bosiljka Janjatović, „Uvreda Veličanstva – teži zločin u karadževićevskoj Jugoslaviji“, *Radovi*, 30 (1997.), 245-246.

¹²⁰⁴ DAD, FDO, kut. CD III d 7, Izvješće žandarmerijske postaje u Makarskoj kotarskom predstojniku u Makarskoj od 21.9.1928.

sliku kralja Aleksandra te bi ju okrenula prema svojoj suparnici kako bi izgledalo da psuje kralja. Nakon toga bi svađa odmah prestala.¹²⁰⁵ Usporedbe radi, u različitim krajevima Hrvatske tijekom 1923. i 1924. zabilježena je 141 uvreda kralja, što bi s obzirom na broj stanovnika, ali i konstantnu političku krizu koja je karakterizirala Kraljevinu SHS kroz cijelo njeno postojanje, a koja se potom odražavala na sve aspekte društvenog života, bio relativno malen broj, što opet simbolizira važnost ovog tipa zločina i potvrđuje svijest stanovništva o težini kazne za slične prekršaje.¹²⁰⁶

Kao što je već rečeno, osim političkih, u kategoriju zločina protiv države spadaju i oni koji su ugrožavali mir te sigurnost zajednice. Među njima se u Makarskoj tijekom istraživanog razdoblja mogu spomenuti ometanja javnog reda i mira (23) te pijanstva (22), a prisutni su bili i krivolov (3) te lov ribe dinomitom (2), protiv kojeg je osobito oštro nastupio lučki upravitelj 1924.¹²⁰⁷ Karakteristika dvadesetih godina 20. stoljeća bio je i sve veći broj automobila u svakodnevnom prometu te su i oni počeli stvarati brojne ranije nepoznate probleme. Tako je u blizini Veprica 12. travnja 1926. poginuo dvanaestogodišnji pastir Petar Andrijašević, dok je u prosincu iste godine kažnjen vozač automobila zbog prolaska rivom za vrijeme sprovoda, a 1. studenog 1927. bio je kažnjen i Franjo Štebl iz Sarajeva zbog prebrze vožnje po gradu.¹²⁰⁸ U studenom 1928. Juraj Jurišić je automobilom udario staricu na putu prema Tučepima, no ona je srećom prošla samo s ozljedama ruku.¹²⁰⁹

U sklopu percepcije o nužnosti održavanja javnog reda i sigurnosti nadležni organi posebnu pozornost su obraćali na skitalice, pa je tako 12. lipnja 1927. nakon četverodnevno zatvora presudom kotarskog suda u Makarskoj s područja kotara istjeran sa zabranom povratka od pet godina Janko Srbežar, porijeklom iz Šmarja kraj Ljubljane, s obrazloženjem da se skitao i nije dao točne podatke o sebi nakon što je bio upitan.¹²¹⁰ No, ukupno gledano, najčešći zločini u

¹²⁰⁵ P. Puharić, *Zavičajne uspomene*, sv. 2, 91.

¹²⁰⁶ B. Janjatović, „Uvreda Veličanstva – teži zločin“, 251.

¹²⁰⁷ „Kupališni gosti odlaze – njihova opažanja – naš lučki upravitelj“, *Hrvatska riječ*, god. I, br. 113, Split, 4.9.1924., 4.; „Iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 219, Split, 14.4.1926., 2.; DAD, FDO, kut. CD II b 3, Žalba Duje Antoninija velikom županu Dubrovačke oblasti protiv presude kotarskog predstojnika u Makarskoj od 28.7.1927.

¹²⁰⁸ „Teška automobilska nesreća u Makarskoj“, *Novo doba*, god. IX, br. 87, Split, 15.4.1926., 4.; „Potankosti o nesreći u Makarskoj“, *Novo doba*, god. IX, br. 89, Split, 17.4.1926., 6.; „Mala kronika“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 422, Split, 16.12.1926., 3.; DAD, FDO, kut. CD III c 8, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 30.12.1927.

¹²⁰⁹ „Pošta iz Makarske“, *Jadranska pošta*, god. IV, br. 267, Split, 17.11.1928., 3.

¹²¹⁰ DAD, FDO, kut. CD II a 8, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 21.6.1927.; „Objave, zaključci i dekreti“, *Dalmatinski glasnik*, god. X, br. 53, Split, 15.7.1927., 1.

ovoj kategoriji bili su prekršaji različitih redarstvenih, veterinarskih (176) i obrtnih propisa (143), te ometanja rada službenih organa (63). Posebno su se brojnošću isticala i prekoračenja odobrenog radnog vremena ugostiteljskih objekata (43), koji su redovito tražili od velikog župana njihovo produženje, no to im je bilo uskraćivano.¹²¹¹ Znatno rjeđe bile su kazne određene zbog neprijavlivanja stranaca (9) ili nelegalnog nošenja oružja (5).

9.2.6. Povrede javnoga morala

Unutar sedmodnevnih izvješća kotarskog predstojništva o postupanju u redarstvenom pogledu najmanji udio predstavljaju zločini iz kategorije prekršaja protiv javnoga morala. To ne iznenađuje s obzirom da je ovaj tip zločina mnogo izravnije bio pod utjecajem neformalne društvene kontrole nego formalne, ali i zato što su značajnije ovlasti nad njegovom kontrolom unutar same formalne kontrole imali općinski redari i općinska uprava, dok su se žandari i kotarski predstojnik njima manje bavili, pa ih nisu ni navodili u izvješćima. To potvrđuje i postupanje vezano uz običaj psovanja Boga i drugih svetinja, pa je kotarski predstojnik nakon što je primijetio njegovu raširenost u veljači 1924. izdao okružnicu žandarmerijskim postajama da počnu oštrije suzbijati slično ponašanje. Zatim je 8. srpnja pozvao predsjednika kotarskog suda, općinskog upravitelja, župnika, zapovjednika žandarmerijske čete, kotarskog školskog referenta i kotarskog zdravstvenog referenta na savjetovanje o ovom problemu, a u cilju dogovora o daljnjim mjerama. Potom je izdao novu okružnicu s pozivom na još oštrije sankcioniranje prekršaja, koju je uputio svim općinskim upraviteljstvima, župnim uredima i upravama osnovnih škola na području kotara kojom ih je pozvao na aktivnije djelovanje.¹²¹²

Ubrzo nakon te okružnice, u kolovozu 1924., općinski upravitelj u Makarskoj izdao je strogu naredbu protiv psovanja, odnosno *psosti* kako je originalno glasila.¹²¹³ Odmah potom počelo je i redovito praćenje broja kažnjenih osoba s područja kotara zbog ovog zločina, a mjesečna izvješća su redovito slana velikom županu. Od njihovog ukupnog broja, za razdoblje od listopada 1924. pa do listopada 1929. sačuvana su 52, dok ih devet nedostaje. Prema njima, kroz

¹²¹¹ ŽAM, fascikl: 1919., Oglas kotarskog predstojništva u Makarskoj od 6.12.1919.; DAD, FDO, kut. CL IV d 6, Veći broj mjesečnih izvješća o suzbijanju skupoće; DAD, FDO, kut. CL IV e 2, Žalba Fany Antunović velikom županu Dubrovačke oblasti protiv odluke kotarskog predstojnika u Makarskoj od 10.6.1925.; „Makarska“, *Jadran*, god. VII, br. 29, Split, 16.7.1925., 4.; „Mala kronika“, *Jadranska pošta*, god. II, br. 422, Split, 16.12.1926., 3.

¹²¹² DAD, FDO, kut. CD II d 6, Dopis kotarskog predstojnika u Makarskoj velikom županu Dubrovačke oblasti od 22.11.1924.

¹²¹³ „Makarska“, *Jadran*, god. VI, br. 29, Split, 28.8.1924., 3.

navedeno razdoblje na području kotara kažnjeno je čak 400 osoba zbog psovanja. Kazne su uglavnom bile novčane, odnosno do maksimalno četiri dana zatvora, kako je bilo i propisano djelokrugom općinskog upraviteljstva, a to potvrđuje i žalba Stipana Čizmića velikom županu Dubrovačke oblasti 17. kolovoza 1927. na određenu mu kaznu od dana zatvora zbog psovanja *Gospe*.¹²¹⁴

Od ostalih zločina koji se mogu svrstati u kategoriju protu-moralnih u izvješćima kotarskog predstojništva zabilježena su i dva slučaja suložništva, o čemu je već bilo riječi, zatim 29 slučajeva nepristojnog ponašanja u javnosti te jedan slučaj ponašanja protiv ćudorednosti, no o pojedinostima vezanima uz te slučajeve ne postoji više podataka. Zanimljivo je da nije zabilježen niti jedan slučaj prosjačenja te prostitucije, koje se u određenoj mjeri može smatrati tipično gradskim prekršajima.¹²¹⁵ Izostanak prosjačenja bio je prvenstveno posljedica male i nerazvijene sredine, koja je o nekolicini domaćih prosjaka nastojala voditi brigu putem ubožišta, a njihove aktivnosti je društvo očito toleriralo, dok za prosjake sa strane siromašno gradsko stanovništvo nije nudilo značajnije mogućnosti preživljavanja, pa nisu ni doseljivali u značajnijoj mjeri. No, prostitucija je bila prisutna u Makarskoj tijekom istraživanog razdoblja, a aktivnosti prostitutki u Kalalargi, u stanu iznad brijačkog salona Tonija Raguželija, zatim u gostionici „Gorinka“ te u hotelu „Jadran“ bile su javna tajna, ali nisu bile procesuirane, jer u to vrijeme to nije ni bio zločin.¹²¹⁶ Stoga se upravo tijekom dvadesetih godina u Kraljevini SHS razvio prilično jak pokret protiv prostitucije, koji je u konačnici rezultirao time da je 1929. ratificirana konvencija Lige naroda o suzbijanju trgovine ženama i djecom iz 1921., a potom je 1934. prostitucija i zakonski zabranjena.¹²¹⁷

Dakle, prema svemu navedenom o zločinu u svakodnevnom životu Makarske u razdoblju od 1918. do 1929., a u kontekstu teorije o utjecaju modernizacije na prijelaz od pretežno nasilnih tipova zločina prema onim imovinskog karaktera, može se zaključiti kako je u samom gradu došlo do određene modernizacije zločina u usporedbi s ruralnim sredinama iz ostatka kotara, gdje su nasilni zločini još uvijek bili vrlo česti. U samoj Makarskoj su do izražaja znatno više dolazile krađe i provale, no apsolutni primat među zločinima i u kotaru i u gradu imali su zločini protiv

¹²¹⁴ DAD, FDO, kut. CD II b 2, Žalba Stipana Čizmića velikom županu Dubrovačke oblasti protiv odluke kotarskog predstojnika u Makarskoj od 17.8.1927.

¹²¹⁵ Z. Jelaska Marijan, *Split: Grad i ljudi*, 423-424.

¹²¹⁶ „Ni Biokovo bez oblaka, ni Makarska bez kuraba i rufijana“, *Makarska kronika*, god. VIII, br. 332, Makarska, 21.4.2009., 42-45.

¹²¹⁷ Z. Jelaska Marijan, *Grad i ljudi*, 426.

države te javnoga reda i mira. To možda najbolje simbolizira odlučnost Kraljevine SHS da kontrolira i dominira nad svim aspektima društvenog života. Ujedno se time potvrđuje i ranije postavljena teza da je na području Kraljevine SHS politička modernizacija prethodila i društvenoj i gospodarskoj modernizaciji, a promjene su uglavnom bile provođene „odozgo“, pri čemu su stare zemljoposjedničke elite u velikoj mjeri uspjele zadržati svoj utjecaj. Njihovi predstavnici preuzeli su ulogu nositelja društvenih promjena, koje su se u njihovom aranžmanu odvijale vrlo sporo i u ograničenom obliku, omeđene strogim i čvrstim zakonskim propisima koji su branili drastičnije i revolucionarnije kršenje tradicionalnih obrazaca ponašanja, u nastojanju za osiguranjem postojećeg sustava vrijednosti i društvenog poretka te svoje moći.

10. DRUŠTVENI RAZVOJ MAKARSKE OD 1918. DO 1929. U KONTEKSTU OPĆEG PROCESA MODERNIZACIJE

Prije završnog razmatranja potrebno je prvo ponoviti početne teze ovog doktorskog rada, u kojem je istraživani društveni razvoj Makarske u razdoblju od 1918. do 1929. u kontekstu općeg procesa modernizacije, pri čemu je Makarska imala ulogu primjera slučaja za dalmatinsko te hrvatsko društvo u cjelini.

Dakle, temeljne postavke rada bile su postavljene u skladu s identificiranim glavnim dimenzijama društvenog života unutar kojih se modernizacija očituje, a to su: politika, ekonomija, društvena struktura i stratifikacija, kultura te svakodnevni život, kroz koje se nastojalo analizirati većinu elemenata društvenog razvoja i svakodnevnog društvenog života. Prema njima je problematizirano osam sfera društvenog razvoja, koje su obrađene u zasebnim poglavljima, a istraživanju se pristupilo s tezom da je tijekom istraživanog razdoblja došlo do stagnacije društvenog razvoja i usporenja procesa formiranja modernog građanskog društva uslijed konstantne političke krize unutar koje se nalazila Kraljevina SHS cijelo to vrijeme. Prema tezi, kriza se potom odrazila na sve aspekte i sfere društvenog razvoja, a takvom razvoju događaja značajno je doprinijela izražena državna centralizacija, zatim nametanje jugoslavenske unitarističke ideologije te politika gospodarskog liberalizma u kombinaciji s privilegiranjem političkih saveznika, koju su provodile vladajuće strukture, a koja u uvjetima opće gospodarske nerazvijenosti te dodatne zapostavljenosti hrvatskih područja unutar države nije mogla rezultirati značajnijim društvenim razvojem.

Istraživanje društvenog razvoja Makarske od 1918. do 1929. potvrdilo je kako se on, unatoč svim negativnim okolnostima, nije u potpunosti zaustavio, već tek usporio. Time se ujedno potvrdila i snaga općeg te sveobuhvatnog procesa modernizacije cjelokupnog europskog društva, bez obzira na posebnosti pojedinih njegovih elemenata, odnosno regija. Naime, stanovništvo Makarske, kao i ono iz ostatka Dalmacije te iz drugih hrvatskih krajeva, s oduševljenjem je dočekalo stvaranje Kraljevstva SHS 1918., od kojeg su očekivali naglo poboljšanje svih aspekata društvenog života, ali u stvarnosti do toga nije došlo. Politička i gospodarska elita koja se profilirala još za vrijeme Monarhije uspjela je zadržati svoje pozicije te ih čak i dodatno učvrstiti stvaranjem obiteljskih veza među svojim članovima. Time se potvrdila pripadnost Dalmacije, kao i drugih hrvatskih krajeva, modelu društvenog razvoja karakterističnog za Srednju i Istočnu Europu, a koji se po smjeru i brzini promjena razlikovao od modernizacije

zapadnoeuropskih i južnoeuropskih društava, gdje su tradicionalne društvene strukture bile mnogo brže zamijenjene modernima. U Srednjoj i Istočnoj Europi, kao i u pojedinim slabije razvijenim dijelovima Sredozemlja, do toga nije došlo već su one započele suživot, pri čemu su se predstavnici tradicionalnih elita uspjeli nametnuti kao nositelji modernizacijskih procesa, kojima su upravljali u smjeru i mjeri koji su njima odgovarali.

Prema tome, može se zaključiti da se modernizacija dalmatinskog, kao i hrvatskog društva u cjelini, odvijala „odozgo“, slično kao i kod ostalih društava unutar šire regije, za razliku od društava Zapadne Europe i razvijenijih dijelova Sredozemlja gdje su zabilježene promjene inicirane „odozdo“. Uz to, na daljnji razvoj hrvatskog društva presudan utjecaj imala je činjenica da nije kao većina drugih srednjoeuropskih i istočnoeuropskih društava uspjelo formirati nacionalnu državu nakon Prvog svjetskog rata, već se utopilo u multinacionalnu Kraljevinu SHS, unutar koje se našlo u podređenom položaju prema Srbima, kao većinskom narodu u novonastaloj državi. Iz tog razloga je u razdoblju koje je uslijedilo opet do izražaja došla povezanost procesa modernizacije i nacionalne integracije, slično kao i za vrijeme Monarhije. Naročito se to očitovalo u povezivanju gospodarskih aktivnosti s nacionalnim političkim težnjama za jačim povezivanjem hrvatskih krajeva i stjecanju njihove što veće autonomije u odnosu na Beograd, što je vrlo slično procesu koji se na prostorima Banske Hrvatske i Slavonije odvijao još u drugoj polovici 19. stoljeća, samo u odnosu na Budimpeštu i Beč.¹²¹⁸

U kontekstu političke dimenzije modernizacije, Kraljevinu SHS uglavnom su karakterizirala obilježja onodobne moderne države, pri čemu se naročito isticala iznimno snažna centralizacija te nastojanje vladajućih elita da kontroliraju i najsitnije detalje društvenog života te razvoja. Na primjeru Makarske to je došlo do izražaja pri onemogućavanju funkcioniranja općinske samouprave, pa su općinom sve do 1926. upravljale imenovane politički podobne osobe, a ne demokratski izabrani pojedinci na temelju volje većine građana. Stvarnu vlast i upravu nad svim sferama društvenog života imao je kotarski predstojnik, koji je bio državni službenik te je djelovao isključivo prema naredbama viših upravnih instanci. Time se još jednom potvrdilo da je politička modernizacija prethodila razvoju svih ostalih sfera društvenog života, kojima je potom rukovodila. Pri tome je potrebno istaknuti kako je to bilo samo naslijeđivanje ustaljenih obrazaca ponašanja nastalih još za vrijeme Monarhije. Naime, novonastala država na

¹²¹⁸ M. Gross i A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, 565.

hrvatskim je područjima u praksi samo preuzela većinu zakona države koju je naslijedila, da bi sustavnije izmjene provela tek nakon uvođenja šestosiječanjske diktature 1929., i to u smislu još izraženije kontrole.

Bržu modernizaciju sprečavali su slabo razvijeno gospodarstvo i vrlo niska stopa urbanizacije, odnosno slaba brojnost i razvijenost gradskog stanovništva, koje je bilo stvarni nositelj promjena i modernih trendova. Mali broj većih gradova, pa čak i onih manjih s razvijenim karakteristikama te stilom urbanog života, nije mogao snažnije utjecati na dominantno seosko stanovništvo, koje je teško mijenjalo tradicionalna shvaćanja i pristup svakodnevicu. Kao što se pokazalo na primjeru Makarske i njene okolice, struktura zanimanja stanovnika vrlo sporo se mijenjala uslijed spore industrijalizacije, pri čemu je glavna promjena zabilježena do Prvog svjetskog rata. Formiranje Kraljevstva SHS 1918. te aktivnosti novih vlasti na ovom području nisu uspjele rezultirati značajnijim pomacima. Dapače, već lošu situaciju dodatno je otežalo uvođenje oblasti, kojima su hrvatske povijesne pokrajine dalje parcelirane, a uslijed nedostatka državne potpore gospodarstvu, manjka lokalnog kapitala za veće poduzetničke inicijative, slabe prometne infrastrukture te nerazvijenosti modernijih gospodarskih grana jednostavno nije bilo mogućnosti ostvarivanja bilo kakvog napretka.¹²¹⁹ U tom kontekstu, za Dalmaciju je naročito bitno spomenuti i priličnu nezainteresiranost vladajućih krugova novonastale države za njenom pomorskom orijentacijom, koja je eventualno mogla dovesti do njenog jačeg ekonomskog razvoja. Posebno je do izražaja to došlo jer je s kopnene strane bila gotovo prometno izolirana, u smislu nekog većeg i intenzivnijeg robnog prometa.

Promjena državnog okvira i formiranje novih carinskih granica snažno je pogodilo najrazvijenije grane dalmatinskog gospodarstva, poljoprivredu i trgovinu, koji su izgubili konkurentnost na nekada velikom tržištu Monarhije, dok je na području novonastale države došlo do zasićenja tržišta tim tipom proizvoda, što je rezultiralo drastičnim sniženjem njihove cijene. Država je u prvoj polovini dvadesetih godina snažnom protekcionističkom politikom uspjela potaknuti rast industrije, no promjena monetarne politike, kao i snažnije otvaranje domaćeg tržišta uvoznim proizvodima dovelo je do pada potražnje za domaćim proizvodima i gašenja velikog broja industrijskih poduzeća. Do potpunog kolapsa industrijske proizvodnje u Makarskoj došlo je krajem dvadesetih godina, kada su se počele osjećati prve posljedice velike svjetske

¹²¹⁹ I. Rigić, *Tehnika i samostalnost*, 338-349.

gospodarske krize. Kapital koji je tijekom prve polovine dvadesetih godina bio ulagan u pokretanje tih istih proizvodnih postrojenja bio je pretežno domaći, i to privatni, jer država nije imala previše sluha za poticanje razvoja makarskog gospodarstva, dok slab potencijal tih poduzeća uslijed loše infrastrukturne opremljenosti i prometne povezanosti nije mogao privući strane ulagače u većoj mjeri. Do nekolicine stranih investicija ipak je došlo, no one su, kao i one domaće, u okolnostima pod kojima su djelovale bile osuđene na propast. Jedina gospodarska grana koja je zabilježila stalan razvoj tijekom istraživanog razdoblja u Makarskoj bio je turizam, ali je još uvijek bio preslabo razvijen da bi to predstavljalo značajniji iskorak te doprinos općenito lošoj situaciji.

Ipak, unatoč svemu navedenom, razvoj pojedinih društvenih sfera i aspekata svakodnevice nije se mogao zaustaviti te su promjene u odnosu na tradiciju bile evidentne. Naime, demografska obilježja društvene strukture u Makarskoj već su u prvom desetljeću 20. stoljeća pokazivala karakteristike uznapređovalog procesa demografske tranzicije, a do oblikovanja modernih društvenih slojeva došlo je već tijekom posljednjih desetljeća 19. stoljeća. Pri tome se moglo uočiti kako su u tim promjenama najviše profitirali istaknuti lokalni trgovci, koji su uspjeli napredovati na društvenoj ljestvici i sklapanjem obiteljskih veza s pripadnicima starog plemstva postati dio građanske elite, dok su sve važniju ulogu počele zauzimati i osobe koje su obavljale slobodna zanimanja te javni službenici, kao najistaknutiji predstavnici srednjeg društvenog sloja. Njihov položaj u Makarskoj dodatno je dolazio do izražaja s obzirom na njihovo prosječno znatno više obrazovanje, što im je u malom gradu često omogućavalo i ulazak u krug lokalne gradske elite.

Za to vrijeme rastao je i broj radnika, koji su postupno zamjenjivali težake unutar nižeg društvenog sloja, no to se odvijalo vrlo sporo. Slična situacija događala se u cijeloj Kraljevini SHS, gdje je udio težaka u ukupnoj populaciji tijekom cijelog istraživanog razdoblja ostao iznimno visok, jedan od najvećih u Europi. Upravo su oni predstavljali važan usporavajući čimbenik društvene modernizacije, jer su vrlo sporo prihvaćali moderne trendove te su u velikoj mjeri i tijekom dvadesetih godina još uvijek ostajali isključeni iz svakodnevnog javnog života. Glavna karakteristika njihovog rada na cijelom području Dalmacije, pa tako i u Makarskoj te njenoj okolini, bilo je neposjedovanje vlastite zemlje za obradu, što je dovelo do očuvanja tradicionalnih gospodarskih odnosa, među kojima je posebno raširen bio kolonat.

Spore promjene u gospodarstvu bile su najjači uzrok jake prisutnosti tradicionalnih karakteristika društvene strukture i društvenih odnosa tijekom istraživanog razdoblja. Ipak je pri tome potrebno upozoriti na velike razlike između same Makarske i okolne ruralne regije, otkud je stanovništvo u potrazi za poslom u velikom broju doseljavalo u grad. Grad je definitivno pružao mnogo više mogućnosti za bolji i kvalitetniji život, što se potvrdilo i na temelju analize procesa prekooceanskog iseljavanja. Dok je iz ostatka Makarskog primorja i Vrgorske krajine, kao njihovog zaleđa, ova pojava poprimila obilježja masovnosti, iz same Makarske značajnije iseljavanje nije zabilježeno. U isto vrijeme nije došlo ni do većeg povećanja broja stanovnika, pa se može zaključiti da su Makarani uglavnom u potrazi za poslom iseljavali u veće gradove unutar Kraljevine SHS, jednako kao što su stanovnici okolnih ruralnih područja doseljavali u Makarsku. Većina Makarana iseljavala je u Split, koji je u razdoblju nakon Prvog svjetskog rata postao glavna luka novoosnovane države i koji je u cijelom međuratnom razdoblju naglo napredovao na svim poljima društvenog i gospodarskog života, što je bilo popraćeno masovnim doseljavanjem stanovništva iz cijele Dalmacije, uključujući i Makarsku. U tom kontekstu, zabilježena visoka mobilnost lokalnog stanovništva, uz moderne demografske procese, predstavlja još jedan snažan pokazatelj općeg procesa modernizacije.

No, veliki udio doseljenika iz okolne regije u ukupnoj doseljeničkoj populaciji ujedno je označavao i mali broj doseljenika iz udaljenijih krajeva. S obzirom da je poznato kako je stanovništvo ruralne Dalmacije uglavnom bilo neobrazovano i vrlo tradicionalno, može se zaključiti kako ne samo da njihovo doseljavanje nije doprinosilo bržim društvenim promjenama, već ih je i usporavalo. To ipak nije omelo pripadnike viših gradskih društvenih slojeva u brzom preuzimanju svih modernih trendova i razvoju bogatog građanskog života. Njegova prva glavna kvalitativna karakteristika bila je ideja građanske obitelji, koja je rezultirala značajno nižom zaposlenošću žena u odnosu na muškarce. Što se tiče same obiteljske strukture, modernizacija nije izravno utjecala na nju, već je prvenstveno došlo do promjene obiteljskih funkcija, koje su se morale prilagođavati promjenama u svakodnevnom životu. Vjerojatno najznačajnijom među njima može se smatrati izdvajanje proizvodnje iz kruga obitelji, odnosno iz domaćinstva. Upravo to omogućilo je stvaranje privatnosti, kao i usmjeravanje obitelji više prema emocionalnom sadržaju međuobiteljskih odnosa, pri čemu su joj primarni zadaci postali prokreacija i odgoj djece. Daljnja posljedica promjena unutar proizvodne funkcije bila je rodna podjela uloga. Muškarci su preuzeli glavnu ulogu u zarađivanju izvan kuće i djelovanje u javnoj sferi

društvenog života, dok se od žena očekivalo da budu dobre domaćice i majke, no te promjene se nisu odvijale paralelno u cijelom društvu, jer su ih, kao što je već rečeno, niži društveni slojevi mnogo sporije prihvaćali. To je bilo posljedica prije svega njihove teže ekonomske situacije, koja je onemogućavala primjenu modernih obiteljskih načela. Tako se kroz cijelo istraživano razdoblje u Makarskoj, kao i u svim drugim društvima, nastavilo usporedno postojanje i predmodernih i modernih tipova obitelji, kao i predmodernih te modernih aspekata obiteljskog života.

Ovaj zaključak potvrdilo je i istraživanje „životnog tijeka“ pojedinaca i obitelji u Makarskoj, u nekim karakterističkim funkcionalnim razdobljima kao što su: djetinjstvo, mladost, zrela dob i starost. Tijekom istraživanog razdoblja sve obiteljske funkcije i uloge pokazivale su istovremeno postojanje tradicionalnih i modernih oblika, ovisno od slučaja do slučaja, odnosno obitelji do obitelji. No, pri tome je svakako potrebno istaknuti kako do promjene u shvaćanju važnosti institucije obitelji nije došlo te se kršenje općeprihvaćenih tradicionalnih društvenih normi i vrijednosti nije toleriralo, što je naročito došlo do izražaja po pitanju odnosa prema izvanbračnim zajednicama i nezakonitoj djeci. Njihovi udjeli u ukupnoj populaciji bili su vrlo niski, što ukazuje na zatvorenost i tradicionalnost sredine te vrlo jaki pritisak društva na pojedince, koji su se morali ponašati u skladu s općeprihvaćenim normama i vrijednostima te strogim pravilima. Stoga se može zaključiti kako je po tim pitanjima institucija obitelji u Makarskoj bila vrlo čvrsta i stabilna. Unatoč tome, određene promjene pod utjecajem modernizacije su ipak zabilježene i unutar ove sfere obiteljskog života. Naime, tijekom dvadesetih godina udio nezakonite djece u ukupnom broju rođenih u Makarskoj smanjen je gotovo za polovinu, što potvrđuje raniji zaključak, ali je u isto vrijeme došlo i do više nego dvostrukog povećanja udjela predbračno začete djece. Na temelju toga može se zaključiti kako su društveno sve prihvatljivije bile duže veze između mladića i cura, tijekom kojih su stupali u seksualne odnose, a potom se i vjenčavali. To upućuje i na značajno veću vjerovatnost udjela brakova iz ljubavi u usporedbi s dogovorenim brakovima, koji su ipak više bili karakteristika prošlih vremena.

Uz povećanje privatnosti obiteljskog života, jedna od glavnih karakteristika modernog društva svakako je povećanje slobodnog vremena, koje se provodi u dokolici. Najčešća mjesta na kojima se ona odvijala u Makarskoj bili su javni prostori kao što su riva, plaža i gradske ulice te brojni ugostiteljski objekti, kao što su kavane, restorani i krčme. Njihova karakteristika bila je da

su uglavnom bili rezervirani za muškarce, no u odnosu na razdoblje Monarhije, tijekom dvadesetih godina dokolice su počeli upražnjavati i pripadnici nižih društvenih slojeva, naročito radnici. Brojni su čimbenici koji su to omogućili, među kojima se zasigurno ističu povećanje udjela obrazovanih i pismenih stanovnika u ukupnoj populaciji te širenje srednjeg društvenog sloja, a mora se spomenuti i uvođenje općeg prava glasa za muškarce, čime je po prvi put bilo omogućeno širim narodnim masama aktivno i javno društveno djelovanje. No, isto tako se mora naglasiti kako su tijekom istraživanog razdoblja predstavnici uskog kruga lokalne elite još uvijek bili apsolutni nosioci svih oblika javnog djelovanja, što je odavalo još uvijek snažno prisutnu tradicionalnost društvene strukture.

Izniman utjecaj na razvoj ideje dokolice i promjene mentaliteta općenito u Makarskoj imala je njena uloga turističkog središta, jer su gosti iz razvijenijih i naprednijih sredina donosili novosti i moderne trendove te utjecali na njihovo brže primanje od strane domaćeg stanovništva. Najočitija promjena u načinima provođenja dokolice tijekom dvadesetih godina u odnosu na razdoblje do 1918. dogodila se u opadanju popularnosti i važnosti čitaonica, koje su na prijelazu stoljeća bile dominantan oblik njenog uživanja. No, one su bile uglavnom rezervirane za uski krug gradske elite i javnih službenika, dok su u istraživanom razdoblju uslijed „demokratizacije“ ovog društvenog fenomena primat u popularnosti preuzeli već spomenuti javni prostori.

Snažan utjecaj tradicije na svakodnevni život Makarske u istraživanom razdoblju ponajviše je došao do izražaja po pitanju religije, koja je i dalje predstavljala jedan od najvažnijih elemenata identiteta. Sekularizacija, kao jedan od temeljnih popratnih procesa modernizacije, još uvijek nije imala značajnijeg utjecaja na ustaljene društvene odnose u Makarskoj, što su potvrdila istraživanja udjela nezakonite i predbračno začete djece te izvanbračnih zajednica, kao i analiza djelovanja vjerskih institucija te raznih oblika pobožnosti lokalnog stanovništva. To je prvenstveno bio rezultat monolitnosti vjerske društvene strukture Makarske, gdje je Rimokatolička crkva bila apsolutno dominantna religija te nije bilo religijskog pluralizma, dok je za vrijeme Monarhije imala i naklonost političkog sustava, a ni nakon 1918. nije imala stvarnog neprijatelja na lokalnoj razini. Utjecaj svećenstva dodatno je bio učvršćen njihovom izrazito važnom ulogom tijekom 19. stoljeća u procesu formiranja hrvatskog nacionalnog identiteta, što se diljem Europe pokazalo kao jedan od najznačajnijih pokazatelja stupnja religioznosti do dugo u 20. stoljeće. Važan čimbenik svakako je bila i stabilnost društvene strukture te sporost modernizacije gospodarstva, uslijed čega nije došlo do većeg doseljavanja stranaca. Većina

stanovnika koja je doseljavala, dolazila je iz okolnih ruralnih područja, koja su u usporedbi s gradom bila još religioznija, što je u skladu s brojnim sličnim istraživanjima diljem Europe, te u takvim okolnostima nije bilo dovoljno snažnog izvora poticaja za promjenu tradicionalnih oblika i načina života.

Specifičnost religiozne sfere društvenog razvoja u Makarskoj, koju bi trebalo potvrditi i u drugim hrvatskim sredinama, tijekom dvadesetih godina u usporedbi s razvijenijim europskim društvima bila je još uvijek prilično prisutna diferencijacija među društvenim slojevima. Naime, lokalni predstavnici viših društvenih slojeva bili su znatno zastupljeniji u religijskim aktivnostima od osoba sličnog društvenog statusa u razvijenijim društvima diljem Europe, što je prvenstveno bila posljedica spore modernizacije i nedovoljno diferencirane društvene strukture u manjim gradovima i sredinama, gdje su pripadnici viših društvenih slojeva znatno snažnije bili integrirani u sustav lokalne tradicijske religijske prakse. Ipak, usporedbom rezultata istraživanja o religioznosti s rezultatima analize političke situacije, određene promjene u odnosu na razdoblje Monarhije mogu se uočiti. Naime, HPS, koji je imao snažnu podršku crkvenih krugova, bilježio je relativno slabe rezultate na izborima, dok su do Prvoga svjetskog rata stranke s naglašenim katoličkim predznakom bilježile znatno bolje rezultate. No, to ipak govori više o snazi nacionalnog i socijalnog pitanja tijekom dvadesetih godina, koje je H(R)SS u svom političkom programu uspio spojiti te osvojiti apsolutnu podršku hrvatskog naroda. Prema tome, do smanjenja utjecaja religije u svakodnevnom životu Makarana, kao ni njihove vjere nije došlo, već se eventualno može govoriti o transformaciji njenog doživljaja, pri čemu se ona u određenoj mjeri „privatizirala“, što jest odlika modernizacije društva, ali izrazito spore modernizacije u ovom slučaju.

Spora, ali konstantna društvena modernizacija gradskog stanovništva, koja je posebno dolazila na vidjelo u usporedbi s okolnom ruralnom regijom, potvrđena je i na istraživanju pojavnosti zločina u svakodnevnom životu. U skladu s teorijom o utjecaju modernizacije na preobražaj dominantnog tipa zločina, iz pretežno nasilnih prema onima imovinskog karaktera, istraživanje je sličan proces uočilo i na primjeru makarskog kotara, a to su potvrdili i rezultati udjela pojedinih vrsta zločina zabilježenih u Splitu u sličnom vremenskom razdoblju. No, visoka prisutnost nasilnih zločina i dalje svjedoči o relativno niskom stupnju društvenog razvoja na nekoj imaginarnoj ljestvici društava u procesu stalne modernizacije. Time se potvrdila teza o specifičnosti razvoja hrvatskog građanskog društva te sličnostima s razvojem zabilježenim kod

srednjoeuropskih društava u odnosu na ona zapadnoeuropska, gdje se navedena transformacija odvijala mnogo brže zahvaljujući stvarnoj i temeljitoj promjeni društvene strukture.

Stoga, prema svemu navedenom u ovom doktorskom radu, a na temelju istraživanja društvenog razvoja Makarske od 1918. do 1929., može se zaključiti kako se historiografska teza o sporosti odvijanja procesa modernizacije tijekom 19. i prve polovine 20. stoljeća na hrvatskim povijesnim prostorima pokazala točnom. No, znatno važniji doseg ovog istraživanja je zaključak o različitoj dinamici razvoja pojedinih elemenata društvenog života, pri čemu je uočen smjer i tempo odvijanja promjene u glavnim dimenzijama unutar kojih se modernizacija očituje. Dok se primjerice politička modernizacija, kao i modernizacija pojedinih aspekata društvene ili obiteljske strukture, kao i svakodnevnog života odvijala relativno brzo, gospodarstvo je u isto vrijeme čak pokazivalo naznake nazadovanja, a drugi aspekti društvene i obiteljske strukture te svakodnevnog života razvijali su se iznimno sporo. Stoga je i konačan odgovor na pitanje da li je pojedino društvo, u ovom konkretnom slučaju ono makarsko, tradicionalno ili moderno nemoguće dati, no analiza pojedinih sfera i aspekata društvenog života te ocjena njihove modernosti itekako je moguća. To se pokazalo i na primjeru Makarske, a tek će buduća slična istraživanja drugih hrvatskih gradova pokazati da li su smjer i tempo društvenih promjena zabilježeni u Makarskoj bili pravilo ili iznimka u općem procesu modernizacije hrvatskog društva.

11. POPIS IZVORA I LITERATURE:

ARHIVSKO GRADIVO:

Arhiv gradskog muzeja u Makarskoj:

- Zapisnici sjednica općinskog vijeća Makarsko-primorske općine 1929.-1931.

Arhiv matičnog ureda u Makarskoj:

- Matična knjiga rođenih Makarska od 1.10.1906. do 22.2.1927.
- Matična knjiga rođenih Makarska od 25.2.1927. do 31.12.1930.
- Matična knjiga umrlih 1.8.1905. do 31.12.1930.
- Matična knjiga vjenčanih od 1.1.1900. do 26.7.1924.
- Matična knjiga vjenčanih od 27.7.1924. do 31.12.1929.

Arhiv franjevačkog samostana Blažene Djevice Marije na nebo uznesene u Makarskoj:

- spisi od 1918. do 1929. godine
- Knjiga znamenitijeh događaja zbivših se u redovničkoj obitelji franjevačkog manastira u Makarskoj od godine 1905. do godine 1957.

Arhiv župe sv. Marka u Makarskoj:

- spisi od 1918. do 1929. godine

Arhiv župe Uznesenja Marijinog u Podgori:

- Zgodopisje župe Podgora

Državni arhiv Dubrovnik:

Fond:

- Dubrovačka oblast

Državni arhiv Split:

Fondovi:

- Javni bilježnici srednje Dalmacije
- Ispostava banske vlasti Banovine Hrvatske
- Trgovačko-obrtnička komora Split
- Zbirka matičnih knjiga (matična knjiga rođenih od 1.1.1900. do 30.9.1906. i matična knjiga umrlih od 1.1.1900. do 31.7.1905.)

Hrvatski državni arhiv:

Fondovi:

- Republički zavod za statistiku
- Tematska zbirka dokumenata Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (Grupa XVI)

PERIODIKA:

- Dalmatinski glasnik: zvanični list Zemaljske vlade za Dalmaciju
- Država
- Hrvatska riječ
- Hrvatska straža
- Hrvatski sokol
- Jadran
- Jadranska pošta

- Jadranska straža
- Jugoslovenski narod
- Makarska kronika
- Makarska rivijera
- Narod
- Narodni list
- Naše selo
- Novo doba
- Pobeda
- Primorski glasnik
- Pučki list
- Radničke novine
- Službeni glasnik – zvanični list Splitske i Dubrovačke oblasti
- Smotra Dalmatinska
- Sokol na Jadranu
- Sokolski glasnik
- Težačke novine
- Zastava
- Zora
- Život

ZAKONI, IZVJEŠĆA, STATISTIČKE PUBLIKACIJE I OBJAVLJENA ARHIVSKA GRAĐA:

- *Almanah Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (ur. Viktor Manakin), sv. 3, dio 7-8-9, Zagreb 1929.

- *Almanah Kraljevine Jugoslavije*, IV. jubilarni svezak, Dio prvi: Istorijsko geografski pregled, Beograd i Zagreb 1930.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo 1932.,
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931., Knjiga 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*, Beograd 1937.
- *Drugi (Vukovarski) kongres KPJ (20-24. jun 1920) – Plenarne sednice CPV KPJ (februar-decembar 1920.)*; (prir. U. Vujošević, V. Kovačev), Beograd 1983.
- *Gemeindelexikon von Dalmatien*, Beč 1908.
- *Geographisch-statistische repertorium der bewohnten Orte im Königreiche Dalmatien* (ur. Alois Maschek), Zadar 1888.
- *Godišnjak Banske vlasti Banovine Hrvatske 1939 – 26. kolovoza 1940.*, Zagreb 1940.
- <http://www.geni.com>
- *Izješća iseljeničkog komesarijata u Zagrebu 1922.-1939.* (ur. Pavao Jonjić i Ante Laušić), Zagreb 1998.
- *Izveštaj o djelovanju trgovačke i obrtničke komore u Splitu mart 1927.-april 1928.*, Split 1928.
- *Izveštaj privremene radničke komore za Dalmaciju za godine 1922.-1926*, Split 1927.
- *Izveštaj za god. 1928.-1929., Trgovačka i obrtnička komora u Splitu*, Split 1930.
- *Kazneni zakon o zločinstvih, prestupcih i prekršajih od 27. svibnja 1875.* (ur. Josip Šilović), Zagreb 1921.
- *Oblast Dubrovačka: opći pregled*, Zagreb 1927.
- *Opći austrijanski građanski zakonik proglašen patentom od 29. studenog 1852. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji s naknadnim zakonima i naredbama* (ur. Franjo Josip Spevec), Zagreb 1899.
- *Općinski pravilnik za Dalmaciju*, Split, 1927.
- *Položaj industrijskih radnika u Jugoslaviji: izvještaj općeg radničkog saveza Jugoslavije za godine 1926.-1927.* (ur. Josip Beker), Zagreb 1928.
- *Pravila makarskog gimnastičnog društva "Hrvatskog sokola"*, Zadar 1894.
- *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.* (prir. T. Cipek i S. Matković)

- *Rad Jugoslavenske matice – izvještaj Pokrajinskog zbora u Splitu na 7. marta 1926., Split 1926.*
- *Radićev sabor 1927-1928. Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti (prir. Mira Kolar – Dimitrijević), Zagreb 1993.*
- *Radničko zaštitno zakonodavstvo: Zakon o zaštiti radnika od 14. juna 1922., Zagreb 1931*
- *Sbirka zakona i naredaba tičućih se zdravstva i zdravstvene službe – Dodatak I, (ur. Vladimir Katičić), Zagreb 1906.*
- *Spezialortsrepertorium von Dalmatien, Beč 1919.*
- *Statistički pregled izbora izvršenih na dan 28. novembra 1920., Beograd 1921. (nepaginirano)*
- *Statistični izvještaj o gospodarstvenim prilikama u okružju trgovačke i obrtničke komore u Spljetu u godinama 1890-1893., Split 1895.*
- *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 18. marta 1923. godine (ur. L. KOSTIĆ), Beograd 1924.*
- *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 8. februara 1925. godine, Beograd 1926.*
- *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca održanih 11. septembra 1927. godine, Beograd, 1928.*
- *Upravno, sudsko i crkveno razdjeljenje i imenik prebivališta Primorske banovine po stanju od 1. maja 1938., Zagreb 1938.*
- *Uredba o podeli zemlje na oblasti, Split 1922.*
- *URLIĆ, Velimir, Počeci turizma u Makarskoj i Primorju do 1940. godine, Makarska 2008.*
- *URLIĆ, Velimir, U spomen: Makarsko primorje 1914.-1918., Makarska 2007.*
- *Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1926.*
- *Zakon o činovnicima i ostalim državnim službenicima građanskog reda od 31. jula 1923. god., Beograd 1923.*
- *Zakon o gradskim opštinama, Sarajevo 1934.*
- *Zakon o gradskim opštinama, Sarajevo 1934.*
- *Zakon o izmeni Zakona o općinama i oblasnim samoupravama, Split 1929.*
- *Zakon o izmeni Zakona o opštinama i oblasnim samoupravama, Split 1929.*

- *Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja*, Beograd 1933.
- *Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi*, Split 1926.
- *Zakon o opštinama*, Split 1933.
- *Zakoni o izmenama i dopunama u zakonima o opštinama i sreskim i oblasnim samoupravama za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1929.

LITERATURA:

ALAČEVIĆ, Miroslav, *Opis grada Makarske*, Split 1890.

ALAČEVIĆ, Nikola, *Slavni i zaslužni muževi. Makarska i Primorje.: Izlet na Biokovo*, Makarska 1998.

ALBISETTI, James C., „Professionals and professionalization“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 3 (ur. Peter N. Stearns) , New York 2001., 57-65.

ALEBIĆ, Tamara, IPŠIĆ, Irena i VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena, “Stanovništvo Drenovaca (1870-1880): predtranzicijsko doba”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 63-90.

AMBROSIUS, Gerold i HUBBARD, William H., *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*, Cambridge 1989.

ANTIĆ, Ljubomir, „Prilog istraživanju austrijske iseljeničke politike“, *Zadarska revija*, 33 (1985.), br. 2-3, 242-254.

ANTIĆ, Ljubomir, „Međuratni smjerovi hrvatske politike“. U: *Hrvatski katolički pokret* (ur. Zlatko Matijević), Zagreb 2002., 469-486.

ANUŠIĆ, Nikola, „Tipologija otklona od tradicionalne imenske denominacije u Podgori u Makarskom primorju“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 42 (2004.), 295-342.

ANUŠIĆ, Nikola, „'Rajna smrt' – prilog istraživanju smrtnosti djece u Makarskoj u 19. stoljeću“, *Radovi*, 38 (2006.), 161-175.

ANUŠIĆ, Nikola, „Socijalna obilježja smrtnosti u Makarskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“, *Radovi*, 40 (2008.), 118-149.

ARGYLE, Michael, *Religious Behaviour*, London 1998.

ARNAUD-DUC, Nicole, „The Law's Contradictions“. U: *A History of Women in the West* (ur. Georges Duby i Michelle Perrot), sv. IV. Emerging Feminism from Revolution to World War, Harvard 1995., 80-113.

ARTUKOVIĆ, Mato, *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*, Slavonski Brod 2001.

AZARYAHU, Maoz, „Politički simboli u svakidašnjici. Polisistemski pristup istraživanju“, *Etnološka tribina*, 29 (1999.), br. 22, 255-267.

BAJOHR, Stefan, „Illegitimacy and the working class: illegitimate mothers in Brunswick, 1900-1933“, *The German Working Class 1888-1933: The politics of everyday life* (ur. Richard J. Evans), 142-173.

BANAC, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995.

BANOVIĆ, Branimir, „Emigracijska politika Austro-Ugarske i iseljavanje iz Hrvatske u razdoblju 1867.-1914.“, *Migracijske teme*, 3 (1987.), br. 3-4., 313-325.

BARBAGLI, Marzio, „Marriage and the family in Italy in the early nineteenth Century“. U: *Society and politics in the age of Risorgimento* (ur. John A. Davis i Paul Ginsborg), Cambridge 1991., 92-127.

BARBAGLI, Marzio i KERTZER, David I., „Introduction“. U: *Family Life in the Twentieth Century* (ur. David I. Kertzer i Marzio Barbagli), Yale 2003., XI-XLIV.

BARTULOVIĆ, Niko, *Od revolucionarne Omladine do Orjune*, Split 1925.

BARTULOVIĆ, Željko, „Francuska vlast u hrvatskim zemljama“. U: *200-ta obljetnica Code Civil-a* (ur. Dragutin Ledić), Rijeka 2005., 117-130.

BATINIĆ, Štefka, „Hrvatski školski sustav u XX. stoljeću“, *Anali za povijest odgoja*, 2 (2003.), 49-70.

BATOŠ, Silvija, MASLEK, Jasenka i VEKARIĆ, Nenad, „Stanovništvo Maranovića na otoku Mljetu (1870-1880): razdoblje demografske tranzicije“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 289-312.

BEGO-MATIJEVIĆ, Inge, DUGANDŽIĆ, Žarko i AKRAP, Anđelko, „Tranzicija mortaliteta: stanovništvo Desne na Neretvi (1870-1880), *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 195-218.

BEREND, Tibor Iván i RANKI, György, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780.-1914.*, Zagreb 1996.

BEREND, Tibor Iván Berend, *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II*, Berkeley 1998.

BEUC, Ivan, *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1527-1945)*, Zagreb 1969.

BEZIĆ-BOŽANIĆ, Nevenka, „Kulturno povijesna sredina Makarske u XVIII. stoljeću“. U: *Juditini dvori*, Split 2001., 345-373.

BIĆANIĆ, Rudolf, „Agrarna prenapučenost“, *Sociologija sela*, 1 (1963.), br. 2, 3-21.

BIĆANIĆ, Rudolf, „Ekonomске promjene u Hrvatskoj izazvane stvaranjem Jugoslavije 1918.“. U: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske* (gl. ur. Ivo Vinski), Zagreb 1967., 81-111.

BJELOVUČIĆ, Nikola Zvonimir, „Ugovor makarsko-primorskih knezova s mletačkom republikom god. 1646.“, *Starine*, 32 (1907.), 317-322.

BOBAN, Ljubo, „Kada je i kako nastala Država SHS“, *Radovi*, 26 (1993.), 187-198.

BOGUNOVIĆ, Dušan M., *Pregled telesnoga odgoja i sokolstva*, Zagreb 1925.

BRALIĆ, Ante, „Zadarsko školstvo u Prvom svjetskom ratu“, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru*, 48 (2006.), 597-630.

BRALIĆ, Ante, „Zadarski fin-de siècle – Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji uoči Prvog svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest* 39 (2007.), br. 3, 731-775.

BRANDIĆ, Marija, GRDIŠA-ASIĆ, Monika i ČIPIN, Ivan, „Stanovništvo Donjeg Miholjca (1870-1880): predtranzicijsko doba, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 91-114.

BRAUDEL, Fernand, *Struktura svakidašnjice: Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, Zagreb 1992.

BRENDLER, Silvio, „Identity of Name(s) as a Crucial Problem in name studies, or: towards the recognition of onymic identity as a principal onomastic concept“, *Osla*, 4 (2012.), br. 2, 29-44.

BRKLJAČA, Seka, „Politika prema bosanskohercegovačkim opštinama i opštine prema politici u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Prilozi*, 33 (2004.), 233.-252.

BRKLJAČA, Seka, „Urbanizacija Hercegovine – demografski i privredni razvoj gradova od 1878. do 1941. godine“. U: *Hum i Hercegovina kroz povijest*, sv II. (ur. Ivo Lučić), Zagreb 2011., 53-88.

BRKOVIĆ, Milko, „Značaj i važnost dviju bosansko-humskih isprava za povijest Gornjega primorja u XV. stoljeću“. U: *Hrvatski rasadnik* (ur. Zdenko Radelić), Zagreb 1999., 125-142.

BROZOVIĆ, Ante, „Istorija Sokolstva“. U: *Sveslavensko sokolstvo*, (ur. Ante Brozović i surad.), Beograd 1930., 9-78.

BUKLIJAŠ, Tatjana i VEKARIĆ, Nenad, „Mortalitet u Cavtatu (1825.-1918.)“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 36 (1998.), 303-420.

BURKE, Edmund III, „The Deep Structures of Mediterranean Modernity“. U: *Cities of the Mediterranean: from the Ottomans to the Present Day* (ur. Biray Kolluoğlu i Meltem Toksöz), London 2010., 198-204.

BURKE, Peter, *History and Social Theory*, Cambridge 1992.

CHAUNU, Pierre, *Civilizacija klasične Europe*, Beograd 1977.

CIPEK, Tihomir, „Liberalizam – korporativizam. Dva lica ideologija hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“. U: *Dijalog povjesničara – istoričara*, sv. 3 (ur. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2001., 275-290.

CLARK, Peter, *Small Towns in Early Modern Europe*, Cambridge 2002.

COENEN-HUTHER, Jacques, *Sociologija elita*, Beograd 2005.

CONWAY, Martin, *Catholic politics in Europe 1918-1945*, London 1997.

COONTZ, Stephanie, „Historical Perspectives on Family Studies“, *Journal of Marriage and Family*, 62 (2000.), br. 2, 283-297.

CREW, David F., *Town in the Ruhr – A Social History of Bochum 1860-1914*, New York 1979.

ČEPULIĆ, Ivo, *Sistem građanskog prava*, Zagreb 1925.

ČALDAROVIĆ, Ognjen, *Urbana sociologija*, Zagreb 1985.

ČAPO, Hrvoje, *Povijest Požege i njenog stanovništva (1910.-1921.)*, Jastrebarsko 2009.

ČAPO ŽMEGAČ, Jasna, „Sezonske varijacije vjenčanih u sjevernoj Hrvatskoj“, *Etnološka tribina*, 12 (1989.), 5-20.

ČAPO ŽMEGAČ, Jasna, „Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj“, *Narodna umjetnost*, 33 (1996.), br. 2, 179-196.

ČAPO-ŽMEGAČ, Jasna, „Pogled izvana: Hrvatska i model 'Balkanske obitelji'“, *Otium*, 4 (1996.), br. 1-2, 103-113.

ČAPO ŽMEGAČ, Jasna, „Obitelji i kućanstva u Hrvatskoj“. U: *Hrvatska etnografija* (ur. Josip Bratulić i Jelena Hekman), Zagreb 1998.

ČIZMIĆ, Ivan, „Iseljavanje iz Hrvatske u Ameriku kao dio europskih migracijskih tokova“, *Društvena istraživanja*, 7 (1998.), br. 1-2, 127-146.

- ČIZMIĆ, Ivan i ŽIVIĆ, Dražen, „Vanjske migracije stanovništva Hrvatske – kritički osvrt“. U: *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive* (ur. Dražen Živić, Nenad Pokos i Anka Mišetić), Zagreb 2005., 55-69.
- ČORALIĆ, Lovorka, „Prilog proučavanju demografskog razvoja Dalmacije i Zadra tridesetih i četrdesetih godina XIX stoljeća“, *Radovi*, 23 (1990.), 81-120.
- ČORALIĆ, Lovorka, „Politički, gospodarski, crkveni i kulturni odnosi Makarske i Mletaka XVI.-XVIII st.“, *Kačić*, 36-38 (2004.-2006.), 57-85.
- ČULINOVIĆ, Ferdo, *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. vijeka*, sv. 2, Zagreb 1959.
- ĆAPETA, Milivoj, *Povijest športa grada Makarska*, 22. (neobjavljeni rukopis)
- ĆUBELIĆ, Ivan, „Biskupske konferencije Jugoslavije i Hrvatski katolički pokret (1919.-1945.)“. U: *Hrvatski katolički pokret* (ur. Zlatko Matijević), Zagreb 2002., 513-544.
- ĆURIĆ, Bogoljub, *Privreda i radnici u Dalmaciji*, Split 1929.
- DAVIS, John A., „Economy, society and the state“. U: *Italy in the Nineteenth Century* (ur. John A. Davis), Oxford 2000., 235-263.
- DEFILLIPIS, Josip, *Dalmatinsko selo u promjenama*, Split 1997.
- DEMORI-STANIČIĆ, Zoraida, „Ladanjska arhitektura na Makarskom primorju“. U: *Kultura ladanja* (ur. Nada Grujić), Zagreb 2006., 131-142.
- DEMORI-STANIČIĆ, Zoraida, „Prikaz Makarske iz 18. stoljeća na slici Bratovštine Dobre smrti“, *Grada i prilozima za povijest Dalmacije*, 12 (1996.), 491-503.
- DIKLIĆ, Marjan, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvog svjetskog rata*, Zadar 1998.
- DIMITRIJEVIĆ, Sergije, *Komunistička partija Jugoslavije u legalnom periodu njenog postojanja: 1919.-1921.*, Beograd 2003.
- DOBRIVOJEVIĆ, Ivana, „Pod budnim okom države – državni činovnici u Kraljevini Jugoslaviji“, *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku* (prir. Milan Ristović), Beograd, 2007., 479-504.
- DUBROVIĆ, Ervin, *Merika – Iseljavanje iz Srednje Europe u Ameriku 1880.-1914.*, Rijeka 2008.
- DUDA, Igor, „I vlakom na vikend. Prilog socijalnoj i kulturnoj povijesti slobodnoga vremena u Hrvatskoj krajem 1960-ih“, *Časopis za suvremenu povijest*, 34 (2002.), br. 3, 659-678.
- DUDA, Igor, „Povijest dokolice za početnike“, *Povijest u nastavi*, 2 (2004.), br. 1, 214-221.

DUDA, Igor, *U potrazi za blagostanjem: o povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hratskoj 1950-ih i 1960-ih*, Zagreb 2005.

DUGAC, Željko, *Kako biti čist i zdrav: Zdravstveno prosvjeđivanje u međuratnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2010.

DUKOVSKI, Darko, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, sv. I, Zagreb 2005.

DUNNAGE, Jonathan, *Twentieth Century Italy: A Social History*, Edinburgh 2002.

DUPLANČIĆ, Arsen, „Makarska na crtežima i planovima do sredine XIX. stoljeća“, *Makarsko primorje*, 1 (1990.), 115-129.

ĐIKANOVIĆ, Vesna, „Amerika uprkos svemu: ilegalno useljavanje u SAD 1919-1941. godine“, *Tokovi istorije*, 14 (2007.), br. 4, 137-152.

ĐURAŠKOVIĆ, Stevo, „Ideologija Organizacije jugoslavenskih nacionalista: (Orjuna)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 43 (2011.), br. 1, 225-247.

EISNER, Bertold, *Međunarodno, međupokrajinsko (interlokalno) i međuvjersko bračno pravo Kraljevine Jugoslavije*, Zagreb 1935.

ELDER, Glen H., „Families and Lives: Some Developments in Life-Course Studies“, *Journal of Family History*, 12 (1987.), br. 1-3, 179-199.

EMSLEY, Clive, *Crime, Police & Penal Policy: European Experiences 1750-1940*, Oxford-New York 2007.

ENGELSFELD, Neda, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1989.

ERIĆ, Milivoje, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918-1941. god.*, Sarajevo 1958.

FALINA, Maria, *Pyrrhic victory: East Orthodox Christianity, Politics and Serbian Nationalism in the Interwar period*, 80. (neobjavljeni doktorski rad obranjen na Srednjoeuropskom sveučilištu - Central European University u Budimpešti 2011. godine)

FARR, James R., „The Disappearance of the Traditional Artisan“. U: *A Companion to nineteenth-century Europe: 1789-1914* (ur. Stefan Berger), Malden 2006., 98-108.

FERHADBEGOVIĆ, Sabina, *Prekäre Integration: serbisches Staatsmodell und regionale Selbstverwaltung in Sarajevo und Zagreb 1918-1929*, München 2008.

FIJO, Oliver, *Parobrodarstvo Dalmacije 1878.-1918.*, Zadar 1962.,

FISKOVIĆ, Cvito, „Spomenici grada Makarske“. U: *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28-30. rujna 1969.* (gl. ur. Jakša Ravlić), Makarska 1970., 213-277.

- FLANDRIN, Jean-Louis, „Pojam porodice“. U: *Rađanje moderne porodice* (prir. Anđelka Milić), Beograd 1988., 90-95.
- FORETIĆ, Dinko, „Društvene prilike u Dalmaciji pred Prvi svjetski rat s osobitim obzirom na radničku klasu“, *Radovi*, 2 (1960./1961.), br. 2, 226-254.
- FORETIĆ, Dinko, „Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji“. U: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri* (gl. ur. Jakša Ravlić), Zagreb 1969., 87-190.
- FORETIĆ, Dinko, „O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do Prvog svjetskog rata“. U: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri* (ur. Jakša Ravlić), Zagreb 1969., 9-45.
- FORTIS, Alberto, *Put po Dalmaciji* (prir. Josip Bratulić), Zagreb 1984.
- FRANIĆ, Milivoj, *Razvoj turizma u Makarskoj 1906.-2006.*, Makarska 2006.
- FRANKS, C. E. S., „Introduction“. U: *Dissent and the State* (ur. C. E. S. Franks), Toronto-New York 1986.
- GABRIČEVIĆ, Ante, „Prirodno kretanje stanovništva na području župe sv. Vida u Brdovcu između 1672. i 1981. godine“, *Starine*, 59 (1984.), 187-308.
- GARFINKEL, Paul A., „In vino veritas: The Construction of Alcoholic Disease in Liberal Italy, 1876-1914“. U: *Alcohol – a social and cultural history* (ur. Mack Holt), Oxford 2006., 61-76.
- GAVELLA, Nikola, „Građansko pravo u Hrvatskoj i pripadnost pravnog poretka kontinentalnoeuropskom pravnom krugu“. U: *Teorijske osnove građanskog prava: građansko pravo i pripadnost hrvatskog pravnog poretka kontinentalnoeuropskom pravnom krugu* (ur. Stjenko Vranjican), Zagreb 2005., 29-57.
- GELO, Jakov, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1980. g.*, Zagreb 1987.,
- GIZDIĆ, Jurica i RAFFANELLI, Anđelo, *Vječni Zmaj pod Biokovom*, Makarska 2007.
- GLAVINA, Frano, „Kulturno-politička strujanja u Makarskoj i njenom primorju u 19. stoljeću“. U: *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28-30. rujna 1969.* (gl. ur. Jakša Ravlić), Makarska 1970., 425-500.
- GLAVINA, Frano, „Pola stoljeća makarskog radničkog sportskog kluba Zmaj“, *Povijest sporta*, 3 (1972.), br. 11, 992-1003.
- GLAVINA, Frano, „Makarska u Ljubićevo doba“. U: *Don Kažimir Ljubić: 1835.-1897.: život i djelo* (prir. Velimir Urlić), Makarska 1998., 11-40.
- GLAVINA, Frano, *Makarske teme*, Makarska 2010.

- GLIBOTA, Milan, „Nepoznati i neobjavljeni stari planovi i vedute grada Makarske“, *Kačić*, 36-38 (2004.-2006.), 497-510.
- GLIGORIJEVIĆ, Branislav, „Organizacija jugoslavenskih nacionalista (Orjuna)“, *Istorija XX. veka*, Beograd 1963., 315-396.
- GLIGORIJEVIĆ, Branislav, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS*, Beograd 1970.
- GLIGORIJEVIĆ Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, Beograd 1979.
- GOLDSTEIN, Ivo, „Naseljeni gradovi Porfirogenetove Paganije“. U: *Raukarov zbornik* (ur. Neven Budak), Zagreb 2005., 39-54.
- GOLDTHORPE, John H., *Social Mobility & Class Structure in Modern Britain*, Oxford 1980.
- GOODY, Jack, *The European Family: An Historico-Anthropological Essay*, Malden 2002.
- GRGIĆ, Ivan, „Statut primorske lige“, *Zadarska revija*, 4 (1955.), br. 4, 193-203.
- GROSS, Mirjana i SZABO, Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992.
- HAHN, Željko, „Tuberkuloza kao socijalna bolest“, *Socijalna misao*, 1 (1928.), br. 3, 31-32.
- HAINÉ, W. Scott, „Street life and city space“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 2 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 313-327.
- HAINÉ, W. Scott, „Drink, Sociability and Social Class in France, 1789-1945: The Emergence of a Proletarian Public Sphere“. U: *Alcohol – a social and cultural history* (ur. Mack Holt), Oxford 2006.
- HARALAMBOS, Michael i HOLBORN, Martin, *Sociologija: teme i perspektive*, Zagreb 2002.
- HAREVEN, Tamara K., „The Family as a process – The Historical Study of the Family Cycle“, *Journal of Social History*, 7 (1974.), br. 3, 322-329.
- HAREVEN, Tamara K., „Modernization and Family History: Perspectives on social change“, *Signs*, 2 (1976.), br. 1, 190-206.
- HAREVEN, Tamara K., „Dom i obitelj u povijesnoj perspektivi“, *Žena*, 49 (1991.), br. 4-6, 111-123.
- HAREVEN, Tamara K., „The History of the Family and the Complexity of Social Change“, *The American Historical Review*, 96 (1991.), br. 1, 95-124.
- HAREVEN, Tamara K. i MASAOKA, Kanji, „Turning points and Transitions: Perceptions of the Life Course“, *Journal of Family History*, 13 (1988.), br. 3, 271-289.

- HARRIS, José, *Private lives, public spirit: a social history of Britain 1870-1914*, Oxford 1993.
- HEILBRONNER, Oded, „The Age of Catholic Revival“. U: *A Companion to nineteenth-century Europe 1789-1914* (ur. Stefan Berger), Malden 2006., 236-247.
- HILL, Bridget, „Servants“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 3 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 139-148.
- HOBSBAWM, Eric, „The Urban Proletariat“. U: *Everyman in Europe: essays in social history*, vol. II (ur. Allan Mitchell i Istvan Deak), Englewood Cliffs 1981., 71-77.
- HOBSBAWM, Eric, *Doba revolucije*, Zagreb 1987.
- HOBSBAWM, Eric, „O povezanosti načina privređivanja i građanske porodične strukture“. U: *Rađanje moderne porodice* (prir. Anđelka Milić), Beograd 1988., 147-153.
- HÖLSCHER, Lucian, „Secularization and Urbanization in the Nineteenth Century – An Interpretative model“. U: *European religion in the Age of Great Cities - 1830-1930* (ur. Hugh McLeod), London 1995., 263-288.
- HOLJEVAC, Većeslav, *Hrvati izvan domovine*, Zagreb 1967.
- HORVAT, Rudolf, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1992.
- HRASTE, Mate, „Vlastito ime u Jugoslavena“, *Jezik*, 9 (1961.), br. 2, 33-40.
- HRSTIĆ, Ivan, „Hrvatski sokol u Makarskoj (1894.-1914.)“, *Historijski zbornik*, 64 (2011.), br. 1, 79-98.
- HRSTIĆ, Ivan, „Iseljavanje iz Vrgorske krajine u razdoblju od 1921. do 1931.“. U: *Cjelovitost Zabiokovlja: Pluridisciplinarni pristup*, (ur. Anđelko Mrkonjić i Davorin Medić), Mostar 2011., 74-87.
- Hrvatski katolički pokret* (ur. Zlatko Matijević), Zagreb 2002
- Hrvatski franjevački biografski leksikon*, Zagreb 2010.
- HUNT, Margaret R., „The Middle Classes“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 3 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 39-56.
- IVANIŠEVIĆ pl., Davor, „Obitelj Ivanišević-Uzmenović“. U: (<http://plemstvo.hr/ivanisevic.htm>; pristupljeno: 17.9.2012.)
- IVELJIĆ, Iskra, *Očevi i sinovi: Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Zagreb 2007.
- NEJAŠMIĆ, Ivica, *Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb 1991.

IVKOVIĆ, Frane, „Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814.-1918.“, *Arhivski vjesnik*, 34-35/1991-1992, br. 35-36, 31-51.

JAGIĆ, Suzana, *Prosvjetna politika u osnovnom školstvu Hrvatskog Zagorja 1918.-1941.* (neobjavljeni doktorski rad obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2012. godine).

JAKIR, Aleksandar, *Dalmatien zwischen den Weltkriegen*, München 1999.

JAKIR, Aleksandar, „O nekim aspektima procesa oblikovanja nacionalnih identiteta na primjeru Dalmacije između dva svjetska rata“. U: *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji* (ur. Tihomir Cipek i Josip Vrandečić), Zagreb 2007., 127-139.

JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka, *Rod i grad: Dubrovačka obitelj od XIII do XV stoljeća*, Dubrovnik 1994.

JANSEN, Harry, *The construction of an urban past: narrative and system in urban history*, Oxford 2001.

JANSSENS, Angélique, „Economic Transformation, Women's work, and Family Life“. U: *Family Life in the Twentieth Century* (ur. David I. Kertzer i Marzio Barbagli), Yale 2003., 55-110.

JANJATOVIĆ, Bosiljka, „O progonima hrvatskih političara u Zagrebu za vrijeme karađorđevićevske šestojanuarske diktature“, *Radovi*, 26 (1993.), 161-176.

JANJATOVIĆ, Bosiljka, „'Uvreda Veličanstva' – teži zločin u karađorđevićevskoj Jugoslaviji“, *Radovi*, 30 (1997.), 245-256.

JANJATOVIĆ, Bosiljka, *Politički teror u Hrvatskoj od 1918. do 1935.*, Zagreb 2002.

JELASKA MARIJAN, Zdravka, „Neka 'ostavština bude dosuđena ostalim nasljednicima bez obzira na nju kao da se nije niti rodila' (Običaj odricanja od prava nasljeđivanja u Splitu 1919.-1940.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 39 (2007.), br. 3, 611-651.

JELASKA MARIJAN, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb 2009., 63.

JELASKA MARIJAN, Zdravka, „Zemaljska vlada za Dalmaciju (02. studenog 1918. – 20. siječnja 1919.)“, *Godina 1918.* (gl. ur. Zlatko Matijević), Zagreb 2010., 155-170.

JELAVIĆ, Davor, *Jelavići – rod i pleme*, Vrgorac 2009.

JOHNSON, Eric A., *Urbanization and Crime: Germany 1871-1914*, Cambridge-New York 2002.

JURIĆ, Ivan, *Donje Poneretavlje između dva svjetska rata: (1918.-1941.)* (neobjavljena doktorska disertacija obranjena na Sveučilištu u Zadru 2004.)

- JURIŠIĆ, Karlo, „Nazivi naselja Makarskog primorja“. U: *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28-30. rujna 1969.* (gl. ur. Jakša Ravlić), Makarska 1970., 83-120.
- JURIŠIĆ, Karlo, *Franjevački samostan sv. Marije u Makarskoj: u povodu 50. obljetnice posvete nove crkve (1940.-1990.)*, Makarska 1989.
- KAELBLE, Hartmut, „Social mobility“, U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 3 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 19-26.
- KAER, Petar, *Makarska i Primorje*, Makarska 1996.
- KAPETANIĆ, Niko i VEKARIĆ, Nenad, *Stanovništvo Konavala*, Dubrovnik 1998.
- KARAMAN, Igor, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb 1972.
- KARAMAN, Igor, „Počeci tranzicije stanovništva u Hrvatskoj“, *Sociologija sela*, 24 (1986.), br. 91/94, 63-78.
- KARAMAN, Igor, *Hrvatska na pragu modernizacije: 1750-1918.*, Zagreb 2000.
- KARBIĆ, Marija i LEČEK, Suzana, „Od slavenstva do isključenosti – veze Hrvatskog sokola i Bugarske“. U: *Darzhava, obshtestvo i kultura na balgari i harvati VII-XXI vek* (ur. Rumjana Božilova), Sofija 2009., 223-235.
- KECMAN, Jovanka, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918.-1945.*, Beograd 1978.
- KEČKEMET, Duško, „Mali gradovi na Jadranu“, *Klesarstvo i graditeljstvo*, 15 (2004.), br. 1-2, 109-112.
- KERTZER, David I., *Ritual, Politics & Power*, New Haven-London, 1988.
- KLAIĆ, Nada, „Historijska uloga Neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran“. U: *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28-30. rujna 1969.* (gl. ur. Jakša Ravlić), Makarska 1970., 121-168.
- KOLAR, Mira, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, Zagreb 1973.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Djelovanje velike ekonomske krize na migraciona kretanja jugoslavenskih naroda“. U: *Svetska ekonomska kriza 1929-1934. i njen odraz u zemljama jugoistočne Evrope* (ur. Vasa Čubrilović), Beograd 1976., 337-366.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Društveno-ekonomski odnosi u Dalmaciji nakon Prvog svjetskog rata“, *Pogledi: časopis za društvena pitanja*, 18 (1986.), br. 3-4, 155-175.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Stanje i problemi dalmatinske poljoprivrede i poljoprivrednog stanovništva sredinom međuratnog razdoblja (1927-1929)“, *Historijski zbornik*, 63 (1990.), br. 1, 59-77.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Stjepan Radić i povezivanje zagrebačke i splitske oblasti 1927. i 1928. godine“, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, 12 (1990.), 903-917.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Elementi županijskog sustava u samoupravama oblasti 1927-1929. godine“. U: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Zagreb 1996., 113-122.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Presjek kroz rad Osječke oblasne skupštine 1927.-1928. godine“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6 (2001.), 109-138.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Ukinuće Bjelovarsko – Križevačke županije i kako je to područje prošlo u vrijeme djelovanja osječke i zagrebačke oblasne skupštine 1927. i 1928. godine“, *Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru*, 2 (2008.), br. 2, 35-60.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Lika u vrijeme dominacije Seljačko demokratske koalicije u Oblasnoj skupštini Primorsko-krajiške oblasti 1927. i 1928. godine“, *Identitet Like: korijeni i razvitak* (ur. Ž. Holjevac), sv. 1, Gospić 2009., 503-546.

KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, „Reakcija Varaždinaca na ukinuće Varaždinske županije 1922. godine i posljedice tih promjena“. U: *800 godina slobodnog kraljevskog grada Varaždina 1209.-2009.* (ur. M. Šicel i S. Kaštela), Zagreb – Varaždin 2009., 285-298.

KOLSTO, Pál, „Državni simboli u novim državama: znakovi jedinstva i podjele“, *Prilozi*, 33 (2004.), 185-208.

KORENČIĆ, Mirko, *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske 1857-1971*, Zagreb 1979.

KOSTOF, Spiro, *City Shaped: urban patterns and meanings through history*, London 1991.

KOVÁCS, Melinda, *Infant mortality in interwar Budapest*, (neobjavljeni MA rad obranjen na Srednjoeuropskom sveučilištu – Central European University u Budimpešti 2009. godine)

KOVAČIĆ, Slavko, „Makarska biskupija“. U: *Iz riznice Makarske katedrale* (ur. Sanja Božek), Makarska 1995., 11-16.

KRALJ-BRASSARD, Rina, OBRADOVIĆ-MOJAŠ, Jelena i BERTOŠA, Miroslav, „Stanovništvo Buzeta (1870-1880): početak tranzicije mortaliteta“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 115-142.

- KREŠIĆ, Mirela, „Zakonsko nasljeđivanje bračnih drugova prema Općem građanskom zakoniku na hrvatsko-slavonskom pravnom području“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 60 (2010.), br. 2, 527-554.
- KRIŠTO, Jure, *Prešućena povijest: Katolička crkva u hrvatskoj politici: 1850.-1918.*, Zagreb 1994.
- KRIŠTO, Jure, *Hrvatski katolički pokret: (1903.-1945.)*, Zagreb 2004.
- KUMAR, Krishan, *The Rise of Modern Society: Aspects of the Social and Political Development of the West*, Oxford 1988.
- KUNAC, Ana, *Stare igre u Makarskoj i Primorju*, Makarska 2007.
- KURTAGIĆ, Fadil, „Socijalni položaj privatnih namještenika u Kraljevini Jugoslaviji“. U: *Jugoslovenski socijalni almanah* (ur. Ljubomir st. Kosier), Beograd 1930., 178-181.
- LADIĆ, Zoran, *Last will: Passport to Heaven*, Zagreb 2012.
- LAGRÉE, Michel, „The impact of technology on Catholicism in France (1850-1950)“. U: *The Decline of Christendom in Western Europe – 1750-2000* (ur. Hugh McLeod i Werner Ustorf), Cambridge 2003., 163-179.
- LAHMAN, Otokar, „Prilog proučavanju strukture stanovništva Makarske“, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 42 (1964.), 559-583.
- LAHMAN, Otokar, „Suvremena društvena transformacija Makarske“. U: *Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju* (ur. Jakša Ravlić), Makarska 1970., 519-544.
- LAKATOŠ, Joso, *Industrija Dalmacije*, Zagreb 1923.
- LAKATOŠ, Joso, *Privredni almanah jugoslovenskog Loyda*, Zagreb 1929.
- LANGMAN, Lauren, „Social Stratification“. U: *Handbook of Marriage and the Family* (ur. Marvin B. Sussman, Suzanne K. Steinmetz i Gary W. Peterson), New York 1999., 211-249.
- LAŠTRO, Božo, *Položaj Katoličke crkve i njezina borba za osnovna prava i obstanak u bivšoj Jugoslaviji* (neobjavljeni doktorski rad obranjen na Katoličko-bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1944. godine)
- LAZAREVIĆ, Ivana i VEKARIĆ, Nenad, „Stanovništvo Blata na Korčuli (1870.-1880.): početak demografske tranzicije“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 219-241.
- LAZIĆ, Ivan, „Pravni i činjenični položaj konfesionalnih zajednica u Jugoslaviji“. U: *Vjerske zajednice u Jugoslaviji* (ur. Zlatko Frid), Zagreb 1970.

- LEČEK, Suzana, „Dobila je kulike su roditelji davali, ni po zakonu! – Promjene u položaju žene u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata“, *Povijesni prilozi*, 21 (2001.), 221-246.
- LEČEK, Suzana, „Seljačka sloga i prva kampanja opismenjavanja u Hrvatskoj (1937.-1941.)“. U: *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić* (ur. Alexander Buczynski, Milan Kruhek i Stjepan Matković), Zagreb 2003.
- LEČEK, Suzana, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918.-1941.*, Zagreb 2003.
- LEČEK, Suzana, „Ženske su sve radile.“ Seljačka žena između tradicije i modernizacije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj između dva svjetska rata. U: *Žene u Hrvatskoj – Ženska i kulturna povijest* (prir. Andrea Feldman), Zagreb 2004., 211-234.
- LEČEK, Suzana, „Selo i politika. Politizacija hrvatskog seljaštva 1918.-1941.“. U: *Hrvatska politika u XX. stoljeću* (ur. Ljubomir Antić), Zagreb 2006., 119-143.
- LEČEK, Suzana, „Borba Hrvatske seljačke stranke za općinsku samoupravu 1936.-1939.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 40 (2008.), br. 3, 999-1032.
- LEČEK Suzana i DUGAC Željko, „Majke za zdravlje djece: zdravstveno-prosvjetna kampanja Seljačke sloge (1939.-1941.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 38 (2007.), br. 3, 983-1005.
- LEE, Robert, „Demography, Urbanization and Migration“. U: *A Companion to Nineteenth-Century Europe 1789-1914* (ur. Stefan Berger), Malden 2006., 56-69.
- LEHNERT, Gertrud, *A History of Fashion*, Köln 2000.
- LIPSET, Seymour Martin i BENDIX, Reinhard, *Social Mobility in Industrial Society*, Berkeley 1962.
- LURIA, Keith P., „Catholicism“, *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 5 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 287-300.
- MACHIEDO MLADINIĆ, Norka, *Jadranska straža*, Zagreb 2005.
- MAKALE, Manfred, *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji*, Beč 1912.
- MARDEŠIĆ, Željko, „Religija industrijske civilizacije“, *Crkva u svijetu*, 6 (1971.), br. 4, 282-289.
- MARDEŠIĆ, Željko, „Religija u modernitetu“, *Crkva u svijetu*, 38 (2003.), br. 2, 175-178.
- MARIĆ, Marinko i AKRAP, Anđelko, „Na pragu demografske tranzicije: stanovništvo Biska u Cetinskoj krajini (1870-1880)“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 171-194.

- MARINOVIĆ, Miće, *O, makarsko moja*, Makarska 2012.
- MARINOVIĆ-UZELAC, Ante, *Prostorno planiranje*, Zagreb 2001.
- MARKOVIĆ, Mirko, *Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske*, Zagreb 2004.
- MARKOVIĆ, Mirko, *Hrvatski gradovi na starim planovima i vedutama*, Zagreb 2001.
- MARKOVIĆ, Predrag J., *Beograd i Evropa 1918-1941 – evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Beograd 1992.
- MARKOVIĆ, Predrag J., „'Nomen est omen' – Given Names Witnessing the National Identity Change in Belgrade in the 20th Century“. U: *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century* (ur. Slobodan Naumović i Miroslav Jovanović), Beograd-Graz 2001., 235-247.
- MAŠTROVIĆ, Vjekoslav, *Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX. stoljeću*, Zagreb 1959.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, „Katolička crkva u Hrvatskoj i stvaranje jugoslavenske države 1918.-1921. godine“, *Povijesni prilozi*, 5 (1986.), br. 1, 1-93.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva: Hrvatska pučka stranka u političkom životu Kraljevine SHS (1919.-1929.)*, Zagreb 1998.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, „Pokušaji ustavnopravnog definiranja položaja Katoličke crkve u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1921)“. U: *Liberalizam i katolicizam u Hrvatskoj II dio* (prir. Hans-Georg Fleck), Zagreb 1999., 11-25.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, „Hrvatska pučka stranka u Dalmaciji (1919.-1929.)“, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 42 (2000.), 479-501.
- MATIJEVIĆ, Zlatko, *U sjeni dvaju orlova: prilozi ckveno-nacionalnoj povijesti Hrvata u prvim deseljtećima 20. stoljeća*, Zagreb 2005.
- MATKOVIĆ, Hrvoje, „Hrvatska zajednica“. U: *Istorija XX. veka*, 5 (1963.), 59-119.
- MATKOVIĆ, Hrvoje, *Svetozar Pribičević i Samostalna Demokratska stranka do šestojanuarske diktature*, Zagreb 1972.
- MATKOVIĆ, Hrvoje, „Proslava tisućgodišnjice hrvatskog kraljevstva 1925. godine i njezini odjeci u Hrvatskoj“. U: *Prvi hrvatski kralj Tomislav* (ur. Josip Bratulić), Zagreb 1998., 271-280.
- MATKOVIĆ, Hrvoje, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb 1999.
- MATKOVIĆ, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije: hrvatski pogled*, Zagreb 2003.
- MATKOVIĆ, Stjepan, „Ivan Šusteršić i hrvatski političari“, *Pilar*, 4 (2009.), br. 1-2., 87-102.

McLAREN, Angus, *A History of Contraception: From Antiquity to the Present Day*, Oxford 1990.

MIHOVIĆ, Neda, PULJIZEVIĆ, Kristina i VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena, "Središnja etapa demografske tranzicije: stanovništvo Babina Polja na otoku Mljetu", *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 267-288.

MIKULAN, Krunoslav, *Povijest policije u Hrvatskoj, knj. 1: od začetaka do 1941.*, Varaždinske Toplice 2003.

MILETIĆ, Aleksandar R., „Insights into Urban Life, Cultural Change, and Modernization in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenians, 1918-1929“. U: *Urban Life and Culture in Southeastern Europe: anthropological and historical perspectives* (ur. Klaus Roth i Ulf Brunnbauer), Münster 2006., 195-210.

MILETIĆ, Aleksandar R., *Journey under Surveillance: The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context, 1918-1928*, Beograd 2009.

MILUNOVIĆ, Valentina, *Pomorsko-urbanistički razvoj makarske luke (1918.-1954.)*, Zadar 2005. (neobjavljeni magistarski rad obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zadru 2004. godine).

MIROŠEVIĆ, Franko, „Osvrt na borbu težaka i radnika u Dalmaciji za bolji ekonomski položaj (1918-1929)“, *Pogledi: časopis za društvena pitanja*, 18 (1986.), br. 3-4, 187-198.

MIROŠEVIĆ, Franko, „Položaj dalmatinskog težaka i njegova borba za zemlju od 1919. do 1929.“, *Radovi*, 20 (1987.), 75-100.

MIROŠEVIĆ, Franko, „Iseljavanje iz Dalmacije u razdoblju od 1921. do 1929.“, *Radovi*, 21 (1988.), 107-119.

MIROŠEVIĆ, Franko, „Borba za općinsku samoupravu u južnoj Dalmaciji od 1918. do 1929.“, *Radovi*, 23 (1990.), 149-162.

MIROŠEVIĆ, Franko, „Politički program skupštine dubrovačke oblasti 1927.-1928.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 24 (1992.), br. 3, 117-127.

MIROŠEVIĆ, Franko, *Počelo je 1918...Južna Dalmacija 1918-1929.*, Zagreb 1992.

MIROŠEVIĆ, Franko, „Prilozi za povijest zemljoradničkog (težačkog) pokreta u Južnoj Dalmaciji od 1919. do 1925.“, *Historijski zbornik*, 50 (1997.), 121-134.

MIROŠEVIĆ, Franko, „Političko opredjeljivanje birača kotara Dubrovnik od 1920. do 1929. godine“, *Anali zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 49 (2011.), 227-263.

MITTERAUER, Michael i SIEDER, Reinhard, *The European Family: patriarchy to partnership from the middle Ages to the present*, Oxford 1983.

MLADINEO, M., „Industrija“. U: *Dalmacija: spomen knjiga izdana o kongresu udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata*, Split 1923., 229-244.

MOGOROVIĆ CRLJENKO, Marija, *Nepoznati svijet istarskih žena*, Zagreb 2006.

MUCIĆ, Konstanta, „Kulturna i prirodna baština Makarskog primorja: Makarska, *Makarsko primorje*, 7 (2005.), 221-278.

MUDRINIĆ, Milutin, *Istorija telesnog vežbanja*, Zagreb 1932-1938.

MUMFORD, Lewis, *Grad u historiji*, Zagreb 1988.

MURAJ, Aleksandra, *Zagrebačka blagdanska ozračja: Slavlja, priredbe, zabave na početku 20. stoljeća*, Zagreb 2013.

NEJAŠMIĆ, Ivan, „Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. stoljeća do 1981. godine - Pokušaj kvantifikacije“, *Migracijske teme*, 6 (1990.), br. 4, 511-526.

NIKŠIĆ, Goran, „Gradska česma u Makarskoj“, *Makarsko primorje*, 1 (1990.), 143-159.

NOVAK, Božidar, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005.,

OBAD, Stijepo, „Makarsko primorje u Pavlinovićevo doba“. U: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti* (prir. Nikša Stančić), Zagreb 1990., 43-64.

OČAK, Ivan, „Radničko turističko društvo „Prijatelj prirode“ Hrvatske pod budnom paskom policije između dva rata“, *Povijest sporta*, 20 (1989.), br. 79, 31-45.

OGRAJŠEK GORENJAK, Ida, *Rodni stereotipi i politika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevine Jugoslavije)*, (108-122.) (neobjavljeni doktorski rad obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2011. godine)

ORLOVSKY, Daniel T., „The Petty Bourgeoisie“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 3 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 111-120.

OŽANIĆ, Stanko, „Poljoprivreda“. U: *Dalmacija: spomen knjiga izdana o kongresu udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata*, Split 1923., 115-154.

PARIĆ-BROVET, Marija, „Priznajte i ženu!“, *Jugoslavenska žena*, 3 (1919.), 209-215.

PARKER, Simon, *Urban theory and the Urban Experience: encountering the City*, London 2004.

PERIĆ, Ivo, *Dalmatinski sabor 1861-1912 (1918.) god.*, Zadar 1978.

PERIĆ, Ivo, „Ustrojstvo i poslovanje dalmatinskog zemljišno-vjeresijskog zavoda (1898-1924), *Radovi*, 20 (1987.), 45-74.

- PETRAK, Marko, „Code Civil i hrvatska pravna kultura“. U: *Hrvati i Ilirske pokrajine* (ur. Franjo Šanjek), Zagreb-Zadar 2009., 455-470.
- PETROVIĆ, Mirko, „Konkordat kao osnov za regulisanje položaja Rimokatoličke crkve u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“. U: *Dijalog povjesničara – istoričara 4* (prir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac), Zagreb 2001., 433-448.
- PILBEAM, Pamela, „Bourgeois Society“. U: *A Companion to nineteenth-century Europe: 1789-1914* (ur. Stefan Berger), Malden 2006, 86-97.
- PIPLOVIĆ, Stanko, „Javne gradnje u Makarskoj općini tijekom 19. stoljeća“, *Makarsko primorje*, 2 (1995.), 155-165.
- PIPLOVIĆ, Stanko, „Izgradnja luka u makarskom kotaru tijekom XIX. stoljeća“, *Makarsko primorje*, 3 (1997.), 59-78.
- PIPLOVIĆ, Stanko, „Cesta Baruna Rodića“, *Makarsko primorje*, 6 (2003.), 121-129.
- PIRC, Bojan, „Zarazne bolesti u Jugoslaviji od 1918.-1928. god.“, *Glasnik Centralnog higijenskog zavoda*, 4 (1929.), sv. 1-6, 245-352.
- POLŠEK, Darko, „Socijalna stratifikacija“. U: *Uvod u sociologiju*, (ur. Josip Kregar, Darko Polšek i Slaven Ravlić), Zagreb 2006., 171-192.
- PORFIROGENET, Konstantin, *O upravljanju carstvom*, Zagreb 2003.
- PRICE, Roger, *A social history of nineteenth century France*, New York 1987.
- PRIJATELJ, Kruno, „Barok u Dalmaciji“. U: *Barok u Hrvatskoj* (ur. Slavko Goldstein, Milan Mirić, Vera Čičin Šain, Željko Ivančić), Zagreb 1982., 651-916.
- PROCACCI, Giuliano, *Povijest Talijana*, Zagreb 1996.
- PROST, Antoine, „Granice i prostori privatnosti“. U: *Istorija privatnog života: Od Prvog svetskog rata do naših dana* (prir. Georges Duby i Philip Ariès), sv. 5, Beograd 2004., 11-13.
- PUHARIĆ, Petar, *Zavičajne uspomene*, sv. 1, Makarska 2002.
- PUHARIĆ, Petar, *Zavičajne uspomene*, sv. 2, Makarska 2005.
- PUHARIĆ, Petar, *Zavičajne uspomene*, sv. 3, Makarska 2007.
- PUHARIĆ, Petar, *Zavičajne uspomene*, sv. 4, Makarska 2010.
- PUHARIĆ, Petar, *Zavičajne uspomene*, sv. 5, Makarska 2011.
- PULJIZ, Vlado, „Socijalna politika i socijalne djelatnosti u Hrvatskoj u razdoblju 1900.-1960. godine“, *Ljetopis socijalnog rada*, 13 (2006.), br. 1, 7-28..

RADOVANOVIĆ, R., „Šezdesetogodišnjica Građanske škole u Makarskoj“, *Građanska škola*, 13 (1936.-1937.), br. 7, 253-254.

RAHTEN, Andrej, *Savezništva i diobe*, Zagreb 2008.

RAHTEN, Andrej, „Šusteršičevi pravaši – geneza trijalističkog savezništva slovenskih katoličkih narodnjaka i dalmatinskih pravaša“, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 52 (2010.), Zadar, 323-345.

RAMET, Sabrina Petra, *Religija i politika u vremenu promene: Katolička i pravoslavne crkve u centralnoj i jugoistočnoj Europi*, Beograd 2006.

RAVLIĆ, Jakša, *Makarska i njezino Primorje*, Makarska 2000.

REARICK, Charles, „Consumer leisure“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 5 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 201-218.

RÉMOND René, *Religion and Society in Modern Europe*, Oxford 1999.

ROGIĆ, Ivan, *Tehnika i samostalnost: Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*, Zagreb 2000.,

ROGLIĆ, Josip, „Privreda i naselja Makarskog primorja“, *Glasnik geografskog društva*, 17 (1931.), Beograd, 29-37.

ROSENBAUM, Heidi, „O novijem razvoju istorijskog proučavanja porodice“. U: *Rađanje moderne porodice* (prir. Anđelka Milić), Beograd 1988., 74-89.

SAGADIN, Stevan, „Naše samouprave“, *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca 1918.-1928.*, Beograd 1928., 612.-621.

SARASÚA, Carmen, „Were Servants Paid according to their Productivity“. U: *Domestic Service and the Formation of European Identity: understanding the globalization of domestic work: 16th-21st centuries* (ur. Antoinette Fauve-Chamoux), Bern 2004., 517-529.

SCHOCK, Kurt, *Unarmed insurrections: People Power Movements in Nondemocracies*, Minneapolis-London 2005.

SEECOMBE, Wally, „Cutting the Birthrate: the Demographic Transition in the Working Class“. U: *The Other Side of Western Civilization: readings in everyday life* (ur. Peter N. Stearns), sv. 2, New York 1973., 234-241.

SEGALEN, Martine, „The Industrial Revolution: from Proletariat to Bourgeoisie“. U: *A History of the Family: The Impact of Modernity*, vol. 2 (ur. André Burguière, Christian Klapisch-Zuber, Martine Segalen i Françoise Zonabend), Paris 1996., 377-415.

SHUBERT, Adrian, *A Social History of Modern Spain*, London-New York, 1990.

SIĆ, Miroslav, „Glavne etape i regionalna obilježja demografskog razvoja gradskih naselja u SR Hrvatskoj tokom zadnjih stotinu godina (1880-1971)“. U: *Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske* (ur. Ivan Crkvenčić) Zagreb 1976., 57-76.

SIROTKOVIĆ, Sirotković i MARGETIĆ, Lujo, *Povijest države i prava naroda SFR Jugoslavije*, Zagreb 1988.

SMITH, Bonnie G., *Changing Lives: Women in European History Since 1700*, Lexington i Toronto 1989.

SMITH, Denis Mack, *Modern Italy: a political history*, Ann Arbor 1997.

SMITHEY, Lee A., „Identity Formation in Nonviolent Struggles“. U: *Recovering Nonviolent History: Civil Resistance in Liberation Struggles* (ur. Maciej J. Bartkowski), London 2013.

SOLDO, Josip Ante, „Makarsko primorje u Despotovo doba“. U: *Znanstveno savjetovanje „Život i djelo Ivana Despota“* (ur. Žarko Despot), Makarska 1989., 263-278.

SPERNJAK, Bogdan, *Povijest gimnastike i sokolstva*, Vinkovci 1931.

SPIERENBURG, Pieter, „Crime“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 3 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 335-350.

Središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu: 1922.-1926. (ur. Marko Bauer i Milan Glaser), Zagreb 1928. (nepaginirano)

STEFANOVIĆ, Jovan, *Odnos između Crkve i države*, Zagreb 1953.

STIPČEVIĆ-DESPOTOVIĆ, Anđelka, „Angelinović, Budislav Grga“, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1, Zagreb 1983.

STIPETIĆ, Vladimir i VEKARIĆ, Nenad, *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb-Dubrovnik 2004.

STRECHA, Mario, *Katoličko hrvatstvo*, Zagreb 1997.

STUDEN, Andrej, „A Woman's Place is in the Home“. U: *Gender Relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on womanhood and manhood in 19th and 20th century* (ur. Miroslav Jovanović i Slobodan Naumović), Graz 2002., 39-53.

SUIĆ, Mate, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003.

SULTANOVIĆ, Vladimir, *Društvo, elite i tehnokratija*, Sarajevo 1980.

SUNSTEIN, Cass R., *Why societies need dissent*, London 2003.

ŠABANOVIĆ, Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982.

- ŠIMONČIĆ-BOBETKO, Zdenka, *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941. godine*, Zagreb 1997.
- ŠIMONČIĆ-BOBETKO, Zdenka, *Industrija Hrvatske 1918.-1941.*, Zagreb 2005.
- ŠIMUNOVIĆ, Petar, *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*, Zagreb 2009.
- ŠITIN, Tonći, „Nastup Demokratske stranke u Dalmaciji dvadesetih godina XX. stoljeća“. U: *Zbornik u čast Hrvoja Matkovića* (ur. Stjepan MATKOVIĆ), Zagreb 2005., 357-377.
- ŠITIN, Tonći, „Utapanje Saveza zemljoradnika u Dalmaciji u HRSS nakon 1923. godine“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 47 (2005.), 363-380.
- ŠKEGRO, Ante, „Mukurska biskupija (Ecclesia Muccuritana)“, *Povijesni prilozi*, 34 (2008.), 9-25.
- ŠUNJIĆ, Maja, „Uzroci smrti u župi Komin-Rogotin (1826-1874)“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 46 (2008.), 315-345.
- ŠUNJIĆ, Maja, „Stanovništvo Komina u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća“, *Povijesni prilozi*, 37 (2009.), 317-343.
- TASIĆ, Dragoljub J., „Kuće i domaćinstva u Jugoslaviji“, *Socijalni arhiv* (ur. Mario Krmpotić), 4 (1938.), br. 4, 33-41.
- Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske* (ur. Jakov Gelo, Anđelko Akrap i Ivan Čipin), Zagreb 2005.
- TILLY, Charles Tilly, „Social Class“. U: *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*, sv. 3 (ur. Peter N. Stearns), New York 2001., 3-18.
- TOBIAS, John Jacob, *Crime and Industrial Society in the Nineteenth Century*, Middlesex 1972.
- TODOROV, Nikolaj, *The Balkan City 1400-1900*, Seattle i London 1983.
- TOLIĆ, Zvonko, „Političke i društvene prilike u Makarskom primorju koncem XIX. i početkom XX. stoljeća“, *Kačić*, 36-38 (2004.-2006.), 131-164.
- TOMASOVIĆ, Marinko, *8000 godina života na prostoru Makarske*, Makarska 2004.
- TOMASOVIĆ, Marinko, „Arheološke sugestije za ubikaciju gradova iz 36. poglavlja Porfirogenetova De administrando imperio“, *Starohrvatska prosvjeta*, 36 (2009.), br. 3, 293-313.
- TOMASOVIĆ, Marinko, *Povijesno–arheološki ocrta Makarskog primorja i zaleđa u srednjem vijeku*, Makarska 2010.
- TOMIĆ, Radoslav, „Novi podaci o makarskoj katedrali“, *Makarsko primorje*, 1 (1990.), 130-136.

TRALJIĆ, Seid, „Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII. i XVIII. stoljeću“. U: *Pomorski zbornik* (ur. Grga Novak i Vjekoslav Maštrović), sv. I, Zagreb 1962., 341-371.

Transitions: The Family and the Life Course in Historical Perspective (ur. Tamara K. Hareven), New York 1978.

TROGRLIĆ, Stipan, *Katolička crkva u Istri*, Pula 2006.,

TUĐMAN, Franjo Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. 1, 1918.-1929., Zagreb 1993.

TUĐMAN, Franjo, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, sv. 2, 1929.-1941., Zagreb 1993.

UJDUROVIĆ, Miroslav, *Stanovništvo Makarskog primorja od 15. do 19. stoljeća*, Gradac 2002.

URLIĆ, Velimir, „Povijesni prikaz ribarstva Makarskog primorja do 1918. g.“, *Makarsko primorje*, 1 (1990.), Makarska, 61-101.

URLIĆ, Velimir, „Načelnici općine Makarska od 1865. do 1941. godine“, *Makarsko primorje*, 3 (1997.), 43-57.

VEKARIĆ, Nenad i VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena, „Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 47 (2009.), 9-62.

VEKARIĆ, Nenad, BENYOVSKEY, Irena, BUKLIJAŠ, Tatjana, LEVAK, Maurizio, LUČIĆ, Nikša, MOGOROVIĆ, Marija i PRIMORAC, Jakša, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda: Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća*, Zagreb-Dubrovnik 2000.

VIRC, Zlatko, *Hrvatski sokol u sjeveroistočnoj Hrvatskoj*, Vinkovci 1998., 65-66.

VOLNER, Hrvoje, „Nastanak i političko upravni odnosi u općini Belišće u razdoblju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca“, *Scrinia Slavonica*, 12 (2012.), 179.-204.

VRBOŠIĆ, Milan, „Organizacija i osnovne karakteristike oblasti i oblasne samouprave prema Ustavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca iz 1921. godine“, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Osijeku*, 3 (1981.), br. 1, 216-226.

VRESK, Milan, *Grad i urbanizacija*, Zagreb 2002.

VUJNOVIĆ, Marina, *Forging the Bubikopf nation – Journalism, Gender and Modernity in Interwar Yugoslavia*, New York 2009.

WALVIN, James, „Commotion by the ocean“. U: *Everyman in Europe: essays in social history*, vol. II (ur. Allan Mitchell i Istvan Deak), Englewood Cliffs 1981., 120-127.

WEBER, Max, *Economy and Society* (ur. Guenther Roth i Claus Wittich), Los Angeles 1978.

WERTHEIMER-BALETIĆ, Alica, *Stanovništvo Vukovara i vukovarskoga kraja*, Zagreb 1993.

WERTHEIMER-BALETIĆ, Alica, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb 1999.

WILLIAMS, Chris A., „Police and the Law“. U: *A Companion to nineteenth-century Europe: 1789-1914* (ur. Stefan Berger), Malden 2006., 345-354.

WRIGHT MILLS, Charles, *The power elite*, Oxford 1956.

ZANINI, Juraj, *Makarska u prošlosti i sadašnjosti*, Mostar 1935.

ZANINOVIĆ, Mate, *Iz prošlosti školstva Dalmacije*, Zagreb 1978.

ZELDIN, Theodore, „Marriage and Morals“. U: *Everyman in Europe*, vol. II (ur. Allan Mitchell), Englewood Cliffs 1990., 113-117.

ZEMAN, Zdenko, *Autonomija i odgođena apokalipsa: Sociologijske teorije modernosti i modernizacije*, Zagreb 2004.

ŽUPAN, Dinko, *Obrazovanje žena u Banskoj Hrvatskoj (1868.-1918.)*, (neobjavljeni doktorski rad obranjen na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2006.)

ŽUPANOVIĆ, Šime, „Naše ribarstvo od propasti Mletačke republike do 1941. godine“. U: *Pomorski zbornik: povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942–1962*, sv. 1, (ur. Grga Novak i Vjekoslav Maštrović), Zagreb 1962., 424-438.

12. ŽIVOTOPIS:

Ivan Hrstić rođen je 04. lipnja 1984. u Makarskoj, gdje je 1998. završio osnovnu školu te 2002. opću gimnaziju srednje škole fra Andrija Kačić Miošić. Iste godine upisao je dvopredmetni studij povijesti i sociologije na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, gdje je 22. veljače 2007. diplomirao obranivši temu „Gusarstvo na Jadranu u srednjem vijeku u međunarodnom kontekstu“. Poslijediplomski doktorski studij povijesti upisao je 1. ožujka iste godine, a od 1. veljače 2008. zaposlen je na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu, na radnom mjestu znanstvenog novaka i u znanstvenom zvanju asistenta na projektu Povijesni atlas gradova – povijesni identitet i suvremeni razvoj hrvatskih gradova. Kao zaposlenik Instituta sudjelovao je u provedbi većeg broja znanstvenih projekata za treće naručitelje, među kojima se ističe uloga člana uredništva te autora više stotina leksikografskih natuknica za Leksikon hrvatskog iseljništva i manjina. Do sada je izlagao na šest domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova, a suurednik je jednog zbornika radova. Također je objavio i šest izvornih znanstvenih radova, jedan pregledni rad te šest prikaza. U razdoblju od 3. rujna do 3. prosinca 2012. boravio je na stručnom usavršavanju na Srednjoeuropskom sveučilištu (Central European University) u Budimpešti. Primarne teme znanstvenog interesa su mu povijest Makarske i Dalmacije u razdoblju između dva svjetska rata te povijest hrvatskog iseljništva, naročito onog u Australiji.

Popis objavljenih radova:

1. „Djelovanje lokalne samouprave u Makarskoj između dva svjetska rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, 45 (2013.), br. 1, 65-88. (izvorni znanstveni rad)
2. „Zbivanja na Makarskom primorju tijekom i nakon potresa 1962. godine“, *Makarsko primorje danas: Makarsko primorje od kraja Drugog svjetskog rata do danas* (ur. Marko Mustapić i Ivan Hrstić), Zagreb-Makarska, 2012. (izvorni znanstveni rad)
3. „Položaj dobrovoljaca iz iseljništva u srbijanskoj vojsci prema dokumentima iz ostavštine dr. Ante Trumbića (1914.-1918.)“, *Društvena istraživanja*, 21 (2012.), br. 1, 239-258. (izvorni znanstveni rad)
4. „Fra Petar Glavaš i Orjuna u Tučepima (1921.-1927.)“, *Croatica Christiana Periodica*, (2012.), 85.-103. (suautorica Ana Biočić) (izvorni znanstveni rad)
5. „Iseljavanje iz Vrgorske krajine u razdoblju od 1921. do 1931.“, Zbornik IV. međunarodne znanstveno-stručne konferencije o Zabiokovlju na temu: *Cjelovitost Zabiokovlja:*

- pluridisciplinarni pristup* (ur. Anđelko Mrkonjić i Davorin Medić), Mostar, 2011. (izvorni znanstveni rad)
6. „Hrvatski sokol u Makarskoj 1894.-1914.“, *Historijski zbornik*, 64 (2011.), 1, 79-98. (pregledni rad)
 7. „Dnevnik Ivana Čovića – prilog istraživanju dobrovoljačkog pokreta među Hrvatima u SAD-u u vrijeme Prvog svjetskog rata“, *Časopis za suvremenu povijest*, 42 (2010.), 1, 157-177. (izvorni znanstveni rad)
 8. „Povijesni atlas gradova – V. svezak: Varaždin“, *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 19 (2010.), 3, 603-605. (prikaz)
 9. „Humanitas et litterae ad honorem Franjo Šanjek“, *Povijesni prilozi*, 29 (2010.), 38, 305-310. (prikaz)
 10. „Časopis za suvremenu povijest, 39/2007, br. 1“, *Historijski zbornik*, 61 (2008.), br. 2, 430-432. (prikaz)
 11. „Časopis za suvremenu povijest, 39/2007, br. 2“, *Historijski zbornik*, 61 (2008.), br. 2, 432-434. (prikaz)
 12. „Časopis za suvremenu povijest, 39/2007, br. 3“, *Historijski zbornik*, 61(2008.), br. 2, 434-435. (prikaz)
 13. „Počeci turizma u Makarskoj i Primorju do 1940. godine“, *Povijest u nastavi*. 6 (2008.), br. 2, 274-275. (prikaz)